Д.І.Яворницький

ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

ТОМ ТРЕТІЙ

КРИМСЬКИЙ ПОХІД
І УСУНЕННЯ САМОЙЛОВИЧА.
ОБРАННЯ ГЕТЬМАНОМ МАЗЕПИ
І СТОСУНКИ З ЗАПОРОЖЦЯМИ.
САМАРСЬКІ МІСТЕЧКА.
ДРУГИЙ КРИМСЬКИЙ ПОХІД.
ПЕТРИК І ЗАПОРІЖЖЯ.
ПОХОДИ ПЕТРИКА НА УКРАЇНУ.
ЗНОСИНИ КОЗАКІВ З КРИМОМ. СЕМЕН ПАЛІЙ.
ПОХІД ПЕТРА І НА АЗОВ.
ЗАПОРОЖЦІ ПІД ТАВАННЮ Й ОЧАКОВОМ.
ДРУГИЙ АЗОВСЬКИЙ ПОХІД.
ЗАПОРОЖЦІ НА ЧОРНОМУ МОРІ.
КОЗАЦЬКЕ «СИДІННЯ» У ТАВАНІ.
КАРЛОВИЦЬКИЙ МИР 1699 Р.
КОНФЛІКТ З МОСКАЛЯМИ Й ГЕТЬМАНЦЯМИ В ТАВАНІ.
ЗАПОРОЖЦІ У ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ.
КОШОВИЙ ГОРДІЄНКО.
КОНФЛІКТ МАЗЕПИ З ЗАПОРОЖЦЯМИ.
БУЛАВІН У ЗАПОРІЖЖІ.
ПЕРЕХІД МАЗЕПИ ДО ШВЕДІВ
І ДІЇ ЗАПОРОЖЦІВ ПРОТИ МОСКАЛІВ.
ПРИЄДНАННЯ ГОРДІЄНКА ДО МАЗЕПИ.
ЗНИЩЕННЯ МОСКАЛЯМИ СІЧІ. ГАЛАГАН.
ПОЛТАВА. ЗАПОРОЖЦІ В БЕНДЕРАХ.
ОРЛИК І ПОХОДИ НА УКРАЇНУ.
ЗАПОРОЖЦІ ПІД ВЛАДОЮ КРИМУ.
ЗНИЩЕННЯ ЦАРЕМ ГЕТЬМАНСТВА
І РОСІЙСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ЗАПОРОЖЦІВ.
КАМ'ЯНСЬКА СІЧ
ЗАПОРОЖЦІ В БАЗАВЛУЦІ.
ДИПЛОМАТИЧНІ ДІЇ ОРЛИКА
Й ПОВЕРНЕННЯ КОЗАКІВ
ПІД ВЛАДУ РОСІЇ.

Д.І.Яворницький

ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

У ТРЬОХ ТОМАХ

ТОМ ТРЕТІЙ

З російської переклав
Іван СВАРНИК

Львів
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1992

Я 22

Книга є найбільш повним історичним дослідженням, що охоплює період 1471—1734 рр. На багатому документальному матеріалі в популярній формі всебічно висвітлюється життя запорізького козацтва. Для викладачів, студентів, істориків, етнографів, пропагандистів.

Книга является наиболее полным историческим исследованием, охватывающим период 1471—1734 гг. На богатом документальном материале в популярной форме всесторонне освещается жизнь запорожского казачества.
Для преподавателей, студентов, историков, этнографов, пропагандистов.

Рецензенти:
О. М. Апанович, Л. А. Сухих

Редактор Л. Л. Кирієнко

Художники
Е. Є. Дацюк, В. М. Дозорець

Спонсор видання
науково-виробнича
фірма «Кош»
(м. Дніпропетровськ)

Я $\frac{0503020902—080}{M225(04)—92}$ БЗ-23-2-91

ISBN 5-11-000870-1(т. 3)

ISBN 5-11-000907-4

© Переклад з російської, покажчики І. І. Сварник, 1992

© Упорядкування ілюстрацій О. М. Апанович, 1992

© Художники Е. Є. Дацюк, В. М. Дозорець, 1992

ПЕРЕДМОВА

Третій том «Історії запорізьких козаків» автор написав за сприятливіших обставин, ніж другий; від початку весни 1894 року й до початку весни 1895 року автор мав можливість жити в Москві й користуватися там не лише друкованими матеріалами, що стосуються історії запорізьких козаків, а й вельми значною кількістю архівних скарбів, що зберігаються у першопрестольній столиці Росії. Отже, головним і найціннішим матеріалом до третього тому стали не видані досі документи трьох московських архівів: Архіву Міністерства закордонних справ, Архіву Міністерства юстиції та Відділу Архіву Головного Штабу. Крім матеріалів московських архівів автор користувався також деякими документами Архіву Коронного Скарбу при Варшавській казенній палаті, писаними польською мовою. З огляду на цінність архівних матеріалів і з огляду на те, що вони не видані, і, можливо, не скоро дочекаються публікації, автор вирішив менш важливі з них переказувати власними словами, а більш важливі наводити повністю. Третій том охоплює період з 1686 по 1734 рік і стосується таких подій, як походи запорожців спільно з російськими військами на Крим; їхня участь у походах Петра на турецьке місто Азов; походи під турецькі містечка Тавань, Кизикермен та інші, на пониззя Дніпра; участь у Полтавській справі разом з гетьманом Мазепою; відхід на землі Кримського ханства і, врешті, тривалі й наполегливі їхні клопотання про повернення з «місць агарянських» у рідні місця.

УЧАСТЬ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ У ПОХОДІ
ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ ЯНА СОБЕСЬКОГО НА МОЛДАВІЮ.
— ЗНОСИНИ МОСКОВСЬКИХ ЦАРІВ З КРИМСЬКИМ ХАНОМ ЧЕРЕЗ ЗАПОРОЖЦІВ.
— РОЗПОРЯДЖЕННЯ МОСКОВСЬКИХ ЦАРІВ ЗАПОРІЗЬКОМУ ВІЙСЬКУ ПРО СПІЛЬНІ
ДІЇ З ВОЄВОДОЮ ГРИГОРІЄМ КОСАГОВИМ ПРОТИ ТУРЕЦЬКИХ МІСТЕЧОК.
— СУПЕРЕЧКА ЗАПОРОЖЦІВ З ГЕТЬМАНОМ ІВАНОМ САМОЙЛОВИЧЕМ І НЕВДОВОЛЕННЯ
МОСКОВСЬКИХ ЦАРІВ З ЦЬОГО ПРИВОДУ.— ГРАМОТА ЦАРІВ КОШОВОМУ ОТАМАНУ
ФЕДОРУ ІВАНИЦІ З ЗАБОРОНОЮ ЗНОСИТИСЯ З ЖИТЕЛЯМИ ТУРЕЦЬКИХ МІСТЕЧОК
І З НАКАЗОМ ПІДПИСУВАТИСЯ «ПІДДАНИМИ ЦАРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ».
— УЧАСТЬ ЗАПОРОЖЦІВ У ПЕРШОМУ ПОХОДІ РОСІЯН НА КРИМ.
— ДІЇ ЗАПОРОЖЦІВ НА ПОНИЗЗІ ДНІПРА ПРОТИ БУСУРМАНІВ
ПІД ПРОВОДОМ КОШОВОГО ОТАМАНА ФИЛОНА ЛИХОПОЯ.
— ПОВЕРНЕННЯ РОСІЙСЬКО-КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК
З КРИМСЬКОГО ПОХОДУ ДО РІКИ САМАРИ.
— ПОЗБАВЛЕННЯ САМОЙЛОВИЧА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ.
— НАМІР РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЗБУДУВАТИ
УКРІПЛЕНІ МІСТА НА РІКАХ ОРЕЛІ Й САМАРІ.

Вічний мир, укладений 1686 року між Росією і Польщею, який припинив тривалу взаємну боротьбу обох сторін за володіння Правобережною Україною, хоч і приніс спокій Росії на західному кордоні, але привів її до війни на південному: московський уряд, здобувши через Вічний мир Київ, а разом з Києвом і деякі інші поблизькі міста, взамін за це зобов'язався допомагати польському королю Янові Собеському в його боротьбі з турками і задля цього мав розпочати похід на Кримський півострів.

Опинившись у такій ситуації, московський уряд через свою постійну обережність не відразу оголосив війну Туреччині й Криму і спочатку зав'язав дипломатичне листування з ними. Це листування тривало від весни 1686 до весни 1687 року.

Така тривалість листування пояснюється тим, що війну з Кримом і Туреччиною російські царі визнавали надто важливою справою, тому вважали за потрібне серйозно підготуватися до неї. Очевидно, їм би навіть хотілося добитися від кримського хана й турецького султана мирних стосунків з Польщею і змусити їх без війни поступитися польському королеві. З Москви у Крим і в турецькі міста на Дніпрі було послано в цей час кілька мирних грамот з переліком претензій за кривди від підданих хана й турецького султана підданим московських царів. Посередниками в доставці грамот однієї і другої сторони були запорізькі козаки.

Але самої доставки запорожцями царських грамот у Крим Москві було замало: Москва головно сподівалася на запорожців як на військову силу, незамінну в багатьох відношеннях у майбутній війні з бусурманами. Але запорожці були зовсім не схильні до того, щоб, так би мовити, крокувати в ногу з історією Москви.

Між Кошем Війська запорізьких козаків і урядом московських царів протягом 30 попередніх років уже склалися стосунки, внаслідок яких запорожці зайняли оборонну, а московський уряд наступальну позицію. Про рівність сил у цій боротьбі, звісно, не могло бути й мови: Запорізьке Військо раз і назавжди припинило б своє існування від одного рішучого кроку московських військ. Але Москва не могла вжити таких рішучих заходів з різних причин, не залежних від неї. В цьому плані московський уряд опинився у буквальному розумінні слова між двома вогнями. З одного боку він не міг дозволити існування поряд з собою такого явища, як громада запорізьких козаків, заснована на дуже широких народних засадах, нечуваних у жодній республіці ні в давні часи, ні в середні віки. З іншого боку — для нього існування Запорізького Війська було дуже вигідним: за слабкого економічного розвитку, за бідності в грошовому й матеріальному розумінні і водночас за швидкого політичного зростання, яке значно випередило економічний розвиток, московський уряд не міг утримувати постійну сильну армію для боротьби зі своїми численними ворогами, зокрема для боротьби з мусульманами, тому мусив вдаватися по допомогу до Запорізького Війська, яке майже нічого не коштувало московським царям і було завжди готове стати на боротьбу з ворогами святого хреста й усього слов'янського світу. Щоправда, московські царі щорічно посилали запорожцям певні кошти; та, по-перше, ці кошти були дуже незначні, якихось дві тисячі карбованців чи 500 червінців на вісім чи десять тисяч чоловік; а, по-друге, сума ця не була раз і назавжди визначеною, що випливає з того, що про ці кошти слід було бити чолом царям і щороку посилати депутатів до Москви й, попри це, часто не отримувати їх протягом двох-трьох років [1]. Але запорізькі козаки потрібні були Москві не лише для боротьби проти мусульман, вони слугували їй щитом і в боротьбі проти поляків: прибравши до рук із середини XVII століття Україну і весь її, як тоді казали, козакоруський народ, Москва розпочала численні війни з Польщею, і в них запорожці справді були потрібні Москві: вони прикривали південний кордон Московської держави від бусурманів і дозволяли російським царям зосередити всі бойові сили на південному кордоні для боротьби з польським королем.

Різка протилежність між Запоріжжям і Україною, з одного боку, та Великоросією — з другого найбільше почала проявлятись у другій половині XVII століття. Протягом усього цього часу в Московській державі посилено розвивалася ідея державності; тоді ж у Запоріжжі й Україні найбільше виявлялося прагнення утримати одвічні права й вольності і через них зберегти індивідуальність народу. Найкращою формою для збереження індивідуальності українського народу, на думку української маси, було козацтво. Тому український народ згодом і прикрасив козаків усіма барвами народнопоетичної творчості; тому й тепер народ у своїх спогадах про козаків ставить козака над людиною і приписує йому надлюдські якості. Саме козацтво в особі найрозвиненіших політично людей того часу, вповні розуміючи свою роль, прагне до того, щоб організувати зі свого середовища

Печатка магістрату м. Києва (XVII ст.). Прорис

[1] У середині XVII століття, перед кримським походом, московський уряд мав виставити 60 тисяч ратних людей і призначити їм разом з командирами 560—700 тисяч карбованців (*Милюков П.* Государственное хозяйство России. СПб, 1894. С. 54).

сильну громаду й тим зберегти свої права, свої споконвічні вольності, а через них і сам український народ. Але попри всі зусилля українські патріоти не могли досягнути ніяких позитивних результатів; у цьому вони зустріли рішучий опір з боку російського уряду. Для досягнення позитивних результатів потрібні були час і сильна організація в Україні й Запоріжжі. Але московський уряд не міг допустити самостійної організації ні в Запоріжжі, ні в Україні, бо всіляка організація взагалі й організація у Запорізькому Війську зокрема була б силою сама по собі; у згуртованій організації запорізьке й українське військо могло б стати страшною силою, без організації ж було простим натовпом. Тому московський уряд пильно стежив за кожним рухом запорізьких козаків щодо проявів самостійного існування і в мирний час не терпів таких проявів. Тільки у воєнний час він звертався по допомогу до запорізьких козаків і тоді обіцяв зберегти за козаками всі їхні давні права і всі козацькі вольності. Запорожці розуміли справжнє ставлення до них московського уряду й, наскільки могли, намагалися відстояти свої права і вольності. Для цього вони використовували найзручніші для них випадки — коли Москва воювала з ворожими їй сусідами, переважно з турками й татарами.

Що б там не було, але з огляду на похід у Крим Москва покладала на запорожців великі надії і передовсім постаралася скористатися ними як посередниками між Кримом і Москвою.

Готуючись до походу на Крим, Москва мусила найперше підшукати привід для порушення мирних стосунків з Туреччиною і Кримом. Таким приводом стали захоплення мусульманами на південних окраїнах Росії у полон християн і напади татар на запорізьких промисловиків у різних степових місцях. З цим до султанової величності послали піддячого Микиту Алексєєва й гетьманського посланця Івана Лисицю з проханням відпустити руських полонених з турецької неволі. До ханської величності послали виборних від Запорізького Війська. Останні мали викласти ханові скарги підданих царської величності, українських жителів і запорізьких козаків, котрі, ходячи на звірині й рибні лови нижче містечка Кизикермена, зазнають там, всупереч мирному договорові й шерті колишнього хана Мурат-Гірея з Москвою, великих кривд від татар; татари не раз громили курені таких промислових людей, грабували майно й брали в полон самих козаків.

Кримський хан Селім-Гірей, мабуть, іще не знав про мирний трактат, укладений між Польщею і Росією; а якщо й знав, то не був до кінця певний. В кожному разі, отримавши скаргу від російських царів, хан послав до Москви свого гінця Мубарекшу-мурзу Селеша з великим листом до царів. Ханський гонець виїхав з Бахчисарая наприкінці квітня, у травні прибув у Севськ, 3 липня 1686 року потрапив на прийом до царів. У ханському листі було сказано, що на скаргу великих государів з приводу утисків і кривд українським і запорізьким промисловим людям Селім-Гірей відшукав і проглянув список шерті колишнього хана Мурат-Гірея, і в тому списку знайшов статтю, що стосується лише торгових людей, котрі приходитимуть у сам Крим чи в інші країни через Крим для торговельних справ. Про таких людей сказано: кривд їм не чинити, мита з них не брати, товарів у них даремно не відбирати. А щодо козаків, які ходять для риболовлі, звіриних промислів і купівлі солі на пониззя Дніпра, про те, щоб з них ніякого мита не брати, у тій шертній грамоті не написано нічого. Але хан «для примноження братерської любові й дружби» дав «міцну заборону» всім кизикерменцям і власним підданим брати з тих козаків, котрі сухим і водним шляхом ходять по здобич зовсім не війною і не по-злодійськи, якесь мито і завдавати їм кривди. А щодо розгрому козацьких куренів, викрадання тварин і полонення самих козаків, то після пильних розпитувань кизикерменців і ханських підданих татар виявилося, що таких кривд нікому не було завдано і що ні один із запорізьких козаків не був полонений. Навпаки, в усьому Криму відомо, що царські піддані, калмики й

донські козаки, не раз підбігали під Крим і немало в ньому завдали лиха: пастухів татарських у степах розганяли, стада коней у них відбивали, по різних дорогах крали й навіть побили й погромили одного кримського посланця, котрий з багатьма людьми повертався від султанової величності. Отож, татари «заради дружби між кримським ханом і московськими царями ту козацьку дурість зносять і ні в чому їм не суперечать». А ще раніше донські козаки захопили під Черкаським містечком Абду-агу й тепер «тримають і мучать його в себе, аби він пообіцяв за себе викуп великий». А в кримських шертях написано — бути ханові другом царському другові й бути йому недругом царському недругові, так само чинити й царям, бо хто царям друг, той і ханові друг, а хто ханові недруг, той і царям недруг, і цю постанову слід вірно обом сторонам виконувати й гідно один одному супроти кожного неприятеля допомагати. Тепер, коли кримські війська підуть супроти поляків, спільних ворогів як для росіян, так і для татар, то й царям слід з найближчих українних або черкаських міст послати козаків для війни проти спільного ворога. А що ж до прохання государів — дозволити запорожцям, згідно з грамотою султанової величності, вільно ходити по сіль до озер поблизу Дніпра, не брати з них мита й не чинити ніяких кривд,— то царським величностям слід прислати ханській величності список з тієї затвердженої султанової грамоти, й коли надійде пора збирання солі, то хан заради вічної дружби й любові буде дбати про те, щоб козакам вільно було сіль на озерах брати [2].

Обкладинка студентського зошита П. Полуботка. 1679 р.

[2] Архів Міністерства закордонних справ (далі МЗС), кримські справи, 1686 р., зв. 77. № 11.

Коли ханський гонець іще був у Москві, там отримали звістку про те, що в турецькому місті Очакові затримали московського піддячого Микиту Алексєєва й гетьманського посланця Івана Лисицю, а під місто Керенськ [3] і під інші українні міста царської величності прийшов Мамут-султан з татарськими військовими людьми, щоб здобути правдиве свідчення про укладений російськими царями мир з польським королем і щоб підмовляти татар, підданих царської величності. Ханський гонець, якому вчинили допит з цього приводу, відповів так, що напад той, очевидно, вчинила купка свавільних людей, як чинять такі самі напади донські й запорізькі козаки на татар, і хоч хан багаторазово писав про те государям у Москву, але розшук і розправу тим людям і досі не вчинили. На це ханському гінцеві заперечили, що запорожцям і донцям послано наказ не чинити з ханськими підданими ніяких сварок і зачіпок, а нині з боку ханської величності мирні договори явно порушуються тим, що до підданих царської величності, татар, посилають знадливі листи. Ханський мурза, з огляду на таку справу, визнав за ліпше, аби його відпустили з якимось посланцем з Москви у Крим; він ручався, що того посланця, який доставить його в Крим, неушкодженим повернуть до Запорог. Але на це гінцеві оголосили царський наказ, що доки в Москву не повернуть піддячого Алексєєва й посланця Лисицю, доти й він залишатиметься у Москві. Мурзі радили так і написати в Крим і додати, що в Москві і йому самому, і всім його людям видають «з усіляким вдоволенням супроти попереднього» царське жалування. На це ханський гонець відповів, що не писатиме ханові про звільнення царського піддячого й гетьманського посланця, оскільки хан робить те, що сам захоче, а не те, що скаже йому якийсь мурза; тому гонець уважає, що тримати його, мурзу, у Москві немає ніякого сенсу; приїхав він до великих государів з приязною конституцією, приязно його й слід відпустити з Москви [4].

Залишивши в себе ханського гінця, царі написали грамоту про це самому ханові й відіслали її спочатку в Запоріжжя до воєводи Григорія Косагова й кошового Федора Іваники, наказавши доставити її у Крим з надійним козаком. Воєвода й кошовий, спільно порадившись, вибрали для цього запорізького козака Клима Шила й козака Сумського полку Богданова, які відвезли царську грамоту до кизикерменського бея, і бей відправив її до хана безпосередньо в Крим.

У грамоті царі писали, що вони приймали в себе ханського гінця, виявили через нього ханській величності приязнь і любов, і вже готувалися відпустити його від себе, аж раптом довідалися про те, що царський піддячий Алексєєв і гетьманський посланець Лисиця, які поверталися від султанської величності Магомета із звільненими руськими полоненими, затримані в турському місті Очакові з невідомих причин. Тому великі государі мусили затримати ханського гінця в себе; а коли ханська величність відпустить російських гінців, тоді без жодної затримки відішлють і кримського гінця [5].

Обмінюючись приязними грамотами з Кримом, московський уряд не обмежувався цим і водночас уживав своїх заходів для боротьби з бусурманами. Зокрема, у травні в Січ надійшла царська грамота, в якій Запорізькому Військові наказувалося зібратись усіма силами й діяти «на перелазах» проти бусурманів, де ті звикли переправлятися через ріки й здійснювати набіги на українські міста [6].

В той час, коли велося листування між Кримом і Москвою, польський король Ян Собеський з середини липня місяця уже діяв у Галичині проти турків. На самому початку серпня він переправився через Прут і звідти 10 дня написав запорожцям листа з запрошенням взяти участь у боротьбі проти спільних ворогів, бусурманів.

[3] Повітове місто теперішньої Пензенської губ.

[4] Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 11.

[5] Там же.

[6] Там же, малоросійські справи, 1686 р., зв. 69, № 15.

У цьому листі Ян Собеський, називаючи запорізьких козаків мужніми, войовничими, доблесними й хоробрими людьми, люб'язно вірними польському королю, сповіщав їх, що червня 21 дня він отримав від царських величностей з міста Москви листа з проханням повідомляти про всі свої воєнні дії проти бусурманів і на підставі цього вирішив сповістити про те й запорожців. Найперше король сповіщав, що він винищив біля Кам'янця багато хлібних припасів, а неподалік від міста залишив певну частину свого війська для попередження неприятельських вилазок з нього. Далі він писав, що сам з головними силами рушив у неприятельську землю й по дорозі наказав у вельми зручних місцях над річкою Прутом насипати три земляні окопи й у них розмістити сильний охоронний загін війська. Прийшовши у Волоський край, він зупинився за дві милі від Ясс і Цецори і там прийняв добровільну пропозицію волоського народу на підданство польській короні; молдавський господар, оскільки його син був заложником у турецького султана, хоч і відгукнувся листом до короля, але сам утік. Прийнявши молдавських депутатів, король вирушив до фортеці Цецори, звідки намірявся рушити негайно до Ясс, укріпити столицю Молдавського господарства, залишити в ній сильний охоронний загін війська, а тоді йти далі углиб країни, аби відшукати неприятельські сили й узяти під свій захист усі християнські народи. Від спійманих бусурманських язиків і від доброзичливих людей король отримав звістки, що кримський калга-султан з великим військом пішов в Угорщину на з'єднання з турецьким візирем: там християнські війська [7] так притиснули Буду [8], що вона хтозна чи вистоїть під їхнім натиском. Нуреддін-султан розташувався у Буджаку, а в самому Криму залишився тільки хан з військом. Але ворогів охопив такий страх і жах, що перелякана орда від Буджака й Білгорода наміряється йти до Дніпра й об'єднатися з кримським ханом. «Попереджаючи про те вірне наше військо, не сумніваємося, що напостигаючи ворога в Криму збройною рукою, ви вже досі скористалися з такого хорошого й бажаного випадку для вічної слави їх царської величності, найлюб'язніших братів наших, а також прославлення віри християнської, на радість усіх правовірних і на вічне посоромлення бусурманів. А якби хан став переправлятися через Дніпро, і ви б його, чого, зрештою, не сподіваюся, не могли втримати на переправі, то просимо вас, хоч би з частиною війська, пробившись крізь неприятеля, до нас прибути» [9].

Коронний регент Станіслав Щука, відсилаючи королівського листа запорізьким козакам, висловив бажання, щоб його доставили також донцям та «іншим, кого стосуватиметься» [10].

Для зносин короля з Україною й Запоріжжям був тоді встановлений поштовий пункт у Білій Церкві. Звідти посилали гінців до Києва, у міста Лівобережної України й у Запоріжжя. Здобуті новини знову привозили в Білу Церкву і звідти доставляли в Дубно, Львів і Заслав [11].

Запорожці, отримавши королівського листа і знявши з нього автентичну копію, залишили останню у себе, а оригінал відіслали гетьманові Івану Самойловичу, сповістивши гетьмана і про те, що з огляду на прохання короля вони послали до нього «доброго кінного товариства 2700 чоловік» [12].

Але дії польського короля не мали жодних поважних наслідків ні для нього самого, ні для його ворогів: зайнявши столицю Молдавії Ясси, він, було, вирушив звідти в Буджак, але тут зустрів ханського сина зі значними татарськими силами; татари, скориставшись з літньої засухи, підпалили в степу траву й тим зупинили подальше просування короля [13]. Тоді король, не

[7] Польському королеві у війні з турками допомагали Австрія і Венеція.

[8] Йдеться про місто Будапешт.

[9] *Величко С.* Летопись. К., 1851. Т. 2. С. 597.

[10] Там же.

[11] Архів Варшавської казенної палати, від. 3, кн. 7, арк. 120, 123.

[12] *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 602.

[13] *Шмидт Г.* История польского народа. СПб, 1866. Т. 3. С. 86.

отримавши вчасно підтримки ні від Австрії, ні від Росії, припинив на час війну і з огляду на зиму повернувся до польських кордонів. У Пилипів піст він відпустив від себе в Січ запорізьких козаків, давши кожному з козаків по 10 битих талярів «за їхню дуже вигідну для себе військову службу» і з ними ж передав листа з подякою усьому Запорізькому Військові за відрядження кінного загону, прохаючи й надалі не обходити його своєю увагою у боротьбі поляків проти бусурманів [14].

Дії запорізьких козаків проти бусурманів не могли закінчитися лише походом на Молдавію, і запорожців чекало попереду ще багато воєн проти їхніх споконвічних ворогів.

Для допомоги запорізьким козакам у їхній поважній боротьбі Москва послала до них кінних і піших ратних людей під начальством генерала й воєводи Григорія Івановича Косагова. Посилаючи воєводу до запорожців, царі Іоанн і Петро з царівною Софією Олексіївною писали кошовому отаманові Федору Іваниці, щоб він, об'єднавшись з московськими ратними людьми, ішов під кизикерменські місця і на переправи Дніпра, де татари зазвичай переправляються через ріку, і там чинив воєнний пошук і промисел, наскільки Бог всемогутній дозволить [15]. Місцем для стоянки Косагова з ратними людьми визначили Кам'яний Затон [16].

Але запорожці не виконали цього царського наказу.

На самому початку вересня воєвода Григорій Косагов, який на той час стояв зі своїми людьми в Кам'яному Затоні, доповідав царям, що, вирушивши у Запоріжжя для спільних з козаками дій проти бусурманів, він багаторазово розмовляв про це з кошовим отаманом і щоразу отримував від нього таку відповідь, що без допомоги з боку гетьмана запорожці не можуть воювати з Кримом: на річці Каланчаку, за дві милі від Перекопа, стоїть з численними ордами сам кримський хан, а в Кизикермені, Тавані й інших турецьких містечках турки й татари «з великою обережністю живуть». Сили в самому Запоріжжі тепер невеликі: одні козаки розійшлися по припаси в міста, інші пішли до польського короля, а чоловік зо 300 пропало під містечком Кизикерменом. Через таку малолюдність у кримські місця й під турецькі міста небезпечно вирушати, аби й решту людей не втратити,— для такого походу необхідна допомога з інших місць. Про таку допомогу запорожці вже не раз писали до гетьмана обох берегів Дніпра й не отримали від нього нічого. А самим ратним людям без запорожців у кримські й турецькі місця ходити і язика здобути не можна, бо в полку немає таких вождів, котрі б добре знали поле й усі кримські місця. Тому ні з Коша, ні з полку в Крим і «по се число» не посилали нікого, хоч воєвода безупинно й казав, і писав про те кошовому отаманові. Але кошовий твердив одне: без додаткових ратних людей кримської війни не розпочне, і якщо гетьман Самойлович не пришле в Січ ратних людей, то запорожці у Крим не підуть, а лише охоронятимуть свій Кіш [17]. Крім усього того, запорожці вказували їм і на нестачу човнів, як на причину, через яку вони не зважилися починати війну проти бусурманів [18].

Отримавши від Косагова таку звістку, царі вересня 19 дня послали кошовому Іваниці й усьому поспільству при ньому новий наказ, щоб козаки,

[14] *Величко С.* Летопись. Т. 2. С. 602.

[15] Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 15.

[16] Там же, малоросійські справи 1686 р., зв. 60, 10 груд.

[17] Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 15. Літописець Рігельман з цього приводу зазначає, що запорожці, користуючись зручною нагодою, не захотіли бути підданими московських царів і бажали залишитися вільними людьми. Тоді московський уряд, передбачаючи від цього для себе найгірші наслідки, послав у Січ значну грошову суму «і на інші думки навів козаків: запорожці, отримавши подарунки, пообіцяли вірно государям служити і збройною рукою за них на татар і турків іти» (Летописное повествование. М., 1847. Т. 2. С. 190).

[18] Летопись Самовидца. К., 1878. С. 165.

скориставшись зі сприятливих часів, виступали походом на турецькі міста.

«Нам, великим государям, нашій царській величності, стало відомо, що численні кримські орди з султанами з Криму пішли на війну в Угорську землю проти римського цезаря і проти королівської величності польської, а в Криму зостався хан з небагатьма людьми. За тими відомостями в нинішній час вам, кошовому отаману, над неприятелями воїнський промисел чинити, і вам би, кошовому отаману й усьому поспільству, про те відати слід, і за радою з генералом і воєводою, зібравшись усім низовим Запорізьким Військом, чинити над турськими й кримськими місцями й на перелазах, де звикли кримські війська переправлятися через Дніпро, воїнський промисел. А що за тим у воїнському промислі за нашим царської величності указом учините, нам, великим государям, писати» [19].

Тим часом, вересня 2 дня, з Кизикермена повернувся у Січ запорізький козак Клим Шило з товаришем Дмитром Богдановим і привіз із собою ханського листа, який доставив з Бахчисарая у Кизикермен якийсь мурза зашитим у червону тафту. Разом з листом Шило приніс воєводі звістку, шо хан вийшов з Криму і став на річці Каланчаку, на Очаківському й Кизикерменському шляхах, за дві милі від Перекопа і за дванадцять миль від Січі й Кам'яного Затона. Косагов дав Шилу трьох нових товаришів і звелів йому негайно відвезти ханського листа в Москву.

З доставленого ханського листа в Москві довідалися, що кримський хан уже отримав правдиву звістку про мир, укладений між Польщею і Росією, і про укладений між польським королем і московськими царями союз для боротьби проти Туреччини й Криму. Називаючи себе великим государем, найсвітлішим, найславнішим, найвеличнішим і найшановнішим, володарем престолу великої орди й великого кримського юрту, кипчацького степу незліченних татар, ногайців тацьких і тевкецьких, черкесів, котрі живуть між горами, Селім-Гірей докоряв московським царям за союз з ворогами Туреччини й Криму, за затримання у Москві кримського гінця мурзи Селеша, за навмисне прогаяння терміну обміну полоненими, що усталився з давніх часів, і за намір іти війною під Кримський півострів і під турецьке місто Азов: «Богові відомо, що порушення (миру) не з нашого боку; бажаємо від Бога, хто сей мир порушив, нехай скарає його Бог; ми дуже дбали, аби в обох державах не було зачіпок і війни, а ви з нашим неприятелем, з польським королем договір, вічний мир і союз учинили з тим, щоб другові їхньому другом, а недругом їхньому недругові бути» [20].

Російські царі, не приховуючи більше свого ставлення до польського короля, вважали за потрібне поки що діяти щодо хана словом і з цим написали нову грамоту в Крим. Повторивши у своїй новій грамоті попередні докази того, що порушення мирних договорів сталося не з російського, а з кримського боку і зауважуючи, що про це писали і Мурат-Гірею, і Хаджі-Гірею, й самому Селім-Гірею, великі государі заявляли останньому, що коли він бажає бути з ними в мирі, то повинен суворо заборонити татарам чинити набіги під українні російські міста, негайно припинити війну з польським королем, постаратися схилити султанову величність до царської і королівської дружби й домогтися у падишаха, щоб усе завойоване турками в Польщі було повернене польському королеві. Окрім того, хан повинен негайно відпустити з Очакова в Переволочну царського гінця Микиту Алексєєва і гетьманського посланця Івана Лисицю, куди вже давно відпустили й мурзу Селеша.

Кошовому отаманові Федору Іваниці й воєводі Григорію Косагову з Москви надіслали наказ, щоб вони, порозумівшись між собою, не зволікаючи, відправили з ким слід царську грамоту з Запоріжжя до кримського

[19] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1686 р., зв. 2, № 25.

[20] Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 15.

хана. Такий самий наказ надіслали в Севськ воєводі Леонтію Неплюєву, а водночас й гетьману Іванові Самойловичу. Останньому, крім того, наказали здійснити біля Переволочної на Дніпрі обмін посланого туди кримського гінця мурзи Селеша на царського гінця Алексєєва і гетьманського посланця Лисицю з усіма невільниками, що були при них, і з їхнім майном. А для більшої безпеки при обміні належить поставити на перевозі сотника переволочненського з товариством і після обміну полоненими всіх росіян доставити до Москви [21].

Обмінюючись такими приязними грамотами з ханом, московські царі водночас, за умовами укладеного між Росією і Польщею миру, поволі готувалися до походу на Крим. Звичайно, що й польський король, і московські царі в такій справі, як війна проти бусурманів, не могли обійтися ні без запорізьких, ні без українських козаків. Тим часом у запорізьких козаків точилися великі змагання й існували великі незгоди з гетьманом обох боків Дніпра. Гетьман Іван Самойлович у довгому листі, писаному наприкінці жовтня 1686 року до севського воєводи Леонтія Романовича Неплюєва, у найрізкіших висловах пояснював причини свого невдоволення запорожцями.

«Хай буде вашій милості відомо, що на Запоріжжя послав я припасу 500 бочок, грошей 2000 золотих, горілки п'ять бочок; та тільки я, через їхню невдячність, пошкодував займати людей і підводи під той припас, тому що ні за кого з минулих гетьманів підводами їм припасів не возили й не тільки підвод не посилали, а здавна, навіть за Хмельницького, припасів зовсім не давали. Тільки Брюховецький той звичай завів, щоб їм давати щороку припаси, але й за Брюховецького припаси підводами не возили,— самі вони, запорожці, від Кишеньки човнами забирали припаси навесні. Як тоді, так і тепер, підводами їм припасів не слід посилати, й надалі їм у тому слід відмовляти. А що до того, що я вже при своєму уряді багато разів той припас підводами посилав, то робив я це для того, щоб справитися з ними під час заворушення, бо вони в минулі часи не тільки до поляків, а навіть до бусурманів зверталися зі своїми посольствами. І те піклування моє про управління ними чинив через мою вірність великим государям і тому, що не міг з ними тоді порозумітися. Нині ж, коли за мирними договорами вони вже перейшли у підданство царської пресвітлої величності, гладити їх тим не слід. Звісно, давати їм припаси я не відмовляюся і як призначив готувати по 500 бочок їх кожного року і визначив давати їм по 2000 золотих готових грошей, так завжди й буде все те доходити до них... Таким самим способом і того ж року, ще з ранньої весни я писав їм, що припас уже готовий, і щоб вони самі його для себе забирали. Я обіцяв їм доставити до Кодака, звідки вони могли б уже й самі його забрати, бо ще й далі бігають у Варшаву й у Краків по хліб, а тут дома чому б їм не взяти його? Але вони, вперто ставши на своєму, не захотіли забирати його. Писав мені генерал і воєвода Григорій Іванович Косагов про те, що вони, запорожці, обурюються проти мене, пригадуючи, як їм у містах нема, по волі їхніх сердець, честі. Та вони й самі не бережуть честі: приїхавши в міста, вони завдають збитків, бешкетують, старшину побивають і людей усіляких безчестять і хотіли б так чинити, як чинили за Брюховецького. У яке б місто вони не приїжджали, зупиняючись там на дворах, вікна в хатах висаджували й печі розбивали, питво самі собі силою в людей забирали, безупинно впивалися, старшого городового чи меншого, кого хотіли, побивали, й за те ніколи не зазнавали кари. Всього того я, при моєму уряді, не допускаю, та й допустити не хочу. В містах накажу утримувати їх і надалі сваволі їм не дозволю, за що вони й гніваються й обурюються на мене, забуваючи те, що в усьому самі винні, бо не хочуть по-справжньому виправитися» [22].

Попри своє обурення запорожцями гетьман Самойлович усе ж мусив послати до них на цілу зиму допоміжний загін з 400 козаків Гадяцького полку, з одним возом припасів на кожного козака і з охороною з кількох

простих людей, яким після доставки у Запоріжжя провіанту наказали відвести назад коней, запряжених у хури [23].

Висловлюючи своє надзвичайне невдоволення запорожцями в листі до воєводи Неплюєва, гетьман Самойлович водночас не проминув зобразити їх у найнепривабливішому вигляді й у посланні до царів. Внаслідок листопада 10 дня з Москви у Запорізьку Січ на ім'я кошового отамана Федора Іваники й усього поспільства надійшла царська грамота від царів Іоанна й Петра Олексійовичів і царівни Софії Олексіївни. У цій грамоті царі дорікали запорожцям за те, що вони, незважаючи на підготовку Росії до війни з Кримом, не припиняють зносин з бусурманами. Кримський хан, чекаючи з дня на день приходу російських ратних людей до своїх володінь, уже покинув півострів і вийшов у Перекоп; усі турки й татари в Кизикермені, Тавані й Ослам-городку, почувши біду, дуже боялися, а в той час кошовий отаман і все запорізьке поспільство, незважаючи на такий стан справ, зносяться з тими кизикерменцями, їздять до них у різних своїх справах і приймають у себе кизикерменських купців, які приїжджають продавати сіль у саму Січ. Засуджуючи такі вчинки Запорізького Війська, царі приписували кошовому отаманові здійснити «міцну заборону» козаків Запорізького Війська з Січі в Крим і в турецькі містечка на Дніпрі не пускати, ні з якими товарами й хлібними припасами не їздити і в теперішній воєнний час неприятелям допомоги у хлібній бідності не надавати. «А що ти, кошовий отаман, у листах своїх кизикерменському бею й інш м пишеш і не прописуєш того, що ти підданий нашої царської величності, то ти робиш те непристойно, позаяк Запоріжжя й ви перебуваєте в підданстві у нас, великих государів, у нашої царської величності, під нашою царської величності високодержавною рукою, в чому на вірну свою службу й на вічне нам, великим государям, нашій царській величності, в підданство й присягу свою учинили. І тобі б, кошовому отаману, надалі в листах своїх прописувати підданим нашої царської величності. А що у вас надалі діятиметься, ви б про те нам, великим государям, нашій царській величності, й підданому нашому гетьману Івану Самойловичу писали» [24].

І суворість наказу, й сам стан справ змушували запорожців скоритися вимогам російського уряду. Торговельні зносини з Кизикерменом запорожці мусили припинити, натомість вони повинні були збирати відомості про справжні наміри татар у Криму. Зручним приводом для цього видавалася доставка царської грамоти в Бахчисарай. Для приставлення царської грамоти, за спільною радою кошового отамана Федора Іваники й воєводи Григорія Косагова, призначили запорізького козака Івана Кириловича Богацького й козака Сумського полку Григорія Собченка та курського рейтара Григорія Кичигіна.

Іван Кирилович Богацький, виїхавши з Січі листопада 2 дня, поїхав на Кизикермен і Перекоп, листопада 12 дня прибув з чотирма кизикерменськими провідниками в місто Бахчисарай. По дорозі, не доїжджаючи до Криму, запорізькі посланці бачили якогось польського полоненого, котрого татари везли до Криму; від того полоненого вони дізналися, що

Печатка Гадяцького полку. 1738 р.

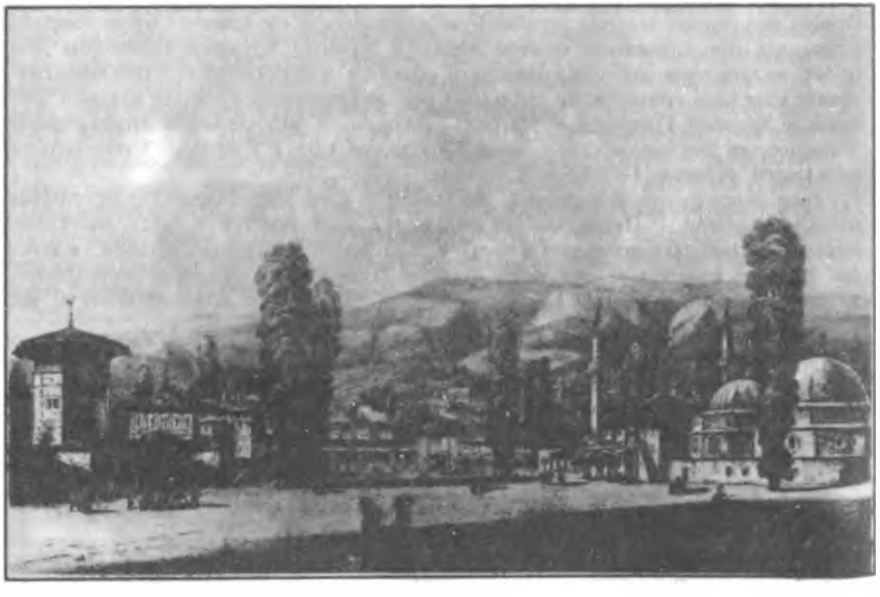
[21] Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 15.

[22] Архів МЗС, малоросійські справи, 1686 р., зв. 70, № 29.

[23] Там же.

[24] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1686 р., зв. 2, № 27.

польський король під містом Білгородом розбив ханського сина нуреддін-султана, у которого було 10 тисяч кримських татар, 10 тисяч яничарів і кілька тисяч білгородських татар, самого ханського сина полонив і після того відступив до міста Ясс. Приїхавши в сам Бахчисарай, запорожці не застали в ньому хана, їх провели до ханського придворного Батир-аги. Той придворний хана, Батир або Батирча-ага, узяв у запорізьких посланців царську грамоту, розпечатав її, прочитав і сказав, що великі государі все хороше пишуть у Крим, а тоді того ж дня відіслав грамоту ханові у Козлов, а запорізьким гінцям звелів чекати ханського наказу в Бахчисараї. У Бахчисараї гінці прожили чотири дні й тут то вели переговори з Батир-агою, то розмовляли з іншими особами, і зуміли зібрати дуже важливі відомості про наміри татар. Передусім вони довідалися, що всі татари дуже мало вірять мирним заявам московських царів: воєводу Григорія Косагова царі з тим і прислали в Запоріжжя, казав Батир-ага, щоб готувати війну татарам. Та якщо з боку війська російських царів будуть якісь дії проти татар, то й татари не терпітимуть, а вповні приготуються і до дружби, й до недружби. На цю заяву запорізькі гінці відповіли Батир-азі, що воєводу Косагова прислали в Запоріжжя з тим, щоб захищати царські міста від наїздів татар, а не для того, щоб провадити проти них воєнні дії. Далі Батир-ага в розмові заявив, що великі государі повинні відпустити мурзу Селеша у Крим, бо ханська величність уже відіслав до Москви царського посла Алексєєва й гетьманського посланця Лисицю. Запорізькі гінці й на це знайшли відповідь: великі государі, казали вони, вже давно відпустили від себе мурзу, й той мурза перебуває у гетьмана по дорозі у Крим. Розмовляючи з гінцями, Батир-ага, між іншим, запитав і про те, чи будуть московські царі присилати ханові казну, себто, простіше мовлячи, давати данину за минулі роки, коли вони не присилали її у Крим. На такий запит гінці дали ухильну відповідь, посилаючись на те, що вони нічого не знають про таку справу. Живучи в Бахчисараї, запорізькі гінці довідалися іще й про те, що коли в Січі з'явився зі своїм військом російський воєвода Григорій Косагов, то сам хан зі своєю ордою вийшов за п'ять верст від Перекопа на Каланчак і стояв там, осте-

Бахчисарай.
Кольорова літографія.
1856 р.

рігаючись московських ратних людей, до Петрового дня; а довідавшись, що воєвода Косагов, стоячи біля Січі, будує місто, а воювати Крим і не гадає, залишив біля Перекопа султана-калгу, а сам пішов у Крим. Султан-калга стояв біля Перекопа до приїзду запорізьких гінців, а потім, увійшовши у Крим, тієї ж ночі послав у двір до козаків товмача з запитанням, навіщо їх прислали у Крим. Козаки відповіли товмачеві, що прийшли вони в Крим з царською грамотою, а що в тій грамоті — не знають. Далі султан-калга розпустив своє військо по домівках, а сам узагалі пішов у Крим. Султан-калга хотів іти з Перекопа в Білгородщину на допомогу ханському синові проти польського короля; але почувши про розгром татар королем, відклав цей похід. Коли ж польський король полонив ханського сина, то кримчаки відпустили польського ксьондза, якого навіщось посилав король у Бахчисарай, але того закували там у кайдани і він ходив усе літо в тих кайданах. Тепер хан наказав розкувати того ксьондза й заради миру з королем звелів відпустити в Польщу «з великою честю», дав йому на дорогу двокінний повіз; такий самий повіз дав тому ксьондзові й Батир-ага.

Перебуваючи в Бахчисараї, запорізькі гінці довідалися, що кримський хан посилав до калмицького тайші Аюка листа з проханням допомогти йому проти польського короля; але калмицький тайша замість відповіді наказав відрізати ханському гінцеві вуха, губи й носа і так відпустити його в Крим. Крім того, запорізькі гінці довідалися і про те, що в Криму вже протягом двох років не було врожаю хліба й дуже бракувало кормів для коней.

Відпускаючи з Бахчисарая запорізьких гінців, Батир-ага оголосив їм, що в хана, мовляв, був такий план, щоб під государеві українні міста йти, а яничарам іти під Запорізьку Січ, де воєвода з московськими ратними людьми стояв, і для того походу хан уже й наготував велику кількість татарських військ, але коли отримав мирну грамоту від царів, війська ті по домівках розпустив.

Коли запорізькі гінці вже їхали назад, то бачили татарську орду, що поверталася з походу на польського короля. А про білгородську орду гінці чули, що вона залишила в себе третього султана для оборони проти короля [25].

Покинувши Бахчисарай, запорізькі гінці рушили початково у Січ, а з Січі 13 грудня прибули до Москви й привезли з собою листа від Селім-Гірея, сина Багадур-Гірея. У своєму листі Селім-Гірей писав, що на прохання великих государів відпускає затриманого у кримській Україні російського гінця Микиту Алексєєва і з ним усіх російських невільників «без втрати» з Кизикермена угору Дніпром в Запороги. Відпускаючи царського гінця, ханська величність сподівається, що великі государі, своєю чергою, відпустять кримського гінця Мубарекшу-мурзу Селеша у Крим. А що стосується докору царських величностей ханській величності в порушенні сусідської дружби й безвідповідальності з приводу набігів на Україну азовських людей, то він, Селім-Гірей, відповідає, що навпаки, дружбу сусідську порушує не хан, а самі московські царі: піддані московських царів донські козаки захопили під Черкаським містечком кримського чоловіка Абду-агу й досі тримають його в себе. Крім того, ті ж козаки, вийшовши в Азовське море на каюках, воювали азовських, ногайських і черкеських людей; потім, поєднавшись з калмиками, ходили в Чунгур і багато кінських табунів узяли в татар, і хоч кримський хан не раз писав про те царям, але відповіді від них на те ніякої не отримав. Тому порушення сусідської дружби виходить не від хана, а від самих царів. І якщо московські государі справді бажають підтримувати з ханською величністю

[25] Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 17.

дружбу, міцний мир, то хай вони присилають, за встановленим звичаєм, казну до розмінного пункту під Переволочну на Дніпрі, разом з казною нехай шлють царську грамоту й затриманого в Москві кримського мурзу. Тоді буде між Москвою і Кримом справжній мир. А щодо прохання государів не ходити проти польського короля війною, то татари й не збиралися йти проти польського короля війною, а сам король на них тричі приходив, та, однак, «у всіх своїх приходах темний лицем назад повернувся» [26].

На таку відповідь московські царі написали ханові 25 дня грудня третю грамоту з запевненням у дружбі й любові і з повідомленням про звільнення гінця Мубарекші-мурзи Селеша «з забезпеченням за посольським звичаєм» через Запоріжжя у Кизикермен. Затримка посла трапилася через те, що й царського гінця Алексєєва з затримкою відпустили татари. Втім, відпускаючи кримського мурзу, великі государі зауважують при цьому ханській величності, що ханська величність не пише у своєму листі про примирення султанової величності Магомета з польським королем і не відповідає на те, що з кримського боку вчиняються часті напади під українні малоросійські й великоросійські міста й ті напади завдають «численних розорень і нестерпних кривд» жителям тих міст. Натомість ханська величність дорікає великим государям за дії на Азовському морі донців і вказує на це як на привід до розриву дружби Криму з Росією. Аби раз і назавжди припинити сварки, великі государі вважають за краще вибрати між Запоріжжям і Кизикерменом одне з відповідних місць, вислати туди однакову кількість повноважних представників з кожного боку й відновити між царською і ханською величностями давню дружбу й любов [27].

Складену грамоту окремим листом наказувалося послати спочатку в Запороги і з Запорог відіслати «без зволікання» у Крим з тим козаком, якого «в те посольство вибере сам кошовий отаман». На той випадок, якщо хан погодиться на з'їзд представників у якомусь місці між Запоріжжям і Кизикерменським містечком, аби припинити обопільні напади й чвари, воєводі Григорію Косагову наказували послати у Крим особливих уповноважених із січового товариства. Григорій Косагов, отримавши водночас царську грамоту й царського листа, сповістив государів січня 16 дня 1687 року, що царський лист він відіслав у Січ кошовому отаманові Филону Лихопою, і в Січі на раді той лист був прочитаний усім низовим козакам, а після тої ради до воєводи Косагова приїхав з п'ятьма курінними отаманами сам кошовий отаман і заявив, що для доставки царської грамоти у Крим спорядили козака Гната Комалдута. І справді, козак Гнат Комалдут прибув до воєводи січня 17 дня і того ж дня з колонтаївським козаком Голубинченком його відіслали у Крим [28].

Така невизначеність стосунків між Москвою і Кримом тривала протягом кінця 1686 й початку 1687 року й утримувала в напрузі не лише кримських татар, а й запорізьких козаків. Останні з великим нетерпінням чекали, чим завершиться задуманий росіянами похід на Крим.

Перший похід розпочався навесні 1687 року. Для походу в Крим було зібрано до 100 тисяч великоросійських і до 50 тисяч українських воїнів. Головнокомандувачем російських військ призначили князя Василя Васильовича Голицина. Українськими козаками керував гетьман Іван Самойлович. З князем і гетьманом мали спільно діяти й запорізькі козаки. Кошовим отаманом запорізьких козаків на той час був Филон Лихопій.

[26] Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 17.
[27] Там же.
[28] Архів МЗС, кримські справи, 1686 р., зв. 77, № 17; малоросійські ориг. акти зв. 2, № 28.
[29] Tagebuch des Generals Patrik Gordon. SPb, 1851, B. 2. S. 174.
[30] За іншими відомостями, Самойлович об'єднався з Голициним на березі Самари (Киевская Старина. 1886. № 11. С. 275).
[31] *Феодосий.* Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав, 1873. С. 13.

Князь Голицин вирушив у дорогу раніше за гетьмана Самойловича і вже 20 дня травня перейшов з військом дві притоки річки Липнянки, притоки Орелі, біля Нехворощанського містечка. Росіяни просувалися переважно на південь і розмістилися біля річки Орлика [29].

Гетьман Самойлович вийшов з українських міст наприкінці травня і йшов від міста Полтави з дев'ятьма українськими полковниками, двома компанійськими полковниками й одним сердюцьким; з тими полковниками були: один обозний, один суддя, один писар і два осавули. Перейшовши ріку Оріль, гетьман червня 2 дня з'єднався біля її лівого берега з князем Голициним і рушив до ріки Самари [30]. Дійшовши до Самари, воєначальники передусім мусили збудувати на тій ріці 12 мостів і тими мостами протягом чотирьох днів перевозити свої обози, по два вози в ряд. Очевидно, тоді князь Голицин відвідав неподалік від Самари Миколаївський пустельний монастир, зробив у ньому «вклад у 15 карбованців» [31].

Перейшовши ріку Самару, об'єднані російсько-козацькі війська зупинились біля Гострої могили й тут, біля річки Кільчені, яка на ту пору зовсім висохла від літньої спеки, викопали для пиття кілька криниць, завглибшки в аршин. Здобута в криницях вода виявилась і смачною, і її було вдосталь. Від Гострої могили війська, покинувши свою тимчасову стоянку, пішли на річку Татарку і звідти пішли на Великі Плеса. Від Великих Плес пройшли через ліві притоки Дніпра Ворону [32] й Осокорівку, де «річка Тергі притягла від моря» [33]. Далі війська рушили на річку Вільну, де «річка Кримка притягла від Кінської». Від Вільної війська пішли на верхів'я Кам'янки [34]. В той час у армії казали, що військо йде по праву руку Кам'янки, і тоді учасник походу генерал Патрік Гордон звелів шукати Кам'янку, але, за його словами, тієї річки не знайшли. Від Кам'янки військо знялося на річку Кінські Води чи Конку, що впадає на дві милі нижче острова Хортиці й на 7 миль нижче Січі. Тут виявилося доволі

Іван Самойлович. Малюнок з літопису Величка. XVIII ст.

[32] Вище теперішнього с. Вороної, маєтку М. М. Миклашевської.

[33] Що це за річка — невідомо, але про неї пише Самовидець.

[34] Не відомі також річки Кримка, Кобилячка й Литовка, про які пише Самовидець.

трави, але було мало лісу й нездорова вода. Тут обидві частини війська зійшлися разом і влаштували стоянку: попередньо певна частина армії пішла через річку Московку, й оскільки це був коротший шлях, прийшла сюди раніше. Червня 13 дня швидко збудували мости через річку Конку й почали радитися про подальший маршрут. У цей час надійшло повідомлення про те, що попереду все спалене й видно дим і полум'я [35]. Неподалік від лівого берега Конки російсько-козацькі війська помітили попереду кілька невеликих загонів татар і хутко розпорошили їх [36]. Червня 14 дня армія переправилася через Кінські Води й пішла випаленими степами. Від куряви й огидного смороду йти було важко; особливо важко й нездорово це було для людей і коней. Потім війська стали на невеликій річці Олбі (dem kleinen Flusse Olba) неподалік від Великого Лугу, де виявилося багато води й трави [37]. Того дня зробили дві милі назад. Червня 15 дня вирушили спаленими степами до річки Янчокрака [38], де було мало трави й зовсім не було дерев, але безліч диких свиней. Тут коні явно почали худнути, а солдати хворіти. Червня 16 дня пішов сильний дощ, але він тільки прибив куряву, а не освіжив рослинності. В цей час з фашин зробили мости через річку Янчокрак, яка в цій місцевості через дощі стала дуже багнистою: щоб переправитися через неї, потрібно було три години. Від Янчокрака війська йшли голими випаленими степами до річки Карачокрака. Червня 16 дня коні вже дуже стомилися, а трави було так мало, що її вистачало хіба для того, аби утримати тварин при житті, і якби наблизилися татари, то хтозна, чи коні змогли б вивезти не лише підводи з життєвими припасами, а й гармати; окрім того, всі знали, що й далі все спалене і спустошене. Отож, годі було й думати про завоювання Криму. На той час, після тривалих суперечок, частину армії вирішили послати на пониззя Дніпра, а з більшою частиною піднятися до таких місць, де можна було б знайти харчі для кінноти. Червня 18 дня головна армія вирушила [39] назад найкоротшою дорогою [40]. Перейшовши річку Янчокрак, війська отаборилися на височині Великого Лугу, де знайшли воду й трохи трави, але ніякого лісу. Того дня пройшли 3 милі. Червня 19 дня армія відпочивала, й того дня до Москви послали гінця з новиною про повернення війська. Червня 20 дня армія пішла далі, перейшла маленьку річку Олбу й зупинилася на річці Кінських Водах, де знайшла вдосталь трави, лісу й води, хоч вода була нездорова. Того дня гетьман з козаками перейшов через річку і став табором на тому боці, а росіяни на цьому. Тут вирішили перепочити кілька днів, відгодувати коней, виснажених так, що вони не могли везти далі гармати й амуніцію; але це не дуже пішло на користь, бо шкідлива для здоров'я вода спричинила смерть багатьох людей і коней [41].

Так описує весь маршрут об'єднаних російсько-козацьких військ учасник походу генерал Патрік Гордон у своєму щоденнику.

Сам гетьман Іван Самойлович доповідав у Москву про перший похід російсько-козацької армії на Крим, що від ріки Самари російські обози «пішли дикими полями і, пройшовши кілька десятків днів, наблизилися до Криму за 100, а до Січі запорізької за 30 чи 36 верств, за річку Карачокрак, звідки вельми горіли серця наші досягнути Перекопа й

[35] Tagebuch des Generals Patrik Gordon. B. 2. S. 174.

[36] Собрание государственных грамот и договоров. М., 1826. Т. 4. С. 565, 564, 563, 539, 541.

[37] Що це за річка — невідомо, але про неї пише Гордон.

[38] Самовидець помилково називає Янчул; Собрание гос. грамот і щоденник Гордона—Янчокрак; у Самовидця нижче неї згадуються ще Торські піски, очевидно, кучугури (біля с. Водяного Мелітопольського пов.).

[39] У Самовидця: «От Торских песков с вершины Великих лугов против кучугур при татарском тирлищі в 20 верстах от Січи».

[40] За вказівкою Величка війська повернули назад від Плетеницького Рога (Летопись. К., 1855. Т. 3. С. 13).

[41] Tagebuch des Generals Patrik Gordon. B. 2. S. 174.

самого Криму» [42], але пожежа, запалена татарами в степу, починаючи від Кінських Вод і до самого Криму, себто на відстань приблизно у сто верст, завадила начальникам війська виконати своє бажання.

Степова пожежа як причина невдачі першого походу на Крим була на той час у всіх на вустах. І справді, татари й набагато раніше, й набагато пізніше того часу досить часто застосовували цей засіб для того, щоб відвернути похід у степ якогось небезпечного для себе ворога. Про страшні розміри степових пожеж минулих століть, коли всі степи вкривала густа, висока й непролазна трава, мов лісові хащі, можна до певної міри судити з теперішніх пожеж у колишніх ногайських і запорізьких степах. Коли в степу загориться суха трава, то за панування там у травні й червні північно-східних вітрів настає справжнє, з усіма жахіттями, пекло. Вогонь котиться верст на 100, 120 уперед; повсюди лунає страшний тріск; повітря стає нестерпно задушливим й надзвичайно гарячим; запах згарища чути за шість, за вісім годин їзди від вогню; дим бухає хвилями, смугою в 15—20 верст. Земля стає така гаряча, що на ній неможливо стояти. Все, що повзало по степу, печеться, репається і поширює всюди їдкий сморід. Все, що ходило по степу,— звірі, дикі коні, рогата й дрібна худоба, дикі свині, різні гризуни — все, почувши лихо, стрімголов утікає від вогню, падає і гине в полум'ї й диму. Верхові коні, зазвичай раніше від інших тварин почувши степову пожежу, стають дуже неспокійними, постійно іржуть і намагаються нести своїх вершників у протилежний бік від того місця, де розливається страшне море вогню. Після такої пожежі на сотні верст увесь степ перетворюється на чорне поле смерті, де надовго зникає усіляке життя. Будь-який корм у такому степу зникає зовсім, і треба чекати дуже великого дощу, аби земля набрала належного вигляду, а після дощу чекати ще 10—15 днів, щоб мати підніжний корм для худоби. Такими є наслідки степової пожежі тепер, але вони були набагато страшнішими двісті-триста років тому за суцільних і непрохідних трав у степу, особливо коли татари запалювали їх у різних місцях і коли вітер був супротивним до руху війська в степу. Тому немає потреби брати на підозру свідчення

Бурхард Христофор Мініх. Гравюра Чимесова. 1764 р.

Василь Васильвич Голицин. Гравюра Тарасевича. XVIII ст.

[42] Собрание государственных грамот и договоров. Т. 4. С. 540, 541.

вождів російсько-козацьких військ, котрі вважали причиною невдачі першого походу на Крим степову пожежу, хоч водночас могло бути й немало інших причин, як тепер намагаються довести це деякі дослідники [43]. Стихійна причина, тобто розпочата татарами в степу пожежа, яка знищила степовий корм, є найважливішою з причин невдалого походу російсько-козацьких військ у Крим. Але й тут деякі з істориків ставлять питання, хто ж власне був винуватцем пожежі у степу: самі татари, чи ж разом з ними й козаки? Уже очевидець першого походу в Крим, іноземець Гордон запевняв, що ця справа не обійшлася без сприяння козаків: козаки, побоюючись, щоб Москва, скоривши Крим, не відібрала вольностей і прав у самих козаків, могли підкинути кримчакам думку викликати у степу пожежу й не допустити москалів у Крим. Але Гордон висловив у даному разі лише власну думку й не довів її ніякими доказами, отож, не вдаючись до припущень, у цьому разі слід пам'ятати, що степову пожежу як засіб захисту від ворогів вельми часто застосовували татари й незадовго до російського походу на Крим таким самим способом позбулись у Буджаку польського короля.

Аби приховати відступ усієї російсько-козацької армії і для того, щоб кримський хан не мав можливості послати орду проти польського короля, а білгородські й буджацькі татари не з'єдналися в одне ціле, на військовій раді червня 17 дня вирішили послати загін великоросійських військ чисельністю у 20 тисяч ратників і загін українських козаків такої самої чисельності або ж вісім полків і кілька тисяч запорізьких козаків до урочища Кам'яний Затон, де стояв воєвода Григорій Косагов. Їм наказали приєднатися до Косагова й іти в похід до Кизикерменського містечка. Командування великоросійськими військами доручили окольничому Леонтію Романовичу Неплюєву, а українськими козаками керував гетьманів син, полковник Григорій Іванович Самойлович. «І звеліли ми, на той бік Дніпра переправившись, до вищезгаданого містечка Кизикермена йти й обложити його шанцями; у тих діях наказав я бути й отаманові кошовому з військом низовим, котрий, будучи в мене в обозі, обіцявся в усіх своїх працях бути пильним і вірним... Хоч ми й сподівалися на дніпровські луги, що не залишать нас без кінських кормів, для чого й оперлись були обозами зі спалених полів об дніпровські води; але й у них ніякого прибутку не отримали з тієї причини, що у Дніпрі превеликі води, які ще не скоро спадуть, з'явились лише острови й горби. Через те стали нині над Кінською Водою, вище гирла Янчокрака, навпроти Великого Лугу, за сорок верст від Січі запорізької, а скільки часу можна буде стояти, стільки й постоїмо» [44].

Простоявши біля Кінських Вод, скільки було можливо, російсько-козацькі війська рушили далі й дійшли до ріки Самари. На ній іще вціліли 12 мостів від попередньої переправи. Першим перейшов мости гетьман Самойлович. Та коли він зупинився на правому березі Самари, в цей час несподівано всі мости спалахнули полум'ям з невідомої причини і за короткий час усі, крім двох, згоріли. Отож, росіяни взялися будувати нові мости замість тих, що згоріли, і вже тоді перейшли з лівого берега ріки на правий» [45].

Хоч палія самарських мостів так і не виявили, але всі почали звинувачувати в тому гетьмана Самойловича, що збіглося і з планами начальника російських військ, і з бажаннями української генеральної і полкової старшини: перший, зазнавши невдачі в поході на Крим, вишукував особу, на яку можна було б звалити весь тягар відповідальності за нещасливий похід; останні, ненавидячи гетьмана за його корисливий і пихатий норов, давно шукали нагоди, щоб позбутися його. Тому, коли російсько-козацькі війська перейшли ріку Самару й зупинилися на її правій

[43] Киевская Старина, 1886. Т. 14, С. 277.
[44] Собрание государственных грамот. Т. 4. С. 540, 541.
[45] *Маркевич Н.* История Малороссии. М., 1842. Т. 4. С. 134.

притоці, річці Кільчені, то тут, липня 7 дня, недруги Самойловича написали «донесення про зраду й нестямність гетьмана до великих государів» і подали його князеві Голицину, а князь Голицин наступного дня відіслав те донесення у Москву [46], і за 14 днів після того «закінчилось гетьманство поповичево» [47].

Скинувши гетьмана, послали гінця до його сина Григорія Самойловича. Гонець знайшов полковника з обозом нижче острова Томаківки, де вручив йому листа старшини про скинення його батька [48]. А князь Голицин листовно наказав окольничому Леонтію Неплюєву «прийняти й тримати під вартою гетьманового сина Григорія» [49].

Далі головна армія перейшла Кільчень і зупинилася на рукаві цієї річки. Воєначальники обрали цей шлях, аби скоріше досягнути ріки Орелі, бо досі їм траплялося мало води й лісу. Липня 10 дня армія виступила рано і просувалася великими рівнинами. Біля ріки Орелі зробили зупинку, де війська знайшли досить багато дров, води й трави. Того дня зробили мости через ріку, а 11 дня липня війська перейшли Оріль, покинули межі Запоріжжя і рушили уздовж річки Орчика, а згодом до річки Коломака [50].

Поки відбувались усі ці події, залишені на Низу Дніпра воєвода Григорій Косагов і кошовий Филон Лихопій не без успіху діяли проти бусурманів. Косагов відрядив частину свого полку суднами до міста Кизикермена, а кошовий отаман особисто пішов проти турків. Біля урочища Каратебен на ріці Дніпрі між кизикерменцями та російським військом і запорізькими козаками відбувся бій і «божою милістю, а заступництвом надії християнської, пресвятої Богородиці й пріснодіви Марії, заступництвом і молитвами московських і київських чудотворців і всіх святих, а великих государів і всього їхнього государського дому старанною молитвою і щастям, ті їхні, великих государів, ратні люди й запорізькі козаки на Дніпрі турських людей побили й узяли на тому бою два ушкали, а на тих ушкалах прапори і п'ять гармат, та турків 29 чоловік; а їхні великих государів ратні люди й запорізькі козаки прийшли всі з того бою неушкоджені» [51].

Уважаючи війну з ханом зовсім не закінченою і маючи на думці новий похід у Крим, правителька Московської держави, царівна Софія Олексіївна серед інших заходів для успіху майбутньої війни з бусурманами запропонувала князю Василеві Голицину збудувати на ріках Орелі й Самарі містечка, «аби залишити в них усі вантажі, припаси й ратних людей, і щоб надалі було ратям надійне пристановище, а неприятелеві пострах» [52].

[46] Собрание государственных грамот. Т. 4. С. 542; *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 14; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. М., 1822. Т. 2. С. 313—334.

[47] Летопись Самовидца. С. 171.

[48] *Величко С. Летопись.* Т. 3. С. 17.

[49] *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. М., 1858. Т. 1. С. 322.

[50] Tagebuch des Generals Patrik Gordon. B. 2. S. 181.

[51] Собрание государственных грамот. Т. 4. С. 563.

[52] Там же. С. 560, 564.

ОБРАННЯ МАЗЕПИ ГЕТЬМАНОМ УКРАЇНИ
Й ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЙОГО ПЕРЕД МОСКОВСЬКИМИ ГОСУДАРЯМИ
ЩОДО ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ.— ЦАРСЬКА ГРАМОТА ЗАПОРОЖЦЯМ
ПРО СКИНЕННЯ САМОЙЛОВИЧА Й ОБРАННЯ ГЕТЬМАНОМ МАЗЕПИ.
— ПОСОЛЬСТВО ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА ДО МОСКВИ КОЗАКА МАТВІЯ ВАТАГИ
З УПІЙМАНИМ ТАТАРСЬКИМ ЯЗИКОМ.— ЛИСТ КОША ДО ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ
З ПРИВІТАННЯМ І З ПОБАЖАННЯМ БАГАТОЛІТНЬОГО ПРАВЛІННЯ УКРАЇНОЮ.
— ВОРОЖІ КРИМСЬКИМ ТАТАРАМ ДІЇ ЗАПОРОЖЦІВ, ЗАХОПЛЕННЯ НИМИ
ТАТАРСЬКИХ ЯЗИКІВ І ВІДІСЛАННЯ ЇХ З ОСОБЛИВИМИ ПОСЛАНЦЯМИ ДО МОСКВИ.
— ПЕРЕБУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ ПОСЛАНЦІВ У МОСКВІ Й ПОВЕРНЕННЯ ЇХ
З МОСКВИ У СІЧ.— ЛИСТУВАННЯ КОШОВОГО ОТАМАНА ГРИГОРІЯ
САГАЙДАЧНОГО З ГЕТЬМАНОМ МАЗЕПОЮ
З ПРИВОДУ ОБІЦЯНОЇ
ЗАПОРІЗЬКОМУ ВІЙСЬКУ ДОПОМОГИ ПРОТИ МУСУЛЬМАН,
А ТАКОЖ З ПРИВОДУ ПОВЕРНЕННЯ ВІЙСЬКУ
ПЕРЕВОЗУ В ПЕРЕВОЛОЧНІЙ НА ДНІПРІ
Й НАДІСЛАННЯ ЖАЛУВАННЯ ВІЙСЬКОВІ
ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ.

Після скинення Івана Самойловича українські козаки мали обрати нового гетьмана й заодно нову генеральну старшину. Призначення того чи іншого гетьмана значно цікавило й запорізьких козаків: запорожці вже давно втратили право особистих зносин з Польщею і з Москвою і якщо мали в цьому потребу, то могли здійснювати це лише через гетьмана українських козаків. А гетьман спостерігав за запорожцями і коли вони намагалися нав'язати ті чи інші стосунки з кримським ханом і турецьким султаном. Отож, зрозуміло, що характер і погляди гетьмана не могли не впливати до певної міри на ті чи інші дії запорізьких козаків. У самому обранні гетьмана запорожці на той час уже не могли брати участі: цілковита відокремленість українців з Військом запорізьких козаків і повне самовладдя Москви на Україні зробили це зовсім неможливим. Тому тільки-но в Москві отримали донесення князя Голицина про необхідність усунути з гетьманського уряду Івана Самойловича й обрати замість нього нового гетьмана, невдовзі на річці Коломаку скликали раду й на ній липня 25 дня 1687 року «вільними голосами українських козаків і генеральної старшини», а насправді під диктовку князя Голицина і його клевретів на гетьманський уряд обрали колишнього обозного військового Івана Степановича Мазепу з давнього шляхетського українського роду Білоцерківського повіту, людину, значну у війську [1].

Прийнявши булаву й присягнувши на вірність російському цареві, гетьман Мазепа підписав 22 статті, дві з яких стосувалися запорізьких козаків. По-перше, для захисту від кримського хана російських і укра-

[1] Летопись Самовидца. С. 171.

їнських міст тримати в належних місцях полки і для дій біля Кизикермена та інших турських містечок частину тих полків посилати в Січ і в інші тамтешні місця і проти тих містечок воєнні дії чинити. Самих запорожців тримати в попередніх місцях і борошно й платню на кожний рік їм неодмінно в таких розмірах посилати, як їм за попередніх гетьманів видавали платню завжди; те борошно з Кримом і з містечками (турськими) без волі государів ніколи не укладати. По-друге, для обмеження Криму й проти нападів кримських орд на російські й українські міста війною, на цьому (лівому) березі Дніпра, навпроти Кодака, влаштувати такий самий шанець, як і Кодак, а на Самарі й на Орелі-ріці, і в гирлах Орчика й Берестової збудувати фортеці й українськими жителями заселити, і про все те в усі тамтешні міста універсали послати з поясненням про те, що в ті місця можуть усі охочі без ніякої перешкоди приходити; а запорожці до тих фортець і до жителів тих фортець не повинні втручатися; окрім того, до завершення російсько-татарської війни запорожці й торговельних стосунків з татарами не повинні мати [2].

Ці пункти Мазепа власноручно підписав у день обрання його на гетьманський уряд, липня 25 дня, і в цьому хрест і святе євангеліє цілував.

Вересня 12 дня на ім'я кошового отамана Григорія Сагайдачного з Москви у Січ послали царську грамоту з вісткою про позбавлення Самойловича гетьманської булави, про призначення Івана Мазепи гетьманом українських козаків і про милості Військові низових козаків за участь у першому поході на Крим.

«Ми, великі государі, наша царська величність, тебе, нашої величності підданого, низового запорізького кошового отамана Григорія Сагайдачного й усе поспільство винагородили, звеліли Переволочненським перевозом володіти вам, Війську низовому Запорізькому; а чи вашим козакам біля того збору бути, чи за наказом гетьманським його збирачам, і зібрані гроші, які будуть, віддавати вам у військовий скарб, і про те наказано йому, гетьманові, вчинити на власний розсуд. Та з нашої государської милості послали до вас, наших великих государів, річне справжнє жалування, гроші й сукно, як раніше, зі стряпчим Іваном Прокоповичем Свинцовим і з посланцями вашими, курінним отаманом Юськом Михайлівом з товаришами; та крім того нашого великих государів справжнього щорічного жалування послали вам за вашу нинішню службу, що ви були в полках бояр наших і воєвод у кримському поході, з полку нашої царської великої печаті й державних великих і посольських справ охоронця, ближнього боярина полку дворового, воєводи й намісника новгородського, князя Василя Васильовича Голицина, грошової казни 500 карбованців, а наказано ту нашу государську грошову казну окольничому нашому й воєводі Леонтію Романовичу Неплюєву віддати колишньому кошовому отаманові Федору Іваниці з товариством на все Військо низове Запорізьке» [3].

Замість відповіді на милостиву царську грамоту запорожці послали в жовтні місяці до Москви з козаком Матвієм Ватагою і 32 товаришами татарського язика, захопленого під час воєнних дій проти білгородської орди, причому, користуючись цим випадком, козаки просили дозволу взяти в Січ дві мідні гармати зі станками й колесами, що були на острові Кодацькому в розпорядженні Семена Любовникова, замість старих, непридатних до стріляння гармат, що були в Січі. За надіслання татарського язика царі Іоанн і Петро з царівною Софією Олексіївною подякували Запорізькому Військові окремо грамотою і на прохання про гармати відповіли дозволом — нові гармати з острова Кодацького взяти в Січ, а старі,

[2] Собрание государственных грамот. Т. 4. С. 551—558; *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 50.

[3] Собрание государственных грамот. Т. 4. С. 573; Архів МЗС, 1687 р., зв. 72, № 25.

непридатні до стріляння, відіслати на Кодацький острів; з острова Кодацького їх для ремонту відішлють у Київ, а з Києва у належному вигляді їх знову повернуть у запорізьку Січ [4].

Водночас запорожці відрядили своїх посланців з «поганським язиком» і в Польщу. З 26 вересня до 10 жовтня у місті Золочеві перебували десятеро запорізьких козаків зі старшиною Вишетравцем, і їм за весь час перебування у Золочеві видали 523 золотих й 15 грошів [5].

Жовтня 4 дня запорожці написали Мазепі листа, в якому вітали його з отриманням гетьманської булави, бажали багато років залишатися на гетьманському уряді, бути корисним своїй вітчизні Україні і своєму

Мати гетьмана Мазепи Марія. Копія XVIII ст. Національний музей У Кракові

[4] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1867 р., зв. 2, № 512—530.

[5] Архів Королівського скарбу у Варшаві, від. 3, кн. 7, арк. 780.

українському народові, виявляти ласку Військові Запорізькому і не «хирхельовать на искорененіе войска, як начал было хирхельовать над ним зрадца попович». Листа привезла депутація з чотирьох полковників і 80 козаків рядового товариства на чолі з колишнім кошовим отаманом Федором Іваникою й Опанасом Марченком. Мазепа з великою втіхою прийняв вітання запорожців, послав їм у гостинець по сто золотих, по куфі горілки й по десять бочок борошна на кожний курінь, а на отаманів курінних по кармазину, кошовому Григорію Сагайдачному й військовій старшині, себто судді, писарю й осавулові, удвічі супроти курінних отаманів [6].

Та марні були старання запорожців: Мазепа не міг бути справді національним діячем. Не міг бути тому, що за вихованням і за поглядами він був більше поляком, ніж українцем і його натурі відразливі були всі простонародні прагнення і традиції українців. Але приховуючи до часу свої справжні інстинкти, Мазепа, будучи спритною, вихованою і високоосвіченою людиною, чудово підлаштувався під тон Москви й прагнув видавати себе за поборника великоросійських інтересів і монархістських основ на Україні. Російські царі безумовно вірили у щирість Мазепи і подавали в його руки всі засоби (російські війська і наймані компанійські полки) для захисту від його злозичливців і уявних ворогів Великої Росії. Отже, Мазепа, прикриваючись силою і правом, наданими йому Москвою, виступив проти прагнення нижчого класу людей України і водночас проти маси Запорізького Війська. Але українська маса й маса Запорізького Війська, розуміючи справжні прагнення Мазепи, усіма засобами опиралися йому, і ця боротьба, то посилюючись, то слабшаючи, залежно від часу й обставин, тривала протягом двадцяти років (1687—1708) і становила суть стосунків між Мазепою і запорізьким Кошем.

Перша сутичка між запорожцями й Мазепою сталася незабаром після обрання останнього гетьманом.

У грудні місяці кошовий отаман Григорій Сагайдачний сповістив гетьмана Мазепу через спеціальних посланців про свій похід на бусурманські вежі. Для цього походу зібрали піше й кінне військо, взяли військові клейноди. Піхотне військо під проводом самого кошового ходило правим берегом Дніпра під турецькі містечка; кінне військо на чолі з отаманом Ірклііївського куреня Федором і колишнім кошовим отаманом Филоном Лихопоєм ходило лівим берегом Дніпра. Похід закінчився цілковитим успіхом, і запорожці, великими трудами і хоробрістю, а особливо милістю божою і щастям їхньої царської величності, захопили живими кількох татар «з городської орди», яка йшла до Криму низовим шляхом над Чорною долиною. Грудня 16 дня похідне військо було вже у запорізькій Січі, і тут татарських в'язнів допитали з метою отримання від них свідчень про бусурманські наміри. Після допиту вирішили зібрати велике посольство від усього Запорізького Війська, узяти двох татарських в'язнів і відіслати їх у Москву для відомостей. Для поїздки в столицю призначили колишнього кошового отамана Филона Лихопоя, отамана Ірклііївського куреня Ілляша, курінних отаманів — Кошелівського, Канівського, Минського, Левушківського, Крилівського та кількох рядових козаків, серед них Степана Рубана, Василя Мазина, Матвія Ірклііївського (очевидно, з Ірклііївського куреня), а всього 40 чоловік. Виїхавши з Січі, запорізькі посланці рушили на Переволочну, Решетилівку, Гадяч, Конотоп і з Конотопа прибули в Батурин. Гетьман Мазепа, прийнявши запорізьке посольство й довідавшись, скільки посланців вийшло з Січі, зважив, що неможливо всіх їх відпустити в Москву, посилаючись на царський наказ, який дозволяв їхати не більше як чотирьом-п'яти козакам. Запорожці дуже противилися цьому, та гетьман довго не погоджувався. Але потім, зваживши на ту обставину, що на чолі посольства стояв Филон Лихопій, колишній кошовий отаман і «знатна людина в козацьких под-

[6] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 57—59.

вигах», дозволив Лихопоєві йти в Москву «сам десять», а 30 його супутників залишив на утриманні біля міста Батурина і про все своєчасно доповів князеві Василеві Васильовичу Голицину через стольника Андрія Івановича Лизлова.

Відпущені з Батурина січня 14 дня 1688 року, запорізькі посланці прибули до Москви січня 24 дня в кількості не десяти, а одинадцяти чоловік і там, при розпиті у приказі Малої Росії, дали такі свідчення. Чули вони (вже в дорозі), що до запорізької Січі приходила численна кримська орда і здобувала її протягом трьох днів, але милістю божою і щастям великих государів «потіхи собі й здобичі ніякої не здобула й пішла геть від Січі». Про кримського хана від утікачів і від захоплених язиків вони знали, що він мав намір і вже вповні готовий іти на українські й російські українні міста. Про турського султана посланці чули, що його задушили, а на його місце посадили іншого, а кого саме — невідомо. Про Угорську землю цісарської величності римської вони знають, що там був бій з турськими й кримськими військами і що під час бою загинуло багато татар і турків, у тому числі калга-султан, тіло якого відправили до Криму. Про королівську величність польську нічого не знають, а зносин у короля з ханом не було ніяких.

Незалежно від свідчень запорізьких посланців дали свої свідчення і привезені ними полонені бусурмани — турської породи кизикерменський житель Умерко Усманов і чорний татарин села Октая Тугайко Шамакаєв. Першого запорізькі козаки захопили на середині дороги від Кизикермена до Перекопа, куди він їхав з дружиною і з кількома товаришами для купівлі хлібних припасів. Запорожці, напавши в дорозі на татар, трьох з них захопили живцем у полон і трьох чоловіків та одну жінку зарубали, і лише шестеро з татар «відсиділись». Про стан справ у Криму й у Константинополі Умерко Усманов подав такі свідчення: турського султана справді задушили і на його місце посадили брата його, Урхан-султана. Новий султан перебуває у Константинополі і звідти прислав у Кизикермен свій указ, сповіщаючи про виступ у місто чотирьох тисяч чоловік піхоти з гарматами й усілякими воїнськими припасами «для обережності від московських військ». Попереднього султана вбили разом з великим візирем, власними наближеними людьми, турками й арабами, в Угорській землі. В Угорській землі в турків були численні бої і в усіх тих боях туркам і татарам не було ніякого щастя.

Другий полонений, Тугайко Шамакаєв, про султана, кримських татар і польського короля сказав те саме, що й турчин Умерко. Після складення свідчень обидва полонені били чолом великим государям про дозвіл їм хреститися у православну вристиянську віру і з проханням прийняти їх на російську службу.

Виклавши всі обставини, що стались у Січі й Угорській землі, запорізькі посланці просили великих государів за вірну царським величностям службу й за воїнські походи надати їм щоденне питво й харчі

Печатка магістрату
м. Остра.
Прорис

Печатка м. Гадяча.
Прорис.
1669 р.

на час проживання у Москві, а при звільненні — на час поїздки з Москви до Січі.

За цим поданням запорізьких посланців було наказано навести довідки, які харчі і яке питво давали запорізьким посланцям у минулі роки. За наведеними довідками виявилося, що минулого року приїжджали кошові посланці Матвій Царевський з Филоном Лихопоєм та іншими товаришами, які привозили татарських язиків, і що тоді їм дали грошей на день по два алтини, вина по три чарки, пива по два кухлі, а при від'їзді грошей по чотири карбованці, сукна кармазинового, тафти й пару соболів за чотири карбованці. Іншим посланцям, колишньому кошовому отаманові Федору Іваниці й Опанасові Марченку з товаришами, які у вересні місяці їздили вітати гетьмана Мазепу, а звідти до Москви, дали грошей по два алтини й дві деньги, вина по три чарки, меду й пива по три кухлі, а при від'їзді — грошей по вісім карбованців, по сукну кармазину, по тафті одній, по парі соболів вартістю шість карбованців пара. Третім посланцям, які приїжджали до Москви у жовтні місяці, Матвію Ватазі [7] з двадцятьма трьома товаришами і з полоненими кримськими татарами, дали грошей — Ватазі по два алтини й по дві деньги, козакам по десять деньг, вина Ватазі по три чарки, меду й пива по три кухлі, козакам вина по дві чарки, меду й пива по два кухлі на день, а при від'їзді Ватазі шість карбованців, сукно англійське, тафту, пару соболів по два карбованці кожна, козакам — грошей по чотири карбованці, по сукну англійському, по парі соболів за два карбованці кожна пара, та на дорогу щоденного корму на три тижні по стільки само, як їм давали в Москві; окрім того, яловичини три полоті, вина два відра, а для опалення хат і приготування їжі давали по дві підводи дров на тиждень і для вечірнього сидіння свічок лойових по чотири деньги на добу, а з приїздом, коли вони були біля руки великих государів, того дня дали їм харчів і питва удвічі супроти щоденного.

Відповідно до цих довідок наказали видати й посланцям кошового Григорія Сагайдачного Филонові Лихопою, отаманові Ірклієвського куреня Федору, отаманові Титарівського куреня Ілляшеві й вісьмом рядовим козакам «щоденного корму й питва супроти приїзду колишнього кошового отамана Федора Іваники»: грошей по три алтини й дві деньги, вина по три чарки, меду й пива по три кухлі, Федорові, Ілляшеві й іншим козакам «супроти приїзду Матвія Ватажника» — першим по два алтини й дві деньги, козакам по десять деньг, вина Федорові й Ілляшеві по три чарки, меду й пива по три кухлі, козакам меду по дві чарки, пива по два кухлі; а з приїздом, коли їх допустять до руки великих государів, того дня дати їм харчів і питва удвічі супроти щоденного; а з від'їздом дати їм: Филонові Лихопою вісім карбованців, сукно кармазин, тафту, пару соболів за шість карбованців; Федорові й Ілляшеві грошей по шість карбованців, по сукну англійському, по тафті, по парі соболів за два карбованці пара кожному; вісьмом козакам грошей по чотири карбованці, по сукну англійському, по парі соболів за два карбованці пара кожному та на дорогу поденного харчу на три тижні по стільки, по скільки давали їм у Москві, та, купивши в ряду, дати дві полоті шинки; окрім того, з відданчого двору дати їм два відра вина, чотири відра пива, а для опалення хати й приготування страви по дві підводи дров на тиждень і для вечірнього сидіння на дві деньги свічок лойових на тиждень.

Призначене за розписом утримання видалося запорізьким посланцям дуже мізерним, тому вони подали прохання про збільшення царського жалування за їхню «вірну службочку» настільки, наскільки сам Господь Бог сповістить великих государів. «Тим вашим великих государів жалуванням (по 10 деньг на день) ми, холопи ваші, поденним кормом перед своєю братією зневажені і попередньо, государі, давали нашій братії

[7] Його називають іще Матвієм Ватажником.

поденний корм сповна й понад поденний корм прислали були нашій братії ваше великих государів жалування на численні государські свята, а нам, холопам вашим, вашого великих государів жалування святкового нітрохи не бувало; а того вашого великих государів поденного корму нам, холопам вашим, не вистає, і ми, холопи ваші, купивши хліб, сіль та інший харч, живучи в Москві, розпродуємося» [8].

На це прохання великі государі наказали видати козакам, крім щоденного харчу й питва, п'ять відер вина, 10 відер меду й 10 відер пива, дві полоті шинки й один стяг яловичини, і після того запорожці, очевидно, задовольнилися царською милістю до них.

Усіх запорізьких посланців відпустили з Москви лютого 6 дня. Разом з ними відіслали царські грамоти гетьману Іванові Мазепі й кошовому отаманові Григорію Сагайдачному. У грамоті до Мазепи царі хвалили гетьмана за те, що він не пустив усіх сорок запорізьких посланців до Москви й наказували йому в майбутньому пускати не більше двох-трьох чоловік. Кошовому отаманові Сагайдачному висловлювали подяку за вірну службу Війська Запорізького, напучували й надалі так само вірно служити великим государям і над невірними бусурманами вільний промисел чинити [9].

Тоді як посланці запорізьких козаків перебували в Москві, кошовий Григорій Сагайдачний, надумавши здійснити новий похід проти бусурманів, але не маючи в себе достатніх сил для цього, звернувся до гетьмана Мазепи з проханням прислати в Січ допоміжний загін з тисячі українських козаків [10].

Мазепа, котрий як регіментар Запорізького Війська зобов'язався допомагати запорожцям у боротьбі з невірними, відповів Сагайдачному через спеціально посланого в Січ козака Тимоша Пиківця листом про готовність прислати кошовому військову допомогу для боротьби проти мусульман.

Але минуло багато часу, і запорожці, не маючи від гетьмана ніякої допомоги, не могли розпочати похід проти бусурманів і, відчуваючи великий брак корму для своїх коней, вирішили послати з Запоріжжя в українські міста на зимівлю кількасот чоловік кінного війська. Невдоволений таким рішенням Запорізького Війська, гетьман послав кошовому отаманові Григорію Сагайдачному через товаришів Полтавського полку свого листа, у якому писав, що з Запоріжжя, на відміну від минулих років, уже надто багато низового товариства пішло на зимівлю в українські міста, і те товариство дуже докучає жителям.

Запорожці, отримавши гетьманського листа, за своїм звичаєм прочитали його на своїй загальній раді і, збагнувши зміст того листа, відповіли Мазепі з тими ж товаришами Полтавського полку, що в усій цій справі винен власне гетьман, бо він не подбав про те, щоб надіслати від себе допоміжне військо для спільної боротьби українських і запорізьких козаків проти бусурманів. «Якби Військо городове було при нас, то ми, закликавши Бога на допомогу, за нашими силами чинили б у належних місцях промисел над неприятелями святого хреста і в міста б не йшли. А великий клопіт українським містам виникає не від нас, а більше від компанійців і від сердюків, котрі вже з давніх років сидять (по містах) і утиски людям чинять. Сердюки й компанійці й до цього часу великим государям не послужили нічим; а ми, Військо Запорізьке, перебуваючи під високодержавною пресвітлих монархів рукою і віддаючи вірну службу свою, чинимо промисел над кримськими й турськими людьми за нашою силою на звичних місцях» [11].

Німе невдоволення запорожців гетьманом Мазепою небавом перейшло у відкрите, і вони відверто почали підбурювати населення Миргородського

[8] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 р., зв. 73, № 11.

[9] Там же, 1688 р., зв. 73, № 11.

[10] Там же, № 502.

[11] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1688. р., зв. 74, № 25.

й Лубенського полків проти полкової старшини, яка утискувала чернь. Цим хотів скористатися гетьман задніпровського берега, що належав Польщі, Андрій Могила [12], обраний гетьманом ще 1685 року в місті Немирові після смерті гетьмана Куницького [13]. Мазепа перехопив одного листа Могили до запорожців і поквапився донести про це в Москву. З Москви надійшов наказ приборкати запорожців силою, за допомогою великоросійських полків, що перебували в розпорядженні Мазепи.

Запорожці, не підозрюючи про таке розпорядження, послали Мазепі нового листа.

Цього разу вони зверталися до гетьмана з докором за те, що він порушує споконвічні права Запорізького низового Війська. Гетьман, беручи у свої руки булаву, пообіцяв бути «в усьому зичливим» Запорізькому Війському, а тепер раптом учинив нечувану за весь час існування війська справу: він затримав посланого з міста Немирова від польського гетьмана Андрія Могили в запорізьку Січ козака з листом. Це така річ, на яку не зважувався жоден з попередників Мазепи: «Мы, Войско Запорожское, по милости божіей, перед світлыми монархами нашими по сіе время ни в чем не потеряли віры. Прочет ті листы, уміли бы к пресвітлым монархам отослать і вашей вельможности объявить. Того для покорно вашей вельможности просим: изволь нам, Войску, объявить, о чем там писано, и прислать список с тіх листов, чтоб Войско не скорбіло о том» [14].

Висловивши своє невдоволення, запорожці попри все те не хотіли мстити злом за зло і сповіщали гетьмана Мазепу через свого кошового отамана Григорія Сагайдачного про дії і наміри ворогів святого хреста, кримських і білгородських татар: кримський хан перебував у Криму; Кантемир-султан з частиною орди через голод у Криму пішов проти черкесів; калга-султан пішов у Білгородщину; а кримські чауші постійно наказують, аби орда після повернення додому обох згаданих султанів готу-

Іван Мазепа. Портрет з «Літопису» С. Величка. XVIII ст.

[12] У актах його звуть Могилою, у Бантиша-Каменського він згадується під іменем Мигула.

[13] *Бантыш-Каменский Д.* История. Т. 2. С. 164; Т. 3. С. 10.

[14] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1688 р., зв. 74, № 25.

валася до походу на Русь. З цього приводу запорожці радили гетьманові розіслати універсали всім городовим жителям з попередженням бути готовими до відсічі ворогам, і обіцяли подавати негайні й точні вісті про їхні подальші дії [15].

На всі докори запорізьких козаків гетьман Мазепа відповідав за статтями. По-перше, великого війська він не висилав з України у Запоріжжя тому, що боявся залишити Україну без захисту на випадок приходу кримського хана з ордою, який, за настійними чутками, що постійно просочуються з Криму в українські міста, справді намірявся вчинити на Україну напад. З цих міркувань гетьман від самої осені й до останнього часу всіх українських козаків у збройній готовності тримав і як власне, так і «охотницьке» військо займав, тому й не міг послати в зимовий час потрібної кількості війська в запорізький Кіш. По-друге, вірно служачи їх царським величностям і бажаючи зберегти «монарші» хлібні припаси під Кодаком, гетьман послав туди для їхньої охорони понад півтори тисячі козаків; крім того, маючи це ж на меті, гетьман послав з російських і українських міст ратних людей до інших місць, що також завадило відправити з України в Запоріжжя допоміжний загін війська. По-третє, українське кінне козацьке військо не послали в Січ і з інших причин: через важкість дороги з України в Запоріжжя, через сильні морози, що на той час лютували в краї, через брак у Запоріжжі кормів, від чого й самі запорізькі козаки залишали свої місця і йшли на утримання у міста, та й українські коні не звикли добувати собі корм з-під снігу. Посилати ж до запорожців піхоту не було ніякого сенсу, бо з кінним неприятелем може воювати лише кінне військо. А піхоту можна було б послати в саму Січ, але Січ і без того, з божою поміччю, міцна добрими молодцями. Гетьман посилав «немале військове зібрання» з осавулом Войцею під місто Кизикермен і з цього приводу писав запорожцям у Січ, щоб і вони взяли участь у поході полчан під Кизикермен чи під якесь інше турецьке містечко. Але запорожці чомусь не взяли участі в тому поході Войци і тим немало здивували гетьмана. Щодо корисності чи марності компанійських і піхотних полків гетьман, всупереч заяві запорожців про їхню даремність, стверджує протилежне: що вони «не без потреби в Малій Росії перебувають». Наймані війська і в інших країнах були й тепер є, і утримують їх «для скорійшаго в военном ділі поступка». В Україні піхотні й кінні полки, постійно перебуваючи в бойовій готовності, не лише не завдають якоїсь шкоди, а навпаки, служать «для всенародной цілости щитом»: де лише виявиться потреба у війську, туди вони за наказом регіментарським негайно поспішають і негайно дають відсіч ворогам; тим часом як українські козаки, зайняті своїм господарством, незважаючи на суворі накази гетьмана, не можуть так спішно виступати в похід: «Того ради оставьте, ваши милости, нелюбовь против оных, но любите их по братскому пріятельству, помня, что вы и одной породы, и одной віри и у одних пресвітлых монархов находитесь в обладаніи». А щодо затримки Могилиного посланця, котрий їхав з Немирова з листом у запорізьку Січ, то гетьман запевняє козаків, що він зробив те не через якусь неприязнь до них, а «через конечну потребу й посаду свою», бо, зберігаючи вірну підданість їх царській пресвітлій величності, він не лише не сміє, а й не бажає приховувати перед світлими монархами надіслання «зарубіжних» листів. А оскільки Могила посилав свого листа через українські міста гетьманського регіменту, то гетьман інакше не міг і вчинити, як затримати його в себе й дати знати про те пресвітлим монархам у Москву. А від монархів гетьман отримав милостивий указ надіслати того листа до Москви, у Малоросійський приказ, що він точно й виконав. Коли ж пресвітлі монархи збагнули, що в тому листі Могила вів непристойну й супротивну мирному договорові мову до запорізьких козаків, то вони вирішили написати про те королівській величності прохання заборонити Могилі таку нерозважну сміливість. «Ваші милості, відайте, що найсвітліші й найдержавніші монархи наші, їх царська

пресвітла величність, установивши вічний мир з його королівською величністю, навіки в мирних договорах і з обох сторін повною присягою закріпили те, що як городовим, так і низовим Військом Запорізьким належить володіти превисокій царській пресвітлій величності й ніхто від королівської величності не сміє ні посилати своїх листів, ні вносити усних, супротивних миру, мов як у міста нашого регіменту, так і на Запоріжжя... Виконуючи наказ своїх монархів і охороняючи мирні договори, я й затримав того листа Могилиного. А про мою прихильність до ваших милостей, добрих молодців, ви можете судити з того, що я уродженець того ж українського краю, як і ви; походячи від тих же предків Війська Запорізького, я повинен вірно служити їх царській пресвітлій величності й ніколи не гадав чинити вам зла, а навпаки, думав про примноження всілякого щастя для вас. Ви самі можете судити про мою прихильність до вас після перебування минулої осені тисячі чоловік вашого товариства у нас, коли я одних сукнами, інших грішми, третіх кожухами вдовольнив, не рахуючи того, що окремо послали до вас на Кіш... Виклавши все це вашим милостям, пропоную і раджу вам вчинити так: якщо ви отримаєте звідкись без нашого відома й без нашої волі листа, то без волі царської пресвітлої величності й без нашого гетьманського відома не відповідайте на нього, а відсилайте його до нас, а ми до царських пресвітлих величностей будемо їх відсилати і згідно з указом царської величності чинитимемо, аби й волю монаршу виконати, і мирний договір зберегти» [16].

Позбавляючи запорожців можливості самостійно зноситися з царями й володарями сусідніх з ними держав, гетьман Мазепа, попри те, вимагав від них, аби вони доставляли йому всілякі відомості про воєнні дії і наміри турків і татар. Наприклад, коли поширилася чутка про скинення з престолу султана Магомета, гетьман звернувся до запорожців з проханням доставити йому «справжні вісті про неприятельську поведінку бусурманів». Але запорізькі козаки, маючи стільки причин до невдоволення з гетьмана, відповіли йому «в'їдливою доганою, надісланою листовно», і тоді гетьман подав на них нову скаргу до Москви [17].

Але ці змагання між запорожцями й гетьманом Мазепою небавом припинились і цим разом не спричинили жодних поважних наслідків. На початку місяця березня запорожці послали гетьманові Мазепі дуже довгого листа й у цьому листа просили закріпити за Військом низовим прибутки з Переволочненського перевозу на Дніпрі, прислати в Січ бубни й армату і річне жалування, підтвердити споконвічні вольності козаків, сповістити про воєнні задуми гетьмана наступного літа проти бусурманів і прислати в Січ кілька тисяч карбованців для виплати чатовим козакам. А щодо звістки гетьмана про відрядження ним під турецькі містечка військового осавула Войци з українським козацьким загоном на допомогу запорізьким козакам, то запорожці клялися Богом, що не отримували від Войци ніяких звісток.

«Вельможный мосце пане гетмане Войска их царскаго пресвітлаго величества Запорожскаго, а наш вельце мосцивый пане и добродію. В наставшее время постнаго поприща нам, всему Войску низовому, пришло на мысль поздравить вельможность вашу с постом святым четырдесятницей: дай, Христе Боже, вельможности вашей сей пост святой в добром здравіи и в счастливом на многія літа пановаиіи проводить его, дабы Господь всемилостивый, при добром здоровьи, даровал вам должайшій вік для опоры віры христіанской, на страх и разореніе всім врагам и непріятелям креста Христова, на побіду и утішеніє христіан, и дабы вы дождались святых страстей его, а потом трехдневному воскресенію поклонились — того мы сердечно, по нашей искренной расположенности, желаем. Когда посланные с листом вельможности вашей прибыли до Коша к нам цілы и невреди-

[15] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1688 р., зв. 74, № 25.

[16] Там же.

[17] Там же.

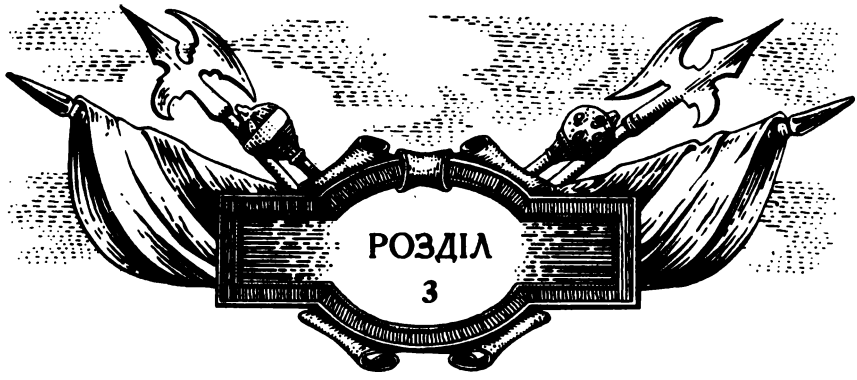
мы, тогда мы, приняв из рук их лист вельможности вашей, сообразно обычаю нашему войсковому, в посполитой раді публично его прочитали и уразуміли, что вы, вельможность ваша, пишете нам в ответ на прежній наш лист и на реляцію нашу, какую мы пред сим вельможности вашей писали. С посланными вельможности вашей мы посылаем и собственных благоразумных товарищей наших, Власа, Костю и Моисея, с листом о нуждах и потребностях наших. Прежде всего напомним вельможности вашей о Переволочанском той стороны перевозі. Этим перевозом жаловали нас пресвітлые монархи наши за нашу вірную працу и службу, пишучи к нам в поважных монаршеских грамотах своих прошлою осень за счастливаго рейментарства вашего, дабы с него на наши низового войска потребы пожитки отбираемы были. Тогда и вельможность ваша, тому не переча, писал к нам, через посланных наших, сдаваясь на волю войсковую нашу, чтобы мы, для отобранія доходов наших, держали там дозорцу нашего. Как и прежде писали мы вельможности вашей, желаем мы, чтобы на том тракті оставался дозорца, высланный от вельможности вашей, а причитающіяся нам от того перевоза деньги, на каждый год по 12 тысяч рублей, на Кош присылались. Так и теперь мы до вельможности вашей пишем, вам подтверждая и напоминая, добродію нашему, дабы тот перевоз наш, дарованный от пресвітлых монархов наших, ни в чем не был нарушен, и денег на каждый год с того перевоза нам, Войску низовому, дабы присылалось; теперь же вельможность вашу просим прислать нам с ласки вашей на расходы войсковые наши выбранныя от прошлаго года деньги с того перевоза. Но кромі того пресвітлые и премилосердые монархи наши от милостивых щедрот своих жалуют каждый год нас, слуг своих и вірных подданых, обыкновенным своим каждогодным жалованьем и за вірную нашу им, великим государям, службу милостивым монаршим жалованьем нас обсылают. Так и вельможность ваша, как рейментарь и настоящій опекун наш, изволь каждый раз напоминать о том рочном жалованьи и о сіх наших недостатках войсковых пресвітлым монархам нашим. А больше всего постарайся о том, чтобы нам было так, как было за блаженной памяти отца их, к Богу отошедшаго, великаго государя, царя Алексія Михайловича, за рейментарство славной памяти Ивана Брюховецкаго, когда нам, Войску низовому, на каждаго человіка присылалось по жупану да по двінадцати коп

Константинополь.
Мідерит. 1839 р.

денег. Потом, по взятіи небожчика Брюховецького на тот світ, сколько послі него не было гетманов і рейментарей, то всі они на свой пожиток то жалованье обращали, да и теперь обращают. Мы просим вельможность вашу, как добродія нашего,не лишайте нас, как слуг своих, панской любви и зичливости вашей; окажите ваше усердіе и постарайтесь все то, что доходило нам с давних времен, испросить у пресвітлых монархов наших. Как прежніе, отошедшіе к Богу, великіе государи наши, отец их превеликих государей и брат содержали нас, Войско Запорожское низовое, в своей монаршей милосердой ласкі и призріній, во всяких правах, свободах и вольностях войсковых, так і настоящіе государи наши, как содержат нас при всіх тіх вольностях, так и впредь да будут нас в милости своей содержати и ласку свою монаршескую нам во всяких желаніях да оказуют, по старанію и ходатайству вельможности вашей, добродія и опекуна нашего. В этом мы и на будущее время иміем надежду. С своей стороны, увидя такую ласку от пресвітлых монархов наших и от вельможности вашей, мы будем готовы вірно и радітельно служити им, проливаючи пот свой за имя Бога нашего на превысокую славу пресвітлых монархов наших, на пожиток христіанству всему. Писали мы пред лик вельможности вашей, дабы вы с ласки панской вашей сообщили нам, Войску низовому, о замыслах своих военных на предстоящее літо, ежели будете собираться на непріятеля креста Господня; и теперь о том покорно просим, чтобы вельможность ваша через сих наших посланных отписали и обо всем обьявили. А как просили мы вельможность вашу, чтобы вы для сторожи нісколько тысяч нам прислали, так и теперь покорно просим: изволь, вельможность ваша, как отец и опекун, о нас, тебі вірных слуг, промышляти и нам для сторожи нісколько тисяч прислати, ибо, ваша панская милость, сам добре знаешь, что мы, тут оставаясь, ні сіем, ни орем, только от работы своей иміем. Также об арматах и о бубнах, как уже нісколько раз писали, так и теперь наипокорно просим, чтобы вельможность ваша к нам на Кош нісколько штук армат и бубен без отказа прислати. Пишешь, вельможность ваша, до нас, укоряя о невысылкі войска нами и поставляешь всім нам на вид явный, что ты Войцу, асаула, с немалою купою войска под Кызыкермень послал и через него до нас, Войска низового, писал, высказывая желаніе, чтобы мы на славу пресвітлых монархов наших, любовною згодою, либо под Кызыкермень, либо на другое місто сообща с тім військом над непріятелем промысел попрацовали. Этого мы и сами очень хотіли, да и время у нас на то было. Но Бог свидітель душам нашим, что никакими письмами мы не были извіщены от пана асаула и в тот час о том узнали, когда он городки ті (турецькі) увидя, назад с войском повернулся. Очевидно, пан Войца подобным умыслом хотіл так поступити, дабы только ему одному, а не нам, войску, досталась слава; однако, это иначе сталось, и лучше и для славы, и для пожитка было б, если бы он дал знать и нам, Войску низовому. Доложено в листі вельможности вашей о піхотах и о компаніях, дабы мы не показывали вражды им, но миловали по-братерски згоду, как люди одной породы, одной віры и одних пресвітлых монархов. Всі мы это хорошо знаем; но и то знаем, что хотя через нас больше працы и услуги пресвітлым монархам нашим происходит, но к нам, войску, такой платы, как им, не доходит — им каждый год по кафтану, по кожуху и по нісколько коп грошей платят; о том мы иміем скорбіть немало. Таким образом, поручив вашему вниманію посланцев наших и пожелав добрего здравія вельможности вашей, отдаемся ласкі вашей панской. С Коша марта 3, року 1688. Вельможности вашей, добродія нашего, всіх бояр щиро зичливый и в услугі повольный слуга Григорій Сагайдачный, атаман кошовой Войска их царскаго пресвітлаго величества Запорожскаго низового с товариством» [18].

[18] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1688 р., зв. 6, № 532—514.

ЦАРСЬКИЙ УКАЗ ПРО СПОРУДЖЕННЯ НА РІЦІ САМАРІ НОВОВОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ. — ПРОТЕСТ З ЦЬОГО ПРИВОДУ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ. — ЛИСТ ЗАПОРОЖЦІВ ГЕТЬМАНОВІ ІВАНУ МАЗЕПІ В ВАТУРИН І ДВОРЯНИНУ СЕМЕНОВІ МОСКАЛЮ НА ОСТРІВ КОДАК.— ЗАПОРОЖЦІ ПРОСЯТЬ ЦАРІВ НЕ ВУДУВАТИ НА ЗАПОРІЗЬКІЙ ЗЕМЛІ МІСТ І ВІДПОВІДЬ ЦАРІВ НА ЦЕ ПРОХАННЯ.— БУДІВНИЦТВО МІСТ НОВОВОГОРОДИЦЬКА Й НОВОСЕРГІЄВСЬКА. — НАГОРОДА МАЗЕПІ Й УКРАЇНСЬКІЙ ГЕНЕРАЛЬНІЙ СТАРШИНІ ЗА БУДІВНИЦТВО ФОРТЕЦЬ.— ЦАРСЬКЕ ЖАЛУВАННЯ ЗАПОРОЖЦЯМ І ПОДЯКА ЗА ЦЕ ВІЙСЬКА.— ПОСОЛЬСТВО КИЗИКЕРМЕНСЬКОГО БЕЯ ДО ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ І НЕСПОКІЙ З ЦЬОГО ПРИВОДУ В ЗАПОРІЖЖІ.— РОЗМИР ЗАПОРОЖЦІВ З ТАТАРАМИ І ЇХНІ ПОХОДИ НА НИЗ ДО ТУРЕЦЬКИХ МІСТЕЧОК.

Суперечки між запорізькими козаками й гетьманом Мазепою на якийсь час затихли та знову відновилися з приводу розпочатого московським урядом будівництва російських фортець на ріці Самарі, поблизу північно-західних границь запорізьких вольностей. За спорудження самарських фортець узявся Мазепа ще того дня, як його обрали гетьманом. За первісним планом Москви таких фортець мало бути кілька: у царській грамоті про надання гетьманського уряду Мазепі вказувалося, щоб він «для остороги і для втримання Криму від нашестя поганських орд на великоросійські й малоросійські українні міста влаштував на сій стороні Дніпра, навпроти Кодака, шанець, а на ріці Самарі, на річці Орелі й на гирлах річок Берестової і Корчика (Орчика) збудував би міста і заселив би їх охочими малоросійськими людьми» [1]. Але початково справа обмежилася лише будівництвом двох фортець на ріці Самарі. Для цього квітня 18 дня 1688 року гетьманові Мазепі через стольника Андрія Івановича Лизлова послали царську грамоту з наказом зібрати 20 тисяч війська українських козаків для будівництва самарських фортець і для дій проти Криму. Для допомоги гетьманові призначали й воєводу Григорія Івановича Косагова [2].

З боку московського уряду спорудження фортець на границі Запоріжжя, окрім прямої мети — постійний базис для війни з бусурманами, мало ще й приховану мету — зайняти спостережний пост неподалік від поселень запорізьких козаків і покласти край їхнім діям, а потім, з плином часу, і зовсім прибрати до своїх рук. Запорожці виразно розуміли, які цілі мала Москва в будівництві самарсько-орільських фортець і стали на захист своїх власних інтересів.

[1] *Ригельман А.* Летописное повествование. Т. 3. С. 8.

[2] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 р., зв. 75, 76, 79, № 50, 72, 113.

Перша звістка про наказ збудувати на ріці Самарі містечко дійшла до запорожців не від гетьмана, а від їхнього посланця Филона Лихопоя, який на той час був у Москві, поїхавши отримувати царське жалування для війська. Запорізькі козаки, довідавшись про таке розпорядження московського уряду, поспішили написати (квітня 24 дня) листа до гетьмана Мазепи з повідомленням, що ні кошовий отаман Григорій Сагайдачний, ні все Військо Запорізьке низове, верхове, Дніпрове, кошове, те, що на луках, на полях, на паланках і на всіх урочищах дніпрових і польових, з усім поспільством старшим і меншим, не дозволять будувати ніяких міст на ріці Самарі. Військо немало дивується приїзду на ріку Самару від воєводи Леонтія Романовича Неплюєва дворянина Семена Григоровича Москаля з острова Кодака, де його залишили після першого походу на Крим з «государевими» хлібними й військовими припасами. Цей дворянин Семен Москаль несподівано для запорожців з'явився разом з полтавським хорунжим «в лісную пущу и пасіку вікуистую дідизную войсковую» і почав оглядати там на Кільчені й на Самарі місця для спорудження фортець. «На якій підставі, яким чином, чиєю радою і приводом те чиниться, ми немало тому дивуємося: одвіку у споконвічній пущі нашій ніхто не ставив ніяких міст; не було того навіть і тоді, коли ми були під пануванням панів вітчизних, ляхів, котрі не випирали нас із прадідизни нашої і з пасіки військової і ніяких, крім Кодака, не будували у нас міст». Запорожці просили гетьмана Мазепу як законного свого регіментаря заступитися за них перед великими государями й виправити царський указ про відміну будівництва якихось міст на ріці Самарі, аби не «вкорочать» цим їхніх військових вольностей, за що обіцяли «барзо и горячо» молити Господа Бога надати допомогу богоспасенним силам монаршим і самому вельможному гетьманові, усім православним людям і всім лицарям християнським проти «агарян, неприятелів хреста Господнього», усі їхні фортеці обернути на ніщо, усю ріку Дніпро від них очистити й відновити всі давні козацькі виходи. Не за грунт, не за маєтності й не за розкоші лугові, а за вольності військові, за превисоку славу монархів і за набутки людей посполитих запорожці завжди вірно великим государям служили. Та й тепер вони завжди «з гідністю груди свої підставляють, голови свої молодецькі покладають і безжально кров свою і піт проливають ні за що інше, не за якісь ужитки, а лише за ті вольності й за церкви божі».

Надсилаючи Мазепі цього листа, запорожці водночас відіслали йому одного татарського язика, впійманого під турецьким містечком, і нагадували гетьманові про те, що нещодавно послали до нього трьох своїх козаків з викладом потреб і самого війська, і запорізької варти, що на ту пору стояла на Низу: для своєї сторожі запорожці просили прислати дві тисячі карбованців грішми, бо саме військо через свою бідність і витрату всіх мідних грошей з військової скарбниці не мало чим заплатити варті [3].

Слідом за листом до гетьмана Мазепи запорожці надіслали листа на острів Кодак дворянину Семенові Григоровичу Москалю з таким самим повідомленням, що вони в жодному випадку не дозволяють будувати на Самарі міста, хоч з усією відданістю готові воювати проти невірних во ім'я Бога й за царя [4].

Не вдовольнившись листами до Мазепи й до дворянина Москаля, запорожці червня 5 дня відрядили до Москви посланців із захопленим ними татарським язиком і через них внесли свою скаргу за спорудження самарських фортець самим государям і правительці Софії Олексіївні.

З Москви на скаргу запорізьких козаків червня 14 дня на ім'я кошового отамана Григорія Сагайдачного була надіслана царська грамота, в якій було сказано, що гетьман Мазепа вийшов з України ні для чого іншого, як

[3] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1688 р., зв. 6, № 542—524.

[4] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1688 р., зв. 6, № 541—523.

для походу проти бусурманів і будує самарські фортеці не проти запорожців, а проти споконвічних ворогів святого хреста.

«Божою милістю від найясніших і найдержавніших великих государів і великих князів Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича і великої государині, благовірної царівни й великої княжни Софії Олексіївни, всієї Великої і Малої і Білої Росії самодержців і багатьох країн і земель східних і західних, і північних отчичів і дідичів, і спадкоємців, і государів, і володарів, нашої царської величності підданому низового Війська Запорізького кошовому отаману Григорієві Сагайдачному й усьому сутньому при тобі поспільству наше царської величності милостиве слово.—

Іван Мазепа.
Портрет невідомого походження.
Офорт. 1796 р. (?)

Вказали ми, великі государі, наша царська величність, ближньому нашому окольничому й намісникові карачівському Леонтієві Романовичу Неплюєву з великоросійськими кінними й пішими ратними багатьма людьми та вірному підданому нашому Війська Запорізького обох берегів Дніпра гетьманові Івану Степановичу з малоросійськими полками йти на нашу великих государів службу для промислу над неприятельськими кримськими людьми й під містечка, під Кизикермен і інші. Та їм же, окольничому нашому й воєводі і підданому нашому гетьманові, вказали ми, великі государі, за допомогою божою і заступництвом пресвятої Богородиці й за молитвами московських і києво-печерських чудотворців на ріці Самарі для найбільшого неприятелеві утиску і для захисту від неприятельського приходу на великоросійські й малоросійські міста, а особливо захищаючи самих вас, нашої царської величності підданих, у Січі сутніх, збудувати місто й бути тому містові пристановищем нашим царської величності ратним людям і складом усіляких припасів для майбутнього, дасть Бог, воїнського на Крим походу. А нині нам, великим государям, нашій царській величності, відомо стало, що в тебе, отамана, й усього війська низового, про те міське будівництво певний сумнів наявний, буцімто тим будівництвом права й вольності ваші були порушені і в рибних ловах, й у звіриній здобичі, і в пасіках учинилися збитки, про що ви й до підданого нашого, гетьмана, писали. І ми, великі государі, наша царська величність, вас, отамана й усе низове військо, цією нашою царської величності грамотою милостивою обнадіюємо, що вам, кошовому отаманові й усьому Війська низового Запорізького поспільству, та на Самарі фортеця обтяженням і позбавленням пожитків ваших ніяк бути не має, і права ваші й вольності порушені ніколи не будуть, а пасіки й рибні лови й усіляку здобич на звичних місцях мати вам по-давньому без жодного сумніву, і кривди ні від кого не буде; у тому вам слід на нашу царської величності милість покладатися; а коли з милості божої у нас, великих государів, у нашої царської величності, нинішня війна з кримськими людьми закінчиться, і тоді в тій Самарській фортеці наш царської величності указ милостивий вам оголосять. А те згадане вище містобудівництво діється ні для чого іншого, але для слави імені божого й на захист великоросійським і малоросійським народам, а особливо й самим вам, від нашестя поганих бусурманів і для промислу над ними. І вам би, кошовому отаманові й усьому Війська низового Запорізького поспільству, цей наш, великих государів, указ знати й нам, великим государям, нашій царській величності, служити вірно і над спільними всіх християн неприятелями, над турськими й кримськими людьми, воїнський промисел чинити спільно з нашими царської величності великоросійськими й малоросійськими ратями, а з кримським ханом і з турськими містечками не миритись і ні про що з ними не листуватися; а служба ваша у нас, великих государів, ніколи не забудеться, і милість наша государська від вас невід'ємною буде». [5]

Одночасно з царською грамотою до запорізьких козаків послали й гетьманського листа. Гетьман, як і царі, писав запорожцям, що будовані на Самарі фортеці споруджуються за наказом великих государів, суперечити волі яких аж ніяк не можна, і що мета спорудження цих фортець не «утиск і кривда» для низового Запорізького Війська, а захист його й усього українського народу від неприятелів. Лист Мазепи доставив Запорізькому Військові козак Семен Вергун, котрий разом з ним віз кошовому отаманові Григорію Сагайдачному тисячу червінців у дарунок від гетьмана. Виряджаючи свого посланця у запорізьку Січ, гетьман Мазепа через нього сповістив козаків про свій майбутній похід на самарські броди

[5] Архів МЗС, малоросійські оригінал. справи, 1688 р., червня 14, зв. 2, № 555 — 31. Копія цієї грамоти у малоросійських справах, зв. 76. № 66; на ній у кінці примітка: «Свідчив Війська Запорізького низового військовий писар Іван Глоба».

і про намір від Самари йти на Крим, а також про скоре прибуття з тією ж метою воєводи Григорія Косагова на Запоріжжя [6].

Після всього того запорожцям не залишилося нічого іншого, як відповісти гетьманові, що суперечити волі государів вони не сміють [7], і тоді гетьман Мазепа поквапився сповістити про це царів окремо надісланим (червня 23 дня) до Москви листом. У своєму листі Мазепа писав, що кошовий отаман Григорій Сагайдачний покірно з'явився на острів Кодак і взяв звідти нові гармати, прислані з Москви замість старих для Запорізького Війська. Князеві Василю Голицину гетьман Мазепа сповістив, незалежно від листа до царів, про покору запорожців царській волі щодо спорудження фортеці на ріці Самарі [8].

Притлумивши в собі на час почуття невдоволення за будівництво російських фортець на ріці Самарі, запорізькі козаки перенесли свою увагу на найближчих своїх сусідів, турків і татар. Навесні 1688 року курінні отамани Кузьма Поривай та Іван Шумейко з 15 товаришами вирушили для воїнського промислу з Січі до гирла Дніпра. Вийшовши до моря і проминувши турецькі містечка, Поривай і Шумейко влаштували там спостережний пост і залишалися там до Петрового дня. Напередодні власне Петрового дня вони дізналися, що до них ідуть іще три кінні козаки з шістьма кіньми. Але про це довідався кизикерменський бей і послав за ними 35 турків на двох човнах «для здобуття язика». Ті турки, відійшовши від Кизикермена на три дні дороги, зупинилися в урочищі Кардаш-Урман і пробули там 17 днів; на вісімнадцятий день на їхній табір наїхало три кінні запорізькі козаки, і турки негайно оточили їх зусібіч. Та оскільки там було болото, турки зуміли схопити лише одного козака з шістьма кіньми, а інші двоє втекли в болото і «відтопилися» від своїх переслідувачів. Захопленого в полон козака турки відіслали в місто Кизикермен човном, а взятих з ним шістьох коней послали туди само полем з двома турками, одним з яких був Ахмет Рамазанів з Кемлова. Та коли турки, йдучи полем, лише на три години віддалилися від урочища Кардаш-Урман, на них наскочили козаки, котрі стояли при гирлі Дніпра, відбили в них усіх коней, полонили турчина Ахмета Рамазанова і з цією здобиччю поквапились у Січ [9].

Присутній на той час у Січі кошовий отаман Филон Лихопій дав Кузьмі Пориваю та Іванові Шумейку свого листа й відпустив їх з чотирма товаришами до гетьмана Мазепи, який саме виїхав на ріку Самару наглядати за будівництвом на ній московського містечка. Кошовий просив гетьмана винагородити посланих козаків «за їхні вірні турботи» й вирядити до великих государів у Москву. Мазепа прийняв липня 20 дня Кузьму Поривая та Івана Шумейка, розпитав їх про все, що трапилося з ними в гирлі Дніпра, й відпустив в числі семи посланців [10], за порадою воєводи Неплюєва, до Москви.

Кузьма Поривай та Іван Шумейко прибули до Москви серпня 10 дня, були допущені до царської руки й, розповівши там про випадок у гирлі Дніпра, додали до того кілька звісток про кримського хана, польського короля, Запорізьке Військо та дії російських будівельників фортеці на ріці Самарі. Кримський хан, за їхніми словами, перебував у Криму; польський король стояв на Глиняному полі; запорізькі козаки перебували в розмирі з турками, а російські люди будували фортецю на ріці Самарі: «Як були вони на Самарі ріці, то при них городової стіни збудовано було у висоту людини на дві. А що місто тут збудоване, то їм від того утиску ніякого в тому нема й за те дякують Господу Богу» [11].

[6] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 р., зв. 76, № 70.

[7] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 62.

[8] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 р., зв. 76, № 70—75; малоросійські ориг. акти, № 541 — 560, 542—561.

[9] Другий турчин зумів утекти і сховатись на болоті.

[10] Серед них були: Степан Іванів, Василь Буденко, Семен Крашенко, Кирило Бобренко й писар Гришко.

[11] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 р., зв. 78, № 88.

У Москві побажали випитати новини й у самого турчина Ахмета Рамазанова. До сказаного козаками Ахмет Рамазанів додав звістки про калгу-султана, котрий, за його словами, повернувшись з Угорщини, стояв за Бугом, над Тилігулом вище Кочубеєва (тепер Одеса) з тридцятьма чи сорока тисячами татарської орди. Султан-калга мав наказ від хана охороняти Крим і турські містечка на Дніпрі від християнських військ. Самому ханові турський султан сповістив, щоб він не сподівався на його допомогу й сам захищав Крим від ворогів. Турецький султан з візирем живе в Царгороді, а султанські війська з сераскир-пашею стоять у Бабі. У місті Кизикермені знаходиться не більше тисячі люду «всіляких чинів людей», а решта через голод розбіглася ще в минулому році, і хоч у Кизикермен прислали з Царгорода 20 струтів з хлібом, але того хліба жителям містечка не вистачить і на півмісяця. Про Ураз-мурзу і його білгородську орду чути те, що з ними польські сенатори ведуть переговори, аби влаштувати обмін полоненими з того й іншого боку. А з запорожцями у турків нема жодних стосунків.

Не встигли Кузьма Поривай та Іван Шумейко від'їхати з Москви, як знову з'явилися нові посланці Запорізького Війська, курінні отамани Іван Лотва й Макар Донський з товаришами.

Вони приїхали до Москви з такої причини. Гетьман Іван Мазепа й воєвода Леонтій Неплюєв, стоячи таборами на річці Кільчені, отримали звістку від якихось людей, буцімто «запорожці взяли собі намір учинитися супротивними проти монаршого указу й учинили перемир'я з кримським ханом і з турськими містечками». Бажаючи перевірити цю звістку на місці, гетьман Мазепа й воєвода Неплюєв липня 11 дня відрядили в Запоріжжя спеціальних посланців з напутніми листами до низових козаків. Запорожці, прочитавши ті листи, почали «вимовлятися з такого наклепу» і спочатку написали про те листа гетьманові й воєводі, а потім відрядили двох своїх курінних отаманів, Івана Лотву й Макара Донського з шістьма-десятьма товаришами, обраними всім військом [12]. Вони «твердо зобов'язувалися, що в них ніякої супротивної думки не бувало, і обіцяли, що вони, як на вічне підданство великим государям святий хрест цілували, так вірно до кінця життя свого пресвітлим монархам своїм служити мають, а тих наклепників, котрі їх у вигаданому ними шаленстві ославляли, просили гетьмана покарати лютою карою». Щоправда, запорожці отримали листа від кизикерменського беглербея, але того листа привіз їм товмач немирівського гетьмана Могили і стосувався він винятково питання обміну полоненими. Товмача пан Могила послав для викупу невільників і він мандрував задля цього по Білгородщині й по всьому Криму, звідки його відпустили на запорізький Кіш з листом до Запорізького Війська від кизикерменського бея. В цьому листі бей зауважував низовому військові, що ще минулого року він відпустив «на совість» у Січ чотирьох запорізьких невільників: Шоха, Яцька Мовчаненка, Єська Стряпченка й одного старого чоловіка, та в цьому році козака Незамайківського куреня Степана Кулька. Одні з цих людей обіцяли заплатити за себе хлібом, інші людьми — татарами, ще інші талярами, але й досі ніхто з них не дав викупу за себе: Шох обіцяв дві бочки борошна й бочку пшона; Мовчаненко обіцяв повернути за себе турчина, захопленого на двох суднах на Дніпрі; Стряпченко присягався своєму господареві прислати замість себе турського полоненого; Степан Кулько обіцяв заплатити за своє звільнення 150 талярів; а за старого бранця-козака його товариші обіцяли прислати вісім бочок борошна, але жоден з них не виконав до кінця своєї обіцянки. Навпаки, Яцько Мовчаненко, з'явившись у Кіш до присутнього там кошового отамана Григорія Сагайдачного, подав скаргу на кизикерменського бея, і коли згодом турські люди приїхали в Січ, то

[12] Серед них були: Зима, Микитин, Яковенко, Хведоренко, Петрів, Кононенко, Лук'яненко, Руденко, Барлитенко, Жданенко. Мартиненко,

кошовий отаман наказав узяти для Яцька Мовчаненка на 40 талярів товарів у них і з тими купцями написати самому бєєві, аби його люди надалі не сміли їздити в Січ. Тому кизикерменський бей просив нового кошового отамана Филона Лихопоя наказати всім згаданим чотирьом козакам, відпущеним «на совість» з полону в Січ, повністю сплатити увесь обіцяний ними викуп, за що, своєю чергою, обіцяв дбати про те, щоб інших запорізьких невільників звільнити за викуп. «А Ігнатій Яцько взяв у нашої людини торгом кілька кожухів і нових товарів і те звели заплатити, і якщо якийсь наш полонений пообіцяє викуп за себе, відпусти його на совість до нас, і я звелю обіцяний ним викуп заплатити» [13].

Щоб повністю виправдатись перед гетьманом Мазепою, кошовий отаман Филон Лихопій надіслав йому й того листа кизикерменського бея.

Тоді гетьман Мазепа, переконаний доказами запорізьких козаків про їхню незмінну вірність московським царям, ласкаво прийняв їхніх посланців Івана Лотву й Макара Донського з товаришами й, вибравши з-посеред них «кращих 10 чоловік» [14], вирядив їх з листом до великих государів і до князя Василя Голицина у Москву. Іван Лотва й Макар Донський прибули до Москви серпня 10 дня, коли там іще були Кузьма Поривай та Іван Шумейко.

Тих та інших запорізьких посланців милостиво прийняли в Москві, вони отримали там звичне царське жалування, а поза тим окремо з нагоди свята Успення пресвятої Богородиці святкове жалування, і їх відпустили в Січ. З ними були послані й дві царські грамоти, до гетьмана Івана Мазепи й до кошового Филона Лихопоя. У грамоті до кошового отамана Лихопоя запорожців хвалили за вірну службу великим государям і водночас сповіщали про те, що їм на чолобиття гетьмана Івана Степановича Мазепи через спеціально присланих із Січі запорізьких козаків Якова Костенка й товаришів відіслали серпня 14 дня значне й додаткове жалування на Кіш. За це Військо Запорізьке повинно вірно й старанно великим государям служити, всілякий воїнський промисел над неприятелями хреста Господнього чинити, всілякі відомості про нього гетьману Іванові Степановичу Мазепі доставляти, у згоді й у послухові за давнім звичаєм з ним бути [15].

Серпня 17 дня всі запорізькі посланці й Кузьма Поривай та Іван Шумейко, й Іван Лотва, Макар Донський і Яків Костенко, покинули Москву й вирушили на Тулу, а звідти на українські міста. При цьому Костенку з товаришами надали 40 підвод, Лотві з товаришами 8, Пориваю з товаришами 5 підвод. Дарунків отаманам дали на людину по шість карбованців, по сухну англійському, по тафті, по парі соболів вартістю по два карбованці пара; крім того, щоденного корму на дорогу. Окремо було наказано послати запорізьким отаманам в українських містах по анбурзькому сукну завбільшки у півп'ята аршина [16].

За той час, доки запорізькі посланці встигли доїхати з Січі в Москву й повернутися з Москви в Січ, розпочалося будівництво містечка на ріці Самарі, такого бажаного для Москви й такого ж небажаного для Запорізького Війська. Головну фортецю заклали «на руській стороні ріки, віддалік від Дніпра» [17]. Її заснували навесні, в березні місяці, і «повністю почала існування своє у перші дні серпня» 1688 року. Її будівельником був інженер-полковник («німчин») фон-Зален («Фонзалин»), якого прислали для цього на Самару з Москви. Безпосередніми начальниками при будівництві були: гетьман Іван Мазепа, воєвода Леонтій Романович Неплюєв і Григорій Іванович Косагов. Всередині фортеці спорудили дерев'яну церкву в ім'я пресвятої Богородиці, заклавши її квітня 23 дня, у п'ятницю Свя-

[13] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 р., зв. 78, № 88.

[14] Решту 50 чоловік гетьман, виплативши їм з військового скарбу, відіслав назад у Січ.

[15] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 р., зв. 78, № 88.

[16] Там же.

[17] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 61.

того тижня, на свято животворного джерела, й освятили серпня 1 дня. Від цієї церкви й саму фортецю назвали Новобогородицькою. Окрім церкви у фортеці спорудили й інші будівлі: двір для воєводи, 260 просторих кімнат з сінями, в тому числі одна хата приказна й три воєводські, деякі з них перевезли до фортеці з острова Кодака; два порохові погреби, один льодовик і одну лазню, рублені, по місту 17 розкатів для гармат, 17 плетених повіток для полкових припасів, у тім числі три повітки з байдачних дощок, сім дворів з шістьма хатами, в тому числі дві світлиці, гетьмана Мазепи, генеральної української старшини й полковників «для хлебных опрятов». Будівельниками всіх цих споруд були люди з полків Косагова, Неплюєва, царські стрільці й українські козаки гетьмана Мазепи. З зовнішнього боку фортеці інженер-полковник спланував окремий посад і навколо посаду влаштували фортецю з валом із сімнадцятьма виводами; навколо фортеці з валом викопали рів завширшки з одного боку, від поля, на два з половиною, з другого — півтора сажні, завглибшки від ріки Самари півтора сажні і стільки само з другого боку; на проїздах цієї фортеці влаштували мощені рови; через рови перекинули мости з надовбами, а внизу вбили дерев'яні палі. Навкруги та фортеця з валом мала 1641 сажень. Саме місто довкола мало 600 сажнів земляного окопу, в підошві 18 сажнів; висота його валів до гребеня становила два сажні, глибина рову — три сажні [18].

У фортецю призначили воєводу й цілий штат службовців при ньому: дяка, піддячого, аптекаря з ліками, голову, цілувальника в шинок і човних майстрів. Чисельність війська за розписом мала бути такою: рейтарів, списоносців і солдатів 4491 чоловік, але в наявності було 4014 чоловік. Усім рейтарам, списоносцям і солдатам призначили певне грошове й хлібне жалування (жито, борошно, сухарі, риб'ячий жир, пшоно, сіль, вівсяне борошно чи толокно, гречану крупу), яке доставили у фортецю почасти з Києва, а переважно з острова Кодака [19].

Посад фортеці заселили великоросійські й українські поселенці. Поселенцям наказали осідати за валом на посаді з правом торгувати різними товарами, медом і горілкою в шинку, й у вересні того ж року тут поселили тисячу родин з різних українських полків; а в жовтні місяці один з мешканців фортеці доставив у Москву до царського столу в подарунок «виноград у патоці». І ратним людям, і поселенцям окремою царською грамотою наказувалося не завдавати ніяких кривд і утисків кодачанам, севрюкам і запорожцям, якщо вони забажають заснувати села вище й нижче по ріці Самарі задля промислів, охороняти їхні пасіки й не заважати їхнім промислам [20].

Воєводою фортеці спочатку призначили Констянтина Малієва, але гетьман Мазепа зважив, що Малієв надто тиха людина («він людина у мові вельми тиха») і тому тимчасово здав фортецю думному дворянину Григорієві Івановичу Косагову, котрого згодом послідовно змінювали Іван Федорович Волинський [21] і дяк Іван Іванович Ржевський [22].

Окрім спорудженої фортеці гетьман Мазепа планував збудувати ще другу в гирлі річки Бика, що впадала в Самару. «Те місце суміжне з шляхами, якими ходять бусурмани-татари під міста царської величності, і якщо посадити в ту фортецю людей, то від тієї варти ніхто не міг би сховатись і потай дістатися в міста» [23].

[18] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1688—1689 рр., зв. 77, № 86; Собрание государственных грамот и договоров. Т. 4. С. 605; *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 61.

[19] Розпис того й іншого дивись у згаданих малоросійських актах.

[20] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 р., зв. 77, № 86.

[21] У Костомарова (Мазепа и мазепинцы. К., 1885. С. 16) замість Волинського названо воєводою чомусь Волконського; всі сучасні акти називають його Волинським.

[22] Архів МЗС, малоросійські справи, 1689 р., № 86, 87.

[23] Там же, 1688 р., зв. 77, № 86.

По закінченні робіт для огляду міста прислали «знатного посланця царського», стольника Бориса Васильовича Головіна з похвальною грамотою і з нагородами Мазепі, українській старшина й полковникам [24]. Гетьман Мазепа отримав «дорогоцінний» подарунок» — «каптан байберек золотий з гудзиками й алмазами» та 800 карбованців грішми [25], старшину й полковників обдарували атласом («об'ярами»), камкою («байберекаМи») й соболями [26].

Гетьман, отримавши «дорогоцінний» подарунок, висловив князеві Голицину свою глибоку вдячність і обіцяв вірно служити й усілякого добра зичити великим государям, не шкодуючи здоров'я свого «доти, доки буде дух у тілі його». «А справа, котру минулого року нам у статейних витягах ваша княжа вельможність зволив подати, нинішнього літа в перші дні серпня повністю почала існування; ця богоугодна справа, себто спорудження на Самарі фортеці, вчинена не тільки до розширення государської держави й до примноження монаршої на весь світ слави, на страх і утиск бусурманів, на захист і оборону християнсько-православного народу, а й на міцний розгнузданих сваволею непостійних людей мундштук» [27].

Після завершення будівництва фортеці гетьман Мазепа й воєвода Неплюєв роз'їхалися, куди кому треба — перший у Батурин, другий у місто Севськ [28].

Вимушені супроти своєї волі визнати необхідність спорудження фортеці на ріці Самарі, запорожці все ж не переставали висловлювати своє невдоволення з цього приводу й небавом після завершення будівництва міста написали гетьманові листа з докором за появу в запорізьких вольностях московської фортеці, за його бездіяльність щодо ворогів православної віри, бусурманів, за затримку в себе належних Військові Запорізькому хлібних припасів і недопущення у Січ українських ватажан з різними продуктами.

«Уже й раніше ми писали через батуринського сотника Дмитра Нестеренка до вашої вельможності, сповіщаючи вам про таке: ми чекали від вашої милості, що, приготувавши полки вашого регіменту, ви з усіми вашими городовими військами й полками вчините цим літом мужній з неприятелем бій; та тепер бачимо, що те військо стоїть даремно й зібрали його лише для заснування міста, та й місто, як ми гаразд розуміємо, не надто

Йосиф Нелюбович Тукальський. Офорт. 1844 р.

Лазар Баранович. Офорт. 1844 р.

потрібне, і ні для чого його було там будувати, хіба що для збитків, стримання і приниження нам, Військові, а не для збитків і шкоди неприятелеві. І було б більш гідно вашої вельможності, аби ви, як ми писали, разом з монаршими силами розпочали війну, пішли на неприятеля хреста святого й, розбивши його укріплені містечка й замки, у тих збудованих містечках владу свою встановили. Тоді славнішим було б і наше життя, і всього народу християнського українського утвердилося б життя, слава в сусідніх країнах і монархіях зросла б. А неприятель, бачачи те, мусив би занепасти духом, а з тим і всі давні козацькі стежки й дороги водяним шляхом були б протоптані, неприятелю була б немала прикрість і незручність. Тоді б ми мали в Бозі таку надію, що сили неприятельські не можуть встояти проти військ монарших... А як раніше писали ми щодо ватаг і людей торгових, що вельми з того дивуємося і дуже на те нарікаємо, нічого не знаючи, через які такі причини протягом усього літа не пропускають ні до нас ватаг і торгових людей, ні від нас нікого з козаків, так що здобувши рибу, ми не мали її кому й продати. І дійсно вже протягом трьох років ми в такому становищі. А ваша вельможність, ставши на власному уряді гетьманом, уже в той час обіцяли Військові бути нам приязним завжди й належно вдовольняти нас, ватаги до нас пропускати, борошно у звичний час давати; але ось уже близько двох років, як борошна ми не маємо; про інші неприємності ми й не згадуємо,— про те відає лише Бог. Через що нині зволь, ваша вельможність, наказати, аби до нас пропускали й на перевозах не затримували ні ватаг, ні просто охочих; про все те ми тебе як регіментаря просимо: не зволь забувати нас як істинних слуг своїх. Правдивих звісток про поведінку неприятельську останнім часом ми ніяких не маємо; але втікачі передають, що частина орди в кількості кількох тисяч із султанами пішла під слободи * чи під Кам'янець-Подільський — точно не знаємо. Подавши милість і міркування про все, віддаємо найнижчий уклін. З Коша серпня у 24 день 1688 року. Вельможності вашій, добродія нашого, усіляких благ щиро зичливі й до служби готові Хвилонко Лихопій, отаман кошовий Війська їхньої царської пресвітлої величності Запорізького низового з товариством» [29].

У різкішій формі висловили запорожці своє обурення з приводу спорудження Новобогородицької фортеці в листі до воєводи Григорія Косагова. Після відходу з Новобогородицька гетьмана Мазепи й воєводи Неплюєва у фортеці залишився з військом воєвода Григорій Косагов, котрому царі й гетьман Мазепа наказали відрядити в Січ посланців і через них оголосити Запорізькому Військові намір спільно здійснювати воєнні дії проти неприятеля. На таку заяву кошовий отаман Филон Лихопій з усім товариством запорізьких низових козаків послав воєводі листа, сповненого різких докорів за позбавлення війська угідь на ріці Самарі.

«Лист ваш, який ви надіслали нам вересня 12 дня через ваших посланців, ми отримали. В цьому листі ви сповіщаєте нас про те, що, за указом государським, після відходу в міста окольничого Леонтія Романовича Неплюєва і його милості пана гетьмана, вашу милість залишили в тому новому місті з військами для промислу проти хана й його орд. Але ви у всіх ваших листах пишете про те, тлумачачи тільки на словах, а не на ділі про промисел, в той час як вам тою війною зовсім нічого хвалитися й писати про неї, ніби ми нічого того не знаємо. А ми добре знаємо, що не через когось іншого, тільки через раду вашу й пуща наша віковічна і пасіка розорені, а місто те, яке тепер збудоване, зовсім не місто, а сам сміх. Ви озирніться тільки назад, і побачите, що всіх тих, хто хотів позбавити нас

[24] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 61.
[25] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 17.
[26] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1688 р., зв. 77, № 86.
[27] Там же.
[28] Там же.
* Йдеться про Слобідську Україну.
[29] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 р., зв. 77, № 86.

наших вольностей і принизити нашу військову честь, усіх тих зустріла хула й пагуба. Остерігайтесь же, щоб і вас не спіткало те, що спіткало колишнього гетьмана. Як тоді було покарання від Господа Бога, так і тепер Господь Бог все те стягне на душах ваших. І ви не намагайтеся завдавати образ і утисків товариству ні тим, котрі в Кодацькій фортеці, ні тим, котрі в Самарі» [30].

З огляду на майбутню боротьбу росіян з бусурманами і з огляду на складність самої справи і гетьманові Мазепі, і воєводі Косагову не залишалося нічого іншого, як підтримувати мирні стосунки з запорізькими козаками і відповідати їм на їхні листи добрим і заспокійливим тоном.

Вересня 12 дня гетьман Мазепа послав запорожцям довгого листа, у якому, називаючи їх «любими приятелями й братами», сповіщав, що великі государі як раніше тримали, так і завжди тримають у милостивій опіці Запорізьке Військо і на чоломбиття Війська й належне прохання гетьмана звеліли видати козакам монарше річне жалування «з додатковим своїм милостивим дарунком». Це жалування за монаршим указом наказали послати через «знатну особу» з полку думного дворянина Григорія Івановича Косагова, а гетьман, виявляючи свою особливу увагу до запорожців, задля охорони й цілості тих коштів відрядив від себе батуринського сотника Нестеренка. Гетьман сподівається, що «добрі молодці», прийнявши те милостиве жалування, віддадуть великим государям «покірне» чоломбиття й покажуть себе гідними царської нагороди: «Оскільки чин ваш лицарський ні для чого іншого, як лише для вчинення над неприятелями хреста святого воєнного промислу, і це вам утіха й похвала, що ви бусурманів-неприятелів перемагаєте і тим нам, наступникам своїм, чи не на весь світ ім'я добре здобуваєте, тим не легковажте, задля справ лицарських, скільки Бог подасть вам сили й допомоги, і дійте супроти неприятеля... Та й ми, гетьман, при богоборонних монарших силах, гуляти не будемо, діятимемо відповідно до нашої посади, не шкодуватимемо зусиль і праці супроти тих усього християнства неприятелів. І в тому, ваша милість, усі будьте цілком спокійні, бо хоч пресвітлі монархи наші нинішнім літом усіх своїх сил на війну проти неприятеля, крім кількох полків, і не виводили, але на майбутній час вони не полишають того наміру, який уже здійснили» [31].

Царське жалування «відпустили» з Батурина вересня 10 дня з піддячим Андрієм Щоголівим і сотником Дмитром Нестеренком й відіслали «без жодного порушення» спочатку в Новобогородицьку фортецю до воєводи Григорія Косагова, а від нього з посиленим конвоєм доставили в запорізьку Січ. Запорожці висловили велику вдячність великим государям за милостиве жалування й обіцяли «вірно при належній статечності царській пресвітлій величності служити й покірними гетьманові бути» [32].

Висловлюючи вдячність царям за надіслане жалування, запорожці водночас, всупереч вимозі гетьмана Мазепи, рішуче відмовилися зноситися з воєводою Косаговим і повідомляти йому всілякі новини про задуми бусурманів. Таку, за їхніми словами, неподобну справу неможливо було чинити з двох причин: через дуже велику відстань і дуже велику небезпеку з боку всюдисущих ворогів. Запорожці вважали, що оскільки воєвода має царський указ іти до Перекопу, то йому найкраще діяти за цим указом і йти в похід на неприятеля. Тоді й запорожці з більшою охотою підуть не лише до Перекопу, а й у сам Крим. Але в них є великий сумнів щодо намірів Косагова, і хоч би дійсно з'явилася велика потреба походу, та воєвода знайде причину відмовитися від такої справи. Тому ліпше було б, аби сам гетьман прислав запорожцям кілька тисяч власних козаків; тоді запорожці могли б на початку зими піти й під Перекоп, і під турецькі містечка чи в інші, де б ви-

[30] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 р., зв. 77, № 86.

[31] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688—1689 рр., зв. 77, № 86.

[32] Там же, малоросійські ориг. акти, 1688 р., зв. 6, № 586—587.

никла потреба, місця. «І якщо, вельможність ваша, на прохання наше так вчините, і та справа буде якомога пристойніша й справжня і у пресвітлих монархів наших буде нам з похвалою. А що пишете нам про припаси, які до нас завжди підводами присилали, як за колишнього гетьмана, так і нині рач, вельможність ваша, наказати до нас на Кіш привезти; а щоб ми мали з Коша ті припаси здобувати, це негідна справа» [33].

За таку «бажану великим государям обіцянку» запорожців вірно служити царській величності царі наказали послати їм похвальну грамоту через посланця Лотву з товаришами. Зі свого боку гетьман «вельми похваляв запорізьких молодців» і напучував їх завжди бути вірними Москві. А щодо докору запорожців гетьманові за те, що він не йшов спільно з окольничим і воєводою Неплюєвим руйнувати турецькі містечка, то запорожці зробили це неслушно й недоречно: «І те ви пишете непристойно: коли найсвітліші монархи наші премудро розсудливим своїм розумом відають, яким чином і в яку пору премогутні сили свої до здобування фортець посилати, й відають, у яку пору від того втримати, то вони, найсвітліші монархи, премогутні суть направителі війни й миру, а ми, піддані, повинні йти за їхньою монаршою волею». А щодо того, що гетьман буцімто виявляє надто мало приязні до запорожців, то це вони твердять зовсім даремно. Навпаки, гетьман, що може засвідчити весь український народ, завжди і хлібом, і сіллю, і добрим прийняттям, і грошовими подарунками, і різними гостинцями, що надсилалися на Кіш, виявляв прихильність до запорізьких козаків. Та й те неправда, що гетьман буцімто забороняв ватагам з припасами з України в Запоріжжя ходити: того в нього не було й на гадці; дніпрові побережники можуть самі підтвердити, що такої заборони ні в минулому, ні цього літа не було й бути не могло. Була лише заборона їздити, через небезпеку набігу татар, по сіль на річку Берду. З огляду на зосередження великого війська на ріці Самарі самі ватажани уникали продавати припаси в Січі й воліли продати свої припаси десь ближче, аби й гроші відразу отримати, й уникнути всіляких небезпек. Стосовно ж хлібних припасів, наданих государями запорізьким козакам, то їх, як уже й раніше писалося, через зайняття українських людей воєнними переходами, неможливо доставити в Січ, але можна перевезти у фортецю Кодак і з Кодака про це своєчасно сповістять у Кіш.

Бажаючи виявити свою ревність і свою вірність московським царям, гетьман Мазепа поквапився сповістити великих государів про вимогу запорожців воювати проти бусурманів, показавши козаків «людьми непогамовними, котрі лізуть не у свою справу» замість того, щоб коритися в цьому царському преміцному монаршому указу [34].

Але московський уряд мусив так чи інакше заспокоїти запорізьких козаків; він готувався до нового походу на Крим і заздалегідь почав уживати до цього різних заходів. Зокрема, наприкінці вересня новобогородицький воєвода Григорій Косагов й дяк Макар Полянський отримали наказ випалити всі степи до Перекопу й до Січі, а особливо в околицях ріки Самари, але робити це слід було через надійних людей «пристойних чинів», остерігаючись, аби про це не довідалися запорізькі

Військова печатка Івана Мазепи

[33] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688 — 1689 рр., зв. 77, № 86.

[34] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688—1689 рр., зв. 77, № 86.

козаки [35]. А для того, щоб мати надійні вісті про кримчаків і про настрої самих козаків, було наказано послати надійну людину в запорізьку Січ. За царським наказом воєвода Новобогородицького містечка Іван Волинський послав у солдатському одязі майора Юрія Буша. Повернувшись із Запоріжжя до воєводи в містечко, Юрій Буш доповів, що, перебуваючи в Січі, він чув і на раді, і в куренях, що запорожці вірно служать великим государям і ніяких зносин ні з ким не мають; з Кримом у них укладено розмир на короткий час для соляного промислу, і тільки-но козаки наберуть солі, відразу його скасують. А кримський хан, зібравши всю орду, пішов на виклик турецького султана для якихось справ. Перебуваючи в Січі, Юрій Буш застав там гетьманського посланця Григорія Старосільського, якого прислав Мазепа з такою самою метою — збирати відомості про наміри запорізьких козаків. Запорожці вельми приязно відпустили від себе Буша й дали йому провідників до Кодака. А Григорій Старосільський після від'їзду Буша ще якийсь час був у Січі, а згодом покинув Кіш [36].

Сам воєвода Григорій Косагов отримав наказ допоки листуватися із запорізькими козаками задля воєнних дій і здобування вістей про задуми бусурманів; а на випадок підступу кримських і білгородських татар під Новобогородицьку фортецю чинити, спільно з Військом низовим, промисел проти бусурманів, але самому особисто з цією метою у Запороги не ходити й людей ратних туди не посилати. Кодачанам і севрюкам, котрі живуть тепер і надалі задля промислів житимуть у верхоріччі й у пониззі Самари ріки, до гирла її, кривд і утисків не чинити жодних й суворо оберігати від того, щоб і пасіки їхні, й усілякі промисли на Самарі ріці були в цілості й охороні від ратних людей; а черкасам, прибулим без царського указу, селитися й будувати біля міста того дворів не дозволяти нікому, крім торговельних людей, котрі приїжджатимуть з усілякими товарами й продовольчими припасами: таким торговельним людям усіляке сприяння чинити, привітність їм виявляти, усіляко їх оберігати, місця їм відводити, аби заохотити їх і надалі приїжджати і від приїздів не відлучати [37].

Наказ, отриманий Косаговим від царів про рішучі приготування до дій проти мусульман, уповні збігся із загальним настроєм запорізьких козаків. Козаки, зібравши 250 чоловік перед Пилиповим постом, вирушили з Чортомлицької Січі під проводом Івана Гусака для дій у полі і для здобуття язиків. Іван Гусак повів козаків під турецькі містечка й розмістився на шляху з Кизикермена в Перекоп. Гусак стояв на тому шляху протягом одинадцяти днів і дочекався того, що на нього наштовхнувся перекопський бей Шангірей-султан з агою Саїт-Касимом і зі ста двадцятьма татарами. Шангірей-султан іще скоріше вийшов з Перекопа, аби здобути руських язиків і достовірні відомості про царське й козацьке військо, отож він вирушив на річку Самарь, під Новобогородицьке містечко. Пройшовши степом тихо, щоб не заморити коней, вісім днів, татари не дійшли до містечка шість миль і впіймали чотирьох козаків, які полювали там на звірів. Але того самого дня у степу здійнялася сильна віхола й пішов густий сніг, через що татари вирішили краще повернути назад до Перекопа. Проскакавши три дні, татари зупинились на Солоних Водах, за день шляху від Кизикерменського містечка, й почали годувати своїх коней. Тут, у нічну пору, на татар наскочили запорізькі козаки, які стежили за їхнім рухом протягом доби, і в урочищі Білоозерці розгромили їх: багатьох татар побили, оскільки ті не здавалися живими, десятьох узяли в полон, захопили понад сто коней і відбили всіх полонених козаків, захоплених під Новобогородицьким містечком. Повертаючись назад, запорізькі козаки зарубали чотирьох з десяти полонених татар, бо ті були тяжко поранені й не могли йти за козаками [38].

[35] Архів МЗС, 1688—1689 рр., зв. 77, № 86.
[36] Там же.
[37] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688—1689 рр., зв. 77, № 86.
[38] Там же, 1689 р., зв. 79, № 2.

Очевидно, саме ці походи запорізьких козаків проти мусульман мав на увазі й Івашко Григор'єв, московський стрілець. Івашка Григор'єва послали разом з іншими московськими стрільцями в серпні 1688 року для доставки хлібних припасів з Києва в Новобогородицьку фортецю. Після вручення хлібних припасів Григор'єв не захотів їхати в Київ і «відстав від своєї братії для гуляння у Новобогородицькому містечку», а звідти небавом прийшов, разом з ватагою запорізьких козаків, у саму Січ, де на той час кошовим отаманом був Филон Лихопій. У Січі Івашко Григор'єв прожив серед козаків понад рік і брав участь у походах запорожців рікою Дніпром під турські містечка — Кизикермен, Аслам і Стороханський [39] — і степом під кримські улуси, до річки Тонкої. Запорожці здійснювали ці походи багаторазово, і щоразу відганяли від кримських улусів і від турецьких містечок великі череди коней [40].

Повернувшись у Січ, запорізькі козаки вирішили усіх шістьох полонених татар відіслати до Батурина, а з Батурина доставити в Москву. Для цього обрали 30 козаків [41] під командою отамана Рогівського куреня Семена Ганджі. Посланці прибули в Батурин і привезли гетьманові Мазепі листа від новообраного кошового отамана Івана Гусака. В цьому листі було сказано, що на гетьманське побажання здобути достовірні вісті «про поганську поведінку» татар запорізькі козаки зі своєї молодецької охоти й за давнім своїм звичаєм, ідучи назустріч монаршому престолові і своєму регіментареві, гетьману українських козаків, зібравшись немалим числом, ходили «остерігати» бусурманські шляхи й у тому промислі, щастям царської пресвітлої величності і своєю молодецькою відвагою, побили перекопську й городчанську * орду й далі з усією своєю ватагою і з Іваном Гусаком, котрий на цей час (писано грудня 10 дня) став отаманом військовим, щасливо повернулися з язиками в Січ. Із Січі кошовий отаман відсилає до гетьмана полонених татар з козаками, котрі особисто брали участь у поході, і просить його вельможність виявити їм милість свою панську за їхні турботи й проведену роботу. А язиків, допитавши їх, відіслати до царської величності і для «оживлення коней і самих (козаків) становище їм зимове добре в містах надати».

Надсилаючи цього листа, кошовий Іван Гусак від себе й від усієї старшини передавав гетьманові низький уклін і обіцяв «вірно й ревно» пресвітлим монархам і самому гетьманові служити, за що просив свого доброчинця й батька «Запорізьке Військо в опіці й добротній милості утримувати, бо Військо на необхідну потребу свою не має нічого, покладається на панську милість лише й чекає, що його вельможність не зневажить Військо милостивим оком своїм».

Гетьман Мазепа, незважаючи на ревне прохання кошового отамана Івана Гусака, не пустив усіх 30 низових посланців до Москви й дозволив їхати до царів лише 15 «найзнатнішим і в промислах воєнних відзначеним» козакам; та й то, побоюючись, аби вчинок його не гудили в Москві, він послав вибачливого листа великим государям, а водночас звертався з проханням «до свого вельми милостивого пана приятеля й доброчинця» князя Василя Голицина виклопотати запорізьким посланцям, «знатним у Запоріжжі й бувалим у промислових працях людям побачити пресвітлі монарші великих государів і великої государині їх царської пресвітлої величності очі».

Втім, клопочучись за запорожців і дбаючи про здобуття їм милості великих государів, гетьман Мазепа в той же час розповів князеві Голицину про негожий учинок запорізьких козаків щодо царського тов-

[39] Очевидно, мало бути «Староханський», але де він був — невідомо.

[40] Архів Міністерства юстиції, стовпці моск. столу, 1688—1689 рр., № 479, арк. 177—182.

[41] Серед них були: Семен Рубан, Яків Богуненко, Мойсей Лук'янів, Яцько Герасименко, Савка Гордієнко, Михайло Василенко, Панько Гриценко, Іван Матвієнко, Мартин Юрченко, Мартин Нетяженко та ін.

* Себто білгородську.

мача й просив «зганьбити» з цього приводу козаків «у царственному граді Москві». Справа стосувалася товмача Дениса Лихоніна, який за царським указом їхав у Крим разом з гетьманським посланцем через запорізькі степи. Запорожці, хтозна-чому зміркувавши, що обидва посланці їдуть у Крим, щоб украсти з ханом мир, схопили їх і почали домагатися від них листів, хотіли прикувати їх до гармат, для чого двічі скликали раду, і лише під кінець, на превелику силу, відпустили посланців у Крим. Гетьман, довідавшись про це, немало ганив тих козаків, а в їхній особі й усе Військо низове звинувачував у негідному вчинку. Звідки до запорожців дійшла вістка про мету поїздки царського товмача у Крим, гетьман так і не зміг довідатися. І хоч він «найміцніше» піддав допитові з цього приводу полонених запорожцями татар, але й від них нічого не дізнався: татари казали одне, що ні запорожці їх про це не питали, ні вони про те запорожцям не казали [42].

Тим часом запорізькі посланці, Ганджа з товаришами, й татарські полонені Маймуйлайк Жумашев та інші прибули до Москви й посвідчили про задуми турків і татар. Кримський хан, калга-султан і нуреддін-султан вирушили в Білгородщину; турецький султан послав із Царгорода ханові шаблю й каптан, наказуючи йому йти на війну в Мультянську землю за те, що мультяни піддалися цісарській величності. Калга-султан після походу в Білгородщину пройшов в Угорську землю і незабаром збирається повернутись у Крим. А сам турецький султан перебуває у Царгороді, його війська стоять на кордоні з Угорською землею; цісарські війська вели великі бої з турськими й відібрали в турків багато міст. З польським королем у хана зносин немає. А біля Перекопа й по перекопському валу ніяких будівель і ремонту не робили й лише минулого року кримчаки, почувши про те, що на Крим московські ратні люди йдуть, вирішили втягнути на Перекопський замок чотири гармати; а всіх гармат, великих і малих, у всьому Перекопі є зі сто. Хан тоді виходив для відсічі росіянам на Молочні Води з усією ордою, і всі татари дуже боялися російських військ. А щодо військ царської величності і їх дій наступного літа серед кримських татар від здобутих язиків поширилася чутка, що з настанням весни росіяни рушать усіма силами на Крим, і татари дуже побоюються цього. Тому хан дав наказ усім своїм ордам бути в цілковитій готовності: крім того, до приходу російських військ хан сподівається заручитися підтримкою напських (sic) ногайців, черкесів-горців і білгородських татар; а чи прийдуть до кримчаків іще й калмики, про те не відомо нікому. Щоправда, іще й раніше посли калмицькі часто приїжджали в Крим, та й тепер калмицький посол з тисячним загоном і з трьома тисячами коней на продаж пішов у Білгородщину, але яка його мета, про це також ніхто не знає. Від турського султана кримчаки допомоги не чекають, бо турський султан хтозна, чи зможе сам себе «очистити» від цісарських військ. Минулий рік для кримчаків був урожайним на хліб і його в них нітрохи не бракує. У такому ж становищі й жителі Кизикермена, Шахкермена (Шагінкермена) й інших турських міст: біля них будівництва й ремонту ніякого нема [43].

Запорізьким посланцям, котрі прибули до Москви, після приїзду дали на харчі: грошей один карбованець, вина три відра, меду три відра, пива вісім відер; згодом за доповідною князя Василя Голицина на харчі видали: грошей один карбованець, вина й меду по чотири відра, пива 12 відер. А для видачі продовольства на наступні дні взяли до уваги реєстр, складений у жовтні й у листопаді, коли до Москви приїжджали запорізькі посланці Матвій Ватага і Яків Гусак з полоненими татарами. Розглянувши поданий реєстр, великі государі січня 13 дня наказали видати

[42] Архів МЗС, малоросійські справи, 1689 р., зв. 79, № 2.
[43] Там же.

Семенові Гандженку й усім його товаришам стільки само продовольства, як видали Якову Гусакові. А саме: Семенові по два алтини, козакам по 10 деньг, вина Семенові по три чарки, меду й пива по 3 кухлі; козакам вина по дві чарки, меду й пива по два кухлі на день. А на від'їзд дали: Семенові грошей 6 карбованців, сукна англійського 5 аршинів, тафти 5 аршинів, пару соболів за 2 карбованці; козакам грошей по 3 карбованці, по одному англійському сукну, соболів по парі за два карбованці. На дорогу щоденного корму на 3 тижні по стільки само, по скільки їм давали у Москві, та ще дали купленого в ряду осетрика; окрім того, по два відра пива й вина. А в час приїзду, коли запорізькі посланці були допущені до руки великих государів, того дня замість столу їм дали корму удвічі більше, ніж щодня. Для опалення хати і для приготування їжі їм давали віз дров на тиждень і по дві лойові свічки вартістю у дві деньги на добу для вечірнього сидіння [44].

У день від'їзду з Москви запорізькі посланці отримали дві царські грамоти для гетьмана Мазепи й кошового отамана Гусака. У грамоті Мазепи государі хвалили гетьмана за його вірну службу й за надіслання захоплених у полон татар і наказували написати від себе кошовому отаманові й усьому війську з тими ж запорожцями листа з наказом усіляко діяти проти турських і татарських людей, доповідати про всі воєнні дії гетьманові українських козаків і, за попередніми царськими указами, виявляти йому повну покору. У грамоті до кошового отамана Гусака висловлювалася така сама похвала запорізьким козакам за їхню вірну службу великим государям і так само наказувалося, наскільки Бог допоможе, чинити промисел проти турських і кримських людей [45].

У той час, як царі й гетьман Мазепа усіляко намагалися втримати при собі запорізьких козаків, на них звертали свої погляди й мусульманські сусіди. Зокрема, на початку місяця грудня від кизикерменського бея Тімур-шаха-мурзи надійшов лист кошовому отаману Іванові Гусаку, який вніс немало сум'яття серед козаків. Лист цей був надісланий з відвертою метою здійснити обмін полонених татар на полонених козаків, а насправді з метою нав'язати стосунки з Військом низовим: турки знали про приготування росіян до другого походу на Крим і тому хотіли заручитися сою-

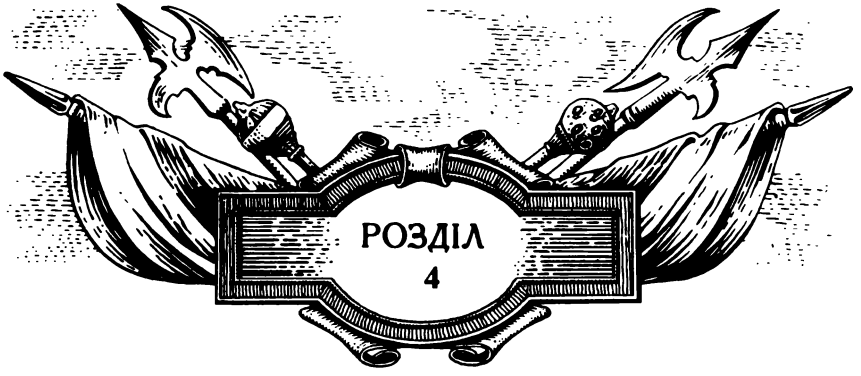
Московський Кремль на початку XVIII ст. З гравюри Бліклапда

[44] Архів МЗС, малоросійські справи, 1689 р., зв. 79, № 2.
[45] Там же.

зом із запорожцями проти них [46]. Запорожці звичайно зрозуміли справжню мету надіслання листа, а тому багато хто з них прийняв кизикерменського гінця зовсім не так байдуже, як слід було чекати. Зібравшись на спільну раду в Січі, вони почали галасувати й кричати: одні казали, що було б дуже добре для війська укласти з Кримом мирний договір і далі розпочати з татарами вільний торг; інші, навпаки, доводили, що кримчакам вірити не можна, а слід з ними воювати. Останні чекали, що начальник російських військ Григорій Косагов, який на той час жив у Запоріжжі, поведе козаків на Крим і розпочне з татарами війну. І Новобогородицьке містечко збудоване не для чогось іншого, а для боротьби з ворогами святого хреста. Але надії на Косагова усе ще були для запорожців лише мрією, й усе Запоріжжя дуже хвилювалося через те: «Нас просто обдурюють, кажуть, буцімто фортецю збудували для воєнного часу, а на війну не йдуть, і виходить, що її збудували тільки нам на шкоду» [47]. Але поважних наслідків це заворушення, як і більшість усіх подібних заворушень серед запорізьких козаків, не мало, тим більше, що з настанням весни 1689 року російські царі неодмінно вирішили здійснити другий похід на Крим.

[46] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1688 р., зв. 6, № 586—587.

[47] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1688 р., № 575—594.

РОЗДІЛ 4

ДРУГИЙ ПОХІД РОСІЙСЬКО-КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК НА КРИМ.— ПРОСУВАННЯ РОСІЙСЬКО-КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК ДО ПЕРЕКОПУ Й ПОВЕРНЕННЯ НАЗАД ЧЕРЕЗ РІЧКУ БІЛОЗЕРКУ ДО РІКИ САМАРИ.— БУНТ ЧЕНЦІВ САМАРСЬКО-МИКОЛАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ І ПРИДУШЕННЯ ЙОГО РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ. — СПОРУДЖЕННЯ РОСІЯНАМИ НОВОЇ ФОРТЕЦІ ВИЩЕ ВІЛЬНОГО БРОДУ НА РІЦІ САМАРІ.— ПОСОЛЬСТВО КРИМСЬКОГО ХАНА ДО ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ З МИРНИМИ ПРОПОЗИЦІЯМИ.— ВИХІД КНЯЗЯ ГОЛИЦИНА З ЗАПОРІЖЖЯ Й ВІДПОВІДЬ ЗАПОРОЖЦІВ КРИМСЬКОМУ ХАНОВІ.— НЕВДОВОЛЕННЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ЗНОСИНАМИ ЗАПОРОЖЦІВ З ХАНОМ.— ЗНОСИНИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ З ПОЛЬСЬКИМ КОРОЛЕМ.— ХВИЛЮВАННЯ Й ПОШЕСТЬ У ЗАПОРІЖЖІ.— ВСТАНОВЛЕННЯ ДРУЖНІХ СТОСУНКІВ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ З ЗАПОРІЗЬКИМИ КОЗАКАМИ.— ПРИГОТУВАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ДО БОРОТЬБИ З БУСУРМАНАМИ.

Попри сумний наслідок першого походу росіян на Крим, московський уряд не збирався облишити думку про боротьбу з ханом, і 1689 року знову рушив свої війська, чисельність яких сягала 112 тисяч, проти татар. У цьому поході взяло участь і військо запорізьких низових козаків. І цього разу начальником російських військ був призначений князь Василь Васильович Голицин, але гетьманом українських козаків був уже не Самойлович, а Іван Мазепа, а кошовим отаманом був Іван Петрович Гусак, який замінив Филона Лихопоя. Іван Гусак іще на початку квітня, 11 дня, сповістив гетьманові приємну новину про те, що цісарці розбили турків під Адріанополем, і слідом за цим повідомленням поквапився виступити зі своїм військом на допомогу російсько-козацьким полкам [1]. Цього разу дорога воєначальників пролягала через річки Оріль, Самарь, Карачокрак, Білозерку й Каїрку, далі через Овечі Води, Зелену й Чорну долину й Каланчак [2]. Під час походу російсько-козацькі війська витримали дві битви — одну за Зеленою долиною, травня, 14 дня, другу в Чорній долині, травня 16 дня. Очевидно, до того ж часу слід віднести свідчення козака «січенського» полку, який походив з міста Кишеньки, Юшки Гаврилова [3] про дії січенського полковника Луговського, який ходив із Запоріжжя з московськими полками під Перекоп, про повернення його з-під Перекопу назад, про похід самого Юшки

[1] Архів МЗС, малоросійські справи, 1689 р., зв. 80, № 22.

[2] Собрание государственных грамот и договоров. Т. 4. С. 662—665, 541, 563, 564, 593.

[3] Архів МЗС, малоросійські справи, 1700 р., зв. 5, № 56.

Гаврилова з товаришами для захоплення коней під місто Кизикермен і полонення його там із двома козаками турками [4].

Травня 20 дня об'єднані російсько-козацькі війська були вже біля Перекопу, і хоч другий їхній похід на Крим не був таким невдалим, як перший, та результати його були надто мізерні: простоявши біля Перекопу якийсь час, марно сподіваючись мирних пропозицій з боку татар, російсько-козацькі війська повернули від Криму назад. Червня 1 дня князь Голицин досягнув річки Білозерки, лівої притоки Дніпра, і став табором неподалік від запорізької Січі, бажаючи дати перепочити своїм військам. Простоявши біля Білозерки кілька днів, Голицин згорнув табір і піднявся у степ. Червня 12 дня він дійшов до річки Самари й зупинився біля Новобогородицької фортеці.

Саме тоді стався сумнозвісний факт облоги російськими військами Самарсько-Миколаївського запорізького монастиря. Запорізькі козаки, позірно примирившись з думкою про спорудження на ріці Самарі російських містечок, у душі не переставали обурюватися проти московського уряду за це будівництво, і в цьому козаків ревно підтримували ченці Самарсько-Миколаївського монастиря. Заворушення проти росіян почав якийсь чернець із польських шляхтичів; готувалося воно ще до повернення Голицина з другого походу на Крим. Повернувшись із Криму, князь Голицин вирішив викоренити навіть думку про ворожість ченців до росіян і

[4] Надзвичайно цікава й повчальна подальша доля козака Юшки Гаврилова. Після захоплення під Кизикерменом його привезли в саме місто й однієї ночі продали в Крим якомусь татарину в село Охмеч. Проживши в того татарина всю зиму, Юшка у великий піст утік від нього, йшов п'ять днів, але під самим Перекопом його наздогнала погоня і привезла до попереднього господаря, який продав його за Бахчисарай, у село Кашекіум. У тому селі Юшка жив і працював два роки, далі втік до Чорного моря, на Балакну, до корабельної пристані, але по дорозі його впіймали й віддали на корабель. На кораблі Юшка прибув у Царгород, прожив там два місяці, а далі його продали за Біле (Мармурове) море під місто Магалич, паші на ім'я Цап. Проживши місяць у того паші, він з трьома полоненими утік з його села, чотири тижні йшов пустельними місцями і прийшов у турецьке місто Чандар, але там його впіймали й посадили в кайдани на два місяці, доки в те місто не з'явився паша Цап. Паша викупив усіх трьох утікачів за 50 єфимків, відвіз їх у своє село і тримав цілу зиму «в великом мученіи». Навесні Юшка з тими ж невільниками знову втік і прийшов до міста Дерменяжі, але там їх упіймали вартові й віддали міському воєводі Магомету, котрий на цілий місяць закував їй у кайдани. Від нього Юшка певної ночі знову втік з-під варти, йшов 15 днів і дійшов до якогось села, але там його впіймали, привезли до прикажчика Мустафи, у якого в селі він прожив закований один місяць. Від Мустафи його забрали до попереднього воєводи Магомета, котрий, закувавши його, бив і катував. Але коли Юшка від тих побоїв захворів, воєвода розкував його і продав за 90 єфимків паші Генжу, якого турецький султан послав збирати всілякі побори. З пашею Юшка ходив три літні місяці, згодом його послали у дідизну паші, де він жив до Петрового дня, далі втік, ішов два з половиною місяці й натрапив на заставу, виставлену для затримки втікачів-полонених, де його впіймали й скували кайданами. Там було багато полоняників, і через великі злидні й голод 12 з них за Юшки померло. З тієї застави Юшку послали в якесь село, де він жив до великого посту. Із села його послали на продаж на західний бік, у місто Кушакшатер і продали якомусь господареві, котрий його бив і постійно на роботу посилав. Проживши в того господаря літо, Юшка від нього втік, ішов два місяці й прийшов до міста Манцу, де жив у неволі в селі два з половиною роки і з того села знову втік, ішов два дні і прийшов у турецьке місто Смирну над Білим морем, до корабельної пристані, на голландський корабель. Із Смирни на тому кораблі він прийшов у Іспанію, звідти прибув у місто Амстердам, а з Амстердама врешті дістався 1700 року, у червні місяці, до Росії, у місто Архангельськ. І в голландській землі, і в морі на кораблі його, Юшку за полонні страждання годували й поїли, і за провіз з нього не взяли. (Архів МЗС, малоросійські справи, 1700 р., зв. 5, № 56).

звелів облягти військами навколо весь монастир. Марно кошовий отаман Іван Гусак благав Голицина і його улюбленця гетьмана Мазепу помилувати ченців: російські війська, попри всі прохання кошового Гусака, «облегли кріпким облежанієм» весь монастир, припинили будь-який вихід з нього ченців і вхід у нього сторонніх осіб, захопили у свої руки усю чернечу братію і піддали її лютому катуванню. Після того Самарсько-Миколаївський монастир надовго занепав і з його стін розбіглося немало ченців, які шукали порятунку в далеких від Запоріжжя країнах і в забезпечених від усіляких нападів монастирях [5].

В той же час князь Василь Голицин, перебуваючи в Новобогородицькій фортеці, дав наказ збудувати на ріці Самарі, в урочищі Сорок Байраків, вище Вільного броду, підібравши місце, нове місто «з усіма городовими укріпленнями і з оборонною від неприятеля твердинею, у якій би фортеці могли побудуватись і жити, окрім воєводського двору й церковного місця, і казенних, і зілляних комор, і льохів, 500 ратних людей пішого строю» [6].

Місто це, після огляду місцевості, заклав полковник Вільям фон Зален червня 20 дня 1689 року й завершив липня 18 дня того ж року. Його збудували рейтари й солдати під керівництвом воєводи Івана Волинського й дяка Макара Полянського «на зручному й оборонному місці, біля вод, джерел, лісів, сінних покосів, рівних і родючих полів». У ньому спорудили: воєводський двір, приказний будинок, казенний погріб, комори для хлібних і полкових припасів, 50 будинків для служилих людей, а по кутах зробили спеціальні виводи. Навколо міста влаштували рів і навколо нього земляний вал, або окоп, завдовжки в 600 сажнів від поля; на валу тому збудували вартові і в'їздові вежі з верхнім боєм і поставили рогачки, горою, від ріки Самари, влаштували надовбні; на стінах поставили 50 розкатів, а з двох протилежних боків влаштували двоє воріт завширшки у два сажні. Периметр усього того міста 376 сажнів без 12 вершків; висота городової стіни в підошві 8 сажнів; висота до гребеня — 2 сажні; гребінь по стіні висоти з лицьового боку 1/2 сажня, з внутрішнього боку — 1 сажень; уся висота городової стіни з гребенем два з половиною сажні. «А від міста до ріки Самари, по обидва боки ріки ліс великий і влаштований заповідник униз по ріці до Великого кургана, що нижче Вільного броду, а вгору до Великого байрака й до ліска, який вийшов з великого лісу в той Великий байрак».

За наказом князя Василя Голицина це місто чомусь назвали Новосергієвським містечком [7]. У літописця Самійла Величка під 1690 роком згадується Вільне чи Новосергієвське містечко на ріці Самарі [8], і це Вільне містечко, очевидно, і є новим містечком Голицина, збудованим «на ріці Самарі, біля Вільного броду».

Земляні укріплення цього містечка збереглися і досі на правому березі Самари, вище села Вільного Новомосковського повіту Катеринославської губернії і серед місцевих жителів мають загальну назву «городка» [9].

Червня 24 дня гетьман Іван Мазепа, покинувши ріку Самару, пішов

[5] *Феодосий.* Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. С. 18.

[6] Собрание государственных грамот и договоров. Т. 4. С. 605.

[7] Архів МЗС, малоросійські справи, 1688—1689 рр., зв. 77, № 86.

[8] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 84.

[9] У Костомарова (Мазепа и мазепинцы. С. 15, 30) Вільне місто переплутане з Новобогородицьким, що випливає з того, що розташування Вільного в нього відповідає розташуванню Новобогородицького. Тому Костомаров, розповідаючи про повернення Голицина з другого кримського походу, зовсім не каже про будівництво ним міста біля Вільного броду. За Костомаровим, це місто виникло після першого кримського походу і є власне Новобогородицьким; тим часом в оригінальному акті сказано про це виразно, що князь Голицин, повернувшись із другого походу на Крим, прийшов у Новобогородицьку фортецю й, перебуваючи в ній, наказав збудувати місто вище Вільного броду.

зі своїми козаками в Гетьманщину, а через три дні після того покинув ріку Самару й князь Василь Голицин.

Після повернення російсько-козацьких військ від Перекопа до ріки Самари Новобогородицькій фортеці залишили всі государські хлібні й бойові припаси — вози, гармати, порох, кулі,— і з того часу Новобогородицька фортеця надовго стала місцем для постійного резерву московських військ у боротьбі з турками й татарами й почасти з військом низових козаків [10].

Покров Богородиці. Ікона з с. Сулимівки. 1741 р. КМУОМ

[10] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 84.

[11] Архів Міністерства юстиції, 1689 р., арк.

Отже, ні перший, ні другий похід росіян на Крим не принесли успіху і поза неславою російської зброї завдали великих грошових збитків і призвели до втрати великої кількості людей. Але для самої Москви ці походи не могли мати такого вирішального значення, як для України й особливо Запоріжжя; Москва була сильна і своїм урядом, і своїми воїнськими силами, і своєю значною віддаленістю від Криму. Не так було з Запоріжжям: близькість сильного ворога й відсутність значних бойових сил спричинили дуже прикре становище запорізьких козаків після подвійної невдачі росіян у Криму й відходу останніх із Запоріжжя до Москви. Тому з цього часу ми бачимо хитання запорізьких козаків то в один, то в інший бік: з одного боку, запорожці висловлюють безумовну прихильність до московських царів і бажають твердо стояти за них проти мусульман; з іншого боку, боячись турків і татар, вони розпочинають мирні переговори з бусурманами й виступають проти інтересів московських царів. Звісно, не можна вважати запорожців за такі їхні дії зрадниками російського царя, а треба, дивлячись на такі дії, пам'ятати істину, що кожній людині найближчий власний інтерес, і з цієї точки зору судити їх. Саме так запорожці й уявляли собі своє становище після невдалого походу росіян на Крим. До того ж у них перед очима був Новобогородицький городок, де засіли московські воєводи й московська рать, представники інших, ніж у Запоріжжі, звичаїв і засад.

Коли російські й українські війська повернулися назад, Іван Гусак провів князя Голицина до річки Білозерки, звідки сам поквапився у Січ. На той час у Січ прибув гонець з листом від кримського хана, і кошовий отаман зібрав з цього приводу військову раду для читання надісланого листа. У листі хан пропонував запорізьким козакам замиритися, обіцяючи взамін дві речі: «Яка була їхня козача вітчизна на ріці Самарі й де нині збудовано місто, вони, кримчаки, їм, козакам, поступаються; по річках і в степах по саме Чорне море всілякими угіддями, і в тих угіддях по річках і по луках звіриною і рибною ловитвами й по сіль ходити вільно й безпечно». Але яким привабливим не був лист з пропозицією хана, запорожці, вислухавши його, полишили його поки що без відповіді й мирно відпустили ханського гінця до Криму [11]. У той час, з огляду на близькість російської армії, ні кошовий отаман, ні все Запорізьке Військо не могли

Покрова Богородиці. Ікона з Сулимівки. Фрагменти

177—182; *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. СПб, 1858. Т. 1. С. 220, 221, 224, 237, 364, 366, 367, 372, 376, 377.

вчинити інакше. Але після відходу гетьмана й князя із Запоріжжя у козаків розв'язалися руки, і вони виразно зрозуміли своє непринадне становище: полишені на власні сили, запорожці мали витримувати весь тягар мусульманського наступу на власних плечах. А мусульмани, вдоволені подвійною невдачею росіян під час їхнього походу на Крим і тому горді від усвідомлення власної значимості, звісно могли думати про похід на Україну і з України на південні міста московських царів. У цьому випадку вони могли кинутися всією масою своїх орд передусім на запорізьких козаків. І запорожці, щоб відвернути від себе страшну грозу, відразу ж після відходу князя Голицина з України вирішили скористатися нещодавньою пропозицією кримського хана й укласти з ним мирну угоду. Виконання цього доручення поклали на отамана Незамайківського куреня Процика чи Прокопа Лазуку. Задля цього в Січі скликали військову раду й на тій раді склали листа з умовами миру між Запоріжжям і Кримом. Умови миру були такі: кримчаки повинні пообіцяти, що не перешкоджатимуть запорожцям «промишляти всілякими промислами по всіх річках, луках і угіддях без жодного шкідливого побоювання» з боку татар. Запорожці натомість обіцяють не заважати кримчакам, коли сам хан піде з ордою чи замість себе пошле своїх султанів і мурз під українні міста московських царів [12].

Відряджений з такими умовами миру в Крим отаман Процик Лазука мав там цілковитий успіх: хан прийняв усі пропозиції запорожців і послав у Січ разом із запорізьким посланцем одного мурзу й 20 яничарів з листом до кошового отамана й до всього Війська низових козаків: «И в то время запорожцы о том миру против того письма меж себя верились: запорожцы целовали крест, а мурзы с янычары за хана шестовали на коране. И был тот мурза с янычарами в Сече дня с четыре, из Сичи отпущен в Крым с честью. И ныне запорожцы по той присылке с ханом и с татары в миру и под мурские и крымские города для здобычи не ходят» [13].

Коли гетьман Мазепа дізнався про мир, укладений між запорізькими козаками й кримським ханом, він ужив найбільш рішучого й раціонального в таких випадках заходу: заборонив усім українцям провозити з України в Запоріжжя хлібні й інші продовольчі припаси й відтяв доступ запорожцям у міста України.

Після того становище запорожців відразу настільки ускладнилося, що їм не залишалося нічого іншого, як викручуватись і просити полегкості в гетьмана. Кошовий отаман Іван Гусак і перед тим не дуже співчував мирній угоді запорожців з кримським ханом, згодом погодився на неї лише під тиском усієї козацької маси, а тепер написав Мазепі листа, датованого серпня 11 дня, 1689 року, й у тому листі запевняв гетьмана «у своїй сердечній і істинній вірності й правді служити царській пресвітлій величності» й у цілковитій готовності козаків «покладати молодецькі голови й проливати кров християнську за престол монарший». Листа надіслали в місто Батурин з козаками Каплинцем і якимось Максимом, козаком Сергіївського куреня. Кошовий просив гетьмана поклопотатися перед великими государями про надіслання низовому військові милостивого жалування і зі свого боку дозволити провіз хлібних припасів з міст України в Запоріжжя. За таку милість Гусак від усього війська обіцяв не полишати промислу над неприятелем хреста Господнього й на знак своєї вірності доповідав гетьманській вельможності, що християнський цісар переміг під Адріанополем турецького султана і трохи не полонив його, але султан утік у саме місто; що цісар отаборився біля мурів міста, тримає турків у облозі й може захопити саме місто [14].

[12] Архів Міністерства юстиції, стовпці московського стола, 1688 — 1689 рр., № 179, арк. 177—182.

[13] Там же.

[14] Архів МЗС, малоросійські справи, 1689 р., зв. 80, № 22.

У відповідь на листа запорізьких козаків гетьман Мазепа відрядив з Батурина в Січ піддячого Малоросійського приказу Савина зі значним козаком Книшенком і з двома запорожцями й через них писав кошовому й усьому низовому військові, аби вони від перемир'я з бусурманами, згідно з обіцянкою вірно служити великим государям, відійшли й почали воєнний промисел проти них чинити. А оскільки в той самий час Запорізькому Військові послали царське жалування з дворянином Никифором Путятином і те жалування уже надійшло до міста Севська, але тут було затримане, то гетьман послав запитати у Москві, чи відсилати йому в Січ царське жалування і зібране з Переволочненського перевозу за рік борошно і чи відпускати йому запорізьких посланців, чи затримати їх при собі доти, доки запорожці не розірвуть миру з Кримом і не пообіцяють розпочати з ним війну [15].

Тим часом запорізькі посланці Каплинець і Максим, козак Сергіївського куреня, були вже в дорозі з Москви й зазнали великої неприємності поблизу Севська: виїхавши з міста, вони спочатку попасли своїх коней і потім, дочекавшись ночі, вирушили в дорогу. В той час на них напали жителі села Позднешівки, побили запорізьких провідників, відібрали у запорожців подаровану їм государями на дорогу бочку меду й потягли з саней сакву, в якій знаходились подарований жупан червоний, два шовкові плетені пояси, два вершки до шапок кармазинові, чотири лоти * шовку, одна біла сорочка й одні шаровари. Крім того, після приїзду в місто Батурин на тих самих посланців напали стрільці полку Спешнєва й убили двох товаришів [16].

Звістка про це вкрай обурила все Запоріжжя, і тоді Кіш, не вдовольняючись уже налагодженими стосунками з Кримом, вирішив знайти собі могутнішого покровителя, ніж хан, і звернув свою увагу на польського короля. Обставини, очевидно, цілком сприяли тому. На початку серпня того ж 1689 року Мазепа виїхав з України до Москви, і запорожці поширили чутку про те, що гетьмана Мазепу скинуть з уряду й замість нього «якийсь інший чин має бути». Вони запрошували до себе торговельних людей з України й заявляли їм, що татари козакам не вороги, що хан відпускає всіх нещодавно захоплених у полон на березі Дніпра християн. Але чутка виявилася наполовину невірною, і наприкінці вересня гетьман повернувся на Україну. Тут від вірного йому запорізького писаря Сажка він дізнався про чутку, поширену запорожцями на Україні, і про те, що запорожці надумали укласти союз із польським королем і віддатись під його протекцію.

І справді, запорожці надумали не лише укласти союз із польським королем, але й стати його підданими. Підстав для цього вони мали достатньо. Кращі й далекоглядніші люди з низового Запорізького Війська уже віддавна замислювалися про подальшу долю «матки отчизни» своєї. Вже й давніше декотрі з запорізьких патріотів міркували про те, як би вирвати Запоріжжя з рук Москви, яка все ближче й ближче підступалася до низових молодців і крок за кроком позбавляла їх споконвічних воль-

Печатка Київського полку. 1738 р.

[15] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1690 р. зв. 7, № 632. С. 613.

* Давня російська міра ваги, один лот (три золотники) — 12,8 г.

[16] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1690 р., зв. 7, № 642, С. 623; № 646. С. 627.

ностей, любих серцю кожного козака. Спочатку висловлювалася думка про те, щоб об'єднатися з Туреччиною, але згодом зупинилися на думці повернутись до Польщі. Листопада 5 дня 1689 року запорожці, зібравшись на раду, вирішили спорядити велику депутацію з листом до польського короля Яна Собеського. Кошовий отаман Гусак, людина сильної волі й безумовно з адміністративно-полководницькими здібностями, своїми вчинками й сміливістю дещо нагадував славного кошового Івана Сірка [17], але був людиною ще молодою і мав мало досвіду, отож хоч і був проти такого рішення Війська, але врешті мусив погодитися з волею народу і прийняти рішення ради про надіслання листа до короля. У складеному з цього приводу листі запорожці заявляли королю, що Москва порушує їхні вольності, що вона хоче зробити їх рабами царів і бояр і тому просили королівську величність «привести їх під свою державу», за що обіцяли вірно служити йому, як служили їхні діди й батьки попереднім королям. «Нехай дух святий просвітить серця вельможностей ваших,— писали запорожці польському гетьманові,— й подасть вам мудру пораду, а наше бажання таке, щоб обидва народи, польський і український, з'єдналися воєдино». Посланцями від низового війська до короля були курінні отамани — Незамайківського куреня Процик Лазука й Кисляківського куреня Забіяка з двома сотнями рядових козаків. Кошовий отаман дав їм проїжджого листа й окремого до коронного гетьмана з проханням про заступництво над Запорізьким Військом [18]. Серед козаків був і колишній стрілець Івашко Григор'єв, який перед тим утік із Новобогородицька в Січ «для гуляння». Перебуваючи якийсь час у Запоріжжі, Івашко Григор'єв чув від багатьох козаків, що Військо Запорізьке схиляється до польського короля тому, що невдоволене жалуванням, яке присилає йому московський цар: по 10 алтинів і по 2 лікті сукна на людину на рік, а від польського короля вони сподіваються більшої платні [19]. Але ця скарга, якщо й висловлювалася, то виходила з середовища не дуже мудрих людей, котрі жили інтересами лише одного дня й не думали про майбутні часи. І справді, в даному випадку висувалося питання надзвичайної ваги для запорожців, яке далеко не всі вони могли осягнути розумом: слід було врятувати вольності від посягань Москви, котра з великими силами вже шукала дороги до Криму, і якщо за першим разом і не здобула його, то все ж побувала в самому серці Запоріжжя, відкрила всі козацькі нетрі, збудувала на заповітній для всіх козаків ріці Самарі городки Новобогородицький і Новосергіївський.

Про зносини запорожців з польським королем гетьман Мазепа довідався від самого-таки запорізького посланця, Процика Лазуки. Лазука, посланий з таємним наказом від кошового отамана й військового писаря до Варшави на сейм іще в грудні, у Пилипівський піст, не лише не виправдав виявленої йому довіри, а навіть розкрив усі плани кошового й самого короля спочатку лише своєму приятелеві Федорові Єльцю, а далі через нього самому гетьманові Мазепі. Федір Єлець, козак Київського полку, з дозволу свого полковника їздив «у польську сторону з торговими речами» і пробрався у саму Варшаву. У Варшаві він зустрів свого давнього знайомого Процика Лазуку, зав'язав з ним приязнь і навіть уклав про це з ним присягу. Процик Лазука «задля благочесного християнства» пообіцяв Єльцеві повідомити про все, що скажуть йому король і коронний гетьман литовський і для того наказав йому з Варшави заїхати в

[17] Можливо, саме про цього Гусака дійшов переказ і до Мишецького, котрий пише, що за кошового Гусака запорожці вели з турками й поляками війни і що ще й нині (1735—1740 рр.) вони пам'ятають козаків з завзятими серцями й називають їх Гусаківщиною (История о козаках запорожских. Одесса, 1852, с. 11).

[18] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1689 р., № 609—628, 610—629.

[19] Там же, 1689 р., зв. 8, № 55; зв. 93, № 40; Архів Міністерства юстиції, стовпці моск. стола, № 479, арк. 177—182; 1689 р., кн. 59.

місто Немирів і там дочекатися його, Лазуки, приїзду. У Немирові ж Лазука обіцяв дати своєму приятелеві й листа до коронного гетьмана від Запорізького Війська. Федір Єлець скористався усім тим якнайкраще: він побачився з Лазукою в селі Ковалівці поблизу Немирова, а потім його самого київський полковник Григорій Карпович доставив до гетьмана Мазепи. Мазепа, як тільки до нього приїхав Єлець, негайно відіслав його до Москви і разом з ним послав написаного особисто до нього листа Процика Лазуки з Польщі. Від себе особисто гетьман писав у Москву, що посланець запорізьких козаків Процик Лазука давав йому «предосторогу» про неприятельські наміри польської сторони щодо великих государів, сповіщав про намір великого литовського гетьмана Сапіги наступної зими виконати лихий намір поляків щодо росіян і навіть надіслав запорізького листа, писаного до гетьмана коронного й спеціально затриманого ним, Мазепою, в якому «безумне отамана кошового й писаря виявляється марнослів'я» [20].

Услід за приїздом Єльця до Мазепи прийшов і лист від Лазуки. Лазука повідомляв, що, перебуваючи на сеймі у Варшаві, він чув сам на сам від короля про те, що вони постановили. По-перше, вирішили не скликати сейму протягом семи років; по-друге, що поляки укладуть мир з ордою потай, а щодо походу на орду, то пустять лише славу; поляки вже отримали місто Кам'янець, але поширюють чутку, буцімто воюватимуть його мечем. Крім того, король усно сказав Лазуці про те, щоб запорожці, діти його, трохи почекали, і тоді він, як доброзичливий для своїх підданих батько, забере їх до себе. «А що король казав мені (в чому бодай йому не допоміг Бог!), я сповіщу твоїй милості таємно від інших. І чув я знову з королівських уст, що поляки будуть біля Полонного й біля Бердичева сіно робити, там само буде й військо їхнє зимувати, і те буцімто для того, щоб ударити на татар. Листи ті, які король посилатиме, відсилай, милостивий добродію, до Січі з тою ж людиною, котрій я видав їх, бо то мудрий і досвідчений чоловік [21]. Листа, написаного з Січі до короля, я віддав королю; а листа, написаного до польного гетьмана, я затримав у себе й посилаю його для ліпшого розуміння твоїй милості. А того чоловіка, будь ласкавий, винагороди, бо я сам, покинувши все в Немирові, не маю худоби ніякої, бо, як іде поголос, того чоловіка десь за містом, у Курчаку, татари розбили й мало в неволю не захопили. Виклавши все це твоїй панській милості, залишаюсь доброзичливим як перед світлим государем. Тобі, милостивому государеві, пану й добродієві, той чоловік скаже усно дуже таємну річ, яку я чув від польного гетьмана і своїми очима бачив його. Твоєї милості Процик Лазука, полковник на той час будучий» [22].

У Москві вже знали про зносини запорізьких козаків з Польщею від російського резидента при польському королеві Волкова. Волков зміг доповісти в Москву про мету приїзду запорізьких посланців до Варшави і про результати їхньої місії. Посланці, з'явившись до короля, передали йому, що запорожці не отримують від Москви хлібних припасів, що вони у великій скруті і не можуть вільно ходити на пониззя Дніпра по здобич; що ця обставина змусила їх примиритися з кримським ханом, але що тепер вони б'ють чолом королю, щоб він прийняв їх під свою оборону і прислав їм свій указ про те, як їм бути з московськими царями й кримським ханом. Крім того, Волков доповідав, що він поцікавився у коронного гетьмана Яблоновського про причину приїзду запорізьких посланців до короля, і гетьман відповів, що запорожці приїхали, аби вступити на королівську службу під тим приводом, що царі не присилають до них хлібних при-

[20] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1690 р., липня 10, зв. 7; Архів Міністерства юстиції, 1690 р., кн. 57, арк. 248.

[21] Йдеться про згаданого вже козака Київського полку Єльця.

[22] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1690 р., липня 10, зв. 7; липня 11, зв. 7, № 701—682.

пасів і що у них від того великий голод, але що король у жодному разі не прийме їх під свою протекцію, оскільки не бажає порушувати мирного договору Польщі з Росією. А від свого таємного прихильника, якогось подільського православного шляхтича, котрий виконував обов'язки покойового при королівській особі, російський резидент чув, що король закликав до себе Лазуку й Забіяку і пообіцяв їм узяти запорожців під свій захист «таємними вигадками». Маючи дружні стосунки з Кримом, король усіляко намагався вчинити заворушення серед городових і запорізьких козаків, аби до нього перейшли всі взагалі козаки, бо Вічний мир, укладений між Польщею і Росією, королю невигідний і непотрібний,— йому шкода міст і земель, відданих московським государям [23].

Процик Лазука, повернувшись у запорізьку Січ, привіз із собою 300 червінців, дарованих королем для розподілу між низовим товариством. Про це негайно сповістив гетьмана Мазепу його таємний прихильник Михайло Сажко, запорізький військовий писар [24]. Тоді гетьман послав від себе в Січ козака Горбаченка й наказав йому зустрітися з Проциком Лазукою і детально довідатися від нього про все почуте ним у Польщі. Процик Лазука в таємній розмові з Горбаченком повідомив його, що запорізьких посланців король прийняв з великими почестями, що коронний гетьман умовляв їх служити королю, а сам король, доручаючи Лазуці 300 червінців для розподілу між запорізьким товариством, обіцяв згодом прислати більше через якихось київських знатних осіб. Від себе особисто Лазука просив Горбаченка переказати гетьманові Мазепі, аби він не вірив полякам: «З того, що я чув там від коронного гетьмана й інших знатних панів, бачу, що вони лихого бажають нашій Україні» [25].

Отже, не отримавши від польського короля рішучої відповіді, запорізькі козаки знову повернулися до питання про дружбу з кримським ханом і цим разом вирішили укласти з ним вічний мир. З цього приводу серед товариства утворилося дві партії — одна партія стояла за союз із Кримом, проти Москви; друга партія за союз із Москвою, проти Криму. Одним здавався вигіднішим мир з Кримом, який дозволяв користуватися видобутком солі й рибальством у кримських озерах; іншим здавалося кориснішим триматися Москви й отримувати від царів грошове й хлібне жалування.

Але перша партія здобула перевагу над другою, і запорожці на початку 1690 року знову розпочали переговори з кримським ханом.

Гетьман Мазепа, дізнавшись про таке рішення, січня 11 дня послав запит у Москву про те, що йому чинити з государевою казною, присланою для Запорізького Війська з запорізькими посланцями, Каплинцем і Максимом, які перебували в Батурині.

Казну звеліли затримати, а запорізьких посланців відпустити в Січ.

Березня 5 дня гетьман відпустив посланців у Січ і з ними послав гадяцького сотника Підлісного й батуринського козака Данила Бута з великим листом, закликаючи облишити «непотребное діло» і знову повернутися до російських царів. Разом із запорізькими посланцями відпустили колишнього кошового отамана Филона Лихопоя, котрий, виїхавши ще минулої осені з товаришами з Запоріжжя, перебув усю зиму в українських містах. Відпускаючи Каплинця і Филона Лихопоя у Січ, гетьман радив їм, прибувши до Коша, оголосити всьому Військові про те, щоб воно, в ім'я постійної своєї вірності московським государям, змістило теперішнього кошового Івана Гусака й військового писаря Михайла Сажка і замість них обрало інших осіб, а перемир'я з бусурманами розірвало раз і назавжди. Того вимагає і честь славних лицарів низових і пряма їхня користь [26].

[23] Архів МЗС, малоросійські справи, 1689 р., зв. 93, № 40.

[24] Архів Міністерства юстиції, 1689 р., кн. 69, арк. 111.

[25] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1690 р., № 680, 682.

[26] Архів МЗС, малоросійські справи, 1690 р., зв. 82, № 18.

«Мої милостиві приятелі і братія, пане отамане кошовий і все старше й менше товариство війська їх царської пресвітлої величності. Не менший сум і немала скорбота нам, гетьману й усьому Війську Запорізькому городовому від того виникає, що ви, братія наша, такі ж, як і ми, Малої Росії істинні сини, не хочете у спільній з нами бути однодумності й за присягаю вашою не дбаєте бути у великих государів своїх, їх царської пресвітлої величності, у належному послухові й покорі, а так далеко забрели в упертості своїй і озлобилися, що обернули постійну монаршу милість великих государів на гнів і, незважаючи на неодноразові укази монарші й безупинні нагадування розірвати з бусурманами мир, ви все-таки на подив усього християнського світу ніякої готовності розірвати мир не виявили. Навпаки, ще не так давно, у присутності царського посланця у Запоріжжі, як сам, ваша милість, отаман кошовий, так і писар ваш Сажко, великі суперечки чинили проти монаршого імені й тим пресвітлим монархам нашим ще більшої прикрості завдали, і хоч государі, як християнські царі, не відмінили свого звиклого милосердя, наказавши відпустити до вас ваших посланців Івана Каплинця з товаришами, та все-таки ні свого милостивого жалування, яке вже в дорозі перебувало, ні хлібних припасів і перевізних переволочанських грошей посилати вам не веліли. Посланців ваших ми без затримки до ваших милостей відпускаємо і з ними своїх посланців, з нашим листом, сотника полкового гадяцького Тишка Підлісного з товариством посилаємо і, не втрачаючи надії на схилен-

**Кам'янець-Подільський.
Загальний
вигляд міста.
З гравюри 1684 р.**

ня сердець ваших, пильно й гаряче нагадуємо, щоб ви, ваша милість, облишивши непокору монаршій волі, негайно схилилися до щасливого й похвального з неприятелями розриву й більше з ними проклятого союзу не тримали. Ще недавно те було, коли ви, ваша милість, бачачи вчинене, внаслідок необхідних і поважних причин, монарше з бусурманами перемир'я і не знайшовши в тому для себе ніякої користі, а згадуючи сміливі проти бусурманів діла своїх предків, самі проти них запалилися, як є це в нашій пам'яті, і хоч знову, задля викупу невільників, чинили з ними, бусурманами, мир, але ж чинили те на короткий час і довго не тримали його. А нині, коли всі християнські держави є з ними у війні, ви, не соромлячись страху божого, не зміркувавши про вашу правдиву християнську повинність, так довго й так твердо тримаєте з ними перемир'я, що, незважаючи на веління монархів своїх, розірвати не хочете. І не сором вам, живучи під своїми монархами й захищаючись монаршою милістю, триматися такої впертості, яка замість слави значний сором приносить? Для прибутку чи для доброї пам'яті на майбутні віки ви те чините, що указу монаршого, якого, як божого повеління, всім нам належить слухати, ви не послухали? Чи ж у вас немає людини, яка щиро любить правду, котра б дала вам поштовх задля виконання волі монаршої і поширення доброї слави вашої, для здійснення промислу над тими неприятелями бусурманами? Всім вам, як старшим, так і меншим, гідно було б тверезим розумом і одностайною радою зміркувати про те, що та справа є справою дуже безчесною і на майбутні часи на Військо сором приносить; коли християнські монархи зі своїми святими союзниками неприятелів бусурманів з усіх сторін воюють, ви, з бусурманами братаючись, чините їм розходження і нехіть. І справді, чи пішов би кримський хан з Криму на допомогу знесиленому турчину, якби ви воїнські промисли проти бусурманів вели і якби ви до перемир'я, і всьому християнству шкідливого, і монархам своїм супротивного, не пристали? Та коли ті неприятелі, після багатьох над ними перемог християн і без вашої їм підтримки змушені будуть до остаточного розорення, на що й слід при допомозі божій сподіватися, то тоді як ви чинитимете й на кого у вас буде надія в той час? Польська країна, як самі знаєте, у тій же союзній війні проти бусурманів перебуває і поступку вашого похвалити не захоче. А якби хто-небудь у тому й дав вам поблажку, то тут сама пам'ять вам підкаже, що якби Війську Запорізькому було добре при польській державі жити, то не було б необхідності й Хмельницькому повставати проти того. І якщо ви зіпсуєте те, що зробили до вас добрі молодці, то яка ж із того вийде вам похвала? Отож задля майбутніх незгод і страшної неслави, котру ви на себе стягнете, ви, ради Бога, заради спасіння ваших душ і задля цілості українського народу, вчиніть послух своїм пресвітлим монархам, розірвіть те своє християнство шкідливе з неприятелями бусурманами перемир'я; облиште ту непотрібну відмовку, буцім того вчинити не можна через товариства, на здобичах сутні, бо я знаю, що тому товариству в один час можна послати остереження, так що з них жодна волосина не спаде. І як тільки ви той хвальний і богобоязливий послух учините, відразу ми подбаємо про те, що вам пришлють милостиве монарше жалування і від нас борошно і гроші перевізні; окрім того вам примножиться і на майбутні часи монарша милість і наша регіментарська любов, і надання особливе буде дане. А головне з того розмиру вийде те, що всі християнські народи втішаться від вашої сталості; якщо ж до того і промисли свої покажете, то заслужите похвалу всього світу, яка доброю славою повсюди розійдеться. А що посланцям вашим у Батурині сталася сумна справа і що там убили насмерть двох товаришів, то тим випадком не смутіть сердець ваших, бо вбивство те сталося лише з вини убивців, а не за будь-чиїм вироком, і покарання тим убивцям, за указом царської пресвітлої величності, буде по істині й по справедливості»[27].

Незалежно від того гетьман Мазепа послав особливих «справжніх

людей» у запорізьку Січ і в турецькі містечка для збору там точних відомостей.

Але посланці не принесли гетьманові ніяких відомостей. «Справжніх людей» кошовий узагалі не пустив у містечка; Каплинець і Лихопій відмовилися писати гетьманові. Але Мазепа мав вірного слугу, переволочненського дозорцю Івана Рутковського, котрий поквапився зв'язатись із гетьманським посланцем Бутом, який був у Січі, і з його слів терміново послав Мазепі «справжні» відомості про запорожців. Становище справ у Запоріжжі, за словами Рутковського, було таким.

В той час як Бут перебував у Січі, туди прискакав якийсь козак Миргородського полку верхи на коні без сідла («охлуп») і повідомив, що гетьман Мазепа зібрав полки для того, щоб іти проти татар, і два полки, Полтавський і Миргородський, мав послати під турецькі містечка; полковники двох цих полків домовилися зібратися на ріці Інгульці і звідти йти під Кизикермен. Отримавши таку звістку, запорізькі козаки, зібравшись на раду, вирішили попередити про похід українських полків під Кизикермен турецькі власті, і задля цього послали військового пушкаря з двома простими козаками. Військовий пушкар поскакав до Кизикермена і сповістив про загрозу містечкові кизикерменського писаря Шабана. Шабан написав запорожцям листа з подякою і заявив, що мусульмани не бояться зустрічі з українськими полками, бо до турецьких містечок небавом прийде кримський хан, який щойно здобув перемогу над німцями в Угорській землі і тепер іде до Кизикермена. Платячи вдячністю за вдячність, Шабан попереджав кошового Гусака, що на фортецю Кодак іде московський воєвода з полком, але що запорожці, безумовно, знайдуть собі допомогу в хана супроти своїх ворогів. У той час, коли військовий пушкар прибув до Кизикермена, там перебував отаман Незамайківського куреня Іван Коваль, який хотів обміняти якогось козака Пилипа на полоненого татарина. Кизикерменський бей дав і військовому пушкареві, й отаманові Ковалю окремі листи й відпустив їх у Січ. Листи були доставлені в Січ і їх прочитали на раді, у присутності всіх козаків, але запорожцям дуже не сподобалося те, що хан повертався з переможним військом: вони побоювались, щоб він не повернув зброї проти самих козаків. Але від татар надійшла нова звістка: вони дійсно чекають до себе хана і не лише на словах готові допомагати запорожцям; уже й тепер татарська орда під Чорним лісом, почувши, що запорожці чекають повернення свого власного посла, котрому компанійські війська заступили дорогу, послали від себе загін на допомогу тому послові.

Ця новина цілком заспокоїла козаків. Та сам кошовий отаман Іван Гусак або сумнівався у справжніх намірах татар, або ж хотів вести щодо Мазепи незалежну від козаків політику й тому, перед тим як відпустити від себе гетьманського посланця Бута, просив його передати дозорці Рутковському, що він зовсім не ворог ні гетьманові, ні цареві, і якщо гетьман забажає вчинити щось проти ворогів, то нехай сповістить про це, і кошовий буде готовий служити гетьманові й дбати про государів. Але такому настроєві кошового Гусака завадила одна подія, що трапилася в Кизикермені й стала відомою у Січі.

У Кизикермен з міста Лебедина приїхав один чоловік на ім'я Іван Гутник і привіз туди на продаж партію сукна. З'явившись до писаря Шабана, він невдовзі подружився з ним і, підпивши, став казати, що в нього вдома є діти, котрі ходять до школи і вчаться читати й писати, і що для навчання своїх дітей він хотів би отримати від писаря які-небудь листи, за що готовий навіть віддячитися писареві. Писар Шабан, не підозрюючи в цьому проханні ніякого лихого заміру, зібрав писані йому запорізькими

[27] Архів МЗС, малоросійські справи, 1690 р., зв. 82, № 18.

козаками листи й передав їх Гутнику для дітей. Гутник почав читати ті листи й дивувався з того, як запорожці величають кримського хана. Та запорізькі козаки, які на той час нагодилися, почули читання своїх листів і відразу збагнули підступний намір гетьманського агента. А Гутник, давши писареві кобеняк, поквапився від'їхати від нього через запорізькі степи. За ним поїхали й козаки, що були в Кизикермені. Прибувши в Січ, вони розповіли про те, з чим їхав через Запоріжжя лебединський купець, і кошовий отаман послав навздогін тому військового осавула. Але було вже пізно, і Гутник, проїхавши степом, устиг доставити здобуті ним листи в Переволочну. Тоді кошовий отаман, розлючений такою обставиною, розпорядився не пропускати нікого в Запоріжжя без попереднього обшуку, і, крім вина й тютюну, не дозволив нічого привозити в Січ. Він бачив, що скрізь по Запоріжжі вештаються гетьманські агенти під виглядом торговців і купців і намагаються вивідати всі таємниці Запорізького Війська. Попри ці заходи гетьман усе-таки встиг довідатись, що запорожці з особливим нетерпінням чекають повернення свого посла від польського короля і, щойно прийде той посол, вони укладуть з Кримом мир і підуть війною на Москву: їм би лише Полтаву захопити, а там вони зуміють усіх до себе привернути. Гетьман знав і те, що, не полишаючи думок про війну, запорожці вислали по кілька чоловік з кожного куреня почасти на власні річки і влаштували язи для риболовлі, почасти в урочища нижче турецьких містечок «с ясками повольно» [28].

Доки тривали ці тлумачення між гетьманом Мазепою і запорізькими козаками, кримський хан, повернувшись із походу на Угорську землю, пішов у Білгородщину і звідти рушив у Крим. Давши певний час на перепочинок своїм коням, він надумав, зібравши великі орди, йти повз Кизикерменське містечко чигиринським боком на українні міста. Тоді гетьман Мазепа, отримавши таку звістку, зібрав свої полки й вийшов з ними спочатку до Гадяча, а згодом спустився ближче до Дніпра, у містечко Говтву. Але неприятель, побачивши зібрані українські полки, не посмів вчинити відкритого нападу і послав українські полки, кілька загонів під Черкаси, Білу Церкву, Синяву й Новобогородицьку фортецю та інші самарсько-орільські містечка. Для захисту Новобогородицького містечка гетьман поквапився послати березня 9 дня тисячу козаків Полтавського полку, а сам відступив у Лубни й надіслав государям запит: як йому діяти далі. Але государі полишили на розсуд гетьмана завершувати цю справу так, як йому самому видасться краще. Гетьман, протримавши всю зиму сторожу від татар, розставив по всьому берегу Дніпра, від Орелі до Києва, війська в орільсько-самарських містечках: Переволочній, Келеберді, Кременчузі, Потоці, Власівці, Городищі, Чигирині-Діброві, Жовнині та Єреміївці, а сам повернувся у Батурин 1689 року, березня 15 дня.

Мазепа був переконаний, що неприятель завдяки вжитим заходам не зважиться нападати на українські міста. А самі запорожці без татар

Герб м. Лубен. 1782 р.

Герб м. Говтви. 1782 р.

[28] Архів МЗС, малоросійські справи, 1690 р., зв. 82, № 18.

не видавалися гетьману страшними: він був певен, що якби вони й захотіли підняти заколот серед українського народу, то не зустріли б собі співчуття. До того ж гетьман суворо наказав усім полковникам не пропускати нікого з міст у Запоріжжя ні з борошном, ні з чимось іншим, ні порожнем для риболовлі; а якби хтось забажав іти для рибної ловитви в ріку Буг чи в річки польові, чи в озера «на сій стороні Дніпра, які вище Січі суть», то він повинен давати за себе запоруку, що він з тої риболовлі повернеться без зволікання назад і нікуди свавільно не піде. Гетьман ужив усіх заходів і щодо запорізьких посланців, котрі були на зворотному шляху під Немировом, аби їх «перейняти і в свої руки загребти»: він поставив «пильного й нелінивого, у вірності відомого чоловіка», полкового кінного осавула Івана Рубана з загоном з кількохсот козаків доброго товариства на правому боці Дніпра, між Чорним лісом і Чигирином, куди посли мали повертатися. Осавулові Рубану гетьман якнайсуворіше наказав «невсипуще око» над ними мати, всіляко дбати, аби їх у Батурин привести, за що гетьман від імені великих государів самому осавулові Рубану і його спадкоємцям обіцяв велику милість виявити й нагороду дати» [29].

Московський уряд, хвалячи гетьмана за його розпорядження і дії під час наїзду на чигиринський край татар, головно, однак, думав про те, щоб так чи інакше знову схилити на свій бік Запорізьке Військо.

Але подія, що сталася на той час, не лише не сприяла такому прагненню російського уряду, а навпаки, дуже схвилювала Запорізьке Військо і підтримала в ньому ворожий настрій супроти Москви, а особливо проти гетьмана Мазепи. Вже згадані запорізькі посланці Іван Каплинець і Максим, козак Сергіївського куреня, подали скаргу севському воєводі Івану Юрійовичу Неплюєву і гетьманові Мазепі про пограбування у них поблизу Севська різних речей і про вбивство двох їхніх товаришів, осавула Степана Рудого й козака Леська, перший з котрих помер негайно, а другий дещо пізніше, лютого 22 дня, у Батурині, на розі за Путивльськими воротами. Слідство у справі вбивства тривало з лютого до червня, і з протоколів з'ясувалося, що вбивцями запорожців були дударі Фома Никифоров, Андрій Учюй, Михайло Дубовий і Данило Гордєєв з товаришами, всього дев'ятеро чоловіків. Вони напали на двох згаданих запорізьких козаків і одному з них пробили голову у трьох місцях, а другого прибили до півсмерті, а одяг, роздягнувши їх, заховали у гній навпроти військових хат. З цього приводу з Москви надійшов наказ спочатку тортурувати окремо кожного з убивців, яких тримали під вартою у Батурині, а потім покарати їх смертю, якщо вони навмисно вчинили таке лиходійство; «буде-же совершили его пьянским обычаем», залишити живими, але піддати катуванню й допиту, а потім покарати. Гетьман Мазепа розсудив, що вбивці вчинили свою справу сп'яна, тому, не катуючи їх, одних наказав навічно заслати на Самарь, а інших у Переяслав. Але перших, через пошесть, що саме вибухнула в Запоріжжі, залишили в Батурині на невизначений час, і лише других відіслали з жінками й дітьми на заслання [30].

І злочин росіян і саме рішення гетьмана з цього приводу викликали в запорожців велике обурення й підтримали ворожий настрій супроти Москви.

Але водночас сталася й інша подія, яка викликала немале хвилювання серед запорожців. Наприкінці квітня у Запоріжжі спалахнула пошесть, що не припинилася протягом усього літа. Від цієї пошесті в Новобогородицькій фортеці повмирало багато московських ратних людей, в тому числі й сам воєвода фортеці Олексій Іванович Ржевський із сином [31]. Сусіднє

[29] Архів МЗС, малоросійські справи, 1690 р., зв. 82, № 18.

[30] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1690 р., зв. 82, № 18; зв. 18, № 689—670.

[31] Замість померлого Ржевського прислали воєводу Змєєва. За словами Величка, син Ржевського хоч і захворів, але вижив; а Мазепа доповідав у Москву, що разом з батьком помер і син.

з Новобогородицьким містечком Новосергіїв чи Вільний вимерло зовсім і спустіло назавжди. Від Самари пошесть перекинулася нижче й торкнулася навіть Січі.

Гетьман Мазепа дізнався про спалах моровиці в Запоріжжі від свого дозорці Івана Рутковського, котрого сповістив про те травня 10 дня 1690 року китайгородський сотник Семен Ревенко.

Услід за пошестю у місяці серпні з'явилася сарана. Хмари її закрили сонце, потьмарили небо, сповнили повітря невимовним смородом, який задушив безліч коней, волів і корів [32].

Дізнавшись про моровицю у Запоріжжі, гетьман Мазепа поквапився сповістити про те Москву. Він писав, що багато людей гетьманського регіменту, налякавшись пошесті, повтікало з Новобогородицької фортеці навсібіч. Багато російських ратних людей також утекло з міста; вони «тулялись» степами, байраками, лугами й островами дніпровськими і в тих різних місцях одні повмирали, інші, хоч і вижили, довго ховалися одні від одних. Тіла померлих довго ще лежали в тих «пустих» місцях і наганяли великий страх на живих людей. З огляду на цей страх гетьман, бажаючи передовсім зберегти царську скарбницю у місті Новобогородицьку, наказав послати в дикі поля біля міста тисячу козаків Полтавського полку і на зміну їм стільки ж козаків Миргородського полку. Але козаки тих полків, які не раз були в бою з неприятелем, не зважились іти на певну смерть у Новобогородицьк. Тоді Мазепа наказав послати за ріку Оріль самого полтавського полковника Федора Жученка. Федір Жученко скорився волі гетьмана, але небавом доповів йому, що половина нещасного міста стала жертвою страшної пожежі, отож запитував, що йому чинити з уцілілим там майном. Гетьман наказав полковникові стерегти місто від остаточного зруйнування неприятелем, а його козакам наказав у жодному разі не брати ніяких речей померлих від моровиці людей — ні одягу, ні грошей, які б трапилися у диких полях і байраках; заражених людей до себе не пускати, риби в запорізьких промисловців не купувати [33].

Це розпорядження, вкупі зі згаданими обставинами, ще більше настроїло запорожців проти гетьмана Мазепи.

Тим часом московський уряд, який уже давно знав про намір Запорізького Війська перейти під протекцію· польського короля і заручитися союзом з кримським ханом, вирішив що б там не було відвернути запорожців від такої справи. Гетьманові Мазепі знову наказали докласти всіх зусиль, аби схилити запорожців до послуху й до розриву з татарами. І гетьман доклав своїх зусиль, діючи то умовляннями, то грішми. В першому випадку вельми допомогла Мазепі та несталість думок і дій, яка становила характерну рису козаків Запорізького низового Війська й яка звичайно виявлялася саме в найважливіші для їхніх намірів моменти: запорожці завжди любили погаласувати, наговорити багато погроз на адресу своїх недоброзичливців, любили «покомизитися», як вони самі казали про себе, а потім несподівано скорялись і приймали зовсім інше рішення. Так у них переважно бувало. Так сталося і цього разу.

Гетьман Мазепа, отримавши царське розпорядження, обрав найбільш спритного й хитрого зі своїх помічників, козака Горбаченка, дав йому листи й грошові подарунки для кошового отамана й старшини і послав його в Січ. У своєму листі Мазепа привітав усе Запорізьке низове Військо зі святом світлого Христового Воскресіння, сповістив кошового отамана Івана Гусака про надіслання йому в подарунок 20 левів, усій старшині по 8 левів на людину й узамін переконував їх покинути бусурманів і знову пристати до своїх православних царів [34].

[32] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 87, 88, 95.

[33] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1690 р., зв. 7, № 670—651; Акты Южной и Западной России. Т. 5. С. 238 (Далі Акты ЮЗР).

[34] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1690 р., зв. 7, № 665—646.

Посланець прибув у Січ травня 12 дня і відразу ж віддав Військові гетьманського листа, а кошовому отаманові й старшині передав гостинець левами. Гетьманського листа, за звичаєм Війська, прочитали на раді й за два дні опісля написали на нього відповідь. У своєму листі запорожці писали, що гетьман не сказав їм нічого нового крім того, щоб козаки розірвали мир з неприятелем й розпочали проти нього воєнний промисел. Переконуючи в тому запорізьке товариство, гетьман сам не тільки не надає для того ніякої допомоги Військові,— ні грошима, ні хлібним продовольством, але навіть не пускає охочого люду з України на Запоріжжя і лише солодкими своїми обіцянками запорожців, мов малих дітей, тішить. Тому він виразно нагадує собі відому приказку: «Доки зійде сонце, жеби роса очі їх виїсть». А з цього може вийти, замість давньої, здобутої відвагою добрих молодців, військової слави, такої любої всьому козацькому народові, лише згуба для Запорізького низового Війська. «Багаторазово писали ми вашій вельможності, вимагаючи від вас, аби ви прислали нам усе необхідне й усе потрібне для воєнної справи, гроші на сторожу, хлібні припаси на військо, вільний прохід до нас охочих людей, але ви, ваша вельможність, того не робили и тепер не робите, а лише втішаючи своєю ласкою, тим нас упевняєте. Тому нам, які не бачать від вас ніякої уваги й прихильності, чому ж, власне, з неприятелями розмирятись і яка нам від того згодом буде втіха й нагорода, хіба самі собі зменшимо пожиток? Та й чи можемо ми з нашими малими силами стати проти такого войовничого неприятеля? Якщо, вельможність ваша, вимагатимете від нас розмиритися з неприятелями, то нам не можна буде після того не лише розходитися, але й носа вистромити. Інакше буде, якщо ви вчините досить усе так, як ми просили в першому й у цьому просимо листі: тоді ми не завдаватимемо вам у цій справі жодного клопоту. Якщо ж ви не вчините згідно з нашим проханням, то не турбуйте більше ні себе, ні нас, і таких листів до нас не присилайте. А що пишете, ваша вельможність, про те, що пресвітлі монархи наші наказали нам бути сього літа на воєнній службі, то ми завжди готові до воєнної справи, і з цим не затримаємось, та й зборів нам великих не доведеться чинити: тільки-но зачуємо про наближення сил монарших, не зволікаючи водночас і перемир'я з неприятелем розірвемо. А на сей час сповіщаємо вісті, які маємо про неприятельське становище: кримський хан є у Ядерному, уся орда повернулась у Крим, син хана пробуває у Білограді» [35].

До листа від усього Запорізького низового Війська окремо додали листа до гетьмана Мазепи від кошового отамана Гусака й від усієї «за ним» військової старшини. Кошовий від себе й від усієї старшини дякував гетьманові, «упавши до ніг його», за надіслані в подарунок леви й обіцяв зі свого боку всяким добром «віддячити і зичливими послугами відслужити», але при тому покірно просив гетьманську ясновельможність виконати прохання всього Запорізького низового Війська: прийняти скаргу на уряд, тобто на переволочненських начальників, на сотника й на шапаря, за те, що вони нестерпних кривд, збитків й нещасть людям завдають, над Військом запорізьким насміхаються, кажучи торговельним людям, щоб вони не возили в Запоріжжя нічого, окрім дьогтю і горілки. Такі слова — велика печаль і образа для Війська, і кошовий зі старшиною просить гетьманську вельможність не полишати без уваги таких слів переволочненських начальників [36].

Після того гетьманові не залишалося нічого, як задобрити запорожців. Він послав їм з найлюб'язнішим листом річне борошно й гроші з Переволочненського перевозу за минулий рік, обіцяючи, крім того, прислати гроші від царської скарбниці й українського скарбу. Але взамін настійно просив низове товариство розірвати перемир'я з бусурманами, котрі, не

[35] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1690 р., зв. 7, № 665—646.
[36] Там же.

боячись запорожців і вважаючи їх своїми друзями, встигли здійснити кілька нападів на християн під Білою Церквою, на Міусі й Кальміусі й забрати немало православного люду в поганську неволю. Гетьман переконував запорожців згадати лицарську відвагу й чинити на татар напади, як робили це полкові осавули українського війська Рубан поблизу Мотронина й Іван Іскра на вершині Вовчої, який відбив захоплений татарами під орільськими містечками ясир, і полковник Семен Палій з молодцями Переяславського полку під Білою Церквою за Гнилим Тікичем [37].

Ці докази врешті подіяли на запорожців. Уже в місяці травні загін Запорізького Війська ходив на допомогу полякам проти татарських загонів і на зворотному шляху отримав від коронного гетьмана Яблоновського проїжджого листа через польські володіння [38]. У місяці липні сам гетьман Мазепа писав великим государям, що запорожці, як доповів йому кобеляцький священик, який був у Запоріжжі, оголосили свій намір напасти на турецькі містечка на Дніпрі. З цього приводу Мазепа поквапився послати кошовому отаманові Івану Гусаку повідомлення про відрядження українського війська під місто Кизикермен для зруйнування турських фортець і просив кошового допомагати йому власними військами чи, в крайньому разі, «не давати знати татарам про такий похід» [39]. Звісно, запорожці сприйняли обидва прохання гетьмана з великою охотою, але за майбутню свою послугу просили гетьмана виклопотати у царських величностей грошове й хлібне жалування для війська за два минулі роки [40].

Цим разом прохання запорізьких козаків було виконане без зволікання. Вересня 17 дня за указом великих государів у запорізьку Січ прибув стольник, воєвода й полковник Афанасій Олексійович Чубаров; разом з ним прибули конотопський сотник Федір Кандиба й арматний осавул Тиміш Пиковець з особливими подарунками на військовий скарб і на божу церкву від самого гетьмана Мазепи. Стольник привіз зі собою червоні золоті, кармазинові й амбурзькі сукна, атласи, оксамитні вершки, соболів, свинець і зілля. Усе це жалування ще з минулого року затримали в місті Севську, але тепер щасливо доправили в Січ і роздали, за складеним у гетьмана Мазепи реєстром, кошовому отаманові, старшині й усьому Війську. Вересня 10 дня у кошового Івана Гусака, курінних отаманів і всього Війська низового скликали велику раду. На раду кошовий вийшов у кармазиновому, підбитому соболями жупані і з тростиною, оправленою золотом і коштовними каменями; курінні отамани також одягнулися «цвітно і стройно». Перед початком ради пушкарі стріляли з гармат, довбоші били в бубни й литаври [41]. На скликаній таким чином раді все Військо низове вирішило перемир'я, укладене з кримським ханом і з турськими містечками, розірвати і на початку наступного місяця у турські містечка послати з цим розмирного листа. А для повідомлення про таке рішення великих государів вирішили послати курінного отамана Переяславського куреня Івана Рубана і з ним по одній людині з кожного куреня.

Про все те доповів гетьманові Мазепі стольник Афанасій Чубаров вересня 21 дня з табору біля річки Солоної, від'їхавши 15 верст від Січі [42]. Сам гетьман поспішив сповістити про це великих государів, радіючи поворотові настроїв Запорізького низового Війська [43].

Незалежно від донесення Афанасія Чубарова гетьман Мазепа отримав донесення і від самого кошового отамана. Кошовий отаман Гусак з усім низовим товариством сповіщав гетьмана, що Запорізьке Військо приймало в Коші царського стольника і сотника Кандибу й осавула Пиківця у повній посполитій раді. На тій раді з цілковитою увагою зачитали

[37] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1690 р., зв. 7, № 680—641.
[38] Там же, № 657—676.
[39] Там же, зв. 83, № 44; ориг. акти, № 685—704.
[40] Там же, зв. 83, № 44.
[41] Архів Міністерства юстиції, 1690 р., кн. 62, арк. 760.
[42] Архів МЗС, малоросійські справи, 1690 р., зв. 7, № 715—696.
[43] Архів Міністерства юстиції, 1690 р., кн. 62, арк. 760.

грамоту царських божих помазаників як дар прекоштовний і за тією грамотою вислухали листа гетьманського. Найдержавніші великі государі зволили виявити свою монаршу милість, надіслали вислане ще минулого року, але затримане в місті Севську, царське жалування. Тепер це жалування, за чоломбиттям гетьмана, добродія Запорізького Війська, щасливо дійшло до Січі й роздане всьому старшому й молодшому товариству. Надіслання цього жалування приспіло дуже впору: повернувшись минулого року з походу під Перекоп на Січ, запорожці, зміркувавши, що не мають на що прожити, вирішили вчинити з бусурманами і з кримським ханом перемир'я: «Що мали ми раніше припасів, те, ходячи під Перекоп у дві дороги, з'їли, покладаючись на монарші сили й на здобуття Перекопа; але Голицин не лише нам, але й усьому городовому військові вчинив велику кривду й слова монаршого не дотримав, і ми ніякої втіхи з того витязтва не отримали; а через те й перемир'я вчинили. А що, вельможність твоя, пишеш, чому ми на святу Трійцю розмиру з Кримським царством не вчинили, то ми раді б учинити той розмир, але як попередньо у першому нашому листі вам писали, так і тепер пишемо, що з божого допусту між нами вкинулася моровиця, через що ми жодного товариша не могли затримати, та й до цього часу всіх не можемо на Кіш зібрати. За те, вельможність ваша, на мене гніву свого не накладай. А від нас, Війська Запорізького, нікому з городового товариства, як старому, так і молодому, кривди ніякої не діється, чи перебуває хто на Коші, чи залишається одностайно на річках польових. Як дітям одного батька наше товариство городовим вашої вельможності товаришам, один одному, кривди ні на Дніпрі, ні на річках польових не чинить. А ми, Військо Запорізьке, як пильно й вірно на вічне підданство найсвітлішим і найдержавнішим великим государям невпинно служили, так і будемо служити, а вельможність вашу як добродія і регіментаря нашого мати собі бажаємо. Й оскільки ми не маємо другого батька й іншого опікуна, крім вельможності вашої, котра сяє мов світлий день для всієї Росії, то ми покірно просимо вашу вельможність, щоб ви на нас, Запорізьке низове Військо, мали ваше ласкаве й веселе панське око. Сміємо й тепер покірне наше до вельможності вашої, добродія і регіментаря нашого, внести прохання: рач поклопотати для нас, Війська Запорізького, у великих государів, помазанців божих, аби до нас і за цей рік дійшло монарше їхнє жалування. А що до присяги гетьмана Зіновія Хмельницького й усього низового й городового війська, складеної великому государеві, блаженної пам'яті Олексію Михайловичу, батькові великих государів, то ми за тією клятвенною присягаю і тепер усе Військо Запорізьке низове, спільне з городовим, тримаємося і залишаємося під щасливою рукою їх царської пресвітлої величності й готові одностайно виконати все наказане нам великими помазанцями божими, лише б нас, Військо Запорізьке низове, їхня десниця не забувала» [44].

Відпустивши від себе царського стольника Афанасія Чубарова, запорожці негайно спорядили велике посольство десь із 80 чоловік, і послали його спочатку в місто Батурин, а з Батурина наказали їхати до Москви [45]. Це посольство [46] очолювали отамани куренів — Переяславського Іван Рубан і

[44] Архів МЗС, малоросійські справи, 1690 р., зв. 7, № 814—695.

[45] Там же, 1692 р., зв. 85, № 1.

[46] Із рядових козаків були: Василь Юркуша, Іван Дрига, Ілько Олексієнко, Семен Плаханенко, Лук'ян Безодна, Влас Мишастий, Степан Ісаєнко, Іван Дубаненко, Тимко Ришка, Андрій Бур, Іван Дитюк, Іван Заїка, Анлурюдушко Донський, Іван Малий, Іван Горілий, Гарасим Криса, Іван Савущенко, Гнат Чорний, Мусій Черман, Кіндрат Ігнатенко, Харко Левченко, Ілляш Степаненко, Панас Колом'яченко, Терешко Яковенко, Тишко Андрієнко, Іван Тиведий, Василь Папунко, Яцько Височин, Роман Хведоренко, Яцько Калиненко, Данило Яременко, Іван Щербина, Федір Ілляшенко, Семен Міщенко, Панас Панченко, Іван Корнієнко, Хома Іваненко, Грицько Лавріненко, Мартин Давиденко та ін.

Крилівського Харко, якого ще звали Захарієм, а також осавул Лесько Сила, писар Яків Богун, отаман Ірклиївського куреня Цабиля, отаман Щербинівського куреня Губа.

Запорізькі посланці везли зі собою два листи — один до гетьмана Мазепи, другий до великих государів. У листі до Мазепи кошовий отаман Іван Гусак і все запорізьке поспільство попереджали гетьмана про виїзд із Січі Івана Рубана й отамана Харка з товаришами до Москви й просили його вельможність відпустити всіх відряджених до великих государів для отримання на новий рік [47] монаршого жалування з додатком сукнами й грішми; окрім того, незалежно від царського грошового жалування, товариство добивалося від самого гетьмана хлібних припасів, яких не прислали за весь рік. А за надіслані гроші — тисячу червінців на військовий скарб, півтораста золотих на божу церкву, за даровані златоглаві ризи, єпітрахиль і церковний посуд запорожці били гетьманові чолом і щиро дякували йому. Не вдовольняючись тим, запорожці покірно просили гетьмана наказати «своїм панським словом, щоб у Військо Запорізьке ватажники з припасами приходили» і щоб у військовий скарб присилали грошовий збір з Переволочненського перевозу. За клопотанням його вельможності і з милості великих государів Війську Запорізькому надали Переволочненський перевіз, але військо від того перевозу не має ніякого прибутку: на тому перевозі ходять дві липи гетьманського дозорці Рутковського, одна липа сотника Полуяна й одна липа священика Василія, котрі й беруть собі весь грошовий прибуток від перевозу. За всі майбутні милості гетьмана військо обіцяє, як зійдеться з Низу все товариство до Січі, послати розмирного листа на святу Покрову турецьким міщанам і чинити з бусурманами воїнські промисли. Щодо моровиці в Запоріжжі козаки писали, що тепер її можна не боятися, бо вона зовсім припинилася [48].

У такому ж дусі писало все Запорізьке низове Військо, кошове, дніпрове, низове, сутнє на полях, на галявинах, на всіх урочищах — дніпрових і польових — у Москву великим государям. Побажавши пресвітлим монархам доброго здоров'я, перемоги й поконання усіх ворогів православної східної церкви, Військо сповіщало про відрядження до Москви знатних осіб — Рубана й Харка з товаришами, било чолом, схиливши до ніг царських свої голови про милостиве жалування на наступний рік за вірну свою службу й висловлювало цілковиту готовність здійснити, не пізніше Покрови, розмир з бусурманами [49].

Щойно прибули Іван Рубан і отаман Харко в місто Батурин і щойно гетьман устиг відіслати до Москви гінця з запитом, чи пропустити йому з Січі в столицю посольство від Коша [50], Запорізьке низове Військо послало до гетьмана Мазепи нових посланців, отаманів Полтавського й Кущівського куренів з товаришами. Нове посольство висловлювало гетьманові велику вдячність за надіслане їм у Кіш жалування й борошно і просило негайно сповістити в Січ, буде чи не буде війна з бусурманами. Гетьман, отримавши такий запит, поквапився відповісти запорожцям, що їхнього листа з запитом він відіслав до Москви, але вісті звідти, через осіннє бездоріжжя, отримає, очевидно, не так скоро; що з бусурманами у росіян війна й раніше ніколи не припинялася, але як буде тепер, він, гетьман, того на письмі сказати не може, бо всілякі воєнні задуми, як запорожці самі добре те розуміють, повинні триматись у суворій таємниці. Давши таку ухильну відповідь на запит війська про війну проти бусурман, гетьман Мазепа небавом, жовтня 17 дня, послав кошовому отаманові Гусаку свого листа з новиною, що на клопотання його, гетьмана, й завдяки щедрості великих государів запорізьким козакам наказали видати річне царське жалування, яке надішлють першим зимовим шляхом у Батурин,

[47] Новий рік у той час розпочинався з вересня.

[48] Архів МЗС, малоросійські справи, 1691 р., зв. 85, № 1.

[49] Там же.

[50] Там же, 1690 р., № 701—720.

а звідти доставлять у Січ. Та гетьмана немало дивувало те, що запорожці, пообіцявши розірвати мир з бусурманами не пізніше свята Покрови, до останнього часу того не роблять і ніяких про те не подають вісток. З огляду на це гетьман радить запорожцям неодмінно розірвати перемир'я з бусурманами, аби не накликати на себе «монаршу немилість і всього світу неславу» й негайно розпочати воєнний промисел проти бусурманів [51].

Тим часом перші посланці Запорізького Війська Іван Рубан і отаман Харко з товаришами, прибувши до Батурина, вирушили, за вказівкою гетьмана, в Конотоп і простояли там два тижні. Гетьман затримав їх почасти з тим, аби відпустити їх до Москви не раніше зими й тим усунути всіляку можливість занесення у столицю пошесті; почасти з тим, аби до того, як вони вирушать у дорогу, отримати від государів указ про те, як з ними чинити. Оскільки ж запорізькі посланці постійно докучали гетьманові проханнями відпустити їх до Москви, то гетьман, побоюючись, за його словами, «довести їх до відчаю і гіршої непокори і тим не посіяти суперечок і заколотницьких балачок, яких на сей час слід було особливо остерігатися», відпустив їх у місто Севськ і сповістив про це севського воєводу Леонтьєва, а згодом доповів у Москву государям; а самим запорожцям видав на сімдесят одного козака подорожну й наказав достачити їм у всіх містах, де виникне потреба, 40 підвод без жодного зволікання [52].

Отримавши повідомлення гетьмана Мазепи про виїзд запорізьких посланців, государі наказали послати два укази, один у Севськ на ім'я воєводи Леонтьєва, другий у Калугу воєводі Сухово-Кобилину. Воєводі Леонтьєву наказали, на випадок приїзду в місто Севськ запорізьких посланців, прийняти їх, оселити в добрих дворах, як належить, дати їм пристава й тому приставу наказати ставитися до них привітно, ласкаво й дбайливо, і оголосити їм, аби вони залишились у Севську аж до царського указу. Жалування їм наказано видавати, застосовуючи попередні приклади, з шинкових і митних прибутків. А одяг їхній, сукняні, киндякові й кумачеві жупани й сорочки, які в них будуть, випрати й купити їм по сорочці й по парі штанів із севських прибутків. Товари, сідла, зброю, які в них будуть, усі описати, залишити в Севську й наказати зберегти в цілості, аби все те не погнило, не поіржавіло чи його не поточили миші. Відпускаючи з Севська, залишити також їхніх коней і годувати до повернення посланців зі столиці. Із Севська їх відпустити з приставом у Калугу не раніше як за два тижні до свята Різдва Христового. Якщо ж запорожці почнуть скаржитися на цю затримку в місті Севську, то казати їм, що така затримка сталася від того, що в Запоріжжі в недавніх місцях і днях була пошесть і щоб у них не виникли якісь сумніви щодо цієї затримки, а також щоб вони не ображалися за розпорядження про одяг, бо з огляду на заразність хвороби це роблять у всіх країнах. А до Москви їх відпустять скоро і указ отримають від великих государів. На таке розпорядження воєвода Леонтьєв відповідав государям, що зустрічати запорізьких посланців він посилав майора Луцевіна й стародубця Лихоніна і від них дізнався, що всіх посланців 71 чоловік і з ними 82 коні; що моровиця була з весни в Запоріжжі невелика і тепер зовсім там припинилася; що одяг, у якому вони виїхали з Запоріжжя, вони кинули в Глухові і що кошовий отаман і все низове Військо після їхнього від'їзду хотіли розмиритися з бусурманами. Приїжджих влаштували в ямській слободі, дали їм приставом Дениса Лихоніна й визначили утримання із залишків минулорічних грошей: на всіх 71 козака по 26 алтинів і 4 деньги на день, крім того, на місяць по півсотні борошна житнього на людину, усім загалом круп вівсяних дві четі, солі три з половиною пуди, згідно з попереднім утриманням. Відразу ж у приказній хаті їм оголосили, що з огляду на пошесть їх залишать у Севську до зимової дороги й до морозів, а тоді вони поїдуть у Калугу і з Калуги до столиці [53].

[51] Архів МЗС, малоросійські справи, 1691 р., зв. 85, № 1.

[52] Там же.

[53] Там же.

Точнісінько такі настанови містив царський указ воєводі Сухово-Кобилину в Калугу. За реєстром, доданим до указу, Іванові Рубану належалося по три алтини й дві деньги, вина по три чарки, меду й пива по три кухлі; семидесяти козакам по 10 деньг, вина по дві чарки, меду й пива по два кухлі на день кожному [54].

Обидва воєводи, севський і калузький, отримавши царські укази, точно виконали їх. Севському воєводі запорізькі посланці відповіли, що товарів у них немає жодних; що одяг свій вони кинули ще в Глухові; що у них не виникає жодних сумнівів про причини затримки в Севську, коней своїх вони здали на утримання у севський повіт, а сідла й рушниці здали за реєстром для зберігання у казенну комору під нагляд осадного голови Гломаздина.

Пробувши до зимового шляху в місті Севську й потім отримавши 28 карбованців, 13 алтинів і дві деньги та 20 відер вина на харчування протягом восьми днів подорожі, запорізькі козаки з Севська переїхали до Калуги, а з Калуги прибули до Москви [55].

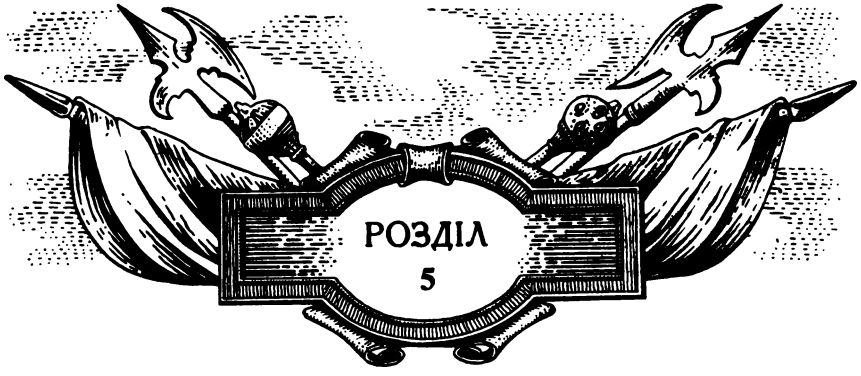
Приїхавши до Москви, запорізькі посланці дістали утримання — на 71 карбованець дводеньгових буханців, стільки само калачів, свіжої мерзлої риби на три карбованці, половину осьмини круп, борошна на 6 алтинів і 4 деньги, по три вози дров на тиждень вартістю два алтини й дві деньги за віз для опалення приміщень і приготування страв, товаришам Івана Рубана по два алтини й дві деньги на людину на день, а того дня, як їх допустили до руки великих государів, поденного корму дали удвічі більше, а при від'їзді додали ще по одному карбованцю, а разом з попередніми по 5 карбованців на людину; самому Рубану і його товаришу Хомі [56] наказали при від'їзді видати сукна англійського по п'ять аршинів з казенного приказу [57].

Відпускаючи з Москви запорізьких козаків, великі государі наказали вручити їм грамоту для кошового отамана з повідомленням, що посланців Війська Запорізького низового Івана Рубана й отамана Харка допустили на очі государів і що всьому Війську низовому надсилають милостиве государеве жалування.

При від'їзді з Москви запорізькі посланці Іван Рубан з товаришами подали чоломбитну великим государям про те, що, затримавшись протягом шести тижнів у Севську, вони «проїлися», бо їм видавали там лише по одному литовському чеху жалування; крім того, коли вони були в Севську, у них здохло вісім коней, та при виїзді з міста здохло від голоду троє коней. Тому козаки просять великих государів видати їм жалування за загиблих коней і наказати повернути їм майно з казни, відібране у них у Севську. За цим проханням посланців государі наказали послати грамоту севському воєводі Леонтьєву з наказом видати отаманам по 7 деньг, рядовим козакам по 4 деньги на день із шинкових і митних прибутків; а щодо коней провести розслідування, а рушниці й інші козацькі речі всі повернути і всіх посланців відпустити з Севська на Запоріжжя без затримки [58].

Повернувшись таким чином під владу московських государів і під регімент українського гетьмана, запорізькі козаки розпочали набіги на татарські й турецькі міста й селища і так завершили 1690 рік. Зокрема, наприкінці листопада того року запорожці під проводом ватага Максима напали на Перекопському шляху, в урочищі Стрілиці, на татарський загін, що супроводжував ханську казну й німецький ясир з Очакова до Криму, убили п'ятьох татар з того загону, а чотирьох захопили живцем і відіслали до Москви [59].

[54] Архів МЗС, малоросійські справи, 1691 р., зв. 85, № 1.
[55] Там же.
[56] Чому Хомі, а не Харкові, котрий був товаришем Рубана — невідомо; може «Харко» — прізвисько, а «Хома» — ім'я.
[57] Архів МЗС, малоросійські справи, 1691 р., зв. 85, № 1.
[58] Там же.
[59] Там же, 1690 р., зв. 8, № 727—710.

ПОЯВА У ЗАПОРІЖЖІ ПЕТРИКА І ЙОГО ПЛАНИ ЗВІЛЬНЕННЯ УКРАЇНИ І ЗАПОРІЖЖЯ ВІД МОСКОВСЬКОГО ЯРМА.— ЛИСТ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ЗАПОРІЗЬКОМУ ТОВАРИСТВУ З ПРИВОДУ ВТЕЧІ У СІЧ ПЕТРИКА.— ХВИЛЮВАННЯ У ЗАПОРІЖЖІ ЧЕРЕЗ ВТЕЧУ ТУДИ З ГЕТЬМАНЩИНИ КОЗАКІВ І ПОСПОЛИТИХ ЛЮДЕЙ, ЯКІ НЕНАВИДІЛИ МАЗЕПУ.— ПРИЇЗД ЦАРСЬКОГО ПОСЛА У СІЧ З ЖАЛУВАННЯМ І НЕВДОВОЛЕННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ МОСКВОЮ.— ХВИЛЮВАННЯ У СІЧІ З ПРИВОДУ ВІДРЯДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО ПОСЛАНЦЯ У КРИМ.— СТРАТА КОЗАКА МАТВІЙЦЯ КОШОВИМ ОТАМАНОМ ГУСАКОМ І НАРІКАННЯ НА НЬОГО ТОВАРИСТВА ЗА ТЕ.— ПОЇЗДКА ПЕТРИКА В КИЗИКЕРМЕН І З КИЗИКЕРМЕНА В КРИМ. — ЛИСТ ПЕТРИКА ЗАПОРІЗЬКОМУ ВІЙСЬКОВІ.— УГОДА ПЕТРИКА З КРИМСЬКИМ ХАНОМ, ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЦЕ ЗАПОРОЖЦІВ І РОЗКОЛ ЇХ НА ДВА ТАБОРИ.— ПРОГОЛОШЕННЯ ПЕТРИКА ГЕТЬМАНОМ УКРАЇНИ. ВИСТУП ТАТАР З КРИМУ ДО КАМ'ЯНОГО ЗАТОНА І ПОБАЧЕННЯ ЇХ ІЗ ЗАПОРОЖЦЯМИ.— СТАВЛЕННЯ КОШОВОГО ОТАМАНА ГУСАКА ДО ПЕТРИКА І НАСТРІЙ КОЗАЦЬКОЇ МАСИ У ЗАПОРІЖЖІ.

Початок 1691 року ознаменувався для запорізьких козаків появою у них якогось Петрика, котрий прийшов у Січ, поставивши перед собою сміливе завдання так чи інакше порятувати вітчизну від самовладдя Мазепи й від загрози Україні бути зовсім придушеною Москвою. Це був не якийсь пройдисвіт, що шукав пригод серед Запорізького Війська. Гаряча голова, він чітко усвідомив недуги своєї вітчизни, твердо вирішив узяти на себе роль рятівника України і разом з нею Запоріжжя і з цією метою пішов у Січ [1]. Запоріжжя ще зберігало певну незалежність від Москви й тому через запорожців можна було добитися цілковитої незалежності України, якщо тільки виразно пояснити їм сумний стан справ на Україні, якщо відвернути козаків від Москви й оголосити останній відкриту й рішучу війну. Запорожці, які завжди мужньо обстоювали свої вольності й давні козацькі права, тепер, у такий вирішальний момент, могли піднятися всі як один і врятувати Україну й Запоріжжя від страшної для них Москви, проти якої вони глухо боролися уже з часів гетьмана Богдана Хмельницького.

Петрик з'явився на історичній арені Запоріжжя і України за таких обставин. Петрик, якого ще звали Петром Івановичем Іваненком чи Петром Івановичем Петричевським, був уродженцем Нових Санжар Пол-

[1] Костомаров появу Петрика у Запоріжжі чомусь відносить до 1692 року, тоді як за сучасними подіям актами це було 1691 року: «Минулого 7199 року (7199—5508—1681),— розповідав колишній запорізький козак Конелівського куреня Кіндрат Михайлів,— прибіг у Запоріжжя канцелярист Петрик... а прийшовши на Запоріжжя, жив він, Петрик, у тому ж Конелівському курені» (Архів Міністерства юстиції, книга Малоросійського приказу № 66, арк. 106—129). У архіві МЗС перша згадка про Петрика міститься також під 1691 роком (зв. 8, № 790—775).

тавського полку, обіймав посаду старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії, був одружений на племінниці генерального писаря Василя Леонтійовича Кочубея Ганні. Маючи живу, неспокійну натуру, легко захоплюючись, але водночас уважаючи себе покликаним до великих справ і надзвичайних подвигів, Петрик склав собі план відірвати за допомогою Криму й Туреччини Україну від Великої Росії, зробити її незалежною від Москви й дозволити кримчакам походи на міста Російської держави. Своїми діями він хотів повторити дії гетьмана Петра Дорошенка, який кілька років тому намагався здійснити такі самі задуми. Обставини початково сприяли Петрикові як у самій Україні, так і в Запоріжжі. Річ у тім, що й попередники гетьмана Мазепи, і сам Мазепа дуже настроїли проти себе простий люд і українське козацтво тим, що роздавали землі чиновно-адміністративному станові України, закріплювали за чиновним станом людей простого звання і запровадили відкупну систему так званої «оранди» шинків. Багато українських мешканців, невдоволених запровадженими на Україні порядками, почали покидати села й хутори і втікати на Запоріжжя, на вільні землі й води. Прибувши на Запоріжжя, вони казали, що на Україні жити неможливо; що там завелися нові пани, з української ж братії, пани, що закріпачили за собою безліч люду; що там не можна вільно займатися промислами й торгівлею; що там, врешті, вже давно немає нічого українського, а все стало панське.

Цим невдоволенням українського народу, а отже, й запорожців, і вирішив скористатися Петрик для своїх цілей. У січні 1691 року, після свята святого Водохреща, з Москви до Батурина приїхали окремі посланці з царським жалуванням гетьманові й усій українській генеральній старшині. Гетьман, отримавши привезене жалування, деяким з полковників, які на ту пору були в Батурині, особисто вручив їхню частку, а деяким, котрих на той час не було в гетьманській столиці, відіслав своїми посланцями. Серед відсутніх був полтавський полковник Федір Жученко. До Жученка на всеїдному тижні послали старшого канцеляриста Петрика Іваненка. Передавши гроші кому слід і отримавши від полковника вдячний «респонс» гетьманові Мазепі, Петрик поїхав з Полтави до Нових Санжар, начебто з тим, аби провідати своїх рідних. Виїхавши з Нових Санжар уже в великий піст, Петрик невідомо з якою метою перебрався за річку Ворсклу в поле; там під скиртою сіна він залишив свої сани й, сівши на коня, у супроводі своїх слуг подався кригою Дніпра і незабаром прибув у запорізьку Січ [2].

Прибувши в Січ, Петрик заявив козакам, що він пішов з України на Запоріжжя єдино через зміну ставлення до нього Мазепи: «Гетьман почав бути недобрим до нього, тому він і покинув його» [3]. Перебуваючи в Січі, Петрик початково, очевидно, не думав ні про що інакше, окрім своїх родинних справ. Зокрема, в цей час він написав із Січі два листи — одного до дядька своєї дружини, генерального писаря Василя Кочубея, а другого власне до дружини Ганни. В листі до Кочубея він казав, що втік на Січ від своєї лихої жінки, яка зазіхала на його власне життя; а в листі до жінки писав, що, не називаючи її «непристойних і злотворних» учинків, дозволяє їй жити, багатіти й розкошувати без свого чоловіка, а для нього просить прислати зелений жупан, один казан, триногу й ремінні пута; а селянство полишити все, як було [4].

Гетьман Мазепа, довідавшись про втечу Петрика в Січ, написав у Кіш листа зі звісткою про те, що Петрик украв якісь папери з Генеральної канцелярії. Мазепа умовляв запорожців не приставати до

[2] Літописець Величко звинувачує у цьому випадку самого Мазепу: «Мазепа, замисливши нікія козни против своих государей, сам позволил Петрику, при особой тайной информаціи своей, отъіхать из Полтави в Сичу и из Сичи в Крым» (Летопись. Т. 3. С. 95).

[3] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1691 р., № 66, арк. 106—129.

[4] Там же, № 62, арк. 800.

Петрика і вимагав прислати втікача в Батурин. Петрик, провідавши про розпорядження гетьмана, почав ходити по куренях, кланятися козакам і просити їх не видавати його гетьманові. Козаки то заспокоювали його, то казали, що втікача треба видати гетьману. Скликали раду й на раді підняли питання, як бути з Петриком. І знову одні висловлювалися за те, що Петрика слід видати гетьманові, а інші, навпаки, заперечували, що цього не слід робити. Серед останніх був і сам кошовий отаман Іван Гусак, який говорив так, що якщо видати одного Петрика, то це означатиме й на майбутнє позбутися усіх, хто приходитиме в Січ; у Січі споконвіку є звичай, що туди всім вільно приходити. Після довгих суперечок остання партія узяла гору, і Петрик залишився у Січі. Спритність, кмітливість, знання канцелярської справи спричинилися до того, що небавом Петрик, здобувши довір'я козаків, став писарем Запорізького Війська.

Настрій, що схопив у той час масу Запорізького Війська, якнайкраще відповідав планам Петрика. Цей настрій полягав у неприхованому обуренні гетьманом Мазепою, і винними в цьому були українські козаки й посполиті люди, що покинули Гетьманщину й пішли в Запоріжжя. Пригноблені самовладдям гетьмана, обурені тим, що він довільно роздавав різним своїм «похлібцям» людей і маєтності, збільшував податки, невдоволені обмеженнями щодо продажу в містах спиртних напоїв, намаганнями гетьмана створити в Україні дворянський стан, запровадженням ненависної панщини, його постійними зносинами з Москвою і забороною вільних зносин України з Запоріжжям, українці відверто висловлювали свою ненависть до гетьманських порядків і, не обмежені ніким

Мотря Кочубеївна, донька генерального судді В. Кочубея. З портрета XIX ст.

у Запоріжжі, дали тут поштовх до народного заворушення. Неспокійний настрій запорізької маси виявився вельми скоро.

На початку лютого 1691 року, приїхавши у Січ, стольник Афанасій Чубаров, піддячий Боніфатій Парфентьєв і гетьманські посланці Глуховець і Харевич привезли царське жалування: 500 червінців, соболів і сукно, 500 бочок борошна і п'ять тисяч золотих, зібраних з Переволочненського перевозу [5]. Прийнявши царські дари, запорожці почали обурюватися, що жалування прислали мало; один з курінних отаманів, узявши соболя, кинув його на землю й закричав: «Це жалування не в жалування! Служимо ми довго, а крім цього нічого більше не вислужили! Таких соболів ми й раніше бачили! Прийшли до нас москалі, кажуть нам з турками воювати, а самі з ними миряться». Інші козаки в тон курінному отаманові кричали: «Якщо так, треба старших москалів побити чи в Чортомлик посадити, а решту в містечка віддати. Соболів прислали тільки чотирьом, а слід прислати нам усім, як донським козакам присилають. Велике жалування прислали — 500 червінців! Нам треба присилати по п'ять тисяч» [6].

Ледь устигли від'їхати з Запоріжжя царські посланці, як у Січ з'явився посланець Івана Мазепи Пантелеймон Радич, який віз гетьманського листа власне у Крим з очевидною метою розміну християнсько-мусульманських полонених, а з таємною, як нам видається, попередити хана про задуми Петрика. Поїздка Радича у Крим, оскільки запорожці не знали її справжньої мети, викликала у них підозру. Тому, коли Радич з товаришами прибув у Січ, з'явився на військову раду й подав там кошовому отаманові гетьманського листа, запорожці, висловлюючи обурення Мазепою, почали кричати: «Недавно гетьман неволив нас своїми листами з ордою розмиритися, а тепер вас посилає у Крим, мабуть про нас торгуючись». Коли ж Радич звернувся до козаків з відповідним на той крик докором, то козаки мало не прибили посланця і його товаришів оцупками. Потім, щоденно скликаючи ради, вони хотіли було повернути посланця назад, не допустивши його до Криму. І лише після багатьох крамол, зібравшись на нову раду лютого 17 дня, постановили відпустити Радича до Кизикермена, причому зважили за потрібне послати разом з ним власного товмача з реєстром полонених татарами козаків [7].

Того ж дня, себто лютого 17, кошовий отаман Іван Гусак написав листа гетьманові Мазепі, в якому найперше просив прислати недодане Війську за минулий рік жалування і сповістити про термін походу царських військ проти неприятеля; далі дорікав йому за гадяцьких міщан, котрі з'явилися спочатку в Січ, а згодом у місто Батурин «для закуплення» Переволочненського перевозу; докоряв за місто Келеберду, куди запорожці через розпорядження гетьмана не мали права вільно присилати на зимівлю своє «військове арматне стадо»; обурювався за виділення на Україні маєтностей знатним товаришам Запорізького Війська; вимагав дати пристановище тим з козаків, котрі, прийшовши з України в Запоріжжя, багато попрацювали на батьківщину; домагався, аби низовому Війську прислали, крім 500 бочок борошна, висівок з усіх млинів Полтавського полку; докоряв гетьманові за те, що він дозволяє ходити двом парам лип сотника й місцевого священика на Переволочненському перевозі; врешті наголошував на тому, що гетьман тільки на словах, а не насправді, виявляє Запорізькому Війську-ві свою ласку і приязнь [8].

Гетьман іще не встиг відповісти на цього листа запорожців, як у Січі сталася подія, що схвилювала всі курені: кошовий отаман Іван Гусак стратив козака Матвіївця [9].

[5] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1691 р., № 92, арк. 759—760.

[6] Архів МЗС, малоросійські справи, 1691 р., зв. 85, № 5.

[7] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1691 р., зв. 8, № 751—715.

[8] Там же, зв. 85, № 18; малоросійські ориг. акти, № 715—732.

[9] Там же, зв. 86, № 68; малоросійські ориг. акти, № 724, 721; Архів Міністерства юстиції, 1691 р., кн. 62, арк. 646.

Про цю подію розповідає очевидець Омелян Доброскок. Це було в четвер другого тижня великого посту. У Дерев'янківському курені був козак Матвіївець, веселий товариш у пиятиці, удатний на війні козак, який багато разів бував ватагом, не раз брав у полон татар, доставляв їх до Москви й тому здобув собі повагу всіх своїх «курінчиків». Перебуваючи якось у Москві, Матвіївець бачився там з людьми імеретинського («милитинського») царя, які запрошували його, коли він повернеться у Січ, набрати якомога більшу кількість товариства і йти до кордонів Імеретинської землі для підкорення людей, що не бажали коритися імеретинському цареві, за що йому самому і його загонові обіцяли велику винагороду і здобич як особисто від царя, так і від війни з неприятелями. Для надійності один з людей царя, черкесець, навіть уклав угоду з Матвіївцем. Повернувшись із Москви у Січ, Матвіївець отримав від черкесця «картку», в якій йому нагадували про його обіцянку послужити й посприяти імеретинському цареві. Тоді Матвіївець «приохотив» багатьох товаришів, склав собі план походу й вирішив іти човнами спочатку Дніпром, з Дніпра рікою Конкою до її верхів'я, від Конки перевезти човни кіньми через поле до річки Кальміуса, далі Кальміусом [10] човнами до Азовського моря і врешті Азовським морем аж до землі імеретинського царя. Прикинувши всю цю дорогу, Матвіївець почав просити кошового про два морські судна, захоплені минулої осені кошовим отаманом і низовим військом у неприятеля на Дніпрі після розмиру з ними. Кошовий отаман Гусак цим разом відмовив Матвіївцю, але пообіцяв задовольнити його прохання за якийсь час. Минула зима; потекли весняні води. Тоді надійшов наказ узяти під варту всі судна, що стояли нижче Січі для захисту від турецьких міст. Матвіївець, бачачи, що його прохання не виконується, дуже зажурився і, помітивши під Січчю один дубовий човен, скерував до нього своїх товаришів, убогих «харпаків», котрі виявили бажання їхати з ним у мандрівку, аби вони взяли той човен і забрали його у віддалене від Січі місце. Але кошовий отаман Іван Гусак, довідавшись про це, наказав Матвіївцю з'явитися до нього для допиту. Матвіївець прийшов до кошового не сам, а взяв із собою товаришів, курінного отамана Москальця, знатного товариша Остапця і зо два десятки простих козаків. Прийшовши до кошового, він почав питати, навіщо кошовий кликав його до себе. Кошовий гнівно накинувся на Матвіївця за те, що він без дозволу забирає човни і йде з Січі невідомо куди. Матвіївець почав відмагатися, і кошовий, втративши терпець, ударив його по щоці. Не стерпівши образи, Матвіївець ухопив кошового за барки й почав битися з ним. За кошового стали курінні отамани, за Матвіївця — його товариші. Але прихильників Матвіївця побили й пов'язали. Матвіївця і його товаришів звинуватили в бунті; трьох бунтарів — самого Матвіївця, Москальця й Остапця — скували залізними ланцюгами, але товариші Матвіївця розійшлися, Москалець утік; залишилися лише двоє — сам Матвіївець і Остапець. У п'ятницю другого тижня великого посту кошовий Гусак скликав раду, на раді розповів про злочин Матвіївця і запитав, на яке покарання він заслужив. Низове товариство й курінні отамани на таке питання відповіли, що Матвіївець і його товариші гідні смертної кари. Засуджених вирішили стратити негайно. Кат, татарський невільник, негайно відрубав голову Матвіївцю і страченого того ж дня поховали на місці страти. Але з Остапцем трапилося дивовижне чудо: татарин кілька разів ударив його по шиї, але ніяк не міг відрубати йому голову: він так і залишився недорізаним. Тоді товариші взяли його на лікування і почали загоювати його рани. Після того Військо Запорізьке стало обурюватися і «похваляться на зомсту» кошовому Гусакові за те, що він, не дочекавшись козаків, які ходили на дні-

[10] Про річку Кальміус див.: *Эварницкий Д.* Вольности запорожских козаков. СПб, 1890. С. 159.

прові луки і в інші місця для риболовлі, стратив загального улюбленця, козака Матвіївця. Особливе невдоволення кошовим висловлювали триста козаків, котрі ловили осетрів у дніпровських порогах: вони «чинили велику суперечку» кошовому за те, що він таку людину, як Матвіївець, козака, який багато разів був у воєнних промислах, засудив не за звичаями й порядком Запорізького Війська. Козаки вважали, що Гусак стратив Матвіївця із заздрості, боячись, аби військо не обрало його своїм кошовим [11].

Гетьман Мазепа доповів про подію у Січі царям у спеціальному листі, у якому висловлював своє невдоволення кошовим, називаючи страту козаків варварським учинком з боку Івана Гусака: «Такого скорого й суворого карання на Запоріжжі від колишніх отаманів кошових над порушеннями не бувало, знати то сей отаман Іван Гусак узяв межи Військом низовим силу, що так чинити важився» [12].

Самим запорожцям гетьман Мазепа на той час відіслав великого листа у відповідь на їхнього докірливого листа, присланого березня 17 дня. На запит запорожців про термін походу царських військ проти неприятеля гетьман відповів, що на таке питання він може зовсім не відповідати, бо розголошувати таке передчасно не можна, аби не дати неприятелеві часу зібрати власні сили для відсічі. Коли ж виявиться потреба походу, Запорізьке Військо сповістять про те царським указом і гетьманським універсалом, а за свої подвиги воно отримає монаршу милість і гетьманську приязнь. Про гадяцьких міщан, які намагалися «закупити» Переволочненський перевіз, гетьман заявив, що люди ті завдали йому багато неприємностей, клопотів і «ругательных» слів, тому гетьман сам складає на них скаргу в Кіш. З приводу заборони на зимування у Келеберді «військового арматного стада» гетьман відповів, що він ніколи в тому Військові ніяких перешкод не чинив і ніяких прибутків з Келеберди собі не присвоював, а якщо запорожці не завжди зустрічали там гостинне ставлення місцевого сотника, то причиною того є вони самі: приїжджаючи туди на зимівлю, вони поводяться там надто гордовито («кожен з них високим себе чинить там») і багато собі дозволяють, завдаючи людям немало кривди й неприємностей. Кошу потрібно, посилаючи козаків із Запоріжжя в українські міста для відпочинку, відряджати з ними, для стримування їхньої сваволі, старших «кріпостю умоцованих», і щоб ті козаки зупинялися у своїх родичів і знайомих і не завдавали ніяких неприємностей бідним людям. Щодо вимог Запорізького Війська прислати від усіх млинів Полтавського полку висівки, то про те не було жодних розпоряджень ні від колишніх гетьманів, ні від попередніх государів, і тому у Військо як посилали, так і тепер посилають 500 бочок борошна, не рахуючи того, що дають частинами (уроздріб) усім запорізьким козакам, котрі приїжджають до гетьмана і від'їжджають від нього. А з перевізних прибутків гетьман не бере собі жодного шеляга й усе зібране відсилає у Військо Запорізьке, за винятком того, що заробляють перевозом дві пари лип на божі церкви й на сотника в Переволочній, але це встановили ще попередні гетьмани, до того, як уряд зайняв сам Мазепа. А щодо роздачі заслуженим особам із Запорізького Війська різних маєтностей на Україні буцімто «для похлібства ділающейся», то й це неправда: іще з часів гетьмана Богдана Хмельницького й до Мазепиного уряду в українських містах завжди значні й заслужені добрі молодці Війська Запорізького, не лише старшини, а й рядові товариші, гідні того, «заживали» з царської і військової ласки різних маєтностей, і тепер діється те саме, а нічого нового, і наділення такими маєтками ніякої шкоди Війську Запорізькому не завдає. А про гетьманську увагу й приязнь до Запорізького Війська усім відомо: гетьман ніколи нікого із запорізького

[11] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1691 р., № 721—737.

[12] Там же, зв. 86, № 13; зв. 8, № 740—724.

[13] Там же, зв. 8, № 746—739.

товариства не відпускав від себе без подарунків грішми й сукном і завжди клопотався перед великими государями про збільшення Військові Запорізькому милостивого царського жалування і тепер дбатиме про те, аби лиш Запорізьке Військо згідно зі своєю присягою вірно служило монархам, не вірило ніяким наклепникам, котрі вносять розкол і чвару між товариством низовим і гетьманом і завдають шкоду державі великих государів і вітчизні Україні [13].

Не можна не зауважити того поблажливого й запобігливого тону, в якому написаний гетьманський лист до запорожців. Воно й зрозуміло: втеча у Запоріжжя Петрика, невдоволення, що звідусіль підіймалося супроти гетьмана в Україні, хвилювання у самому Запоріжжі дуже турбували гетьмана Мазепу і йому потрібно було так чи інакше заспокоїти запорожців, а для цього слід було відвернути їхню увагу на інше. Гетьман від імені великих государів послав подання кошовому отаманові Гусаку облишити всілякі чвари й чинити промисел проти ворогів святого хреста, для чого дозволив їм узяти старі човни на ріці Самарі біля Новобогородицького містечка.

Але цей заклик не справив належного враження на запорізький Кіш. Проти кримчаків у цей час діяли тільки так звані охотницькі козаки. Керовані якимось сотником Юським і фастівським полковником Семеном Палієм, вони на початку весни напали в урочищі Пересипі, за Очаковом, на татар, що поверталися «з німецької війни до Криму» під керівництвом двох султанів, Девлет-Гірея і Батир-Гірея. У цій сутичці запорожці багатьох неприятелів полонили, багатьох побили, захопили немалу здобич, а одного

Семен Сулима.
Портрет.
50-ті роки XVIII ст.

язика відіслали гетьманові Мазепі, котрий, своєю чергою, відіслав його до Москви [14].

Сам вельможний Кіш відповів гетьманові тільки на початку травня. У місто Батурин відрядили січового козака Федора Ляха з великим листом від усіх запорожців. І тон, і зміст листа свідчить, що запорожці зовсім не збиралися упокорюватися гетьманові і що вони надалі вважали себе ображеними ним. Передусім вони вимагали від гетьмана видати їм надані государями човни й необхідну для їхнього ремонту кількість заліза і смоли, а далі вибухнули докорами гетьманові за спорудження Новобогородицького містечка, за приховання восьми тисяч «перевізних» грошей від Переволочненського перевозу, за недоставлення борошна з млинів Полтавського полку, за заборону запорожцям жити разом з їхніми арматними кіньми в Келеберді, за те, що гетьманський посланець Пантелеймон Радич, який їздив у Крим для обміну полоненими, дозволив захопити на річках Міусі, Кальміусі й Берді запорізьких рибних і соляних промисловців у бусурманську неволю, коли, через передчасно поширену Радичем чутку про мир, який має бути між Україною і Кримом, ті промисловці надто заглибились у татарські урочища й були полонені бусурманами.

Численні таємні агенти, котрими Мазепа наповнив Запоріжжя, поквапилися надіслати йому важливі новини з Січі й пояснити стан справ у ній. За словами цих агентів, серед яких був і якийсь «законник», запорожці після дводенної ради таємно відрядили двох курінних отаманів з товариством у Крим з метою замиритися з ханом; на це підбивав їх «проклятий» Петрик, котрий радив запорожцям іти війною на Україну й, полишивши в ній лише посполитих людей, винищити всіх панів і сердюків, які захопили на Україні маєтності, і поставити гетьмана «зі своєї руки» [15].

Попри все те гетьман намагався підтримувати з запорожцями мирні стосунки. Він наказав воєводі Новобогородицької фортеці передати запорожцям надані їм човни, а від себе послав у Січ чотири вози «гнучого» заліза, 10 бочок смоли для ремонту човнів; крім того, на спорудження січової церкви пожертвував сто золотих, 12 бочок різного борошна, 10 полотей і 10 штук сала [16]. Щодо звинувачень, висунутих проти нього Кошем, то на них гетьман відповів за пунктами. Місто Новобогородицьк збудоване не з гетьманської волі, а з волі самих государів і скаржитися за цю справу, рятівну для всіх християн у боротьбі з бусурманами, нема ніякого сенсу, радше запорожці могли б бути невдоволені на турків за будівництво дніпровських міст Шагінгірея й Кизикермена, які замкнули козакам вихід у Чорне море, ніж на спорудження Новобогородицька, збудованого не для утиску запорізьких вольностей, а для відбиття неприятельських постійних набігів на Запоріжжя і на Україну. Недоплата перевізних грошей від Переволочної — звичайне непорозуміння з боку запорожців: запорожцям послали всі належні гроші, і якби було доведено протилежне, то за приховання тих грошей гетьманського дозорцю Івана Рутковського позбавлять життя. 500 бочок борошна, себто хлібні припаси, також повністю відіслали в запорізьку Січ, а крім того гетьман роздав немало хлібних припасів почасти окремим особам низового товариства, почасти польовим ватажанам, а почасти тим «заслуженим», котрі, перебуваючи у війську у злиднях і убогості, жили в містах. Келеберда як була, так і залишилась на становищі всіх міст Полтавського полку: гетьман нічого з неї собі не бере, але чи ставити там лише арматних коней, а товариства не ставити — про те не було й мови, бо всі міста здійснюють військовий постій. А щодо захоплення у бусурманську неволю промислових людей на Міусі й Кальміусі через передчасне оголошення гетьманським посланцем Радичем про наступний мир між росіянами й кримчаками, то в тому гетьманський посланець анітрохи не винен, і хто пустив таку чутку про мир і

[14] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1691 р., зв. 8, № 742—726, 743—727.

[15] Там же, № 757—741.

[16] Там же, № 748.—732.

тим завдав шкоди бідним людям, які через те не вжили належних остережних заходів і зайшли далеко від своїх границь, за те нехай сам Господь Бог пошле помсту на його голову [17]. Пантелеймон Радич, якого послали у Крим і в інші кримські «бусурманськой владзы края о свободі невольничей», не виконав свого доручення через зміну хана й султанів на нових і повернувся з Криму з одним знатним татарином, котрому дали доручення зареєструвати всіх наявних в українських і російських містах полонених татар і доставити відомість про те новому ханові у Крим. Побоюючись деяких «неуважних людей» із Запорізького Війська, Радич сам вирішив зовсім не заїжджати в запорізьку Січ, а від Кизикермена пробиратися просто до Переволочної. Це він зробив зовсім не з волі гетьмана, а за власним бажанням. Перебуваючи в Криму, Радич чув, що кримчаки вельми схильні до того, щоб укласти з російськими государями мир, але російські государі без згоди сусідніх государів, особливо польського короля, не погоджуються на той мир і тому запорожцям слід дотримуватися такого самого ставлення щодо кримських татар [18].

Про свої зносини з Кошем гетьман сповістив Москву, до чого долучив звістку про втечу «здрайці» Петрика в Запоріжжя і про «перейму превратного его злоумія письма», писаного з Січі в Україну до якогось канцеляриста [19].

Водночас із офіційним листуванням Коша й гетьмана відбувалось і потаємне «через певних і таємних гетьманських посланців» між гетьманом і кошовим отаманом. Гетьман, суворо дотримуючись таємниці, сповіщав Івана Гусака про скору й неодмінну війну Росії з Кримом і радив кошовому з огляду на те зібрати Запорізьке Військо «укупу» на Кіш. Гусак зібрав усе Військо до Коша й нетерпляче чекав, коли гетьман усезагально оголосить про похід. Але минали дні за днями, гетьман не оголошував ніякого походу, і кошовий опинився у вельми складному становищі й ледь міг стримувати на Коші Військо, яке, отримуючи мізерне жалування і не маючи ніякої здобичі, почало відходити на службу до польського короля. Становище кошового ускладнилося ще й тим, що він водночас мусив ладнати з кримським ханом. Скориставшись сумним випадком захоплення бусурманами на якійсь ріці козака Іскри разом з човном і бажаючи визволити нещасного полоненого з неволі, кошовий отаман Гусак спільно з добрими молодцями відрядив у Крим кілька чоловік товариства з очевидною метою укласти перемир'я з Кримом, а насправді вивідати, що роблять у Криму бусурмани і скільки їх залишилося вдома. І надалі перебуваючи в дружніх стосунках з гетьманом, кошовий після повернення з Криму відрядженого товариства негайно сповістив про те гетьмана, а тим часом якнайпокірніше просив його сповістити потаємним способом, через щирих людей своїх, як йому, кошовому, діяти з Військом: якщо воєнної справи зовсім не буде, то нічого й Військо на Коші тримати, а слід відпустити його по здобич, бо досі (до 5 дня липня місяця) ні козаки, ні чумаки за гетьманським указом не мають дозволу покидати запорізьку Січ і йти в міста на промисли [20].

Яку відповідь надіслав гетьман Мазепа кошовому отаманові — невідомо, але наприкінці липня місяця Мазепа відіслав царям грамоту про запорізького козака Куленка та його товаришів, котрі «під час битви з калгою-султаном узяли одного язика», а на початку серпня місяця сам отримав тривожні вісті про настрій Запорізького Війська. Серпня 13 дня

[17] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1691 р., зв. 8, № 753—737.
[18] Там же, № 759—743.
[19] Там же, № 748—732.
[20] Там же, № 776—760. Тоді кошовий Гусак на прохання гетьмана «о вызволены из неволи бусурманской» якогось Поплонського послав гетьманові ще одного листа, зазначаючи в ньому, що запорожці виконають його наказ, але для цього потрібні гроші як для охочих на таку справу, так і для товмача, а запорізька скарбниця «барзо на мішок хируе» (Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1691 р., зв. 8, № 772—756).

Мазепа послав із Батурина в Переволочну свого челядника до місцевого дозорці Івана Рутковського з наказом зловити у Дніпрі живого осетра й, «обсоливши його добре», привезти якомога скорше у місто Батурин, куди гетьман «на сей час сподівається к себі гостя вдячного из Москвы».

Користуючись таким випадком, дозорця Рутковський послав гетьманові Мазепі відомість про справи й настрої Запорізького Війська. Жив за порогами Дніпра, писав Рутковський, один «врільський» [21] чоловік. Знаючи письмо, він перебував при божій церкві; але потім, покинувши запорізьку Січ, повернувся до себе й через відданих гетьманові осіб, його гетьманській особі надто відомих з певного часу, розповів про «злості й шаленство» Петрика, який утік у Січ [22]. Петрик «прибирає» до себе кошового з товариством, особливо козаків того куреня, де він живе, і підбиває їх іти війною на Русь, користуючись «теперішнім миром». «Я,— каже він,— пане кошовий, горло свое ставлю, и велю мене на составы порубати, коли тобі вся Украйна, почавши од самой Полтавы, не поклонится; тилко хоть шесть тысячей озми орди да пойдем в городи: мене пошли вперед с килко сот конми в Полтавщину,— я знаток, з якого конца зачати, да и дидусь мой не буде спати за свою зневагу, що его зкинули з полковництва, а гетман зараз на Москву утечет, бо там его вся душа, а тут тилко тінь его, Войску Запорозкому; одни скарби в Польщу сестрі отвез, а теперь на Москву другіе почав возити, та и сам туди ж к чорту покрутится, одно с татарами перейдемо Дніпр. Як був гетман на Москві, так рек, щоб такій город посеред Січи поставити, як на Самарі побудовав». Іншим разом той самий Петрик у розмові з кошовим отаманом казав так: «Пане кошовый, не помогут нам братя наше, которих сердюки — арендарі да тіе дуки, що им царі маетности понадавали, мало живих не идят, едва почуют, що ты з войском рушився з Січи, то сами оны тих чортув панув подавят, а мы вже прійдемо на готовый лад, да и коло самого гетмана есть там добріе люди, которих ліпше послухают, нежели его самого, не знаю, чи допустят утекати з Москви, и так ему мало одного часу од них не склалося лихо». На таку мову Петрика кошовий отаман Гусак відповідав йому по-різному, залежно від власного настрою: коли був тверезим, докоряв Петрикові й казав йому так: «Покинь, Петре, не бридь ледачого»; та й від дідів за такі розмови йому діставалося в бороду. А коли кошовий був п'яним, то й сам багато ледачого говорив, і тоді «статечні й зичливі» козаки мусили мовчати [23].

Посилаючи до Батурина таку звістку, дозорця Рутковський просив гетьмана нізащо не виявляти там тих «осіб, котрі суть зичливі у Січі вельможності гетьманській», бо попередньо, коли хтось із Батурина повідомив у Січ про надіслану якоюсь особою цидулку для гетьмана, то ту особу козаки замалим не вбили і вона «выкрутилась толко чернецтвом да священством», тобто черезченців і священиків.

Але гетьман Мазепа, окрім дозорці Рутковського, отримував повідомлення і від свого козака Сидора Горбаченка. Сидір Горбаченко прислав у Переволочну цидулку з якоюсь загадковою формулою: «Той писав — хто читав, а де сховано — мало хто відає», очевидно, відповідаючи Мазепі на його вимогу про видачу «запорожця» (звісно, Петрика), котрого козаки не бажали видавати гетьманові.

Запорожці, нічого того не підозрюючи, виявляли свою приязнь гетьманові Мазепі і звертались до нього з проханнями про надання їм різних милостей. Зокрема, восени того ж 1691 року від кошового отамана Івана Гусака й усього Запорізького низового Війська в місто Батурин відрядили

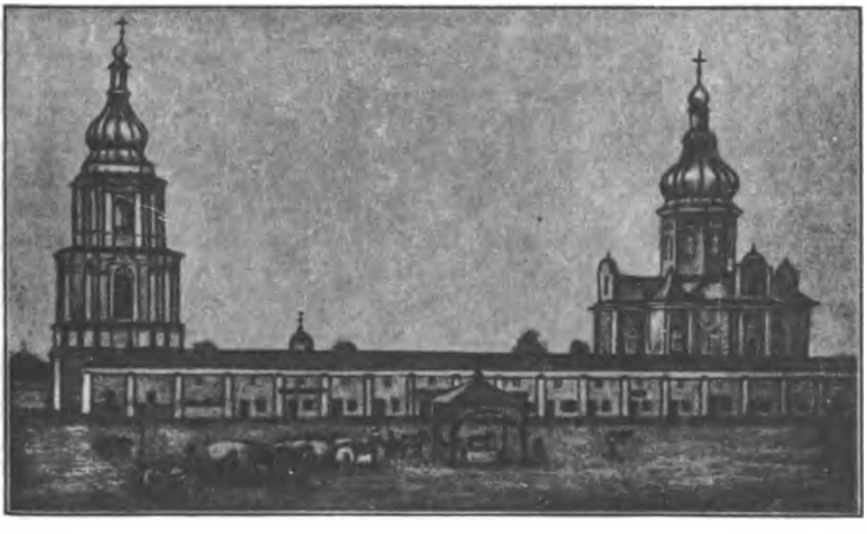
[21] Очевидно, орільський, житель одного з міст на р. Орелі.

[22] Одним з них був колишній запорізький писар Гук, котрий «вельми горнется» до гетьманської вельможності, передає всілякі відомості гетьманському дозорці й надалі обіцяє передавати; за це дозорця просив гетьмана чимось «потішити такого щирого чоловіка».

[23] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1691 р., зв. 8, № 790—775.

двох курінних отаманів, Ничипора і Якова, з писарем, осавулом і товариством на 60 конях для поїздки до Москви по річне жалування Війську Запорізькому. Гетьман безперешкодно випустив з Батурина у столицю запорізьке посольство у повному складі й отримав за те подяку від усього низового Війська. Висловлюючи свою вдячність за можливість військовим посланцям «обачить монаршескіе очи», запорожці небавом послали до самого гетьмана двох козаків, Петра Гука й Васька з Переяславського куреня, з новою подякою за доставлене біле залізо для церкви й нагадували Мазепі його обіцянку прислати для січової церкви «намісні» образи, біле залізо на дві бані («заліза того було 600 і 3 аркуші») та на інші церковні потреби, а також доставити хрести, невід, припаси за минулий і цей рік. «І те вельможності вашій сповіщаємо, що в грошах великий барзо стався брак, так що за чехи * в жодному разі не можна купити борошна: ці чехи вважають гладкими й тому непридатними. А ми їх не куємо, і звідки вони приходять, туди й відходять. А тепер люди, що приходять до нас з України, пустили задля власної наживи таку чутку, що як орендарі, так і полковники приймають гроші лише вибірково, а ватажани, надававши нам чехів то за рибу, то за іншу здобич, потім за борошно знову не хочуть брати. У нас ходить монета, схожа на ту, яка ходить на Русі, і ми іншої не маємо монети — ні талярів, ні червоних золотих. Тому ватажани з Русі перестали ходити до нас, і ми не знаємо, чи вчинено так за рейментарським указом, чи трапилося це без рейментарського указу». Про це кошовий Іван Гусак просив гетьмана відповісти військові, а тим часом дякував його вельможності за якийсь «подаруночок», сповіщав про те, що султан з ордою, тільки-но стане Дніпро, має намір вдертися за Дніпро [24].

Запорізьке посольство виїхало з Січі вересня 22 дня, везучи листа з вибаченням усього низового Війська до пресвітлих найдержавніших великих государів за те, що Військо без указу й маєстату великих государів уклало перемир'я з мусульманами: це вчинили через скруту, бідність і убогість запорожців, а тепер за указом великих монахів запорожці готові за православну віру кров свою проливати й за государеву величність життям своїм жертвувати [25].

Церква Вознесення в Переяславі, збудована гетьманом Мазепою у 1700 р.

* Йдеться про так звані празькі гроші XIV—XV ст. або про польську срібну монету.

[24] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1691 р., зв. 8, № 805—790.

[25] Там же, № 799—789.

Так минула осінь і прийшла зима. Запорізькі козаки, тимчасово зайняті дрібними походами проти татар, з настанням зими повернулися до своїх куренів і зимівників, і от знову виринула справа колишнього українського військового канцеляриста Петрика: Петрик, тепер уже не приховуючи своїх планів і намірів, почав відверто ділитися своїми думками з передовими козаками запорізького товариства й намагався так чи інакше підняти все Військо проти Москви й ненависного українському народові гетьмана Мазепи. Слова Петрика підхоплювали таємні агенти гетьмана Мазепи в Січі, передавали дозорці Рутковському в Переволочну і з Переволочної їх сповіщали в Батурин. Рутковський, повідомляючи гетьманові про починання Петрика, додавав, що за зібраними з достовірних джерел відомостями під гетьмана підкопується генеральний писар українського війська Василь Кочубей, який розраховує на гетьманську булаву. Цей Кочубей для того й Петрика в Січ послав: «Знаю, що гетьманові не бути живим, казав наодинці одному полтавцеві Петрик, від мого пана писаря. Писар хотів, використавши якусь нагоду, заколоти його, і я живу, щодень очікуючи про те звістки» [26].

Але не дочекавшися звістки від Кочубея і не зустрівши ніщучого співчуття запорізьких козаків, Петрик несподівано й потай від усіх, крім самого кошового отамана Гусака, пішов після Юр'євого дня з Січі в турецьке місто Кизикермен; за ним пішло зо 60 запорізьких козаків, серед них козак Василь Бузький. Метою поїздки Петрика в Кизикермен було підняти татар проти Москви за звільнення України, бо в Запоріжжі він знайшов недостатню кількість людей, які б виявили співчуття до його справи.

Щасливо прибувши в Кизикермен, Петрик за тиждень написав звідти листа запорожцям. У цьому листі він просив у товариства вибачення за те, що покинув Січ без відома Війська, дякував за хліб, за сіль і за обрання його військовим писарем, а після всього того виклав низовому Військові весь свій план, задля якого він покинув Україну, втік у Запоріжжя і з Запоріжжя пішов у Кизикермен: «Часто багатьом з вас казав я, у якій небезпеці від різних неприятелів перебуває наш український край і до якого занепаду йде, завдяки ненависним володарям; казав я, щоб ви продумали це старанно; та оскільки ніхто не хотів узятися до справи, то став я за Військо Запорізьке й за весь український народ, для чого пішов у державу Кримську; коли предки наші жили з цією країною у союзі, то ніхто з нас не сміявся, а тепер усі ви, добрі молодці, будете вдоволені договором, який я укладу з Кримом» [27].

Запорізькі козаки, отримавши Петрикового листа, зібралися на раду й на ній почали казати, що Петрик недаремно пішов у Крим і що про те, очевидно, знає кошовий отаман. Кошового отамана почали допитувати, але він клявся, що про задуми Петрика не знає нічого. Після прочитання Петрикового листа поміж запорожцями стався розлад: одні, переважно старшина, відкидали пропозицію Петрика укласти союз із кримчаками; інші, головно сірома, заявляли, що вони готові укласти з ним і з кримчаками союз і йти походом на государеві українні міста. Рада закінчилася тим, що кошовий отаман Іван Гусак написав Петрику листа, у якому запитував його, хто послав його з України в Запоріжжя і чи має він від людини, котра його послала, які-небудь листи і якщо має, то кому писані ті листи [28].

Тим часом сам Петрик із Кизикермена переїхав у Крим. Опинившись у Криму, він звернувся по сприяння у своїх планах до кримських мурз; але мурзи, поза кількома з них, поставилися до пропозиції Петрика надто

[26] *Соловьев С.* История России. М., 1864. Т. 14. С. 178.

[27] Архів МЗС, малоросійські справи, 1692 р., квітень, № 20.

[28] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, № 66, арк. 106—129.

легко і влаштували йому найкраще, чого він особливо бажав — побачення наодинці з ханом. Опинившись перед обличчям хана, Петрик одразу заявив йому, що його прислали як довірену особу всього Війська Запорізького з пропозицією укласти спільний союз для спільного походу під міста московського царя. Крім Запоріжжя, хан уповні може покластись і на всю Україну, яка палає ненавистю проти Москви за запровадження нею ладу, ненависного жителям усіх українських міст. Щастя несподівано всміхнулося прохачеві: у цей час до Петрика з України прийшло четверо якихось козаків, і меткий писар запевнив хана, що це прибули повноважні українські люди просити у кримчаків допомогу проти москалів. Хану таке прохання припало якнайбільше до душі: попередньо він вів з Москвою переговори про те, щоб укласти взаємний мир, та оскільки запропоновані Москвою умови не сподобалися йому, він лише чекав нагоди, щоб відімстити їй. До того ж хан аж ніяк не забув і два російські походи на Крим.

Весь той час, що Петрик вирішував справи в Криму, запорізькі козаки перебували в мирних стосунках з гетьманом Мазепою. Кошовим отаманом у них тоді був Федько. Кошовий Федько сповіщав гетьмана українських козаків, що запорожці прийняли в себе царського гінця Василя Айтемирова й гетьманського гінця Василя Велецького, яких разом із сотником Якимом Книшем відрядили до хана в Крим. Для безпеки гінців запорізький Кіш послав двох значних козаків, Івана Лотву і Якова Ворону, котрі, провівши гінців безпосередньо в Кизикермен, повернулися назад разом з Яковом Книшем. Тепер, відпускаючи від себе Книша, запорожці подали гетьманові скаргу на його дозорцю Рутковського, котрий іще з зими не пропускає у Січ ватаг з борошном, які йдуть на Низ по рибу. Весь запорізький Кіш просив гетьмана позбавити козаків від такої сваволі й нагадував йому про його обіцянку прислати чорного заліза на церковну потребу й ланцюгів для підняття хрестів на січовий храм. Крім того, запорізький Кіш подав скаргу на деяких українських козаків, котрі, ходячи на безбашів, завдають Кримському ханству багато шкод і тим дають привід татарам нарікати на низових козаків, буцімто ті шкоди завдає не хтось інший, а саме запорізькі козаки. Поза всім тим кошовий отаман Федько повідомляв гетьманові Мазепі новину про призначення у Кизикермен беєм Кеенан-мурзи, котрий перед тим був у Москві й потім, будучи проїздом у Січі, «мило вспоминал гетманское рейментарское имя», а тепер з міста Кизикермена пише гетьманові листа [29].

Тим часом Петрик зумів добитися того, про що так наполегливо клопотався. Палка мова, велика кмітливість, сміливий план заохотили хана до союзу з ним, і хан уклав із Петриком, як представником усього Війська запорізьких козаків, формальний договір. Після укладення того договору Петрик квітня 11 дня склав від себе присягу «на вічний від Війська Запорізького Кримському панству спокій».

Я, Петро Іванович, писар Війська Запорізького низового, присягаю всемогутньому Господові Богу, у святій Трійці єдиному, і пресвятій Діві Марії і всім святим, що, переживаючи за втрату й останню згубу від явної й безсумнівної згуби від небезпеки, що насувається зусібіч на милу вітчизну нашу Малу Росію і всіх у ній громадян, і бажаючи зберегти, при всемогутній допомозі Бога, цілість її, писав я кілька разів у справі укладення з Кримським царством вічного миру до писаря кизикерменського Шабана й тепер пишу до його милості пана кизикерменського бея. Усе те я на вічні часи, до кінця мого життя, дотримаю і намагатимуся привести до того всі власті, які мають при мені бути. Між нами, Військом Запорізьким, і царством Кримським, буде вічний мир і братер-

[29] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1692 р., зв. 9, № 818—833.

ська згода, ми боронитимемо один одного від усіляких, з якого б боку вони не наступали, неприятелів, і кому буде найсвітліший хан його милість і все Кримське царство приятелем, тому й ми будемо приятелем, а кому буде неприятелем, тому й ми неприятелем, так само кому ми будемо приятелем, тому й царство Кримське має бути приятелем, а свавільних людей будемо приборкувати з обох боків правом призвоїтим. Усе це я в цілості дотримаю і ніякого пункту не порушу, в чому мені, Боже, допоможи. А якби з мого боку була цьому мирові яка-небудь відміна, то нехай мене на душі й на тілі, і в задумах Господь Бог покарає. Амінь. Вище поіменований писар Петро Іванович» [30].

Травня 18 дня Петрик написав другого листа на ім'я кошового отамана Федька і в ньому виклав самі статті договору, укладеного ним з кримським ханом. У тих статтях було сказано: після звільнення України з-під ярма Москви Охтирському й Сумському полкам з усіми містами й маєтностями бути під владою Війська запорізьких козаків; Харківський і Рибинський полки перевести на чигиринський бік; чигиринський бік має бути в тих межах, як його Хмельницький з ордою завоював, і також має перейти під владу запорізьких козаків. За ту підмогу Петрик замість винагороди обіцяє усім татарам відкрити Муравські шляхи [31]. Завершуючи свого листа, Петрик писав таке: «Хто хоче — здобувай собі рибу, сіль і звіра, а хто хоче здобичі московської, нехай іде з нами, бо ми небавом з Військом Запорізьким і з ордами підемо у Москви всю Україну відбирати» [32].

Того ж місяця травня, 27 дня, Петрик послав кошовому отаману Федькові у Січ третього листа, в якому сповіщав Запорізьке Військо, що сам хан пішов воювати німців [33], а на Україну замість себе послав калгу-султана, котрий незабаром буде в Кам'яному Затоні, куди для укладення договору повинні приїхати кошовий отаман і представники всього Запорізького Війська.

Незалежно від Петрика написав кошовому сам калга-султан. Він сповіщав Федька, що, хоч внаслідок приготувань хана до походу в Турецьку землю він загаявся з виходом із Криму, тим не менше невдовзі він з військом кримським, ногайським і черкеським, зі своїм братом Маберек-Гіреєм і з Яман-Сагайдаком буде готовий іти «на потребу» Запорізького Війська. Щодо запорізьких посланців, відряджених від Війська у Крим для взаємного обміну полоненими, калга-султан писав, що хоч вони якийсь час через воєнні приготування затримались на місці, але все-таки того дня, як татари вийдуть з Криму, разом з ними вийдуть і січові посланці. А щодо самих полонених, то калга-султан просив нітрохи не сумніватися про те: за них багато разів клопотався пан писар Петро, і як тільки татарське військо дійде до Кам'яного Затону, то з таким питанням султан нітрохи не гаятиметься і сподівається й інші питання вирішити на взаємну користь [34].

Запорожці, отримавши листи Петрика й калги-султана, знову поділилися на дві партії: партію сіроми й партію старшин. Перша партія приймала пропозицію Петрика й мала намір іти на Україну, щоб бити там багатіїв-дуків і орендарів-грабіжників; друга партія відкидала пропозицію Петрика й не погоджувалася з першою. На той час кошовим отаманом і далі був Федько. Старшина вирішила, що кошовий не вміє покерувати пристрастями сіроми, тому вирішила обрати замість нього нового кошового. Федько спочатку опирався, але коли козаки кинулись по дрючки, він поквапився відмовитися від свого звання, і тоді замість нього

[30] Архів МЗС, кримські справи, 1692 р., зв. 79 а, № 4.
[31] Там же.
[32] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1692 р., № 828—843.
[33] Хан з частиною Кримської і Білгородської орди збирався на війну проти угорців чи цісарчиків на допомогу туркам (*Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 103).
[34] Архів МЗС, кримські справи, 1692 р., зв. 79 а, № 4.
[35] Там же.

обрали попереднього кошового отамана Івана Гусака. Знаючи настрій маси, Гусак початково відмовлявся було від запропонованої йому честі й висловив козакам таке порівняння: «Тепер, коли світ запалили, ви мене в той вогонь женете, щоб я гасив його: хто таку справу почав, той нехай і закінчує». Але потім, внаслідок наполягань усього товариства, Гусак узяв булаву до рук і поквапився заспокоїти Військо [35].

Гетьман Мазепа, який мав багато ворогів на Україні, хотів було скористатися заміром Петрика і знищити одного зі своїх таємних недругів, генерального писаря Василя Кочубея. «Махіавель і хитрий лис», як називали його запорожці, Мазепа всю Петрикову діяльність скинув на плечі Кочубея. Останньому погрожувала неминуча біда, але в червні місяці він написав виправдального листа київському митрополиту Варлаамові Ясинському і в ньому присягався і душею, і тілом, і майном, що він не винен «у лихій справі» Петрика, попри наклеп, який поширюють його вороги.

«Його милість (гетьман Мазепа) як спочатку пов'язував утечу Петрика з моїм ім'ям, так і тепер своєї вигадки не випускає з голови, а різні наклепники підтверджують цю супроти мене брехню. Вони кажуть, по-перше, начебто я дав йому, Петрикові, на виконання якихось моїх задумів півтори чи три тисячі золотих грошима, на підтвердження чого прислали з Полтавщини одного хлопця, який служив при Петрикові, а перед тим був у Запоріжжі й буцімто чув у Січі про отримання тих грошей із уст самого Петрика; та коли того хлопця спитали про те тут канчуками, то він відвів від мене таку напасть; по-друге, минулої зими донесли з Полтавщини, буцімто безумовно я дав тому Петрикові гроші й не три тисячі золотих, а дві тисячі червоних золотих; по-третє, київському полковнику доповіли, що якийсь запорожець казав, начебто я дав Петрикові до рук грошей битими талярами 30 тисяч золотих; по-четверте, полтавський протопопенко, перебуваючи в Кизикермені, доповів ясновельможному про почуте там: нібито я двічі чи тричі посилав свої листи кримському ханові, затягаючи його на війну проти християн» У всьому тому Кочубей уважав себе зовсім не винним і «пренаикріп-

Василь Кочубей,
генеральний суддя.
Офорт М. Воробйова.
XIX ст.

Данило Апостол,
гетьман.
Гравюра М. Воробйова.
XIX ст.

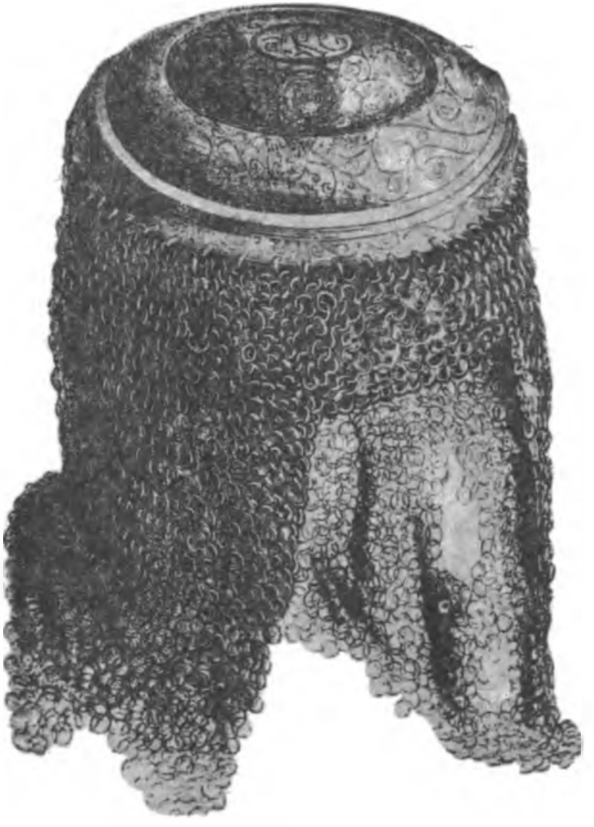
чайше просил у митрополита отческаго милостиваго собі заступленія, превысокого представительства и премудраго предложенія, абы человіка без суда и розыска не изгубили и не испровергнули» [36].

Тим часом Петрик червня 22 дня знову написав із Акмечеті (Сімферополя) листа Запорізькому Військові й у ньому знову закликав козаків до повстання проти московського уряду, українського гетьмана й до союзу з Кримом.

«Не раз відверто казав я вам, старим і меншим, добрим молодцям, у яку небезпеку потрапив наш український край і до якого занепаду доходить вітчизна наша через ненависних монархів, серед яких ми насправді життя своє ведемо: як леви люті, роти свої роззявивши, хочуть проковтнути нас щомиті, себто вчинити своїми невільниками. І не дивно, що так чинить король польський, бо ми віддавна були його підданими і, з божою поміччю, з ордами за Хмельницького вибилися з підданства й таких йому завдали втрат, від яких він і до сього часу не може оговтатися й усіма силами намагається, аби знову взяти у підданство український народ і через нас відомстити за вчинену йому образу. Хан кримський за те з нами ворогує, що ми йому й усій його країні, живучи по сусідству, з давніх часів на полі й на воді завдавали збитків у людях і здобичах, так і тепер завдаємо. Не дивно, що московські царі, котрі не мечем нами заволоділи, перевели наш край чигиринський на задніпровський бік, обсадилися нашими людьми з усіх боків, і звідки б не прийшов неприятель, наші міста й села попалить, наших людей у неволю набере й повертається назад, а Москва за нами, як за стіною, ціла й, усім тим не вдовольняючись, намагається усіх нас зробити своїми холопами й невільниками. Для того перших наших гетьманів Многогрішного й Поповича (Самойловича), котрі за нас стояли, забрали зовсім у неволю, а потім і нас усіх хотіли взяти у вічне підданство, але їм Господь Бог, заради невинних нашої братії душ, не допоміг виконати свої задуми: вони хотіли зруйнувати Крим, обсадити своїми людьми кизикерменські міста, потім прогнати нас із Січі й поставити в містах воєвод. Не маючи можливості здійснити це, вони дозволяли нинішньому гетьманові породжувати городовій старшині маєтності, а старшина, поділившися нашою братією, позаписувала їх собі й дітям своїм у вічність, і хіба що в плуги не запрягають, а вже як хочуть, так і повертають, наче невільниками своїми. Москва для того нашим старшим таке дозволила, щоб наші люди таким тяжким підданством згіршились і не противилися москалям виконувати щодо них свої задуми, себто, вчинивши по містах воєвод своїх, узяти нас у рабство вічне: коли наші люди від таких надмірних податків і тягарів омужичаться, то Москва Дніпро й Самару обсадить своїми містами, як уже в місті Орлику й на Самарі у двох містах москалів посадили, а цього літа над Дніпром у Протовчі й на Самарі в кількох місцях міста творити мала. До того ж я вам, добрим молодцям, багато разів заявляв, що король польський, ображений на царів московських за те, що вони не воювали Криму, хотів з ордами йти на Москву, але попередньо відібрати у своє підданство нашу Україну. Якби це йому вдалося, то чи добре б нам було? Самі ви, добрі молодці, гаразд знаєте, що творилося за Чарнецького й за інших панів ляських, котрі приходили на нашу Україну, як вони нас мордували. Чи не бували брати наші на палях, у воді в ополонках, чи не змушували козацьких жінок дітей своїх у окропі варити, чи не поливали ляхи людей наших на морозі, чи не сипали жар за халяви, не відбирали жовніри майна? Того ляхи ще не забули й тепер готові те саме над нами чинити. А якби московські царі уклали мир з кримським ханом, для чого уже й посла свого у Крим послали, а нас своїми містами над Дніпром і над Самарою обсадили, то хіба не виповнилися б їхні задуми, то хіба б не

[36] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 121—125.

зробили нас спочатку пани, а потім москалі птахою, яка хоч і має крила, але общипана і хіба спокійно не зробили б нас своїми вічними невільниками? Якби король польський або царі московські з кримським ханом помирилися, то до кого б нам було прихилитися, хто б нам у такому лихові подав допомогу? Якщо й нині, коли ми під Москвою є, татари беруть нас у неволю і хто як хоче, так і використовує, то тоді ще більше брали б і користувалися, а в містечках кизикерменських ви знову давали б від звірів і від риби десятину, а від солі й від казана по половині єфимка. Багато разів під час мого перебування у Січі я радив вам, добрим молодцям, узятися за таку справу й не допустити до останнього падіння і до скрайньої небезпеки нашу любу вітчизну Україну; та оскільки ніхто з вас узятися за те й стояти за своїх людей не захотів, а вже багато разів наша Україна мала бути поневолена, то я, покинувши батька свого, жінку, дітей, родичів і немалі маєтності, прийшов до вас, добрих молодців, на Запоріжжя і, закликавши нині Господа Бога й пречисту його Матір, християнську заступницю, на допомогу, узявся за ту справу... А потім, приїхавши в Кизикермен, домовився про укладення миру з беєм, його милістю Кеенан-мурзою. Далі, приїхавши в Перекоп, ті статті й присягу, складену в Кизикермені, я підтвердив на вічні часи з найсвітлішим ханом його милістю і з усією державою Кримською. Це

Турецька мисюрка,
здобута
під Віднем.
Гравюра. 1901 р.

бачили на власні очі й ваші посланці Лесько Сиса з товариством і вам, добрим молодцям, сподіваюся, вже переказали. Бачить Бог, що не для своєї слави, а для цілості й оборони українського нашого краю, для помноження і охорони вольностей Запорізького низового й городового Війська і для вільної військової здобичі на Дніпрі я розпочав цю справу. А щоб вам, добрим молодцям, славному Війську Запорізькому, все те від малого до великого було відоме, надсилаю пункти й присягу свою вашій милості. А ті пункти й присягу я вчинив іменем усієї України й усього Запорізького Війська і дав їх державі Кримській, а його милість Кеенан-мурза-бей свої статті і присягу дав від усього Криму. І те все я вам надсилаю. Ті статті від слова до слова ви можете вичитати в посполитій раді й у них, як я розумію, ви нічого шкідливого для себе й для вітчизни нашої любої не знайдете. А якби з милостей ваших хто-небудь сказав: навіщо нам воювати своїх батьків, матерів, жінок і приятелів і куди ми, спустошивши наш край, подінемося або хто дасть нам тоді хліб; то не дай, Боже, аби ми воювали свою вітчизну, і я вам, добрим молодцям, пропоную: який же добрий птах паскудить і руйнує гніздо своє і що ж то за добрий пан, котрий воює свою вітчизну? Коли ж прийдемо до Кам'яного, то ваша милість, добрі молодці, хто захоче з нами йти в нинішню дорогу й підмогти товариству, тут же з Січі прибувайте, і ми матимемо з вами раду, куди нам з ордами йти, аби містам своїм, селам і людям у них сутнім ніякої, навіть найменшої кривди не завдати, бо не для того розпочали ми справу, щоб своїх людей воювати, а для того, щоб із поміччю божою звільнити їх і себе від москвичів і панів наших грабіжницької неволі. А коли, за сприянням і поміччю божою, і за вашим військовим відомом і порадою, ця справа закінчиться, то ви самі, як розумні голови, зміркуєте, що краще — бути в неволі чи на волі, чи краще бути чужим слугою чи собі паном, краще бути в москаля чи в поляка невільником-мужиком, чи краще бути вільним козаком. Бо ж коли славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорізьким і з ордами з-під лядського ярма вибився, то чи не добро нашій Україні діялося? І чи не було в козаків злота, срібла, добрих сукон, коней та іншої худоби? А як стали ми московським царям холопами, то наша чигиринська сторона повністю занепала, а нас перегнали на сей бік Дніпра, то в жодного з наших братів не лише майна, а й личаків не стало; більшість нашої братії опинилися в московських містах поневолені і щороку беруть їх там татари замість данини в тяжку кримську неволю, про що не варто й багато писати, бо самі ви, добрі молодці, знаєте, що діялося сієї зими в полку Переяславському, а раніше в полку Харківському під Змієвом і в інших місцях. Крім того, заявляю вашим милостям і те, що пан задніпровський гетьман, за радою усіх полковників, таємно прислав до мене людину з таким словом: тільки-но ми з ордами до Самари наблизимося, то всі вони від Москви мають відійти й, поєднавшись з нами, підуть воювати Москву; цей чоловік і досі при мені живе і я вашим милостям, як дасть Господь Бог прийти до Кам'яного, покажу його, а що він казав тут під присягою, те чули ваші посланці й вашим милостям, приїхавши в Січ, усно детально про все скажуть. Тому будьте, ваша милість, у всьому надійні й безпечні, і кому люба милість і віра своя, і вітчизна, воля жінок, дітей і рідних від московської неволі, ідіть з нами. Якщо ж хтось хоче йти по здобич на рибу, сіль і звіра, то хай іде вниз Дніпром, на Молочну, на Берду, на Бог-ріку, куди хто захоче, лише беріть з Коша листи, аби про те знала Кримська держава, аби не було від вас Криму й містечкам якоїсь шкоди, а від Криму й від містечок вам не тільки не буде найменшої кривди і збитків, але й волосина з голови вашої не впаде. А султан, його милість, відпускаючи поперед себе Батирчу-агу й кількох мурз, відпускає до вашої милості й одного вашого посланця Івана Щербину, а другого, Якова Ворону, відпустить, коли сам за Перекоп вийде. А слідом за Батирчею-агою іде й сам калга-султан, і як прийде до Кам'яного Затона, то там про все буде словесна мова й дума»[37].

Того ж місяця червня, як розповідає про те старосанжарський житель Микита Антоненко-Сластюн, звільнений з кримської неволі, кримський хан разом з калгою-султаном, Батирчею-мурзою, багатьма беями, мурзами й іншими кримськими начальниками, виїхав у Чорну долину і саме в понеділок на Зелені свята, за милю чи півтори від Перекопа, влаштував на відкритому місці раду. Наступного після тої ради дня калга-султан покликав до себе з Перекопа Петрика й 15 його козаків та кількох запорожців, спеціально відряджених із Січі у Крим для звільнення з неволі полонених, серед яких був і Микита Антоненко-Сластюн. Коли Петрик прибув на той заклик із Перекопа в Каланчак, його негайно проголосили гетьманом усієї України й дали йому хоругву велику, прапор малий, бунчук з кінським хвостом, пірнач срібний, чугу златоглаву[38] і коня з цілковитою збруєю турецького; найближчому раднику Петрика[39] коня й одну чугу; п'ятнадцяти його козакам і запорожцям, котрі приїхали для звільнення з неволі полонених, дали по одному киндякові * й по парі чобіт сап'янових. Наступного дня після того Петрик покликав до себе усіх запорізьких посланців і визволеного з неволі Микиту Антоненка-Сластюна і, попиваючи вино, став їм казати, що через нього має початися така війна, під час якої батько на сина, син на батька піде; але все це він утихомирить, лише б приєдналося до нього Військо низове. Казав він і те, що переселить жителів з лівого берега Дніпра на правий і звільнить усіх від оренд, індуктів, сердюків, підвод, ральців та інших повинностей. Переказував він і те, що сподівається отримати допомогу в українських містах і що має більше підстав сердитися на Кочубея, ніж на Мазепу.

Після проголошення Петрика гетьманом хан поїхав проти маджарів (угорців), а калга-султан, Батирча-мурза й Петрик вирішили йти

Татарське житло. Гравюра. XVIII ст.

[37] Архів МЗС, кримські справи, 1692 р., зв. 79 а, № 4.

[38] Чуга з турецького — сукно; у сербів чога — тип свити, архалука.

[39] Очевидно, вже згаданий Василь Бузький.

* Золото-синя тканина (Б. Грінченко).

до Кам'яного Затона, дещо вище Чортомлицької Січі біля лівого берега Дніпра, де річка Конка вперше впадає у Дніпро [40]. До від'їзду в Кам'яний Затон Петрик відіслав листа до Івана Гусака з вимогою, аби кошовий зустрів його в Кам'яному Затоні з хлібом-сіллю. На це кошовий відповів Петрикові, що хто його послав у Крим, той повинен і зустрічати, а оскільки кошовий його не посилав, то й не збирається зустрічати. Самому калзі-султану кошовий відписав, що запорожці, зберігаючи вірність царській пресвітлій величності, до Петрикової згубної для душі спокуси не схиляються, вітчизни своєї воювати з ним не будуть, а калгу-султана просять, аби він Петрика, як Іуду й зрадника, і близько не приводив до них. Після Петрового дня у Кам'яний Затон прийшов спочатку Батирча-мурза з п'ятьма тисячами татар, а далі калга-султан і сам Петрик з 15 тисячами татар і 12 запорізькими козаками [41].

Прихід Петрика в Кам'яний Затон, як і слід було сподіватися, викликав у Запоріжжі серед козаків велике хвилювання, і якщо вони й не пішли назустріч татарам, то до цього спричинився кошовий Іван Гусак, людина твердої волі й проникливого розуму. Не бажаючи виставляти себе відкритим ворогом татар, він поквапився «поновити» мир з кримським юртом і з турськими містечками на Дніпрі з тим, аби козакам вільно було займатися на пониззі Дніпра рибними й соляними промислами. Водночас він так чи інакше вирішив відвернути запорізьку сірому від справи Петрика. Тим часом у Запоріжжі вже почалося справжнє бродіння думок. Користуючись поновленим миром з бусурманами, одна ватага запорізьких козаків на чолі з якимось полковником рушила до пониззя Дніпра, аби сповістити про це тих своїх товаришів, котрі в немалій кількості ще раніше пішли на промисли до лиману Дніпра. Але їхнє просування зупинили самі бусурмани, котрі не хотіли пропускати ватагу козаків повз турецькі містечка на Дніпрі, і полковник, який керував ватагою, зупинився на острові Носоківському й почав приймати до себе всіх людей, котрі приходили. Друга ватага вибиралася суходолом з возами для соляної здобичі до Азовського моря, на урочище Броди. Кошовий отаман звелів зупинити цю групу козаків-промисловців й затримати її надалі, до майбутнього свого розгляду, у Кам'яному Затоні. Але ця ватага, зібравши біля себе великий табір, стала чекати приходу Петрика й татар і далі хотіла йти на Молочні Води й Берди. Тоді кошовий Гусак заявив, що хто насмілиться йти ватагою з Кам'яного Затона, того він накаже «лютою шибеницею покарати». Третя ватага, що налічувала зо 500 козаків, під проводом ватага Мартишевського, зібравшись «піхотним походом», пішла на Азовське море «для учиненія над бусурманами водными проходами промыслов», але затрималася в одному місці за листом кошового Гусака. У цей час якийсь золотар з Опушного заколов ватага Мартишевського, але козаки застрелили золотаря, вибрали собі іншого ватага й пішли на море; дорогою, йдучи луками, вони завдали багато кривд людям і всюди заявляли, що їм уже нема для чого повертатися назад. Четверта козацька ватага стояла в полі, неподалік від Січі, чекаючи нагоди, куди б їй піти. Крім того, було ще кілька ватаг. Наприклад, ватага Федька, котрий стояв на Сокільній і грабував проїжджих людей; і хоч по нього посилали, щоб він їхав у Січ, він не слухав тих наказів. Поблизу

[40] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 103—105. Щодо часу проголошення Петрика гетьманом є свідчення Микити Антоненка й Кіндрата Михайліва; перший твердить, що це сталося у Каланчаку, другий — у Кам'яному Затоні. У Каланчаку особисто був Антоненко, а не був Михайлів, але в Кам'яному Затоні особисто був Михайлів і не був Антоненко. З цього можна припустити, що обидва козаки казали правду: можливо, Петрика двічі проголошували гетьманом, у Каланчаку й Кам'яному Затоні.

[41] Архів МЗС, малоросійські ориг. справи, 1692 р., № 841—856; Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1692 р., № 66, арк. 106—129.

Федька стояв якийсь Степан з такою самою свавільною ватагою, котра відбирала у проїжджих людей хліб, рибу, казани й чекала появи Петрика [42]. Усе це дуже непокоїло кошового Гусака, котрий, бажаючи очистити шляхи від різних ватагів, послав по двоє козаків з кожного куреня. Але найбільше тривожила кошового Гусака новина про замір Петрика і про прихід разом з ним у Кам'яний Затон татар. «Кошовий і курінні отамани з товариством,— писав сам гетьман Мазепа до Москви,— невідлучно від Січі перебувають і сподіваються нині в Кам'яний Затон калги-султана з ордами й зі зрадником шельмою Петриком... Та якщо він, шельма, прийде на те урочище Кам'яний Затон, то вони хочуть допомогти, схопивши у свої руки, там же умертвити» [43].

[42] Про це доповідав Мазепі червня 29 дня з «дніпровського узбережжя» його дозорця Іван Рутковський.

[43] Архів МЗС, кримські справи, 1692 р., зв. 79 а, № 4.

ГЕТЬМАН МАЗЕПА ВІДРЯДЖАЄ У СІЧ ПОСЛАНЦЯ ГОРБАЧЕНКА.— ТАЄМНА РОЗМОВА ГОРБАЧЕНКА З КОШОВИМ ГУСАКОМ І ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЦЕ ГЕТЬМАНА В МОСКВУ.— ПРИЇЗД ПЕТРИКА В КАМ'ЯНИЙ ЗАТОН, ЙОГО ПОБАЧЕННЯ З КОШОВИМ ГУСАКОМ.— РАДА В ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ З ПРИВОДУ ПРОПОЗИЦІЇ ПЕТРИКА Й УХИЛЬНА ВІДПОВІДЬ З ЦЬОГО ПРИВОДУ КОШОВОГО ГУСАКА.— УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ДО УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ ПРО ЗАДУМИ ЗРАДНИКА ПЕТРИКА.— ОБМІН ПОСЛАНЦЯМИ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ Й КОШОВОГО ГУСАКА З ПРИВОДУ ЗАДУМІВ ПЕТРИКА.— ПЕРШИЙ ПОХІД ПЕТРИКА НА УКРАЇНУ І ЙОГО ШВИДКЕ ПОВЕРНЕННЯ НАЗАД. — ПИТАННЯ ПРО ОРЕНДИ НА УКРАЇНІ І ВТРУЧАННЯ У ЦЮ СПРАВУ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ. — ДРУГИЙ ПОХІД ПЕТРИКА НА УКРАЇНУ І ЙОГО ГАНЕБНИЙ ВІДСТУП.

Гетьман Мазепа, напевно переконавшись у незмінній вірності запорізьких козаків російському престолові, відрядив у Січ, за царським наказом, свого посланця Сидора Горбаченка, аби той похвалив Івана Гусака й усе Запорізьке Військо за сталість і за вірність великим государям і вмовив кошового отамана, аби він того пройдисвіта Петрика схопив і в місто Батурин прислав. Посланець мав передати всьому Військові гетьманського листа, а з кошовим отаманом поговорити наодинці й пообіцяти за його послуги подвійну «заплату», а як запоруку віддати йому гостинець — 20 єфимків і турецьку шаблю за 40 карбованців та його товаришам (судді, писарю й осавулу) по 10 єфимків віддати також наодинці. Гетьманський посланець, приїхавши в Січ, передовсім відрекомендувався кошовому Гусаку і мав з ним таємну розмову. Кошовий Гусак покликав Сидора Горбаченка до себе в комірку й там, поцілувавши перед ним хреста, почав запевняти, що він у всьому зичить добра гетьманові і що гетьман через те не повинен анітрохи сумніватись у ньому. Згодом, коли в Січ приїхав татарський посол і на скликаній раді зачитали Петрикового листа, кошовий, повернувшись до себе, запросив гетьманського посланця в курінь і виклав йому все те, що сталося на раді. Кошовий розповів, що в них у Січі був один козак, котрий за свою лиху справу, себто за те, що покрав у курені багато речей, був прикований до «кобилиці» за шию замком, але йому той замок хтось на шиї розбив, і він із Січі до Петрика втік. Того козака буцімто прислав сам гетьман з листами до Петрика; але козак, перебуваючи в Січі, зі страху закопав ті листи десь у землю. Та ні сам кошовий, ні запорізькі козаки не вірять, що гетьман пересилав листи через того козака: якщо гетьманові й городовому військові була якась «налога» від Москви й потрібно було за ту «налогу» підняти Запорізьке Військо, то він би послав свого листа до самого Війська, а не до «того дурня». Ні турецькому, ні Петриковому листам запорізькі

козаки віри не ймуть, бо в них немає ніякої правди і все те вигадують гетьманські вороги з наміром вчинити сварку з Москвою і воєнний похід на українні міста оголосити. У гетьмана немало таких ворогів, і якщо він не відрубає трьом «тамтешнім» голів, то ні йому в гетьманстві спокою не знати, ні Україні добра не бачити: першому — Полуботкові, другому — Михайлові, а третьому — котрий завжди при ньому живе, сам здогадається, кому. А щодо запорожців нехай гетьман не думає, начебто всі бунти починаються саме від них або від тих, що приходили по здобич з міст, тобто, від козаків Лубенського полку, котрі не хочуть оренди платити, тому бунтуються і бажають з Петриком іти, або від козаків Гадяцького й Полтавського полків, котрі кажуть, що гетьман у містах і в селах багато старост поставив, тому бунтуються і Петрика чекають. Хоч усіх таких у Запоріжжі набралося до 10 тисяч чоловік, але кошовий відпустив їх здобувати сіль, і коли частина їх, разом з Військом низовим, зустрілася з татарським послом, то вона навіть не хотіла слухати «знадливих» татарських листів. А що пише кримський хан, вимагаючи присяги собі від отаманів усіх куренів, коли він прийде в Кам'яний Затон, то вони ніколи тої присяги йому не дадуть і сам кошовий отаман без аманатів з татарського боку в Кам'яний Затон не піде: він проситиме хана до себе і вчинить так, як скажуть отамани куренів. Якщо ж хан у Січ не піде, то, якщо татари пришлють 12 «добрих людей», кошовий сам-друг чи сам-четверт * може поїхати в Кам'яний Затон і то лише для того, щоб щиру правду довідатися, а зовсім не для того, щоб татарам присягати і чого не дай, Господи Боже, великих государів воювати. Та й куди подінуться запорізькі козаки, втративши останній клаптик своєї землі? Немиле їм уже й те, що на Задніпров'ї порожньо і нема там нікого. Присутній під час цієї розмови при кошовому отаманові, товаристві й старшині «зело старий» козак казав, що він уже, дякуючи Богові, кілька десятків літ прожив і багатьох, котрі з великими государями хотіли вести війну, добре пам'ятає, та тільки ніхто того не вчинив, а тому й «сей без всякой добродітели щенок» що може вчинити, якщо всі козаки одностайно триматимуться на боці московських царів? Окремо від інших, наодинці, кошовий отаман гетьманському посланцеві казав, аби гетьман прислав до нього якогось доброго й надійного козака, але так, щоб ніхто про те не знав і щоб той чоловік на той час, як прийде в Кам'яний Затон «той дурень», був там з кошовим і про все детально гетьманові розповів; і щоб гетьман тисяч 15 війська у якомусь таємному місці приготувати наказав, і коли «той єретик» надумає свої дії «на слободи чи де б там не було» обернути, то щоб над ним можна було негайно промисел учинити й самого його в руки захопити. А за все те кошовий отаман звелів передати гетьманові прохання, аби Москва милостивіше поводилася з українськими людьми, бо кожний, хто приходить у Запоріжжя з міст, скаржиться на москалів, котрі живуть у містах, що вони українських людей б'ють, крадуть і силою відбирають у них добро, а дітей вивозять возами до Москви. Сам Горбаченко, будучи в раді запорізьких козаків і придивляючись до тамтешньої їхньої поведінки, зрозумів, що серед низових козаків, зокрема сіроми, є багато малодушних і легковажних голів, котрі, захопившись, говорили багато шкідливого, виявляли відверту прихильність до ворога Петрика й до «бусурманської зваби» татар, міркуючи так, що не можна їм такої нагоди втрачати, яка може їм здобич принести [1].

Відпускаючи з Січі гетьманського гінця, кошовий отаман Гусак і все Військо низових козаків написали гетьманові липня 8 дня з Коша листа і в ньому обіцяли «у всілякій вірності царям і гетьманові перебувати і ніяким брехливим і звабливим словам у себе місця не давати» і, крім хіба «свого недоліку», іншого не чинити, а саме: заради рибної, звіриної

* Удвох із кимось чи з трьома супутниками.

[1] Архів МЗС, кримські справи, 1692 р., зв. 79 а, № 4.

і соляної здобичі утримувати з бусурманами мир. У решті, як обіцялися козаки вірно царським величностям служити, за віру християнську і за церкви божі стояти, так і зостануться вірними назавжди. А за все те й гетьман нехай виявить їм милість свою: поверне тих людей, котрі «невідповідно» перебувають у підданстві по полках. Окремо від усього товариства кошовий, суддя, писар і осавул написали гетьманові таємного листа. В цьому таємному листі кошовий отаман дякував гетьманові «за привітання його на уряді кошівства» й за надіслані йому і головній старшині дарунки і закликав Бога у свідки, що він, як і попередньо, ще не

**Павло Полуботок,
наказний гетьман.
Хибний портрет.
XIX ст.**

будучи на уряді кошівства, був прихильний до гетьманської вельможності панської, так і тепер, наскільки вистачить сил, залишиться у «приємній прихильності» до свого добродійника і батька. А на доказ своєї вірності заявляв, що запорізьким козакам зрадник Петрик посилає Батирчу-агу, двох беїв і мурз із кількома людьми й запрошує охочих козаків іти війною на Москву. Та тільки ні кошовий, ні запорізькі козаки без волі гетьмана не зважаться ні на яку справу, і що порадить їм гетьман, як «милий» їх батько, на тому вони й стоятимуть, а в разі приходу Петрика й татар у Кам'яний Затон кошовий з усім Військом негайно сповістять про це гетьмана. Гетьман же, своєю чергою, повинен подбати про те, аби приготувати з дев'ять тисяч війська, з яким кошовий міг би «добре» проти спільного ворога постояти. Окрім власного листа, кошовий Гусак на знак своєї вірної служби царям послав гетьманові оригінальні статті, писані рукою Петрика, на яких останній склав присягу кримському ханові [2].

Гетьман Мазепа, ледь дочекавшись прибуття свого гінця, негайно вирядив його з привезеними ним листами від запорізьких козаків, з усіма здобутими статтями Петрика і з усіма відомостями про поведінку запорізької голоти до Москви, давши також свого власного гетьманського листа до великих государів із заявою про готовність у випадку походу ворогів на українські міста йти з-під Гадяча за ріку Псьол [3].

Великі государі, отримавши всі надіслані Мазепою відомості про Петрика й запорожців, наказали відіслати гетьманові листа, у якому, знімаючи з нього всілякі підозри за зносини з Петриком при посередництві козака-втікача, милостиво й премилостиво вихваляли його й такого ж листа звеліли послати з Москви у Січ з обіцянкою монаршого жалування низовим лицарям [4].

Тим часом, після від'їзду з Січі гетьманського посланця Сидора Горбаченка, червня 8 дня у Кам'яний Затон прибули Петрик, Батирча-ага і з ними зо 30 тисяч татар і з тисячу черкесів: біля Петрика було зо 30 запорожців, найближчими з яких були Василь Бузький та Іван Щербина. Останні мали «зваблювати» низових козаків і схиляти їх на бік Петрика й татар. Задля цього Василь Бузький дав козакам, які були з Петриком, липу, й ті переправились із Кам'яного Затона в Січ. Через чотири дні після прибуття у Кам'яний Затон Петрик, вибравши якогось козака, звелів йому переправитися через Дніпро й доставити кошовому отаманові Івану Гусаку листа. У цьому листі Петрик повідомляв, що небавом має прибути в Кам'яний Затон калга-султан із незліченною ордою і що кошовий отаман з Військом низових козаків повинен влаштувати султанові зустріч у полі з хлібом-сіллю; якщо ж кошовий не зробить того, то Петрик захопить у свої руки всіх запорізьких промисловців на річках Молочних і Бердах [5].

Коли посланець приїхав з таким листом до кошового Івана Гусака, то кошовий отаман, узявши листа й прочитавши його, побив того козака, листа подер власними руками і тут же відкрито заявив, що він ніколи того не вчинить, щоб вшановувати зустріччю султана, ворога святого хреста, що він, як був, так і залишиться постійним у своїй вірній службі великим государям [6].

Але Петрик і Батирча-ага, зустрівши таку відсіч з боку кошового Гусака, не заспокоїлися: вони почали роздавати запорізьким козакам рушниці й коней і тоді до них почало переходити товариство з Січі у Кам'яний Затон. Наприклад, так перейшов отаман Пашківського куреня Лесько Сиса з усією піхотою. До Петрика потяглося немало українських городових коза-

[2] Архів МЗС, кримські справи 1692 р., зв. 79 а, № 4.
[3] Там же.
[4] Там же.
[5] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1692 р., № 841; кримські справи, 1692 р., зв. 79 а, № 4; Архів Міністерства юстиції; 1692 р., № 66, зв. 106—129.
[6] Архів МЗС, кримські справи, 1692 р., зв. 79 а, № 4.

ків: почувши, що татари прийшли в Кам'яний Затон, багато городових козаків пішли в запорізьку Січ. Гетьманський дозорця намагався затримати їх біля Переволочної і давав перепустку лише більш-менш певним, наприклад, таким, які йшли з ченцем [7].

Тих, котрі пішли в пониззя Дніпра по рибну й соляну здобич, Петрик повернув назад і наказав їм іти за ним. А по тих, котрі пішли на Молочну й на річки Берди, послав дві тисячі орди й наказав їх усіх повернути в Кам'яний Затон, а у випадку опору спалити їхні вози й самих їх з кіньми гнати в татарський табір. На ті промисли пішло табором три тисячі козаків. Повернувши той табір назад, Петрик наказав поставити його так, щоб на 10 козаків припадало 100 татар.

Щоб обманути гетьмана Мазепу, Петрик розсилав по містах листи, в яких проголошував, що він не прагне гетьманства, бо гетьман уже є готовий, що він хоче бути лише писарем при гетьманській особі і має надію, прийшовши на ріку Самару, бачити всі війська на своєму боці. Окремо від цих листів у запорізьку Січ надійшли іще й якісь інші. У Січі ті листи читали до півдня і на підтвердження їх водили в Кам'яний Затон государевих послів, які їхали в Запоріжжя з Москви. Січові гультяї підняли бунт і хотіли винищити всіх отаманів, аби ті не передали ніяких відомостей про події у Січі гетьманові Мазепі. Але гетьман отримував вісті то від російських людей, які були в Січі, то від випадкових мандрівців, як наприклад від козацького духівника, ченця Межигірського монастиря Дорофея, то від самих запорізьких козаків, наприклад, від Степана Рубана, Гаврила Пуленка та інших, котрі хотіли гетьманові й великим государям вірно служити. Зокрема, самі запорожці схопили в Кам'яному Затоні двох татар і одного з них закололи, а другого під приводом приставлення до «господи» [8] козак Гаврило Пуленко з п'ятьма товаришами відвіз для допиту гетьманові Мазепі, а гетьман поквапився відіслати його до Москви.

Бажаючи краще подіяти на запорізькі маси, Петрик поширив чутку, буцімто він має у себе якісь таємні листи гетьмана Мазепи, котрий поділяє разом з ним усі його плани й дії. Після такої заяви кошовому отаманові не залишалося нічого іншого, як послати до Петрика вибраних козаків для розгляду гетьманських листів. Червня 16 дня, у суботу ввечері, кошовий Гусак і все низове Запорізьке Військо послали кількох курінних отаманів і з ними колишнього кошового отамана Григорія Сагайдачного у Кам'яний Затон і наказали їм оглянути ті листи, що є у Петрика. Курінні отамани з Григорієм Сагайдачним пробули в Кам'яному Затоні весь недільний день і, повернувшись на ніч у Січ, заявили, що Петрик справді посилається на якісь гетьманські листи, але він не бажає показувати їх, а покаже лише самому кошовому отаманові, коли кошовий приїде особисто до Кам'яного Затона. Тоді, липня 17 дня, кошовий отаман Гусак і з ним кілька курінних отаманів, 600 чоловік товариства [9] сіли в човни і від Січі скерували до Кам'яного Затона.

Підійшовши до урочища, вони пристали до одного острова й почали радитись, яким чином їм стати в Кам'яному Затоні й бачитися з калгою-султаном, вони попросили в нього чотирьох мурз-заложників, залишили їх на острові, а самі вийшли на лівий берег Дніпра і стали там «збройним чином». Калга-султан, довідавшись про переправу Гусака з правого берега на лівий, послав до кошового людей і через них просив з усім товариством прибути до нього в султанський намет, що стояв віддалік від лівого берега Дніпра. Кошовий отаман спочатку відмовлявся і своєю чергою просив султана приїхати до запорізького товариства, але посланці султана запере-

[7] Архів МЗС, кримські справи, 1692 р., зв. 79 а, № 4.

[8] В одному листі написано «до господы», а в іншому — «на постоялый двор».

[9] За іншим свідченням, з кошовим були суддя, осавул, писар, 38 курінних отаманів і дві тисячі простих козаків.

чили, що «не личить такому великому панові», як калга-султан приходити першому до Запорізького Війська. Тоді кошовий отаман, порадившись із товариством, вирішив іти до султана. Тоді татари підвели кошовому коня, і він, узявши з собою кількох курінних отаманів, приїхав до султанського намету й зустрів там, крім султана, писаря Петрика. Коли кошовий і курінні отамани увійшли в намет султана, то привіталися з ним [10], зайняли на його запрошення запропоновані їм місця і провели в наметі час від обіду до вечора. Кошовий отаман передовсім звернувся з питанням до султана: від кого привіз Петрик у Крим листи і що то за листи. На це султан відповів, що Петрик листів ні від кого не привозив; але, приїхавши у Крим, запевнив хана й султана усно, що його підтримують самі запорізькі козаки. Кошовий на те запречив, що запорожці Петрика до хана не посилали і коли він утік із Запоріжжя, вони нічого про те не знали. Далі кошовий з тим же запитанням звернувся до Петрика. Петрик спочатку відмовлявся і вимагав, щоб запорожці безумовно вірили його слову, та потім, коли кошовий настирливо вимагав від нього гетьманських листів чи хоча б присяги, що він їх має, признався, що в нього ніяких гетьманських листів немає, що його ніхто із старших чи з менших до тої справи не намовляв, а уклав він мирний договір з кримським ханом «своїм розумом, зглянувшись над злигоднями й нестерпними образами українського посполитого народу». Після такої розмови з Петриком калга-султан звернувся з вимогою до курінних отаманів скласти присягу на приязнь Кримській державі: під час походу татар на Україну Кримові не шкодити; татар, котрі повертатимуться з-під російських міст із здобиччю, не громити. Коли курінні отамани склали таку присягу, калга-султан почав наполягати на тому, щоб негайно йти на міста московських царів [11]. Але від цієї пропозиції кошовий отаман намагався усіляко відмовитися: він просив у султана три дні на роздуми, казав, що без ради всього низового Війська сам не може такої справи вирішити, зауважував, що йти йому в такий важкий похід ні з ким, бо одна частина його війська пішла до гирла Дніпра у Прогної, а друга йшла до урочищ Берд і Молочних по соляну здобич; а на Коші військо залишилось ненадійне і змусити його до такої справи аж ніяк неможливо. Але ні кошовий, ні старшина нікого не буде неволити, і хто з війська захоче йти в похід, того не стримуватимуть, хто не захоче, того силою не висилатимуть. Втім, не бажаючи брати на себе ніякої відповідальності, кошовий отаман запитав про це поради у курінних отаманів, котрі були з ним, і тут один з отаманів відповів так, що не випадає військові йти разом з бусурманами воювати православних християн, а інші відповідали так, що коли вже султанові дали присягу, то можна з ним і на війну під українські міста йти. Після всіх тих розмов калга-султан і Батирча-ага подарували кошовому сірого коня з сідлом і з усією кінською збруєю, крім того,

[10] За іншим свідченням, кошовий і козаки піднесли султанові хліб-сіль, і султан, задоволений таким прийняттям, хвалив за те козаків, а хліб-сіль наказав прийняти своєму чаушу.

[11] За іншими свідченнями, присяга полягала в тому, щоб запорожці йшли з татарами спочатку на Муравський шлях і під слободи, далі під Самарь, Вільне й Орлик, «де посаджені государеві люди», потім під ріки Оріль, Ворсклу, Псьол, Мерло до українських і російських містечок, знищити й зруйнувати міста по ріку Псьол, як у минулі часи бувало; міста на Орелі; Ворсклі й Дніпрі віддати татарам. Для цього походу кошовий збере військо з Берди й Молочної, і коли воно прийде, то він, у випадку, якщо йому самому не можна буде йти в похід, дасть військові бунчук, литаври і прапор. А коли прийдуть козаки й татари у російські й українські міста, то всюди розішлють народові «знадливі» листи, аби народ вибив московських людей, вельможних панів, орендарів; згодом одних схилити мечем, інших перегнати за Дніпро й заселити ними міста. На тій присязі Петрика обрали гетьманом, Бузького полтавським, а Сису — переяславським полковником. Якщо ж запорожці виявляться ненадійними, то татари зроблять лише «забіги» під міста й далі повернуться у Крим.

чугу златоглавну й жупан оксамитовий, курінним отаманам і знатним козакам по жупанові й по чузі, а «свавільцям», котрі були з татарами, по коневі й по сагайдакові і далі всіх їх відпустили в Січ. Під час розмов кошового отамана і знатного товариства військо, що прийшло з ними, весь час стояло біля дніпровського берега, чекаючи повернення отамана. До вечора того самого дня кошовий з товариством був уже біля лівого берега Дніпра, а до ночі — в запорізькій Січі.

Наступного дня, у вівторок червня 18 дня, калга-султан і Петрик прислали в Січ козака Сису з запитом, піде кошовий з ними на війну чи ні. Кошовий скликав рано-вранці військову раду й на ній поставив питання, як бути з Петриком. На це питання відповідали по-різному: одні казали, що не слід з бусурманами воювати християн, інші доводили, що після присяги, складеної татарам, можна з ними і на війну йти. Кошовий поділяв першу думку і тому склав із себе своє звання; те ж учинили суддя, писар і осавул; на своє виправдання вони казали, що їх змушують різні крикуни йти з бусурманами на православних християн, але вони не хочуть допустити під час свого правління Запоріжжям такого лиха. Серед війська протягом дня тривав різнобій: одні кричали «добре», інші «зле»; весь цей день отаманська «тростина» лежала на столі посеред вічової площі і кожен, кому її пропонували, відмовлявся від неї. Рано-вранці наступного дня виступили на площу знатні товариші, заслужені старі воїни, і скликали нову раду. Вони вирішили просити кошового й усю старшину знову взяти на себе свої посади й далі керувати військом. Кошовий, писар, суддя й осавул після тривалих вагань і припросин з боку товариства врешті погодилися повернутись до попередніх посад. Тоді отаман, вийшовши на раду, сказав: «Хто хоче йти за шельс Петриком, того я не затримую, а хто постійно сидітиме на Коші, того не висилатиму». Калга-султан просив кошового прислати з Коша знатних людей, котрі «до Петрика прив'язалися», але кошовий відмовив йому і в цьому, кажучи, що він «про всю про ту поведінку доповість листом гетьманові» [12].

Церква Богдана Хмельницького в Суботові 1653 р. Малюнок Т. Г. Шевченка (1845 р.)

[12] Архів МЗС, кримські справи, 1692 р., зв. 79 а, № 4; Архів Міністерства юстиції, 1692 р., книги Малоросійського приказу, № 66, арк. 106—129. Документи першого архіву містять відомості з перших рук, тому надаємо їм у даному разі перевагу.

Тим часом гетьман Мазепа, отримавши всі відомості з запорізької Січі, спочатку сповістив про те Москву, згодом, липня 28 дня, розіслав по всіх своїх полках універсал, у якому остерігав своїх козаків від «шельми і здрайці» Петрика, пропонував усім слухати лише своїх старшин, триматися сторони царської пресвітлої величності; описував, як, живучи «статечно» під високодержавною великого государя рукою, всі збагатилися всілякими харчами, майном, добром; нагадував, до чого довели жителів потойбічної України, особливо тоді, коли полковник Сірко вніс «мішанину» в Умань та інші міста, багатьом людям смерть приготував, багатьох змусив втратити майно і потім, не в змозі утриматися на своєму «нетривкому житті», відійшов звідти інші слободи шукати; описував дії Сулимки, Суховія, Ханенка, які зруйнували й на пустелю обернули потойбічну Україну, гідну сліз і великого жалю. На завершення гетьман закликав усіх до суворої покори й ненадійних людей наказував брати в колодки й відсилати до нього в Батурин [13].

Очевидно, подібного листа гетьман послав і запорізьким козакам на ім'я кошового отамана Гусака. Цей лист до нас не дійшов, але кошовий, прийнявши його і прочитавши, відповів гетьманові таке: «Військо Запорізьке лихих намірів не має і знати того не бажає; схильним до такого безумства може бути лише той, хто Бога єдиного у Трійці не знає. Щоправда, і Хмельницький мав союз із татарами, але потім піддався пресвітлим монархам. Тоді в посполитій раді такий присуд був, щоб ніяких прикростей на Україні не було; а нині утиски чиняться. Ваша вельможність правду пишете, що за ляхів великі утиски військовим вольностям були; за те Богдан Хмельницький і війну проти них підняв, щоб від їхнього підданства звільнитися. Тоді ми гадали, що навіки-віків народ християнський не буде в підданстві; а тепер бачимо, що бідним людям гірше, ніж було за ляхів, бо кому й не слід тримати підданих, і той тримає, щоб йому сіно чи дрова возили, печі топили, стайні чистили. Щоправда, якщо хтось з милості військової у старшині генеральній перебуває, то такому можна й підданих мати, тоді нікому не кривдно, як і за покійного Хмельницького бувало. А нині чуємо про таких, у котрих і батьки підданих не тримали, а вони тримають і не знають, що чинити з бідними підданими своїми. Таким людям підданих тримати не слід, а хай, як батьки їхні трудовий хліб їли, так і вони їдять» [14].

Поки тривав цей обмін листами гетьмана з кошовим, навколо Петрика почали збиратися охочі до війни запорожці. Після відходу кошового отамана Гусака з Кам'яного Затона у Січ Петрик і калга-султан простояли ще з тиждень у Затоні, чекаючи до себе свавільних запорожців. Коли таких запорожців зібралося 500, Петрик і калга-султан скликали раду і на тій раді було вирішено «кликати» Петрика гетьманом; у цей час калга-султан дав Петрикові клейноди і Петрик, прийнявши їх, став уважати себе гетьманом і вибрав собі старшину: трьох полковників — Василя Бузького, Кіндрата Михайліва й Леська Сису, і шістьох сотників. Далі, для збільшення чисельності свого війська, Петрик послав до запорізьких ватажан на Молочних Водах і Бердах посланця і через нього запрошував їх до себе для походу в Московську землю, а інакше погрожував усіх їх виловити й у татарську неволю віддати. Від Кам'яного Затона Петрик піднявся вгору і за шість миль від Затона, на річці Маячці, зустрів ватажан, котрі йшли з Молочної із здобиччю; було їх близько трьох тисяч. Гаразд довідавшись, що всі задуми Петрика були справою «бунтарською» і що з ним не було кошового, ватажани замкнулися на острові над Маячкою і відмовилися іти разом з Петриком. Але вранці Петрик прислав своїх людей у табір ватажан із запрошенням іти до нього на з'єднання. Тоді деякі з ватажан прийняли це запрошення і пішли до Петрика. Пет-

[13] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 109—111.

[14] *Соловьев С.* История России. М., 1879. Т. 14. С. 187.

рик зробив деяких з них урядовцями і вони, повернувшись у табір, почали розбирати свої вози. Побачивши таку справу, інші ватажани почали втікати з табору. Петрик послав за втікачами татар і запорожців, котрі повернули їх назад. Упоравшись із ватажанами, Петрик піднявся до річки Московки і звідси послав «знадливі листи» в Полтавський полк до царичанських і китайгородських жителів з різними аргументами щодо підкорення йому. Від Московки Петрик піднявся до річки Татарки на лівому березі Дніпра, навпроти Кодацького порога [15], і тут разом з калгою-султаном скликав раду для з'ясування питання, з чого розпочати свій похід на Україну, тобто йти відразу на Полтавський полк чи спочатку здобути самарські містечка. Вирішили найперше йти до самарських містечок не для здобуття їх, а для прохарчування худоби, якій нічого було їсти, бо в полях увесь хліб було спашено й витолочено масою татарських коней. Від самарських містечок вирішили йти до річки Орелі, яка служила роздільною лінією між Запоріжжям і Гетьманщиною, і здобути поорільські містечка Царичанку й Китай-город. Дійшовши до річки Самари і перейшовши її, Петрик розіслав від себе липня 29 дня такий «знадливий» універсал орільським жителям.

«Вам усім, товариству і посполитим жителям орільських місць, доброго від Господа Бога здоров'я і добробуту бажаю! Уже вашим милостям відомо, що я, знаючи, у якій скруті живе Військо Запорізьке, а також бачачи нестерпні кривди щодо вас і утиски з боку Москви й наших немилостивих панів, і через те все, прагнучи позбавити вас від підданства, пішов у Кримську державу і з цією справою у Крим їздив. Тепер, коли я вийшов з ордами з Криму до Кам'яного Затона під Січ, то тут усе Військо Запорізьке при кошовому отаманові й усіх курінних отаманах учинило військову раду; в цей час затверджено було з Кримською державою вічний мир, скріплений з обох боків присягою. Згодом, на наступній раді, з волі всемогутнього Бога мене обрали гетьманом і наказали з тими ордами і з Військом Запорізьким іти війною для вашої оборони супроти Москви. Задля того, рушивши з Кам'яного Затона з усім Запорізьким Військом і об'єднавшись із тим військом, яке було на Молочній, і з усіма ордами при калзі-султані, ми прийшли до Самари, звідки й шлемо вам наш лист оцей, аби ви, давши віру тому й учинивши поміж собою цей лад, вислали назустріч його милості султанові й Війську Запорізькому свою старшину й самі в ту воєнну дорогу з нами на неприятеля свого, москаля, готувались, аби не носити більше невільницького ярма на своїх вільних козацьких шиях і скинути його з божою поміччю. Відайте, що ця війна на москаля не для чогось іншого почалася, а задля ваших вольностей і загального всенародного посполитого добра. Немає потреби багато писати вам,— самі знаєте, що діють з вами москалі й драпіжні пани і що чинять вам орендарі,— все те самі гаразд знаєте, бо вони об'їздили вам ваші шиї і всю вашу худобу позабирали. Станьте ж без жодних відмовок за свої вольності, ставайте сповна, з усією щирою правдою з нами, Військом Запорізьким, і тепер, коли Господь Бог всемогутній допоможе вибитися з-під ярма московського, то ви вчините в себе такий лад, який самі захочете, й користуватиметеся такими вольностями, якими користувалися предки ваші за Хмельницького. Тепер Військо Запорізьке утвердило вічний мир з Кримською державою на таких умовах, щоб чигиринську сторону Дніпра віддали нам з усіма приналежностями в тих межах, як Хмельницький з ордами відвоював її; та щоб сьогобічна сторона з усіма полками й містами при нас залишалася, а поза тим щоб вільно було, без жодної данини, здобувати рибу, сіль, звірів у Дніпрі, Бузі й у всіх ріках і річках. Тоді ті, хто виб'ється з божою поміччю від нинішнього підданства, можуть куди захочуть іти на свою батьківщину,

[15] Та сама річка, яку 1687 р. переходив кн. Голицин.

де хто раніше проживав,— турботи й клопоту йому ніде не буде, бо Кримська держава в тому присягалася, що буде нас завжди обороняти від Москви, від ляхів і від усіх інших неприємностей. Якщо ж тепер ви не станете за свої вольності, то самі знаєте, що втратите; ви зостанетеся вічними московськими невільниками й ніхто за вас ніколи більше не заступиться; а тепер чого в Бога милостивого просили, того й дочекалися, боріться лише сміливіше, усіма силами своїми, за вільність свою. Бажаю вам, щоб ви були вільними, жили в спокої і в усьому успіх мали, і вверяю вас Господу Богові! Дано на Самарі 1692 року, липня 29. Вищейменований гетьман (Петро Іванович) рукою власною. Оскільки ми зайняті при здобуванні Самари, то прибувайте до нас негайно з усім своїм воєнним ладом; якщо ж не прибудете, то дивіться, щоб самі не втратили своєї справи» [16].

Розіславши свої універсали по південних українських містечках і містах, Петрик вирішив уночі з суботи на неділю липня 31 дня здобути приступом Новобогородицьку фортецю. З ним були всі козаки-ватажани з полковником Сисою і 500 татарами, усі піші. Козаки й татари підступили до нижнього міста, зуміли підпалити дві вежі, захопили зі сто овець і кілька вуликів, але тоді почав стріляти з гармат гарнізон верхнього міста, і козаки почали відступати. В цей час один з полковників Петрика Кіндрат Михайлів і двоє козаків, Яків Макарів та Іван Демків, потрапили до рук захисників міста і згодом були відіслані до Москви, де дали свідчення про весь перебіг справи Петрика до прибуття на Самарь. Засуджені до смертної кари і помилувані за клопотанням цариці Наталії Кирилівни, вони витримали покарання батогами, були «заорлені» тавром на лівій щоці з літерою «В» і заслані навічно у далекі міста Сибіру [17].

Тим часом Петрик від ріки Самари рушив далі до берегів ріки Орелі. Жителі орільських містечок Царичанки й Китайгорода вітали його хлібом-сіллю, і Петрик, не зустрівши тут опору, пішов до Маячки. Він очікував такої самої зустрічі й від жителів Маячки, але маячківці, незважаючи на надісланого їм «знадливого листа владного гетьмана», відмовчувалися.

А гетьман Мазепа вже давно збирав полки, щоб рушити назустріч Петрикові й калзі-султану і враз покінчити з усією їхньою затією. Він чекав тільки російської раті, але, не дочекавшись її, послав свої полки до Маячки. Тоді Петрик і калга-султан негайно повернули назад, швидко перейшли річку Самару й опинились на річці Татарці. На Татарці Петрика покинули більшість запорожців, крім 80 козаків, з якими він пішов до Перекопу й зупинився там у ханських окопах. Гетьман доповів листовно (жовтня 20 дня) у Москву про «відвернення запорожців від татар», і запорожцям з Москви послали 1000 золотих червоних жалування через дворянина Зеленого й піддячого Русинова. Посланці прибули в Січ на початку грудня, а 23 грудня щасливо покинули її і рушили через Україну до Москви [18].

З Перекопу Петрик знову став посилати запорожцям свої листи, розвиваючи думку, що розпочата ним справа ще зовсім не доведена до кінця і що він, Петрик, не заспокоїться доти, доки не завершить її. Але в Січі він уже не знайшов співчуття. Кошового Гусака, звинуваченого в отриманні подарунків від татар, котрі приходили з Петриком, зняли з кошівства і замість нього призначили Василя Кузьменка; разом з кошовим змінили суддю, писаря й осавула. При зміні старшини багато куренів було розбито, січову церкву закидали полінами, торгових людей пограбували [19].

[16] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 111—113.

[17] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, № 66, арк. 106—129.

[18] Архів МЗС, малоросійські ориг. справи, 1692 р., № 853, 854; № 30, зв. 80.

[19] Архів Міністерства юстиції, 1692 р., кн. 66, арк. 1090.

Гетьман Мазепа вважав, що для стримування запорізьких козаків від свавілля надалі слід збудувати фортецю у Кам'яному Затоні й утримувати там постійний гарнізон з гарматами. Та інакше поглянули на цю справу в Москві.

Уряд звернув увагу на те, що як Петрик, так і запорожці вказували на те, що на Україні є два лиха: віддають в оренду шинки й надають чиновникам маєтності чи землі разом з людьми. Гетьман Мазепа відповів на цей запит, що оренда, така ненависна українському народові через євреїв, необхідна для здобування грошей на воєнні видатки, але що про заміну цього способу збирання податків на Україні він давно дбає і чекає відповіді від старших і менших осіб самого народу. Щодо земель гетьман відповідав, що маєтності, надані чиновним людям за царськими указами, не можна відібрати; а маєтності, надані гетьманськими універсалами, можна й відібрати від тих чиновників, котрі не є при справах чи чомусь непридатні до служби. В основному про такі маєтності й клопоталися запорожці: «Запорожці багаторазово писали нам, вважаючи для себе неприємним, а для народу обтяжливим надання багатьох сіл різним особам у підданство; та й нині через спеціального нашого посланця, знатного козака Юська, котрого ми посилали до них з напутливим листом, словесно наказували, аби маєтності від менших осіб відібрати: не так вступаються вони про знищення оренди, як про зменшення тих маєтностей, і якщо ми їх не відберемо, то між народом постане колотнеча. Ми вже віддавна розіслали повсюди універсали, аби ніхто з власників не наважувався у наданих їм селах накладати на жителів великі роботи й побори й чинити їм якісь кривди і щоб на власників-гнобителів селяни подавали нам подання, за якими неодмінно буде суд» [20].

До самих запорожців у Москві поставились, судячи з усього, цілком прихильно. В останні дні листопада з Москви в Січ послали воєводу Зеленого з милостивим царським жалуванням Запорізькому Військові. Прибувши до Батурина, воєвода Зелений узяв з собою, за вказівкою гетьмана, для охорони жалування коропського сотника Тихона Довгелю і товариша батуринської сотні Сидора Горбаченка. Провідники воєводи взяли з собою гетьманського «упоминательного» листа з розпорядженням до запорожців зберігати належну вірність великим государям, вдячно прийняти милостиве жалування і служити великим государям завжди з непохитною вірністю й ретельністю. Жалування доправили за призначенням, і гетьман Мазепа на початку грудня доповів про це в Москву [21].

Але ні царська милість, ні розпоряження гетьмана не могли заспокоїти запорізьку масу в той час, як у Криму перебував Петрик зі своїми планами відірвання України від Москви. На початку 1693 року Петрик спільно з нуреддін-султаном, Шир-беєм і сорока тисячами татар [22], схиливши на свій бік нового хана Селім-Гірея, який замінив Саадат-Гірея, знову зібрався йти походом під українські міста. Вирішили знову почати з Запоріжжя.

У перші дні січня місяця у Січ прибув з Кизикермена якийсь Шабан і почав розпитувати козаків, чи багато жалування платить їм цар. Козаки відповіли, що царського жалування припадає їм по 18 шагів. Тоді Шабан спитав козаків, як їм краще, чи отримувати по 18 шагів, чи, коли прийде хан, отримувати по 10 червінців на козака. Приїзд несподіваного гостя викликав велике хвилювання серед запорізьких козаків. В той же час, а саме січня 14 дня, у суботу, в Січ прибув відомий ватаг, колишній кошовий Федько, і тоді в Січі почалася справжня чвара. Передусім скинули з кошівства Василя Кузьменка, потім козаки одних куренів пішли війною

[20] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 7.
[21] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 129.
[22] За різними свідченнями татар було від 10 до 30 тисяч, українців від 80 до 400 чоловік; сам гетьман писав про 40 тисяч *(Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 140).
* Тобто, білгородськими.

на козаків інших куренів, усю церкву закидали оцупками, одного знатного козака Корсунського куреня убили, усіх торговельних людей пограбували, з деяких поздирали одяг, але врешті знову повернулись до Василя Кузьменка й поставили його на кошівство. Все це трапилось через приїзд Федька, який, очевидно, був на боці татар і Петрика, але, коли йому не вдалося схилити до себе Кузьменка, зібрався навіщось іти в міста.

Наступного дня після заворушення у Січ кошовий Кузьменко отримав звістку від одного козака, який бачився на низу Дніпра з городчанськими * татарськими чабанами, про вихід «певного султана з ордою» з Криму до турецьких містечок на Дніпрі: султан чекав Петрика, поєднавшись з яким, збирався найперше вдарити на запорізьку Січ, а потім іти під українські царської величності міста. Кошовий, не гаючись, сповістив про те Мазепу через знатного козака Сергіївського куреня Максима, який виїхав із Січі «на зимівлю для прохарчування у міста», і порадив гетьману вжити застережних заходів, не допустити бусурман до розорення сіл і захоплення селян у неволю, і хоч кошовий іще не зовсім вірив цим чуткам, але все-таки вважав, що «краще завчасу бути обережним, ніж після лиха мудрувати». Згодом той самий кошовий отримав «справжню, незаперечну й цілковиту відомість» про виступ з Криму ханського сина й Петрика з величезною ордою до турецьких містечок для походу звідти під українські міста й також поквапився сповістити про те гетьмана Мазепу через спеціального гінця, отамана Пашківського куреня: «Вибачте мені,— закінчував свого листа до Мазепи кошовий,— що погано писав, бо дуже вже пильний і скорий наказ був». Гінцеві наказали скакати вдень і вночі, аби якомога скоріше принести гетьманові необхідну звістку і дати йому можливість гідно зустріти ворогів.

Слідом за січовим гінцем поскакав до Мазепи другий гонець від дозорці Рутковського з повідомленням, що справді «під городки» прийшов з Петриком ханський син, а за ханським сином іде й сам хан. Ідуть вони

Введенська церква в Берславі. 1725 р.

спершу під запорізьку Січ, а звідти під Переволочну й далі під порубіжні українські міста. Рутковський негайно сповістив увесь люд у містах про наближення татар і настільки підніс їхній дух, що люди «ні сполоху не бояться, ні сумніву між собою ніякого не мають». Але головні шляхи вже стали небезпечними від татар і всіх, хто звідки-будь іде в Січ, хапають і Петрику віддають. Запорізький козак Уманського куреня Яків, який приїжджав до Переволочної «за своєю якоюсь справою» і вже вибирався з ватагою у Січ, повернувся від Саксагані знову в Переволочну, бо пройти в Січ через орду він уже не міг. «Не з добрим наміром приїжджав у Переволочну сей Уманського куреня козак, бо став у тій господі, в якій стояв Сидорець, а нині з ватажкою знову повернувся у Переволочну; як вони не чинять, ми їм не віримо, і самі себе пильнуємо». Про справжній настрій запорізьких козаків дозорця мав найпевніші вісті від свого шпигуна, якогось «писаря кошового», тобто писаря при кошовому чи писаря військового, котрий присягнув вірно служити гетьманові, але за те просив виклопотати у ясновельможного добродія «на допомогу чого-небудь, що не є добре», аби лиш той подарунок дійшов за призначенням, а не так, як послали «через Сидорця з монаршим жалуванням, що нагодилося, коли гостинець той у поділ пішов» [23].

Але гетьман Мазепа й сам усіляко намагався догодити запорізьким козакам і так чи інакше прихилити їх до себе. Зокрема, в цей час він послав у січову Покровську церкву чудово різьблений, «с изуграским (іконним) украшеніем, как требует ліпота божественной церкви», іконостас. Цей іконостас відіслали з господарем гадяцького замку Степаном Трощинським; з ним послали й майстрів цієї справи, іконника й столяра, першого, аби поставити на належному місці кожну ікону, другого з тим, аби підправити попсоване в дорозі. Посилаючи такий цінний подарунок запорожцям, гетьман висловлював побажання, щоб козаки жили в доброму здоров'ї і згоді, мали міць і силу, завжди перемагали неприятеля і завдяки цьому здобували добру славу і щоб у майбутньому церкви божі православні споруджували не лише в Січі, а засяяли б вони і на низу Дніпра серед жител бусурманських на славу монаршого престолу й хвалу низового Війська [24].

Не про те думали Петрик і його могутній покровитель кримський хан. Петрик за наказом хана послав відозву в Січ і запрошував усе низове Військо пристати до нього й татар для боротьби проти гетьмана й царів московських.

«Милостивий пане отамане й усе старше й менше славного Війська Запорізького низового товариства. Вашим милостям, добрим молодцям, старшому й меншому славного Війська Запорізького товариству віддаю мій низький уклін і бажаю від Господа Бога доброго здоров'я, щасливого поводження й над усілякими ворогами перемоги й поконання. Ваша милість, усі старші й менші добрі молодці, Військо Запорізьке, вже знаєте те, задля чого я пішов у Крим і про яку справу з Кримським царством минулого літа я домовлявся,— це ви знаєте, по-перше, зі статей, які я відіслав вам, ваша милість, листом; по-друге, усно ви розмовляли в Кам'яному Затоні зі мною і з присутнім калгою-султаном і задля того ви зволили відпустити, ваша милість, охоче військо для походу разом з ордою на міста для звільнення з підданства нашої української породи. Але коли ми прийшли з товариством нашим на Русь і помирилися з орільськими містами, тоді в Кримській державі сталося велике заворушення: з Білгорода надійшла звістка, що мурзи й беї, які з ханом ходили на німців, відмовились коритися хану; тоді й мурзи, які були з нами, занепокоїлися цим і, змусивши калгу-султана не зробити ніякої потрібної справи, повернулись назад. Прийшовши ж у Крим, вони й хана, і калгу-султана,

[23] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1693 р., арк. № 1185—1201, № 66.

[24] Там же.

котрий ходив з нами, усунули від владарювання. А тепер, коли у Крим прийшов новий його милість хан Селім-Гірей, якого всі кримські панове так щиро бажали, і при якому все хороше й раніше бувало *, у нового хана з усім панством кримським була рада. На тій раді ухвалили, якщо Господь Бог допоможе, виконати бажане: вирвавши з московського підданства нашу Україну, звільнивши її від усього лихого, жити з нами побратерськи, як було за славної пам'яті гетьмана Війська запорізьких козаків Богдана Хмельницького. З огляду на це хан, його милість, наказав іти в похід усім своїм силам, а саме: Кримській, Білгородській ордам, джаман-саадакам, черкесам і калмикам, а для ліпшої всім надійності дав їм своїх сейменів, людей вогнистих. З цими силами хан його милість послав усіх своїх синів-султанів; намісником своїм призначив славного лицаря Шан-Гірея — султана, котрому дав повноваження з вами, добрими молодцями, Запорізьким Військом, розмовляти й мир поновити,— саме той мир, який ви вчинили і своєю присягою підтвердили в Кам'яному Затоні минулого літа. Я знову вам, добрим молодцям, освідчую, що хан, його милість, для нинішньої справи, яка здійснюється задля цілості й оборони Кримської і Української держави, вибачить вам, Війську Запорізькому, всі ті збитки, що ваше товариство захопленням коней і людей завдали в різних місцях державі Кримській. Тільки ж ви, ваша милість, добрі молодці, стійте на одному слові — зробити щось собі й Україні добре. Якщо ж ви будете чинити то так, то сяк, як минулого літа чинили, то дивіться, аби ви себе не згубили, бо панове кримські все, що між вами діється, вже зрозуміли й на тому постановили, аби з цього часу не мати від вас ні турбот, ні збитків, ні омани. Я ж вам, добрим молодцям, і раджу і прошу вас: візьміться ви з усією своєю міццю за свої військові вольності й за цілість усього українського і, користуючись великою масою орди, ідіть, ваша милість, з усім товариством і з клейнодами військовими негайно, і ми сподіваємось, що як тільки ви підете, то ми погодимося з усім краєм і з допомогою Бога від Москви звільнимось. Коли ж, ваша милість, нині не підете, то відайте, що ви занапастите ваші вольності, а України довіку з московського підданства не визволите. Коли ж, ваша милість, нині підете, то як тут, вийшовши з Січі, кого захочете, старшим призначите, так і на Русі, коли Господь Бог дасть нам з'єднатися з нашим краєм, який забажаєте лад учините. А що деякі серед вас, добрих молодців, кажуть, що і влітку, коли орда й Військо Запорізьке ходили в похід, тоді не йшли, як обіцяли, на Москву, а привели орду у свої ж козацькі міста, то ви, ваша милість, добрі молодці, самі розумні голови і знаєте, як іти на Москву, не погодивши того з усім краєм. Якщо ж нині, ваша милість, зволите піти, то, як тільки дасть Бог, погодимося з усіма містами й відразу, з божою поміччю, підемо на Москву і що там Господь Бог дозволить, те ми там, у Московщині, й чинитимемо. Відразу ж вашим милостям, добрим молодцям, повідомляю про українських купців, у Криму затриманих, про Захара Яковенка, Зеленького й Костянтина. Яковенка впіймали з листами, писаними московським і гетьманським послами, а щодо Зеленького й Костянтина виявилося те, що їх послав його милість пан Мазепа вивідачами, про що вони, посварившись між собою, самі розповіли і, якби не було тут нас, то з душами і з майном усі б тут пропали, а нині ми їх усіх при собі утримуємо. Доручаючи вашу милість Господу Богові, вашим милостям зичливий приятель і слуга Петро писар» [25].

Не вдовольняючись таким великим посланням, Петрик вклав у нього ще дві цидулки і в першій з них писав таке.

«І те, ваша милість, добрі молодці, розумні голови, Військо Запорізьке, зважте, що не завжди московські царі таке вам даватимуть жалування, як тепер часто присилають червоні золоті: це Москва робить тому,

* Селім-Гірей I був ханом у 1671—1677, 1684—1691 і 1692—1699 р.

[25] Архів МЗС, малоросійські справи, 1693 р., зв. 91, № 14.

що чує в лісі вовка, а коли ця справа минеться, то не тільки того жалування не дасть вам Москва, а й, помирившись з Кримом (як нині про те ревно дбає), вас із Січі вижене, вольності ваші військові відбере, України нашої частину віддасть орді в неволю, а решту візьме у свою неволю вічну. І до кого тоді прихилитесь, хто вам допоможе і хто з неволі (чого не дай, Боже) вибавить вас? Самі, ваша милість, добрі молодці, Військо Запорізьке, знаєте ту істинно правдиву казку, що за кого стоїть кримський хан, той буде й пан. Якщо московські царі з кримським ханом вічний мир учинять, про що так пильно дбають, то хоч би ви й до поляків кинулись, то не буде вам від них допомоги, бо поляки й самі Москві нічого не зроблять, а Москва з Кримом зробить усе, що захоче; тепер уже Москва на Самарі свої міста має, у Києві й у Переяславі людей своїх тримає і в інших наших містах силу (військо) свою має; а як іще замкне Дніпро, то ніхто й дихнути не зможе. Дивно те, що раніше ви все скаржилися на кривди Москви і своїх панів, ви казали, що немає такої людини, яка б почала справу й дала вам привід. А тепер, коли з божого дозволу такі люди знайшлися на ту справу, ваші військові вольності в ріці Дніпрі і в інших місцях укріпили, а потім хотіли ваших жінок і дітей, і житла ваші вирвати з московської неволі і з рабства панів українських, тоді ви неохоче висловили на те вашу волю: ви тільки охоче військо на Русь пускали, а самі, кращі люди, в Січі залишились. І хіба вам те не любо, що хоч ви Криму збитки завдаєте, але скрізь ви безпечно аж до моря добиваєтесь по рибу, сіль і звіра. А до Москви ви прив'язались даремно, як та риба судак, яку, хоч неводом і не тягнуть, сама причепиться до нитки: самі, ваша милість, знаєте — чи ж не туди кладе рибалка ту рибу судака, куди й ту, що затягне неводом? Так якщо й вас москаль затягне у свою силу, хоч ви тепер і даремно тримаєтесь, то так само вчинить, як і з тими людьми, яких давно у своїй владі має. Я раджу вам, вашим милостям, добрим молодцям, якщо ви хочете добре щось зробити і свої вольності врятувати, то робіть це вже нині, доки є час; коли ж цей час прогаєте, то вже ніколи його не матимете, і якщо втратите свої вольності, то візьмете на свої душі гріхи всієї України, яка вами захищається і на вас сподівається» [26].

У другій цидулці, доданій до тієї ж першої відозви до запорізьких козаків, Петрик писав таке.

«Даремно, ваша милість, називаєте ви мене у своєму листі зрадником і спокусником. Чим я вас, добрих молодців, обманув і спокусив? Хіба тим, що надав у вашу волю Дніпро й усі річки біля Дніпра, де ви всюди, до самого Очакова, безпечно здобуваєте і рибу, і сіль, і звіра? Ви самі знаєте, які пожитки від того маєте, але вам це, здається, немиле й недостатнє, що ви на мене, вашого слугу військового, який щиро побивається за вольності Війська Запорізького, безвинно ганите й ганьбите. Знайте, панове молодці, що коли справа ця, яку я з божою поміччю для вашого прибутку й на користь нашого українського народу почав, мине марно і ви, добрі молодці, за неї не візьметесь, то вже не знаю, чи буде вам здобич на Низу й на Молочній ріці сіллю, рибою і звіром» [27].

Становище запорожців було таке, що їм за всяку ціну потрібно було виграти час, поки й вони самі зміцніють і гетьман Мазепа збереться з полками для відсічі ворогам, які наступали. Для цього слід було розпочати переговори з Кримом, а привід для цього завжди був: мирні промисли запорізьких торговців на рибу й на сіль. Тому з Січі відрядили якусь депутацію з листом до нуреддін-султана і від нього до нового хана. Депутати мали подбати про затвердження присяги, укладеної з Кримом ще гетьманом Богданом Хмельницьким. Таку присягу з колишнім ханом запорожці склали в Кам'яному Затоні.

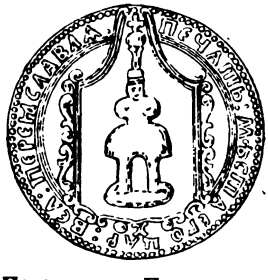
На подання запорожців нуреддін-султан відповів листом з урочища Носоківки. Передаючи свої вітання кошовому отаманові й усьому старшому й меншому курінному товариству, він сповіщав козаків про повернення з Криму запорізьких посланців і про від'їзд у Січ разом із запорізькими

посланцями посланців найсвітлішого кримського хана з листом до всього Запорізького Війська. Нуреддін просив після прибуття кримських посланців прочитати й розтлумачити лист хана, укласти всім військом святий спокій і вічне перемир'я з Кримом, а далі готуватися до союзних дій з нуреддін-султаном проти ворогів України й Запоріжжя. Сам нуреддін-султан з усіма кримськими силами вже йде до запорожців услід за ханськими послами й коли підійде до Січі, відразу «домовиться з козаками усними мовами», а тим часом зичить їм усякого добра від Бога [28].

Але запорожці за цей час уже встигли отримати звістку від гетьмана Мазепи про цілковиту готовність до відсічі бусурманам, отож відразу змінили тон щодо нуреддін-султана. Вони відписали йому, що готові за угодою, укладеною з калгою-султаном, дотримуватися повного миру з Кримом задля того, щоб безпечно займатися соляними, рибними й звіриними промислами, але йти в похід під міста російського государя не бажають.

Тоді нуреддін-султан звернувся до запорожців з листом і нагадав їм про їхнє бажання підтвердити присягу, складену військом у Кам'яному Затоні. Умови тієї присяги на той час подав замість запорожців Петрик. Вони полягали в тому, що козаки обіцяли йти воєнним походом разом з кримчаками й погоджувались відпустити від себе охоче військо під команду калги-султана. Але зараз вони від того зобов'язання відмовляються, заявляють, що на московську війну не підуть і водночас бажають такого миру, щоб їм вільно було і рибою, і звірами вдовольнятися. «Такий ваш мир нам не потрібен і від цього часу від нас ви спокою вже ніякого не матимете, а на цього нашого листа, якщо хочете миру, нехай або сам кошовий отаман з товариством, подумавши, якомога скоріше до нас для усної розмови приїжджає, або кілька знатних козаків з товариства присилає; якщо ж вам мир не потрібен, то ви на сей наш останній лист учиніть відповідь» [29].

На всі пропозиції, погрози й перестороги Петрика й нуреддін-султана запорожці відповіли листом, написаним січня 15 дня військовим писарем Созонтом Грабовським. Почавши здалеку, від небесних знаків, що відкривають лиху чи хорошу долю людині, начитаний і красномовний писар військовий Созонт Грабовський далі перейшов до шанування православних царів, усесильно сутніх панів, рідних вітців і матерів, дорогих родичів, а врешті зупинився й на самій суті справи і звернувся з немилосердними докорами до «проклятого втіленого врага» Петрика. «Хоч ти, Петре, називаєш себе людиною православного роду, але взявся, на все лихе зважившись, за таку справу, через яку багато християнського люду полягло. Господь не стерпить, а відомстить за це. Ти вносиш згубне спустошення мечем своїм разом з богопротивними бусурманами у найголовніше гніздо православ'я, Москву, чи, правильніше мовлячи, Малу Росію. Поміркуй же: на кого весь той прокляття спаде, як не на тебе самого. І справді, доки ти щось зробиш чи й нічого не зробиш Москві, а народові українському

Печатка м. Переяслава. Прорис. 1698 р.

[26] Архів МЗС, малоросійські справи, 1693 р., зв. 91, № 14; Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, кн. 67, арк. 29.

[27] Архів МЗС, малоросійські справи 1693 р., зв. 91, № 14.

[28] Архів МЗС, 1693 р., зв. 91, № 14.

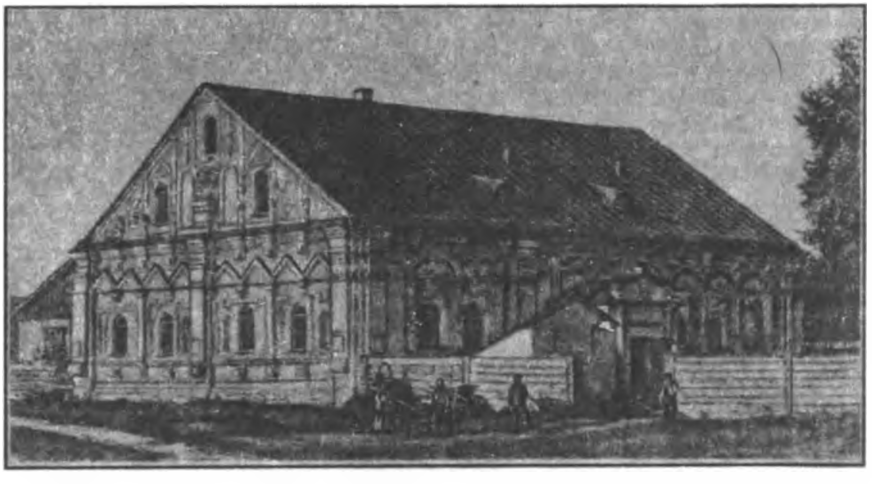
[29] Архів МЗС, малоросійські справи, 1693 р., зв. 91, № 14.

вже явна через твій воєнний похід з державою Кримською загибель настане, чого не дай, предвічний царю небесний. Втім, про цей твій згубний задум ми, Військо Запорізьке, достеменно ще не знаємо і бажаємо вповні довідатись і цілком переконатися: з намови когось іншого чи сам по собі, як нам доповідаєш у листі своєму, до нас писаному, буцімто вітчизну нашу боронячи, підняв на те Кримську державу, аби позбавитись і звільнитись від рабства і підданства як московських, так і наших панів, уклавши перемир'я на вічні часи, замість спільного життя з Москвою, від усієї держави Кримської. Зваж і те, чи гаразд так буде: відлучитися від своєї православної віри, кинувши гніздо своє мале, бідну Україну, в сусідство з бусурманами, цими супротивними дияволами, переслідувачами хреста господнього, ми занапастимо нашу православну віру і, головне, що слід сказати, потрапимо у вічне рабство й неволю, до чого не допусти їх, Боже, а нам не дай дочекатись того у вічні часи. А ти, впавши у відчай і забувши того, хто сотворив і відкупив тебе кров'ю своєю пресвятою, замість того, щоб бачити після темряви, у вічні часи, світло не вечірнє, завжди радіти Господові, чертогам небесним,— ти самочинно віддався бездонному пеклові з душею і з тілом і звернув на зло й супроти Богові всемогутньому,— одностайно бажаємо тобі розмовляти на вічні часи. І оскільки ти маєш від хана його милості клейноди, то з ними і йди від нас, Війська Запорізького, туди, куди маєш намір іти, і не сподівайся отримати клейноди військові: оскільки ти піддався Кримові без нашого відома, нас облишив, нас зрадив і милість нашу, дану тобі, зневажив, то й тепер без нашого відома похід свій здійснюй, а нам більше ні в чому не набридай» [30].

Ще різкіше відповіли запорожці нуреддін-султанові. Вони виразно заявили йому, що ні писати «псові» Петрику, ні виходити з Січі зовсім не бажають [31]. Це була відповідь величезної більшості Запорізького Війська, і тільки наймізерніша його частина, та й то покидьки товариства, пристала до Петрика.

Отже, усе починання Петрика і його бусурманських союзників і цим разом закінчилося нічим: «вони своїми поганими спробами монаршої держави тільки торкнулися». Так висловився Мазепа у своєму листі до Москви з цього приводу.

Гетьман Мазепа був цілком задоволений тим, як Військо запорізьких козаків прийняло Петрика і татарські орди, які прийшли з ним. Спові-

Будинок Мазепи у Чернігові

[30] Архів МЗС, малоросійські справи, 1693 р., зв. 91, № 14.

[31] Архів Міністерства юстиції, 1693 р., кн. 66, арк. 1152, 1158, 1168.

щаючи про те всі українські полки, він писав: «Коли бусурмани, бажаючи передовсім принадити до з'єднання з собою запорізьких козаків, підійшли під запорізьку Січ, то запорожці, стоячи несхитно у вірності своїй до великих государів і в послуху до нас, відповіли їм, поганцям, суворо, кажучи, що не тільки не допомагатимуть у лихому намірі їхньому, але й, якщо б вони наполягали на своєму, готові будуть бій з ними вести. Про той похід татар запорожці прислали нам звістку у вівторок, хоч поганці рину-ли в середу під Переволочну в похід» [32].

Щодо вірності запорожців російському престолові Мазепа тоді ж, а саме січня 31 дня, написав листа й до Москви. В цьому листі гетьман розповідав про те, як нуреддін-султан і деякі інші султани з понад як 40-тисячною ордою, підбурені проклятим і мерзотним ворогом і зрадником Петриком, пішли з Криму руйнувати українські міста; але завдяки зусиллям самого гетьмана і пильній службі Запорізького низового Війська, ледь торкнувшись своїми поганськими копитами береженої Богом землі царів, негайно стрімголов, із соромом і безчестям, повернулись назад. Неприятель спочатку підійшов під саму Січ і почав знаджувати Запорізьке Військо до свого «мерзенного однодумства». А коли запорізькі козаки, зберігаючи не-похитну вірність монархам і послух гетьманові, відмовились іти за ворогами, татари пішли під українні міста, спочатку під Переволочну, далі під Кишеньку. Але коли вони побачили повну готовність жителів згаданих міст дати їм рішучу відсіч [33], то з «усіма своїми нечестивими силами» повернули «звідтіля понад рікою Ворсклою польовою стороною» і рушили під Полтаву. Але й під Полтавою, окрім того, що захопили «огурних * і недбалих людей на сіні й на дровах», нічого іншого не вдіяли, «відірва-лися» на Коломак і далі в дикі поля [34].

Хоч гетьман Мазепа цим разом і був задоволений поведінкою запорож-ців, але самі запорожці не були вдоволені з гетьмана. Почувши про дії татар біля Переволочної, Кишеньки й Полтави і про захоплення ними в полон багатьох українців, козаки послали Мазепі докірливого листа, запи-туючи його, хто винен у всьому цьому лихові, що спричинило зволікання з боку гетьмана у відсічі неприятелю, а отже, «згубу й руїну посполи-того» українського люду.

На такого листа гетьман Мазепа відповів запорожцям великим листом, у якому намагався скласти з себе всіляку провину в цій справі й пере-класти її чи на самих людей, які потрапили до невірних у полон, чи на «здрадника, пекельного пса, дьявольскаго сына, шалберника» Пет-рика, чи, врешті, на самих-таки запорожців. Передовсім, писав Мазе-па, бусурмани встигли розпустити свої чамбули тільки до міста Кишень-ки, а від Полтави їх відтіснили і вони втікали стрімголов усією своєю пога-нською купою. Далі, з українських жителів вони захопили тільки людей огурних, які не слухали ні наказу, ні погроз старших, безтурботно жили по відлюдних хуторах і нерозважливо їздили по сіно й по дрова у різні місця. Та й чи можливо попередити кожний поганський напад на українські міста? Чи готові до цього були щоразу антецесори чи попере-дники Мазепи? Відомо, що поганці більшу частину своїх нападів здійсню-вали раптово й так само раптово зникали. І тепер, хоч запорізькі посла-нці, які прибули в Батурин, сповістили про похід нуреддін-султана на Україну, татарам нічого не можна було вдіяти: гетьман довідався про вторгнення султана у вівторок, у середу й четвер приготував «арматні тяжари», у п'ятницю квапливо рушив у воєнний похід під Лубни, а непри-ятель, побувавши під містами, тієї ж п'ятниці відійшов назад. Слід зауважити, що гетьманові неможливо щоразу виходити з усіма обозами

[32] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 240, 242.

[33] За вказівкою Величка, частина гадяцьких полчан ходила проти татар за річ-ку Самарь (Летопись. Т. 3. С. 182).

* Впертих (Б. Грінчен-ко).

[34] Архів МЗС, 1693 р., зв. 9, № 875—860.

проти легкокінного ворога, та й для краю вельми невигідно. Відомо, що ні українські, ні великоросійські війська без сіна, дров і оброків не можуть проходити по містах, а отже, за частих походів наших ми самі б спустошили власний край; а край наш і без того бідний на ліс і всіляку рослинність, то що ж іще інше могло б вийти крім шкоди і спустошення? Слід нагадати й те, що всі попередники Мазепи у випадку нападів неприятельських на Україну ніколи особисто не виходили проти них, а посилали свої загони, і якби щоразу виходити проти бусурманів з військами і з обозами, то це не личило б регіментарському званню гетьмана й було б вельми збитковим для війська, та і як гетьманові ганятись піхотою і кіннотою за легким і прудким неприятелем? Якщо ж Мазепа й рушив з військами проти нуреддін-султана, то він побоювався, аби той неприятель не поткнувся між українські міста за намовою скаженого пса зрадника Петрика. Цей безбожний зрадник Петрик і винен у нападі татар на міста. Не можна приховати, що немало завинили в тому й самі запорожці: Петрик, цей щенюк пекельний, сповнений отрути, обікрав канцелярію, зганьбив гетьмана, утік у Січ, розсіяв там зловмисні плевели і так підлестився до війська, що його навіть обрали писарем військовим. А коли гетьман став вимагати видачі зрадника Петрика, то запорожці відмовили йому в тому і таким чином наразили Україну на злигодні від бусурманів. Тепер залишається, узявши на допомогу Господа Бога, з'єднатись усім разом і діяти проти поганців, доки вистачить здоров'я і доки триматимуться голови на плечах [35].

[35] Архів МЗС, 1693 р., зв. 9, № 881—886.

РОЗДІЛ 7

ПРИЇЗД ГЕТЬМАНСЬКОГО ПОСЛАНЦЯ ТРОЩИНСЬКОГО В СІЧ І НАРІКАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ НА МАЗЕПУ.— ВИБАЧЕННЯ, НАДІСЛАНІ З ЦЬОГО ПРИВОДУ ГЕТЬМАНОВІ КОШОВИМ КУЗЬМЕНКОМ.— ВІДПИСКА ГЕТЬМАНА У МОСКВУ Й ВІДПОВІДЬ ЦАРІВ НА ВІДПИСКУ ГЕТЬМАНА.— ЗНОСИНИ МУСУЛЬМАН ІЗ ЗАПОРОЖЦЯМИ.— НАДІСЛАННЯ У СІЧ ЦАРСЬКОГО ЖАЛУВАННЯ І ОБІЦЯНКА ЗАПОРОЖЦІВ ВІРНО СЛУЖИТИ ЦАРЯМ.— ПРОХАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ДО ГЕТЬМАНА ПРО ПОЧАТОК ВІЙНИ ПРОТИ БУСУРМАНІВ.— ВИБОРИ КОШОВОГО РУБАНА, ПЕРЕМИР'Я З КРИМОМ І ЛИСТУВАННЯ ПРО ЦЕ З ГЕТЬМАНОМ І З МОСКВОЮ. — ХВИЛЮВАННЯ У ЗАПОРІЖЖІ ВНАСЛІДОК ПРИЇЗДУ ТУДИ ГЕТЬМАНСЬКОГО ПОСЛАНЦЯ КНИША Й ТОВМАЧА ВОЛОШАНИНА.— РОЗМОВА ГЕТЬМАНА З ВІЙСЬКОМ НИЗОВИХ КОЗАКІВ.—ПРОХАННЯ ПАТРІАРХА АДРІАНА ДО ЗАПОРОЖЦІВ ПРО ВИЗВОЛЕННЯ З ТАТАРСЬКОГО ПОЛОНУ БОЯРСЬКИХ ДІТЕЙ ШИШИГІНИХ.— ДОБРЕ СТАВЛЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ДО ГЕТЬМАНА.— НОВИЙ ЗАКЛИК ПЕТРИКА ДО ЗАПОРОЖЦІВ, І ІХНЯ ВІДМОВА ПЕТРИКУ. — ПОДВИГИ ЗАПОРОЖЦІВ СУПРОТИ ТАТАР І ПОХВАЛА ІМ ВІД ПАТРІАРХА АДРІАНА. — СЕМЕН ПАЛІЙ І ЗАПОРОЖЦІ.

Поява Петрика з татарами в містах України, хоч і не мала особливо поважних наслідків, але внесла велике сум'яття поміж запорізьких козаків. І це вповні зрозуміло: захоплені заманливими планами Петрика про відірвання України від Москви, татари з великим завзяттям кинулися з Криму на лівий берег Дніпра і вдарили на прикордонні орільські міста й містечка. Такі дії татар поставили в дуже двозначне положення запорожців: після справедливих і тверезих роздумів вони мали діяти в такому разі проти татар, і в цьому їм мали допомагати українські козаки й російські полки, розміщені на Україні. Але московський уряд, ослаблений на той час двовладдям своїх царів і вражений нещодавнім бунтом стрільців, не міг і думати про війну проти мусульман. Сам гетьман без волі царів не міг вживати рішучих заходів проти татар. Таке положення між двома вогнями змушувало запорожців вдаватися від однієї крайності до іншої: то укладати з татарами мир, то оголошувати їм війну, то виявляти свою покору гетьманові й московським царям, то висловлювати своє невдоволення гетьманом і московськими царями. По суті запорожці були на боці московських царів; втративши всіляку надію отримати якусь допомогу від Москви, запорожці просили принаймні розширити права гетьмана й надати йому можливість самостійно діяти проти мусульман. Таке непевне становище запорізьких козаків тривало близько двох років і залежало все-таки не від них. Звинувачувати в цьому разі Запорізьке Військо у зраді царям було б зовсім безпідставно: аби Москва якогось дня оголосила війну бусурманам, того ж дня й запорожці пішли б воювати проти них, бо до війни в запорожців була і потреба, і пристрасть. Найкращим під-

твердженням цих слів може служити похід царя Петра на турецьке місто Азов навесні 1695 року. Але доки відбувся цей похід, запорізькі козаки протягом 1693 й 1694 років змушені були шукати захисту лише у самих себе, висловлювати з цього приводу своє невдоволення гетьманові й московським царям і за те отримувати від них назву зрадників і непевних людей.

Першим приводом до суперечок між гетьманом і запорізьким Кошем став приїзд господаря гадяцького замку Степана Трощинського в запорізьку Січ 1693 року, лютого 13 дня. Степана Трощинського ще в середині місяця січня послав гетьман задля доставки в Січ різьбленого іконостаса, пожертвуваного у новий храм святої Покрови. Для храму Мазепа давав різні припаси, посилав гроші, ікони, прислав столярних майстрів і врешті відправив з паном Трощинським цілий іконостас. Степан Трощинський, доїхавши до міста Полтави, затримався там через напад на Україну татар і викликані тим воєнні тривоги. Перечекавши в Полтаві, доки орди не повернулися з України в Крим, Степан Трощинський рушив далі вниз і лютого 13 дня прибув у саму Січ. Неподалік Січі назустріч Трошинському вийшли соборно священики, яких було шестеро, з місцевими іконами і сам кошовий отаман з наявним запорізьким військом. Священики йшли з іконами в руках, кошовий і військо везли гармати й «вогненну рушницю». Усі козаки, наблизившись до посла, уклонилися святому іконостасу й віддали честь пострілами з гармат і рушниць. Потім узяли іконостас і повезли його в Січ до церкви Покрови пресвятої Богородиці. У церкві встановили іконостас як належить і відспівали молебень за здоров'я великих государів і гетьмана українських козаків. Після закінчення молебня Трощинський віддав військові гетьманського листа, козаки прочитали його на раді, «й дякувати Господу Богові й благодійнику нашому, не казали ніяких підступних слів». Самому посланцеві наказали зупинитись у господі. Після того пан Трощинський прожив у Січі п'ять днів і протягом цього часу до нього приходили різні бунтарі, переважно п'яні люди, по 50, по 100 козаків, лаяли й ганьбили його, а разом з ним сварили й гетьмана, і Москву.

Усе, що чув Трощинський у Січі, він виклав гетьманові в чотирнадцяти окремих статтях.

1. Запорізькі козаки без свого посла, котрого вони відрядили в Крим після появи Петрика на Русі і котрий іще не повернувся у Січ, не хочуть давати татарам свого слова і присягати в тому, в чому вони присягали влітку в Кам'яному Затоні калзі-султану й Петрикові.

2. Кримські татари всіх тих козаків і всіх купців, які ходили на свій промисел у Крим і були затримані на Низу, вільно відпустили від себе.

3. Запорізькі козаки просять справжніх відомостей про те, чи готуватися їм навесні до походу на Крим, чи ні: якщо царі й гетьман не воюватимуть татар, то козаки вчинять вічний мир з ордою, як було за Хмельницького вчинено, і об'єднавшись усі разом, підуть воювати Москву й убивати панів.

4. Запорізькі козаки по річне жалування не посилали до Москви тому, що вчинили минулого літа з калгою-султаном і з Петриком присягу на вічний мир, а про людське око вимовляються тим, що боялися затримки своїх посланців у Москві.

5. А крім того, запорізькі козаки не посилали до Москви ще й тому, що боялися татар, які, почувши про таке посольство їхнє до московських царів, могли забрати тих військових товаришів, котрі літували й зимували на рибному й соляному промислах.

6. Нуреддін-султан з усіма бусурманськими силами і з Петриком стояв під Січчю два дні, а які пропонував їм усно й письмово «зваби», те йому, Трощинському, потай запорізький писар у руки дав; втім Військо Запорізьке, залишаючись вірним великим государям і панові гетьману, «у своїй повній сталості втрималося».

7. Коли Трощинський приїхав у Січ, тоді про татар там не було ніяких відомостей; та згодом запорожці дізналися про скоре повернення татар і почали висловлювати своє невдоволення Москвою і гетьманом: «От панами вони називаються, а не хочуть бідних людей боронити; самі по домівках живуть, а татари як хочуть, так Україну й плюндрують. Чому б гетьманові у степ, до ріки Самари назустріч татарам не вийти? Хіба він теж з Петриком і зі своєю старшиною одне розуміє? Чи він не наговорився з Москвою про те, щоб наш народ татари нищили, а потім, коли на Україні залишиться надто мало людей, з рештою робити те, що хочуть?»

8. Чуємо ми, що гетьман з Москвою хоче іншу Січ біля Кам'яного Затона робити, щоб нас у свої руки взяти. Був би здоровий наш Дніпро, а ми іншу Січ знайдемо і все-таки нікому над собою сміятись не дамо.

9. Казали запорожці й про те, що, мовляв, Москва й гетьман постійно пишуть до них, вимагають розмиру з невірними й війни проти них, а самі всіляко клопочуться про те, щоб укласти з Кримом мир.

10. Запорожці, мовляв, мимоволі мусять утримувати з татарами мир, бо в них і сили бракує з таким великим царством воювати, а крім того, козаки мусять утримувати з татарами мир ще й тому, що вони й ситі, і п'яні, й одягнуті від здобичі рибної і соляної.

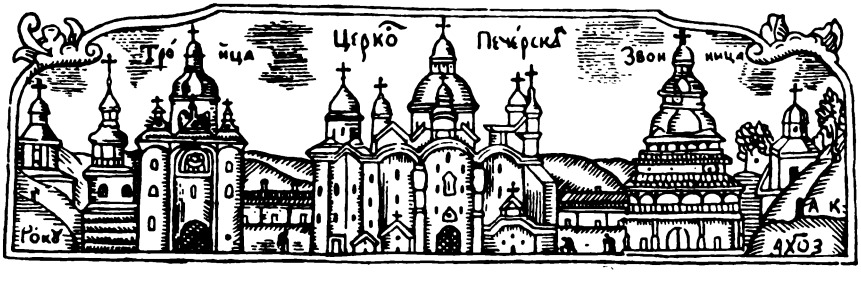
11. А що з милості царської запорожці отримують казну, то з тією казною вони б давно від голоду померли, бо тепер, як поділяться між собою, на кожного товариша грошей випадає не більше 18 шагів, а сукна на людину трохи більше ліктя, і виходить, що сердюки й компанійці отримують більше, ніж запорізькі козаки; нехай гетьман дасть на кожного козака по 20 золотих, по жупанові й запаси хліба, тоді запорожці не триматимуть з татарами миру ніколи.

12. Скажи гетьманові й про те, щоб ватажан з припасами і з різними товарами пропускати до нас, якщо ж не пропускатиме, тоді ми в іншому місці хліба собі шукатимемо, і тоді вже гетьман зі своїм сонмом задніпрянських панів нехай озирається навколо.

13. Уже при від'їзді Трощинського з Січі прийшли отамани Брюховецького й Дядьківського куренів і звернулися з такими словами до нього: «А чуєш-но, Трощинський, скажи про все те гетьманові, а гетьман нехай відпише царям, що все військо гомонить і оскільки кажуть, що ти вухо гетьмана, то задля того тобі й кажемо, щоб ти все гетьманові передав; іншому те незвично: інший козак не посміє гетьманові передати, бо його відразу ж кинуть до в'язниці і скажуть, що в нього запорізький дух, та й пани не дозволять гетьманові передати, а тобі добре, бо ти часто в гетьмана і спиш».

14. Хоч такі гнилі слова говорять не всі і хоч у Січі є люди сталі й прихильні, але вони, побоюючись голоти, яка може їх прибити, мовчать; тому й виходить, що лихих удесятеро більше, ніж добрих людей [1].

Незалежно від новин, отриманих Мазепою від свого посланця, гетьман отримав вісті про настрій запорізьких козаків і від кошового отамана Василя

Києво-Печерська Лавра. Гравюра. 1677 р.

[1] Архів МЗС, 1693 р., зв. 91, № 14; Архів Міністерства юстиції, 1693 р., кн. 66, арк. 212.

Кузьменка. Кузьменко писав Мазепі в одній «цидулці» й у двох листах. Він дякував гетьманові за милості, виявлені запорізьким козакам і, спільно з військовим писарем, обіцяв як великим государям, так і вельможному гетьманові своє «пріятство соблюдать». Особливо вихваляв Кузьменко щедрість і ревність гетьмана до храмів божих: «Гетьман и на главі дома Успенія Діви Маріи в кіевопечерской лаврі сділал неизреченное украшеніе от злата и в запорожкой Січи на благословенном місті славу вічную себі воздвигнул и честь Господеви воздал». Просив дарувати військові для виплати майстрам, які будували церкву в Січі, п'ятсот золотих і кілька шматків зеленого шовку на завісу. За все те Запорізьке низове Військо дуже дякує добродієві своєму, бажає йому тілесного здоров'я і душевного спокою, висловлює надію, що за таку справу преблага Діва покриє його святим омофором, а служителі престолу Господнього складатимуть за нього вдячну жертву. А щодо питання твого, вельможність ваша, мир у нас з бусурманами, чи ні, то на це відповімо таке. Наше перемир'я, яке ми досі утримуємо з бусурманами, нікому не шкодить, а лише слугує до кращого прибутку. Зміркуй, ваша милість, те, що якби ми, Військо Запорізьке, не утримували з татарами мир, то звідки б узявся в нас харч і здобич? І те слід сказати, що хоч у нас із бусурманами й мир, але він не є перешкодою ні монархам нашим, ні вельможності вашій, ні всій Україні; навпаки, завдяки саме цьому ви отримуєте від нас дуже часто й найточніші відомості (про справи в Криму). Втім, зараз ми, не бачачи досі у себе нашого товариша, відрядженого у Крим, не маємо ніяких звісток; але як тільки він приїде в Січ, ми відразу сповістимо вельможність вашу про те» [2].

Обидва листи були написані в офіційному тоні й затверджені всією радою запорізького товариства. Але до них було додано особистого листа кошового Кузьменка до гетьмана Мазепи, у якому Кузьменко пояснював, що Запорізьке Військо вельми охоче піде на війну проти бусурманів, аби лиш на те була воля царів; усі бусурмани так звикли до нападів на українські міста, що для них захопити на Україні бідних людей — те саме, що взяти зі своїх подвір'їв хліб чи інше власне майно; яка ж слава монархам і вельможному гетьманові з того? Крім того, гетьманові слід у всі полки універсали надіслати, а особливо дозорці Рутковському наказати, щоб ватаги з України в Запоріжжя могли безпечно їздити з товарами до запорізьких козаків. А за вірність козаків великим государям, за те, що вони постійно без жодного порушення службу свою несуть, просити государів прислати додатково царської казни. «Втім, якщо я щось неприємне вашій веложності написав, то вибач мені, дурневі, бо я пишу за наказом військовим, і знай, що коли б якимось чином з'ясувалося, що я починаю щось поза волею козаків, то вони б відразу ж на раді вбили мене; а якщо вони щось наказують, то доброго не наказують нічого, а супротивне все; я сам на обидва боки пишу і їм перекладаю у гарному вигляді на добро справи вашої» [3].

Усе, що гетьман Мазепа довідався про запорізьких козаків, як із свідчень свого посланця Трощинського, так і з листів кошового Кузьменка, він сповістив березня 1 дня Москві окремим листом, переданим з тим же посланцем царям. Наприкінці свого листа гетьман повідомляв і про те, яким чином він розпорядився щодо шести пар гарматних коліс, виготовлених на прохання кошового отамана Кузьменка за клопотанням воєводи Семена Неплюєва: за царським повелінням колеса ті мали зробити на Самарі й відіслати в Кодак; але гетьман, вірний підданий царської пресвітлої величності, зважуючи тодішню поведінку запорожців, вирішив тих гарматних коліс кошовому отаманові й війську не відсилати, бо запорожці не мають від государів ніякого указу, щоб їм на війну виступати. Тепер усі запорожці сидять у своєму гнізді й охороняють свою Січ від мусульман, а їм для цього гармати годяться й без коліс. Тому гетьман вирішує

[2] Архів МЗС, 1693 р., зв. 91, № 14.
[3] Архів МЗС, 1693 р., зв. 91, № 14.
[4] Там же.
[5] Там же.

всі ті колеса до майбутньої весни в Новобогородицькому містечку затримати, а якщо буде про те інше повеління великих государів, то він «ввіряє премогутній монаршій волі» [4].

Відповідь гетьманові Мазепі надійшла березня 13 дня. Царі милостиво жалували й премилостиво хвалили гетьмана за ставлення до запорожців, за надіслання у Запоріжжя церковного іконостасу, за схилення козаків до сталості й послуху, за доставлення у Москву всіх листів і за всю його вірну й щиру та старанну службу, а про надіслання гарматних коліс із Новобогородицька в Запоріжжя радили йому вчинити на власний розсуд [5].

Тим часом запорожці, не отримуючи від гетьмана ніякої відповіді на свого листа щодо походу на Крим і не знаючи, що їм вчинити, кидалися з однієї крайності в іншу. Зокрема, навесні того ж 1693 року кримський

І. Самокиш.
Гармаш часів
Івана Мазепи

хан прислав у Січ свого посланця з пропозицією товариству поновити мир, укладений в урочищі Кам'яному Затоні між кримчаками й Військом низовим. Запорожці зустріли ханського посланця з великою шаною і дали йому присягу суворо дотримуватись миру з Кримом; а для укладення мирної угоди відрядили власних посланців на Кримський півострів. Вони не відмовлялися навіть від походу на українські міста, але не з Петриком, який зовсім не мав воєнних здібностей, а з уславленим на той час воєнними подвигами знаменитим полковником Семеном Палієм: «Дамо гетьманство Палію, вручимо йому всі клейноди, Палій піде вже не Петриковим шляхом — він знає, як прибрати до рук укра-нських панів» [6].

Але цей мир виявився настільки міцним, що в кінці місяця березня кизикерменський бей Магмет надіслав козакам докірливого листа за порушення їхньої присяги й вимагав звільнити з полону шістьох татар, захоплених запорожцями, і знову пропонував свою дружбу й мир [7].

Але тепер Запорізьке Військо несподівано змінило тон і почало що б там не було домагатися війни з Кримом, очікуючи в цьому допомоги від гетьмана Мазепи й московських царів.

У травні місяці в Січ зі стольником Новосильцевим, піддячим Фроловим і гетьманським посланцем Олійниченком відправили військове жалування, сукно, порох і свинець. Окремо гетьман послав Сидора Горбаченка з явною метою сповістити запорожців про надіслання їм милостивого царського жалування, а насправді — вивідати «про тамтешні поведінки і про всілякі відомості». Сидір Горбаченко прибув спочатку до переволочненського дозорці Івана Рутковського й там зустрів жителів, стривожених нападом татар, які попередньо, травня 28 дня, вчинили наїзд на Нехворощу й Келеберду і захопили там у полон багато людей. З огляду на це дозорця Рутковський вирішив купити для Горбаченка човен [8] і ним, у супроводі надійних провідників, послати його Дніпром у саму Січ.

У Січі на той час кошовим отаманом замість Василя Кузьменка був Іван Гусак. Гусак і все Запорізьке Військо з належною шаною зустріли царських і гетьманських послів, подякували царям за надіслане милостиве жалування і заявили про свою відданість Москві й неприхильність до Криму. Сам Гусак особливо добивався війни з Кримом. «Чи бачиш ти,— казав він згодом наодинці Сидорові Горбаченку,— скільки тут найшло з міст голоти, а в раді проти кожного говорити не можна; якби зусиллями гетьмана почалася війна проти бусурманів, то вся ця голота пішла б на війну й усі сперечальники пропали б у боях» [9].

Відпускаючи від себе царських послів, кошовий отаман і все Запорізьке низове Військо вручили їм листа-відповідь великим государям і в тому листі писали, що вони справді бажають учинити з головним своїм неприятелем розмир, бо той неприятель постійно наступає «своїм вільним промислом» на запорізьких козаків і на віру всіх православних християн. Але для того, щоб впевнено діяти проти бусурманів, запорожцям потрібна допомога великоросійських ратників і українських козаків і дозвіл почати похід хоч би під місто Кизикермен. Адже й нагода випала сприятлива: хан кримський з усіма силами своїми, кримськими, черкеськими й калмицькими, розпочав в Угорську землю «свій диявольський похід», а інших своїх султанів з частиною татар послав у якийсь польський повіт, чи не на Волинь [10].

Схожого листа написали кошовий і близькі до нього козаки й гетьманському дозорці Рутковському й відправили зі спеціальним гінцем. Потай відіславши дозорці листа, вони просили якомога скоріше («вдень і вночі») доставити його своєму добродієві, вельможному гетьманові, у Батурин. Тепер усе Військо надзвичай схвильоване: одна його частина бажає миру, друга

[6] *Соловьев С.* История России. Т. 14. С. 207.

[7] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1693 р., № 876, 959.

[8] Човен купили за 15 кіп.

[9] Архів МЗС, 1693 р., зв. 93, № 36, 40.

[10] Там же, № 42.

миру «не бажає й просить» помсту неприятелю учинити. А пишуть вони дозорці потаємно, бо серед них немало таких людей, котрі, почувши щось у Січі, негайно повідомляють про те в турецькі містечка [11].

Гетьман Мазепа давно вже знав про тривожне становище запорожців, тому, отримавши вістку від свого дозорці про бажання козаків іти походом проти бусурманів, поквапився надіслати від себе великого листа до Москви і в тому листі, ставши на точку зору запорожців, доводив, що слід за всяку ціну використати щасливу нагоду й розпочати похід проти бусурманів. Гетьман «зважується великим государям писати про те не задля бажання запорізьких козаків, а задля великої справи превисокого монаршого імені, яке вони, бусурмани, не так, як слід, вшановують, і просить, при доброму запорожців намірі, війська на бусурманські оселі підняти». Слід скористатися тим сприятливим моментом, коли запорожці ще не встигли з турецькими міщанами свого перемир'я поновити, бо згодом вельми складно буде їх від бусурманів відірвати. До того ж є чимало інших причин, які настійно вимагають війни проти бусурманів. Перша причина — це православна віра і слава монархів; друга причина — те, що бусурмани чинять наїзди на бережену Богом царської пресвітлої величності державу, головно на міста України, руйнують там храми божі, забирають у полон немало козаків і люду християнського; нарешті, війни цієї, крім запорожців, одностайно бажають і вся українська сірома, й уся генеральна старшина [12].

Але незважаючи на подання гетьмана з Москви й надалі відповідали відмовою: великі государі вирішили воєнний похід на турецькі міста наступного літа «стримати» до того часу, як повернеться з Криму царський гонець Айтемиров з ханською відповіддю на государеву грамоту, і на основі цього наказували гетьманові оголосити про те й усій українській генеральній старшині й усьому Запорізькому Військові. А щодо наполегливого прохання запорожців про допомогу у їхній боротьбі з мусульманами, то така допомога для них зайва, бо великого походу на бусурманів не буде, а про дрібну війну не варто й думати, бо мусульмани завжди живуть дуже обережно й малими «забігами» завдати їм якоїсь шкоди неможливо.

Мазепа, який виріс при дворі й завжди відчував зміну тону державних осіб, поквапився послати государям листа з виправданням і поясненням того, що коли він і клопотався про скоре виконання прохання запорожців про допомогу, то мав на меті одне — відхилити їх від союзу з ханом і приготувати до майбутнього походу на Крим: завдяки цьому не було б у козаків такого «спротиву, який тепер у них щодо великих государів і самого гетьмана з'явився» [13].

Коли гетьманський гонець скакав з листом до Москви, в той час серед запорізьких козаків поширилася новина, що буцімто гетьман виступив з Батурина, піднявся до Гадяча й зупинився в ньому з військами, готуючись іти війною проти татар. Втішені такою новиною запорожці негайно відрядили 18 своїх товаришів до Мазепи, прохаючи його надати їм допомогу в майбутній боротьбі пороти бусурманів. Гетьман прийняв козацьких посланців, одним з них наказав повернутися разом з листом до отамана Гусака; іншим залишитись біля нього для зв'язку на випадок війни. Але залишені при гетьманові запорізькі посланці, побачивши на власні очі, що гетьман нікуди не збирався йти з Батурина, почали просити відпустити їх у Січ. Та Мазепа вирішив аж до царського указу тримати їх при собі [14].

Незважаючи на таку невдачу, вірна Москві партія запорожців усе ще не втрачала надії на можливість війни з Кримом і тому, червня 23 дня,

[11] Архів МЗС, 1693 р., зв. 93, № 42.
[12] Там же.
[13] Архів МЗС, 1693 р., зв. 95, № 63.
[14] Архів Міністерства юстиції, 1693 р., кн. 67, арк. 866—815.

кошовий отаман Іван Гусак послав грамоту царям, висловлюючи готовність війська вірно служити Москві й прохаючи додати низовому Військові царського жалування й дозволити запорожцям здійснити напад на татар.

Але того ж дня в Запоріжжі сталося велике заворушення серед козаків, внаслідок якого більшість запорожців визнала мир з Кримом за необхідний для себе, і коли кошовий Гусак заявив, що він проти такого рішення Війська, то Кіш позбавив його булави й замість нього обрав кошовим Семена Рубана, отамана Полтавського куреня, а зібране військо розпустив по різних місцях для рибних промислів і соляної здобичі [15].

Коли гетьман Мазепа довідався про події у Січі, він негайно послав у Кіш заспокійливий універсал. Але запорізька маса, яка вже давно втратила довіру до Мазепи, зачитавши того «поважного» листа гетьмана на загальній раді, вирішила навіть не відповідати на нього й послала гетьманському дозорці скаргу на Мазепу за те, що він затримує у себе запорізьких послів і без «слушного указу» не відпускає їх від себе. Зазнавши кривди від гетьмана в одному, запорожці не хотіли просити його ні про що інше: попередньо, готуючись до походу проти бусурманів, вони розпорядились не допускати з України в Запоріжжя ніяких ватажан; а тепер, внаслідок відмови росіян від походу на Крим, просять дозорцю дозволити всім ватажанам і купцям вільно їхати з України в запорізьку Січ. До того ж тепер і від татар нема ніякої небезпеки: запорізькі посланці, які щойно повернулися з Білогородщини від хана, який стоїть у гирлі Дунаю, в Кілії, уклали з ним мирний договір [16].

Про події в запорізькій Січі гетьманський дозорця довідався і з іншого джерела: він тримав на відкупі військового писаря запорізьких козаків, Созонта Грабовського, і від нього отримував перші й найдостовірніші відомості про всі найважливіші справи в Січі. Созонт Грабовський, перш ніж відіслати дозорці листа кошового Рубана й усього Війська, зробив на ньому власноручну дописку з поясненням справжнього становища в Запоріжжі. У цій дописці зазначалося, що Іван Гусак добровільно відмовився від кошівства через небажання козаків розірвати мир з Кримом; що в турецьке місто Кизикермен прибув якийсь купецький караван, який наміряється спочатку йти в Січ, а з Січі в міста України; що в тому каравані є двоє цікавих для дозорці людей [17]; що в Царгороді викупили з неволі якогось Челина й відіслали у Крим. Сповіщаючи про все це, Созонт Грабовський у своєму листі просив дозорцю прислати спеціально вірну людину для всіляких вістей у запорізьку Січ і обдарувати самого писаря якимось гостинцем: «Скоро-скоро до мене посилай посланця свого вірного, сповіщу про все, та з гостинцем посилай» [18].

Гетьман Мазепа, отримавши від свого дозорці останні вісті, поквапився послати повідомлення про це до Москви. У листі, написаному липня 2 дня, він сповіщав, що після приїзду в Січ від хана запорізьких, а разом з ними й ханських послів, добрий намір козаків служити Москві зіпсувався, і тепер усі козаки, навіть ті, які завжди були проти миру з Кримом і проти всіх узагалі бусурманів, вирішили відновити й на довгий час підтвердити з Кримом мир на тих умовах, на яких рік тому в Кам'яному Затоні його уклали.

Тодішній кошовий Іван Гусак, непорушно зберігаючи вірність великим государям, повстав проти перемир'я з Кримом, не пішов у скликану з цього приводу раду й відмовився від своєї булави. Тоді Військо, очолене натовпом неспокійних і бунтівливих голів, обрало на отаманство замість Івана Гусака Семена Рубана, курінного Полтавського куреня, котрий іще раніше, до відновлення миру з татарами, стояв з іншими за Крим.

[15] Архів Міністерства юстиції, 1693 р., кн. 67, арк. 867.

[16] Там же, арк. 866—895; Архів МЗС, 1693 р., зв. 10, № 916—901.

[17] Один Краснокутський, другий Висоцький, але хто вони такі, Грабовський не каже.

[18] Архів МЗС, 1693 р., зв. 10, № 916—901.

Сповіщаючи царів про події у Січі, гетьман Мазепа висловлював жаль з приводу того, що запорожці ввели його в оману своїми проханнями прислати до них допоміжні війська для боротьби проти бусурманів, що з теперішньої їхньої поведінки можна зробити висновок, як мало заслуговують вони на довір'я до себе; що серед них є немало «хитких і непостійних» голів, які роблять те, що їм заманеться, а не те, що розважність велить. Тепер запорожці, поновивши з кримчаками мир і сподіваючись на спокій з боку татар, будуть бундючитись перед гетьманським послом і «супроти нинішньої з боку царської величності відозви» дадуть горду відповідь. Уже й тепер запорізькі козаки, горді миром з Кримом, не вважали за потрібне відповісти на гетьманів лист з пропозицією почати воєнні промисли проти бусурманів: вони відписали тільки гетьманському дозорці про вибори в них Семена Рубана замість Івана Гусака, а самому гетьманові взагалі відмовилися писати [19].

Засуджуючи поведінку запорізьких козаків, Мазепа все-таки не припинив зносин з ними у різних справах. Ще до походу на Україну «щенюка» Петрика до кримського хана послали «для добрих мирних справ» царського гінця Василя Айтемирова й гетьманського посланця Василя Велецького, але до останнього часу ні одного, ні другого не відпустили з Криму.

З огляду на це в середині липня місяця 1693 року гетьман Мазепа за царським наказом послав у Крим надійну й бувалу людину, товмача Петра Волошанина, з царськими грамотами до кримського хана й особисто до російського гінця Василя Айтемирова. В супутники Волошанину Мазепа призначив довіреного козака Якима Книша. Виряджаючи товмача з царськими грамотами, гетьман дав йому власну грамоту й наказав вручити її великому візиру та окремого листа для кошового отамана Семена Рубана. В листі до Рубана Мазепа пояснював кошовому, що згаданий товмач Петро Волошанин їде ні для чого іншого, як для вивідування, чому царський гонець Василь Айтемиров і гетьманський посланець Василь Велецький так довго затримуються у Криму, а також для визволення деяких полонених (наприклад, сотника китайгородського Білана), захоплених татарами в різний час в українських містах. Попереджаючи про це кошового отамана, Мазепа просив не затримувати товмача в Січі й, давши йому надійних провідників, скорше відправити в турецьке містечко Кизикермен [20]. Про ці свої дії гетьман Мазепа сповістив через свого гінця Романа Селезнева так само й Москву, давши йому для царів копії листів, надісланих до Айтемирова у Крим і до Рубана в Січ [21].

З Москви гетьмана похвалили листовно, щодо ватаг, які йдуть на Запоріжжя, наказали чинити на свій розсуд, а щодо колишнього кошового отамана Івана Гусака заявили, що служба його царській величності відома і що нехай він царської милості чекає за неї [22].

Висилаючи в дорогу товмача Волошанина, Мазепа водночас повинен був відпустити від себе й дев'ятьох запорізьких посланців, затриманих ним іще в травні буцімто для зв'язку з Січчю на випадок, якщо почнеться у росіян з бусурманами війна, які даремно жили в гетьманській столиці Батурині. Вже на початку липня гетьман послав відомість до Москви про те, що запорізькі посланці, затримані в Батурині, не бажають більше там залишатись і дуже просять відпустити їх у Січ. З огляду на це гетьман, не бажаючи далі затримувати їх у себе, відпустив посланців у Січ, але дав їм листа для кошового отамана й усіх низових козаків, заявляючи в ньому, що на похід проти татар до нього, гетьмана, досі не надійшов монарший указ, а як тільки той указ надійде, гетьман негайно Війську Запорізькому про те дасть знати. Особисто государям Мазепа з цього приводу писав таке:

[19] Архів Міністерства юстиції, 1693 р. кн. 67, арк. 866—895; Архів МЗС, 1693 р., зв. 10, № 928—913.

[20] Архів МЗС, 1693 р., зв. 93, № 51; ориг. акти, зв. 10, № 930—915.

[21] Архів Міністерства юстиції, 1693 р., кн. 67, арк. 866—895.

[22] Там же.

«Якби в той час намір запорізьких козаків, за вашим монаршим указом, був доручений мені, то я міг би ще в той час привести Військо Запорізьке до здійснення воєнних промислів проти тих хреста святого ворогів, особливо з огляду на те, що й сам на той час сутній кошовий отаман Іван Гусак усіх товаришів настійно до того закликав, і багато товаришів разом з Гусаком хотіли розірвати з бусурманами перемир'я і почати з ними війну. І як розумні політики вони писали, що війну ту можна закінчити і щасливо, і здобично, якщо не відкладати її на тривалий час; якщо ж війну відкласти на роздуми й на тривалий час, то для щасливого закінчення її можуть знайтися різні перешкоди. Таким чином, коли я без вашого, великих государів, всемогутнього монаршого указу не смів їм швидко надати ніякої допомоги, а мої гінці, послані задля того до вас, великих государів, були затримані на довгий час у Москві, тоді добрий намір тих кращих запорізьких людей не був виконаний: у цей час повернулись із наддунайського міста Кілії від хана запорізькі посланці й принесли в Січ новину про підтвердження перемир'я, укладеного раніше в Кам'яному Затоні між татарами й козаками. Тоді легковажні й нестійкі люди підняли своїми розмовами на ноги всіх козаків і не лише поклали край усім думкам про розрив з татарами й воєнний промисел проти них, але й з радістю захотіли поновити з ними перемир'я. В цей час позбавили отаманства й кошового Івана Гусака; саме ж військо, зібране в Січ для наступних воєнних промислів, розпустили по різних місцях для рибної і соляної здобичі. Тепер трудно настроїти Військо Запорізьке так, щоб воно від поновленого з поганцями перемир'я відмовилось, і нині гетьманові з військом і народом слід усілякої від запорожців шкоди чекати» [23].

І справді, запорожці знову були настроєні до гетьмана вороже, й ця ворожнеча з особливою силою виявилася після прибуття у Січ царського товмача Петра Волошанина й гетьманського посланця Якима Книша.

Яким Книш, який виїхав з Батурина липня 14 дня, зустрів товмача Петра Волошанина біля фортеці Переволочної і поїхав з ним просто до Січі. Липня 21 дня Яким Книш і Петро Волошанин прибули в Січ і того ж дня відрекомендувались кошовому отаманові Семену Рубанові й усьому січовому товариству. Семен Рубан скликав військову раду з наявних козаків і на тій раді гетьманський посланець вручив кошовому царську грамоту й гетьманські листи. Кошовий, прийнявши грамоту й листи, передав їх писарю Созонтові Грабовському й наказав йому прочитати грамоту перед товариством уголос. Коли писар узяв у руки царську грамоту й дійшов у ній до тих слів, де мовилося, що «нинішнього літа воїнському походові під турські містечка не бути» і що того зичать самі государі, а не гетьман і його старшини, то запорожці припинили читання й почали кричати, що це вчинено безумовно за гетьманським бажанням і що саму грамоту також звичайно виклопотав у великих государів той же гетьман з метою виправдати себе й усю старшину в очах запорізьких козаків. Далі запорожці почали кричати про те, як вони, дізнавшись, що походу під турецькі містечка не буде, вчинили з мусульманами мир, а гетьман, довідавшись про те, зробив під них підкоп і послав для здобичі під Очаків, на Прогної, колишнього кошового Федька [24]. «Той Федько похапав турків і татар, які ходили по сіль, і багатьох з них побив, а татари побрали за те наших запорожців, невинних, на соляній здобичі 50 чоловік. Гетьман повинен нам видати всіх полонених, захоплених Федьком, і його самого, а якщо того не зробить, то хай чекає нас з ордами до себе на зиму в гості,— побачить тоді, що йому, його панам, орендарям і дозорцям буде. Колишній гетьман Іван Самойлович такого підкопу нам не робив; одним лиш раз спробував він зробити такий підкоп, але коли Сірко написав йому, що на нього готується сто тисяч шабель, то він злякався й відразу прислав нам вина, шинки й

[23] Архів МЗС, 1693 р., зв. 10, № 935—920.

[24] Або Федора Степановго; очевидно, він також мав прізвисько Гусак.

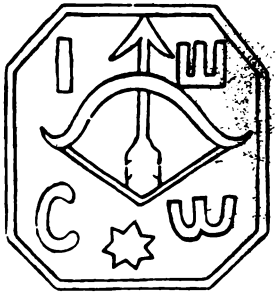
усіляких припасів. А цей гетьман називає нас пастухами, а його дозорця Рутковський ватаг з припасами на Запоріжжя не пропускає; але ми небавом візьмемо Рутковського в руки, щоб нам більше шкоди не робив. Доки Мазепа буде гетьманом, нам від нього добра нічого сподіватись, бо він усілякого добра зичить Москві й на Москву дивиться, а нам ніякого добра не бажає. Тільки той гетьман буде нам на руку, котрого ми поставимо на чорній раді». [25]

Про воєнний промисел запорізькі козаки казали, що вони тільки тоді підуть на бусурманів, коли отримають від Москви допомогу військом і жалування грошима в такій кількості, як посилає вона донським козакам. Втім, щиро бажали миру з невірними тільки піші козаки, а кінні, навпаки, хотіли проти бусурманів війни, бо під час війни вони можуть здобути язика, обміняти його на полоненого козака, можуть продати його й отримати з цього прибуток. Гетьман, наказуючи запорожцям іти війною на бусурманів, сам посилає у Крим послів для обміну колишнього китайгородського сотника Білана, котрий робить запорожцям таку саму шкоду, як і колишній кошовий Федько. Дуже розгнівавшись, запорожці врешті хотіли навіть узяти в товмача листи, розпечатати їх і прочитати, але від того їх стримав військовий писар.

Полишивши без жодної відповіді гетьманського листа, запорожці три дні тримали в себе послів [26], очікуючи, поки в Січ прийдуть з воєнних промислів запорізькі й городові козаки. Лише тоді, коли в Січі зібралася маса городових козаків, кошовий отаман удруге скликав раду й запитав усіх, як діяти з грамотами і з товмачем. Рада постановила товмача відпустити, а мир з турецькими містечками розірвати тільки з приходом російських військ, а до того часу про те й не думати, бо від того вигоди війську не буде ніякої.

Серпня 9 дня військо відпустило з Січі царського товмача, а разом з ним відправило своїх посланців, Данила, козака Щербинівського куреня, й Андрія Товмача, козака Донського куреня, з проханням до нуреддін-султана у Крим про звільнення п'ятидесяти запорізьких козаків, захоплених турками на соляній здобичі після промислу Федька. Своїм посланцям Військо наказало оголосити в Криму, що Федько ходив не з Запоріжжя, а з українських міст і що про його заміри запорожці не знали нічогісінько.

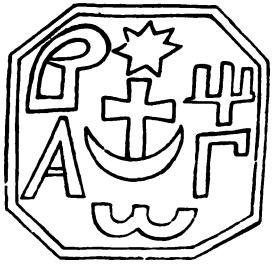
Хвилювання у Січі не вляглося й після від'їзду з неї царського посла. Цього разу запорожці, чомусь невдоволені з нового кошового Семена Рубана, знову хотіли обрати Гусака. Та Іван Гусак відкрито заявив усім, що він погодиться прийняти отаманську булаву лише тоді, коли Військо розірве мир з невірними. Але запорожці відмовилися задля одного Гусака розривати укладений з татарами мир і вирішили залишити й надалі Семена Рубана своїм кошовим, змінивши тільки військового суддю. Замість Фирса вони обрали Андрія Горба, людину постійну як у вчинках, так і в мові.

Печатка остерського сотника Шафрана. Прорис

[25] Архів Міністерства юстиції, 1693 р., кн. 67, арк. 1250—1270.

[26] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 165, 166.

Печатка остерського отамана Щупаки. Прорис

Лаючи Мазепу й засуджуючи всі його справи, запорожці не жалували й саму Москву: курінні отамани, приходячи до кошового Рубана в його курінь, говорили між собою, що коли московські війська, прийшовши під турецькі містечка, нічого не зроблять там і повернуть назад, то запорожці, з'єднавшися з ордою, почнуть бити москалів.

Потаємний прихильник Мазепи, військовий писар Созонт Грабовський, розмовляючи з Якимом Книшем, заявив йому наодинці, що як тільки хан кримський повернеться з Угорської землі, то запорожці негайно затвердять з ним мир і потім підуть на великоросійські міста: «В Малій же Росії їм ні для чого воювати, бо вона сама по собі кого слід повоює: винокурники, пастухи, вівчарі й голота всіх своїх начальників і панів поб'ють. Хочуть запорожці йти на великоросійські міста за те, що їм присилають з Москви не таке жалування, як донським козакам. Запорожці сердяться й за те, що на Самарі збудовані міста й заселені людьми; що вирубали їх стародавній ліс; що на Орелі сидить воєвода з військовими людьми, тоді як у статтях Хмельницького написано так, що московським ратним людям бути на Україні тільки в трьох містах. І те запорожців дуже обтяжує, що Москва гетьманів, старшину й полковників, кого винним визнає, без відома козаків бере й засилає в Сибір: винних у чомусь слід судити за військовими правилами. Образливо запорожцям і те, що коли вони просять війська собі на допомогу, то гетьман і воєвода відмовляються тим, що на це указу нема, без якого вони не сміють нікуди військ посилати, і цим вони наче водять запорожців за шию; від татар низового Війська вони не боронять, навпаки, завдяки Військові й самі в спокої живуть, а Війську через те лише збитки. Татари захоплюють їхню братію і в неволю шлють. Тому запорожцям неодмінно слід вибитися з-під московського ярма: коли вони доб'ються того, тоді не буде їм полонення від бусурманів» [27].

Запорожці, відпускаючи з Січі Книша, доручили йому листа для гетьмана Мазепи й наказали передати останньому про все, що Книш чув, перебуваючи в Січі.

У цьому «неввічливому й прикрому» листі, як назвав його сам гетьман, козаки називали Мазепу не батьком, а вітчимом України, який бажає їй не добра, а лиха, й нагадували йому, як він сам, підбиваючи все низове Військо проти головних неприятелів і ворогів святого хреста, тим самим обнадіював усіх козаків, змусив усіх чекати воєнного походу, а потім раптом оголосив, що без волі й царського указу Військо не може ні зібратися, ні йти проти бусурманів. Тоді Військо, не чекаючи від гетьмана промислу проти бусурманів, змушене було через свої недоліки поновити з ними перемир'я. А поновивши перемир'я і припинивши всілякі дії проти татар, військо раптом дізналося про те, що гетьман послав від себе в Прогної Федька і зробив це не стільки для здобування язиків, скільки для колотнечі й згуби низових козаків. Той Федько за гетьманським наказом узяв живцем на соляних промислах 40 турків і очаківських волохів, вісьмох з них порубав. За це очаківці й перекопці напали на запорізьких козаків, 52 чоловік взяли живцем, чотирьох закололи на смерть, деяких поранили в бою; немало поранених привезли в Січ. З усього того запорожці немало дивуються з «такого паскудного» промислу Федька й запитують гетьмана, чи не хоче він винищити тим самим увесь свій народ? Засуджуючи «безчесний» промисел гетьмана, Військо заявляє, що не попустить йому, якщо він не доставить у Січ невинно захоплених козаків і якщо він і надалі чинитиме таку зраду й згубні справи: краще згадати давню воїнську доблесть і не дозволити іржі з'їсти себе... Нехай гетьман пришле захоплених Федьком турків і волохів у запорізьку Січ, і військо відішле їх для обміну на своїх захоплених у неволю козаків. Нехай гетьман

[27] Архів Міністерства юстиції, 1693 р., кн. 67, арк. 1250—1270.

пришле також і самого Федька для покарання його за те, що він за військовий хліб і за доброту завдав військові такої згуби й безлічі турбот. Нехай би Федько інакше здобував собі славу,— не так здобували її під Очаковом Новицький, а під Кизикерменом цієї зими Палій, який з 20 тисячами війська полонив 18 татар, натомість стільки само поморозив своїх козаків. Нехай би Федько так само по-лицарськи вчинив, як учинив знатний товариш Максим, козак Сергіївського куреня. Максим, не бажаючи чинити жодного підкопу й зради Військові запорізьких козаків, пішов у дикі поля й там, з божою поміччю, побив нещадно безбашну [28] орду, яка на Переволочненському шляху, біля Келеберди й Переволочної, захоплювала в неволю християн. Тому Максимові від усього Війська — слава і хвала, а Федькові — безчестя й немилість, і від невільників прокляття». Закінчуючи свого листа, запорожці просили гетьмана не затримувати біля Переволочної ватаг з припасами хліба й торгових людей, які йшли з українських міст у Січ [29].

Листа козаків вручили гетьманському посланцеві Якиму Книшу й самого Книша мирно відпустили з Січі «на міста». Виїхавши з Січі, Яким Книш пристав до якогось грецького каравану і разом з ним зазнав «пригоди» від татар: біля річки Омельника на караван наскочив татарський чамбул або роз'їзд, який розгромив купців і разом з ними полонив Книша, при котрому були листи від запорізьких козаків. Але на той час у степу нагодився запорізький ватаг Максим Зацний, котрий, довідавшись про лихо, що спостигло купецький караван, кинувся слідами татар, наздогнав татарський чамбул на Чачаклії за рікою Бугом, там усіх «поганців трупом поклав», десятеро чоловік у полон узяв і серед них гетьманського посланця Книша з листами, якого негайно відпустив на волю. Після того Яким Книш приїхав у Батурин і сповістив гетьмана Мазепу про все, що з ним трапилося.

Гетьман Мазепа, який чекав від запорожців «усілякої приязні й послуху», а замість того отримав «дотклівого, ущипливого й вельми прикрого від них листа, яких не пишуть не тільки молодші старшим, але й рівні рівним», не загаявся дати їм на нього грунтовну відповідь. Запорожці, писав Мазепа, дорікають йому за те, що він не йде ні на Крим, ні на турецькі дніпровські містечка; але вони забувають про те, що гетьман без монаршого указу зовсім не може розпочинати таких справ. Дорікають запорожці гетьманові й за те, що він закликає їх іти на бусурманів, а сам не йде; але вони й тут забувають про те, що всі попередники Мазепи самі під неприятельські землі не ходили, а тільки до Війська низового «уставично» * писали, наказуючи проти неприятеля воєнний промисел чинити. «Ваші милості, всупереч правді, називаєте нас вітчимом, буцімто ми не дбаємо про цілість України й, завдаючи нам таких гострих стусанів, самі виявляєтесь несправедливими, коли чините так, як вам хочеться, а не так, як монарший їх царської пресвітлої величності наказує указ і як велить вам наша гетьманська настанова й порада: від монархів і від нас писано вам, щоб ви над неприятелями промисли чинили, а ви знову з ними перемир'я підтвердили; чинячи так самовільно самі, ви, однак, щодо нас лихословите й тим стягаєте на себе те, що хтось і вас назве пасинками, а не синами вітчизни України. Неодноразово нарікаєте на нас і за те, буцімто ви минулої зими дали нам знати про прихід неприятеля, а ми буцімто не дали тим неприятелям відсічі. Але ми як тоді писали вам, так і тепер повторюємо, що ваша звістка про тих неприятелів прийшла до нас у Батурин у вівторок, а бусурмани з нуреддін-султаном, під'юджені проклятим зрадником Петриком, зуміли підійти до Переволочної наступного дня, в середу; коли ж ми з військовими тяжарами управились і рушили у п'ятницю з Батурина,

[28] Безбашна орда, себто орда без начальника (баша — голова, начальник).

[29] Архів Міністерства юстиції, 1693 р., кн. 67, арк. 1250—1270.

* Постійно, завжди *(староукр.)*.

неприятель кинувся під Полтаву й того самого дня стрімголов повернув назад... Ви дорікаєте нам і за те, буцімто ми дозволяємо відважним лицарям ходити з міст під бусурманські оселі і буцімто в минулі часи даремно старалися під Кизикерменом Новицький і Палій. А особливо сердитесь за те, що колишній кошовий отаман, пан Федько, погромив з товариством у Стрілиці бусурманів і захопив кількох язиків; ви хочете за те Федькові відомстити й вимагаєте видати його. На це ми відповімо так: не слід би вам у тих воєнних учинках учити нас,— ми й самі з милості Бога маємо досить розуму, аби розібратись у тому. А що Новицький і Палій під Кизикерменом важливих результатів там не виявили, то ж і самі монархи часом даремно повертаються назад. Та й ходили ті згадані Новицький і Палій під місто Кизикермен не для того, щоб місто те здобути, а для того, щоб страх і шкоду неприятелю вчинити, й повернулись вони не даремно: замикаючи неприятеля на валах, вони повернулись до нас з язиками. А пан Федько, колишній кошовий отаман, з вашим-таки низовим товариством у поле ходив не з тим, щоб на Стрілицю пройти, до чого ми його й не заохочували, а з тим, аби десь ближче спостигнути ворогів, але ні на Бердах, ні на Молочних, ні на Тонких, ні на Сиваші, ні на Каланчаку не міг знайти язика, тому змушений був до Стрілиці йти, де з Божою поміччю йому й пощастило гаразд. Але негаразд те, що ви за ту поганську поразку гнівaєтесь на нього. Якщо вас тривожить у цьому випадку те, що ви з ними, поганами, підтвердили мир, то Федько й не знав того. Та й те вам відомо, що ваші умови без нашого гетьманського відома укладені і що ми ніяких зобов'язань не брали на себе... Отож за ту невинну провину негоже видавати вам пана Федька: дасть Бог, з плином часу і сам він, пан Федько, неодмінно приїде до вас і як щирий Війська низового товариш ваш буде вшанований цілковитою вашою дружбою. А щодо вашого докору в тому, що ми не радимось з вами про походи на воєнні промисли проти бусурманів, вам не оголошуємо про те і таким чином буцімто наказуємо чинити вам шкоду, то тут сама справа виправдовує нас: кожне військо, збираючись проти неприятеля у похід, не розголошує того, а намагається раптово обійти й ударити на нього. Так і нам заміру й задуму свого в таких справах оголошувати нікому не слід. А якщо б ми коли-небудь і написали вам про те, то безумовно, що з Січі неприятелі й довідалися б усе й не лише поводились би обережно, але й приготувались би до відсічі. Та й ви самі

Борис Петрович Шереметєв. Мідерит. XIX ст.

Федір Головін. Рисунок П. Іванова. XIX ст.

не будете приховувати того, що в Січі немало є таких людей, котрі все, що тільки почують на раді військовій читане в листах, чи почуте на словах, відразу ж передають у Кизикермен. А щодо ваших обіцянок і погроз об'єднатися з татарами і йти винищувати нас, то ми, як завжди, раді кожному з вас доброму молодцеві, нітрохи не злякаємося й тоді, коли хто з вас, бажаючи християнського кровопролиття, захоче на лиху справу прийти. Ми, гетьман і все військо городове, крім того, що носимо шаблі при боці, які кожен воїн носить при собі, і з допомогою всесильного ними обороняємося від ворогів, але ми маємо, поза тим, ще й інший, сильний і міцний великих государів захист для себе... Та якщо б ви, озлобившись, пішли по селах і українських хуторах й учинили там руйнування, то ви б викликали сльози і збитки ваших батьків, братів, сестер, дядьків, тіток та інших кревних і знайомих своїх. А коли б ви ще й церкви, на похвалу Його святого імені збудовані, поруйнували всюди, то яка ж вам самим була б від того втіха і яка була б слава? Вас би не тільки всі народи вилаяли й соромотною ганьбою вкрили, а й сам Господь Бог не дав би вам жити на світі й не полишив би без кари ваші душі... Але ми гадаємо, що ніхто з вас, розумних і уважних голів, не насмілиться вийти пустошити свою вітчизну й шматувати її нутрощі; звичайно, ви тільки на словах такі негідні речі можете плодити; та й не те поклало в основу свою Військо ваше Запорізьке низових козаків, щоб своїй вітчизні завдавати шкоду; а на тому звило воно своє гніздо, щоб на полі й на морі бусурманів воювати і їхні поганські житла руйнувати, чим усі ваші предки Війська запорізьких козаків здобули собі добре ім'я на весь світ. Нарешті, якщо ви, ваша милість, не будете їхньої царської величності указів виконувати й не перестанете нас вашими пасквілями й ущипливими язиками доймати, то заявляємо вам про те, що ми накажемо всіх ватажних людей затримувати в містах і жодна людина з них до вас у Січ не пройде» [30].

Для того, щоб сповістити про поведінку запорожців царів, гетьман Мазепа відрядив у Москву свого посланця Якима Книша й наказав йому усно передати думному дякові Омеляну Ігнатовичу Українцеву все, що довелось йому чути в Січі. На папері він, гетьман, тих запорізьких розмов не писав тому, що «внаслідок свого безумства й незнання і внаслідок своєї розпутної поведінки запорізькі козаки вимовляли не лише на гетьмана, але й на сили царських пресвітлих величностей багато нахабних докорів і лайливих нарікань і гудитимуть так до того часу, доки в них буде на отаманстві Семен Рубан, нинішній їхній кошовий». Цей кошовий, затримавши гетьманського товмача, зганьбив і скалічив його, б'ючи обухом по голові. Як після такого чинити «з буйномовним, свавільним і зловмисним» Військом запорізьких козаків? Забувши страх божий, запорізькі свавільці напали на грецьких купців, які їхали з Ніжина через Запоріжжя в турецькі міста, і коли гетьман подав отаманові вимогу віднайти пограбований козаками товар, то кошовий відмовив йому в цьому, відповідаючи, що такого товару він ніяк не може віднайти [31].

Вручаючи думському дякові Українцеву гетьманського листа, Яким Книш від себе повідомив про запорожців і їхні задуми, що після повернення з Угорщини в Крим хана й татар запорожці мають намір неодмінно укласти з ними мир і йти спільно з бусурманами на великоросійські міста.

Звістці, надісланій Мазепою, у Москві надали вельми поважного значення й тому вирішили вжити проти запорожців крайніх заходів: воєводам бєлгородському Борису Петровичу Шереметєву й севському князю Петрові Лукичу Львову наказали бути готовими до воєнного походу з кінними й пішими військами й на першу вимогу гетьмана йти без зволікання на відсіч неприятелів, кримських татар і запорізьких козаків, чинити над ними

[30] Архів МЗС, 1693 р., № 10, С. 936—921.

[31] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 165, 166.

промисел, скільки допоможе Бог[32]. Самому гетьманові надіслали царську грамоту з повідомленням, що під його руку переходять воєводи Шереметєв і Львов з наказом вивідувати про лихий намір запорізьких козаків і всіляко намагатися відвести їх від того. «А що запорожці говорили на раді непристойні слова й писали тобі, підданому нашому, в листі своєму з Книшем неввічливо, про те, ми, великі государі, нашої царської величності грамоту посилати до них не казали, бо посилали їм нещодавно нашу царської величності грамоту, з якою посилали до тебе, нашого підданого, через військового канцеляриста Михайла Забілу серпня 29 дня список і з надісланням грамоти нашої на Запоріжжя, якщо доведеться, наказано тобі, підданому нашому, вчинити на власний розсуд. І якщо ту грамоту нашу до них пошлють і вони ніяк не відгукнуться на неї, то тоді й буде вчинено наш указ. А що вони писали тобі про надіслання волохів і бусурманів, котрих узяв Федір Степанов [33] з товаришами для обміну на них запорізьких козаків, захоплених на соляній здобичі, то ми, великі государі, вказали щодо цього почекати, бо ж запорожці самі послали для звільнення тих козаків посланців у Крим, козака Щербинівського куреня й товмача Андрія, і наказали посланцям говорити перед татарами, що Федір ходив з міст, а не з Запоріжжя, і що тих козаків узяли на здобичі оманою. І якщо запорізьким посланцям у Криму відмовлять і захоплених козаків без розміну не звільнять, і запорожці знову почнуть просити прислати до них захоплених Федором волохів і бусурманів, то ти, підданий наш, маєш учинити на свій розсуд і про те нам, великим государям, відписати; головне, на що тобі в цій справі слід зважати, це те, щоб не принадити запорожців, не засмутити городових і польових воєнних промисловців і не зганьбити мужності й хоробрості їхньої» [34].

Звістка про відрядження до Москви Якима Книша незабаром докотилася до Коша, а чутки про рішучі заходи Москви змусили запорожців знову звернутися з листом до Мазепи. Вересня 11 дня вони написали довгого листа гетьманові й терміново відіслали його з козаком-посланцем.

У цьому листі запорожці писали, що даремно гетьман, посилаючись на всі попередні відповіді йому військового Коша, вважає, буцімто козаки завдали йому великої зневаги й тим самим зайняли щодо нього ворожу й неприязну позицію: керуючись лише істиною, козаки на таке звинувачення відповідають, що коли вони так і вчинили, то мали для того всі підстави; вони добре знають, що зухвало перечити й непристойно відповідати своєму начальникові — всупереч Богові і вчинили так через зневагу з боку самого гетьмана їхньої честі й слави і внаслідок засудження ним усього Запорізького низового Війська. Але зради в тому з їхньому боку ніякої не було: вони як служили своїм монархам і як корилися гетьманові, так вірно й тепер служать і коряться, але ні від монархів, ні від гетьмана не мають ніякої уваги й ніякого піклування. Якщо ж гетьман і невдоволений запорожцями, то невдоволений через те, що вони закликали його до війни проти бусурманів, і в тому з їхнього боку не могло бути нічого поганого; нав-

[32] Попри непорозуміння між гетьманом і запорожцями в той час, а саме серпня 15 дня, московський патріарх Адріан послав грамоту гетьману Мазепі з проханням визволити з татарського полону двох боярських дітей, Прокопія і Харитона Шишигіних, жителів приморського міста Ваги, захоплених кримським ханом десь у полон. Патріарх просив гетьмана во ім'я любові Христової й виконання заповіді Господньої послати кого-небудь у Запоріжжя до кошового отамана з листом, щоб гетьман відрядив охочих людей у Крим, за Перекоп, котрі могли б там двох згаданих полонених відшукати й викупити, якщо їх знайдуть живими; якщо ж померлими, дати знати про те в Москву. Патріарх писав, що гроші на викуп полонених надішлють негайно, а разом з тим видадуть і належну винагороду запорізьким козакам за мандрівку в Крим (*Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 167).

[33] Тобто, колишній кошовий отаман Федько.

[34] Архів Міністерства юстиції, 1693 р. кн. 67, арк. 1250—1270.

паки, від того могла бути лише вікопомна слава як Запорізькому Військові, так і самому гетьманові. На одностайне бажання Війська війни з бусурманами гетьман пише, щоб Військо не вчило його й не закликало до воєнного промислу, а попередньо багаторазово писав запорожцям, називаючи їх і самого себе синами єдиноутробними матері східної католицької церкви, купленими кров'ю Сина Божого, й наполягав, щоб вони, живучи в добрі й послухові, не схилялись ні на які бусурманські облесливі обіцянки й ні на годину ні в чому не вірили їм. І запорожці, пам'ятаючи страх божий і гетьманську настанову, утримували сталість, за яку їх не слід би було називати пасербами української вітчизни. З уст гетьмана запорожці чують і благословення, і прокляття: благословляючи, гетьман називає їх синами єдиноутробними матері східної церкви; проклинаючи, називає їх замість істинних синів пасербами й тим змушує козаків шукати собі такого батька, який не називав би їх пасербами. Тепер гетьман, відмовляючи запорожцям у допомозі, вимагає від них воєнного промислу над неприятелем, і запорожці завжди готові старатися для воєнного промислу і славної справи, але самі вони, при власному безсиллі, не можуть уповні проявити своє лицарство й заслужити милість монаршу й увагу свого регіментаря. Втім, вони й тепер аж ніяк не байдикують: добрі молодці з запорізького товариства, знаючи всі шляхи бусурманам, кидають їх собі під ноги й доставляють живих язиків гетьманській вельможності й великим государям. А щодо гетьманського докору за перемир'я, укладене запорожцями з бусурманами і його вимоги розірвати це перемир'я й мечем розправитися з татарами, то це перемир'я корисне й для самого гетьмана і для Запо-

Іван Забіла.
Портрет.
Близько 1702 р.

різького Війська: завдяки цьому гетьман часто отримує «авізи» * про неприятельські задуми; а запорожці завдяки тому отримують хліб, сіль і всілякий достаток. Вдовольнятися тим, що Військо отримує від гетьмана й від великих государів, аж ніяк неможливо: за дуваном на кожний курінь припадає по шість бочок борошна, яке надходить у Запоріжжя з гетьманської ласки, та по два алтини (часом трохи більше) грошей і по аршинові сукна на людину, які надсилають з милості монаршої. Якщо Військо покладатиметься на таке жалування й не матиме іншого промислу, то хіба можна цим вдовольнитися протягом тривалого часу? Їй Богу, нізащо! Тому запорожці можуть жити, лише дбаючи самі про себе. Маючи перемир'я з бусурманами, вони все-таки не полишають своїх лицарських справ, чинять на них зі свого славного гнізда Січі постійні напади й надалі про те дбатимуть. У такому разі ворогувати й гніватися на Запорізьке Військо немає жодних підстав. Сам гетьман, відомий своєю потайністю, потай від Запорізького Війська посилав у Прогної задля неприятельських язиків колишнього кошового Федька, і той Федько завдав великої шкоди Війську: він захопив у полон кількох бусурманів, а бусурмани забрали близько 70 чоловік запорізького товариства. Нарешті, що стосується докору гетьмана кошовому Семенові Рубану, котрий буцімто спонукав написати всі докірливі листи гетьманові й котрий нібито насмілився діткнути гетьманський гонор гнилими словами, то на це все Військо відповідає, що зміст будь-якого листа переважно залежить не від кошового, а від усієї військової ради: що Військо накаже написати в листі, того ні пан кошовий, ні писар без дозволу Війська змінити не можуть. Усі докірливі речі, які дійшли до гетьмана, писані за порадою Війська й були викликані його неприязню до запорожців. Як чинить гетьман, так діють його дозорця Іван Рутковський і збирачі «мостового» біля Переволочної: Рутковський присилає запорожцям борошно у бочках з-під смоли й дьогтю, а збирачі затримують біля перевозу українців, які йдуть у Січ з різними харчами і беруть з них великі побори. Оскільки цього раніше ніколи не було, то запорожці просять гетьмана того дозорцю з посади усунути, а «індуктові здирці» раз і назавжди припинити [35].

Висловивши Мазепі все, що було на душі, запорожці стали дещо поступливіші щодо гетьмана, а гетьман, своєю чергою, став дещо уважнішим до запорожців. У Москві також поставились до запорожців прихильно й вирішили послати їм у подарунок сто половинок шиптухових сукон; водночас наказали послати подарунок у 30 карбованців і колишньому кошовому отаманові Федору за його царській величності вірну службу.

З царськими подарунками послали піддячого Луку Хлопенського. Виїхавши з Москви в перші дні вересня, піддячий прибув у місто Батурин і там вручив сукна гетьманові Мазепі, а сам повернувся до Москви. В Батурині при огляді подарованих сукон виявилося, що три половинки були вимазані дьогтем. Гетьман, довідавшись про те, дуже стурбувався цією обставиною, але все-таки вирішив відіслати весь царський дарунок Запорізькому Військові і передоручив виконати цю справу одному з найхитріших людей свого регіменту, козаку Сидорові Горбаченку. Горбаченко, виїхавши з Батурина й дістався до Запоріжжя, зупинився за сім миль від Січі і звідти послав повідомлення про себе кошовому отаману Семенові Рубану. Кошовий отаман Семен Рубан, отримавши звістку про прибуття гетьманського гінця, скликав велику військову раду й, аби запобігти можливому заворушенню серед козаків, віддав наказ по всіх куренях запечатати всі шинки зі спиртними напоями. Приїхавши в запорізьку Січ, Сидір Горбаченко з'явився просто в раду, скликану, за звичаєм, на головному майдані біля січової церкви. Помолившись до церкви й уклонившись на всі чотири сторони чесному товариству, Сидір Горбаченко вручив кошовому

* Письмове повідомлення *(фр.)*.

[35] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 170—176.

гетьманського листа й просив «вичитати» його на раді. Кошовий отаман, узявши в руки того листа, передав військовому писареві й писар зачитав його перед усім товариством. Козаки вислухали весь лист до кінця, подякували великим государям за надісланий подарунок, оглянули подарунки й вирішили, що раніше ніколи царі не присилали такого хорошого сукна. Але писар і суддя, помітивши три половинки сукна, вимазані дьогтем, поспішили заховати їх під низ і заявили козакам, щоб вони розходилися по своїх куренях, бо сукно й без їхньої присутності приймуть усе сповна [36].

Жовтня 23 дня гетьман Мазепа сповіщав поштою государів про добре ставлення до нього запорізьких козаків і про те, що вони знову виступили ворогами бусурманів. Зокрема, в цей час колишній кошовий отаман Филон Лихопій розбив турків у Кизикермені й узяв кількох з них у полон. Запорожці через гетьмана просили великих государів про дозвіл на обмін полонених козаків на полонених бусурманів [37]. Одночасно з Лихопоєм проти татар діяв і колишній кошовий отаман Федько, який перед тим бив чолом великим государям за превелику монаршу милість і обіцяв за те вірно служити царському престолові. Федька послав сам гетьман з козацьким загоном «під неприятельські оселі для здобування татарського язика і для вивідування про наміри й задуми неприятельські». Через великі сніги й міцні морози Федько однак довго не подавав про себе ніяких звісток, але потім одна частина його товариства повернулась у міста, а друга разом із самим Федьком залишилася біля гирла ріки Дніпра, біля неприятельських осель «для виконання подальших пошуків язика» [38].

Але гетьмана турбувала крім Запоріжжя іще й сама Україна. В Україні на цей час усіх цікавило так зване орендне питання. Як відомо, гетьман Мазепа відмінив «оранду» тимчасово, лише на один рік. Після закінчення року він зібрав у Батурині старшин, і коли з'ясувалося, що збір грошей з торгів і шинків приніс значно менше прибутків, ніж раніше, гетьман запитав, як бути в цьому випадку. На це питання генеральна старшина відповіла, що вигідніша і для населення менш обтяжлива оренда, ніж мито. Тоді гетьман нагадав старшині, що таке рішення знову викличе невдоволення запорізьких козаків. Але на це гетьманові відповіли, що запорожцям до того ніякого діла нема, та й крім того вони й у себе допускають існування такої ж «оранди», яка є в усіх містах; від кожної куфи чи бочки певної місткості вина вони відбирають цілу третину на старшину й на курінних отаманів, а решту наказують продавати за встановленою військом ціною. Але Мазепа, не вдовольнившись такою відповіддю, вислухав думку щодо цього й простих людей, і коли й тут більшість подала свої голоси за «оранду», гетьман звернувся по затвердження такого рішення до Москви [39].

Тим часом звістка про зносини гетьмана з Запоріжжям небавом дійшла й у Крим і татари сприйняли її як лихий для себе знак. Внаслідок цього на початку січня 1694 року кизикерменський бей написав кошовому отаману Семенові Рубану листа з запевненням у добрих почуттях до Запорізького Війська товариства і з проханням прислати в Кизикермен полонених татар.

Що відповів на це бею кошовий — невідомо. Але того ж січня 24 дня Семен Рубан послав вдячного листа Мазепі за надіслання у новоспоруджену «в цілому деісусі іконним зображенням» січову церкву святої Покрови жертовника, воздуха й світильників для престолу; сповіщав про відрядження до гетьмана чотирьох полонених турків і про повернення у Крим з Білогородщини хана під час різдвяних свят [40].

[36] Архів МЗС, 1693 р., зв. 95, № 67.
[37] Там же, № 77.
[38] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 221.
[39] *Соловьев С.* История России. Т. 14. С. 215.
[40] Архів МЗС, 1694 р., зв. 96, № 1; ориг. акти, зв. 10, № 964—979.

Та ледве минуло кілька днів, як у Січі знову почалося бродіння серед козаків. В цей час кошовий отаман отримав великого листа від утікача Петрика з новим запрошенням іти на боротьбу з Москвою. У Запоріжжі після отримання листа Петрика знову почалася суперечка; одні хотіли йти за Петриком, інші відмовлялися від цього. Найбільше тягнули за Петриком ватажні промисловці, котрі тимчасово проживали в Січі, прийшовши туди з українських міст: «Це такі люди, що, живучи на Україні, не сміють там і рота розкрити, а як тільки зайдуть у Січ, звідки й беруться в них розмови й оповіді, що розпалюють бунти! Той меле сп'яна, а інший хоч і не п'є, бісів син, то й без пияцтва гіркотою дихає, собака, і не те що на гетьмана й на панів, а й на самих монархів жовчні слова говорить» [41].

Гетьман пильно стежив за настроєм запорізьких козаків і про все, що в них діялося, отримував точні відомості через своїх таємних агентів у самій Січі. Мазепі то доповідали, що запорожці стали на мирну ногу з бусурманами [42]; то сповіщали, що козаки, пізнавши бусурманську неправду, постановили розмиритися з ними й навіть затримали в себе двох турчинів і кількох татар, які приїхали з Криму на Україну з козаком Петром Вербецьким, аби відшукати своїх полонених синів і обміняти їх на полонених християн [43]. І справді, квітня 13 дня кошовий отаман Семен Рубан доповідав гетьманові про битву запорожців під Кизикерменом і про захоплення козаком Максимом Сергієнком у неволю кількох татар. Але за десять днів сам гетьман Мазепа писав до Москви, що до нього прибув із запорізької Січі в місто Батурин певний козак, котрий для того і був у Січі, щоб довідуватися як слід про кожен намір запорожців і сповіщати про те гетьмана. Тепер цей козак, прибувши з вістями, розповідав, що кошовий отаман Семен Рубан і все Запорізьке Військо приймали в себе ханського посланця, відновили й підтвердили попереднє перемир'я з ханом, укладене в Кам'яному Затоні; переказував, буцімто хан має знову піднятися зі своїми ордами наступного літа на Україну, покладаючись не стільки на свою шаблю і воєнні промисли, скільки на «облудні зваби», якими обнадіює його проклятий ворог Петрик [44].

І справді, запорожці, збентежені пропозицією Петрика, усе ще хвилювалися і ніяк не могли у своїй масі відмовитись від його химер, а тому ділилися на партії і вели між собою запеклу суперечку. Найбільш добромисні з них хотіли, що б там не було, походу на Крим, але не знаходили в цьому підтримки ні в гетьмана, ні в царів. Що таке козак без війни? Те саме, що писар без правої руки: без війни він і голий, без війни він і голодний. Козакові воювати з бусурманами, як казав український літописець, що солов'ю співати. Для того козак і народився на світ, для того він і живе. Відчуваючи суттєву й настійну необхідність війни з бусурманами, запорожці вирішили знову звернутися з проханням про те до Москви.

Квітня 30 дня кошовий отаман Семен Рубан, військовий суддя Андрій Кіндратів, військовий писар Созонт Грабовський і військовий осавул Петро Єремієв з усім Запорізьким низовим Військом написали листа «найсвітлішим, найдержавнішим государям, благочестивим христоіменитим помазанцям» і відіслали його зі значним козаком Максимом до Москви. В цьому листі було сказано, що запорожці, «приборкавши свою вільну нечемність премилостивими словами високоповажної і похвальної монаршої грамоти», розірвали мир з бусурманами й тепер готові виявити монархам належну старанність, іти шляхом своїх предків, які з давніх часів полицарськи діяли за ім'я боже й за гідність престолу батьків і прабатьків царської величності, котрі над бусурманами промишляли. Але, не маючи

[41] Архів Міністерства юстиції, 1694 р., кн. 69, арк. 268.

[42] Архів МЗС, 1694 р.; малоросійські ориг. акти, № 971—986, 974—989, 976—991.

[43] Там же, зв. 10, № 995—980.

[44] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 240.

власних сил стільки, щоб «до решти оселі поганські огидних Богові агарян зруйнувати», кошовий і все Військо просять великих государів очистити закритий для запорізьких, українських і великоросійських військ шлях униз Дніпром і знести з «сатанинських основ» турецьке місто Кизикермен з навколишніми поселеннями над рікою Дніпром... Окрім того, все Запорізьке низове Військо «сумнівається у невеликій і зело стисненій його милості ясновельможного гетьмана свободі»: у своїх «управах рейментарських» щодо воєнних промислів гетьман Іван Степанович Мазепа не такий вільний, як його попередники, й не може сам особисто, без царського указу, з військами проти бусурманів виходити. І це вельми дивує всі сусідні християнські народи; а Війську Запорізькому й усьому українському народові через невільне в краях царської величності гетьманське проживання завдається кривда. Тоді й Військо Запорізьке, і народ український, і люди великоросійські отримали б від вільних дій гетьмана «втіху і тріумф веселий». Та й бусурмани не піднімали б на запорожців меча свого. А тепер, ледь Запорізьке Військо встигло мир з бусурманами розірвати, як вони вночі 23 квітня, з неділі на понеділок, на святого великомученика Георгія Побідоносця, увірвались під саму Січ, і хоч людям завдали невеликої шкоди, але відігнали в них великі табуни коней. Запорожці, зібравшись у малій «чадці», пішли за тими бусурманами в погоню і на ріці Інгульці, неподалік від поганської оселі Кизикермена, усі свої втрати відбили і навіть двох кримських татар полонили, котрих тепер «з лицарським чоловіком» Максимом і його товариством, «що в полон татар гнало», в місто Москву відіслали. «Виявіть вашу милість, благочестиві царі, нашому товариству, вашим підданим, і не відмовте їм дар подати. Вони ж як досі, так і надалі, не перестануть з нами, з усім Військом Запорізьким, ревно всіляку у воїнських і у всіх вірностях службу виконувати. А слідом за поданням нашої чоломбитної грамоти звеліть, ваша царська пресвітла величність, негайно вельможному його милості панові Іоанну Стефановичу Мазепі, обох боків Дніпра гетьману при силах ваших монарших, великоросійських і українських, під Кизикермен з усім для війни необхідним на повалення того житла бусурманського простувати. Якщо ж велінням вашим, благочестивих монархів наших, від того вельможного пана гетьмана втримаєте і якщо йому на добру й усьому християнству корисну й похвальну, а бусурманам згубну справу не буде указу, то ми одностайно бажаємо, щоб за всемогутнім і всемилостивим монаршим указом вельможний його милість пан гетьман замість себе наказного від боку свого з військами городовим і охочим задля воїнського промислу й задля знищення поганської оселі й Кизикермена з усім необхідним відправив. А з тим військом і ми з'єднавшись на добру справу, скільки нам Господь Бог допомогу подасть, піднімемось» [45].

Молодому російському царю Петрові Олексійовичу прохання запорізьких козаків припало до душі. Він успадкував від попередньої політики думку оволодіти берегами Чорного моря, вигіднішого для Росії за холодне й мертве Біле море, і цю думку він хотів втілити в життя. Але минуле показало, що крім сильної армії для цього потрібні ще різні прикладні знання. І цар старанно готувався до цього, хоч виконання цього задуму відкладав на майбутнє.

Невідомо, що відповів цар Кошеві на його листа, можна лише здогадуватися, що відповідь була якщо не зовсім, то все ж сприятливою для запорізьких козаків, про що свідчить їхня подальша поведінка.

Коли «лицарський чоловік» Максим повернувся з Москви в Запоріжжя, у Січі якийсь час іще тривали розмови з приводу пропозиції Петрика й кримського хана, але після виборів нового кошового отамана Івана Шарпила противники Петрика й хана взяли гору над іншими [46].

[45] Архів МЗС, 1694 р., зв. 10, № 1000—985.

[46] Архів Міністерства юстиції, 1694 р., кн. 69, арк. 810.

Тоді наприкінці місяця червня запорізька ватага на чолі з Климом Цюцюренком мала сутичку на ріці Дніпрі з татарами [47]. Слідом за тим друга запорізька ватага з 400 козаків, шкодуючи свою братію, захоплену азовцями на річках Бердах і Молочній, очолена ватагом Семеном і полковником Леським Максименком, відомстила «вет за вет» бусурманам: вона проїхалася Дніпром і річкою Конкою повз турецьку фортецю Асламкермен, вийшла з Очаківського лиману, пристала біля берегів Криму, вийшла з човнів на суходіл, спалила й обернула на попіл кілька десятків ханських селищ і, «щедро проливши крові, багато бусурманів трупом поклала», взяла в полон до тисячі азовців — дітей, чоловіків і жінок; звільнила з полону до тисячі українців. Потім, потопивши в якомусь місці всі свої човни, ватага повернулася суходолом до того місця, де, за домовленістю, її чекало кінне військо низового товариства, і так щасливо повернулася у запорізьку Січ. Із Січі 400 запорізьких козаків з 75 полоненими татарами, очолені ватагом Семеном і полковником Леським Максименком, вирушили в місто Батурин, аби попросити в гетьмана Мазепи дозволу на поїздку до Москви до великих государів з тим, «щоб великі государі, подаючи охоту Війську низовому до воїнських промислів, усіх посланців прийняли і своїм государським багатим жалуванням милостиво вдовольнили». Гетьман Мазепа, вражений приїздом величезної запорізької ватаги, почав було посилатися на царський указ про заборону пускати в Москву великі запорізькі депутації, «соромив і відмовляв такими купами до государів не ходити», а ясир радив залишати в Січі й брати викуп за нього від родичів самих полонених. Але на всі ті докази запорожці заперечували гетьману тим, що вони з тим і здоров'я своє збували, і в кримські юрти водою «впадали», й села невірних пустошили, і кількасот християн з бусурманського полону звільнили, і неприятельський ясир чоловічої і жіночої статі «загорнули» — все те робили задля того, аби великим государям здобути славу, а собі від них отримати нагороду. А щодо затримання ясиру в самій Січі, то вони про це з кошовим своїм розмову вже мали, але оскільки для викупу потрібно укласти з бусурманами тимчасове перемир'я, то отаман відмовив у цьому прохачам. Коли ж гетьман, незважаючи на такі докази, не хотів відпустити до столиці більше ста депутатів, то козаки вирішили краще зовсім повернутись з ясирем у Січ, аніж їхати такою малою кількістю до государів. Після того Мазепа мусив піти на поступку й дозволити їхати до Москви двомстам із чотирьохсот, а двомстам наказав залишитись на Україні, але просити про милість у государів як для тих, котрі поїхали до Москви, так і для тих, яких залишили в Гадячі, «хоч би по одному полотнищу сукна, аби ці превисоке монарше ім'я так само прославляли і про багатолітнє великих государів царювання Господа Бога молили й надалі на вірну царській пресвітлій величності службу були готові» [48].

Великі государі змилувались і наказали видати 196 козакам, залишеним при гетьмані, по англійському сукну завбільшки в 5 аршинів; але натомість звеліли заявити їм, «що надалі їх братії, запорожцям, те надання не приклад, і якщо хтось у тих українських містах з таких самих ватаг почне залишатись, тим жалуванням великих государів надсилатися з Москви не буде» [49].

Що б там не було, але дії запорізьких козаків проти бусурманів з'єднали симпатії і серед московитів і стали відомі патріархові всеросійських церков Адріану: патріарх Адріан за мужній подвиг козаків — звільнення з турецької неволі православних християн — послав їм вдячну грамоту на текст: «вдячності й спілкування не забувайте, бо такими жертвами гаразд догоджаєте Богові» [50].

[47] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1694 р., зв. 10, № 1006—991.

[48] Архів МЗС, 1694 р., зв. 10, № 1007—992; 1696 р., зв. 10, № 30.

[49] Там же, малоросійські справи, 1696 р., зв. 10, № 30.

[50] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 243; Архів Міністерства юстиції, кн. 69, арк. 560.

Мужність запорожців тим голосніше прославляли в Москві, що сам Мазепа, який вислав свої полки в дикі поля для захисту українських промисловців від бусурманів, не досяг у цьому жодних успіхів. Задля цього гетьман відрядив Полтавський, Гадяцький, піхотний Кожухівський полк і кінний загін Ростківського й наказав їм іти до річок Кальміусу й Берд і нападати там на азовських бусурманів. А щоб забезпечити успіх справи, гетьман наказав пустити попереду полків рибних і соляних промисловців, а самим полкам причаїтись біля берегів згаданих рік «у належних місцях». Коли ж азовці вийдуть проти українських промислових людей, тоді полки «мають помсту їм за наших людей віддати». Але начальники цих полків мали діяти не самі, а разом з Військом запорізьких козаків, і якби їм не вдалося над тими азовцями промислу вчинити, то вони, об'єднавшись з Військом запорізьких козаків, повинні йти під кримські оселі бусурманів і там діяти проти неприятеля. За цим гетьманським наказом зібралося 10 тисяч «добрих людей», котрі, вирушивши в дорогу, перейшли річки Оріль і Самарь і вже «притягнули були до Вовчої ріки». Але тут «непостійна й зухвала чернь», не шануючи ні імені царів, не розуміючи і своєї власної користі, почала натовпами повертатись назад, відмовляючись тим, що їй незручно задля воєнних промислів ходити в такі віддалені місця, бо вдома у неї настали жнива й сінокоси в полях і, якщо вона пропустить цей дорогий для себе час, то дійде до цілковитих злиднів. Тому весь цей натовп далі згаданих місць не пішов. Тоді полковники всіх тих полків, побачивши в тій черні брак бажання воювати, не зважилися ні на що інше, як стати обозом біля Орелі-ріки, а для виконання гетьманського наказу відправити в дикі поля з кінним загоном і з виборним товариством усіх полків колишнього кошового отамана Федька, наказавши йому об'їжджати польові шляхи й де випаде напасти на неприятеля, чинити над ним промисел [51].

Про такий стан справ гетьман сам доповів у Москву. Він не мав ніяких підстав для невдоволення запорожцями і висловлював їм повну довіру. Зокрема, десь у цей час із Москви на ім'я гетьмана надійшла грамота, яку він мав передати в Січ, з наказом Кошеві відпустити в «належну дорогу» царського товмача й кримського гінця. Але гетьман, з огляду на те, що до нього дійшла чутка про добрий намір запорожців мирно й без зволікань відпустити обох посланців, вирішив затримати царську грамоту в себе й послати її у Кіш тільки тоді, коли запорожці чомусь надумають затримати в себе обох гінців [52].

Але запорожці думали тепер про інше й, заохочені вдалим походом своїх ватажан проти азовських людей, знову виступили проти бусурманів. Цього разу ними керував Іван Шарпило, себто сам кошовий отаман. З'єднавшись із загоном донських козаків, Шарпило вийшов із Січі з сімa сотнями низових козаків і рушив до урочища Чангар. Там він розгромив якесь татарське містечко, мав кровопролитну битву на Молочних Водах з нуреддін-султаном, відбив у неприятеля сім гармат, захопив у полон кількох мусульман і врешті нагнав такого страху кримским татарам, що сам нуреддін-султан, який збирався війною на Слобідську Україну, був змушений цим відкласти свій похід [53].

Не вдовольнившись походом на Чангар, той самий кошовий на початку осені ходив на якесь місто Паланку разом із загоном українських козаків [54]. Шарпило відбив у бусурманів немалу кількість коней, овець і рогатої худоби, але через погоню ворогів не встиг з усією здобиччю повернутись у запорізьку Січ і зупинився в урочищі Вільхи в пониззі Дніпра. З урочища Вільх він кілька разів ходив задля тих же промислів проти бусур-

[51] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1694 р., зв. 10, № 1005—990.
[52] Там же.
[53] Архів Міністерства юстиції, 1694 р., кн. 71, арк. 240; *Бантыш-Каменский Д.* История. Т. 3. С. 25.
[54] Архів Міністерства юстиції, 1694 р., кн. 71, арк. 240.

манів в урочище Стрілицю, але, не маючи язика, не міг спустошити того шляху. Опісля неприятелі підстерегли козаків і несподівано напали на них; Шарпило, повоювавши з бусурманами, вирішив краще повернутись у Січ. Але в Січі цей похід не сподобався козакам, і тому отамана Шарпила відразу після повернення у Кіш позбавили отаманської булави й замість нього обрали Петра Прима, або ж Примаса [55].

Новий кошовий отаман, зібравши невеликий загін козаків, тієї ж осені повторив низовий похід проти бусурманів, але, не отримавши вчасно підтримки Мазепи, не досянув значних успіхів. Давши султанам «по кавалерству» відсіч, кошовий через мізерність своїх сил не зміг зламати всіх бусурманів і без здобичі повернувся у Січ. Пробувши все літо у воєнному поході й тому не встигши заготувати ні продовольства для людей, ні корму для коней, кошовий Примас після повернення у Січ вирішив грудня 8 дня написати гетьманові Мазепі листа й у тому листі прохав його прийняти в українські міста 300 чоловік запорізьких козаків для утримання їх на час зими.

Таке прохання кошового зовсім не припало Мазепі до смаку і він довго, за його власними словами, «журився й висушував свій мозок» над тим, як би «привести запорожців у такий чин», щоб вони не обтяжили українських жителів. Врешті він визначив трьом сотням козаків становище в місті Келеберді, а решті наказав розійтися по домівках українських родичів і близьких своїх [56].

Але що означала ця ласка гетьмана трьомстам козакам, якщо вся маса Запорізького Війська не знала, з чого їй існувати й якщо вона, жадаючи війни з бусурманами, повернулась у Кіш ні з чим і могла очікувати нападу на Січ від самих татар? Хоч Москва й не забула прислати запорожцям [57] звичне жалування (його привіз у середині жовтня піддячий Протопопов), але це було не жалування, а вбога милостиня; по одному аршинові сукна й по два золоті на козака, з чого й випливало, що запорожцям вигідніше було мати справу з ханом, ніж з Москвою: від хана залежали й обмін полоненими, й полювання на звіра, й ловитва риби, й видобування солі [58].

Довідавшись про зміну настрою запорізьких козаків, гетьман Мазепа поквапився сповістити про це Москву. У своєму листі, писаному січня 5 дня 1695 року, гетьман доповідав, що запорожці «з приводу нинішнього кошового отамана» справді примирилися з бусурманами; що внаслідок цього торговельні люди почали потай покидати міста України зі своїми товарами, придатними для продажу, і йти у Крим. З огляду на це гетьман наказав зупиняти купців на проїжджих дорогах і забирати їх до в'язниці, а купецьких провідників присилати в Батурин для свідчень. А над запорожцями, котрі, користуючись указом, виданим іще за царя й великого князя Олексія Михайловича, проводять зими з кіньми в містечку Келеберді, звелів українській старшині «пильне око мати» [59].

Сповістивши царів про стан справ у Січі, гетьман Мазепа не полишав у спокої і самих козаків: він надіслав їм листа, у якому настійно радив відійти від кримського хана, натомість зібрати звідусюди всі свої сили й чекати царського походу під турецьке місто Азов, де козаків чекали і слава, і здобич, і безумовний успіх [60].

Услід за гетьманським листом лютого 8 дня кошовому отаману Петрові Приму й усьому Війську низових козаків надійшла грамота від самих царів. У тій грамоті йшлося про те, що царям через відряджених до Москви курінних отаманів Федора Кахеновського (очевидно, правильніше Кохановського) й Дементія Величковського стало відомо про намір двох

[55] Там же, кн. 74, арк. 651.
[56] Архів Міністерства юстиції, 1694 р., кн. 74, арк. 651—657.
[57] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1694 р., № 995.
[58] Архів Міністерства юстиції, 1694 р., кн. 69, арк. 385.
[59] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1695 р., зв. 10, № 1014—999.
[60] Там же, зв. 98, № 2.

кримських султанів іти війною на українські царської величності міста. За таку звістку царі й кошового отамана Приму й усе Запорізьке Військо милостиво хвалять і заохочують. Але не схвалюють царі наміру запорізьких козаків щодо «зносин з бусурманами про мир».. Запорожці, пам'ятаючи свою обіцянку, без указу царської величності перемир'я з бусурманами не повинні чинити й тим неслави на себе не стягати, а всіма заходами, сухим і водним шляхом, над ними воїнські промисли чинити, за що Запорізькому Військові й тепер уже відіслане царське грошове жалування, та й на майбутні часи козаків царі не забудуть [61].

Після такого запорізьким козакам не залишалося нічого іншого, як чинити промисел проти бусурманів [62].

Отже, запорожці від часу смерті славного кошового отамана Сірка протягом 15 років, з 1680 до 1695 року, не здійснили майже жодного, крім двох-трьох, походу, гідного справжніх лицарів подвигу й не скористалися для себе нічим з починань невтомного Петрика. Серед запорожців не було на той час жодної людини з таким полководницьким талантом, який мав кошовий Сірко. Був, щоправда, на Україні в той час славний своїми подвигами проти поляків і бусурманів полковник Семен Пилипо-

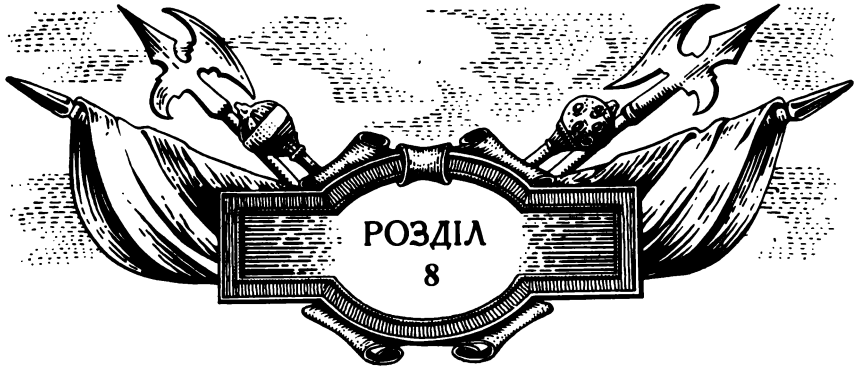
Дружина Семена Палія Феодосія з онуками. Портрет. Початок XVIII ст.

[61] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, зв. 2, № 1018—33.

[62] Там же, малоросійські справи, 1695 р., зв. 98, № 30.

вич Палій. На нього з надією дивилось усе Запоріжжя, але Палій тягнув у інший бік. Палій, як і всі щирі запорожці, був поборником народовладдя на Україні, захисником особистої волі й політичної автономії, ненависником панського самовладдя й пихатості та супротивником рабства в будь-якій формі й у всіх станах. Але він звив собі гніздо далеко від Запоріжжя, за правим берегом Дніпра, у Фастівщині. Частину Задніпров'я, себто землі від Дніпра до Дністра, теперішню Київську й Подільську губернії, за миром 1680 року між Росією, Туреччиною і Польщею, було визнано нейтральною й обернено на пустелю без міст і населення. Тим часом утиски нижчого стану в Лівобережній Україні в часи гетьманування Самойловича й особливо Мазепи, який поклав початок панщині, змушували й просту чернь, і козаків полишати села й міста на Лівобережній Україні й утікати на Україну правого берега Дніпра, визнану за трактатом 1680 року нічиєю. До того ж з 1683 року польський король Ян Собеський відкрито вступив у боротьбу з Туреччиною й вів цю боротьбу до 1691 року. Потребуючи бойових сил, Ян Собеський не тільки не перешкоджав переходові козаків у пустельний край і не лише дозволяв їм заселяти вибрані ними місця, а навіть звернувся з королівським універсалом до козацьких вождів, оголошуючи, що він надає козакам у повну власність весь пустельний край між Дніпром і Дністром, а за це просить їх допомагати йому в боротьбі проти бусурманів. З огляду на цей універсал маса черні й козаків, невдоволених порядками, запровадженими в Лівобережній Україні за регіментарства ненависних гетьманів Самойловича й Мазепи, ринула на правий берег Дніпра й небавом там з'явилися села, міста й козацькі полки. З'явилися й історичні діячі. Серед останніх за своїми видатними бойовими й колонізаторськими здібностями першим був полковник Семен Гурко, або Палій. Син простого козака, Палій народився у Борзні, потім пішов у Запоріжжя, де, за переказом, і отримав прізвисько Палій. Згодом, покинувши Січ, Палій зібрав навколо себе ватагу з молдавських, подністрянських і запорізьких вихідців і з ними став жити в місті Фастові. Все його життя, від юнацьких літ і до глибокої старості, є рядом воєн і бойових подвигів з поляками, татарами, турками і їхніми християнськими й нехристиянськими підданими й прибічниками. Зазнаючи натиску звідусюди, Семен Палій врешті втратив надію всидіти у своїй Фастівщині і йому спало на думку, що надійніше житиметься не під польським королем, а під російським царем. Отож Палій почав просити прийняти його в російське підданство. Але московський уряд, боячись порушити мир з Польщею, відхиляв прохання Палія. За Палія клопотався сам гетьман Мазепа, який у душі ненавидів славного полковника і так чи інакше хотів усунути його від справ, але й клопотання Мазепи були марними. Мазепа писав до Москви, що Палій, втративши надію, може піти до татар і тоді за ним підуть і запорожці. «Палію,— писали з цього приводу з Москви,— перейти на Запоріжжя зовсім не ганебно: яким шляхом він вийшов із Запоріжжя у Польщу, таким само шляхом може повернутися з Польщі в Запоріжжя». Але Палій сам не хотів іти на Запоріжжя: «На Запоріжжя йти мені не хочеться; хоч Військо двічі кликало мене туди й пропонувало кошове отаманство й навіть вищий чин, але я звик до городового життя, йти в Січ не бажаю, бо прийшовши туди, в низове Військо, муситиму робити те, що Військо захоче. Краще мені ще у Фастові до часу триматись, аніж раптом невідомо куди звідти йти... Шкода мені дуже розлучатися з цим місцем не тільки тому, що там багато будівництва мого, велике поле хлібом засіяне, але й тому, що я взяв це місце порожнє й заселив його не польськими підданими, а від ріки Дніпра, почасти з Війська Запорізького, почасти з волохів; церкви божі прикрашені влаштував, чого не випадає покинути»[63].

[63] *Соловьев С.* История России. Т. 14. С. 194, 212, 214; *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 209; Сын Отечества. 1848. № 8; Московский Наблюдатель 1838.

ПЕРШИЙ ПОХІД ПЕТРА І НА АЗОВ.
— ВІСТІ, ЗДОБУТІ ЗАПОРОЖЦЯМИ ПРО
СТАНОВИЩЕ В КРИМУ.— ВІСТІ ВІД УПІЙМАНИХ
У СТЕПУ ТАТАРСЬКИХ ЯЗИКІВ.— РОЗГРОМ ТАТАРСЬКОГО
ЗАГОНУ ІВАНОМ ГУСАКОМ.— ПРОСУВАННЯ РОСІЙСЬКО-КОЗАЦЬКОЇ
АРМІЇ СТЕПОМ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ БОЯРИНА ШЕРЕМЕТЄВА, ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ
Й ЗАПОРІЗЬКОЇ ФЛОТИЛІЇ ДНІПРОМ ПІД ПРОВОДОМ КОШОВОГО ОТАМАНА
МАКСИМА САМІЙЛЕНКА.— ЗДОБУТТЯ ЗАПОРОЖЦЯМИ ТУРЕЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ ТАВАНІ.
— ПОВЕРНЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ У СІЧ З КОШОВИМ САМІЙЛЕНКОМ.— ПОВЕДІНКА
600 КОЗАКІВ, ЗАЛИШЕНИХ У ТАВАНІ.— СТАНОВИЩЕ
ПОЛОНЕНИХ МУСУЛЬМАН У ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ.— ПОХІД КОШОВОГО ОТАМАНА
ГУСАКА ДО ОЧАКОВА.
— ПОДЯКА ЗАПОРІЗЬКОМУ ВІЙСЬКОВІ ВІД ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ Й ВИДАЧА
КОЗАКАМ ЦАРСЬКОГО ЖАЛУВАННЯ.— ПОМСТА ТАТАР І ЇХНІЙ НАПАД
НА УКРАЇНУ.— ГЕРОЇЧНИЙ ПОДВИГ ЗАПОРОЖЦІВ ПІД ГОВТВОЮ
І ЗАГИБЕЛЬ ПЕТРИКА.— ЛИСТ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ
ЗАПОРІЗЬКОМУ ВІЙСЬКОВІ З ПОДЯКОЮ ЗА УСПІШНІ ДІЇ
ПРОТИ ТАТАР І З ПОВІДОМЛЕННЯМ ПРО НАДІСЛАННЯ
ВІЙСЬКОВІ ЦАРСЬКОГО ЖАЛУВАННЯ.

Весна 1695 року принесла запорожцям цілком нові віяння, пробудила в них нові почуття й покликала до високих подвигів; слава їхньої зброї, дотоді дещо поблякла, знову прогриміла й прокотилася за межі України. В той час цар Петро Олексійович розпочав перший похід під турецьке місто Азов. «Російський цар Петро Олексійович, бажаючи мати відчинені двері з Меотійського озера (Азовське море) в Евксинопонт (Чорне море), а Війську Запорізькому відчинити ворота Дніпром у Очаківський лиман і в те т Евксинське море, здійснив похід під турецьке місто Азов» [1]. Але, збираючись у похід під Азов, цар Петро Олексійович відкрито оголосив про похід на Крим. Це робилося аби «здурити турків і несподівано напасти на Азов» [2]. Квітня 2 дня про це сповістили Петра Прима, кошового отамана запорізьких козаків. Запорожці піднеслися духом від такої новини й небавом доставили гетьманові важливі вісті про стан міста Азова і становище в Криму. «При нинішньому річному веселому святі Воскресіння Христа Спасителя,— писали вони в листі до гетьмана,— щиро вітаємо добродія нашого й бажаємо, аби се прехвальне свято зволив провести в радощах, в непорушному здоров'ї, а в поконанні ворогів хреста святого й віри нашої православної». Привітавши так вельможного гетьмана, запорожці далі повідомили йому те, що до нього послали кількох чоловік товаришів з Війська, які були в Криму й довідалися там про всі плани татар; просили його прислати у військовий скарб дві тисячі карбованців, окремо

[1] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 283.

[2] *Соловьев С.* История России. Т. 14. С. 221.

на військову сторожу сто єфимків церковних, не затримувати ватаг, які йдуть з України в Запоріжжя, й випустити з в'язниці якогось Андрія Стародуба. Про кримські вісті вони писали, що хан уже готовий був відпустити й царського гінця Айтемирова і гетьманського посланця Велецького з Криму на Русь, але в цей час від двох захоплених у полон донців стало відомо про підготовку московськими царями походу на турецьке місто Азов, і хан знову затримав гінців у себе, а сам почав готуватися до походу під Азов і чекає лише, за звичаєм усіх мусульман, появи місяця, і як тільки лише побачить молодий місяць, відразу ж розпочне похід мусульман. Про старого султана турецького козаки писали, що його

Петро I.
Гравюра.
Початок XVIII ст.

«цілком» задушили, і на його місце посадили його сина. Молодий султан присилав до хана при запорізьких посланцях чауша з жупаном і «з голим» мечем, аби хан протягом двох місяців став проти цісаря у цісарській землі; але хан відмовився тим, що йому потрібно захищати власну землю проти московських царів, і тепер він з усіма ордами готується йти під Азов [3].

Услід за повідомленням запорізьких козаків гетьман Мазепа отримав звістку й від власних людей. У четвер світлої неділі осавул Полтавського полку Микита Пляцький [4], перебуваючи охочим військом у диких полях, на урочищах Яланських біля Галчуських верхів'їв [5], неподалік від Вовчої ріки, упіймав там 25 азовських татарських язиків і привіз їх у Батурин квітня 15 дня. Головні з упійманих татар на допиті розповіли гетьманові таке. 46 чоловік їх вийшло під началом Байші-аги для здобичі і для здобуття язика з Азова під великоросійські міста біля ріки Тора; з ними «ув'язались» один турок і якийсь капітан російського походження. Схопивши десь одного козака, вони через весняні води далі йти не могли й повернули назад, причому 10 чоловік повернулись у Азов, а 36 з Байшею-агою пішли в дикі поля, сподіваючись там на степових річках знайти загоничів-козаків і поживитися від них. Коли ж вони зупинилися ночувати біля Яланських і Галчуських верхів'їв, то там на них напав ватаг Пляцький і спочатку відігнав у них коней, а потім напав і на них, одинадцятьох чоловік разом з агою побив, а двадцять п'ять чоловік забрав із собою. Татарські язики про справи в Азові й у Криму переказували таке. Про задуманий російськими царями похід під місто Азов ще минулої осені сповістив азовського бея калмицький тайша Аюкай, а бей азовський сповістив про те кримського хана й турського султана, і вони почали ремонтувати слабкі місця в Азові. А в тому Азові три міста кам'яні, четверте земляне, яке оточує всі три кам'яні міста; а те земляне місто має навколо рів завглибшки сім сажнів і жителі наступної весни збиралися підкопати той рів глибше. Гармат, пороху й усіляких припасів хлібних і воїнських у ньому безліч. Війська піхотного вогненного в тому місті тисяч сім, а кінноти, завжди готової до бою, близько тисячі, всі вони мають річне жалування; у випадку приходу ворожих (російських) військ бусурмани й до трьох-чотирьох тисяч кінноти наберуть. Останнім зимовим шляхом азовський бей з чотирмастами людьми ходив під'їздом під донське місто Черкаськ; під містом тим великий бій учинив, багатьох донців побив і осавула Максима Малишку з вісьмома донцями в полон узяв, і ті донці підтвердили чутку, яка дійшла до азовців, про підготовку російського війська до походу під місто Азов. Окрім того, навесні посилали з Азова під'їзд у 150 чоловік для язика під Ізюм і Маяк, великоросійські міста, захопили там 25 чоловік і привезли їх у Азов. Тут один з упійманих язиків повідомив азовцям усю правду про наступний похід росіян під Азов і за те його відпустили на волю, а решта й досі перебуває у неволі. Про хана кримського в Азові не чути нічого і чи піде він з ордами проти московських царів, про те немає ніяких вістей. А турецьке військо на свято святого Георгія має морем на суднах у Азов прийти й річне жалування з собою привезти, а скільки того війська, про те нікому невідомо. Про султана турського відомо те, що він ходив у польські краї, і всі бусурмани з великою здобиччю повернулись назад.

Зібравши всі ці відомості, гетьман Мазепа негайно відрядив спеціального гінця до Москви з пояснювальним листом від себе. В цьому листі він додав до сказаного те, що кримський хан послав свого каймакана в Царгород з привітанням нового султана «після взяття держави» і з проханням надіслати допомогу в Крим; крім того, сповіщав і про те, що татар-

[3] Архів МЗС, 1695 р., зв. 98, № 17.

[4] Його звуть то Пляцкою, то Плячником, то Пляченим, то Пляцьким.

[5] Річки Яли й річка Ганчул чи Гайчур і тепер існують у Катеринославській губернії, в Олександрівському повіті (*Эварницкий Д.* Вольности запорожских козаков. С. 157).

ські орди вже зібралися на Салгирі в Криму й готуються йти в похід «у підповню місяця сього».

На лист гетьмана з Москви послали царську грамоту з подякою за важливі новини, з похвалою за вірну й щиросердечну службу і з наказом написати похвалу запорізьким козакам і оголосити їм про те, щоб вони й надалі доставляли всілякі відомості про все, що стосується бусурманів [6].

Але запорізькі козаки й без того не забували бусурманів. У березні місяці, дня 10—12, татарський загін чисельністю близько ста чоловік переправився біля Кизикермена через Дніпро, пройшов на річку Малий Інгул, від Інгула на річку Малу Висунь і від Висуні «задля неситої здобичі своєї» хотів пройти під Білу Церкву й під Немирів; але тут, на Кизикерменському шляху, на нього напав колишній кошовий Іван Гусак зі 120 охотницькими козаками. Гусак той татарський загін погромив, немало татар поклав трупом, а дев'ятьох узяв живцем і квітня 7 дня відіслав у Батурин. З Батурина Іван Гусак з багатьма своїми козаками і з полоненими язиками, яких було дев'ятеро, хотів був їхати до Москви, щоб отримати від царів нагороду за свої «особливі потреби й клопоти, за важку дорогу у прикрий і холодний час». Але гетьман Мазепа зважив за можливе пустити до Москви тільки 50 чоловік козаків для доставки татарських язиків. Останнім гетьман перед тим, як відпустити до Москви, влаштував допит і з того допиту дізнався, що кримський хан захворів, але як тільки виздоровіє, то в татар, за давнім звичаєм мусульман, буде скликана рада в Криму, і як на тій раді вирішать, так воно й буде, тобто йти чи зовсім не йти на війну. Та тільки в той час, коли татарські язики були в Криму, ніякого рішення поки що не було; ходила тільки чутка, що наступного літа сам хан нікуди війною не піде, бо боїться, щоб козацькі ватаги знову не прокралися у Крим, як минулого літа вони пройшли Чангари, і не завдали б якоїсь шкоди кримським оселям. Про «проклятого» Петрика розповідав один з язиків, що він перебуває поблизу Тягині, в одному з білгородських сіл, і там за ханським наказом отримує місячний харч.

У Москві Іван Гусак і 53 чоловік козаків були милостиво прийняті й за службу отримали «зайве жалування від царів» [7].

Незалежно від того з огляду на майбутній похід у саму Січ гетьман послав подарунки — кілька штук сукна, півтузинків *, 10 куф горілки на кожний курінь і 500 золотих на сторожу; крім того, окремо на церкву січову 300 золотих. Посилаючи такі подарунки в Кіш, Мазепа наказував запорожцям взамін за це негайно розірвати з бусурманами перемир'я і готуватися до походу на Крим.

Запорожці прийняли гетьманський наказ «з радісною вістю» і за доставлені подарунки «дякували своєму великому добродієві, голови свої низько схиливши», прохаючи прийняти від Війська маленький подаруночок осетриною за великий подарунок. При всьому тому вони не проминули зауважити Мазепі, що для майбутнього воєнного походу Військо не має належних запасів ні одягу, ні зброї, ні грошової казни, тому просили ясновельможного гетьмана як чадолюбного вітця свого допомогти Військові у його потребах, обіцяючи за це завжди вірно й щиро працювати на свого добродія і негайно розмиритися з бусурманами. Викладаючи це прохання, кошовий отаман Максим Самійленко Сергіївський [8] і все Запорізьке Військо питали гетьмана про «науку й пораду», як їм виступати в похід, полем чи водою, і де стати «перед світлі очеса» гетьманської вельможності [9].

Попередні відомості про стан справ у татар збирали протягом усієї весни, і тільки влітку російсько-козацькі війська вийшли в похід на

[6] Архів МЗС, 1695 р., зв. 98, № 17.
[7] Архів МЗС, малоросійські справи, 1695 р., зв. 98, № 20.
* Шість штук *(пол.)*.
[8] Сергіївським його називають, очевидно, за приналежність до Сергіївського куреня.
[9] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1695 р., зв. 11, № 1030—1013.
[10] Акты, относящиеся к истории южной и западной России. Т. 5. № 283.
[11] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 443.

далекий південь проти мусульман. В цей час російська армія, розділена на три частини, йшла Доном, Волгою і Дніпром; остання, що складалася з росіян і українських козаків, була під командуванням боярина Бориса Петровича Шереметєва й гетьмана Івана Степановича Мазепи [10]. Мазепа рушив з Батурина травня 17 дня й переправився з лівого на правий берег Дніпра вище Переволочної, біля Мишуриного Рога, а Шереметєв переправився через Дніпро біля Переволочної. Тут обидва полководці об'єдналися і від Переволочної пішли звичним трактом через степові річки й долини під місто Кизикермен, куди прийшли липня 24 дня. Одночасно з українськими козаками йшли Дніпром на своїх чайках і запорізькі козаки під проводом кошового отамана Максима Самійленка, який замінив Петра Прима. Окрім Кизикермена російсько-козацьким військам доводилося мати справу ще з трьома турецькими фортецями — Мустріткерменом, або Таванню на острові Тавані посеред Дніпра, навпроти Кизикермена; Асламкерменом, розташованим навпроти Кизикермена під річкою Конкою, на кримському березі, й Мубереккерменом, або Шагін-Гіреєм, розміщеним за річкою Конкою, на острові Тавані, навпроти Асламкермена [11].

За донесенням боярина Бориса Петровича Шереметєва до Москви, події під Кизикерменом розгорталися так. Боярин і гетьман прибули з полками до міста Кизикермена липня 24 дня, години за дві до ночі. Ще того дня росіяни розпочали з кизикерменцями бій і під час того бою росіянам у полон потрапив якийсь волошин. Наступного дня російські ратники й українські козаки, підступивши до самого міста, влаштували шанці і з 25 до 30 липня безперервно, вдень і вночі, обстрілювали місто з гармат, по-

Преображенський собор в Ізюмі. 1684 р.

збивали верхні бійниці й тури на міській стіні, а також відібрали в неприятеля гармати, виставлені проти російських обозів і шанців. Липня 30 дня години о п'ятій дня через підкоп підірвали кутову від поля й великого рову, з очаківського боку, вежу разом з гарматами на ній; від того вибуху, як і від гранатного обстрілу, в місті виникла пожежа, а під час пожежі почали розриватися ядра й «духом» піднімати в повітря й викидати за місто людей. В той час російські ратні люди з прапорами й барабанним боєм увірвалися через пролом на місці вежі на міську стіну й розпочали з неприятелем затятий бій. Після п'ятигодинного бою росіяни побили під час штурму турків, волохів і татар «і в тому числі призвідців їхніх». Тоді неприятелі, зазнаючи великих втрат від гарматних і ручних ядер, від чаду в повітрі й пожежі, що почалася, відійшли й зачинились у менше містечко. Але зваживши, що з меншого міста їм не вдасться дістатися до Дніпра, бо їхні судна на воді спустилися від міста вниз, підняли великий лемент і плач, вибігли з меншого міста на проламану стіну, опустили прапори, замахали шапками й почали просити пощади і говорили про готовність віддати решту міста й гармат у руки російських людей. Для переговорів про мир неприятелі вислали до росіян на шанці писаря Шабана з кількома міщанами. Тоді боярин і гетьман послали в місто ратних людей і наказали їм привести до себе бея, агу й інших урядовців Кизикерменського містечка. Коли пораненого бея, агу й інших привели в обоз і в них відібрали міські ключі, тоді російські ратні люди відпустили до шанців, а бея і агу з товаришами відіслали під захист обозу, доки бусурмани всі вийдуть з міста. Липня 31 дня боярин і гетьман зі старшиною і з військом вийшли самі до воріт міста, аби приймати чоловіків, жінок і дітей, і спостерігали за їхнім виходом, побоюючись, щоб ратні люди, а найбільше черкаси й запорізькі козаки, спокушені здобиччю і майном, не вдерлись у місто й не вчинили якоїсь прикрості. Простоявши весь час, доки бусурмани виходили з міста, по обидва боки воріт, боярин і гетьман наказали прийняти їх і віддати під охорону полків; втім деяких упіймали російські ратні люди, українські й запорізькі козаки. Всього взяли: бея одного, аг 10, прапорів турецьких два, гармат мідних 14, ключів міських три; поза тим окремо в гетьмана опинилося кілька гармат, аг та інших турецьких старшин. Після прийняття людей і гармат боярин і гетьман за спільною радою наказали місто Кизикермен зруйнувати дощенту, щоб у ньому неприятель на майбутні часи ніякого захисту не мав, оскільки розбиті й розламані його місця через брак каменю, вапна, лісу й мулярів збудувати й відремонтувати до попереднього стану було неможливо. Оскільки ж у великому, середньому й малому містах усі будинки й усі будівлі були знищені вогнем, вежі й міські стіни підірвані на відстані в кілька сажнів та й біля міста, на передмістях, усі дворища й будівлі були спалені дотла, то й ратних людей залишити в ньому було неможливо [12].

Так діяли під Кизикерменом російські ратні люди й українські козаки. На долю власне запорізьких козаків випала фортеця Мустріт-Тавань чи власне Тавань; вони оточили цю фортецю човнами й діяли проти неї до того часу, поки Шереметєв і Мазепа не здобули місто Кизикермен. Тоді й Тавань, бачачи, що Кизикермен «уклонився» полководцям російсько-козацьких військ, «уклонився» Військові запорізьких козаків. Жителі двох інших замків, Асламкермена й Мубереккермена, бачачи падіння Кизикермена й Тавані, кинули великі гармати напризволяще й утекли з майном у Крим.

Після капітуляції жителів Кизикермена запорізькі козаки стояли в човнах на Дніпрі біля міських мурів і приймали в човни чоловіків, жінок

[12] Записки одесского общества истории и древностей. Т. 3. С. 269—272.

і дітей, котрі кидались униз з міських стін і їх відвозили від Кизикермена в Тавань. В цей час запорожці захопили багато ясиру й іще більше різної здобичі; здобич вони склали у величезну купу на острові Тавані і спокійно поділили між собою.

Скоривши російській зброї згадані міста, боярин і гетьман залишили в одному з них, Тавані, кілька сотень російсько-козацького війська й 600 запорізьких козаків, а самі повернулись попереднім трактом на Переволочну й Мишурин Ріг. Після відходу гетьмана рушили в Січ і запорізькі козаки зі своїм кошовим отаманом Максимом Самійленком, обтяжені здобиччю й безліччю полонених бусурманів. З турків і татар, привезених запорожцями в Січ, частина померла, інша добровільно охрестилася і її відпустили на волю у російські й українські міста. Третіх, які задумували погибель Кошеві й усьому Війську, вивели за Січ і всіх, від малих і до старих, чоловіків і жінок, нещадно винищили [13].

Повернувшись у міста України, гетьман Мазепа за царським повелінням відіслав через Сидора Горбаченка свого листа кошовому отаманові й усьому товариству з приписом надавати допомогу тому військові з росіян, українців і самих-таки запорізьких козаків, яке залишили в Таванському містечку. Щоб мати більше свободи на час оборони проти бусурманів, гетьман наказав кошовому отаманові вивести запорізьке військо з Тавані й перемістити його в Муберекермен і Асламкермен. Незалежно від того гетьман Мазепа на допомогу охоронцям здобутих міст послав по 500 козаків з усілякими припасами з Лубенського й Гадяцького полків; запорожцям з окремим гінцем послали по кожухові на козака на час зимових холодів. Окрім усього того гетьман наказав лубенському полковникові Леонтію Свічці приготувати протягом зими півтори тисячі відібраних козаків, узяти необхідні для них хлібні припаси й за першої ж можливості йти на пониззя Дніпра й поправити, наскільки буде можливо, здобуті турецькі містечка, хоч би і насипати на вози піску й розташувати їх навколо містечок.

На лист гетьмана Мазепи кошовий отаман Іван Гусак відповів через того ж гінця листопада 7 дня 1695 року. Кошовий Гусак писав, що запорожці, зібравшись на Коші в посполитій раді, вислухали гетьманського листа з наказом зберегти фортецю Таванського містечка на славній ріці Дніпрі. Втримати й зберегти цю фортецю вони готові вже тому, що так можуть убезпечити дорогу своєму кінному війську, яке ходить на промисел на Крим, і морському військові, яке ходить у Чорне море проти ворогів святого хреста, і можуть розширити свої володіння у бусурманських становищах навпроти містечка в гирлі Конки. Запорожці до шестисот чоловік свого товариства в містечку готові додати ще кількасот, аби тільки дати «притулище» своїм «лицарським людям», а нечестивим бусурманам нагнати ще більшого страху. Що ж до Асламкермена й Муберекермена, то перше з цих містечок зруйноване дощенту, а друге цілком спалене, а тому поправити їх через зимовий час аж ніяк неможливо. Асламкермен потерпів минулої осені, коли козаки були під вежею Очакова і спалили там майже всі передмістя і прилеглі до них місця; тоді, підійшовши до Асламкермена, вони зрівняли з землею усі його вежі й усі стіни, зіпсували й завалили камінням усі його криниці. А Муберекермен над Кінською рікою під час загального руйнування спалений і стіни його ще тоді були зруйновані й лежали на землі. Бажаючи пресвітлим государям у будь-який час свою вірну службу служити, щоб від них монаршу милість мати, запорожці могли б вивести своє товариство й у інше місце з Таванського містечка, забезпечивши його гарматами для відсічі бусурманам; але з огляду на те, що товариство з настанням зими вже встигло розташуватись і засісти в Таванському містечку, вивести його звідти на нове місце ніяк не

[13] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 283—285.

можна. Лиш навесні можна буде покинути Тавань і приготувати нове місце козакам; а тепер, сидячи в Тавані, запорожці, допоки стане в них сил, будуть надавати християнському військові допомогу, а неприятелю чинити відсіч [14].

Повернувшись із Запоріжжя в Батурин, Сидір Горбаченко усно переказав гетьманові Мазепі, що сам кошовий отаман Іван Гусак і січове військо ходили на пониззя Дніпра проти бусурманів, були під вежею, чи замочком-містечком на Перевізній пристані навпроти Очакова, на морському березі від Стрілиці, чинили приступи того містечка, й хоч через міцність фортеці й брак часу не здобули його, але спалили всі поля й величезні припаси сіна, захопили багато худоби й овець. З огляду на «зимності», що надійшли, вони скоро повернулись у Січ, нагнавши великий страх на Очаків і сусідні з ним бусурманські міста.

Гетьман Мазепа, довідавшись про такі дії козаків, послав їм найпривітнішого листа з обіцянкою «прещедрого» царського жалування і заразом з проханням безнастанно воювати ту погань, бусурманів, і нещадно їхні оселі руйнувати [15].

Запорожці в Тавані, скоряючись волі Коша і сподіваючись на милість царів, безвихідно сиділи в містечку, зазнавали там великих злигоднів від зимового холоду. Грудня 9 дня з Таванського містечка прибув до Батурина переволочненський сотник, який супроводив туди хлібні припаси й кожухи, і розповів гетьманові про стан справ у містечку таке. Ратні люди царської величності, запорізькі козаки й сердюцька піхота зустріли сотника з особливою радістю й висловили велику вдячність за надіслані їм кожухи й хлібні припаси, яких вони так потребували через настання зими. Сотник на власні очі бачив, що сердюцька піхота й козаки Гадяцького й Лубенського полків та «прибулі» люди, які були з козаками, влаштували собі земляну фортецю при кам'яному Таванському містечку: від кам'яного містечка до ріки Дніпра вони насипали високий вал і викопали глибокий рів; на валу для обстрілу бусурманів поставили коші й дерев'яні надовби, а з Ніпра (Дніпра) пустили воду в рів «і задля того надійна їм може бути, з божою поміччю, на зиму оборона; тільки навесну від великої води може бути пошкодження в тих ровах». Проте захисники міста зазнають великих злигоднів через брак хат: в містечку не тільки нема ніяких хат, а нема й порядних куренів, таких, які є в Січі у запорізьких козаків:

Імам на фоні мечеті. Мідерит М. Вощанка. 1678 р.

[14] Архів Міністерства юстиції, 1695 р., кн. 75, арк. 478—487.

[15] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1695 р., зв. 11, № 1034—1017.

через брак лісу на дніпровських островах у фортеці збудовано найменші курені, так що козакам доводиться мало що не під голим небом на землі лежати, не маючи ніякого захисту «від зимових прикрощів». Втім, ті самі козаки, зазнаючи злигоднів від браку куренів, в той же час вирішили спорудити дерев'яну церкву в Таванському містечку. Крім неприємності зимових холодів військо скаржилося також на велику тугу, яка охоплювала всіх козаків у далекій і тісній фортеці серед ненависних бусурманів, тому просило гетьмана прислати на зміну інше військо.

Запорожці, сидячи в Таванському містечку, «відзивалися» до кримського хана з пропозицією купити в них весь мусульманський ясир, на що хан відповів їм, що він сам піде в міста московських царів, набере там потрібну йому кількість невільників і тоді викупить у запорожців весь ясир [16]. Свою погрозу хан, як згодом з'ясувалося, справді виконав.

Того ж місяця грудня із Січі до Москви вирядили депутатів за царською казною для тих козаків, котрі витримали «цілорічну» службу в Таванському містечку. Зі «щедрої милості» царів на 600 козаків видано 6000 золотих, тобто по 10 золотих на кожного козака. Гетьман відіслав цю казну з «умыслными» своїми посланцями, Семеном Карпекою й Омеляном Гнилим, у запорізьку Січ, і просив кошового отамана, щоб ці гроші роздали саме тим козакам, котрі протягом року витримали службу в Таванському містечку. А щоб у цьому не сталося якогось ошуканства, гетьман порадив кошовому доручити цю справу курінним отаманам, бо ж кожен курінний отаман добре знає своїх козаків. А коли ті гроші до Січі дійдуть, Військо повинно вручити їх «добрим з товариства козакам» і відіслати у фортецю Тавань. Після вручення казни таванським козакам кошовий повинен подбати про те, щоб козаки, взявши гроші, до кінця року не сміли покинути острів [17].

В той час, коли частина запорізьких козаків перебувала в Таванському містечку, в середині січня 1696 року величезна кількість татар на чолі з калгою і нуреддіном-султаном, віддячуючи росіянам за втрату Кизикермена й інших містечок, вдерлася в українські міста й найперше кинулась у повіт Полтавського полку. Тут вони зруйнували Китайгород, Кишеньку й Келеберду. З земель Полтавського полку татари вдарили на Миргородський повіт, знесли вогнем і мечем усі побережні села й міста, а «жителів, де наганяли, рубали впень». Гетьман поквапився вислати проти татар три полки, але ці полки, довідавшись від упійманого язика про численність бусурманських сил, зайняли вичікувальну позицію біля міста Говтви; з українськими козаками було й 600—700 запорізьких козаків. Частина піших козаків з тих полкав вийшла була на говтвянські подвір'я назустріч бусурманам, але, не встоявши проти переваги ворогів, скоро повернулася. Разом з піхотою відважно вийшли на говтвянські городи за тини й запорізькі козаки; але коли ті тини знищив татарський «тумолт» [18], то запорізькі козаки всі полягли під шаблями бусурманів і «за цілість своєї вітчизни спочили вічним сном».

Від Говтви частина татар знову повернулася в повіт Полтавського полку. Тут вони перейшли Ворсклу-ріку, ліву притоку Дніпра, й почали здобувати містечко Нехворощу, навпроти якого на лівому березі ріки Орелі стояв Нехворощанський монастир во ім'я Спаса [19]. Не змігши завдати містечкові ніякої шкоди, орда спалила заново збудований з фільварками монастир і після того спішно пішла у Крим [20].

[16] Архів Міністерства юстиції, 1695 р., кн. 75, арк. 381, 478, 683—687, 701.

[17] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1695 р., зв. 11, № 1035—1018.

[18] Польською мовою слово «tumult» означає тривога, шум, але в якому розумінні вжито його тут — невідомо; можливо, у значенні бунтівники.

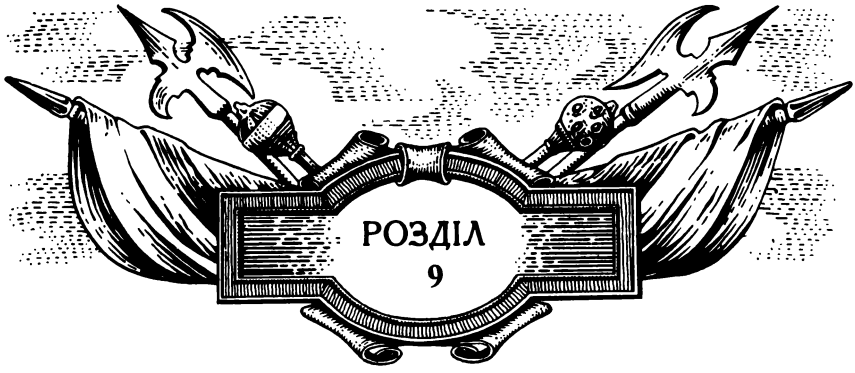
[19] Руїни цього монастиря, як свідчать збережені документи, Заорільського Святоуспенського, у наш час є в Новомосковському пов. Катеринославської губ., біля с. Чернеччини.

[20] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 368.

У той час серед татар був і Петрик, затятий ворог Москви. Він знову закликав на війну проти Москви, на захист вітчизни, запорізьких козаків. Але цим разом жодна людина не пішла до нього; навпаки, сам Кіш сповістив гетьмана про лихо, що загрожувало Україні з боку бусурманів. Для самого Петрика цей похід був фатальним; його вбив під містом Кишенькою козак Яким Вечірченко, що не викликало ні в кого ні жалю, ні сліз.

Гетьман, дуже вдоволений запорожцями за звістку про наміри татар, воч ця звістка й надійшла до нього дещо запізно, надіслав їм квітня 4 дня вдячного листа, прохаючи «й надалі про наміри й неприятельські зміни сповіщати». Повідомивши їх про погром, вчинений бусурманами в українських містах, він сповіщав Кіш про відступ кримських татар у Крим, а білгородських — у Білгород. На завершення свого листа сповіщав козаків про надіслання їм «річного з надбавкою грошового жалування» просто в Січ, а хлібного жалування тільки у фортецю Кодак, куди, через брак власних підвод, просив вислати з Січі човни й довезти той хліб водою у сам Кіш, у чому козаки не зустрінуть перешкод завдяки весняній воді навіть у самих порогах Дніпра [21].

[21] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 368, 369, 373.

РОЗДІЛ 9

ДРУГИЙ ПОХІД ПЕТРА ПІД ТУРЕЦЬКЕ МІСТО АЗОВ.— ГЕТЬМАН ПРОПОНУЄ ЦАРЮ ПЕТРОВІ СПОРУДИТИ ФЛОТ ДЛЯ ПОХОДУ СУДНАМИ.— ВИХІД У ЧОРНЕ МОРЕ ОТАМАНА ЧАЛОГО Й ВАТАГИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ.— ПРИЇЗД У СІЧ ГЕТЬМАНСЬКОГО ПОСЛАНЦЯ З ПРОПОЗИЦІЄЮ ІТИ В ПОХІД ПРОТИ БУСУРМАНІВ.— СКАРГА ЗАПОРОЖЦІВ НА БРАК СУДЕН І НА ГРАБУНКИ З БОКУ БУСУРМАНІВ.— ДОНЕСЕННЯ ПРО ЦЕ ЦАРЕВІ ПЕТРУ. — ЛИСТ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ ГЕТЬМАНОВІ ПРО НАДІСЛАННЯ ХЛІБНИХ ПРИПАСІВ З ОГЛЯДУ НА МАЙБУТНЮ ВІЙНУ З БУСУРМАНАМИ І ВІДПОВІДЬ НА ЦЕ ГЕТЬМАНА КОЗАКАМ.— ПОХІД ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ З КНЯЗЕМ ДОЛГОРУКИМ З УКРАЇНСЬКИХ МІСТ УНИЗ ДНІПРОМ І ВІДОМОСТІ, ОТРИМАНІ НИМИ ПРО ДІЇ БУСУРМАНІВ. — ПОДВИГИ ЗАПОРОЖЦІВ ПРОТИ БУСУРМАНІВ ДО ПРИБУТТЯ РОСІЙСЬКО-КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК.— ВАТАГ ЧАЛИЙ І КОШОВИЙ МОРОЗ БІЛЯ БЕРЕГІВ КРИМУ, НА ЧОРНОМУ МОРІ Й У ЛИМАНІ ДНІПРА. — ТРАГІЧНА ЗАГИБЕЛЬ ЧАЛОГО Й МУЖНІ ПОДВИГИ МОРОЗА. — ПОЇЗДКА ЗАПОРІЗЬКИХ ЗДОБИЧНИКІВ ДО МОСКВИ. — ЗАБОРОНА ГЕТЬМАНОВІ ПРОПУСКАТИ ВЕЛИКУ КІЛЬКІСТЬ ЗАПОРІЗЬКИХ ПОСЛАНЦІВ ДО МОСКВИ.

Перший похід росаян під турецьке місто Азов закінчився торжеством для бусурманів і неславою для російського царя Петра: Петро мусив покинути Азов, устигши зруйнувати в ньому лише дві-три кріпосні вежі. Але на той час ні сусідні держави, ні самі піддані російського царя ще не знали, що над Росією зійшла нова зоря і що молодий російський цар з наполегливістю, притаманною усім геніальним людям, не складе зброї доти, доки не здолає ворога. Посиливши свої війська, набудувавши нових кораблів, викликавши до себе зарубіжних майстрів, наготувавши велику кількість різноманітних бойових засобів, цар Петро Олексійович оголосив другий похід на місто Азов. Усіх українських і запорізьких козаків також прикликали до походу проти бусурманів. Цим разом гетьман Мазепа, бажаючи догодити цареві, висловив готовність спорудити морський і річковий флот з двома тисячами запорожців, котрі, плаваючи морем, не допускатимуть турків під місто Азов; а також, зайнявши місця в пониззі Дніпра, захищатимуть володіння українських і запорізьких козаків. На таку справу гетьман просив на дві тисячі хлібних припасів і тисячу карбованців, а місцем побудови суден вказував місто Брянськ. Цар з радістю прийняв план Мазепи, але зважив за потрібне зауважити йому, щоб на випадок сповільнення виготовлення суден у далеких брянських лісах гетьман подбав про їхнє спорудження в українських містах, звідки їх через Переволочну, гирла Орелі, Кодак і до самого Очакова можна доставити Дніпром [1].

[1] Архів Міністерства юстиції, 1696 р., кн. 76, арк. 138, 470, 483.

У цей час кошовим отаманом запорізьких козаків був Іван Гусак. Перебуваючи в Коші до отримання гетьманської казни на побудову суден, Іван Гусак у квітні 1696 року відпустив у море отамана Чалого з п'ятьма сотнями добірних козаків [2]. А сам сповістив гетьмана листом, що серед низового товариства є ще певна кількість бажаючих іти в море проти бусурманів, для чого просив гетьмана, з огляду на брак грошей у Січі, прислати для спорудження суден царської казни.

Гетьман Мазепа, отримавши таку заяву кошового Гусака й бажаючи точно знати про бойові засоби запорізьких козаків, відрядив у Січ з листом батуринського сотника Сидора Горбаченка й наказав йому про все низове Військо детально розпитати й негайно про те в Батурин повідомити.

Сидір Горбаченко прибув у Січ квітня 25 дня уночі й наступного ранку був уже в раді з гетьманським листом, вручив його кошовому отаману Іванові Гусаку. Кошовий Гусак узяв гетьманського листа й наказав зачитати його всім козакам. Вислухавши гетьманського листа, в якому низовому Військові пропонувався наступного літа похід на Чорне море проти невірнив бусурманів, усі козаки одностайно відповіли, що вони готові з радістю прийняти пропозицію гетьмана, і затримує їх лише відсутність надійних суден. У всій Січі тільки й набереться, що 50 човнів, та й тих без ремонту не можна використати: для них потрібні і смола, й коноплі, й інші припаси. Іще один-два десятки суден, здобутих попередньо козаками у неприятеля, можна знайти й біля самої Січі, але вони надто розхитані від частого плавання водою і тому потребують надто великого ремонту й наполегливої праці. Щоправда, в усьому Запоріжжі є достатня кількість суден, але на них вийшли з Січі і з Таванського містечка в море близько тисячі запорізьких промислових козаків; вони сіли по тридцять чоловік у кожний човен і прихопили з собою в похід три гармати.

За час перебування у Січі гетьманський гонець сам бачив, як туди йшли численні городові козаки, які почули про майбутнє роздавання царської казни всім охочим до воїнського походу проти бусурманів. Там само гетьманський гонець дізнався про набіги татар на землі Запоріжжя: першого разу татари в кількості 500 чоловік підбігали до самарських містечок і захопили в них певну кількість людей і коней; другого разу, перед святом святого Георгія, татарський чамбул захопив на риболовлі, нижче Таванського містечка на Дніпрі, 80 запорізьких козаків. А християнські вихідці принесли з Криму звістку, що турецький султан уже наказав кримському ханові йти в Угорську землю війною, але хан на султанський указ відповів, що йому в жодному разі не можна виходити в далекий похід, бо він очікує походу на Крим московських і козацьких військ і що запорожці вже розгулюють Чорним морем на своїх човнах.

Відпускаючи від себе гетьманського гінця, козаки вручили йому свого листа до Мазепи, в якому подякували гетьманові за його бажання «розширити й примножити честь усього православного християнського воїнства», а заодно просили його прислати в Січ хлібні припаси й грошову казну, взамін обіцяючи за монарший престол, за щасливе панування гетьмана й за всіх православних християнських людей, скільки Бог подасть їм допомоги й сил, воювати проти невірних бусурманів. Усе Військо й тепер готове воювати проти своїх споконвічних ворогів, але для цього потрібно мати певну кількість морських човнів. Хоч запорожці й самі мають під рукою деякі човни, та ті човни надто мілкі й придатні лише для Дніпра; виходити в них «у таке бурхливе море» аж ніяк не можна. Щоправда, було в запорожців 10 легких водних суден, але в них вийшли в море 500 промислових козаків. Тому Військо просить гетьмана докласти зусиль для виготовлення підошов і дерева для 40 морських суден, а до того дерева закупити заліза, канатів, смоли, конопаті, полотна і якорів, і все те доставити

[2] Архів Міністерства юстиції, 1696 р., кн. 76, арк 528.

[3] Там же, арк. 517—533.

в саму Січ, а разом з тим прислати хлібні припаси й царську казну, яку мали поділити між козаками «для мушкетной стрільби».

Дуже не сподобалася Мазепі така мова запорожців і тому, щойно Сидір Горбаченко повернувся в Батурин, гетьман знову послав у Січ свого гінця з великим листом. У цьому листі він писав, що не таку відповідь сподівався він отримати від них; він розраховував, що запорожці негайно вийдуть у похід і тим відразу перешкодять бусурманам і не дозволять їм перекинути допомогу під місто Азов. А замість того всього запорожці співають одне, що не мають на чому в море піти й тому вимагають спорудити сорок морських човнів з усім необхідним до них. Але поки зроблять сорок необхідних стругів, мине немало часу і зручна хвилина для нападу на ворогів безповоротно мине. З огляду на все викладене гетьман вважає «непристойною річчю» вимогу запорожців надати їм хлібні припаси й грошову казну і відмовляє їм у припасах і в казні; щодо морських човнів радить самим виготовити їх і якомога швидше йти на них у море проти бусурманів [3].

Пославши такого промовистого листа в запорізький Кіш, гетьман Мазепа небавом, травня 6 дня, відіслав «найнижчий» лист до Москви. В цьому

Іван Мазепа.
Портрет
з замку Гріпсгольм.
Мідерит. XVIII ст.

останньому листі Мазепа сповіщав, що він посилав свого спеціального гінця у запорізьку Січ і через того гінця пропонував козакам іти в морський похід, оголосивши їм про пожалування з монаршої казни тисячі карбованців на купівлю хлібних припасів і на спорудження морських човнів. На цю пропозицію запорізькі козаки «показали бажання й обіцяли особливу ретельність до того прикласти». Але водночас заявили про те, що в них немає для морського походу ніяких засобів і тому просили доставити їм з міст підошви, дошки, залізо, смолу, коноплю, полотно і якорі для сорока човнів, а крім того, вимагали негайно прислати в Січ надані государем на воєнні припаси й на флот тисячу карбованців. Але гетьман вирішив царських грошей і хлібні припаси запорожцям не посилати, побоюючись того, що вони можуть без потреби витратити казну й розібрати хлібні припаси «без надання служби» по куренях і щоб «через те самому гетьманові таку справу в невирішені не зарахували». До того ж і деякі з-посеред самих запорізьких козаків, «доброратні й старанні до государя й до самого гетьмана», також не радили посилати в Січ ні хлібні припаси, ні надану казну. Але гетьман просить самого государя вирішити це питання: себто, чи затримувати пожалувані козакам хлібні припаси, чи негйно їх у Січ відіслати.

Ставлячи Петрові таке питання для вирішення, гетьман Мазепа водночас питав государя, коли йому виходити з полками й де об'єднатися з воєводою Борисом Петровичем Шереметєвим, аби наступного літа на службі великого государя перебувати: «У які числа з осель виходити і де з боярином і воєводою з'єднатись маємо, а якщо під Очаковом промисли воєнні можна буде чинити, то про те дбатимемо пильно; та тільки цього літа ріка Дніпро такою бути збирається, що нині навіть ранньої весни в ній дуже мало води, й погоди мають бути дуже убогі,— важко буде переправляти через пороги водяні судна: для того потрібні великі судна. Доповідають мені придніпровські побережні люди, що як іще з зими у Дніпрі було дуже мало води, так і тепер з години на годину все зменшується».

Відповідь на гетьманський запит надійшла травня 20 дня. Цар Петро Олексійович уповні схвалив розпорядження гетьмана щодо збору всіх військ біля ріки Псла, але час виходу у воєнний похід залишали на розсуд його самого й воєводи Бориса Петровича Шереметєва. А запорізьким козакам цар наказав написати листа, аби вони наступного літа йшли на Чорне море для здійснення воїнського промислу над бусурманами і для відвернення неприятельських сил вад турського міста Азова. Тим же з них, котрі перебували разом з російськими ратниками в Таванському містечку, наказав послати з Києва в Переволочну три тисячі четей хлібних припасів і житнього борошна [4].

У той час, як тривало це листування між гетьманом і царем, 500 запорожців під прапором отамана Чалого [5] вийшли в море проти бусурманів. Розгулюючи морем на сво-х чайках, січовики напали на турецькі судна, зчепилися з тими суднами на абордаж, захопили вісім суден, що йшли з хлібними припасами в Очаків, і дев'ять з різними товарами, багатьох турків віддали морським хвилям, багатьох забрали в полон і привели в запорізьку Січ [6].

Гетьман Мазепа лише тепер вирішив послати в Запорізьку Січ з батуринським сотником Дмитром Нестеренком милостивий царський указ, 1000 карбованців грошей на побудову морських суден, кількасот бочок хлібних припасів на валці з двохсот підвод і, крім того, для боротьби проти бусурманів відрядив полковника Костянтина Мокієвського з Київським полком,

[4] Архів Міністерства юстиції, 1696 р., кн. 76, арк. 517—533.

[5] За Бантишем-Каменським ім'я Чалого було Яків (История Малой России. Т. 3. С. 30).

[6] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 3. С. 30.

але за все те вимагав від запорожців негайно вийти в Дніпровський лиман [7].

Але запорожці за якийсь час до отримання указу вже діяли проти бусурманів. У середині червня колишній кошовий отаман Іван Гусак з товариством на кількох сотнях коней вийшов у «дикі поля для здобування язика» й, залігши на шляху на Кінській річці, став підстерігати там татар. Тут на Гусака наштовхнувся загін із 37 татар, висланий ханом для захоплення «руського язика про українських православних воїв» під місто Новобогородицьк. Цей загін марно провів кілька днів під Новобогородицьким містечком і вже повернув назад. Запорожці, побачивши татарський загін, що скакав степом, погналися за ним услід і доскакали до урочища Токмача; тут вони напали на бусурманів, частину їх убили, одного на прізвище Булай полонили живцем. Після повернення у Січ козаки показали Булая кошовому Морозу, а Мороз відіслав полоненого татарина з учасниками справи, Костем Гордієнком і Федором Макляком з товаришами, до гетьмана Мазепи в табір на річку Коломак. Мазепа написав про те липня 4 дня до Москви. Користуючись такою нагодою, гетьман сповіщав государя про плани татар. Коли російські війська, писав Мазепа зі слів полоненого татарина Булая, почали збиратися біля Білгорода, а сам гетьман переправився з військом через ріку Псьол і пішов Самарським трактом просто до Коломака, то кримський хан, захопивши на річці Вовчій, що впадає у Самарь, рибних промисловців, дізнався про похід російсько-козацьких військ, вийшов на Сиваш між Перекопом і Чанґарами, біля Гнилого моря, і скликав там генеральну раду. На раді вирішили чекати наближення російсько-козацьких військ на річці Конці й там дати їм рішучий бій, загородивши подальший шлях у Крим. Зайнявши позицію у Сиваші, хан послав під Азов нуреддін-султана з 10 тисячами війська. Незалежно від хана під Азов послали за три рази 45 турецьких каторг. Сам турецький султан кілька разів посилав кримському ханові наказ, аби той без жодних відмовок ішов з усіма своїми ордами на допомогу туркам проти німецьких військ. Але хан рішуче відмовив султанові, посилаючись на небезпеку з боку росіян, котрі, йдучи під Азов, могли зайти в Крим і захопити там у полон татарських жінок і дітей. Хан послав тільки свого сина Казі-Ґірея до білгородської орди, яка стояла біля ріки Дністра й чекала ханського наказу з огляду на наступну війну [8].

Але послуги запорожців російському цареві й гетьманові цим не обмежилися. Отримавши грошову казну, а разом з нею «поважну» грамоту царської величності, а водночас певну частину хлібних припасів, запорожці відіслали з Коша государеві вдячного листа від усього товариства. В тому листі вони заявили, що вони «з охочим» серцем вибралися (червня 30 дня) у кількості 1740 чоловік під проводом кошового отамана Якова Мороза до Чорного моря на щойно зроблених морських човнах у похід водою і щиро готова, наскільки дасть їм Господь Бог сили, чинити промисел проти бусурманів, ворогів православної віри й святого хреста [9].

Своєю чергою про вихід запорожців у море сповістив царя Петра й гетьман Мазепа [10]. Сам гетьман послав до Азова 15 000 війська під командою Якова Лизогуба і липня 6 дня зійшовся на річці Коломаку з боярином Шереметєвим. Звідти спустився до річки Берестової, де простояв табором до останніх днів липня, охороняючи кордони України від раптового нападу татар.

Тим часом кошовий Яків Мороз, ватажний отаман Чалий і полковник Мокієвський вийшли з Січі, разом спустилися Дніпром до так званого

[7] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1696 р., зв. 11, № 1047—1030; 1699 р., зв. 107, № 18; Архів Міністерства юстиції, 1696 р., кн. 76, арк. 528.

[8] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1696 р., зв. 11, № 1041—1024, 1045—1028, 1047—1030.

[9] Там же, № 1048—1031.

[10] Там же.

Козячого Рога чи Кизимису [11]. Біля Козячого Рога Мокієвський відділився від запорізьких козаків, але майже відразу довідався, що частина війська, залишеного ним на острові Тавані, повстала проти нього й обрала полковником хорунжого Сергія Солонину. Тоді Мокієвський зважив за потрібне повернутись у Січ і з Січі негайно сповістив гетьмана Мазепу про подію у Тавані. Гетьман Мазепа для з'ясування справжнього стану справ послав від себе генерального хорунжого Юхима Лизогуба, наказав позбавити Солонину полковничого чину і замість нього знову відновити у званні Мокієвського.

Тим часом кошовий Мороз, ватажний отаман Чалий і запорізькі козаки продовжили свій похід у пониззя Дніпра. Уже в липні місяці вони вийшли у відкрите море з лиману Дніпра, розділили свій флот на дві частини, й одна частина з 340 козаків на чолі з Чалим рушила до кримського міста Хозлеве, козацькою мовою Козлова [12], а Яків Мороз зостався у морі гуляти.

Не дійшовши п'ять верст до міста Хозлеве, отаман Чалий залишив усі свої чайки біля кримських берегів, а сам з ватагою вийшов на материк і вчинив напад на вежі осілих татар. Розоривши два татарські села й полонивши 62 мусульман, Чалий знову повернувся до своїх чайок, щасливо сів у них і пішов назад морем у Дніпровський лиман. Козаки вже встигли наблизитись до турецького міста Очакова, але тут проти них вишикувалось кілька турецьких каторг і фуркат, отож вони поспіхом пристали до Козацького острова й ошанцювалися на ньому. Два дні вони відбивалися від бусурманів, а вночі з другого на третій день знову сіли в човни й попливли вгору. Дійшовши до Стрілиці й до урочища Сагайдачних кучугур, козаки побачили, що водяним шляхом їм далі не пройти, тому висадились на лівий берег Дніпра й пішли у вільховий ліс. Але тут на них напав з одного боку кримський хан, а з другого яничари, які гналися за ними морем і, «обточивши их дробною, огнистою и арматною стрільбою», нещадно вражали з усіх сторін. Козаки, за розповіддю одного з учасників справи Данила Татарчука, мужньо захищалися протягом усього 27 серпня, але врешті, знесилені від браку води й фізично вичерпані, вирішили здатися разом зі своїм ясирем у руки бусурманів. Чалий, котрий убив двох турків, наперед передбачив сам собі смерть від ворогів. І справді, його вбили, коли він прийшов до них. Решту 340 козаків узяли живцем і від-

Яничари. Мідерит М. Вощанка. 1678 р.

[11] З татарської «кизи» — дівчина, отже, Кизимис означає мис дівчини, тобто мис, неприступний, як дівчина.

[12] Тепер місто Євпаторія на південному березі Криму.

правили до Очакова в полон. Хан, отримавши полонених козаків, дарував їм життя й побажав обміняти їх на полонених мусульман [13].

У той час, як одна частина козаків запорізьких діяла на пониззі Дніпра, друга частина діяла на Чорному морі проти бусурманів. Цими козаками на 40 човнах керував сам властивий кошовий отаман Яків Мороз. Козаки, помітивши десь у морі турецький флот, раптово кинулись на нього, розбили три турецькі судна і при цьому захопили п'ять турецьких листів, які візир віз ханові у Крим. Після всього того козаки повернули з моря в гирло Дніпра, але тут їм з двох сторін заступили дорогу стовпища бусурманів: у гирлі турецькі війська, з поля хан зі своєю ордою. Бусурмани почали чинити наступи на козаків і дуже їм надокучати. Кошовий отаман спочатку дав їм бій, та потім, зваживши, що не може зі своїми товаришами піднятися вгору Дніпром, пристав до Стрілиці, всі судна й речі в ріці потопив, а сам з військом і з язиками, яких було 27 чоловік, пройшов пішки між ордами до Таванського острова, а звідти до Січі неушкодженим дістався. З Січі кошовий, зібравши велику депутацію з 6000 козаків, відіслав усі турецькі листи з власним листом гетьманові Мазепі. У своєму листі Яків Мороз писав таке: «Отримавши високоповажну государську грамоту й батьківське вашої вельможності повеління, надіслане Військові запорізьких козаків про вихід у Чорне море проти ворогів, ми вчинили те не словом, а за своїм давнім відважним лицарським промислом, здійснили те самою справою, як тільки нам випав на те час. Вийшовши на Чорне море в 40 суднах, які тільки й могли зробити від убогості своєї, ми, не морщачи чола, знатно відвагою своєю стали проти неприятеля святого хреста й, зустрівшись з каторгами на морі, сильно вдарили на них; але через малий розмір своїх суден не могли їм завдати великої шкоди, хоч і здобули перемогу над деякими з них. Після того, повернувши водяним шляхом у гирло Дніпра, ми побачили багато поганських сил, тому пристали до другого, від степу, берега й пішки пішли уздовж Дніпра. Нині з новоздобутими язиками посилаємо те знатне товариство наше з двома полковниками, Григорієм Сагайдачним і Петром Сорочинським та з трьома ватажними осавулами, котрі в роботах перебували, вашій милостивого добродія вельможності, і покірне прохання подаємо, аби ваша вельможність, подивившись на таку працю й лицарську відвагу їхню, зволила відпустити їх до пресвітлого монаршого престолу, аби вони у царської пресвітлої величності могли здобути собі милість. З тим же товариством, яке їде до милості вашої, посилаємо для передачі його царській пресвітлій величності наше прохання з побажанням: виготовити нам для морських походів на 40 стругів підошви, дощок, заліза, якорів, вітрил та інших необхідних до того речей і до майбутньої осені прислати; про те ми окремого листа й до його царської пресвітлої величності посилаємо. Ми ж Військо Запорізьке низове, поробивши з того майна власними руками струги морські, будемо найпильніше й вірно служити найсвітлішому монаршому престолові, а вашій вельможності віддавати нескінченну славу» [14].

За цей час, липня 17 дня, російські війська під командою самого царя Петра й українські козаки під проводом наказного гетьмана Якова Лизогуба здобули турецьке місто Азов. Після щасливої перемоги цар Петро Олексійович послав Мазепі листа й у ньому на радощах вимагав, щоб гетьман з'явився до нього. Мазепа негайно виїхав назустріч государеві й побачив його у слобідському містечку Острогозьку чи Рибному.

За відсутності Мазепи серпня 20 дня згадані запорізькі полковники, осавули й козаки, яких було 600, прибули до Батурина, але побачили гетьмана тільки у вересні 14 дня, коли той повернувся додому.

Мужні подвиги запорожців у відкритому морі, їхня героїчна стійкість у боротьбі з незліченними ворогами в пониззі Дніпра, трагічна загибель

[13] Архів Міністерства юстиції, 1696 р., кн. 78, арк. 69, 83.

[14] Архів МЗС, малоросійські справи, 1696 р., зв. 100, № 43.

одного з їхніх вождів давали козакам усі підстави сподіватися великої нагороди з боку царя й належної уваги з боку гетьмана. Але гетьман Мазепа, який сам не підніс шаблю за інтереси російського царя, а при всьому тому отримав від нього великі дарунки, виступив завзятим захисником царських інтересів, коли до нього з'явились запорізькі депутати з проханням дозволити їм вільно проїхати до Москви. Спираючись на укази попередніх царів, аби до столиці не пропускати надто великої кількості запорожців, Мазепа не зробив винятку й цього разу: він відіслав подання цареві про приїзд запорізької депутації з 600 чоловік і від себе особисто пропонував дозволити приїзд до Москви лише двомстам козакам, а решті чотирьомстам залишитись у Батурині й у ньому чекати повернення своїх товаришів з Москви. Молодий цар під впливом чарів від недавнього побачення з Мазепою, який зваблював усіх польсько-єзуїтським поводженням, у всьому погодився з поданням гетьмана Мазепи й наказав чотирьомстам козакам залишитись у Батурині, а двомстам дозволив з'явитися до Москви. Але запорожці, відчуваючи за собою моральне право, відмовилися прийняти таку честь. А запорізькі ватажки рішуче заявили, що в кількості двохсот у Москву не підуть, бо інші 400 козаків, залишені при гетьманові, не тільки особисто полковників, а й усю старшину, йдучи в Січ, по дорозі переб'ють. У Січі й тепер, після походу козаків у Чорне море з ватагом Чалим, коли частину їх перебили, частину забрали в полон, усе ще є багато війська, яке ходило з волі царя у Чорне море проти бусурманів, а тепер відрядило своїх посланців до гетьмана Мазепи й чекає винагороди за свою працю.

Гетьман Мазепа, отримавши таку відповідь, знову запитав царя, що чинити проти запорізьких козаків, котрі, стоячи довго в українських містах, «звичною своєю непостійністю до решти гноблять і руйнують українських людей».

На другий гетьманський запит цар відповів, що з усіх 600 запорожців нікого не слід пускати до Москви. Але з огляду на те, що вони на Чорне море ходили, три кораблі турецькі розгромили і бусурманів у полон багато побрали, а також з огляду на те, щоб вони й надалі вірно йому, великому государеві, служили й над неприятелем промисел суходолом і морем чинили, великий государ послав їм жалування по 1 карбованцю на людину, а всім разом 600 карбованців, крім того по аглінському сукну мірою у 5 аршинів; а надалі те надання їхній братії, запорізьким козакам, ні за зразок ні за приклад не виписувати. А гроші й сукна з піддячим Афанасієм Інеховим наказав просто до Батурина відіслати й там «звеліти гетьманові їх шестистам чоловікам роздати, а їх самих (козаків) з українських міст у Запоріжжя відпустити, а до Москви не відпускати» [15]. Та доки царське жалування прийшло в Батурин, запорожці, знявшись зі становищ, визначених їм в українських містах, «шлях свій до Січі завзяли», і гетьманські посланці наздогнали їх аж біля Переволочненського перевозу і там «з рук у руки порядно козакам царську казну передали» [16].

Не дочекавшись повернення шестисот своїх посланців, запорожці й кошовий отаман Яків Мороз вересня 11 дня послали до Мазепи нових своїх товаришів, полковників Гарасима Крису й Івана Сухого з партією 80 чоловік, від кожного куреня, як у них було заведено, по двоє козаків, з проханням пропустити усіх до Москви, де вони проситимуть царя прислати Військові 1300 карбованців жалування й дозволити обміняти 340 козаків з ватажним отаманом Чалим, захоплених у неволю в гирлі Дніпра, на 340 мусульман. Виклавши все це у своєму листі, запорізькі козаки просили гетьмана не обходити їх своїми вістями про майбутні воєнні справи, аби вони не були в такому невіданні, як при здобутті міста Азова російськими військами [17].

[15] Архів МЗС, 1696 р., зв. 100, № 30.
[16] Там же, зв. 11, № 1067—1050.
[17] Там же, малоросійські ориг. акти, зв. 11, № 1055—1038.
[18] Там же, № 1059—1042.

Коли нові посланці прибули до Батурина, їх виявилося не 80, а 110. Тоді гетьман Мазепа 30 з них затримав при собі, щоб козаки у поїздці мешканцям, а в місті Москві казні не надокучали, а решту скерував у Севськ, сподіваючись, що звідси таку велику їх кількість не пропустять до Москви [18].

Цар Петро Олексійович, дуже невдоволений з такої багатолюдної депутації запорізького Коша, наказав гетьманові не допускати такої великої кількості запорізьких посланців у столицю.

Гетьман Мазепа, отримавши такий наказ, поквапився надіслати цареві вірнопідданого листа, в якому писав, що запорожці у «своїх справах люди прикрі, у проханнях докучливі»; що вони не звертають ніякої уваги на подані їм докази й завжди вимагають, щоб їм дозволяли їхати до Москви в такій кількості, яка вказана у військовому їхньому від кошового до гетьмана листі. А тому краще було б послати царську грамоту в саму Січ кошовому отаманові й усім козакам, аби вони «великолюдних куп» до Москви не сміли посилати й тим докуки великому государеві не важилися завдавати. А тепер, відпускаючи 80 запорізьких посланців у. Севськ, гетьман міркував так, що їх там буде забагато і що лише частину їх відпустять до Москви, а решту повернуть назад. Це було б саме тим добре, що тоді вони врешті могли б зрозуміти, що заборона пропускати велику їх кількість до Москви — не вимисел гетьмана, а указ самого государя. Втім, засудивши цим дії запорожців, гетьман просив государя врахувати, що з огляду на

Успенський собор у Новгороді-Сіверському. Кінець XVII— початок XVIII ст.

війну проти бусурманів зараз запорожців не слід зневажати, а слід усіляко до воєнних справ пристосовувати [19].

Але запорожці все ще не могли заспокоїтись і після від'їзду згаданих полковників із Січі кошовий отаман Мороз написав гетьманові Мазепі нового листа про виїзд у Батурин двох курінних, Ктитарівського — Тимофія і Донського куреня — Степана, з шістьма товаришами. Кошовий Мороз просив Мазепу пропустити згаданих отаманів без затримки до Москви для чоломбиття про обмін полонених козаків на полонених турків чи татар [20]. Це прохання гетьман Мазепа вирішив прийняти без заперечення й обох отаманів негайно відпустив до Москви.

У Москву запорізькі посланці прибули жовтня 1 дня й там, приїхавши, почали з'ясовувати, за яким розписом видавати їм утримання. Для того знайшли «розпис корму й питва», за яким видавали утримання минулого 7202 (1694) року, в листопаді, «гетьманським посланцям, запорізьким козакам, отаманові Брюховецького куреня Ленді Леську, отаману Пашківського куреня й чотирьом їхнім товаришам, які приїжджали по дозвіл на обмін полонених запорожців на полонених татар. За тією довідкою прибулим козакам дали на приїзд: харчів на 20 алтинів, вина простого півтора відра, меду три відра, пива шість відер; на час проживання у Москві дали всім по карбованцю й десять деньг, для опалювання світлиць і приготування страв по два вози дров вартістю по два алтини за віз і по дві деньги на сальні свічки на добу; на від'їзд дали — грошей по чотири карбованці, сукна аглінського мірою у 5 аршинів, соболів по одній парі кожному козакові вартістю по два карбованці пара, та на дорогу дали харчів — полоток шинки, четверик круп, чотири пуди солі, піввідра оцту й вина стільки, скільки на приїзд дали» [21].

Здобуття росіянами турецького міста Азова справило велике враження на сучасників. Відлуння участі запорізьких козаків у обох походах під Азов збереглося в одній російській народній пісні, яка дійшла до наших днів.

«Что пониже было города Саратова,
А повыше было города Царицына
Пролегала-протекала мать Камышенка-река,
Что на той ли быстрине, на Камышенке-реке
Как плывут там, выплывают два снарядные стружка.
А на стружечках гребцы — удалые молодцы,
Удалые молодцы — все донские козаки,
Все донские козаки да гребенские, запорожские.
Они весело гребут, сами песеньки поют:
Они хвалять-величають православнаго царя,
Православнаго царя, анпиратора Петра» [22].

[19] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1696 р., зв. 11, № 1068—1051.

[20] Там же, № 1038, 1039, 1042.

[21] Там же, зв. 100, № 28.

[22] Записки одесского общества истории и древностей. Т. 9. С. 453.

РОЗДІЛ 10

ПРИГОТУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ ДО НОВОГО ПОХОДУ ПРОТИ ТУРКІВ І ТАТАР. — УКРАЇНСЬКІ ПОЛКОВНИКИ ГОТУЮТЬ МОРСЬКІ ЧОВНИ ДЛЯ ПОХОДУ ВОДОЮ.— ДОВІДКА МАЗЕПИ ПРО ВИСОТУ ВОДИ НА ПОРОГАХ ДНІПРА Й ДОНЕСЕННЯ ПРО ТЕ ПОЛКОВНИКА КАРМАЗИНА. — ПРОСУВАННЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ Й КНЯЗЯ ДОЛГОРУКОГО 1697 РОКУ ВНИЗ ДНІПРОМ ДО ТУРЕЦЬКИХ МІСТ.— ПЕРЕПРАВА РОСІЙСЬКО-КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК ЧЕРЕЗ ПОРОГИ ДНІПРА.— ЗУСТРІЧ МАЗЕПИ Й ДОЛГОРУКОГО ЗАПОРОЖЦЯМИ БІЛЯ ЧОРТОМЛИЦЬКОЇ СІЧІ.— ПРИБУТТЯ ВОЄНАЧАЛЬНИКІВ ДО ТУРЕЦЬКИХ МІСТЕЧОК І УКРІПЛЕННЯ РОСІЯНАМИ МІСТЕЧКА ТАВАНІ.— ПОВЕРНЕННЯ ВОЄНАЧАЛЬНИКІВ І ПЕРЕДАЧА НИМИ ОХОРОНИ ФОРТЕЦІ ЗАГОНОВІ МОСКОВСЬКИХ ВІЙСЬК І ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ.— ПОВЕРНЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ У СІЧ ПОПРИ НАКАЗ ГЕТЬМАНА ЗАЛИШАТИСЬ НА НИЗУ ДНІПРА.— ВІДРЯДЖЕННЯ МАЗЕПОЮ І ДОЛГОРУКИМ ВЕЛИКОГО ЗАГОНУ ВІЙСЬК У ТАВАНЬ І ВИСТУП ЗАПОРОЖЦІВ НА ДОПОМОГУ ТОМУ ЗАГОНОВІ. — ДІЇ ЗАПОРОЖЦІВ БІЛЯ ТАВАНІ Й НАГОРОДА ГЕТЬМАНОВІ ВІД ЦАРЯ.

Здобуття росіянами міста Азова викликало помсту турків і татар і спонукало їх іти походом на українські міста, аби винагородити свою втрату біля Азовського моря. Вісті про такий рішучий намір бусурманів принесли в Старі Санжари двоє товаришів з ватаги полеглого смертю героя отамана Чалого, Андрушко й Левко, які втекли з очаківської неволі [1], і значний товариш Полтавського полку Кирик Шарий, минулої зими захоплений з підлітком-сином бусурманами, котрі проходили через село Петрівку [2] в Крим. Шарий потім служив у якогось татарина під Карасевом, потім утік через Сиваш у Січ, а з Січі через Полтаву в Батурин [3]. Запорізькі втікачі, доставлені в місто Батурин жовтня 26 дня, принесли важливі вісті про задуми бусурманів. Усіх запорожців з Чалим і з Богданцем потрапило в турецьку неволю 340. Турки всіх їх тримають разом і чекають вістей з Січі, буде чи не буде за них заміна, а термін тої заміни — 30 днів: якщо за них не пришлють заміни, то всіх їх роздадуть на каторги й відішлють у Царгород. Але з 340 чоловік двом, самим оповідачам, пощастило з тої неволі втекти; а вийшли вони з Очакова зо чотири тижні тому. Коли були вони в Очакові, то бачили, що турки до старого верхнього кам'яного міста нове, також кам'яне, добудували й те місто обкопали глибоким ровом, а віддалік від того рову за містом, від моря до моря, оточили навколо високим і широким валом з розкатами. У тих містах зібрали безліч армат, гранат, пороху, куль і розмаїтих воєнних припасів, доставлених водою каторгами. Війська

[1] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1696 р., зв. 11, № 1063—1046.

[2] Село Петрівка за чотирнадцять верст від міста Полтави.

[3] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1696 р., зв. 11, № 1066—1049.

там з білгородським пашею десять тисяч, не лічачи того, що на каторгах і на дрібних суднах є. Все літо стояли там два султани з білгородською ордою, а цієї осені вся та орда пішла вгору Бугом-рікою чи то в Полісся, чи то в польські міста. А тижнів за два-три до Дмитрового дня [4] й усі каторги та інші судна мали піти в Царгород на звичайне становище зимове. На зимовий час і білгородський паша, залишивши біля Очакова потрібну кількість військ, має піти в Білгородщину. За чотирнадцять днів до втечі козаків до Очакова прибув водою до кримського хана турецький посол. На честь його прибуття очаківці з усіх арматних «штук» і з дрібної стрільби стріляли в Очакові: той посол привіз їм звістку, буцімто турське військо десь побило цього літа 40 000 німців. Ходила також у очаківців чутка, буцімто турки з поляками уклали мир; а як тільки настане зима, всі кримські й білгородські орди підуть війною у сьогобічну сторону, під українські міста. Очікуючи наступного літа приходу російських військ, очаківці нічого на зиму не прибирали, всі сади повирубували, рови біля городів позакидали землею, усе передмістя за новим ровом, від поля, очистили й на полі, від земляного валу, кілька окопів зробили [5]. Самі кримчаки вигнали всі свої статки (худобу) за Перекоп і захищають їх двома султанами й значною частиною орди: «А то для того, що в Криму в се літо не тільки хліб, а й трава не вродила, і бусурмани ні себе, ні свого статку не можуть прозимувати; а також для того, щоб наступного літа українського війська не допустити в похід під Очаків чи під Перекоп» [6].

Але якщо бусурмани вживали своїх заходів для захисту від російсько-козацьких військ, то своєю чергою росіяни збирали всілякі засоби для нападу на бусурманів. Жовтня 4 дня царська грамота наказувала гетьманові Мазепі послати на зміну серденяцького полку в місто Тавань новий полк під командою Дмитра Чечеля; а на випадок появи під тим містом бусурманів і самому мати «обереженіе и пильное тщательство от них». Далі було наказано з Переволочної і з Новобогородицького містечка відправити в місто Тавань хлібні припаси для російських військ, а з Тавані взяти розірвану гармату й послати взамін нову. У випадку виходу з Таванського містечка запорізьких козаків у Січ залишити в ньому дві тисячі воєнного люду, так щоб тисяча з них була великоросіян, а тисяча українців. Кошовому отаманові й усім козакам написати, щоб вони, якщо прийдуть бусурмани, виходили всім своїм військом неприятеля відбивати.

За цим приписом гетьман уже 15 жовтня послав на пониззя Дніпра полковника Чечеля. Але полковник Чечель, дійшовши до Переволочної і переправившись з лівого на правий берег Дніпра, дещо забарився там, очікуючи царських хлібних припасів, які везли на возах у кількості чотириста чотирьох четвертей. Коли вози дійшли до Дніпра, то, з огляду на спішність справи, їх переправили почасти біля Переволочної, почасти біля Кодака. Потім, з'єднавши їх у «диких полях», рушили під місто Тавань. Гетьман обіцяв цареві «про цілість Тавані дбати якнайпильніше», для чого вже й тепер послав туди власного рейменту тисячу чоловік. Кошовому отаманові він надіслав листа з наказом, аби він з усім Військом низовим у тому «бадьоро старався й місто те в непорушній цілості зберігав» [7]. З огляду на майбутній похід гетьман просив царя «дати милостиву монаршу настанову, з яким полком йому проти того неприятеля ополчатися і як їм відсіч давати», а поза тим просив прислати два мочжира [8] й до них гранатного припасу у стрілецькі полки, що були при гетьманові [9].

Тим часом полковник Дмитро Чечель, відряджений у місто Тавань, прибув на місце і своїм полком замінив полк Гаврила Ясликовського, який стояв там цілий рік на царській службі. На той час доставлено водою

[4] 26 жовтня.
[5] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1696 р., зв. 11, № 1065—1048.
[6] Там же, № 1066—1049.
[7] Там же, № 1068—1051.
[8] Мочжир, польське mozdzierz — те саме, що російське «мортира».
[9] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1696 р., зв. 11, № 1069—1052.

40 возів з Києва через Переволочну й Запоріжжя і 1200 карбованців у місто Тавань для 500 запорізьких козаків, які несли царську службу на Таванському острові. Та очевидно надіслані гроші розподілили не дуже правильно, бо 50 козаків залишили місто Тавань і пішли до гетьмана просити собі нагороду крім надісланої царської казни, про що гетьман сповіщав царя, не знаючи, як діяти з прохачами [10].

Приготування до походу тривали протягом усієї зими 1696 року і протягом весни наступного року. У листопаді гетьман Мазепа послав у Січ Сидора Горбаченка з листом до кошового отамана Якова Мороза, який містив наказ передати посланцеві стару розірвану гармату з Таванського містечка для заміни її новою гарматою меншого розміру. Користуючись цією нагодою, гетьман закликав Запорізьке Військо бути вірним великому государеві, коритися гетьманові, міцно тримати Таванське містечко й ні в якому разі не допускати до нього ворогів святого хреста.

Відповідаючи на гетьманського листа, запорожці своєю чергою звернулися до гетьмана з проханням виявити їм різні милості. Зокрема, вони просили його вельможність подбати про січову церкву пресвятої Богородиці, яка була «знищена не від якоїсь недбалості, а виключно від марного вогню», але тепер знову фундована на славу імені Божого: кошовий і товариство просять гетьмана взяти ту «новостворену церкву у свою опіку», заплатити 1000 червінців майстрам-ремісникам і прислати невеликий запас борошна для того, щоб у тій церкві скласти безкровну жертву за пресвітлого монарха й за вельможного гетьмана. Крім того, запорожці просять гетьмана з огляду на чутки «про перебір грошей чехового ходу», себто про заборону приймати у скарб українського війська старі стерті чехи, відмінити таке розпорядження і залишити в обігу попередні монети, бо вже тепер лише через цю чутку серед народу українського виникло велике сум'яття, а в Запоріжжі — велика турбація. Запорожці, маючи в себе багато чехів і часто їздячи в українські міста купувати борошно чи якісь інші необхідні речі, не можуть платити нікому в містах своїми грошима й повертаються у Січ, нічого не купивши [11]. Незалежно від цього кошовий і все Запорізьке Військо просять гетьмана прислати в Січ підошов, якорів, заліза й вітрил на будівництво сорока морських суден, за що обіцяють точно виконати всі вимоги гетьмана і при першій можливості виступити в Чорне море проти бусурманів.

Цим разом гетьман беззаперечно виконав вимогу Запорізького Війська й не забарився відіслати з міста Брянська в Січ «до попередніх стругових припасів» на 40 стругів залізних якорів, 8000 аршинів полотна на вітрила, смоли 80 бочок, заліза 480 пудів, канатів 800 сажнів, мотузків 7900 аршинів [12]. Крім того, окремо як подарунок послав кошовому отаманові Морозу 20 талярів чехів, судді Власові Опанасенку, писареві й осавулу — по 10 талярів [13]. Про готовність запорожців іти на боротьбу з бусурманами гетьман сповістив листом у Москву, додавши до того пропозицію збудувати власним коштом 50 морських суден [14].

Цар, отримавши листа гетьмана Мазепи, сприйняв його пропозицію з особливим захопленням і послав наказ відрядити до Москви запорізьких майстрів, які вміють будувати морські судна.

За цим царським наказом кошовий Мороз послав найкращих майстрів, Василя Богуша з Мартином Романовичем і Овдієм, товаришем Шкуринського куреня, котрі прибули до Москви грудня 11 дня, а звідти їх послали у Брянськ для підшукання придатного на судна лісу й вирубування його [15].

З настанням весни приготування до походу посилилися.

[10] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1696 р., зв. 11, № 1077—1060

[11] Там же, № 1082—1065.

[12] Там же, зв. 107, № 18.

[13] Там же, зв. 11, № 1083—1066.

[14] Там же, № 1066.

[15] Там же, № 1093—1076, зв. 101, № 49.

У лютому для забезпечення запорожців на випадок походу в Січ через стольника Єлеферія Жеребцова послали царське грошове жалування [16]. Але в цей час гетьманові доводилось утихомирювати таванських запорожців, котрі за скаргою на них бєлгородського полковника Станцеля затримали буцімто без жодного приводу государських ратних людей, били їх камінням і полінами й ледве не повбивали насмерть [17].

Березня 31 дня 1697 року гетьман Мазепа послав у Ніжинський полк універсал, у якому наказував зібрати тисячу підвод для перевезення воєнних і хлібних припасів до Січі і звідти вниз під місто Кизикермен [18].

Квітня 27 дня Мазепа отримав звістку про результат робіт з виготовлення морських суден. Відряджений ним у головні міста українських полків козак Іван Сухина доповідав, що протягом останніх місяців українські полковники збудували 70 морських суден і 600 річкових човнів «на лиман і на дніпровську воду придатних, які судна полковники ті, з одних козаків по полтині, з інших по таляру беручи, своїми грішми робили». Судна були б готові й раніше, але сповільнення їхнього будівництва трапилося з вини трубчевського воєводи, який забороняв майстрам рубати ліс у зимовий час. Але завдяки наполяганню Сухини частину їх закінчили до 27 квітня й тоді ж відправили під командою запорізького майстра Богуша до гирла ріки Десни, а частину закінчили на початку травня.

З огляду на труднощі переправи суден через пороги Дніпра гетьман подбав про довідку про те, наскільки велика в порогах вода й коли найзручніше вирушити з флотилією по Дніпру. Відповідь на гетьманський запит надійшла квітня 27 дня від кодацького полковника Федора Кармазина. Полковник Кармазин доповідав, що, отримавши регіментарського листа, він вичитав його разом зі своїм товариством у Кодаку й відразу ж «безо всякой мішкоты» відповідає, що «вода нині в порогах велика перебуває, і буде вона прибувати до святого ієрарха Христового Миколая, а після свята святого Миколая за тиждень почне спадати швидше, ніж прибувала, і нині, сими часами, після переполовинення Господнього, якраз час і пора переправлятися» [19].

Після всіх цих приготувань було призначено день походу, травня 25 дня 1697 року. В оголошеному поході російські війська мали йти під началом бєлгородського воєводи князя Якова Федоровича Долгорукого, українські козаки — під проводом гетьмана Івана Степановича Мазепи.

Як тільки гетьман вирушив у похід, до нього на шляху з Батурина у Глухів прибуло 30 запорожців з якимось козаком Михайлом, який втік з турецької неволі й приніс важливі вісті про воєнні справи бусурманів [20]. Михайло був родом з Печерського містечка, потрапив у бусурманський полон іще в молоді літа, прожив у якогось купця турчина 15 років і потім утік з

Батурин.
Чернігів.
Переяслав.
Глухів.
З лубочної картини
40—50-ті роки XVIII ст.

[16] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1697 р., зв. 12, № 1131—1118.
[17] Там же, 1696 р., зв. 11, № 1116—1098.
[18] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 431—433.
[19] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1697 р., кн. 77, арк. 277—283.
[20] У Костомарова сказа-

кількома товаришами, коли плив судном з Царгорода в Козлов у торговельних справах. «В той час запорізьке січове товариство, що було в полоні бусурманському, пливучи з турками Чорним морем, божим доглядом і даною йому від Бога допомогою, порубало на кораблі тих турків і стало вільним». Прибувши турецьким кораблем до урочища Стрілиці, козак Михайло і його запорізькі товариші кинули там своє громіздке судно, дісталися пішки звідти до самої Січі й там розкрили всі воєнні плани турків і татар. За їхніми словами, одна частина турецького війська під командуванням Алім-паші на трьох галеасах, п'яти каторгах і 20 фуркатах мала намір підійти водою під містечка Тавань і Кизикермен; друга у складі 5000 чоловік на п'яти галеасах, п'яти каторгах і 20 фуркатах уже пішла під місто Азов. Втім, як вважали самі втікачі, навряд чи війська, послані під Тавань і Кизикермен, можуть підійти на таких великих суднах до згаданих містечок,— скоріше їх послали для оборони Очакова і для того, щоб замкнути з боку Чорного моря дніпровські гирла.

Для точної і швидкої передачі здобутих відомостей Запорізьке Військо поквапилося відіслати до гетьмана згаданих утікачів у супроводі кількох січових козаків. Через останніх Військо просило гетьмана якомога швидше прислати в Січ необхідні для походу припаси й морські човни, очевидно, саме ті човни, спорудження яких затягнулося до весни. Гетьман Мазепа прийняв запорізьких посланців, утікача Михайла відправив до Москви, а сам поквапився вийти до порогів Дніпра [21].

Гетьман Мазепа розділив на дві частини всі свої війська, головній масі звелів іти «плавним походом» Дніпром до Кодака [22], а сам з меншою частиною військ пішов у той же похід суходолом. Великоросійські війська, зібрані для походу під Києвом, на Дніпрі, мали йти за флотом українських козаків так само до Кодака. Сам начальник цих військ князь Яків Федорович Долгорукий, який досі перебував у місті Бєлгороді, рушив на з'єднання з гетьманом суходолом, маючи при собі частину піхотного й кінного московських полків і частину слобідського козацького полку. За Яковом Долгоруким ішов севський воєвода Лука Федорович Долгорукий.

У середині місяця червня гетьман Іван Мазепа й воєвода Яків Долгорукий зійшлися на ріці Коломаку. Від ріки Коломака вони рушили за ріку Оріль і там за спільною радою вирішили залишити для охорони українських і слобідсько-українських міст на випадок несподіваного нашестя бусурманів на ріці Коломаку князя Луку Долгорукого й у верхів'ї ріки Орелі над містами, в урочищі Хрещатому, миргородського полковника Данила Апостола. Останньому наказали «абы он бодрствовал на уторчки непріятельскіе» й зі згоди воєводи севського давав їм відсіч. Крім того, для відсічі білгородським татарам начальники російсько-козацьких військ окремо залишили при дніпровському березі колишнього охотницького кінного полку

ГРАДЪ ПЕРЕЯСЛОВЛЬ.

ГРАДЪ ГЛУХОВЪ.

но, буцімто звістку принесли гетьману липня 6 дня у Кодак (Мазепа и мазепинцы.— С. 145), але сам Мазепа писав царю 27 травня й казав, що звістку ту він отримав, ідучи з Батурина у Гадяч (Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1697 р., № 77, аркуші за літерною нумерацією 405—415).

[21] Архів Міністерства юстиції, 1697 р., кн. 77, арк. 405—415.

[22] Акты ЮЗР. Т. 5. С. 262, 284.

полковника Іллю Новицького з козаками й наказали йому «невсипущу мати бадьорість і осторогу від наступів неприятельських».

Гетьман і воєвода, залишивши ріку Оріль, червня 24 дня [23] прийшли обозами до лівого берега Дніпра, до Кодацької пристані вище дніпровських порогів і тут вжили всіх заходів до того, аби щасливо переправити через страшні пороги Дніпра всі свої річкові й морські судна. Дочекавшись прибуття суден, гетьман Мазепа посадив на них військові формування і звелів спускати послідовно весь російсько-козацький флот через дніпровські пороги [24]. Переправа через пороги Дніпра була дуже важка, тривала протягом двох тижнів і принесла втрати численних хлібних припасів, зброї, суден і загибель людей: «Притому й люди деякі з війська скону смертного зазнали, бо де об кам'яні пороги судно розбилося, там і всі хлібні й рушничні припаси потопилися, і люди потрапляли не в безпеку». Під час переправи російсько-козацьких військ через пороги Дніпра саме навпроти Кодака з'явилася білгородська орда, яка захопила кілька десятків запорізьких коней, а біля селітрового майдану захопила й кількох козаків. Одночасно з білгородською ордою з другого берега Дніпра, нижче того місця, де впадає у Дніпро ріка Самара, за переправою загонів російсько-козацьких військ спостерігала кримська орда [25].

Липня 6 дня гетьман Мазепа переправився з лівого берега Дніпра на правий і звідти послав універсал усім наказним полковникам про те, що залишає для охорони українських міст на випадок татарських під'їздів князя Луку Долгорукого й полковника Данила Апостола «до власного повернення гетьмана й воєводи з походу». Коли військо на суднах після «зело великих великотрудних злигоднів і тяжконосних для ратних людей лих» перейшло врешті дніпровські пороги, тоді й сухопутні російсько-козацькі війська, які доти стояли біля лівого берега Дніпра навпроти Кодака, переправилися з лівого берега ріки на правий [26]. Липня 11 дня, після переправи табору через ріку Дніпро, війська піднялися до Кодацької пристані [27] й рушили правим берегом ріки до Вільного порога до «отрадних міст на пространную и неиміючую в себі препятствій дніпровскую воду». Задля «обережності й остороги» від неприятельського нападу гетьман залишив біля Кодака гадяцького полковника Михайла Боруховича з полчанами, які не вмістились у судна для походу водою. Липня 13 дня сухопутні війська були вже біля Вільного порога, не дійшовши до урочища Кічкас, і там почали пересідати з обозів у водяні судна, на що пішло п'ять днів; до того ж довелося чекати деяких суден, бо зовсім не всі встигли переправитись через пороги Дніпра; деякі з цих суден з воєводою Семеном Неплюєвим прийшли тільки 15 липня, а деякі «і з 19 по всі дні волоклися». Коли підрахували всі судна, що пройшли пороги, то виявилося, що «від тих порогових жорстокостей» потерпіло 17 великих суден, приготованих для морської глибини, а однодеревних дубових і липових немалої довжини, з очеретяною обшивкою, на лиман придатних, «пошло в потерку и потеряніе 53 лодки». Липня 18 дня з Таванського містечка прискакав гонець від Василя Бухвостова й повідомив воєначальників, що турки зайняли Ісламкермен і готуються взяти містечко Шангірей. Тоді воєначальники послали перед собою два допоміжні загони — гетьман з Яковом Лизогубом, князь з Семеном Протасієвичем Неплюєвим — і написали кошовому отаманові з військом, щоб він спільно з тими загонами йшов на захист Таванських містечок. Самі воєначальники липня 20 сіли у водяні човни й опівдні того ж дня під

[23] Того дня гетьман писав листа цареві «в таборі з-під Кодака від берега дніпрового червня 24 дня», якого доставив до Москви липня 7 дня канцелярист Дублянський (Архів Міністерства юстиції, 1697 р., кн. 77, арк. 473—476).

[24] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1697 р., № 77, арк. 473—476.

[25] Там же.

[26] «У переправі тій через ріку Дніпро військ» гетьман і воєвода «немалих зазнали труднощів» (Архів Міністерства юстиції, 1697 р., кн. 77, арк. 555—570).

[27] Там же.

постріли на всіх річкових і морських суднах з ручної зброї і армат рушили від Вільного порога повз острів Томаківку водою вниз по Дніпру. Гетьман Мазепа, відходячи від Вільного порога, залишив увесь важкий обоз на материку з лубенським полковником Леонтієм Свічкою і наказав Свічці перейти з усім своїм обозом від Вільного порога на острів Томаківку й там стати табором «у всілякій осторозі» або до наступного указу, або ж до гетьманового повернення з низу Дніпра. «Задля того залишив я,— писав гетьман у своєму листі цареві,— на згаданих місцях полковників гадяцького під Кодаком, а лубенського при острові, аби не тільки грамоти від вас, великого государя, нам призначені, й листи наші з відомостями до Москви надіслані могли належно доходити, але й нам із сього воїнського плавного походу з суден вивантажитися» [28]. Коли гетьман і воєвода йшли Дніпром, то щоразу при їхній зупинці на ночівлю і при «рушеніи» вранці в дорогу на всіх суднах війська стріляли з мушкетів і з армат.

Липня 22 дня в обідню пору воєначальники зупинилися біля Чортомлицької Січі в урочищі Кам'яний Затон і там їх зустрів кошовий отаман Григорій Яковенко і знатні козаки [29], які привітали їх словом перемоги над бусурманами. В цей час воєвода князь Яків Федорович Долгорукий дав запорізьким козакам сім струтів і по одному талярові на людину, а гетьман Мазепа подарував по золотому на 4000 козаків. Але тут же обидва воєначальники наказали кошовому зібрати кілька добрих молодців і з ними плисти вперед для боротьби з невірними бусурманами. І кошовий не забарився виконати цей наказ. Зібравши військо, він негайно рушив уперед до турецьких дніпровських містечок. За кошовим отаманом і його загоном рушили вниз Дніпром й самі воєначальники, гетьман Мазепа і воєвода князь Яків Долгорукий, і через три дні після того, а саме липня 25 дня, прибули під місто Кизикермен. Тут, біля стін міста, гетьмана й воєводу зустріли кошовий отаман Яковенко й загін запорізьких козаків, які дещо випередили козацько-російський флот, що йшов за ними. Запорожці й тут привітали гетьмана словом і на його честь дали з мушкетів стільки пострілів, що від тої стрілянини потьмарилося повітря й затягнуло туманом сонце. Потішений такою увагою, гетьман Мазепа подарував запорожцям 2000 золотих із власного скарбу [30]. Тут кошовий звеселив воєначальників звісткою, що татари, почувши про те, що російські війська йдуть Дніпром, залишили Іслам-Кермен і пішли геть.

Гетьман і воєвода, прийшовши на місце, вирішили зосередити свої сили тільки в Таванському й Кизикерменському містечках, а Шангірей висадити в повітря, бо він був на дві версти вище Тавані й замість користі міг завдати росіянам тільки шкоду. Тавань вирішили укріпити новими стінами й посадити в ній значний гарнізон. Липня 30 дня, після молебня й водосвячення, біля старого міста Тавані заклали нове, більше місто; те місто укріпили глибокими ровами, оточили товстими й високими кам'яними стінами з великими розкатами і по стінах заклали дерновими й земляними кошами. Для спорудження того міста спеціально прислали якогось інженера-німця й російського дворянина Василя Бухвостова [31].

Щойно росіяни почали укріплювати Таванське містечко, як біля лівого берега Дніпра, з боку Кінських Вод, з'явилися спочатку невеликі загони татар, а потім і сам хан з величезною ордою. Спостереження за діями неприятеля доручили запорізьким козакам, які стояли в човнах нижче Кизикермена біля урочища Вища Козацька Голова [32] і звідти стежили за

[28] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1697 р., № 77, арк. 555—570.

[29] Літописець Величко каже, що воєначальників зустрічав наказний кошовий, а не Яковенко, який раніше пішов у Кизикермен (Летопись. Т. 3. С. 442).

[30] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 442.

[31] Там же. С. 443.

[32] У Величка невірно назване «Козацькою Головою»: очевидно, це просто помилка, допущена видавцями літопису Величка. Урочище Козацька Голова й тепер є біля міста Берислава, колишнього Кизикермена.

татарською ордою. Серпня 2 дня до Таванської фортеці з лівого боку підійшли кримчаки, з правого білгородці, а серпня 10 дня почали підходити до Тавані з боку моря й турецькі війська. Кошовий отаман Григорій Яковенко сповістив гетьмана Мазепу, що вгору Дніпром пливе на багатьох водних суднах турецьке військо. Всім стало зрозуміло, що неприятель збирався оточити росіян з усіх боків і загрожував перетяти їм дорогу. Серпня 12 дня татари підіслали до запорожців на Таванському, вище Розкопанки, якогось кримського бусурманського чоловіка. Той чоловік під'їхав з лівого боку Дніпра й вимагав, аби запорожці прислали йому для розмови товмача. Запорожці, бажаючи знати, про що буде мова, послали від себе одного свого товариша, «добре знающаго агарянским языком». Коли той товариш прийшов до кримського чоловіка, бусурманин запитав його, навіщо перебуває тут Військо низових козаків. На це товариш відповів йому, що Військо низове зібралося тому, що бачить бусурманські сили, що йдуть водяним шляхом до кизикерменських місць. Після того татарин, випробовуючи товмача, запитав, чи правда те, що запорізького війська в суднах до 14 000 чоловік. На це запорізький товмач відповів, що низового Війська тут 10 000, а разом з гетьманським і боярським 200 000 чоловік. Тоді татарин звинуватив запорізького товмача у брехні, звів руки на ці слова і з подивом сказав: «Нам, усій державі Кримській дивно те, що ви, Військо Запорізьке низове, при хоробрості палкій своїй, груди підставляєте і криваві бої з нами чините для москалів, не відаючи того, що москалі давно вас, козаків, ненавидять, цілковито хочуть усіх вас у неволю віддати, як і віддали вже; а якби ви, покинувши москалів, з нашою державою Кримською свою старанну приязнь зберігали й у перемир'ї з нами жили, то ми б знали, яку честь, похвалу і яку нагороду за таку вашу лицарську хоробрість вам виявити, а не так, як москалі, котрі мають вас за ніщо, таких хоробрих людей». Вислухавши такі слова, мовлені, очевидно, від усієї орди, запорізький товмач висварив татар за «таке прокляте поганське бажання», а самому бусурманину дав таку відповідь. «Відайте ви, бусурмани, що як його милість пан ясновельможний гетьман, так і ми, Військо низове, сповідаючи істинну християнську віру, повинні вмирати за хрест святий і за православного свого єдиного монарха, підставляючи проти вас, бусурманів, свої груди, і ми надію на праведного Бога покладаємо, що нині всіх вас, бусурманів, поконаємо й надалі поконуватимемо». Після цих слів обидва товмачі припинили свою розмову і розійшлися кожен у свій бік [33].

Попри довготривалі збори до походу, попри прибуття до Таванського містечка, гетьман і воєвода, побачивши масу ворогів, вирішили краще непомітно покинути Тавань і піднятися вгору Дніпром. Чим керувалися в цьому випадку начальники російсько-козацьких військ, достовірно невідомо. Можливо, вони боялися бути відрізаними бусурманами, можливо, хотіли захистити українські міста від нападів татар. Сам гетьман писав цареві, що він переправився через Дніпро й пішов на річку Оріль «для відвернення бусурманів від великоросійських і українських царської величності міст» [34].

Так чи інакше, але покидаючи турецькі містечка, гетьман і воєвода залишили в них до 6000 чоловік війська, в тому числі до тисячі запорізьких козаків разом з кошовим отаманом Григорієм Яковенком. Запорізьким козакам гетьман дав 1000 червінців і наказав їм жити мирно з російським військом і одностайно триматися проти бусурманів, якщо вони прийдуть до містечок [35].

Серпня 20 дня воєначальники рушили в дорогу і спочатку піднялися до запорізької Січі, а від Січі серпня 26 дня дісталися до острова Томаківки, де стояв важкий обоз з Леонтієм Свічкою. Біля острова Тома-

---

[33] Архів МЗС, малоросійські справи, 1697 р., зв. 102, № 24.

[34] Там же.

[35] Архів МЗС, малоросійські справи, 1697 р., зв. 102, № 24. Те саме у Величка (Летопись. Т. 3. С. 446).

ківки гетьман наказав своїм військам висадитися на суходіл, а всі великі й малі судна передати запорожцям. Тут гетьман отримав звістку про те, що в Січ з'явився з-за кордону «якийсь пройдисвіт», який підмовляв Запорізьке Військо йти в польські краї на закордонну службу. Й за тими підмовами вже вирушили дві ватаги, одна піша, з 400 чоловік, з ватагом Канівського куреня Морозом, а друга кінна, з 80 чоловік, з колишнім кошовим отаманом Морозом; третя ватага зібралася навколо якогось Кравця з Шкуринського куреня. Гетьман поквапився послати на ім'я наказного кошового отамана Федора Івановича листа в Чортомлицьку Січ і в тому листі доводив, що ходити запорожцям у закордонну службу без волі государя і незручно, та й не можна. Вже й раніше Запорізьке Військо, йдучи на закордонну службу, від того зазнавало великого лиха: перше — ніякої користі для себе не отримувало, друге — у важких випадках знаходило собі там «сконченіе». Крім того, за Вічним миром, встановленим між Росією і Польщею, Польща нікого з українців і запорожців ні відвер-

Леонтій Свічка.
Фрагмент
ікони «Розп'яття».
Кінець XVII ст.

то, ні таємним способом не повинна підмовляти на свою службу і навіть тих, хто йшов до неї добровільно, приймати не могла. Тому гетьман пропонував Запорізькому Військові відшукати того пройдисвіта, котрий поширює підмови, і прислати його в Батурин. А для того, щоб «просторіше усними словами запропонувати Війську напучення», гетьман посилає у Січ знатних осіб, Юхима Лизогуба й Федора Кандибу, і вручає їм для Війська на Коші тисячу золотих та отаманам курінним по сукну тузинку на жупани [36].

Наказний кошовий отаман Федір Іванович і все сутнє на Коші Військо, отримавши від гетьмана дари, послали йому вдячного листа й висловили в ньому бажання, «аби рука, що дає, його вельможності Війську Запорізькому, ніколи не бідніла». А щодо людини «тої породи, що Військо Запорізьке у країну Польську затягає», заявили, що такого лиха у них на Коші ніколи не бувало й усе Військо про нього нічого не чуло. Як щось і було між козаками, то це те, що деякі з товариства, не маючи собі нізвідки пожитку, хотіли йти в польські краї задля здобичі, але такої справи їм Військо не дозволило чинити [37]. В той же час, а саме серпня 23 дня, кошовий отаман Григорій Яковенко, який залишився з військом біля Тавані при дніпровському березі вище Яремівки і пильно стежив за кожним рухом неприятеля, побачив чотири турецькі судна, раптово вдарив на них і, змусивши до втечі,заволодів одним з них і захопив при цьому у ворогів один прапор і одну гармату [38].

Тим часом сам гетьман Мазепа від острова Томаківки піднявся до Грушівки і став там табором. В цей час до нього з'явилося кілька чоловік запорізького товариства з новим листом від кошового отамана і з турецьким язиком, нещодавно захопленим під Таванню на воді. Гетьман подякував Війську за надісланого язика, повернув його назад у запорізьку Січ і, користуючись нагодою, написав запорожцям переконливого листа, прохаючи не покидати Таванське й Кизикерменське містечка й усіма силами боронити їх від бусурманів. Ця справа, себто очищення ріки Дніпра від бусурманських осель, вельми потрібна справа; ще за покійного кошового Сірка запорожці писали тодішньому гетьманоі, а тепер у своїх листах до самого Мазепи поновили своє прохання про те, щоб «для відчинення на Чорне море дороги» очистити Дніпро. І тепер ті листи Запорізького Війська лежать почасти в канцелярії гетьмана, а почасти є у приказі в Москві. На ті прохання й надокучання великий государ звелів гетьманові йти з військом під турські містечка і свої великоросійські сили туди звелів відпустити. І тепер, коли Бог дозволив ті містечка взяти в руки, слід усіх сил докласти до того, аби втримати їх за собою і тим відкриті ворота до Чорного моря мати. Сам гетьман для того, щоб подати опору й допомогу російсько-козацьким військам у містечках, спільно з російським воєводою послав до Таванського містечка свіжий загін з 1000 чоловік. Начальнику того загону, лубенському осавулу Яковліву й усім старшим і меншим особам наказано ніде не затримуватися «подалі міста» й, хоч би їм довелося пробиватися крізь неприятеля, неодмінно увійти в містечко для спільної відсічі бусурманам. Загонові, що їде до Таванського містечка, Запорізьке Військо в Коші повинно надати свою допомогу й докласти зусиль, аби провести його в саму Тавань; якщо ж зробити цього чомусь буде не можна, то в усякому разі поставити його поблизу міста для спільних із запорізькими добрими молодцями промислів. Заради православної християнської віри, заради монаршої милості й заради своїх справжніх вигод запорожці у жодному разі не повинні ні відходити, ні віддалятися від зайнятого ними містечка, а вишукувати всілякі способи до того, щоб «уривати неприятелів, давати їм знак, аби поганцям страх міг бути до припинення їхнього поганського наміру». А в нагороду за

[36] Архів МЗС, малоросійські справи, 1697 р., зв. 102, № 24.
[37] Там же.
[38] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 3. С. 34.

«невідступну» від Тавані службу по два таляри кожному товаришеві буде, на 1000 чоловік 2000 талярів; якщо ж виявиться якийсь брак хлібних припасів, то в такому разі можна з Січі взяти зі 100 лантухів припасу, спеціально для такого випадку у військовій шопі залишених [39].

Гетьман не даремно звертався до запорізьких козаків, прохаючи їх утримати Таванське містечко. Уже незабаром після його відходу вгору Дніпром кошовий отаман Григорій Яковенко й наявне при ньому товариство залишили Таванське містечко й серпня 28 дня, у суботу, прийшли в Січ. Щойно кошовий прийшов у Січ, його негайно скинули з отаманства за те, що він «не вмів чинити біля неприятеля промислу й до тієї справи був неохочий і боязкий». Замість нього обрали отаманом колишнього військового осавула на ім'я Григорій. До цього кошового отамана і з'явився гетьманський посланець, лубенський осавул Яковлів. Уклонившись йому при всьому зібранні, Яковлів передав військові наказ гетьмана чинити промисел проти неприятеля у Таванському містечку, якщо туди наступатимуть бусурмани, а про себе сказав, що він з волі гетьмана веде під те містечко загін з 1000 козаків. Вислухавши такий наказ, усі козаки й сам новий кошовий отаман вирішили виконати волю гетьмана і в найближчий вівторок, 31 дня, йти до Таванського містечка, а для сповіщення про те гетьмана вирішили послати до гетьмана січового козака Якова Ворону, щоб він усно виклав його вельможності рішення Війська [40].

Про все, що трапилося в місті Тавані після відходу звідти російсько-козацьких військ і що сталося в цей час у Січі, гетьман доповів цареві у великому листі, писаному з табору при Кодацькому перевозі вересня 4 дня року 1697, який доставив у Москву знатний військовий товариш Федір Топольницький.

«Повернувшись разом з ближнім вашої царської пресвітлої величності боярином і воєводою бєлгородським і намісником великопермським, князем Яковом Федоровичем Долгоруким з плавного походу з-під Таванського містечка в наш табір під Томаківку, я писав вам, великому государеві, доповідаючи через пошту про всілякі випадки, а також і про те, що при відході нашому з-під Таванська я після довгих переконань, нагадувань і пропозицій, залишив під містом кошового отамана Яковенка з товариством з тисячею чи й більше чоловік і наказав їм іменем всемогутньої вашої царської пресвітлої величності указу, щоб вони разом з великоросійськими людьми, залишеними в новому місті Таванську, затрималися на кілька тижнів, чинили над неприятелем промисел, скільки вистачить здібностей і сили, в нагороду за що ми дали їм при відході нашому, крім попередніх наших подарунків, ще 2000 золотих. Потім, відправляючи з обозу від урочища Томаківки знатну частину війська рейменту нашого на допомогу залишеним у місті Таванську, писали ми кошовому отаману й усьому при ньому Війську Запорізькому, старанно напучуючи їх надати допомогу і провести в дорогу наших людей, відряджених у місто Тавань, а також і самі перебували щоб у бадьорому й доброму супроти тих неприятелів подвигу й промислі і в жодному разі не відходили б звідти до того часу, доки не підуть неприятелі, обіцяючи їм за турботи у воєнних оказіях окрему грошову нагороду, а саме по два таляри на людину. Список з листа, писаного мною до них, відсилаю нині в приказ Малої Росії. А тепер, всупереч моїй надії, мені принесли звістку з Січі, що запорожці, залишені мною під містечком Таванським, не дотримали свого слова пробути певний час у воєнних промислах і зі спонуки неспокійних голів з-посеред себе почали вороже ставитися до свого кошового отамана й, не слухаючи його, всі разом повернулися у Січ, де позбавили його отаманського уряду й замість нього обрали колишнього свого осавула, людину до уряду непри-

[39] Архів МЗС, малоросійські справи, 1697 р., зв. 102, № 24.

[40] Архів МЗС, малоросійські справи, 1697 р., зв. 102, № 24.

стойну, яка ніякої знатності й заслуги в Січі між козаками не має. Потім я писав з дороги полковникові лубенському (Свічці) суворо нагадати запорожцям про всемогутній монарший указ і моє гетьманське слово, щоб вони без жодної відмовки йшли до міста Таванська і дбали як про те, щоб доставити в місто посланих нами людей, так і про те, аби промишляти над неприятелем, сподіваючись за те на майбутній час отримати вашої царської величності милість, що завжди й допоможе, і збагатить їх. З тим листом я послав мого гінця, знатного козака у Січ, через котрого і ближній боярин і воєвода писав про те саме стольнику й полковнику, посланому в Тавань з Томаківського обозу. І той посланий козак повернувся звідти до нас у обоз, на пристань Кодацького перевозу, і приніс листи і боярину та воєводі, і мені, гетьманові, писані. В тих листах сказано, що за листами й наказами нашими Військо низове з отаманом своїм кошовим новопоставленим охоче пішло з Січі знову на Низ, серпня 31 дня спільно з вищезгаданими ратними вашої царської пресвітлої величності людьми, котрі від нас з обозу в Тавань відряджені через того ж козака, який повернувся з Січі до нас. І те як усно, так і письмово доповіли нам, що до 28 дня серпня неприятельських приступів під Таванське містечко не було. А листи ті туди само, в Малоросійський приказ вашої царської пресвітлої величності надсилаємо. І як там те Військо низове і ті люди військові, нами відряджені, діятимуть і як поводитимуться, і що робить неприятель, про те очікуємо надалі відомостей вірних, по які спеціально козаків знову в Січ послали. Тут же покірно доношу вам, великому государеві, що з закордонних країв проникла в Січ якась омана, що закликає на службу запорожців; за цією брехливою чуткою ще з весни цього літа вирушили в Польщу дві ватаги запорізького товариства — одна піша з ватагом на ім'я Мороз, канівським козаком, з 400 козаків, а друга кінна з Морозом, колишнім отаманом кошовим, з 80 козаків. А нині, як мені доповіли, якийсь Кравець зі Шкуринського куреня підбирає собі ватагу, збираючись так само в польську дорогу. І я, гетьман, з посади мого уряду як усно наказному кошовому отаманові з курінними отаманами і з товариством, коли вони мене зустрічали, так і письмово докоряв за той нелад, закликав припинити й утримувати від тих закликів людей свавільних. З моїм листом я посилав у Січ військового генерального хорунжого Юхима Лизогуба й конотопського сотника Федора Кандибу, котрим вони, запорожці, відповіли, буцімто тепер у них у Січі немає жодного такого товариша, який би хотів іти в Польщу на службу. І хоч від них користі для служби мало, а найбільше, як уже говорилося, недбальства, але я, маючи на увазі те, щоб вони не втікали від вашої великого государя монаршої милості, вчинив з ними ласкаво: під час приходу мого з військом плавним походом відіслав їм через руки чернігівського полковника три тисячі золотих і цими грошима кошовий отаман з товариством, при ньому сутнім, ідучи під Тавань, поділився. Потім я сам, прибувши в Тавань, дав їм, кошовому з товариством, дві тисячі, а під час відходу тисячу золотих; а тепер відіслав у Січ через згаданих генерального хорунжого й конотопського сотника тисячу золотих грошей та на жупани кожному отаманові по сукну тузинку; та, крім того, обіцяв їм грошей, якщо зостануться при Тавані. Всі ці видатки великого збитку завдали військовому скарбові, крім окремих датків, які їм давалися. Тут же покірно доповідаю вам, великому государеві, що колишній отаман кошовий з товариством, перебуваючи у плавному поході нижче Таванського міста, під час нашого перебування біля того міста зі своєї вірності й прихильності прислав до мене листа, оголошуючи про неприятельську бусурманську звабу, яку товмач їхній поганський запорізькому товмачеві, там же до берега наблизившись, виповідав. Цього листа, як і список з мого листа до отамана наказного кошового, через хорунжого нашого генерального відісланий, а також і відповідь на того листа мого, від них принесену, відсилаю у приказ Малої Росії для відома вам, великому государеві. І про те покірно доповідаю, що, ставши з плавного походу в обозове

ополчення і прийшовши до пристані Кодацької, переправилися з військами через ріку Дніпро вересня 3 дня, а 4 того ж вересня, пішовши від дніпровського берега, прийшли до ріки Орелі для захисту від неприятельського приходу ваших царської пресвітлої величності великоросійських і українських міст. Про того неприятеля ми й тепер від полковника миргородського, який на Орелі з військом стоїть, і від Пляки, отамана польового, довідалися, що він немалою купою через вершину ріки Самари на сю сторону міст переправився. Там біля Орелі ми обміркуємо, де нам знайти пристойне місце для ставки обозом і скільки часу нам чекати милостивого царської пресвітлої величності указу; про те просимо з військами, які протягом 16 тижнів перебували у працях і подвигах воєнних і надто зголодніли і знужилися. Посилаючи задля цього гінця Федора Топольницького, нашого знатного товариша військового до вас, великого государя, до вашої царської пресвітлої величності, віддаюся якнайпокірніше вашої царської пресвітлої величності милості. Дано в таборі біля пристані перевозу Кодацького, вересня 4 дня, 1697 року» [41].

Відіславши таке донесення цареві до Москви, гетьман і воєвода тим часом перебралися біля Кодацького перевозу через ріку Дніпро, дійшли до ріки Орелі і від Орелі піднялися до Ворскли ріки; з Орелі вони послали на підмогу залишеним у Тавані великоросійським ратникам і українським козакам 760 лубенців і 300 ратних царських людей, згодом з Ворскли гетьман знову послав у Тавань 1500 полтавців і 300 лубенців під командою полтавського полкового судді Буцького. Судді наказали доїхати до Січі верхи, у Січі залишити коней, сісти на покинуті в Січі човни й у тих човнах плисти під Тавань. Потім з містечка Опішні гетьман і воєвода послали до Тавані ще 2000 чоловік війська і також звеліли їм спочатку їхати до Січі верхи, в Січі сісти на човни й так плисти Дніпром до Тавані, скільки вистачить човнів на людей, а тим, які не вмістяться у човни, йти паралельно берегом пішки [42].

Рішучі наміри гетьмана знову повернули до дії запорожців: вони знову виступили проти бусурманів. Зустрівши частину посланих гетьманом козаків, запорожці 4 вересня провели їх у місто Тавань, коли до фортеці вже з'явився Сераскир-паша з 10 000 татар. Вересня 9 дня кошовий отаман з загоном запорожців попри сильний опір білгородських татар зумів переправитися через Дніпро й увійти в Тавань, де його надзвичайно радісно зустріли росіяни й запорізькі козаки, обложені мусульманами. Росіяни засіли в містечку й мужньо відбивалися від численного ворога. Запорізькі козаки захищали один з чотирьох розкатів (веж) фортеці і вперто відбивали бусурманів. Тоді бусурмани підіслали одного зі своїх до кошового й запорожців з пропозицією здатися, щоб не занапащати даремно свої сили. Але на цю пропозицію козаки відповіли тим, що вбили підісланого до них мусульманина. Після того мусульмани поробили шанці біля самої Тавані, увійшли з двох сторін у рів, підкопали три бастіони й підірвали частину стіни, але здобути фортецю все-таки не змогли, бо обложені зі свого боку насипáли всередині насипи й робили рови.

Яким тяжким було в цей час становище запорожців у Тавані, видно з листів властивого кошового отамана Яковенка до наказного кошового Яська Федоренка [43]. Яковенко просив Федоренка якомога скоріше («наипильне днем и ночью разрыватись») йти з усім військом («ораз колькоколько есть на Коші войска») з Коша у Тавань на допомогу козакам проти бусурманів, а також доповісти про стан справ гетьманові Мазепі й благати його прислати в Тавань українські полки.

[41] Архів МЗС, малоросійські справи, 1697 р., зв. 102, № 24. Уривок цього листа наводить літопис Величка, але датує його 31 серпня 1697 р. (Летопись. Т. 3. С. 453), а в оригіналі дата 4 вересня.

[42] Архів МЗС, малоросійські справи, 1697 р., арк. 172, 219; Tagebuch des Generals Patrik Gordon. B. 2. S. 143.

[43] Федоренко йменує себе то Єсипом, то Яськом.

Становище в Тавані справді було вельми поважним [44]. Надіслана гетьманом допомога перебувала ще в дорозі, а тим часом вороги не припиняли своїх нападів на захисників фортеці. Облишивши Тавань, неприятель перейшов до Кизикерменського містечка. Але зазнавши й тут невдачі, мусульмани вересня 23 дня знову перейшли під Тавань і вирішили схилити на свій бік запорізьких козаків. Задля того вони кинули в місто за допомогою стріл (аби уникнути вбивства своїх посланців) два листи: одного від татар, 23 вересня, а другого від турків, 24 вересня [45].

«Черкасам, отаманам, сотникам і всій козацькій черні великі привітання. Ми з вами старі друзі. За що ж ви проти нас б'єтеся? Навіщо за Москву вмираєте? Адже Москва з вами не дуже добрі справи чинить. Наш государ вас до себе запрошує. Не бійтеся нічого лихого. На тому боці, де стоять каторги, там побачите ханський жовтий прапор. Нехай хто-небудь з ваших приходить до того прапора. Ми ханській величності доповімо, і все станеться, дасть Бог, за вашим бажанням. Якщо ж це слово не годиться,— як собі знаєте, а ваші гріхи на ваших шиях. Я тут така людина, що мене послухають».

«Від війська турецького й від хана кримського слово старшині й усьому козацькому військові, що є в місті. Наш падишах — найстарший над усіми землями. Місто, яке ви зайняли — його місто. Здайте його нам добровільно, якщо хочете собі здоров'я, а не здасте, то ми його здобудемо з допомогою Бога й Магомета, пророка його, і тоді вас мечем винищать наші лицарі. Раз і вдруге вам кажемо: здайте місто. Сьогодні ж відпишіть нам відповідь».

Запорожці на ці листи відписали таке:

«Ми, старшини великих військ московських, і ми, старшини Війська Запорізького й городових і охочих полків, прийняли в руки свої листа вашого, нам стрілою поданого, в якому просите здати місто вам і лякаєте своїми кавалерами й мечем. Знайте, що ми не такі, як ви, бусурмани, й не віримо вашим брехливим пророкам, а покладаємося на всемогутнього Бога і на пречисту його матір, твердо сподіваємося, що ви не здобудете наше місто, доки не заіржавіли наші шаблі й не ослабли руки, а хлібних і бойових припасів у нас багато. Не залякуйте нас погрозами і не спокушайте облудами. Робіть, що хочете, а ми не збираємося віддавати це місто у ваші краї, але весь час очікуємо до себе військ і готові мужньо стояти, доки сил наших стане, за віру православну, за честь і за ім'я нашого государя. Сподіваємося за допомогою божою завдати вам великої поразки і буде вам вічний сором».

Листа, за прикладом ворога, вислали з міста стрілою [46].

Після того неприятель марно простояв під фортецею 16 днів, з 25 вересня до 10 жовтня, намагаючись за допомогою приступів і підкопів здобути місто. Зрештою, почувши про наближення до Тавані свіжих російських сил, які йшли під проводом полтавського полковника Івана Іскри, ворог відступив від неї.

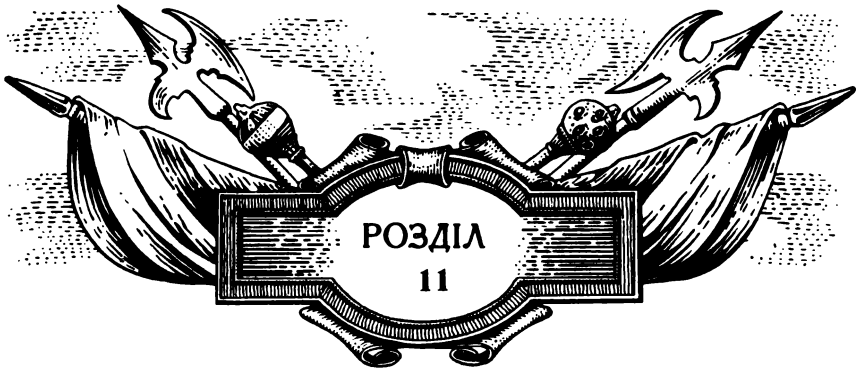
З-посеред запорожців за час облоги неприятелем Таванського містечка загинуло 48 чоловік, поранено 78. За участь у діях під Таванню й Кизикерменом кошовому отаманові дали 50 єфимків, писарю 30, осавулу 25 [47]. Так закінчився цей безславний для гетьмана Мазепи похід на пониззя Дніпра.

[44] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1697 р., зв. 12, № 1138—1120; зв. 12, № 1141—1123.

[45] Літописець Величко пише, що листа було настромлено на спис, увіткнений в землю на могилі (Летопись. Т. 3. С. 500).

[46] Архів МЗС, малоросійські справи, 1697 р., № 39; Архів Міністерства юстиції, 1697 р., кн. 81, арк. 231, 268, 323.

[47] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 3. С. 38; *Его же.* Источники. Т. 2. С. 21; Архів Міністерства юстиції; 1698 р., кн. 81, арк. 643—668.

РОЗДІЛ 11

НОВІ ПРИГОТУВАННЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ
Й ВОЄВОДИ ДОЛГОРУКОГО ДО ПОХОДУ ПІД ТАВАНЬ.
— ЗВЕРНЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ДО ЦАРЯ З ПРОХАННЯМ ПРО
ГРОШОВУ НАГОРОДУ.— РОЗВІДКА ГЕТЬМАНА ПРО СТАН СПРАВ
У БУСУРМАНІВ.— БРАК ЧОВНІВ У ЗАПОРОЖЦІВ І ЇХНІ КЛОПОТАННЯ
ПРО БУДІВНИЦТВО МОРСЬКОЇ ФЛОТИЛІЇ.— ВІДРЯДЖЕННЯ МАЗЕПОЮ ВАТАГИ
КОЗАКІВ ДЛЯ РОЗВІДКИ ПРО НАМІРИ БУСУРМАНІВ.— НАДІСЛАННЯ ГЕТЬМАНОМ
У СІЧ ХЛІБНИХ ПРИПАСІВ І ВІЙСЬКОВИХ КЛЕЙНОДІВ.— ПОХІД МАЗЕПИ
Й ДОЛГОРУКОГО З ВІЙСЬКАМИ СТЕПОМ ДО ТАВАНСЬКОГО МІСТЕЧКА.— ПОХІД
КОШОВОГО ОТАМАНА ЯКОВЕНКА ВНИЗ ДНІПРОМ.— ВІДСТУП РОСІЙСЬКО-
КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК ВІД ТАВАНСЬКОГО МІСТЕЧКА.— МИР РОСІЇ
З ТУРЕЧЧИНОЮ У КАРЛОВИЦЯХ 1699 РОКУ.— РОЗБРАТ МІЖ
ЗАПОРОЖЦЯМИ, СЕРДЮЦЬКИМИ КОЗАКАМИ Й ВЕЛИКОРОСІЙСЬКИМИ
РАТНИКАМИ В ТАВАНІ І СКАРГИ З ЦЬОГО ПРИВОДУ КОША
ГЕТЬМАНОВІ Й ЦАРЮ.— ВІДРЯДЖЕННЯ ЦАРСЬКОГО ПОСЛА
В СІЧ.— ЧОЛОМБИТНА ЗАПОРОЖЦІВ ЦАРЕВІ З ПРИВОДУ
ПОЗБАВЛЕННЯ ІХ ВОЛЬНОСТЕЙ НА РІЦІ САМАРІ.
— ТРИДЦЯТИЛІТНІЙ МИР РОСІЇ
З ТУРЕЧЧИНОЮ 1700 РОКУ.

Не встигли гетьман Мазепа і воєвода князь Долгорукий повернутися з-під Таванського містечка, як знову почали готуватися в похід до пониззя Дніпра. Цього разу гетьман, перш ніж вийти в похід, віддав наказ листопада 24 дня 1697 року полтавському полковнику Іванові Іскрі повідомити про всі урочища, острови, ріки, озера, лимани, броди, гілки й балки Дніпра, починаючи від Мишуриного Рога й закінчуючи гирлом Бугу з Піщаним бродом і Очаковом. Складений з цього приводу «реєстр прикмет» дає точний і детальний матеріал для топографії усієї подніпровської частини Запоріжжя XVII століття [1].

Доки тривали ці приготування до нового походу, запорізькі козаки, користуючись зручним випадком, зверталися з проханням то до гетьмана Мазепи, то до царя Петра Олексійовича про надання їм жалування за їхню вірну й незмінну службу. Передусім запорожці відрядили двох чоломбитників, полковника Якова Покотила й Лук'яна Тимофіїва, з проханням видати жалування 1100 козакам, які сиділи в Таванському містечку до весняного часу.

На цю чоломбитну государ звелів видати тисячі ста запорожцям 1500 карбованців грошей, 100 полотнищ сукна, 125 пищалей. Крім того, окремо тим п'ятистам запорізьким товаришам, котрі після відходу воєводи Долго-

[1] *Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 471—486; Записки одесского общества. Т. 3. С. 572—576; Архів МЗС, малоросійські справи, 1698 р., зв. 103, № 5.

рукого й гетьмана Мазепи залишалися в Таванському містечку, звеліли видати на кожного по два карбованці з полтиною.

Слідом за тим кошовий отаман Григорій Яковенко й усе низове товариство послали до царя Петра Олексійовича курінних отаманів Федора Лисого й Семена Ганджу з проханням видати Війську Запорізькому додаткове річне грошове жалування. Федір Лисий і Семен Ганджа прибули в Батурин з 315 товаришами, котрі привезли з собою захоплений у бусурманів значок і кількох бусурманських язиків. Через багатолюдність їх розташували на постій біля Батурина і вони прожили в українських містах понад місяць.

І на це прохання надійшла царська милостива грамота про пожалування кошовому отаманові Григорію Яковенку й усьому при ньому запорізькому поспільству за вірну царській пресвітлій величності службу щорічного, як у попередні літа, жалування [2].

Жалування наказали відіслати в Запоріжжя зі стряпчим Михайлом Васильовичем Текутьєвим, який відав приїздами й від'їздами гетьманських і запорізьких гінців і посланців [3]. Окремо тим 315 козакам, котрі жили на постої біля Батурина, наказали видати по одному карбованцю й одному полотнищу на людину.

Царське жалування для 1100 запорожців, які сиділи в Тавані, і для 315 козаків, які привезли турецький прапор, доправив грудня 4 дня 1697 року піддячий Іван Петров у місто Батурин. В цей час 315 козаків біля Батурина, посилаючись на те, що вони голі й босі, виявили бажання отримати свою частину не в Січі, а в самій Україні і водночас заявили про необхідність залишатися до весни в українських становищах. Гетьман Мазепа, вислухавши таку заяву, не побажав узяти на себе вирішення такої справи, зв'язався з цього приводу з самим государем і при цьому, користуючись нагодою, насмілився нагадати царській пресвітлій величності про своє попереднє прохання за 600 запорожців, які ходили з полковником Іваном Іскрою з Січі на допомогу до міста Тавані, й запитував государя, чи слід і тим 600 запорожцям виділити частину з надісланого жалування.

Государ на обидва гетьманські запити відповів одним указом: віддати в містах чи послати на Кіш грошове жалування, сукна й пищалі, призначені таванським запорізьким «сидільцям», і чи з того жалування виділити частину кошовому отаманові, писареві й осавулу, які також були в тій облозі, і шестистам запорожцям, які приходили під Тавань з полтавським полковником Іскрою — про те «вчинити гетьманові на власний розсуд, як будуть тамтешні справи, аби краще й пристойніше вся справа вийшла» [4].

Після такої резолюції шестистам запорожцям видали 1200 карбованців грішми, себто по два карбованці на кожного [5], а решті козаків роздали жалування на гетьманський розсуд.

Удовольнивши всі претензії запорожців, Мазепа почав збирати відомості про наміри бусурманів, для чого віддав наказ по своїх полках, аби охочі польові козаки дбали про здобування татарських язиків. За тим гетьманським наказом якийсь Петро Яловець, житель міста Царичанки, «прибрав до себе» ватагу з понад 20 чоловік, дійшов з тією ватагою мало не до самого гирла ріки Дніпра, зустрів там зо 30 запорізьких козаків і з тими козаками заліг стерегти шлях від Перекопа до Очакова. Там, біля урочища Нижні Кучугури поблизу Стрілиці, по цей бік Каланчака, він «постиг» двох татар і двох турецьких людей. Після того в супроводі запорізького ватага Яловець привів полонених у Батурин і віддав їх на допит гетьманові.

[2] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1698 р., зв. 2, № 1154—36.

[3] Там же, малоросійські справи, 1698 р., зв. 103, № 7.

[4] Архів МЗС, малоросійські справи, 1698 р., зв. 103, № 1; Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1698 р., № 81, арк. 643—666.

[5] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1697 р., № 78; арк. 78—81.

Полонені язики дали немало вельми корисних для гетьмана свідчень. Кримський хан разом з Юсуп-пашею, відійшовши з-під Таванi, пішов до турського султана просити, щоб падишах або сам ішов відбирати захоплені росіянами міста, або ж великого візира з військами для цього послав. А йдучи до султана, хан звелів по всьому Криму розіслати вістунів або деллялів і через них усім кримчакам оголосити про те, щоб вони позбувалися своїх миршавих коней і збиралися в похід. Водночас сераскир-паша наказав туркам допомагати ханові в майбутній війні з росіянами. Але турки не співчували наказові сераскир-паші й відмовлялися тим, що з них достатньо воїнської праці й у літній час. Біля Очакова й Таванського містечка залишили двох пашів, але падишах наказав відібрати в них владу над військом за якусь їхню провину. У Криму того літа був великий на людей мор, від якого багато татар розійшлося в різні сторони, але потім морова пошесть почала вщухати. Сам турецький султан перебуває в Адріанополі й там проти нього був заколот яничарів. Ті яничари ходили проти німців на бій, і коли поверталися назад, дорогою вбили візира за те, що він їм грошей не доплатив. Коли ж султан дізнався про такий вчинок яничарів, він послав проти них загін війська до одного мосту, яким вони мали проходити, і звелів тому загонові відрубати міст. Коли все сталося так, як наказав султан, то яничарів, які обвалилися на мосту, наздогнали німецькі стрільці й витяли їх упень [6].

Усі ці відомості гетьман Мазепа вважав такими суттєвими для майбутньої війни, що й самих бусурманів, і тих козаків, котрі їх привезли, поквапився відіслати до Москви [7].

За доставлені відомості про становище бусурманів гетьман Мазепа отримав від царя велику похвалу.

Таку саму похвалу отримали й запорізькі козаки. До запорізьких козаків цар Петро Олексійович ставився особливо прихильно і це виявлялося у щедрих подарунках їм. Зокрема, січня 11 дня 1698 року цар послав Мазепі указ про милостиве жалування 975 запорожцям, котрі були в Таванському містечку в бусурманській облозі. Це жалування складалося з грошей, сукна й пищалей і, за великоросійським рахунком, склало, крім сукна, 2802 карбованці, за українським — 14 410 золотих. Гетьман на кожного козака дав по три карбованці грошей і по полотнищу сукна, двом полковникам, двом осавулам і 10 сотникам по чотири карбованці на людину. А гроші й сукно, що залишилося після видачі, гетьман вирішив зберегти на

Хоругва «Магомета», захоплена під Віднем 1683 р. Рисунок. 1901 р.

[6] Архів МЗС, малоросійські справи, 1698 р., зв. 103, № 1.

[7] Там же.

майбутнє, щоб роздати таким козакам, які «за клопоти й за службу виявляться гідними».

Виконуючи царську волю щодо видачі запорожцям жалування, гетьман пообіцяв государеві дати розпорядження запорізьким козакам, котрі перебували на постої в українських містах, надалі людям ніяких обтяжень не чинити й повертатися на своє звичне місце, Січ. І хоч запорожці раніше весни не мають звичаю повертатись у Січ, але гетьман напише про те усім, хто перебуває у різних полках і містах, і повідомить їм волю государя [8].

У середині січня того ж 1698 року цар Петро Олексійович послав з піддячим Іваном Інеховим у місто Батурин друге грошове жалування для 130 запорожців, котрі приходили з Кардашина «сидіти» в Таванське містечко. Їм звеліли видати по одному карбованцю грошей і по одному полотнищу сукна на кожного, «якщо справді ті запорожці з Кардашина прийшли і в облозі спільно з іншими перебували» [9].

Тим часом велися різні приготування до нового походу. Але, як і попередньо, вони йшли дуже повільно. Головне утруднення полягало у браку човнів для річкового походу. Березня 10 дня гетьман Мазепа написав листа цареві Петру Олексійовичу й у тому листі заявив, що знову зобов'язувати жителів українських міст збудувати судна він ніяк не може, бо це може викликати народне обурення. Народ і так невдоволений безкінечними вимогами від нього підвод для доставки хлібних припасів у Тавань і в Запоріжжя. У запорізьких козаків від минулорічного походу залишилося «полкових» суден 50, але наполовину попсованих, бо в них возили дрова, траву й інші потреби; липових і дубових човнів можна було зібрати в Запоріжжі до 80, але в них може поміститися надто мало похідного війська [10]. Щоправда, гетьман через стряпчого Михайла Васильовича Текутьєва, який їхав у Січ з царським жалуванням, написав запорізьким козакам листа з наказом без ніяких відмовок зробити 40 суден до весняного походу з надісланих їм минулого року великим государем підошов та інших лісових матеріалів. Але надіслані запорожцям підошви й лісові матеріали через пониження води на дніпровських порогах неможливо було переправити, тому їх залишили в «тиховодних місцях» під Кодаком і здали у відання кодацького полковника з товариством. Інші матеріали, необхідні до тих підошов, а саме: якорі, залізо, полотно, канати, мотузки, смолу й коноплю віддали спеціально присланим до Кодака запорожцям і ті мали доставити їх у Січ. Але на тих запорізьких посланців саме перед прибуттям у Кодак з військом самого гетьмана, коли вони за пияцтвом забули про всіляку від ворога осторогу, напав татарський чамбул і захопив їхніх коней. Поза тим великих клопотів завдає гетьманові й усе Запорізьке Військо: привчені гетьманом і князем у минулому поході до великих грошових та інших подарунків, козаки вже тепер вимагають собі грошової платні й домагаються «належного» в містах утримання. І взагалі запорожці вельми неохочі до наступного походу. Ще в минулому поході, прибувши до Таванського містечка й зупинившись біля урочища Гола Пристань, вони, хоч і вчинили там з неприятельськими суднами «воїнську зачіпку», але далі того не пішли, відмовляючись тим, що проти них стоїть надто багато неприятельських суден, оснащених гарматами, з якими ні вони, ні предки їхні ніколи «відкритим лицем» не воювали, і що супроти військових турецьких каторг запорізькі човни надто вутлі й мілкі. Тому запорожці більше нападали на купецькі каторги, а якщо їх часом і наздоганяли біля дніпровського гирла, де-небудь біля Очакова турецькі військові каторги, то вони, не вступаючи з ними в бій,

[8] Архів МЗС, малоросійські справи. 1698 р., зв. 103, № 7.

[9] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1698 р., зв. 12, № 1163—1144.

[10] Зокрема, всіх залишених у Січі й Тавані полкових суден налічувалося: 66 дубів, 46 стругів і 2 фуркати.

відходили від них до урочища Стрілиці, там рубали чи топили свої човни, а самі йшли до Січі пішки. Саме тому Мазепа й не чекав суттєвої допомоги від запорожців у наступному поході, хоча вони й провели в минулому поході «усильственный с погаными бой», і просив государя закликати їх до того своєю царською грамотою [11].

Сам Мазепа, бажаючи здобути правдиві вісті про «обороты» бусурманів, першого тижня великого посту відрядив колишнього кошового отамана Івана Гусака з товариством, який попередньо зимував біля Батурина, до ріки Бугу, давши йому компанійського сотника Павла Федоріва Рубанівського кінного полку зі «знатною» частиною товариства [12] і наказав йому простежити за татарами, котрі будуватимуть міст на ріці для переправи білгородців через Буг. Гусак і сотник Федорів, терплячи від страшного холоду й нестатків, довго чигали на бусурманів і врешті, уже в травні, 20 дня дочекалися прибуття в урочище Сугаклію одного білгородсько-ногайського загону з 76 чоловік під керівництвом Девлет-аги. Татарський загін переправився убрід через ріку Буг і пішов на місто Крилів біля правого берега ріки Дніпра для здобуття українського язика. Перейшовши з кількома десятками коней ріку Буг, татари небавом дісталися до урочища Сугаклії і саме опівдні наткнулися на Федоріва й Гусака, коли ті стояли в таборі. Козаки хоробро напали на татар, поки ті не встигли стати кошем, і зав'язали з ними бій. Він тривав дві години. Врешті, коли під Девлет-агою вбили коня, він сів на іншого коня й кинувся навтіки, а за ним помчав і весь його чамбул. Тоді козаки поскакали слідом за татарами й одних з них побили в полі, інших розігнали, а ще інших, шістьох, полонили й відвезли гетьманові Мазепі в табір під Човнами. Гетьман допитав полонених татар і відіслав їх у супроводі Івана Гусака й Павла Федоріва до Москви, причому за двох останніх просив государевої милості задля їхніх клопотів і задля служби на майбутні часи царським жалуванням [13].

Полонені татарські язики на допиті визнали, що намір російського царя йти на турків і татар уже давно відомий у Криму, а саме: відомо, що московські війська «на три частини підуть»: одні сухим шляхом на Крим, другі від Азова на містечко Горбаток на Кінських Водах, а треті водою під Чангар. Проти тих, котрі підуть сухим шляхом, стануть нуреддін і калга-султан з ордою; проти тих, котрі підуть водою, стануть турецькі війська, котрі також прийдуть водою. Крім того, в Ізмаїл і Кілію прийшли чотири паші з великою кількістю турецького війська [14]. Вони послали від себе у польські краї під'їзд для розвідки про тамтешні справи, і якщо отримають вістку, що польські війська підуть у Білгородщину й під Кам'янець-Подільський, то й самі підуть туди; якщо ж польські війська у Білгородщину й під Кам'янець-Подільський не підуть, то наші рушать сухим шляхом до Очакова, а звідти під Кизикермен і Тавань. Сам турецький султан, а разом з ним і кримський хан, перебувають у Адріанополі, звідки збираються йти в Угорську землю; туди ж наказано йти з ногайською і городською ордою Кази-Гірею. У Криму всю зиму був великий мор на людей, але тепер він зовсім припинився [15].

За доставлені вісті Павла Федоріва й Івана Гусака з товаришами нагородили грошима й подарунками і відпустили додому [16].

Незважаючи на таку загрозу, запорожці не поспішали готуватися до походу на пониззя Дніпра. Червня 2 дня кошовий отаман Григорій Яковенко й усе Запорізьке низове Військо послали гетьманові Мазепі через козака Якова Пащенка й Степана Ляшенка свого листа з повідомлення про те, що хоч їм і наказали були забрати в Січ усі прислані від государя у Кодак

[11] Архів МЗС, малоросійські справи, 1698 р., зв. 104, № 18.

[12] Всього в Гусака й Федоріва було 120 козаків.

[13] Архів МЗС, малоросійські справи, 1698 р., зв. 105, № 29; ориг. акти, зв. 12, № 1174—1154.

[14] За іншим свідченням у кількості 20 000 чоловік.

[15] Архів МЗС, малоросійські справи, 1698 р., зв. 105, № 29.

[16] Там же, № 30.

підошви для спорудження морських човнів, але військо того наказу відразу виконати не могло: одна частина його в той час ходила на воїнський промисел на пониззя Дніпра; друга частина за лицарським звичаєм перебувала в полі; а третя частина була на річках польових. А тепер, коли військо повернулося у Січ, кошовий отаман негайно послав «певне своє товариство» у Кодак і звелів йому доставити свої підошви й усі лісові матеріали в саму Січ. Коли ті посланці виконають доручену справу, військо обіцяє відразу взятися за спорудження мореплавних човнів і просить лише прислати трохи грошей («золотих грошей») для розрахунку з майстрами й ковалями, які робитимуть цвяхи, скоби й інше окуття на морські судна, а решту запорожці зроблять самі безкоштовно, і коли все буде готове, виконають царську службу з великою охотою. Отож тепер просять гетьманську вельможність виявити їм милість і надіслати для січової Святопокровської церкви, «виставленої коштом і старанням» самого гетьмана, на дах і на три хрести Господні бляхи чи білого заліза й на вікна належних оболоней *, «особливо же всего иконнаго изображенія зупольного олтаря Господня». За виконання такого прохання преблагословенна діва Марія укриє його вельможність своїм омофором, прикрасить його душу боголюбивою ліпотою, позбавить від усіляких лих і вмовить своїми матірними молитвами сина свого Христа Бога нашого [17].

Хоч гетьманові й не подобалася повільність приготувань запорожців до походу, тим не менше він намагався виконувати всі їхні прохання точно. Зокрема, через свого посланця Якима Книша він відіслав у Січ 500 бочок борошна, зібраного біля Переволочненського перевозу; крім того, послав Військові прапор із зображенням на ньому покрову пресвятої Богородиці й литаври і обіцяв виклопотати для Запорізького Війська у великого государя «особливий військовий прапор» [18]. Не забув гетьман і таванських запорожців, прохаючи великого государя надати їм хлібні припаси у вигляді круп, і на ту гетьманську чоломбитну надійшла царська милість [19]. Слід гадати, що саме в цей час на чоломбиття Мазепи таванським запорожцям надіслали з Москви зілля (пороху) понад річну кількість 50 пудів ручного, 50 пудів гарматного і 30 пудів свинцю [20].

Задовольняючи всі прохання запорожців, гетьман Мазепа, однак, немало тому дивувався, що вони так довго не відповідали йому на його розпорядження приготувати човни до наступного походу й нічого не повідомили йому про свої плани: двічі він писав їм приготувати з усією пильністю для плавного походу мореплавні струги й приготуватися до воєнного походу наступного літа і тільки за третім разом, коли гетьман послав до запорожців з борошном, з прапором і з котлами (бубнами) Якима Книша, вони написали гетьманові вдячного листа від усього Війська [21].

Що було причиною такої повільності запорожців — невідомо. Але отримавши хлібні припаси і прийнявши «барзо учтиво и хвалебно» надані клейноди, запорожці сховали припаси «у зручні місця до слушного часу» й написали гетьманові від усього Війська якнайщирішу подяку й пообіцяли вірно служити великому государеві [22].

Після всього того гетьманові Мазепі нічого не залишалося, як іти походом проти бусурманів. Цим разом він пішов уже не плавним, а сухим шляхом, до того ж не правим, а лівим берегом Дніпра. Гетьман послав поперед себе в Таванське містечко чотири полки, а з шістьма полками вирушив від Батурина до річки Коломака, де з'єднався з князем Яковом Федоровичем Долгоруким. Від Коломака він пішов до ріки Орелі і червня 7 дня був уже табором за Оріллю [23]. Від ріки Орелі, перейшовши Самарь, гетьман

* Шибка (Б. Грінченко).

[17] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1698 р., зв. 12, № 1173—1153.

[18] Там же, № 1174—1154.

[19] Архів МЗС, малоросійські справи, 1698 р., зв. 105, № 29.

[20] Там же, 1699 р., зв. 107, № 18.

[21] Там же, малоросійські ориг. акти, 1698 р., зв. 12, № 1175—1155.

[22] Там же. № 1174 1154.

[23] Там же, малоросійські ориг. акти, 1698 р., зв. 11, № 1175—1155.

і воєвода рушили «перекопською стороною»; але боячись безводдя і браку корму в перекопському степу, повернули до міста Тавані й потім послали від себе десятитисячний загін під місто Очаків. Кошовий отаман Григорій Яковенко ішов водою до Дніпровського лиману й чинив промисли проти неприятеля.

Але похід цей закінчився не лише невдало, але й ганебно для гетьмана й воєводи. Гетьман і воєвода розраховували легко покінчити з Очаковом, але швидко пересвідчилися, що здобути його зовсім не можуть: «Нам не приклад запорожці, котрі малим числом уночі по-злодійськи пропливають, або суходолом пробираються до моря. У нас великі обози. Як тільки ми туди дійдемо, у Царгороді дізнаються і пришлють проти нас на каторгах військо. І тепер стояти нам під Кизикерменом неможливо: люди від браку продовольства розбігаються; припаси на п'ять місяців привезти сюди підводами важко, а ті, які відправили суднами, пропали в порогах, і тут ні за гроші не купити, ні шаблею нічого дістати неможливо. Тому краще назад повернутися» [24].

Так гетьман і воєвода справді й повернулися ні з чим з походу, ще раз показавши свою нездатність до воєнних подвигів [25].

Разом з гетьманом і воєводою покинув місто Тавань і кошовий отаман Григорій Яковенко. Покидаючи пониззя Дніпра, Григорій Яковенко залишив у Тавані певну частину запорізького товариства і наказав їм не припиняти боротьбу з ворогами святого хреста.

Карбованці Петра І. 1704 і 1707 рр.

[24] Архів Міністерства юстиції, 1698 р., кн. 68, арк. 59.

[25] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 22—24.

Залишені в Тавані запорожці скільки могли виконували наказ свого отамана і наприкінці грудня дев'ятеро козаків під керівництвом товариша Сергіївського куреня Максима ходили до урочища Стрілиці й захопили там у полон чотирьох татар [26], за що гетьман виклопотав для таванських запорожців хлібні припаси у царя [27].

Дрібні дії запорізьких козаків спільній справі нітрохи не допомогли, тому вже у жовтні 1698 року між Росією і Туреччиною почалися переговори про перемир'я у придунайському місті Карловицях, на угорському сеймі. Січня 14 дня 1699 року за Карловицьким договором Росія і Туреччина «одностайно» погодилися на таку постанову: «Хай припиниться усіляка ворожнеча, і війна, і рать, і битва, і взаємно віддаляться і знищаться ворожі справи, і від підданих його царської величності москвитинів, і козаків, і інших, краям мусульманським, і кримським, і іншим його султанській величності належним місцям і підданим ніякого нападу й шкідливої справи, і ні таємно, ні явно ніяка шкода не чиниться» [28].

Перемир'я було укладене на два роки, і гетьманові Мазепі надіслали квітня 6 дня список з договірної грамоти між російським царем і турецьким султаном.

Гетьман Мазепа, отримавши список з грамоти, оголосив про те після свята Христового Воскресіння генеральній старшині й полковникам, а потім і всьому українському козацькому військові і простому людові.

Незважаючи на укладене перемир'я, запорізькі козаки зовсім не збиралися припиняти воєнних дій проти бусурманів. Зокрема, травня 4 дня кошовий отаман Мартин Стукало (він же Стук) з усім товариством низових козаків відіслав прохання гетьманові Мазепі прислати на Кіш грошей і борошна для Запорізького Війська, яке «зібралося немалим зібранням і з якого знаходиться багато охочих як для здобування язиків, так і для відсічі неприятеля на випадок, якби бусурмани захотіли виконати свій задум про здобуття міст Таванська й Кизикермена згідно з вістями, отриманими запорожцями і запорожцями доставленими гетьманові». Кошовий отаман уклінно просив якомога швидше прислати необхідні гроші й припаси в Січ, бо в іншому випадку зібране військо могло розійтися по містах і по різних місцях і тоді важко було б зібрати його з усіх усюд «до охочої воєнної справи» [29].

Не дочекавшись відповіді на прохання про допомогу хлібом і коштами, той самий кошовий Мартин Стук доповів гетьманові про те, що січове товариство, зібравшися з ватажним отаманом на чолі, ходило водою по Дніпру на лиман, здобуло там під Очаковом двох бусурманських язиків і повернулося назад [30].

Звістка про похід запорожців проти татар дійшла до царя у Москву, і цар Петро Олексійович відіслав гетьманові Мазепі грамоту з наказом послати відомість Запорізькому Військові про укладений мирний договір між Туреччиною і Росією та вимогою козакам припинити всілякі сварки й зачіпки з турками й татарами [31].

У сам Кіш з такою самою звісткою послали стряпчого Михайла Текутьєва й піддячого Степана Фролова. Крім вістки про перемир'я царські посланці везли Запорізькому Військові звичайне річне жалування з додатком 50 половинок амбурзького сукна і дві ризи з камки й тафти з підрясниками, поручами і єпітрахилями для січової Святопокровської церкви.

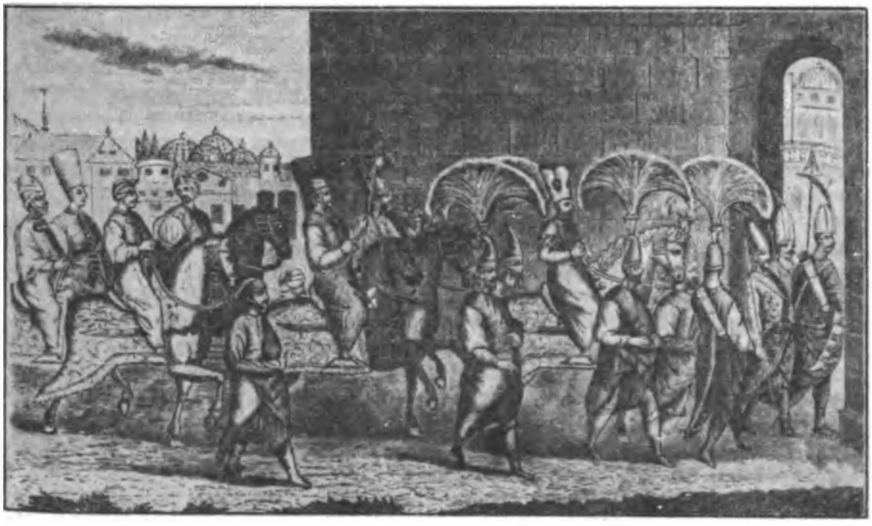
Запорізькі козаки й кошовий отаман Стукало, отримавши царські дари, послали государеві великого листа з побажанням усіх благ царській пресвітлій величності — довголітнього й щасливого царствування, перемоги й

[26] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1699 р., зв. 8, № 729 а-713.
[27] Там же, малоросійські справи, 1699 р., зв. 107, № 14, 23.
[28] Письма и бумаги Петра Великого. СПб, 1887. Т. 1. С. 272.
[29] Архів МЗС, малоросійські справи, 1699 р., зв. 107, № 18.
[30] Там же, зв. 106, № 1.
[31] Там же.

поконання «усіх душевних і тілесних супостатів», радісного осягнення після земного монаршого престолу небесної обителі; обіцяли згідно з наказом царя стерегти міста Таванськ і Кизикермен, допомагати московським ратним людям у них усім своїм Військом і доповідати гетьманові про всі задуми бусурманів, а за все те просили государя вдовольнити Військо доданням жалування порівняно зі звичним щорічним жалуванням грішми, сукном, свинцем і порохом, «позаяк у запорізьких козаків, государевим щастям, гармат достатньо намножилося, а зілля до гармат вельми мало присилають, через що при поділі грошей і сукон порох ніколи не ділять, та й на потреби самих гармат ледве на півроку його вистачає». Поза тим Запорізьке низове Військо било чолом царській величності ще й про те, аби государ наказав видати з казни майстрам, які збудували за царським наказом минулого літа 40 човнів для морського походу, по 10 карбованців за кожен струг, разом 400 карбованців за 40 човнів [32].

Царські посли, повернувшись із Запоріжжя до Москви, розповіли там про все, що їм довелося бачити й чути серед козаків. Привезені ними новини мали вповні заспокійливий характер.

Але щойно минуло два місяці від повернення Текутьєва і Фролова до Москви, як цар отримав звістку про те, що серпня 15 дня між запорізькими козаками, сердюками гетьманського регіменту й великоросійськими ратниками, у фортеці Тавані й Кизикермені сталася запекла міжусобиця й бійка. На той час воєводою російських ратних людей був Іван Оверкович Опухтін, солдатським підполковником Андрій Тимофійович Англеров, піхотним сердюцьким полковником Яків Покотило. Воєвода Опухтін сповістив гетьмана Мазепу, що винуватцями міжусобиці й бійки були січові козаки, які за щось незлюбили росіян і українців [33]. Січові козаки, котрі живуть на службі великого государя у Таванську, б'ються з ратними людьми, які живуть у Кизикермені й Таванську, не дають їм проходу на базарах, зачіпаються, самі відходять у кам'яне Таванське містечко й, зачинившись там, кидають камінням і дрючками в ратних людей, не дозволяють їм торгувати ні на ринках, ні у визначеному місці від великих воріт, навпроти земляного міста, і коли ратні люди приходять на ринкове місце, б'ються

Урочистий в'їзд султана у Стамбул після укладення Карловицького миру 1699 р. Гравюра. 1727 р.

[32] Архів МЗС, малоросійські справи, 1699 р., зв. 107, № 18.

[33] У листі кошового Петра Прима цареві Петру Олексійовичу сказано, що справа розпочалася спочатку сваркою між підпилими запорожцями й служилими ратними людьми.

з ними й мало не до смерті вбивають. Особливо чинять розбій ті запорожці, котрі ходили на Зарубок і з Криму в Тавань повернулися; вони проганяли росіян до міської вежі, кидали в них полінами, били півполковника російської служби Англерова й вибили камінням з містечка самого воєводу Опухтіна, коли той намагався втихомирити їх і привести до послуху. Воєвода Опухтін посилав до полковника Михайла Костенка, писаря й осавула, які на той час перебували в Таванському містечку, послані кошовим отаманом, з проханням вгамувати запорожців, але полковник, писар і осавул відповідали на те, що таванські запорізькі козаки чинять те самовільно і втримати їх від такої справи неможливо. Попри все те воєвода Опухтін на чоломбитну запорожців видав їм, з огляду на їхню бідність, 16 четвертних кулів хлібних припасів. Але запорожці все-таки не перестали чинити зачіпки й побої московським ратним людям, а заразом і козакам сердюцького полку полковника Якова Покотила й городовим козакам переяславського наказного полкового осавула Степана Томари.

Так виклали свою скаргу на таванських запорожців воєвода Опухтін і полковник Покотило. Інакше зобразив цю справу запорізький полковник Михайло Костенко в листі до кошового отамана Петра Прима й усього старшого й меншого січового товариства.

«Не чорнилом, а сльозами описуємо лихо, що сталося нашому Війську Запорізькому низовому, яке вчинив нам 15 дня серпня воєвода (Опухтін) і піхотний полковник Покотило та всі ратні люди й сердюки. Напоївши своїх людей вином, вони звеліли здобувати нас, мов неприятеля, в містечку, а здобувши нас, вони, воєвода й Покотило, наказали до смерті побивати камінням невідомо з якої причини. Отак ті вбивці за наказом своїх начальників у той час убили насмерть товариша Пластунівського куреня Левка, козакам Менського куреня Петрові, Яцьку Рудому й Савці Старому Дерев'янківського куреня, двом Сергіївського куреня, отаману Лук'янові Лотвицькому жахливо голови до мозку розбили без жодної надії залишитися живими. Церковного паламаря вбили й усім нам, хто був у тому містечку, одним руки й ноги поламали, голови, ребра й усі суглоби потрощили, все майно наше військове й церковне побрали. Передовсім навіжений Покотило, бігаючи з голою шаблею, відбив казну військову [34]; за ним москвичі й сердюки, бачачи його шаленство, почали грабувати котли [35], рушниці, одні собі забирали, інші об камені розбивали; жупани, ямурлуки, гроші й усі речі наші пограбували, майно людей купецьких, себто вина, меди, бочки порозбивали, припаси й сіль нашу, лаючись, по землі порозсипали й навіть вівтар церкви нашої божої святого великомученика Хрестового Георгія кров'ю осквернили, волочачи тих, хто ховався у церкві, так що в ній неможливо й безкровну жертву приносити. Але Покотило, не вдовольняючись пролитою кров'ю нашою, похваляється усіх нас побити і з міста викинути, посилаючись на указ гетьмана, що особливо нас злякало. Через те посилаємо до вас, Війська низового Запорізького, кінного спеціального посланця нашого колишнього писаря Захарка і просимо собі від ваших милостей скоро письмової відповіді, як нам діяти з собою і як сидіти без котлів голодними. Про те лихо наше рачте написати ясновельможності, його милості, панові гетьману, що ми від неприятелів-бусурманів і від їхніх гармат і гранат не мали такої шкоди у здоров'ї і в майні своєму, як сим часом від християн, своїх, котрі і всі наші будівлі розорили, і ми самі не знаємо, де прихилити свої розбиті голови. Посилаючи при цьому реєстр наших збитків, просимо щиро, покірно, слізно й принижено ваших милостей про швидкий нам указ і про настанову, як нам чинити, чи лише з душами своїми відходити, чи з військовими клейнодами й церковним начинням до вас на Кіш прибути. Вельможний гетьман пише в шановному

[34] В іншому документі сказано: комору військову з припасами.

[35] В іншому документі сказано: котли курінні (казани) для приготування їжі.

листі своєму через посланців наших, щоб ми весь рік великому государеві служили, за що обіцяє і казни, і припасів скільки буде можливо прислати, а того не відає, що Покотило безневинно наше товариство побиває і мене, полковника, він наказав сердюкам немилосердно обухами до смерті бити, якби не оборонив підполковник солдатського полку Андрій Тимофійович Англеров».

У прикладеному до листа Костенка реєстрі вказувалося, що саме пограбували у запорізьких козаків: у Донському курені солдати й сердюки чотири пищалі взяли, чотири поламали, два казани й чотири карбованці «у покійника» взяли; у Конелівському курені пищаль і шаблю та два казани розбили й один жупан на клапті подерли; у Дерев'янківському курені сім золотих і два мушкети взяли; у Сергіївському курені одну пищаль і десять єфимків узяли; у Кальниболотському два казани розбили; в Уманському мушкет, жупан і дві шапки захопили; у іванівського козака (себто в козака Іванівського куреня) два казани поламали; у паламаря жупан сукняний та пояс великий і ключі церковні взяли; у джерелівців (козаків Джерелівського куреня) ланцюги, натруски (порохівниці) й мірочки забрали [36].

Кошовий отаман Петро Прим, отримавши такого листа від таванського полковника Костенка, негайно послав через козаків Харка Коломийченка й Семена Рубана лист Мазепі й у тому листі сповіщав гетьмана, що Військо Запорізьке, почувши про незгоду між російськими ратними людьми й запорожцями в Тавані й бажаючи встановити там «тихомирну звичність, що на стародавньому гнізді військовому чиниться», постановило на військовій раді відрядити з Коша двох полковників, одного в Кодацьку фортецю, другого в Таванське містечко. Тим полковникам наказали, прибувши на місце, втихомирити незгоду між запорожцями й великоросійськими та українськими військовими людьми. Сердюцькому полковникові Покотилу й таванському воєводі Опухтіну Кіш надіслав прохання прихильно поставитися до відрядженого запорізьким Кошем полковника Михайла Костенка і спільно з ним дбати про встановлення у Тавані доброго ладу. Та щойно полковник Костенко прибув у Тавань, не втиг він ще й огледітися в ній, як його вилаяв і висміяв полковник Покотило. Потім той самий Покотило у згоді з воєводою Опухтіним, государевими людьми й сердюками захопив на «добровільній дорозі» Костенка й побив його обухами мало не до смерті. Далі Покотило, не змігши дістатися через зачинені ворота до міста, перебрався «з багатолюдством» московським і зі своїми сердюками через кам'яну стіну міста й, видобувши шаблю, почав рубати всіх, хто лише траплявся, насмерть, наказавши робити те саме й усім своїм людям. Ті люди пограбували військову й церковну скарбницю, забрали продовольство, порох, сіль, гроші, вдерлися у церкву, перебили козаків, які там ховалися, розорили й поруйнували всі курені, розбили казани, поламали зброю і завдали дуже великих збитків ні в чому не винним таванським козакам запорізьким. Співчуваючи в такому лихові нещасним потерпілим, усе Військо одностайно слізно просить гетьмана як свого законного регіментаря розслідувати вчинок лихого кровопивці християнського Покотила, вчинити над ним управу й або покарати його від себе особисто, або ж відіслати його для покарання у Кіш запорізький, а всі збитки від пограбованих речей стягнути з винуватців погрому.

Гетьман Мазепа слушно надав усьому, що трапилось у місті Тавані, особливої ваги; побоюючись, аби вогонь ворожнечі між запорізькими козаками й російськими ратними людьми не набув особливо великого розмаху, гетьман пообіцяв кошовому Приму негайно послати від себе в місто Тавань «знатну, постійну й богобоязливу особу» і таку саму особу просив

[36] Архів МЗС, малоросійські справи, 1699 р., зв. 107, № 38.

послати й від запорізького Коша для слідства про винуватців «заводу» і для покарання «належним покаранням» [37].

Не дочекавшись приїзду обіцяної гетьманом богобоязливої особи, запорожці через місяць після подій у Тавані спорядили велике посольство й відправили його до царя Петра Олексійовича у столицю. Відрядили 76 чоловік низового товариства з різних куренів, на чолі яких стояли полковники Іван Мартишевський, Василь Донець, писар Іван і осавул Федір [38].

На цей час у запорізьких козаків назріло кілька скарг, прохань і претензій. Вони виклали все те в листі гетьманові Мазепі й цареві Петру Олексійовичу і ті листи вручили чільним представникам свого посольства.

Передусім запорожці зверталися з проханням як до гетьмана Мазепи, так і до царя Петра Олексійовича про додаток «понад минулорічне річне» жалування грошима, сукном, порохом і свинцем. Уже кілька років ні пороху, ні свинцю не дають вони в поділ, бо того й іншого надто мало присилають на Кіш, і хоч у запорожців останнім часом завдяки увазі государів і самого гетьмана гармат «доволі намножилося», але зате, не маючи достатньо бойових припасів, вони не можуть «тішитися» і стріляти з гармат за своїм звичаєм ні у дні свята, процесії, похорону знатного товариства, річних особливих свят, під час прийняття монарших посланців і вшанування імені великого государя. Крім цього, запорожці просили й гетьмана, і государя заплатити майстрам-човновикам за будівництво сорока суден по 10 карбованців за кожне судно, збудоване для плавного походу минулого літа: нехай явить государ свою милість Військові й накаже видати зі своєї монаршої казни потрібну суму і прислати її на Кіш для виплати робітникам [39].

Водночас запорожці били чолом за свою братію, що мучилася в бусурманській неволі, а саме, за тих триста п'ятдесят козаків, котрі під час царського походу на турецьке місто Азов сміливо діяли під проводом отамана Чалого на Чорному морі і щасливо кримські береги громили, але потім на зворотному шляху потрапили в полон і на каторги неприятельські: запорожці, вказуючи на теперішній мирний час, ревно просили звільнити нещасних «з тяжкої неволі й пустити їх на волю». Окремо від прохання про триста п'ятдесят невільників запорожці просили за колишнього товариша Дядьківського куреня Івана Гадяцького, козака «давнього й у всіх вчинках воїнських удатного», котрий мужньо бився з татарами під містом Говтвою під час нападу на неї великої татарської орди, але його перемогли разом з українськими козаками [40], взяли в полон бусурмани й хоч «заради старшинства у січового товариства» й помилувати від смерті, але відіслали в неволю у Крим. У тій неволі він знемагав доти, доки його не пожалів ота-

[37] Архів МЗС, малоросійські справи, 1699 р., зв. 107, № 38.

[38] Серед рядових козаків у посольстві були: Іван Омельченко, Андрій Москаленко, Роман Кульбака, Тишко Ємщик, Грицько Сухий, Миське, Максим Таран, Грицько Заїка, Юхим Макаренко, Федько Наречений, Іван Оргієнко, Кирик Прокопенко, Федір Остряниця, Матвій Рудий, Грицько Деребера, Василь Старий, Іван Краснянський, Грицько Безіменний, Іван Сова, Мартин Сахненко, Іван Остряниця, Костянтин Гордієнко, Матвій Іваненко, Лук'ян Кузьменко, Юрко Білоцерківець, Мойсей Чермак, Іван Гирман, Савка Скакуч, Дацько Незамай, Антін Тур, Остап Убогий, Василь Жидченко, Яцько Шульга, Іван Довгий, Грицько Чеверда, Василь Сирота, Пилип Бариш, Іван Котляренко, Іван Портнянський, Опанас Василенко, Кузьма Василенко, Фесько Сустав, Василь Замуляний, Михайло Нечитайло, Гнат Дітун, Самійло Лазука, Степан Сироватко, Грицько Білий, Павло Синицький, Кіндрат Іваненко, Стецько Гаркавий, Іван Білицький, Василь Черкасенко, Іван Щербан, Левко Мужака, Тиміш Майло, Іван Буток, Яків Пащенко, Іван Трухан та багато інших.

[39] Про ці два прохання запорожці й раніше писали государеві.

[40] Усіх 90 його товаришів побили на місці.

ман Дядьківського куреня: вирушивши з Січі у Крим, він узяв Гадяцького на поруки, а сам замість нього «сів у неволю». Тепер Гадяцький, прийшовши у Січ, слізно просить кошового отамана й усе товариство віднайти захопленого в полон отаманом Федьком кілька років тому на ріці Молочній татарина Текелди й засланого кудись углиб Росії [41] і повернути його в Крим,— замість того татарина Гадяцькому обіцяли волю. Незалежно від перелічених прохань запорізькі козаки вносили скаргу від усього Війська цареві й гетьману на воєвод: Новобогородицької фортеці Петра Івановича Потьомкіна й Кизикерменського містечка Івана Оверковича Опухтіна, а також сердюцького полковника Якова Покотила. Воєвода Потьомкін «втручається у неналежні йому справи й чинить військові супротивні заміри». Зокрема, запорожці «за деяке невиконання і за допущені провини» усунули власного будівничого, наставленого Військом, Самарського Святомиколаївського пустельного монастиря ігумена Алімпія і писали отцеві ігумену Межигірського монастиря, аби він, приєднавши Самарську обитель до своєї Межигірської, прислав від себе якусь путню й у вчинках майстерну людину, яка могла б стати будівничим обителі. На те прохання Запорізького Війська й за благословенням київського митрополита у Святомиколаївський монастир прислали досвідченого старця, ієромонаха Микиту Підвалинського з дияконом. Але старця Микиту воєвода Потьомкін чомусь не пустив у обитель і ніякого місця йому в себе не дав, чим дуже вразив Запорізьке Військо. Запорожці вже давно відчувають обмеження своїх вольностей у самарських володіннях і, не бажаючи до зручної нагоди турбувати самого государя, аби точно дізнатися, кому здавна належить ріка Самара, дорікають гетьманові Мазепі, котрий, добре знаючи, що ріка Самара «від багатьох літ чисто запорізька і нічия інша», дозволяє полковникам і селітровикам розоряти її, робити на ній селітру й дає на запорізькі угіддя гетьманські універсали, тлумачачи так, буцімто Військо городове й низове однакової запорізької назви й буцімто в тій ріці Самарі «повинна бути невіддільна частина» і для самого гетьмана. Не відмовляючись від того, що Військо городове й Військо Запорізьке мають одну спільну назву й перебувають під одним гетьманським регіментом, Запорізьке Військо все-таки «ніякої спільноти вживати не сміє і не бажає». Нарешті через згаданих своїх посланців, Донця і Мартишевського, запорожці знову вносять свою скаргу на воєводу Опухтіна й на полковника Покотила, котрі «від малих сварок і бійки вчинили великий заколот і розгул» серед козаків, п'ятсот з яких перебували на службі великого государя в Таванському місті.

Запорізьке посольство прибуло до столиці в повному складі в листопаді, його прийняв государ і відпустив назад, оголосивши про те, що небавом у Січ зимовою дорогою відправлять з окремим посланцем звичне річне, без додатку, жалування, про що «указ царської величності надалі буде». Для слідства у таванській кривавій справі призначили стольника Клима Чихачова й піддячого Осипа Гаврилова, котрі з Севська мали їхати просто до Тавані повз Батурин і, приїхавши на місце, чекати там людину, відряджену для слідства гетьманом Мазепою, потім дати знати про себе воєводі Опухтіну, провести детальні опитування про все написане у скарзі кошового Петра Прими і в донесенні гетьманові воєводи Івана Опухтіна й винним у злочині ратним російським людям вчинити покарання «за указом, за уложенням і за новими статтями, а здобуте від винних повернути чоломбитникам». Винних черкаських людей повинна покарати прислана гетьманом людина за указом великого государя й за військовим правом після повернення чоломбитникам пограбованого майна. «А як за тим великого государя указом він учинить, йому, Климу Чихачову, їхати до великого государя до

[41] З подальших справ видно, що його відіслали у Псков.

Москви і про те слідство реєстр власноручний привезти й самому з'явитися, і слідство й реєстровий випис подати до приказу Малої Росії думному дякові Омелянові Гнатовичу Українцеву з товаришами» [42].

Як закінчилося слідство у таванській справі — невідомо, але в лютому наступного 1700 року Запорізькому Військові призначили царське річне жалування: кошовому отаманові два вершки оксамитні на шапки, два сукна кармазини по п'ять аршинів кожне, атласу й камки по 10 аршинів, дві пари соболів по сім карбованців пара, два сороки соболів по 50 карбованців кожний. Судді, писарю й осавулові по вершку оксамитному, сукна кармазину по п'ять аршинів, атласу по 10 аршинів, соболів по парі за сім карбованців пара, по сороку соболів за п'ятдесят карбованців сорок. Усьому поспільству дали 500 золотих червоних, 150 половинок шиптухового сукна, 50 пудів зілля і 50 пудів свинцю, зав'язаних у рогожі шнурками супроти попередніх таких видач. Для доставлення всього згаданого царського жалування у запорізьку Січ призначили жильця * Данила Андрійовича Жедринського [43].

Данилові Жедринському дали детальний наказ їхати спочатку в Батурин до гетьмана, узяти там реєстр для видачі запорожцям жалування і з тим реєстром вирушати негайно в Запоріжжя. Не доїжджаючи до самої Січі, послати від себе піддячого Степана Фролова з повідомленням про своє прибуття з царською казною і з милостивою грамотою у Запоріжжя, а з'явившись у Січ, подати кошовому отаманові царську грамоту й запитати про його здоров'я. А коли кошовий запитає про здоров'я государя, то казати йому, що коли його, Жедринського, відпустили з Москви, то великий государ був на своїх великих і преславних державах російського царствування у доброму здоров'ї. Після такої відповіді оголосити всьому Запорізькому Військові про надіслання йому милостивого жалування на весь рік і те жалування роздати кошовому отаманові, старшині й усім посполитим людям за реєстром, який дасть гетьман Мазепа. А вручивши жалування, всьому Військові від імені великого государя передати, аби воно вірно й щиро служило йому, захищало Кизикермен і Таванське містечко від бусурманів, дізнавалося всілякі відомості про задуми ворогів і якомога частіше писало про те гетьманові Івану Степановичу Мазепі. Якщо ж кошовий отаман і все поспільство почнуть казати, чому в царській грамоті не розписане поіменно, як завжди раніше бувало, царське річне жалування козакам, то відповідати на це, що послові не відомо про те і що для розподілу жалування видали йому реєстр з приказу Малої Росії, а про реєстр, виданий гетьманом Мазепою, нізащо нікому не говорити на Коші. А якщо не виявиться у наявності тих людей, котрим у гетьманському реєстрові буде виписане жалування, то призначені подарунки або взяти назад і відвезти до Батурина до гетьмана Мазепи, щоб гетьман Мазепа потім роздав їх на власний розсуд тим людям, котрим вони по праву призначені. Будучи в дорозі й перебуваючи в Січі, «преміцно» вивідувати, чи можна очікувати від запорожців вірності у службі великому государеві і чи нема у них з кимось зносин чи до них яких-небудь посольств, чи багато їхнього товариства у Таванському містечку, як вшановують у них і у татар Петрушку-розбійника і чи нема у них з ним якихось зносин **, а також, де перебуває кримський хан, кримська й білгородська орда й чи не слід очікувати кримських і білгородських орд ранньої весни під великоросійські й українські міста. Розвідавши потай по всіх цих статтях, аби «тих запорожців до брехні якоїсь не примусити й до якогось сумніву не привести», про все у статейний список написати й той список після повернення до Москви у приказ Малої Росії подати.

[42] Архів МЗС, донські справи, 1699 р., зв. 107, № 24.

* Повітовий дворянин на тимчасовій царській військовій службі (В. Даль).

[43] Архів МЗС, малоросійські справи, 1700 р., зв. 4. № 27.

** Йдеться про Петрика.

Послам вручили грамоти на ім'я гетьмана Івана Степановича Мазепи й кошового отамана Петра Прима з повідомленням одного й другого про надіслання Війську Запорізькому царського річного жалування і пропозицію йому за те вірно служити й дбати про великого государя [44].

Царський посланець виїхав з Москви лютого 15 дня, прибув до Батурина лютого 27 дня. З Батурина царському послові дали супутником лубенського хорунжого Григорія Стрільниченка, котрий мав доставити в Січ 3640 золотих від Переволочненського перевозу й 400 бочок хлібного припасу, виключивши сто бочок хліба, не змеленого через брак води на млинах. Залишивши Батурин, царський посол квітня 8 дня прибув до Січі. Не доїжджаючи до самої Січі, посол відрядив від себе піддячого Степана Фролова, назустріч якому вислали військового осавула запитати його від імені кошового про здоров'я. Біля самої Січі посла зустрів сам кошовий отаман Прим з військом і тут військо стріляло з ручної зброї. Коли ж посол увійшов у «замок», то тоді стріляли з гармат «усілякими снарядами». Увійшовши у Січ, посол і козаки спочатку вислухали в церкві молебень, а після нього того ж дня вийшли на військову раду. На раді царський посол виконав усе так, як було записано в його наказі, вручив кошовому отаманові для прочитання царську грамоту й передав йому царське жалування для вручення його за реєстром усій запорізькій старшині й поспільству. Кошовий отаман, вислухавши царську грамоту й отримавши річне жалування, висловив свою вдячність великому государеві й гетьману Івану Степановичу Мазепі за їхню належну над Військом опіку. На третій день після приїзду посла скликали нову раду, на яку покликали Данила Жедринського, Степана Фролова й лубенського полку хорунжого Григорія Стрільниченка. Коли згадані особи з'явились у раду, то козаки «з великим криком» почали кричати, що їм прислали 150 половинок амбурзького сукна «некорисно й без сорочок, а попередньо присилали сукна добрі і в сорочках», та ще й крім того три половинки не цілі, а надрізані. Курінні отамани Іван Заїка й Іван Ніс кричали, що отримані ними соболі також надрізані і тому вони писатимуть про те государеві. На той крик посол оголосив усім невдоволеним, що він доставив царські подарунки усі в цілості під печаткою й міцною вартою, тому козаки всю ту справу даремно затівають. На таку відповідь козаки кричали ще більше, що піддячому Фролову слід насипати піску в пазуху й посадити його в Чортомлик-річку. Але тим невдоволення козаків і закінчилося: послів відпустили в курінь, а потім, квітня 12 дня, вони безперешкодно виїхали з Січі й за дев'ять днів прибули в Батурин. У Батурині вони розповіли про всі події у Січі гетьманові Мазепі. Але гетьман Мазепа відповів царським послам, що «на несталість запорізьких козаків зважати й вірити їм не слід, бо вони надалі будуть спокійніші й постійніші» [45].

Відпускаючи від себе царських послів, запорізькі козаки дали їм два листи, один для гетьмана Мазепи, другий для царя Петра Олексійовича. В листі до гетьмана запорожці дякували йому за царське жалування, за надіслані від перевозу гроші й за 400 бочок хлібних припасів, просили дослати ще сто бочок і водночас скаржилися на те, що царське жалування прислали їм без додатку і в поганому стані,— сукно лихе й різане, соболі з боків також обрізані й зіпсовані. Разом з цією скаргою на бідність царських подарунків запорожці висловлювали своє невдоволення й самому гетьманові з приводу дозволу з боку останнього різним промисловим людям на закладення при ріці Самарі, «справжньої військової вітчизни», селітрових майданів. Не шкода було б, якби гетьман лише сам мав на ріці Самарі селітрові заводи для військової потреби, але річ у тім, що він і іншим селітропромисловцям на «справжніх військових землях» дозволив варити селітру, і ті люди «марно» вітчизну військову пустошать, а самі здобу-

[44] Архів МЗС, 1700 р., зв. 4, № 27.

[45] Архів МЗС, малоросійські справи, 1700 р., зв. 4, № 27.

вають собі користь і «без ліку» багатіють. Запорожці точно знають і добре пам'ятають про те, що та ріка Самара ще за покійного Хмельницького, та й після нього, аж до походів великоросійських міст на Крим, нікому крім них не належала («піддана») і ніхто її до того часу не спустошував. Ще в той час, як на Самарі було засноване Новобогородицьке містечко, їм була надіслана «обнадійлива» грамота великого государя, що ті міста не будуть їм ані тягарем, ні образою, ні відбиранням пожитків. І ту грамоту, списавши її від слова до слова, запорожці посилають гетьманові «для ліпшої віри». Та й сам гетьман не раз писав запорожцям, що будівництво міст у гирлі ріки Самари ніякої шкоди їм не завдасть; а тепер самі запорожці бачать спустошення своїх земель як самарцями городовими, так і селітровиками, і якщо останні будуть «упором своїм» робити селітрові майдани поблизу землі запорізької, то в козаків не минеться з ними «без спустошення і зачіпок» [46].

У листі великому государеві запорожці, «віддавши чоломбитний до землі уклін» за надіслане жалування, водночас били чолом і про те, що їм немалий утиск на ріці Самарі чиниться і що вони, незважаючи на прохання про те як до гетьмана, так і до самого государя, не мають жодної на те відповіді і навіть втратили всіляку надію на відповідь. Не отримали вони повного вдоволення і в надісланому жалуванні государевому: минулого року прислали їм 200 половинок добрих амбурзьких сукон, а нинішнього тільки 150 половинок простих шиптухових сукон, та й то в половинках бракувало кількох аршинів; соболів прислали так само не цілих, з пришитими хвостами, без печаток, «нещадно з боків обрізаних і вельми поганих», яких іще ніколи запорожцям не присилали, та й реєстр усіх подарунків чомусь прислали без печатки. Доповідаючи про все це великому государеві, запорожці бажають знати, чи присилають царські дари в такому вигляді від самого государя, чи їх підмінюють його посланці. Так чи інакше, але запорожці б'ють чолом великому государеві надалі присилати більше порівняно з нинішнім жалуванням грішми, сукнами, зіллям і свинцем, за що всі козаки обіцяють бути й у нинішні, і в майбутні часи «слухняними й доброчинними» і зберігати свою вірність «непорушно» [47].

Гетьман Мазепа, відсилаючи обидва листи запорожців, писані особисто йому й государеві, з царським послом Жедринським, на своє виправдання писав государеві, що запорожці не мають підстав скаржитися на селітровиків, бо ті люди влаштовують свої майдани не при самій ріці Самарі, а в полях, віддалік, отож і збитків від того їм не може бути ніяких [48].

Усі непорозуміння між великоросами, українцями й запорізькими козаками в місті Тавані можна пояснити ні чим інакшим, як повною бездіяльністю тих і інших щодо неприятеля: російським ратникам і запорожцям, звичним до воєнних дій, яких після Карловицького перемир'я і далі тримали в Тавані, не залишалося нічого іншого крім хіба битися між собою або ж чинити дрібні напади на бусурманів. Зокрема, саме в цей час перекопський каймакан і сам кримський хан внесли скаргу таванському воєводі Опухтіну за кривди, збитки й руйнування, завдані татарам у різних місцях козаками й росіянами. Наприклад, коли хан якось вийшов з Криму, прийшов до Кардашина й зупинився там на ночівлю, уночі з'явилося 18 четверокінних і піших козаків [49], захопили там тридцять голів коней і поранили кількох татар, втративши вбитими двох власних людей. Іншого разу «розбійницькі козаки» з Шангірея і Таванського містечка напали на одного яничанина Магмета, котрий їздив з товарами до Дніпра, продав там свої товари й повертався назад. Напавши на нього між Шангіреєм і Колбруном (очевидно, Кінбурном), вони вбили його на місці, забрали його товари, а також 400 єфимків грошей. Третього разу «злодійські

[46] Архів МЗС, малоросійські справи, 1700 р., зв. 4, № 28.

[47] Там же.

[48] Там же.

[49] Семен Білий, козак Рубан, Василь Шило та інші.

люди» [50] з Таванського містечка напали на іншого яничанина на Білому озері, розграбували увесь його віз, узяли 20 лисів, 5 соболів. Нарешті були й такі, котрі, користуючись мирним договором між московським государем і турським султаном, приходили в турські краї на службу, жили там якийсь час, потім уночі забирали різні речі (шаблю у срібній оправі, шубу сукняну «на білячому з животиків хутрі») й утікали на свій бік. І перекопський каймакан, і сам кримський хан просили воєводу Опухтіна винагородити всі збитки родичам потерпілих, злодіїв і вбивців розшукати й покарати без милосердя: «І ви б задля дружби тих злодіїв і душогубців і захоплені товари до нас прислали, і якщо тих злодіїв і захоплені товари до нас пришлете, дружба наша буде виконана; а якщо тих злодіїв і захоплені товари до нас не пришлете, то між нами в тому буде остуда» [51].

Незважаючи на таку скаргу каймакана, запорожці навесні 1700 року знову захопили в татар 55 голів коней і завдали татарам різних «грабунків». Тоді гетьман Мазепа відрядив у Січ «умыслных» посланців і через них звелів кошовому й усьому товариству розшукати винних «злочинців», учинити «неотвлочную и слушную» управу, пограбовані речі віднайти і неодмінно повернути потерпілим коней [52].

Сидячи в Тавані, запорізькі козаки завдавали й інших неприємностей туркам; вони сприяли втечі з Очакова потурнаків і одного з них відіслали до гетьмана Мазепи, а Мазепа з запорізьким товариством відіслав його до царя для отримання від нього вістей бусурманських [53]. За службу своїх товаришів запорожці просили гетьмана виклопотати в царя звичне для Війська річне жалування, і гетьман з цього приводу писав листа цареві Петру Олексійовичу [54].

Дрібні дії росіян і запорожців, які були в Тавані, проти татар і турків не порушували все-таки мирних стосунків, встановлених у Карловицях між Туреччиною і Кримом з одного боку й Росією — з другого. Липня 3 дня 1700 року перемир'я у Карловицях було підтверджене повним миром на 30 років у Константинополі [55].

Умови цього миру складалися з дванадцяти пунктів, чотири з яких стосувались і запорізьких козаків: 1. Козаків карати насмерть, якщо вони в мирний час підуть війною на турецькі й кримські місця. 2. Козакам вільно вести промисел на звіра й рибу аж до гирла Дніпра. 3. Ніяким поселенням, починаючи від Січі й закінчуючи гирлом Дніпра по всьому дніпровському березі, крім невеликого укріплення для переправи подорожніх людей через Дніпро, надалі не бути. 4. Придніпровські містечка, захоплені у турків силою російсько-козацького війська, як, наприклад, Тавань, Кизикермен, Нустріткермен, Шагінгірей, зруйнувати дощенту [56].

«Священній царській величності покірні й підданні чи москвичі, чи козаки й інші по рубежах мусульманських, таманських і кримських, і інших, і підданим їхнім ніяких нападів і неприятельств не творити, і неспокійні й свавільні козаки з чайками і з суднами водяними нехай не виходять на Чорне море й нікому збитків і втрат нехай не завдають, а нехай їх суворо стримують від сваволі й наскоків; і статтям мирним та доброму сусідству супротивні розрухи й настрої, якщо виявляться явно, хай будуть покарані жорстоко... Та від Перекопського замку від початку затоки Перекопської землі на дванадцять годин відстані, від краю до нового міста Азовського, що біля ріки Міусу стоїть, землі посередині пусті й порожні й позбавлені всіляких жителів нехай будуть [57]. Також з боку ріки Дніпра

[50] Точно невідомо, чи це були запорізькі козаки, чи гетьманські; в акті про це сказано: «ваші злодійські козаки» чи «ваші злодійські люди».
[51] Архів МЗС, кримські справи, 1700 р., лютого 25, зв. 1.
[52] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1700 р., зв.. 13, № 1216—1143.
[53] Там же, № 1234—1211.
[54] Там же, № 1243—1219.
[55] *Соловьев С.* История России. Т. 14. С. 333.
[56] Акты истории Войска Донского. Новочеркасск, 1891. Т. 1. С. 192.
[57] Себто: нехай будуть землі пустими, порожніми й позбавленими всіляких жителів.

від Січі, міста запорізького, яке в межах Московської держави на вищезгаданій ріці не березі стоїть, навіть до Очакова, розташовані посередині землі, крім нового села, на обох берегах Дніпра так само пусті й без жодного житла порожні нехай будуть, а біля міст з обох боків достатньо місця на виноград і городи нехай залишиться. Нижчі зруйновані містечка паки нехай збудують, але нехай порожні перебувають, і на місцях, які порожніми мають бути за взаємною згодою, якщо якесь місто подібне віднайдеться, то його також з обох сторін нехай зруйнують, і такі місця нехай ні не будуються, ні не укріплюються, а як суть порожні, нехай залишені будуть... А якщо під час сього миру чи перемир'я між кримчаками й козаками і спільно між обома державами розпочнуться якісь труднощі, виникне суперечка сварка між прикордонними губернаторами й султанами, й іншими керівними, нехай їх зручно розглянуть, а виниклі трудні справи, розпочавши зносини з державою Оттоманською, мірою пристойною до дружби й до миру нехай заспокояться, і для подібних порубіжних суперечок ні війни, ні бій нехай не починається, а цілковито і з превеликою дбалістю намагатися, аби спокій з обох сторін міцно дотримувався... При Дніпрі ріці населені Тавань, Кизикермен, Устреткермен * і Сагінкермен ** містечка нехай будуть зруйновані з тією умовою, аби надалі ніколи на тих місцях містечкам і ніякому поселенню не бути; а річкові міста зі своїми землями як до сієї війни були, так у володіння Оттоманської держави його священною царською величністю нехай повернуться й у володінні Оттоманської держави хай будуть. А вищезгаданих тих містечок зруйнування після затвердження сього миру великим посольством нехай буде здійснене відразу і протягом 30 днів без зволікання нехай буде наказ про виконання і нехай буде виконане. А воєвода й ратні люди вищезгаданої царської величності, котрі у згаданих містах нині суть, з усіма гарматами й воїнськими запасами, і з майном, і з хлібними припасами, безперешкодно й безпечно виходячи, у свої краї нехай переберуться; а при виході й поверненні ніякого неприятельства і сваволі, і ніякої кривди і збитків вищезгаданим нехай не буде від народу татарського чи від покірних Оттоманській державі, чи від ратей, чи підданих, чи інших, ким би вони не були. А тим часом ратні люди і московські, й козацькі чи у вищезгаданих містечках сутні, чи ті, хто виходить, чи повертається з кращим навчанням нехай будуть затримані і жодним чином не розходяться чи будь-чого не задумують» [58].

Тільки-но завершилися переговори між Туреччиною і Росією, як запорожці звернулися через гетьмана Мазепу до тодішнього керівника Малоросійського приказу боярина Федора Олексійовича Головіна з давнім проханням обміняти полоненого товариша Івана Гадяцького [59] на полоненого татарина Текелди, який перебував у Пскові [60], і з новим проханням про царське жалування для всього Запорізького низового Війська.

Аби добитися царського жалування, зібрали велике посольство з 80 чоловік під керівництвом курінних отаманів (їх називають і полковниками) Кирика Надтоки й Василя Іваненка, осавула Грицька Лук'яніва й писаря Остапа Сербина [61].

Висилаючи таке посольство до царя Петра Олексійовича, кошовий

* Те саме, що згаданий вище Нустріткермен.

** Те ж, що й вищезгаданий Шагінгірей чи Шахкермен.

[58] Письма и бумаги Петра Великого. Т. 1. С. 373, 371, 376, 370.

[59] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1700 р., зв. 13, № 1265—1242.

[60] З цим запорожці зверталися раніше до царя й до гетьмана.

[61] Серед рядових козаків у цьому посольстві були: Гаврило Загно, Лаврін Горденко, Марко Таран, Василь Баба, Дмитро Дурицький, Андрійко Мандро, Василь Гредченко, Матвій Квітка, Данило Малий, Іван Олтва, Федір Сенченко, Михайло Дзюба, Данило Стінка, Василь Гаригульський, Іван Гадяцький (Дядьківського куреня, очевидно, той самий, за котрого запорожці просили), Василь Чернишенко, Василь Рудий, Терентій Буцький, Гарасим Ковалик, Омелян Солон-

отаман Гарасим Криса й усе Запорізьке низове Військо написали йому чоломбитну з проханням надіслати в Кіш царське жалування, зі скаргою на піддячого Степана Фролова й на жильця Жедринського, котрі, везучи минулої весни жалування у Запоріжжя, вчинили в місті Кишеньці крадіжку. Про цю крадіжку багато людей знають точно. Висловлювались і претензії за порушення вольностей на ріці Самарі, які споконвіку належали Запорізькому Військові, на підтвердження чого кошовий Гарасим Криса посилає великому государеві копію грамоти царської величності, наданої Війську.

Запорізьке посольство вирушило спочатку в Батурин, прибуло до Москви листопада 9 дня й зустріло в столиці належний прийом. Того самого дня в бургомістерську ратушу надіслали наказ видати запорізьким посланцям 15 відер вина, 30 відер меду, 60 відер пива, а в інші дні Кирикові Надтоці й Василю Іваненкові по три чарки вина, по три кухлі меду, по три кухлі пива, решті козаків по два кухлі всього питва на день. На від'їзд зі столиці запорізького посольства звеліли дати Кирикові Надтоці й Василеві Іваненку сукна кармазину, тафти по п'ять аршинів і по парі соболів за шість карбованців пара. Решті козаків по сукну англійському завдовжки у п'ять аршинів і по парі соболів вартістю два карбованці пара на кожного. Поза тим у дорогу окремо наказали видати 15 відер вина простого, 30 відер меду й 30 відер пива і призначити від Москви до українських міст 82 підводи з возами і з провідниками.

У день від'їзду, листопада 22 дня, головним особам запорізького посольства вручили царську грамоту на ім'я кошового отамана Гарасима Криси й усього Запорізького низового Війська. В тій грамоті цар писав кошовому отаманові, що посольство Запорізького Війська прийняли у Москві й наділили високими милостями; що чоломбитну Війська про надіслання у Кіш жалування вислухали й жалування відішлють у Січ зимовою дорогою, за що низове Військо повинно вірно і старанно служити царській величності й переконати таванське товариство жити спокійно і стало і в усіх випадках обережно з великоросійськими й українськими людьми в Тавані, дотримуючись у всьому згоди й ладу. Щодо крадіжки запорізького жалування піддячим Фроловим і жильцем Жедринським, то до цього пошлють людину для докладного слідства і про результат того слідства своєчасно сповістять Запорізьке Військо. На скаргу запорожців з приводу відібрання у них самарських вольностей ніякої відповіді не надійшло [62].

Після укладення російсько-турецького миру кримський хан Селім-Гірей на підставі договірної статті про взаємний обмін полоненими відрядив свого посланця Болюбаша через Запоріжжя до гетьмана Мазепи для «окупу» татар, які перебували в полоні в різних містах південної і північної Росії, причому просив гетьмана захищати різних мусульманських купців, які вирушали в українські міста з товарами, і стримувати запорожців, котрі плавали Дніпром до Очакова, від заподіяння кривд мусульманським людям, які бувають у країні козацькій. Ханський посланець, проїжджаючи Запоріжжям, побачив у Січі небувалу досі справу, а саме: «нове за розміром збудоване місто». Того міста за умовами укладеного миру не повинно б бути. В чому ж тут правда, якщо зруйноване старе й збудоване нове, і чого тут доброго для Криму можна чекати? У Криму було відомо,

ко, Іван Конопля, Грицько Комлик, Тиміш Вовк, Іван Мангур, Лесько Герщун, Степан Грищенко, Іван Білий, Онисим Григорів, Гнат Брат, Данило Воблий, Дмитро й Павло Погрібняченки, козак Луць, Степан Лисий, Матвій Сердюк, Федір Ус, Василь Бадашко, Тиміш Кривошия, Павло Лупий, Кіндрат Цябя, Онисько Рудь, Лукаш Дудукало, Степан Горкуша, Андрій Бородавка, Семен Сліпий, Гаврило Тригубенко, Іван Миронів, Василь Мацак, Трохим Козюра, Павло Горб, Степан Кровчиня, Грицько Постарому, Степан Живий, Семен Остапів, Клим Чорниченко, Іван Скрипка, Іван Бобир, Іван Мартишевський, Демко Кожушко, Грицько Чорний, Іван Боярченко та інші.

[62] Архів МЗС, малоросійські справи, 1700 р., зв. 5, № 68; 1701 р., зв. 6, № 5.

що Москва будує у Січі лише курені для зберігання у них, через брак інших приміщень, узимку хліба і продовольчих припасів; а насправді тут будують щось інше. Вбачаючи в цьому порушення миру, Болюбаш вирішив написати про це ханові, що, за словами посланця, буде йому не надто приємно і про що він, звісно, сповістить султана.

З такою претензією приїхав Болюбаш до Мазепи в Батурин, і гетьман поквапився хутчіше позбутися неприємного гостя. Від татар, які перебували в неволі, гетьман довідався, що Болюбаш — людина «вірменської породи, але що він уже давно зробився мусульманином» і дещо розумівся на інженерній справі. Тому Мазепа, давши йому «доброго» пристава, негайно відпустив його просто на Переволочну «повз» українські міста [63].

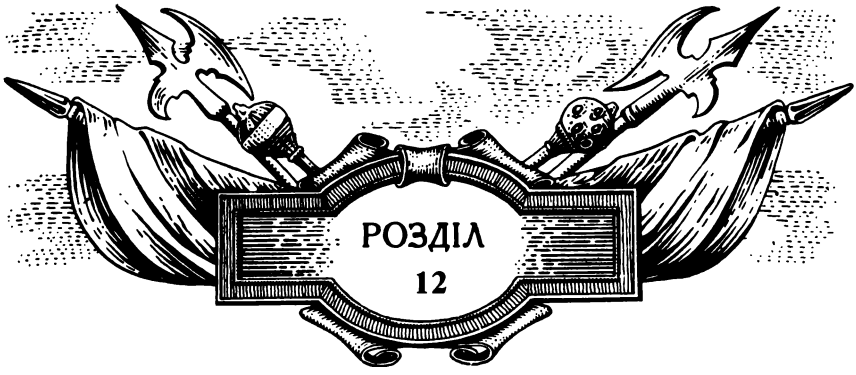
Поважнішим питанням після укладення миру з Туреччиною і Кримом виявилося питання про зруйнування турецьких містечок Тавані, Кизикермена й Шагінкермена, які доти перебували під охороною російсько-козацьких військ. Виконання цієї справи цар поклав на князя Івана Михайловича Кольцо-Мосальського. Кольцо-Мосальський отримав кілька тисяч великоросійських ратників, а крім того, дві тисячі засеймських військових людей від гетьмана Мазепи. З'єднавшись із останніми під Царичанкою, біля ріки Орелі, князь Кольцо-Мосальський вирушив до пониззя Дніпра, але при зруйнуванні фортець зустрів великий опір з боку запорожців, які в них перебували[64]. Тим не менше усі три фортеці розбили і бойові припаси з них забрали (1701 р.). Тоді запорожці всіляко намагалися висловити своє невдоволення росіянам: вони не пускали до себе нікого з царського війська, відмовлялися допомагати росіянам доставити з Таванського містечка у Січ бойові гармати і хлібні припаси, не приймали в себе гетьманських посланців, які приїжджали з цього приводу; а якщо і приймали, то зустрічали їх зневагою, а самому гетьманові писали лайливі листи, і тільки одне доручення взялися виконувати — охорону государевої казни, перевезеної у Січ. Але найбільше ненависті виявили запорожці росіянам, коли довідалися, що князь Кольцо-Мосальський замість зруйнованих турецьких міст на пониззі Дніпровому заклав нові, біля самої запорізької Січі. Для цього обрали місце біля ріки Дніпра, «в урочищі, на горі, біля Кам'яного Затона, у пристойному місці, біля ріки Білозірки, навпроти Микитиного Рогу». На цю справу поставили 3558 чоловік ратних людей Бєлгородського й Севського полків під командою князя Кольцо-Мосальського; до них у серпні й вересні приєднали 6000 козаків українських полків, від гетьмана Мазепи. До українських козаків долучили також ратних людей з Новобогородицької фортеці на Самарі [65].

Опір запорожців російським властям при руйнуванні турецьких містечок пояснювався не тим, що Запорізьке Військо буцімто в принципі виступало ворогом російського царя, а тим, що підкорені бусурманські містечка, насиджені протягом тривалого часу православно-руськими людьми, воно вважало власністю якщо не всієї Росії, то принаймні Запоріжжя. Навіщо ж було докладати стільки праці, терпіти такі злигодні при завоюванні і потім при утриманні цих містечок, якщо знову повертати хоча б і руїни їх у руки ненависних бусурманів? І росіяни не тільки повертають бусурманам здобуті містечка, а й будують нове, біля самої Січі, своє власне містечко. Навіщо ж це? Ні для чого іншого, міркували запорізькі патріоти, як для зменшення споконвічних козацьких вольностей, якими так дорожили низові молодці і за які билися їхні діди й батьки.

[63] Архів МЗС, малоросійські справи, 1701 р., зв. 6, № 5.

[64] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1701 р., № 83, с. 941—942.

[65] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1701 р., № 83, с. 650, 951—952.

РОЗДІЛ 12

УЧАСТЬ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ У ВЕЛИКІЙ ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ.— ПОХІД ЗАПОРОЖЦІВ У ПСКОВСЬКИЙ КРАЙ І НЕВДОВОЛЕННЯ НИМИ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ.— ДІЇ ЗАПОРОЖЦІВ ПІД БИХОВОМ. — НАПАД ЗАПОРОЖЦІВ НА СЕЛІТРОВИХ ЛЮДЕЙ БІЛЯ РІКИ САМАРИ. — ЗНОСИНИ ЗАПОРОЖЦІВ З КРИМСЬКИМ ХАНОМ І ПОГРАБУВАННЯ НИМИ ТУРЕЦЬКИХ КУПЦІВ.— ЗАХОДИ МОСКВИ ДЛЯ ПРИБОРКАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ. — КОШОВИЙ ОТАМАН КОСТЯНТИН ГОРДІЄНКО.— ЗНОСИНИ ЗАПОРОЖЦІВ З КРИМСЬКИМ ХАНОМ.— ВІДПОВІДЬ, ОТРИМАНА НИМИ ВІД ХАНА, Й КАЯТТЯ ПЕРЕД РОСІЙСЬКИМ ЦАРЕМ.— ВІДІСЛАННЯ ЦАРСЬКОГО ЖАЛУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКИМ КОЗАКАМ.— НОВЕ ЗАВОРУШЕННЯ У ЗАПОРІЖЖІ З ПРИВОДУ БУДІВНИЦТВА РОСІЯНАМИ МІСТЕЧКА В УРОЧИЩІ КАМ'ЯНИЙ ЗАТОН. — НАПАД ЗАПОРОЖЦІВ НА ЦАРСЬКУ КАЗНУ Й ВІДРЯДЖЕННЯ З ЦЬОГО ПРИВОДУ В СІЧ КУРБАТОВА, СТОЛЬНИКА ПРОТАСЬЄВА Й ПІДДЯЧОГО ПАВЛОВА.— БЕЗЧИНСТВА ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ НА ПРОЇЖДЖИХ ШЛЯХАХ БІЛЯ БУГУ, ДНІСТРА, ЯГОРЛИКА Й КАМ'ЯНОГО ЗАТОНУ.— ПЛАНИ ЩОДО ЗАПОРОЖЦІВ ТУРЕЦЬКОГО СУЛТАНА І КРАЙНЄ НЕВДОВОЛЕННЯ НИМИ З БОКУ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ.

Константинопольський мир, який завершив 1700 року війну Росії з Туреччиною, був особливо необхідний для царя Петра Олексійовича: замирившись із турками, цар розпочав вельми затяту й вельми тривалу війну з Швецією, яка продовжувалася 21 рік. Наскільки цей мир був бажаним для російського царя, настільки ж, якщо не більше, він був небажаним для всього Запорізького Війська. З цього часу в Запоріжжі зчинились такі заворушення, розбрат і чвари, яких ні доти, ні опісля ніколи там не бувало: запорожці то миряться з Кримом і проголошують, що вони проти гетьмана й царя; то вони розривають мир з Кримом, просять вибачення у царя і здійснюють напади на татар, грабують проїжджих турецьких купців; то вони розбивають царських гінців і захоплюють у свої руки казну; то повстають проти своїх-таки товаришів за такі не-лицарські справи й відряджають посланців до Москви з проханням про надання казни і з обіцянкою вірно служити цареві. Було б далеким від правди пояснювати таку поведінку запорізьких козаків щодо російського царя розгнузданістю звичаїв і ненавистю їх до законного порядку речей. Тому багато було суто зовнішніх, незалежних від запорожців причин. Такою причиною була передовсім неможливість через укладений російсько-турецький мир вести дрібні війни проти бусурманів: запорізькі козаки як виключно військовий стан людей з війни отримували здобич, війною себе одягали, війною себе годували; а государське хлібне й грошове жалування було таким невеликим порівняно з усією чисельністю Запорізького Війська, що воно розходилося по руках козаків точнісінько так, як розходиться крапля вина у великій посудині води. Далі, крім неможливості вести війни з бусурманами, запорожців

дуже бентежило спорудження поблизу Січі московських фортець; якщо раніше їх обурювало будівництво самарських фортець, які були на значній відстані від головного ядра низового товариства Січі, то тим більші побоювання викликало в них заснування Кам'янозатонського містечка саме неподалік від самої Січі. Далі, велике обурення у запорізьких козаків викликало захоплення козаками Полтавського полку найкращих у всьому Запоріжжі поорільських і посамарських земель, які запорожці завжди вважали своїми, але які через відсутність у Війська жалуваних грамот були відібрані у запорожців за поданням гетьмана і з волі царя і віддані Полтавському полкові українських козаків. Поза тим велике невдоволення викликало в Запоріжжі вербування царем запорізьких козаків у далекий від Січі північний похід і особливо для земляних робіт при будівництві нової столиці в гирлі ріки Неви. Нарешті, поява в межах вольностей запорізьких козаків різного наброду людей «то з волоського краю, то з Дону, то якихось москалів», то з українських міст, невдоволених гетьманським регіментом, дуже бентежила і просту масу Запорізького Війська. В цей час у різних місцях Росії закипало невдоволення проти нових, небачених доти порядків і починань молодого й невгамовного государя. Повсюди чулися голоси невдоволених запровадженням різних повинностей і нових податків; ще більше обурювались обтяжливими й надто тривалими війнами, які цар розпочав проти шведів. І чим далі якийсь край був віддалений від Москви, тим сильніше висловлювалось у ньому невдоволення проти царя. Тому в Запоріжжі вже з першого року XVIII століття запанував справжній хаос, у якому миготіли різні особи, висловлювалися різні побажання, оголошувалися різні протести, які, зрештою, сходилися до одного пункту: за вольності, за давні права козацькі стояти проти всіх і в жодному разі не поступатися ними.

Такими були справи в Запоріжжі.

Ще важчим був стан справ у містах України. Споконвічна внутрішня політика Московської держави полягала в тому, щоб окремі частини держави злити в одне політичне тіло. З того часу, як до складу Великої Росії увійшла й Україна, на неї була звернена особлива увага московських царів. Тепер пристрасть молодого й надто діяльного царя, який прагнув перебудувати все по-своєму, відверто схилялася до того, щоб у всіх українських містах замість виборного начала запровадити начало призначення з Москви, замість української генеральної старшини закликати до управління московських бояр, а замість усієї козацької маси допустити до служби лише вибраних осіб, котрі б складали особливі «компанії» й отримували платню, а решта козаків залишались би при своїх домівках, а отже, перебували б на становищі звичайних селян.

Такий проект висловив Петро вже 1707 року, але він викликав велике хвилювання серед української старшини [1].

Усі побоювалися таких нововведень, боялися за свою «матку-отчизну» й вимірковували такі чи інакші способи, щоб її порятувати. Але на що зважаться запорізькі й українські патріоти для збереження своїх вольностей і прав, покажуть самі події найближчих років.

Вигоди, отримані російським царем від війни з Туреччиною, були надто мізерними: цар отримав Азов і Таганрог, але за те зобов'язався не заселяти гирла Дніпра. А оволодіти Чорним морем він ніяк не міг — для цього потрібно було здобути Крим, відвоювати в Туреччини гирло Дніпра. До того ж береги Чорного моря й гирло Дніпра були відділені від Росії величезним простором безлюдних і з усіх боків відкритих степів. Тому цареві слід було на час облишити південь. Ще до походу на південь, до Чорного моря, Петро поглядав і на захід, до Балтійського моря. Побережжя Балтійського моря, так звана Лівонія, споконвіку належало Росії і тільки орден мечоносців відібрав його у Давньої Русі, а потім усім Балтійським узбережжям заволоділи поляки і шведи і цим заступили Росії світло від Західної Європи. Під час війни з шведами могли діяти обидва улюблені

витвори Петра — молода армія і новостворений флот російський, тобто в ній і морське і сухопутне військо могло пройти чудову бойову школу. Твердо ставши при Балтійському морі, цар міг відкрити собі прямий шлях у Західну Європу і скористатися всіма набутками її високої цивілізації. Та й обставини вповні сприяли планам царя Петра Олексійовича. На той час до війни з Швецією готувалися Данія і Польща, і Петро, який розраховував відібрати береги Балтійського моря у шведів, міг знайти собі союзників у особі двох королів, датського Христіана V і польського Августа II Саксонського, головно завдяки Росії.

З часу Густава Адольфа, себто з часу Тридцятилітньої війни *, могутність Швеції зросла настільки, що вона стала першою державою на півночі Європи. Від Росії, за Столбовським договором **, вона отримала Інгрію і Карелію, від Польщі — Лівонію, а з Данією сперечалася за Шлезвіг-Голштинію, за Вестфальським миром здобула Померанію. В середині XVII століття увесь басейн Балтійського моря опинився у її руках. Але щоб утвердити ці набутки, Швеції слід було бути напоготові й утримувати сильне військо, бо пограбовані сусідні держави шукали нагоди повернути втрачене, і наступники Густава Адольфа провели своє правління у війнах. У них виріс войовничий дух Швеції й утворилася армія, перша за зразковим влаштуванням у Європі; посилилася королівська влада на противагу аристократії. Королівська влада особливо зміцнилася з часів Карла XI, бо уряд Швеції вирішив відібрати у шведських дворян захоплені казенні землі й обернути їх на користь держави. Цей захід, відомий під назвою редукції земель, викликав велике невдоволення шляхетського стану і, коли його поширили на Лівонію, там почалися великі заворушення. Під

Фрідріх Август Саксонський. Літографія. 1860 р.

[1] *Голиков И.* Дополнение к деяниям Петра Великого. М., 1795. Т. 15. С. 158.

* 1618—1648 рр.

** 9 березня 1617 р.

час такого заворушення до польського короля прийшов вигнаний зі Швеції ліфляндський шляхтич Йоган Райнгольд Паткуль, який склав собі план утворення союзу північних держав проти Швеції. Час для здійснення такого плану видався Паткулю вповні сприятливим, оскільки у Швеції царював сімнадцятирічний король Карл XII, від котрого ніхто не сподівався відсічі.

Отож зусиллями Паткуля, а особливо в силу різних політичних інтересів склався союз Польщі, Данії, Росії проти Швеції і цей союз розпочав ворожі дії у трьох пунктах: Польща мала напасти на Лівонію, Данія — на Шлезвіг-Голштинію, Росія — на Інгрію. Ця війна, яка тривала 20 років, почалася на півночі одночасно з іншою війною, не менше важливою для Європи, а саме боротьбою Франції проти коаліції Іспанії, Англії, Голландії і Німеччини за так званий іспанський спадок, і ці дві війни тривали паралельно, постійно переплутуючись боковими гілками [2].

Вступаючи в боротьбу з такою сильною державою, якою було тоді Шведське королівство, російський цар стягнув усі свої бойові сили російських міст на північ. Разом з росіянами мали діяти й українські козаки й вкупі з ними й запорожці.

Головним місцем походів для українських полків і для запорожців визначили Лівонію. Запорожці попередньо звернулися до гетьмана Мазепи з проханням вислати їм на Військо царське жалування, яке й вислали на ім'я кошового отамана Герасима Криси через стольника Кругликова [3].

Воєнні дії почав польський король 1700 року в Лівонії. Гетьман Мазепа за царським указом послав загін козаків з 12 000 чоловік під командою власного племінника, ніжинського полковника Обидовського, з полковниками Іскрою і Мокієвським. Обидовський прибув спочатку у Псков, а звідти піднявся до міста Нарви; але поки він прибув до Нарви, там уже трапилася, листопада 19 дня, поразка росіян від шведів [4]. Тоді Обидовський відступив назад, у Псков; але тут у лютому 1701 року він помер.

Запорізькі козаки вийшли в північний похід окремо від українських; рухались вони, за донесенням гетьмана Мазепи царю Петрові, так повільно, що до масляниці ледве прийшли на смоленський рубіж, причому під час походу запорожці буцімто завдали стільки лиха й грабежів жителям російських і українських сіл і міст, що всього того не можна й переповісти. Через те все гетьман Мазепа був украй невдоволений запорізькими козаками й просив государя дати наказ так поставити їх під час битви, щоб вони вповні спокутували свої провини [5]. Скільки правди в цьому свідченні — важко сказати. В кожному разі слід гадати, що запорожці неохоче йшли з рідного півдня на далеку й сувору північ, де не могли добитися ні жалування з царської казни, ні харчів від місцевих жителів, а тому мусили в багатьох місцях силою здобувати собі харчі.

В середині лютого 1701 року в містечку Біржах відбулося побачення між царем Петром Олексійовичем і королем Августом II, під час якого було укладено формальний договір між союзниками проти шведського короля. У випадку щасливого завершення війни Петро візьме собі Інгрію і Карелію, Август II — Остзейський край. За це Петро обіцяє Августові прислати допоміжне військо з 15 000 чоловік, достачити продовольство для війська й заплатити 100 000 карбованців. На нараді з королем були знатні польські пани, котрі, крім того, поставили цареві вимогу повернути Польщі міста Терехтемирів, Стайки, Трипілля, дозволити знову заселити місто Чигирин і приєднати до Речі Посполитої деякі села Стародубського полку. Але Петро вирішив з приводу останньої вимоги зв'язатися з гетьманом Мазепою і для

[2] *Петров П.* Лекции по русской истории. Харьков.

[3] Архів МЗС, малоросійські справи, 1701 р., зв. 7, № 3.

[4] Серед інших російських генералів, захоплених у цей час шведами в полон, був князь Яків Федорович Долгорукий.

[5] *Соловьев С.* История России. Т. 15. С. 366.

того послав до нього дяка Бориса Михайлова. На запит з цього приводу гетьман відповів цареві, що на таку вимогу погоджуватися ніяк не можна: тоді жителі Лівобережної України перейдуть на Правобережну, та й запорожці схилятимуться до правого боку й гетьмана слухатимуть лише у крайніх випадках [6]. Розмовляючи з гетьманом Мазепою, дяк Михайлов між іншим оголосив йому, що запорізькі козаки в Ліфляндському поході зруйнуввли на зворотному шляху кілька російських сіл і вбили багатьох селян і вже за це заслужили на жорстоку страту, але милостивий государ вибачив їх за умови надалі не чинити таких розбійницьких справ [7].

Небавом після того гетьман Мазепа за наказом государя вислав до Ліфляндії новий загін козаків під командою гадяцького полковника Михайла Боруховича, з яким, крім власного полку, було 2000 запорожців. Борухович був під командуванням князя Репніна і разом з ним був під Ригою, а потім відступив через Друю й Опочну до Пскова, де Репнін з'єднався з генерал-фельдмаршалом Борисом Шереметєвим [8].

Про поведінку запорожців під час Північної війни знаходимо також свідчення в українському літописі Самовидця. Запорожців внаслідок кривд, яких вони завдали московським людям, і внаслідок дорожнечі утримання відпустили з-під Пскова у Січ. Коли вони йшли литовськими краями до Полоцька, їх затягнув на службу до литовського гетьмана Казимира Сапіги гетьманський слуга Юргевич проти «спискових» козаків, які під керівництвом вітебського воєводи Потія зруйнували маєтки Сапіги, пограбували Кутенський монастир і вирубали містечка Дубровну й Гайшин. З'єднавшися з Юргевичем, запорожці передовсім мали сутичку зі «списковими» козаками під Могилевом і прогнали їх звідти. Тоді «спискові» козаки, очолені князем Огінським, Стеткевичем та іншими панами, розташувались у Головчині, наміряючись дати в ньому битву Юргевичу й запорожцям. Але запорожці, попередивши «спискових» козаків, розбили їх на світанку, поклавши багатьох з них на місці, сам Головчин розграбували й обернули в ніщо. З-під Головчина запорожці, незважаючи на те що Юргевич дуже щедро платив їм, пішли на Україну, і лише нечисленні з них залишились під Могилевом, де брали участь у битвах і завдали там великої шкоди [9].

Ворожість запорізьких козаків до московських людей під час походу на північ пояснюється тим настроєм, який панував тоді в Запорізькому Військові. Запорізьке Військо не переставало обурюватися на Москву за побудову на ріці Самарі давньої російської фортеці, Новобогородицького містечка і за спорудження нової фортеці в Кам'яному Затоні і давно шукало нагоди, щоб висловити свої невдоволення гетьманові й цареві за утискання споконвічних вольностей своїх. І таку нагоду надала їм Північна війна. Російський цар виступив на боротьбу з найсильнішим на той час королем і вже зазнав жорстокої поразки під Нарвою. Невдовзі після того промайнула чутка про те, що турки уклали мир з Венецією і готуються до війни з Москвою; цар дуже стривожився і написав з цього приводу настанову Федору Апраксіну з Москви, як оберігати Азов і Таганрог [10]. Одного

Герб м. Стародуба. 1620 р.

[6] Архів МЗС, малоросійські справи, 1701 р., № 20.

[7] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 3. С. 50.

[8] Там же.

[9] Летопись Самовидца. С. 204—205.

[10] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Т. 4. Ч. 1. С. 100.

з турками бажав, звісно, і кримський хан. Розуміючи всю поважність ситуації для Росії, запорожці прийняли інший тон щодо гетьмана. Найперше вони звернулися до нього з претензією на так званих селітрових людей. Селітрові люди, які жили біля ріки Самари, зобов'язалися платити Запорізькому Військові по 100 золотих з котла, та потім надіслали заяву в Кіш, що зобов'язання свого не бажають виконувати. Гетьман став на бік селітрових людей і своєю чергою оскаржив запорізьких козаків перед царем. «Запорожці,— писав він цареві,— крім того, що беруть по 100 золотих з котла, ще всіляко утискують селітровиків: і гроші, й напої, і харчі беруть з селітрових майданів безупинно, а тому селітру дешево продавати не можна. Запорожці вперто називають ріку Самарь від гирла до верхів'я і ліси, що ростуть по її берегах, і далекі байраки лісові, і могили, з яких роблять селітру, своїми; вони погрожували майдани селітрові зруйнувати, селітровиків з робітниками відігнати, і не лише на селітрову справу, а й ні на яку іншу потребу лісів самарських нікому не давати, як паші худобі там не дають. І якщо при ріці Самарі селітри не робити, то ніде більше нема придатних місць» [11].

Крім того, до гетьмана дійшли й інші вісті про запорізьких козаків: він дізнався, що вони зав'язали зносини з кримським ханом, приготували чотири гармати, обрали зі свого середовища чотирьох полковників і вирішили в кількості 3000 чоловік іти на допомогу ханові, який закликав їх проти ногайської орди. Гетьман поквапився розпитати про те самого кошового отамана й отримав від нього таку відповідь: «Складно було нам посилати в Москву й очікувати монаршого указу чи доповідати вашій вельможності, бо хан покликав нас раптом, уже вийшовши в поле; він обіцяв нам своїх коней і збирався поступитися всією здобиччю. Справа не здійснилася через несталість зими; декотрі з наших хотіли йти на ханський заклик, але всім Кошем ми не піднімалися й не на православних якихось хотіли йти. Тут споконвічна вільність: хто куди хоче, туди піде, і де хоче, здобич бере, утримувати Військо від користі неможливо. Та й про те доповідаємо, що тепер низове військо з дня на день зазнає утиску від людей городових, звіра й рибу козакам здобувати ніде, а монаршим жалуванням цілий рік прожити не можна, і тому мимоволі вимушене наше товариство йти на допомогу ханові на орду ногайську. Нам здається, що на те гніватися на нас не слід було, навпаки, треба було радіти, що бусурмани, сварячись між собою, нас закликають. Ми про те дбаємо, щоб вони не тільки низове, а й городове військо закликали собі на згубу» [12].

Уважаючи себе цілковитими господарями в межах власних вольностей, запорожці водночас допустили у себе погром проїжджих купців і знаходили для того повне виправдання собі. Так учинили вони червня 1 дня з царгородськими торговими греками, Григорієм Дмитрієвим та його п'ятьма товаришами, турецькими підданими. Ці купці везли з собою коштовні камені, перли й червоний кумач, прийшли з Царгорода морем у Очаків, з Очакова піднялися вгору Дніпром і Бугом. Від Бугу, найнявши підводи у якихось рибалок, купці пішли суходолом на Чигирин і звідти мали проїхати в інші міста для продажу своїх рідкісних товарів. Та ледве вони встигли дійти до ріки Інгулу, як на них напала ватага запорожців, українських козаків і рибних промисловців на чолі з отаманом Щербиною й осавулом Тонконогом, розграбувала весь їхній караван, забрала всі їхні гарари (паки) з товарами й відвезла все добро у Січ, де вся здобич частково була поділена між козаками, частково прилюдно продана [13]. Потерпілі купці поквапилися спочатку подати скаргу силістрійському сераскир-паші, а потім послали прохальні листи за себе від єрусалимського патріарха й від мультянського володаря гетьманові Мазепі [14]. Силістрійський паша повідо-

[11] *Соловьев С.* История России. Т. 14. С. 366.
[12] Там же. С. 366—368.
[13] Архів Міністерства юстиції, 1701 р., кн. 86, арк. 844.
[14] Там же, кн. 83, арк. 941—942.

мив про те турецького султана, і падишах з великим невдоволенням зажадав задовільної відповіді з цього приводу в українського гетьмана Мазепи через того ж таки сілістрійського сераскира [15]. Незалежно від скарги гетьманові потерпілі купці послали скаргу з доданням реєстру пограбованих речей і російському государеві.

Тоді з Москви червня 18 дня надійшла в Січ царська грамота на ім'я кошового отамана Петра Сорочинського з товмачем Посольського приказу Кирилом Македонським і з ніжинським полковим обозним Федором Кандибою для слідства про вчинений запорожцями розбій над проїжджими царгородськими купцями. За тією грамотою наказувалося розшукати злодіїв і розбійників і вчинити їм «люту страту за указом великого государя, за військовими правами й за рішенням гетьмана», а пограбоване добро повернути потерпілим за реєстром [16].

На такий наказ запорожці відповіли царю листом серпня 1 дня і в листі виправдовувалися, «буцімто вчинили вони за те, що греки самі були в тому винні». З узятих товарів вони одну половину повернули, а другу затримали в себе, призначивши за неї грошову плату.

Коли ж товари прийшли до Переволочної, виявилося, що прислали надто мало; а ціни за утримані в Січі визначили надто високі. В цей час до гетьмана Мазепи прибув від сілістрійського паші посланець Ібрагім-ага, котрий нізащо не хотів виїжджати з Батурина, доки не отримає повного задоволення за пограбовані товари [17].

Після того в Москві відкрито поставили питання, як вчинити з запорожцями, аби приборкати їх. З цього приводу замість царя, який на той час був у поході проти шведів, до гетьмана Мазепи звернувся з запитом граф Федір Головін. Та гетьман і сам не знав, як йому вчинити з запорожцями: «Маєш, ваша вельможність, сам високий розум, яким великі монарші виправляєш справи: отож можеш вільно без моєї поради зміркувати, якого покарання запорожці заслуговують. Я б давно їм притер носи й угамував їх від навіженого свавільства і за нинішню провину зумів би покарати, якби не боявся довести їх до останнього відчаю і відігнати від милості монаршої. Здавна не раз бувало, що вони, вбачивши з цього боку яке-небудь невдоволення, ставили кого-небудь наказним гетьманом і відходили в сусідні краї, шукаючи заступництва, що й тепер вчинити їм неважко». Така відповідь не могла вдовольнити Головіна, і він пропонував гетьманові рішуче вчинити з головними призвідцями вчиненого грабунку: покликати найголовніших з них у Батурин, там несподівано схопити й відіслати до Москви.

Але таких дій гетьман ніяк не міг допустити: «Давня приказка твердить: мужик чорний, як ворона, а хитрий, як чорт; я вже говорив із запорожцями, котрі їхали до Москви по жалування, допитував їх про розбій над греками, пояснював, що ця справа не може заспокоїтися, доки не видадуть заводіїв; але в них одна відповідь: у нас немає ніяких заводіїв, ми всі те вчинили, все Військо Запорізьке низове на те дозволило. Є у них писар Зеленицький, розбійник і давній зрадник, котрий був першим порадником Петрикові й разом з ним у Крим пішов, навів на Україну татар і запорожців; розбитий під Царичанською, утік у Запоріжжя і досі там живе, залишивши в Полтаві батька, матір і жінку. Кажуть про нього, що він велику силу має поміж запорожцями: в раді мовчить, а по куренях таємно що хоче, те й робить. Якби дав Бог прибрати його до рук, то таємниці запорізькі відкрились би, бо ж нестатечна справа, щоб запорожці чинили нахабно, не маючи обіцянки чи від хана, чи від поляків».

Нерішучість гетьмана щодо запорожців викликала велике невдоволення Головіна, і Мазепа відразу поквапився виправдатися перед ним. «Бог

[15] Архів Міністерства юстиції, 1701 р., кн. 86, арк. 259.

[16] Архів МЗС, малоросійські ориг. справи, 1701 р. зв. 2, № 1303—42.

[17] Архів МЗС, малоросійські ориг. справи, 1701 р., зв. 2, № 1312—24.

свідок, що я зробив так лише для того, щоб не накликати на себе великої підозри, що я дію з приватної моєї до запорожців якоїсь злості, а не для спільного добра й вірної служби, бо ж і перше моє донесення про грабунки запорожців, які йшли у Псков на службу, знехтували, а вони, повернувшись, своїми собачими губами гавкають: гетьман хотів спровадити нас у Сибір чи в Архангельськ у вічну неволю, вплинув на государя, щоб нам ні сукон, ні обіцяних п'яти карбованців на людину за нашу працю не дали, хоч ті гроші й сукна були вже й у Пскові. Хоч я їхній собачих голосів не боюся, але терпіти від таких гультяїв — справа незносна» [18].

Гетьман Мазепа зовсім не бажав вказувати на засоби, як покарати запорожців,— у цьому він остерігався саме того, щоб через Запоріжжя на нього не піднялася Україна.

А запорожці нітрохи не стримувалися від ворожих дій проти гетьмана Мазепи й оселених ним на ріці Самарі промислових людей; у жовтні 1701 року вони, не отримуючи мита від селітрових людей, зруйнували їхні заводи й заборонили розмежування посамарської землі.

Інакше поставилися до запорожців у самій Москві. Не скоряючись гетьманові й відмовляючись видати заводіїв погрому царгородських купців, запорожці тим не менше мали необережність відіслати свою депутацію для отримання царського жалування у Москву. Та ледве прибули до Москви запорізькі посланці, Гарасим Криса з товаришами, як їх негайно кинули до в'язниці й почали допитувати, чи не були вони свідками погрому селітровиків і царгородських купців. На таке запитання запорізькі посланці відповідали, що свідками погрому купців вони не були, але військо учинило те зі спільної згоди, бо купці, котрі проїжджали запорізькими степами, знехтували звичаями, встановленими Військом запорізьких козаків, не захотіли взяти в запорізькій прикордонній паланці провідників, як вимагав того звичай військовий, і тим відмовилися платити мито на Кіш. Щодо селітровиків, то Гарасим Криса і його товариші відповіли, що свідками їх пограбування вони не могли бути, а тільки чули про те в дорозі й гадають, що товариство вчинило з ними за всіма правилами, бо воно вважало і вважає землі по ріці Самарі своєю повною власністю і тому не дозволить селянам заволодіти нею. За таку сміливу відповідь декого із запорізьких депутатів вислали з Москви й розіслали по великоросійських містах [19].

Після того лютого 19 дня цар Петро Олексійович послав з Москви у Січ нову грамоту на ім'я кошового отамана Петра Сорочинського з наказом без жодних відмовок повернути всі сповна товари, пограбовані у проїжджих купців; а інакше цар погрожував стратити «без пощади» запорізьких посланців Гарасима Крису і його товаришів, і надалі припинити видачу жалування всьому Війську запорізьких козаків [20].

Коли царську грамоту доставили в Січ і зачитали на раді, козаки закричали своєму кошовому, аби він сам відповідав за всі збитки, завдані грекам, бо він був і справжнім винуватцем усієї справи й радником поділу товару по куренях, тоді як самі козаки радили кошовому сховати все здобуте добро у спільну військову скарбницю на час. Після такого вироку кошовий Петро Сорочинський склав з себе отаманський уряд і віддав булаву новому кошовому отаманові.

Ним став козак Платнірівського куреня Костянтин Гордієнко, який згодом став дуже відомим як серед запорізьких, так і серед українських козаків. Гордієнко, якого ще звали Гординським чи Головком [21], у козаків мав прізвисько Кріт [22] і був найвидатнішим з усіх кошових отаманів кінця XVII й першої чверті XVIII століття. Походив він з теперішньої Полтавської губернії, замолоду вчився у Київській духовній академії, з

[18] Архів МЗС, малоросійські справи, 1701 р., зв. 6, № 5.

[19] Архів Міністерства юстиції, 1702 р., кн. 86, арк. 306.

[20] Архів МЗС, малоросійські справи, 1702 р., зв. 2, № 1312—44.

[21] *Мышецкий С.* История о козаках запорожских. Одесса, 1852. С. 11, 34.

[22] Южнорусские летописи, изданные Белозерским. Киев, 1856. Т. 1. С. 90.

міст якось потрапив у Запоріжжя, там записався у Платнірівський курінь і згодом був обраний кошовим отаманом низових козаків. За своїми якостями він був людиною хороброю, рішучою, сміливою; за переконаннями палким патріотом і фанатичним ворогом Москви. Як і кошовий Сірко, Гордієнко бажав бачити своє Запоріжжя незалежним у політичному відношенні від Москви й у цьому напрямі діяв. Але не маючи ні далекоглядності, ні спритності, ні воєнного генія Сірка, Гордієнко менше міг розраховувати на успіх своєї справи, як Сірко. Якщо Сірко, котрий умів до певної міри жити незалежно між Турцією і Кримом, з одного боку, та Росією і Польщею — з другого, якщо цей безсмертний кошовий, котрий користувався всесвітньою славою непереможного героя, зійшов у труну, не зробивши незалежним своє Запоріжжя, то Гордієнко міг хіба

Теза на честь ректора Київської Академії П. Колачинського. Гравюра І. Щирського. Початок XVIII ст.

ввести в оману низове товариство й викликати гнів з боку російського царя.

Тим часом цар Петро, випробувавши грізні заходи щодо запорожців, вдався до заходів протилежних. Зокрема, коли росіяни здобули першу перемогу над шведами біля села Ерестфера й коли після того гетьман Мазепа з'явився до Москви, аби привітати царя зі щасливою вікторією, то отримав там великі дарунки для себе особисто й вивіз подарунок для Запорізького Війська — 1000 червінців, кілька штук сукна, певну кількість соболів і дорогої тканини [23].

Але на запорожців, очевидно, навіть ці дарунки мало подіяли. На початку 1702 року повернулися з Лівонського походу в українські міста гетьманські полки й на весь голос заявили там, як погано й презирливо ставилися до них російські війська, як вони відбирали в них здобуті на війні трофеї, били, топили у воді. Це звернення так подіяло на українців, що дехто з українського поспільства навіть почав переходити на бік шведських військ [24].

Точнісінько таким було ставлення москалів і до запорізьких козаків. Тоді переважна більшість запорожців повернулася у Січ, а дехто залишився у Польщі.

На той час у Польщі утворилося дві політичні партії, з яких одна стояла за Августа II, обраного головно під впливом російського царя; а друга трималася Станіслава Лещинського, поставленого в Польщі шведським королем Карлом XII. На чолі другої партії стояли знатні пани Сапіги. Запорожці пристали до сапіжинців.

Січня 9 дня 1702 року цар послав напутливу грамоту українській і запорізькій старшині й у цій грамоті писав, що запорожці «зі своїми полководцями» вірно й щиро служили государеві під Печерами й під Ригою у боротьбі зі шведськими військами й отримали царський указ з дозволом повернутись на батьківщину. Але повертаючись додому, вони, «зневаживши ту свою службу й старання і государеву до себе милість, від регіментарів своїх відлучилися і в домівки свої не пішли, а пристали до іншої сторони, невідомо навіщо». Государ напучував усіх отаманів, козаків і все поспільство, щоб вони, пригадавши Бога і свою присягу на хресті, знову повернулись у свої домівки, за що, як і за службу й воєнні турботи, їм дадуть щедре жалування; в іншому разі ті, котрі додому не повернуться, будуть позбавлені царської милості, отримають смертну кару й будуть прокляті нащадками [25].

Попри таку грамоту запорожці все-таки залишились у кількості кількох загонів у Польщі з сапіжинцями і брали участь у діях під литовським містом Биховом при облозі і здобутті його мозирським старостою Михайлом Халецьким. В цей час до Бихова рушили поляки, прихильники Августа II (їх було 6000) і послані гетьманом Мазепою 12 000 українських козаків під командою стародубського полковника Михайла Миклашевського. Обложених сапіжинців було 4000, різного збираного люду 1500 і 150 запорізьких козаків. Жовтня 12 дня 1702 року обложені здалися на волю переможців. Серед них були й запорізькі козаки, котрих привели в місто Батурин. Гетьман Мазепа хотів стратити всіх приведених запорожців, і тільки українські полковники, котрі були під Биховом, умовили його не робити цього, бо вони поклялися всім, хто здався, зберегти їм життя [26].

Та були тут і такі козаки, які не хотіли брати ніякої участі в бойових діях і займалися розоренням сусідніх сіл. Вони не слухали старосту Михайла Халецького, який марно роздавав їм гроші, щоб утримувати

[23] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1702 р., № 15, 17, 18, 19, 23.

[24] Архів Міністерства юстиції, 1702 р., кн. 83, арк. 116, 653; Архів МЗС, 1702 р., № 1.

[25] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 3. С. 165.

[26] Архів Міністерства юстиції, 1702 р., кн. 86, арк. 723, 824.

їх у покорі, і свого ватажка військового товариша Тимофія Радича, який намагався запровадити між ними лад і спокій. Розгніваний цар наказав гетьманові Мазепі судити їх за злочини за військовими правами, отож головних керівників стратили, а решта 1000 чоловік [27] негайно скорилися й на початку наступного 1703 року гетьман відіслав їх у місто Смоленськ, «щоб вони ніколи не повертались в українські міста для бентеження добрих людей» [28].

Усі ці суворості ще більше розпалювали пристрасті запорожців і викликали в них ворожі почуття передовсім проти гетьмана, а надія на підтримку Криму змушувала не коритися ні царським указам, ні гетьманським універсалам.

Але в цей час з Криму в Січ прийшли лихі вісті: кримський хан, до котрого запорожці зверталися по допомогу, відмовив їм у тому, бо він мав мир з московським царем. Сам хан у цьому випадку корився турецькому султану. До султана незадовго до того цар послав великого посла князя Дмитрія Михайловича Голицина для ратифікації трактату, укладеного між Туреччиною і Росією. Під час наданої йому аудієнції у падишаха він зумів мирно настроїти султана щодо Росії. Тоді запорожці, «прийшовши до тями», відіслали царю чоломбитну, в якій писали, що турецькі купці самі були винні у своєму лихові: вони не захотіли платити Війську мита і поїхали не через Січ, а степом; а запорожці хотіли перепинити їм неправильний шлях, але зустріли збройний опір з боку купців, закликали собі на допомогу своїх товаришів, рибних промисловців, які були біля ріки Бугу, і «великим зібранням» завернули купців у Січ. У Січі товариство поділило між куренями тільки червоний кумач, а камені, перли й гроші повернуло купцям. На завершення чоломбитної запорожці просили царя помилувати їх, змінити гнів на милість і повернути низових посланців у Січ [29].

Березня 3 дня з Москви в Батурин на ім'я гетьмана Мазепи піддячий Павлов відіслав царське жалування, яке складалося з грошей, оксамиту, сукон і соболів, для запорізьких козаків [30]. Гетьман затримав у себе частину цього жалування, аби передати потерпілим від запорожців купцям. Сілістрійському паші запропонували отримати кілька штук сукон, оксамиту, атласу й соболів, всього на суму близько 10 000 левів; але паша вирішив, що це замала винагорода, і тоді Мазепа додав до 10 000 ще 400 карбованців із запорізьких грошей, зібраних у Переволочній за перевіз; коли ж паша сказав, що й ця сума невелика, гетьман доклав до неї ще 640 власних карбованців і тільки тоді заспокоїв пашу [31].

Квітня 17 дня Іван Мазепа доповідав царю Петрові Олексійовичу, що легковажні й свавільні запорожці, зібравшись великими «купами» в Кодаку, біля самарських містечок і в містах українських гетьманського регіменту, нахваляються, обіцяють замість 80 козаків, посланих з Січі й затриманих у Москві, взяти 800 чоловік, нітрохи не дбають про те, що до них не пропускають хлібних припасів і сподіваються отримати їх іншим способом. «Ті запорожці недобрим духом дихають і з лихим наміром такими великими купами збираються. Вони, стоячи в різних місцях, жителів багатьох українських міст, котрі повертаються з Низу у свої домівки, як і тих, хто втікає від морової пошесті і обходить Кам'яний Затон степом, наздоганяють, б'ють, грабують і до останніх злиднів доводять; також у пасіках і в річках польових кого не знайдуть, теж з ним чинять розбій і грабунок, через що жителі малоросійських українних міст ні до пасік своїх, ні на інші місця для промислів господарських ніяк проїхати не мо-

[27] Були тут, очевидно, як запорізькі, так ще більше гетьманських козаків, якими по праву й розпоряджався гетьман Мазепа.

[28] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 3. С. 53.

[29] *Соловьев С.* История России. Т. 14. С. 370 — 373.

[30] Архів МЗС, 1702 р., зв. 10, № 26.

[31] Архів Міністерства юстиції, 1702 р.. кн. 86, арк. 713, 960.

жуть». Тому гетьман Мазепа просив государя дати йому «милостивий настановчий указ», як йому чинити зі свавільними запорожцями, себто чи розбивати їх, коли вони наблизяться до українських міст, чи вживати проти них якихось інших заходів, а на всяк випадок, доки надійде царський указ, гетьман звелів зібратися кінним і піхотним сердюцьким полкам і йти на ріку Оріль [32].

Що відбувалось у цей час у Січі і яким був справжній настрій Запорізького Війська, про те докладно доповіли Мазепі його прибічники, «найнижчий підніжок», товариш Рогівського куреня Василь Зелений і наставник Зеленого «у добрій справі» отець Антонін Мокієвський. Василь Зелений був початково писарем Запорізького Війська, але потім через морову пошесть пішов у дикі поля на Інгулець і там ховався всю осінь і все літо. Довідавшись, що морова «пляга» * від свята пророка Іллі «геть уступила», Зелений повернувся у Січ і там побачився з давнім своїм наставником отцем Антоніном Мокієвським і після ради з ним написав листа гетьманові Мазепі про події останніх днів у запорізькій Січі. Передусім, писав Зелений, запорожці зносяться з Кримським панством і заводять з ним таке само «братерство», яке було в часи небіжчика Хмельницького. Друге — запорожці цілковито і «вседушевно» хочуть Москву воювати. Аби зав'язати безпосередні зносини з Кримом, запорожці відрядили у Перекоп своїх посланців. З Перекопа посланців відіслали з татарськими провідниками до Бахчисарая, але в Бахчисарай вони не потрапили, а прийшли у містечко Карачів [33], де перебував на той час хан зі своїм військом. Хан і татари, прийнявши листа від запорізьких посланців, прочитали його й закликали до себе одного старого татарина і так само старого й дуже досвідченого запорізького посланця Супруна Стебліївського (себто приписаного до Стебліївського куреня), які добре знали війну й постанови Хмельницького. Ці діди довго говорили прилюдно у присутності хана про давні війни, а потім їх відпустили по господах. Відпустивши дідів, хан і його наближені самі розпочали нараду. Під час цієї наради хан рішуче відмовився від пропонованої війни, але всі «панове» висловилися за участь у війні. Сперечаючись про те протягом кількох днів, наближені хана дійшли до того, що хотіли «скласти» його з ханства, і тільки після того хан дав свою згоду. Тоді ханські «панове» послали донесення про свій намір турецькому султанові і просили в нього дозволу вийти на війну. Після відрядження депутатів до султана татари знову повернулися до пропозиції запорожців і вирішили наступної зими йти війною аж до Москви, для чого поставили запорізьким посланцям запитання, чи допомагатиме ревно Кримові низове Військо. Посланці відповідали, що Військо буде у всьому згідне з татарами, бо воно невдоволене на москаля, котрий будує місто в Кам'яному Затоні. «А чи допомагатиме татарам задніпровський гетьман воювати Москву?» — запитали татари. Посланці на таке питання відповіли, що вони того не знають. Але на що ж вони сподіваються? Сподіваються «на охотника». А чи Полтавський полк піде проти німців? Полтавський полк не піде проти німців — він буде вдома. «Добре,— сказали татари,— коли не піде, то все ваше товариство ціле буде; тільки щоб ви дотримали слова й не довели нас до ганьби, як з Петриком і з іншими, Суховієм і Ханенком. Втім, хоч ви всі підете, хоч не підете, тільки б ваші знаки військові січові були з нами, а ми й самі підемо, хоч і до самої столиці; тільки ми від вас того жадаємо, аби від сього часу більше з Москвою ні листами не пересилалися, не жили з ними зичливо, але з нами зоставались у приязні й доповідали нам від себе всілякі відомості, а яку ми з Царгорода від монарха турського матимемо відомість, те небавом і вам, і нам буде відоме й ви у всьому будьте спокійні».

[32] Архів Міністерства юстиції, 1702 р., кн. 86, арк. 292—294.

* Лихо, нещастя *(пол.)*.

[33] Очевидно, Карасубазар.

Повертаючи запорізьких посланців з Криму, хан і його панове послали з ними одного незначного, але старого чоловіка, татарина сам-треть *. Оскільки на той час теперішній військовий писар, який перед тим заразився від пошесті, ще не видужав від хвороби, то замість нього кошовий отаман звернувся з проханням до Зеленого дати присланому татаринові лист-відповідь ханові й усьому кримському панству. Зелений скористався таким запрошенням, дізнався про результати запорізького посольства у Крим і відразу виконав прохання кошового. Передусім запорожці дякували ханові за надіслані ним листи й за його увагу до всього Війська. Далі просили його якомога скоріше повідомити Військо у випадку отримання якоїсь звістки від турецького султана. Далі «всесердечно, як старший товариш, так і менший» просили хана до себе на з'єднання з ордами, аби побити Москву в Кам'яному Затоні і звідти йти далі; обіцяли з москалями не зноситися і всіляко шкодити їм. Запорожці не схвалювали пораду татар тільки за те, що вони відкладатимуть війну на зиму, коли ріки стануть; краще було б тому неприятелеві, москалю, зараз же заборонити будувати поблизу Криму міста й селитися в них, бо коли Москва посилиться там військовими знаряддями, примножиться людьми, то трудно буде викорінити її звідти; а тепер було б зручно вчинити з нею що завгодно.

Написаного листа кошовий отаман узяв до себе й сам наодинці прочитав його, бажаючи напевно пересвідчитися, чи всі пункти, які він наказав, у ньому виписані. Після того кошовий, не скликаючи військової ради, а тільки «отаманську пораду», тихо відпустив із Січі ханського посла, боячись, аби хтось з кам'янозатонських москалів не почув про те, що запорожці послали свого листа ханові. Після від'їзду ханського посла з Січі серед запорожців почали лунати «різні голоси». Одні казали: «Якщо орда зараз же не захоче з'єднатися з нами й піти Москву воювати, а на нас буде (за те) опала монарша, то ми відпишемося до Москви до великого государя, що ми, Військо, нічого того не чинили й не знали, а все те пан гетьман нам звелів чинити так з ордою, як і з Москвою; то його самого візьмуть на Москву в неволю, а ми як раніше, так і тепер будемо перебувати в ласці й милості монаршій». Інші ж міркували так: «Коли не буде після сього на нас ласки царської, то ми хоч навічно піддамося турецькому монархові, а Москві не дамося в неволю, бо вони (москалі) вже знаємо, як людей мучать». Переказуючи все це гетьманові Мазепі, Василь Зелений від себе насмілювався радити йому задля сердечної до його величності зичливості потішити чим-небудь на цей раз Запорізьке низове Військо: або відвернути гнів монарший і визволити з Москви січове товариство, або ж бути невдоволене з нього: по-перше, він усіх позбавляв здобичі, по-друге, зчинив велику турбацію.

Лист Василя Зеленого Мазепі, підкріплений листом Антоніна Мокієвського, написаний наполовину по-російськи, наполовину латиною; в ньому Зелений заявляє про себе як про палкого патріота всієї Росії, щиро відданого російському монархові й українському гетьманові, але водночас просить спалити всі надіслані пункти, аби про те якось не дійшла звістка у Січ і щоб через те не загинули обидва автори листа і сама свята обитель. «Тут усі того пильно стережуть і довідуються про такі справи. Антона, товмача вашого, завернувши, тримають у в'язниці міцній, доки від вас про нього Військові листа не буде. А все те найгірше кошовий чинить своєю впертістю й причиною» [34].

Гетьман Мазепа, довідавшись про зносини запорожців з кримським ханом, відрядив у Крим власного гінця й через того гінця просив хана не порушувати мир з Москвою[35]. Хан прийняв гетьманського гінця з честю й обіцяв не розривати миру з Москвою, про що гетьман поквапився сповістити

* Татарина з двома супутниками.

[34] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1702 р., зв. 14, № 1331—1303.

[35] Там же, № 1295.

графа Головіна листом у Москву і відразу вніс скаргу на втечу в Запоріжжя багатьох людей з українських міст.

Тим часом ненависть запорожців до москалів усе посилювалася й посилювалася і перейшла у відверту ворожнечу. Наприклад, восени того року якась гуляща степова ватага напала на капітана Суховольського з солдатами, який віз у Кам'яний Затон царську казну, капітана і двох солдатів убила, священика, який їх супроводжував, поколола й у тернину кинула, а царську казну собі забрала. Інша така ватага по-розбійницьки «у великоросійських полках біля Кам'яного Затону й Новобогородицького містечка коней захопила і з собою забрала» [36]. Водночас з Січі вийшло 600 чоловік шукачів пригод, котрі кинулись у верхів'я річки Вовчих Вод і вчинили там напад на промислових людей, які їздили на свої пасіки й на рибні ловитви [37].

Головною причиною такого озлоблення запорізьких козаків проти Москви було будівництво нового російського містечка в Кам'яному Затоні. Вересня 23 дня на ім'я кошового отамана Гордієнка була надіслана царська грамота з нак зом не перешкоджати російським людям ламати камінь і випалювати вапно на будівництво Кам'янозатонського містечка [38]. Грамоту цю відіслали спочатку гетьманові Мазепі й від нього козак Антон Гречаник доставив її у Січ. У Січі грамоту прийняли, а гетьманського посланця прикували ланцюгами до гармати й поставили біля нього сувору варту, і хоч того посланця опанувала якась хвороба, але його вдень відпускали з вартою, а на ніч, міцно скувавши, знову до гармати садовили й нікого до нього не допускали [39].

В цей час, а саме жовтня 11 дня, як сповіщав гетьмана переволочанський дозорця Безкровний, у запорізьку Січ приїхали від кримського калги-султана троє старих татар з проханням дозволити татарам скористатися запорізькими суднами для переправи з лівого берега Дніпра на правий поблизу Тавані, щоб іти в турецьке місто Білгород «для певного їхнього сейму». У Січі скликали з цього приводу військову раду й на ній зачитали листа калги-султана. В тій раді був козак Брюховецького куреня Тиміщ, котрий, вислухавши, про що була мова, сказав кошовому й усьому Військові таке слово: «Пане отамане кошовий і все Військо Запорізьке! Не доведеться нам на своїх батьків, братів і сестер руки свої піднімати й на них іти війною». Козаки, вислухавши ту мову Тимоша, того ж дня вибачили його, вирішивши, що він буцімто був напідпитку, але наступного дня, вийшовши й зібравшись на нову раду, звеліли тому Тимошеві «відбити» руки й ноги й відразу виконали це, а потім на гринджолах вивезли геть [40]. На новій раді козаки постановили спустити на потребу татар у визначене місце судна і для допомоги при перевозі через ріку послати їм кілька десятків січових козаків, а для сповіщення самого калги-султана відрядити двох чоловік, старого козака Трипутня й козака Рогівського куреня Василя Білоцерківського. Але, бажаючи показати себе чистими в цьому відношенні перед гетьманом Мазепою, запорожці послали повідомлення про свої дії гетьманському дозорці Безкровному, а слідом за ним і самому гетьманові. Останньому вони писали, що кримський султан, ідучи з Криму, прислав у Кіш свого посланця Алмат-агу з проханням, «аби запорожці не заборонили йому взяти їхні військові судна на пристані в Тавані для переправи його через Дніпро зі своїм двором». На це прохання запорожці обрали двох знатних товаришів, дали їм свого листа й послали їх на перевіз до султана з тою метою, аби здобути «справжню відомість про задуми татар», а також для того, щоб «вони не чинили ніякої неправди запорізькому товариству в полі і в річках на звичайних здобичах» коза-

[36] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1702 р., кн. 86, арк. 778—779; кн. 89, арк. 163.

[37] Там же, кн. 86, арк. 291.

[38] Архів МЗС, 1702 р., зв. 10, № 34; малоросійські ориг. акти, № 1330.

[39] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1702 р., № 86, арк. 780—785.

[40] Там же, арк. 780—785.

ків. Тих татар з султаном ішло до 2000, а біля Очакова переправилася через Дніпро «велика сила» татар, але куди вони йдуть і з яким наміром, запорожці про те не знають нічого; коли ж посланці запорізькі привезуть яку-небудь відповідь на військового листа, тоді запорожці й гетьмана сповістять про те. А тепер, користуючись нагодою, просять гетьмана виявити свою «гетьманську опіку» щодо тих товаришів січових, котрі вже понад рік перебувають у Москві й досі не повертаються у Кіш: «У нашому проступстві [41] ми перебуваємо причиною всі, а не лише вони, і, каючись перед вашою вельможністю, просимо заступитися за нас перед царською пресвітлою величністю на Москві й вибачення їм попросити» [42].

Але прохання запорожців залишилося без уваги. Натомість у Січ надіслали царську грамоту з наказом, аби козаки не перешкоджали російським людям брати в різних місцях матеріали, придатні для будівництва фортеці в Кам'яному Затоні.

Тоді запорожці, зібравшись на військову раду, написали листа вже самому цареві й відіслали його гетьманові Мазепі для пересланння до Москви. Зміст того листа був такий.

«Нинішнього 1702 року, жовтня 20 дня донесли до нас, Війська Запорізького низового, найповажнішу вашої царської величності грамоту від підданого обох берегів Дніпра, гетьмана і славного чину святого апостола Андрія кавалера Івана Степановича Мазепи через особливого його посланця. Віддаючи честь високоіменитій грамоті й сподіваючись на монарше милостиве слово, ми звеліли читати її вголос для вирозуміння кожному. Але ми не знайшли в ній жодного слова на наші прохальні до вас, великий государю, листи, з якими неодноразово зверталися до вашого царського престолу про звільнення нашого, посланого всім Військом, товариства і про премилостиве з царственної руки річне жалування. Навпаки, з написаної боярської вашої грамоти ми зрозуміли, терплячи вже другий рік без зміни злигодні, ми не знаємо, живі чи ні наші товариші, які поїхали по монаршу казну: в надісланій нам грамоті нічого, ваша царська величність, не згадуєте про наших товаришів, а тільки зволили наказати нам, Війську Запорізькому низовому, про будову міста Кам'яного Затону, аби ми відрядженим генералом князем Іваном Михайловичем Кольцо-Мосальським людям не перешкоджали брати в наступному 1703 році камінь, вапно, де вони знайдуть його придатним до випалювання і до будівництва стін. На це все одностайно вашій царській величності заявляємо, що зовсім не хочемо того міста біля нас на Дніпрі мати й камінь брати на будівництво його не позволимо: ще й міста того не збудували, а ми вже зазнаємо великих неправд і збитків у вольностях козацьких наших, чого поперед сього ні від кого не бачили за виданими нам давніми монархами грамотами. А тепер ми довідалися про особливо великі утиски, яких зазнає наше товариство, що займається здобичництвом у полі й вище Дніпра, на звичних місцях: воно не тільки не може виплисти до призначеного біля запорізької Січі місця, але й, через руйнування московське, яке чиниться з Кам'яного Затону, зазнає значних убивств. Сам генерал, ідучи минулого літа десь у такий час у Кам'яний Затон з великою силою для будівництва міст, відібрав у нас перевіз у Кодаку й поставив там сторожу, де й тепер стоять 50 людей ратних государевих. А в самарських лісах і в роботі млинів немале чиниться руйнування від полтавських полчан і від самарських жителів. Отже, бачачи, як наша козацька вільність обертається на неволю, ми всі одностайно не дозволяємо й забороняємо будувати міста в Кам'яному Затоні. Завжди відкрито стаючи перед очі бусурманів, ми були в усьому слухняні вашій царській величності, у всякий час були на своєму посту, завжди доставляли вам усілякі вісті, і тепер усе те згодні роби-

[41] Йдеться, очевидно, про пограбування грецьких купців.

[42] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1702 р., № 86, арк. 780—785.

ти, але наказу про будівництво міста не слухатимемо і проти князя Мосальського чи когось іншого, хто наступного 1703 року з'явиться у Кам'яний Затон, приготуємось і станемо до воєнного бою з усім нашим всепоспільним товариством. Виклавши всі наші кривди вашій царській величності, ми віддаємо себе у владу високодержавної руки вашої. Вашої царської величності Війська Запорізького низового отаман кошовий Костянтин Гордієнко з усім поспільством з Січі запорізької 23 жовтня 1702 року» [43].

Таку сміливість щодо російського царя підтримували в запорожцях кримські татари, котрі мали постійні зносини з Кошем і через своїх посланців обіцяли козакам активну допомогу проти Москви, якщо лише вона не припинить будівництво своїх міст на Дніпрі. Крім татар підтримували запорожців і турки, оскільки силістрійський паша також був невдоволений спорудженням російських фортець на Дніпрі і вбачав у тому порушення миру з боку Росії щодо Туреччини, про що й заявив гетьманові Мазепі у своєму листі до нього [44]. Оттоманська Порта знову готова була розірвати з Росією мир, і з цього приводу російський резидент Петро Толстой, який перебував у Адріанополі, писав до Москви Федорові Головіну: «Татари з великим шумом просили Порту про розірвання мирних договорів і про дозвіл почати війну з Росією. Про те були в мене з турецькими міністрами численні розмови» [45].

Для самого гетьмана хвилювання запорожців небезпечне було не саме по собі, а тими заворушеннями, які воно могло викликати в українських містах: усі невдоволені гетьманськими порядками в містах сміливо підносили в цей час голоси й відходили з міст у Січ [46]. Саме його й побоювався гетьман. Тому він надіслав до Москви листа й просив ужити рішучих заходів для викорінення свавільства запорізьких козаків.

З Москви для розслідування справи на місці послали в місто Батурин термінового гінця Курбатова. Прибувши до Батурина й учинивши там допит, Курбатов дізнався, що всі скарги гетьмана на запорізьких козаків справді мають підставу під собою, тому і звернувся з питанням до самого гетьмана, як бути з козаками. Гетьман на таке запитання відповів, що передусім треба мати у своєму розпорядженні два чи три полки доброї піхоти на той крайній випадок, коли запорожці й кримські татари об'єднаються разом; далі слід прислати в Батурин чи в Севськ затриманих у Москві запорізьких посланців і належну Військові грошову казну; її мали надіслати Військові тільки тоді, коли низове Військо виявить безумовні ознаки покірності цареві. Рішучіші заходи, як, наприклад, вигнання запорожців з Росії чи безумовне підпорядкування їх російському цареві, були, на думку гетьмана, неможливими через такі три причини: по-перше, через те, що коли в Січі сяде зо п'ять тисяч чоловік, то проти них треба йти генеральною війною, чого нині зробити не можна, а бєлгородський загін їх не вижене; по-друге, якщо приступити до них з військами, то вони отримають допомогу від хана й кримських татар; по-третє, якщо вони, злякавшись великого війська, покинуть Січ, то підуть у володіння хана, оселяться у Кардашині, внизу Дніпра, біля моря, або у Прогноях, і більшої шкоди завдаватимуть та й інші до них прибуватимуть. А що турки хочуть почати з росіянами війну, це зрозуміло з того, що без їхнього дозволу хан не уклав би союзу з Військом Запорізьких козаків. Усі ці докази Курбатов зважив і з тим від'їхав з Батурина до Москви.

Тоді у Москві вирішили послати в Січ надзвичайного посла з царським жалуванням, з подарунками і з государевою грамотою і через того посла

[43] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1702р., № 86, арк. 809—812.

[44] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1702 р., № 77.

[45] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Т. 4. Ч. 1. С. 220.

[46] Там же; Архів Міністерства юстиції, 1702 р., кн. 89, арк. 163; кн. 86, арк. 959.

[47] Очевидно, Ірклієвського куреня.

привести запорізьких козаків до присяги на вірність російському цареві. Передусім послали стольника Федора Протасьєва, а за ним березня 21 дня виїхав піддячий Андрій Павлов. Останньому наказали їхати спочатку в Батурин і в Борзну, взяти там у гетьмана і в якогось торгового москвитина 300 половинок шиптухових сукон і з ними їхати в Січ.

Виїхавши з Москви, піддячий Андрій Павлов квітня 9 дня знайшов гетьмана в селі Ярославці, за три милі від Глухова, і там передав йому свою «наказну пам'ять». Гетьман, прийнявши царську грамоту, написану особисто до нього, і вислухавши наказну мову піддячого, заявив, що в царській грамоті наказано його, піддячого, разом з кимось з гетьманських людей відіслати в запорізьку Січ; але це тільки в тому разі, якщо царському послові не буде нічого лихого від запорізьких козаків. Оголошуючи це послові, гетьман зауважив, що сам від себе він не є серцевидцем: сьогодні запорожці спокійні, а завтра задумають щось лихе. Але, скоряючись волі государя, призначив піддячому свого батуринського сотника Івана Скоропадського й обіцяв дати реєстр для розподілу государевого жалування між куренями. Того ж дня і в тому ж селі в гетьмана Мазепи був обід; на тому обіді був піддячий і були запорожці, відпущені з Москви,— полковники Гарасим Криса й Лук'ян Ірклієвський [47] сиділи у світлиці з гетьманом, а рядові козаки надворі, в наметі. Після обіду гетьман виходив до тих козаків, що сиділи в наметі, і гнівно докоряв їм за їхні непристойні вчинки. Тоді рядові козаки й полковники просили вибачення у гетьмана за розбій над грецькими купцями, а щодо інших вчинків заявили, що вони в них не винні: якщо якісь інші провини й були за запорізькими козаками, то вони, посланці, того не знають, бо весь цей час сиділи в Москві під вартою і тепер з милості царської величності їх відпустили на волю, за що вони обіцяли як великому государеві, так і гетьманові вірно служити й неухильно дбати. Тоді гетьман, прислухавшись до такої обіцянки, заявив, що оскільки запорізьких посланців наділив його царська величність жалуванням і свободою, то за це вони, приїхавши у свій Кіш, повинні бути в усьому вірними великому государеві і слухняні йому, гетьманові. Запорожці знову підтвердили свою обіцянку бути вірними і тоді гетьман пішов у світлицю, а глухівському сотнику Олексієві Туранському наказав поїти й годувати запорожців удосталь. Квітня 12 дня гетьман відпустив запорож-

Олександр Меншиков.
Гравюра
XIX ст.

Петро Толстой.
Гравюра.
XIX ст.

ців з Ярославця, і вони вирушили в подальшу дорогу до Січі. Сам піддячий, отримавши у Борзні сукна від москвитина, а в гетьмана у Батурині взявши реєстр жалування і вісім пар соболів для вручення їх «бажаним особам», вирушив з Батурина разом із сотником Дмитром Нестеренком, якого дав піддячому гетьман, на Конотоп і на Ромен. У Ромні до піддячого з'явився від гетьмана батуринський сотник Яким Книш і заявив, що гетьман наказав йому разом з піддячим їхати в Запоріжжя з жалуванням і відібрати в нього вісім пар соболів. Прийнявши гетьманського гінця, гетьман відмовився видати йому соболів, оголосивши, що віддасть їх йому тільки в присутності стольника Протасьєва у Переволочній. З Ромна піддячий Павлов поїхав на Полтаву, а з Полтави на Переволочну. У Переволочній він зустрівся зі стольником Протасьєвим і при ньому повернув соболів гетьманському посланцеві Книшу. Травня 1 дня з Переволочної піддячий разом зі стольником Протасьєвим, генеральним осавулом Іваном Скоропадським і сотником Якимом Книшем вирушив до запорізької Січі. Не доїжджаючи до самої Січі, стольник Протасьєв травня 4 дня послав піддячого Хохлова, а генеральний осавул Скоропадський — сотника Книша до кошового отамана Гордієнка з повідомленням про приїзд стольника з жалуванням і з грамотою від великого государя. Кошовий отаман того ж дня вислав назустріч стольнику Протасьєву й генеральному осавулу Скоропадському запорізького військового осавула Івана Гадяцького. Іван Гадяцький зустрів посланців, запитав їх від імені кошового про здоров'я і потім оголосив їм, щоб вони того ж дня у Січ не в'їжджали, а ночували поблизу Січі. Травня 5 дня військовий осавул наказав посланцям їхати разом з ними в Січ. І коли стольник Протасьєв і генеральний осавул Скоропадський наблизились до Січі, то кошовий з військом зустрів їх біля Сіркової могили й запитав у стольника й генерального осавула про здоров'я. Після того кошовий попросив стольника подати йому царську грамоту, й коли стольник подав кошовому грамоту, то кошовий, узявши її в руки, поцілував прикладену до неї печатку великого государя і потім знову повернув її стольникові. Стольник подав ту грамоту піддячому Хохлову і звелів нести її, «взявши» перед собою. А коли кошовий цілував царську грамоту в печатку, то в цей час усе військо стріляло з ручної зброї. Потім, коли стольник, генеральний осавул і піддячі почали входити «в замок», козаки стріляли з гармат. Увійшовши в замок, усі зібрались у церкві й слухали молитовні співи й божественну літургію. Того ж дня кошовий скликав військову раду, на тій раді наказав бути і стольнику Протасьєву. Стольник, прийшовши в раду, питав «за наказом» про здоров'я спочатку кошового отамана, а потім усе поспільство від імені великого государя. І кошовий, і все поспільство дякували великому государеві за таку милість. Після того стольник вручив кошовому царську грамоту, й ту грамоту прочитали всім козакам у раді. Після прочитання першої грамоти кошовий у стольника попросив грамоту про надіслання Війську царського жалування. Стольник Протасьєв звелів піддячому Павлову подати кошовому отаманові ту грамоту. Другу грамоту також прочитали всьому Військові на раді. Далі стольник виголосив Військові промову, написану «за наказом на здирку» *. Тут багато хто з козаків казали, щоб ту мову, написану на «здирку», зачитав військовий писар усім вголос, і стольник той «здирок» віддав кошовому, а кошовий передав його писареві, і писар зачитав його всім уголос. Потім кошовий і все Військо наказали прочитати реєстр усіх своїх військових кривд, завданих їм князем Кольцо-Мосальським і воєводами самарським і кам'янозатонським. Після зачитання грамот великого государя, військових скарг і наказної промови стольника кошовий, старшина й усе Військо казали, що вони великому государеві служили й надалі служитимуть вірно; зради

* Клапоть, шматок тканини, паперу, шкіри (В. Даль).

ніякої не чинили, кримському ханові не присягали й у Крим лише для вивідування вістей посилали; а на хресті присягнуть після отримання царського жалування, яке слід роздати в цій раді. Те жалування за указом і за реєстром стольник роздав кошовому, старшині й усьому Військові на тій же раді. Отаманові кошовому два сороки соболів і чотири пари добрих соболів, чотири полотнища сукна тонкого по п'ять аршинів кожне, два полотнища атласу по 10 аршинів, дві камки лудану по вісім аршинів і чотири оксамитні вершки на шапки. Судді «кошовому» (себто військовому), писареві, осавулу по сорок соболів і по дві пари добрих соболів, по два полотнища сукна тонкого по п'ять аршинів кожне, по два десятиаршинні полотнища атласу, по два вершки оксамитні на шапки. Отаманам курінним, яких було 38, по дві пари соболів. На все Військо низове 1000 червоних золотих, 300 половинок шиптухового сукна, 50 пудів пороху й 50 пудів свинцю. Отримавши те жалування, кошовий, старшина й курінні отамани били чолом великому государеві за його милість, виявлену Війську. Тоді стольник сказав кошовому, старшині й усьому Війську слово, напучуючи їх, щоб вони, бачачи до себе прещедру монаршу милість, служили великому государеві вірно й поцілували на те хрест перед святим Євангелієм. На те слово кошовий, старшина й курінні отамани заявили, що вони великому государеві служити й усілякого добра зичити раді, але хреста цілувати на те в той же день не можуть, бо в них буде рада про те протягом цілого дня, і що в тій раді постановлять, про те стольникові оголосять. Але того дня в них ради не було. Травня 6 дня, на свято Вознесіння, стольник був на божественній літургії і тут казав кошовому отаманові: 5 дня в козаків ради не було і слід би їм тепер, 6 дня травня, вчинити її перед святим Євангелієм, бо день цей — урочистий, свято Вознесіння Господнього. На це зауваження кошовий відповів стольникові, що 5 дня у них ради в Січі не було, а без ради Військо присягати не буде, але раду неодмінно скличуть 6 дня. Того дня години о десятій кошовий отаман прислав свого осавула Гадяцького до стольника Протасьєва, генерального осавула Скоропадського й до піддячих і просив усіх іти до нього в курінь, де зібралися й усі курінні отамани «для розмови про справи».

Коли стольник, генеральний осавул і піддячі прийшли в курінь до кошового, то кошовий, старшина й усі курінні отамани заявили, що Військо присягати великому государеві не бажає, бо вольності його військові «утруднені» на Дніпрі й на Самарі спорудженням міст Самари (себто Новобогородицької фортеці) й Кам'яного Затону. Після того наказали військовому писареві читати грамоту государів Іоанна Олексійовича й Петра Олексійовича, в якій писалося про наступ царських ратей на юрти кримського хана, про будівництво Новобогородицького міста біля ріки Самари і про царський наказ Запорізькому Війську також чинити над тим неприятелем воїнські промисли. Потім, прочитавши царську грамоту, кошовий отаман, старшина й усі курінні отамани казали про те, що їм оголосили, буцімто

Герб м. Борзни.
XVII ст.

Герб м. Ромен.
XVII ст.

те самарське місто збудували на час для зберігання хлібних і воїнських припасів, доки закінчиться війна з кримським ханом; нині в государя з турським султаном перемир'я, а кримський хан у підданстві в султана, а згадане вище місто Новобогородицьке стоїть надалі, і крім нього будують іще місто в Кам'яному Затоні; а від тих міст на Дніпрі й на Самарі немалі Війську Запорізькому у його вольностях труднощі. А тому, коли ті згадані вище міста будуть знесені, то запорожці негайно свою присягу вчинять великому государеві. Після того запорожці наказали читати на свої вольності привілеї колишніх королів польських. На таку заяву кошового, старшини й курінних отаманів царський стольник відповів: сподівався він, що його покликали для складення присяги великому государеві, а не для заяви про будівництво міст. Ті міста будують з волі государя і для цілості й охорони всієї Малої Росії від неприятельських нападів; а їм, запорожцям, у тому ніяких труднощів нема й не буде; та й чи випадає їм у тому будівництві монархові своєму вказувати й суперечити; нехай би запорожці всі «нововигадані супротивні слова» відклали й великому государеві присягу вчинили, а милість царської величності ніколи від них не відберуть. На це кошовий, старшина й усі курінні отамани заявили, що про ту присягу вони вчинять раду всім Військом; а потім стольника, генерального осавула й піддячих з куреня відпустили. Травня 7 дня кошовий отаман і все Військо дійсно раду вчинили й на ній звеліли бути стольнику, осавулу й піддячим. Коли стольник, осавул і піддячі прийшли у військову раду, то кошовий отаман, старшина й інші знатні козаки, як, наприклад, колишній кошовий отаман Петро Сорочинський, заявили, що неодмінно слід скласти великому государеві ту присягу. Але тут деякі легковажні козаки спротивилися тому й присягати не захотіли, напираючи на те, що коли місто Кам'яний Затон буде знесене, тоді й присягу складуть. На те стольник і генеральний осавул заперечили: навіщо ж тоді обнадіювали їх не лише на словах, а й листах, навіщо їх запевняли, що коли вони прийдуть з государевою казною і з казенниками в Січ, тоді й присяга буде вчинена, а нині вигадують «нову супротивність»? Якби вони так не писали, то й посланці царської величності до них би не приїжджали. На те кошовий, суддя й писар у тій же раді відповідали: писали вони, кошовий і старшина, не лише своєю радою, а радою всього Війська, нині ж відмова від присяги у Війська сталася через будівництво Кам'яного Затону, а не писали вони стольникові й генеральному осавулові наперед про таку свою відмову тому, що сподівалися бачити у стольника й осавула царський указ про відміну будівництва міста в Кам'яному Затоні, як просило про те Військо великого государя. Після того кошовий і все Військо розійшлися по куренях і тим закінчили всю раду. Травня 8 дня кошовий отаман і поспільство дали стольнику Протасьєву й піддячому Павлову листи до государя й відпустили їх з Коша.

Травня 19 дня стольник і піддячий приїхали в Батурин, а травня 21 дня їх відпустили з Батурина до Москви [48].

Після від'їзду царських посланців з Січі у Запоріжжі знову спалахнули пристрасті проти гетьманських і московських порядків, наслідком чого був напад козаків на проїжджих людей гетьманського регіменту й царської служби. Так, у цей час ватага запорізьких козаків, яких зібралося 70 чоловік біля Бугу й Дністра, напала в урочищі Сухому Ягорлику на гетьманського посланця Зигуру Стилевича, родом грека, який за дорученням гетьмана їхав з Батурина до сілістрійського паші Юсупа, й убила його [49].

Щоб припинити розбій запорізьких гультяїв, гетьман Мазепа відрядив за Дніпро певну кількість компанійського війська, до якого фастівський полковник Семен Палій долучив козаків власного регіменту. Тоді одні гультяї під проводом козака Карнауха перейшли на лівий берег Дніпра,

[48] Архів Міністерства юстиції, книги Малоросійського приказу, 1703 р., № 89, арк. 458—465, 384—385.

[49] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1703 р., зв. 14, № 1347—1318.

напали на 40 маж чумаків Лубенського полку, які їхали на Берду по сіль, розбили всі мажі, людей поранили, волів і худобу людську собі забрали. Інші гультяї під проводом отаманів Корсуна, Москаля й Ропухи вчинили напад на ратних людей государевих, які йшли до Кам'яного Затону, і на купецьких полтавських людей котрі поверталися з Криму; у перших відібрали кілька десятків коней, у других відняли кілька возів, а людей до смерті побили [50].

Гетьман був безсилий викорінити запорізьку сваволю і вважав, що найкращим засобом для того, щоб «нахилити малодушних шельм на вірність і послух великого государя — було б викорінити силою зброї прокляте гніздо їхнє Січ» [51].

Так писав травня 20 дня гетьман ближньому боярину Федорові Олексійовичу Головіну, сповіщаючи його при цьому і про небезпеку, яка загрожує Україні й Росії від войовничих задумів турецького султана: султан під приводом розмежування землі з поляками, а насправді з думкою схилити на свій бік запорожців, особисто прийшов до ріки Дністра, а сілістрійському паші Юсупу наказав будувати міста на Дніпрі, а найперше на острові Козацькому [52].

[50] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1703 р., зв. 14, № 1350—1321.

[51] Там же, № 1318—1347.

[52] Там же.

РОЗДІЛ 13

ПРОЕКТ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ПРО ВИКОРІНЕННЯ ХИТАНЬ СЕРЕД ЗАПОРОЖЦІВ.— НЕНАВИСТЬ МАЗЕПИ ДО КОШОВОГО ОТАМАНА ГОРДІЄНКА, І ЙОГО НАМАГАННЯ ПОЗБАВИТИ ГОРДІЄНКА ОТАМАНСЬКОЇ БУЛАВИ.— НОВИЙ КОШОВИЙ ОТАМАН ГЕРАСИМ КРИСА.— ЗАХОДИ ГЕРАСИМА КРИСИ ЩОДО ВИКОРІНЕННЯ РОЗБОЮ СТЕПОВИХ ВАТАЖНИХ ОТАМАНІВ.— ОБУРЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ САМАРСЬКИМИ СЕЛІТРОВИКАМИ.— ЗАХОДИ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ ЩОДО ВТИХОМИРЕННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ СВАВІЛЬЦІВ.— СКАРГИ ЗАПОРОЖЦІВ, УЧАСНИКІВ ПОХОДУ ПІД ЛАДОГУ, ГРАФУ ФЕДОРОВІ ГОЛОВІНУ.— СКАРГА ЗАПОРОЖЦІВ, КОТРІ БУЛИ НА РОБОТІ В ГИРЛІ НЕВИ, У ЗАПОРІЗЬКУ СІЧ.— ЗАВОРУШЕННЯ З ЦЬОГО ПРИВОДУ В УСЬОМУ ЗАПОРІЖЖІ Й НА УКРАЇНІ.— ОБРАННЯ КОШОВИМ КОСТЯНТИНА ГОРДІЄНКА. НЕЗГОДА ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА З ГЕТЬМАНОМ МАЗЕПОЮ З ПРИВОДУ РОЗМЕЖУВАННЯ КОРДОНУ МІЖ РОСІЄЮ І ТУРЕЧЧИНОЮ. — НЕНАВИСТЬ ГОРДІЄНКА ДО РОСІЙСЬКИХ РАТНИХ ЛЮДЕЙ. — ГРАМОТИ ЦАРЯ ПЕТРА ОЛЕКСІЙОВИЧА ДО ЗАПОРОЖЦІВ З ПРИВОДУ ЙОГО ВІЙНИ З ШВЕДАМИ.— ПОЯВА У ЗАПОРІЖЖІ ДОНСЬКОГО КОЗАКА БУЛАВІНА. — ЗАДУМИ МАЗЕПИ ПРОТИ ЦАРЯ.

Міра терпіння гетьмана Мазепи щодо запорожців, здавалося, переповнилася, і він вирішив ужити проти них найсуворіших заходів. Червня 22 дня 1703 року в посольську похідну канцелярію під місто Шлотбург [1] від гетьмана Мазепи прибув сотник глухівський Олексій Туранський і подав кілька статей щодо того, як бути, коли турки побажають встановити між Туреччиною і Росією кордон, до яких місць можна допустити такий кордон і як викорінити хитання у Запорізькому Війську.

Відповідаючи на ці запитання, цар Петро Олексійович писав гетьманові, що кордон слід встановити за спільною угодою і при цьому стежити головно за тим, щоб українському краю не було утиску, щоб Кам'яний Затон не мав шкоди від тої межі і щоб при тому розмежуванні не було татар, татарських мурз і беїв, бо вони, погодившись «разом із шельмами запорожцями, всіляко намагаються порушити укладений між державами мир».

Для посилення запорізьких козаків у вірності російському престолу гетьман пропонував від себе такі заходи. Найперше зібрати надійних людей, тобто компанію сердюків, розставити їх у певних місцях вздовж дніпровського узбережжя від Києва аж до Самари й наказати, щоб вони пильно стерегли за тим, щоб з міст не проходили в Січ ніякі ватаги з хлібними припасами: через тих ватажників зростають у Запоріжжі і війська, і припаси, бо ж не з палиці народжуються люди в Запоріжжі, а від людей на Україні. Далі, для вірності запорожців слід узяти в них фортецю Кодак і обсісти її государевими людьми. А якщо не можна буде того зробити ласкою, то тре-

[1] Місто Шлотбург чи Ніеншанц на правому березі Неви, при впадінні в неї Охти, було здобуте Петром у шведів 1 травня 1703 року.

ба зробити зброєю, бо джерелом усього лиха на Запоріжжі служить саме фортеця Кодак. Ласку гетьман розуміє так, що посилатиме, за попереднім звичаєм, у фортецю Кодак хлібний припас з кількох бочок на спеціальних підводах і з тими підводами посилатиме сердюків «з таємною зброєю». Коли таким чином сердюки увійдуть у містечко, то вони спочатку зможуть діяти на кодачан «ласкавим прийомом», а в разі опору можуть кинути кілька бомб для їх приборкання. А приборкати кодачан слід неодмінно, бо ще не так давно, коли з Орільського містечка вийшло 40 українців на свавільство і коли сотник орільський почав було повертати їх назад, то кодачани, вийшовши зі свого містечка, вбили під сотником коня, поранили сотникового осавула й мало не пограбували козаків, які були з сотником [2].

Для тої ж вірності запорожців російському престолові гетьман Мазепа вважав потрібним забрати в них річку Самарь. «Про Самарь гетьман доповідає, що запорожці, даремно про те згадуючи, непристойно присвоюють її, тому що на те не мають ніякого права. До них послали лиш указну грамоту великого государя під час будівництва міста з напученням, аби вони не робили ніяких хитань. А привілейної государевої грамоти вони зовсім не мають, і перша грамота, писана до них, зроблена з відписки Неплюєва, але він, покійний, у воїнських випадках був сумнівною людиною. А щодо того, буцімто вони випросили собі привілейну грамоту в польського короля, то король дав їм те, чого сам не мав. Та річка Самара, здобута Хмельницьким, була в гетьмановому розпорядженні й усіляка здобич — десята лисиця, рибна ловитва, степова здобич — ішла на гетьманів. А запорожці, взявши її з пасікою за Брюховецького, та й то лише по урочище Бик, присвоюють собі тепер увесь степ і володіють нею. Якщо на ту Самарь буде, за монаршим бажанням, надана грамота, то дати грамоту з повелінням, але теж не на все володіння, з тієї причини, що татари ще мало слухають турків, і тільки після того, як турки остаточно упокорять татар до послуху, щоб вони не надумали вчинити краєві якогось лиха».

На таке подання гетьмана надійшла резолюція государя: «У грамоті на володіння річкою Самарою запорожцям відмовити».

Щодо видачі привілеїв і жалуваних грамот Запорізькому Військові гетьман не повинен мати жодних сумнівів; без його згоди жодного дозволу, навіть найнеобхіднішого, не дадуть козакам. А особливо зараз який сенс давати їм привілеї за їхні злочини! Для припинення хитань серед запорізьких козаків государ дозволяє гетьманові чинити з козаками на власний розсуд, «але не вдаючись до тяжких і значних над ними насильств до прибуття його (государя) до Москви найпершим шляхом». Але з огляду на воєнний похід государ дозволяє гетьманові всі піхотні полки, які є в розпорядженні Ромодановського, поставити на зимові становища в поблизьких до Запоріжжя місцях [3].

Здійснення запорізькими козаками всіх злочинів гетьман Мазепа приписував впливові на них кошового отамана Гордієнка, котрому щиро бажав скорої погибелі, про що писав у Січ одному зі своїх таємних агентів: «аби його, проклятого пса, не стало». І зусилля гетьмана осягнули успіх якщо не вповні, то наполовину: Костянтин Гордієнко, хоч і не загинув від кулі, але був позбавлений кошівства за те, що знався, як запевняв сам гетьман, зі злодіями й розбійниками і ділив з ними здобич. Місце Гордієнка зайняв Герасим Криса.

Перші кроки кошового отамана Герасима Криси дуже втішили гетьмана Мазепу: зібравши сили, новий кошовий отаман винищив ватагу Москаля, Ропухи і трьох їхніх товаришів і вже збирався запровадити в Запоріжжі спокій і лад, аж тут серед козаків спалахнув справжній бунт: вони розгро-

[2] Письма и бумаги Петра Великого. СПб, 1894. Т. 2. С. 193.

[3] Письма и бумаги Петра Великого. Т. 2. С. 195—202.

мили кілька нових селітрових заводів на ріці Самарі, в тому числі й завод самого гетьмана, і нахвалялися зруйнувати Новобогородицьку фортецю й інші московські містечка, збудовані в Запоріжжі. Кошовий Криса ніяк не міг впоратися зі збунтованою черню, серед якої найбільш неспокійними були дозвільні гультяї, які з усіх усюд прибували у Січ.

Гетьман Мазепа, довідавшись про це, наказав Полтавському й Серденяцькому полкам перебувати в готовності йти на приборкання свавільців і тільки чекав наказу про це з Москви від ближнього боярина Федора Олексійовича Головіна, який на той час відав Малоросійським приказом [4].

Але водночас до Головіна надійшла скарга й від самих запорожців з-під міста Ладоги. Поблизу Ладоги стояв запорізький полковник Матвій Темник з товаришами, який брав участь у війні росіян проти шведів. Вересня 11 дня він через полкового осавула й піхотного сотника надіслав листа боярину Головіну зі скаргою на те, що, перебуваючи вже третій рік на государевій службі, він ніколи не зазнавав таких злигоднів, як зазнає тепер зі своїми товаришами. Спочатку козаки служили під Печерами й Биховом; там вони отримали по карбованцю на рядового й дещо більше на старшину та борошна по одному лантухові на місяць на чотирьох козаків; крім того, мали сухарі, крупу, сукно, свинець і порох. Нічого того в даний момент, крім одного лантуха борошна на шістьох козаків і одного четверика круп на чотирьох козаків на місяць, вони не отримують. Через те, харчуючись «зі свого хребта» й не отримуючи протягом кількох місяців жодної копійки, козаки випродали все своє рухоме майно, залишились голі й босі, а тому й просили ближнього государевого боярина надати їм засоби для існування. А щодо того, що козаки надто забарилися зі своїм переходом від Новгорода до Ладоги, всупереч наказові самого Головіна, який вимагав, щоб вони якомога скоріше здійснили перехід у місто Ладогу, то в тому винні були не козаки, а сам губернатор новгородський: він дав їм таке мізерне судно, в якому не-те, що йти, а й повернутися було неможливо, аби не запропастити всі війська [5].

У такому ж скрутному становищі перебували й ті з запорізького товариства, котрі виконували земляні роботи в гирлі ріки Неви. Вони спочатку діяли на війні проти шведів, але потім їх поставили на земляні роботи. Вони гірко скаржилися у Січ на те, що їм не дають ні круп, ні сухарів, а змушують жити лише на хлібі, та й того дають половину супроти належного [6]. Повернувшись потім у Січ, ці козаки страшенно настроїлися проти російських властей і почали піднімати всіх товаришів на ненависних їм москалів. З Січі невдоволення на російський уряд незабаром перейшло і в Україну, почасти через торгових людей, які приходили в Запоріжжя і потім поверталися в міста; почасти через самих-таки запорожців, які, за давнім звичаєм, щорічно залишали Січ, виїжджали на Україну і перебували там у своїх родичів чи знайомих протягом усього великого посту до свята Пасхи. З українських полків найбільше хвилювався Полтавський полк, прикордонний між Запоріжжям і Україною: козаки цього полку, покидаючи міста, приходили в Січ і розпалювали ненависть запорожців проти гетьманських порядків в Україні. Тоді запорожці знову почали кричати, що пора йти на Вкраїну, бити там панів і орендарів.

Попри скаргу гетьмана на запорожців, попри сильне невдоволення, яке висловлювали запорожці російському урядові, попри бродіння маси в Україні, у Москві все-таки вирішили діяти на запорожців не погрозами, а милістю й поблажливістю. Зокрема, листопада 27 дня з Москви на ім'я кошового отамана Герасима Криси послали дві царські грамоти, з яких одна сповіщала про скоре надіслання в Січ звичайного річного жалування [7]

[4] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1703 р., зв. 14, № 1350—1321.
[5] Там же, зв. 15, № 1431—1403.
[6] Архів Міністерства юстиції, 1703 р., жовтень, кн. 94.
[7] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1703 р., зв. 2, № 1361—49.

Війську Запорізькому; а друга заявляла, що запорожці отримають государеву милість, отримають підтвердження всіх козацьких вольностей і самарські грунти, а також містила заборону воєводі Кам'яного Затону чинити запорожцям кривди. Ось ця цікава царська грамота.

«Божою милістю від найсвітлішого й найдержавнішого великого государя царя нашої царської величності підданому низового Війська Запорізького кошовому отаманові Герасиму Крисі й усьому при тобі сутньому поспільству наше царської величності милостиве слово. Відомо нам, великому государеві, нашій царській величності, за донесенням підданого нашого Війська Запорізького обох берегів Дніпра гетьмана й кавалера Івана Степановича Мазепи, що ви, кошовий отаман і все поспільство перебуваєте за давніми своїми звичаями нам, великому государеві, у вірності, і щоб ми, великий государ, наша царська величність, обдарували вас, аби вольності ваші й грунти наявні нічим були не порушені й аби підтвердити те нашою царської величності грамотою. Та ви ж, кошовий отаман і все сутнє при тобі поспільство, били чолом нам, великому государеві, нашій царській величності, аби вам від воєводи, котрий у Кам'яному Затоні перебуває, і від ратних наших людей, там розміщених, кривд і розорення і вбивства не мати і щоб грунти ваші, попередньо від нас, великих государів, вам надані, збереглися при попередніх вольностях. І ми, великий государ, наша царська величність, на прохання його, підданого нашого гетьмана й кавалера, схиляючись до ваших служб і змилостивившись над вами, Військом Запорізьким, надалі вам, усьому Війську Запорізькому, звеліли всі ті ваші вольності зберігати ціло й непорушно й володіти вам, як здавна від предків наших, великих государів, надані Війську Запорізькому самарські грунти, і вчинити те визначення нашим великого государя указом надалі майбутньо комісією між вами й городовими, яка за нашим, великого государя, указом, покликана буде; а в Кам'яний Затон до воєводи наш царської величності указ надісланий з жорстоким підкріпленням і під смертною стратою, аби він і присутні там ратні люди мали з вами приязнь і зачіпок щоб ніяких не чинили і у вольності ваші ні в які не втручалися, а якщо за слідством виявляться його, воєводи, вчинені вам кривди й неправди, і за те вчинимо йому люте покарання, а вам би, кошовому отаманові й усьому поспільству, у вірності своїй ніяких з ними зачіпок тим ратним людям не чинити й служити нам, великому государеві, нашій царській величності вірно й постійно і на вияв тої вірної своєї служби про суперечки між собою, які трапляться після цієї нашої великого государя грамоти, як у Кам'яному Затоні служили нашим великого государя людям, так і іншим вчинили слідство й задоволення і свавільних покарали, щоб надалі ніяких шкод не чинили й служили нам, великому государеві, вірно й постійно» [8].

З тієї грамоти зрозуміло, що російський уряд, дуже зайнятий у той час розпочатою на півночі війною з шведами, всіляко дбав про те, щоб забезпечити мир для Росії на півдні. А на півдні сиділи запорожці, котрі були страшні не самі по собі, а через союз з Кримом і Туреччиною. Цим і пояснюється така поблажливість царя щодо Запорізького Війська.

Але й царська милостива грамота нітрохи не заспокоїла запорожців. У грудні того ж року запорожці позбавили отаманського уряду Герасима Крису й на його місце знову обрали Костянтина Гордієнка.

Гетьман Мазепа, довідавшись про це, страшенно обурився. Від запорожців він сподівався всілякого лиха як для царя, так і для себе самого. Відпускаючи від себе в середині січня наступного 1704 року московського піддячого Іллю Никифорова, Мазепа звелів повідомити боярину Федорові Олексійовичу Головіну про те, що в Польщі хочуть «почати війну на бережену Богом царської пресвітлої величності державу й іти на Богом бережене

[8] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1703 р., зв. 2, № 1360—48.

місто Київ і на всю Малу Росію. І якщо та лиха справа поляків дійде до втілення, то царській величності важко буде втримати й заспокоїти Україну. Перше і найбільше лихо — це запорожці, котрі, маючи в містах батьків, дядьків, братів та інших родичів, відразу спокусяться на польські грошові подарунки, про які їм оголосять; запорожці як очерет на вітрі в полі обертаються сюди й туди» [9].

Так трактував Мазепа запорожців перед Москвою, і хоч його передбачення не збулося, тим не менше новий кошовий отаман Костянтин Гордієнко виступив рішучим противником Москви. Щоправда, березня 16 дня він написав вдячного листа царю Петрові Олексійовичу за надіслане з дворянином Михайлом Остаф'євим річне жалування Війську, прохаючи при цьому, як завжди, про надбавку свинцю й пороху; але в той же час, березня 15 дня, виявилося, що кошовий і запорожці зносяться з перекопським каймаканом, зав'язали з татарами дружбу й задумують неприятельську справу проти Росії. Так доносив із Січі гетьманові один «доброзичливий» чоловік, який приховав своє прізвище під літерою «С» [10]. Це донесення почасти підтвердилося поведінкою запорожців. Зокрема, наприкінці червня, зібравшись у кількості 3000 чоловік, вони вийшли з Січі з гарматами й клейнодами, переправились через Дніпро під Кодаком і рушили до річок Самари й Орелі для розорення самарських і орільських селітрових майданів, для зруйнування Новосергіївського містечка й захоплення черед у жителів Новобогородицька. Кошовий отаман, бачачи таку сваволю, хотів зректися свого звання, але бунтарі знову змусили його взяти булаву, а самі хотіли йти на українські міста, але їх затримали їхні старшини. Тоді, не бажаючи залишатися в бездіяльності, вони кинулись на соляну здобич [11]. Гетьман для охорони українських кордонів від запорожців послав до Переволочної наказного полтавського полковника й глухівського сотника з козаками [12].

Але найбільше повставали запорожці і їхній кошовий отаман Гордієнко за побудову російської фортеці в Кам'яному Затоні на лівому березі Дніпра, біля самої Січі. Між запорожцями й великоросійськими захисниками цієї фортеці постійно траплялися сутички й захоплення людей у полон з того й іншого боку. Начальником фортеці Кам'яний Затон був на той час боярин Данило Романович Шеншин. Липня 2 дня кошовий Гордієнко написав воєводі Шеншину з Січі листа, в якому вимагав від воєводи, щоб він повернув у Січ узятих ним козаків Запорізького Війська, а інакше погрожував йому відплатити тим самим: «Уже в попередньому нашому листі ми писали твоїй милості, щоб ти повернув невинно взятих з нашої сторони товаришів; але твоя милість відпустив нам з в'язниці лиш одного товариша, а другого на ім'я Максим, товариша Левушківського куреня, і досі, невідомо для чого у в'язниці зв'язаним тримаєш; тим часом за ним ходять для повернення до Кам'яного Затону його товариші. Подавцям сього листа, нашим товаришам, рач віддати без жодної турбації і зачіпки згаданого вище Максима. Якщо ж не віддаси разом з сим листом того невинного товариша, то ми і з ваших служилих людей візьмемо невинного» [13].

Так само тлумачився кошовий отаман Гордієнко і з царським послом з приводу тієї ж фортеці в Кам'яному Затоні і ув'язненого в ній «безвинного товариша». Розмовляючи з послом, кошовий пояснив, чим саме не подобався запорожцям Кам'яний Затон: воєвода Кам'яного Затону посилає у Січ людей виглядати й вислуховувати, що роблять і говорять запорожці на Коші, завдає товариству всіляких кривд, відбирає у них коней, лає їх і називає своїми підданими, врешті, дорікає їм тим, що вони буцімто при-

[9] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 44.
[10] Можливо, це згаданий вище писар Сажко.
[11] Архів МЗС, малоросійські справи, 1704 р., зв. 14, № 35.
[12] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 3. С. 57.
[13] Чтения Московского общества истории и древностей. 1847. № 9. С. 24.

ймають у себе солдатів-утікачів: «Але в нас таких втікачів-солдатів у Січі немає, а хоч би й були, то в нас здавна така поведінка: хто прийде, тих приймаємо, і хто захоче, той у нас живе». Як і воєводі Шеншину, Гордієнко погрожував і царському послові, що як воєвода не припинить своїх насильств, то це може обурити проти Москви й усе Запоріжжя, і всю Україну. Мовби на підтвердження цих слів кошового Гордієнка гетьман доповідав царю Петрові Олексійовичу своїм листом (липня 20 дня) про заколот, який знову стався у Січі, про те, що деякі запорожці пішли на соляну здобич, і про заходи, вжиті ним на випадок нападу низового Війська на українські міста гетьманського регіменту [14].

Гетьман не хотів розуміти справжніх причин невдоволення запорізьких козаків російським урядом; він не думав про те, щоб так чи інакше усунути їх, і всі заколоти в Січі приписував одній людині, кошовому Гордієнку. «Кошовий Гордієнко,— писав Мазепа в січні 1705 року до Москви,— завдяки своїй хитрості має особливу силу; щоб здійснити якусь справу, він спочатку приватно радиться з усіми курінними отаманами, а вже потім виносить свою справу на раду, і тоді успіх його намірам завжди забезпечений». Гетьман визнавав, що він вишукував усі засоби для того, щоб звести зі світу «пса проклятого», але це йому досі не вдалося. Залишалося вдовольнитися детальними донесеннями про всі дії кошового від тих таємних агентів, котрих гетьман посилав у Запоріжжя, і явних дозорців, які вони доставляли у фортецю Переволочну на межу між Гетьманщиною і Запоріжжям.

На той час уже зійшов зі сцени догідливий слуга гетьмана Мазепи й затятий ворог запорожців дозорця Іван Рутковський і замість нього виступив інший, Роман Селезневич. У лютому Мазепа послав через Романа Селезневича кілька листів у запорізьку Січ з вимогою цілковитої покори Війська царському престолові й гетьманському регіменту.

Виконавши волю гетьмана, Роман Селезневич у тому ж лютому писав Мазепі, що кошовий отаман Гордієнко на доставлені в Січ гетьманські листи не дає негайної відповіді, обіцяючи прислати її окремими козаками: «для того запорожці мають, за давнім звичаєм, по двоє чоловік з куреня казенчиками»; а товариство й того не бажає робити і вважає за краще відповідати гетьманові поштою, а не через спеціальних посланців. До дозорці кошовий отаман мав претензію за те, що він буцімто доставляє у Кіш гетьманські листи у розпечатаному вигляді. Дозорця, виправдовуючись у цьому перед гетьманом, заявляв, що кошовий, звинувачуючи його в такій провині, просто хоче зігнати на ньому свій гнів: він просив дозорцю прислати в Січ для новообраної старшини по бочці борошна гостинця, але отримав відмову в тому й тепер зводить на дозорцю всілякі звинувачення [15].

Оригінальні листи гетьмана Мазепи не збереглися, про них йдеться лише в донесенні гетьманові дозорці Селезневича, а тому й зміст їхній достеменно невідомий. Можна тільки здогадуватися, що поза вимогою про покірність гетьман вимагав від запорожців також допоміжного загону для походу на північ. Принаймні на самому початку червня того ж року за царським указом і за розпорядженням гетьмана з Запоріжжя у місто Смоленськ вислали частину запорізької піхоти й кінноти, яка «минулого року безоповідно» пішла з Інфлянт в українські міста й там розпалювала ненависть проти москалів [16].

Скарги запорожців на труднощі служби в Інфлянтах були обгрунтовані: і за своїм винятковим становищем як українців, і за своїми воїнськими прийомами як незалежна бойова сила, запорізькі козаки під час Північної війни зазнавали набагато більших труднощів, ніж великоросійські війська:

[14] *Соловьев С.* История России. Т. 15. С. 165.

[15] Архів МЗС, малоросійські оригінали акти, 1705 р., зв. 14, № 1420—1389.

[16] Там же, зв. 69, № 1434—1403.

запорожці для росіян були наполовину чужинцями, у поділі здобичі вони мали останню частину, в отриманні продовольства — нерідко ніякої частки. Тому й не дивує їхня нехіть до походу на північ.

При всьому тому запорожці, де лиш була можливість, незмінно служили государеві й мужньо билися з ворогами росіян шведами. Ще в червні 1704 року загін запорожців, що залишився на півночі, брав участь у нападі росіян на шведів під Чорною рікою, притокою ріки Неви, і спільно з іншими взяв у полон 12 шведських офіцерів і певну кількість рядових, після чого росіяни й запорожці перейшли на Чорну ріку, але біля острова Валкісара наткнулися на восьмитисячний загін шведів під начальством генерал-поручника барона Майделя і повернулися з цією новиною у щойно засновану царем столицю Петербург. Наступного 1705 року липня 28 дня той же генерал-поручник Майдель підійшов до Виборзької сторони навпроти самого Петербурга, переправився на Кам'яний острів і з нього почав переправлятися на теперішній Аптекарський острів, але його відбили російські батареї. Після того серпня 4 дня генерал Майдель пройшов до правої притоки Неви Охти, вище Петербурга, і рушив у напрямку на Шліссельбург. Не дійшовши дванадцять верст до Петербурга, Майдель почав переправлятися через ріку Неву. Але вслід за Майделем рушив помічник шліссельбурзького коменданта Бахметєв, і шведи, довідавшись про це, знову повернулися до Охти, де зустріли загін запорізьких козаків і вдарили на них усією своєю силою. Запорожці, набагато поступаючись чисельністю неприятелеві, залишили свій пост поблизу Охти й переправилися через Неву. Тут до них підійшли дві російські шняви й кілька галер, і тоді шведи відступили до міста Виборга [17].

Крім походів на далеку північ, де запорожці страждали й від голоду, і від вологого клімату, і від поганого ставлення до них, велике невдоволення викликало у них підняте одночасно з цим питання про розмежування земель між Туреччиною і Росією і встановлення прикордонної лінії уздовж південних границь запорізьких вольностей.

Травня 21 дня 1705 року думний дяк Омелян Ігнатович Українцев з урочища Мишурин Ріг сповістив кошового отамана Костянтина Гордієнка про те, що найсвітліший і найдержавніший государ Петро Олексійович, бажаючи встановити після довготривалої війни з Туреччиною «святоосвячений спокій», звелів йому, дякові Українцеву, з'їхатися з турським комісаром і чинити постанову за мирними договорами; що разом з думним дяком за грамотами царської величності гетьманові Мазепі наказано послати з тією ж метою від себе знатних осіб з українського дворянства і що тепер він, думний дяк, зі знатними українськими особами Григорієм Карповичем і Дмитром Максимовичем їде до ріки Бугу для з'їзду з турецьким комісаром і сповіщає про те «своїх милих приятелів і братію», запорізьких козаків.

Слідом за листом думного дяка Українцева у Січ надійшов універсал про те ж від гетьмана Івана Мазепи [18].

Коли універсал гетьмана й лист дяка дійшли в запорізький Кіш, то в Січі кошовий Гордієнко скликав з цього приводу одну за одною дві військові ради. На першій раді вирішили написати листа думному дякові з запитанням, «яким чином і за якими прикметами з турським комісаром він має розмежування затвердити», себто «чи тільки на степу лише, чи у Дніпрі водою». На другій раді вирішили послати думному дякові листа з висловленням невдоволення за те, що як сам думний дяк, так і гетьман, сповіщаючи запорожців про призначення прикордонної комісії, не повідомляють Військові ні про статті, на основі яких буде вестися

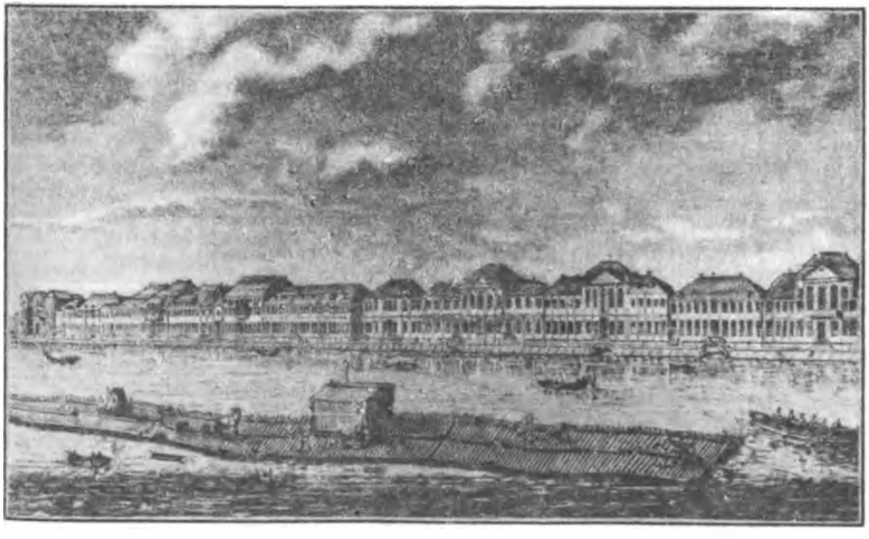
[17] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. Т. 4. Ч. 1. С. 256, 261, 270.

[18] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734—1735 рр., зв. 69, № 6.

розмежування, ні про умову, яка має бути в росіян з турками, ні про царську грамоту з наказом здійснити таке розмежування: «Хай буде відомо вашій милості, що одвіку не чувано й ніхто те не може сказати, щоб у якісь часи могла у Дніпрі бути границя, а від кількохсот літ Військо Запорізьке у Дніпрі Кошем перебуває, володіючи Дніпром навіть до самого морського гирла, ні від кого не бувало обмежено й закріплено, і задля того ніяким чином не дозволяємо нікому в давньому нашому і старожитному дніпровому перебуванні ніяких границь заводити. А оскільки царська пресвітла величність бажає, аби царству його були визначені кордони, а нам ніякою вельмишановною своєю грамотою про те не давав відомості, то ми милість вашу, на справу його монаршу відряджену, просимо, рач, милість ваша, государську його грамоту до нас прислати, аби ми, вичитавши, розуміли, про що в царській його грамоті викладені статті і який ваша милість за указом його з комісаром турецьким матимете договір» [19].

Отримавши такого листа, думний дяк не міг зробити чогось інакшого, як відіслати його до царя. І тоді цар Петро Олексійович червня 10 дня відіслав на ім'я кошового отамана Костянтина Гордієнка грамоту, в якій зазначалося, що даремно кошовий і все запорізьке поспільство «комісіальній справі» опираються, побоюючись позбавлення грунтів і майна: царська величність твердо обіцяє їм, що «всі їхні здобичі будуть по-старому» і тому вимагає від них не чинити в «комісіальній справі» ніяких перепон, бути слухняними в усьому, чого від Війська вимагатиме гетьман, і служити вірно й постійно великому государеві у постійній військовій вірності [20].

Водночас з царською грамотою Запорізькому Військові надіслав листа й гетьман Мазепа, наказуючи «не суперечити волі царській у комісіальній справі, щоб не накликати тим монаршого гніву...» «Великий государ ні для чого іншого, тільки для загального Війську низовому й українському народові добра те розмежування» з Портою вчинити наказав, і через те розмежування Військові Запорізькому ні в вольностях, ні в правах, ні у звіриних і рибних здобичах «збитків і спину не буде» [21].

Петербург за Петра I. З гравюри Зубова. XVIII ст.

[19] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734—1735 рр., зв. 69, № 6.
[20] Там же, 1705 р., зв. 16, № 21.
[21] Там же, малоросійські ориг. акти, 1705 р., зв. 15, № 1408—1439.

Але запорожцям такі обіцянки видалися надто невизначеними, і тому червня 26 дня вони надіслали Мазепі великого листа з повторенням своїх попередніх претензій. Багато про що пише гетьман Запорізькому Військові: про прибуття комісарів до Бугу, про царську грамоту, надіслану з цього приводу, про царський наказ чинити з турським комісаром такий договір, якого вимагатиме сама Порта, та тільки не пише Військові про суть самих переговорів і про те, з яким наказом самого його послали від государя у комісію для «прикордонного визначення». «А що, вельможність ваша, писали нам у всіх ваших листах, нагадуючи й багаторазово підтверджуючи, що не до зменшення государської землі в сьому розмежуванні йдеться, а до цілості й розширення її маєте чинити комісію, тоді в тих пунктах виразно і явно є двоїстість, оскільки для розмірювання царської величності держави і народові російському для вільного у здобичах уживання. Чому ж минулого року Григорій Карпович і Дмитро Максимович з комісаром турецьким не чинили комісії на тому боці Бугу (до якої комісії і вельможність ваша, поспішаючи, знову повернувся з Переволочної) і не раз міряли границі біля Дністра турецької [22], віднімаючи їхній землі простору, але на сьому боці Бугу свого монарха зменшуючи простір під городки турчанину, чинили, водячи за собою бажаного приятеля навіть до самих городків, а вказуючи й віддаючи самовільне, що по містечка має бути йому границя позначена. І ми, Військо, як у попередніх листах наших писали до вельможності вашої, що можете турків старих запитати, а любо й пана Григорія Карповича Коровку як стару людину, чи чули вони колись у Дніпрі визначення границь; достеменно відаємо, що не тільки вони того не можуть сказати, але й весь світ земний того не визнає, навіщо стародавніх віків ми, Військо, не полишаючи й давніх наших звичаїв, не лише у Дніпрі границі бути не дозволяємо, але радимо вельможності вашій з тим розмежуванням до містечок навіть не наближатися, а якщо з волі вашої досягнете містечок, ми для умови про наші грунти і граничні справи всі від старшого до меншого будемо перед очі ваші приходити, а оскільки пресвітлого монарха нашого, його царської величності, з султаном турецьким у тому розмежуванні є велика потреба, і ми, Військо, не чинячи государевій волі супротиву, раділи б усією душею, аби як було у віки прадавні укріплення границі з Портою, так щоб і нині те саме поновити: преславної пам'яті антецесор * королів польських король Вітульт [23], неситому змієві крові християнської у розширенні його панства уста загородивши і збивши з охочим Військом Запорізьким, яке на той час перебувало Кошем біля Семенового Рогу при Бузі, Старий Очаків, який тепер іменується Сто Могил, і розоренню до часу свого подавши, постановив, зміцнив і затвердив бути границею туркам суходолом по Сто Могил. Про що, вельможність ваша, якщо забажаєте відати, знайдете ширше в написі на камені, що стоїть над Бугом. А водою у Дніпрі границю таким затвердив чином: якщо хтось хоче знати, де грунти військові водою у Дніпрі, нехай їде верхи в річку з берега доти, доки кінь під ним не зможе землі досягнути, до тих місць тим же згаданим вище королем водою позначена. І ту границю гаразд би було по-справжньому влаштувати десь би за указом царської пресвітлої величності, а вашим старанням як ближнього сенатора при боці царському і давно встановлена справа була б поновлена, аби від усього народу російського і нас, Війська, тут на Дніпрі сутнього, царській величності й вельможності вашій на вічну пам'ять була б слава і хвала» [24].

Пославши такого листа Мазепі, запорожці не заспокоїлися і за два дні написали гетьманові другого листа. Як і в першому листі, вони настійно просили гетьмана про одне, «аби в Дніпрі ніякої границі не було, бо якщо

[22] Має бути: «І не розміряли границі турецької біля Дністра».

* Попередник *(лат.)*.

[23] Великий князь литовський Вітольд, чи Вітовт (1392—1430).

[24] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734—1735 рр., зв. 69, № 6.

позначити лінію граничну по містечка землею, то вони (турки) як прехитрі й неправдиві люди, по городки на майбутні часи й Дніпро відмежувавши, всі наші здобичні грунти собі присвоювати захочуть. А до того часу, доки відбудеться прикордонна угода, запорожці просили гетьманську вельможність на випадок повернення посланого до Москви товариства по річне жалування сповістити про те Військо «шановним листом своїм, коли виявиться до того можливість» [25].

Але гетьман Мазепа не тільки не зважив на прохання запорожців, а послав думному дякові Омеляну Українцеву кількасот козаків Ніжинського полку з наказом зброєю «приборкати тих псів запорожців»; а фельдмаршалові російських військ князю Меншикову доповів про «сваволю непостійних і скажених псів запорожців, котрі опираються комісійній справі через природну свою недоумкуватість і давню бунтівничу намогу». Розбещені ще з часу Богдана Хмельницького, вони не тільки не слухали всіх попередніх гетьманів, а ще й, піднявши орду, воювали з ними, великого лиха українському краєві на правому боці Дніпра й розорення завдали і вже під час уряду самого Мазепи вчинили Петрика гетьманом і приходили з ним і з татарською ордою на Полтавський полк війною, але божою милістю гетьман Мазепа так «розполошив» ворогів на ріці Орелі, що Петрик утік у Запороги, а калга-султан тікав дикими полями до Криму [26].

Незважаючи на найвище роздратування гетьмана Мазепи запорожцями і на рішучі заходи, запропоновані ним для їх приборкання, цар Петро Олексійович не вважав за потрібне діяти проти них силою і навіть наприкінці червня наказав послати їм звичне річне жалування через дворянина Базлова й піддячого Інехова [27].

Після того й сам гетьман вирішив змінити свій тон щодо запорожців. Своєю чергою він відіслав їм через козака Солов'я серце до дзвона січової церкви і «для окованія того ж дзвона штаб десяток», хоч разом з тим не проминув дорікнути товариству за пограбування низовими козаками в татар, як про те писав гетьманові бей бендерський, понад сорока шкап і з півтори сотні їздових коней, яких буцімто відігнав у татар і відправив у Січ козак Шумейко з товаришами, а також дорікнув і самому Кошеві запорізькому за його втручання у «комісіальні справи» й за відігнання кількох коней від табору комісарів.

Запорожці, отримавши від гетьмана подарунок, щиро дякували йому за нього, але винними себе у викраденні татарських коней не визнали й подали докази, що викраденням татарських коней займалися полковники—миргородський Апостол і полтавський Іскра, з яких другий посилав від себе партії козаків на урочище Великі Терни для захоплення коней. Ті козаки захоплювали з кримського повіту по 50 і більше голів коней і відсилали їх до пана Іскри, чим Війську Запорізькому вчинили «немалих турбацій і труднощів», бо вислана гетьманом на степові річки «компанія» для розшуку «таких винуватців» невинному товариству запорізькому завдавала лиха, грабунків і вбивств. Так це й завжди буває: якщо у кримчаків хтось викраде коней, то відразу провину на запорізьке товариство покладають. А запорожці часто ні сном, ні духом про те не відають. Узяти хоча б козака Шумейка, котрого вважають винуватцем цієї справи: він ще «на масницю, перед великим постом, від сього світу й від викрадення коней зайнятий смертю в Чигирині, а на Коші його взагалі нема». Щодо докору запорожцям за утиски царських комісарів і викрадення їхніх коней, то запорожці немало дивуються «неправдивому відлунню» і на таке донесення відповідають, що як раніше вони ніякого супротиву ні в чому, поза вольностей, царській величності не виявляли, так і тепер ніякої перепони

[25] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734—1735 рр., зв. 69, № 6.

[26] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1705 р., зв. 15, № 1412—1443.

[27] Там же, малоросійські справи, 1705 р., зв. 16, № 23.

не думають чинити, «лише б як од віку старожитного була гранична постанова затверджена преславної пам'яті антецесора королів польських, короля Вітута, по Буг землею, де нині городище Старого Очакова назване, а водою доти запустившись конем з берега у воду, аж доки копитом землі не зможе досягнути, до того місця водою з турецькою Портою в ті часи позначена є границя, так і в теперішні часи від комісарів, на розмежування ординованих, аби давньому зазначенню границі була вчинена понова за давньою постановою, а коли (як чуємо мимохіть і відаємо), що та гранична буде зазначена креса [28] по городки турком землею, той як прехитрий народ у наступні часи по городки й Дніпро з усіма нам належними нашими грунтами відмежувати не занехає, де нам, Війську, знайдуючись, на потім ніде буде й однієї лахманки набути, бо коли ж не казною царської величності і не якихось інших монархів допомогою, а тільки одним Дніпром і в ньому грунтами нашими з давніх часів контентуємося, промешкуючи Дніпро. Тому просимо вельможного пана нашого, рач, вельможність ваша, з милостивої до нас своєї опіки, донести царській пресвітлій величності, аби надіслав свій премилостивий монарший указ граничним комісарам по Буг границю, як вище вказувалося, затвердити, а не біля Дніпра, де од віку не чувано границю зазначати» [29].

Після такого прохання гетьман Мазепа знову доповів царю про супротив монаршій волі з боку запорожців, і цар Петро Олексійович був змушений знову нагадати кошовому отаманові Костянтину Гордієнку двома грамотами, надісланими одна за одною, аби думному дяку Омелянові Українцеву не чинили ніяких перешкод у встановленні прикордонної російсько-турецької лінії.

«Відомо нам, великому государеві, нашій царській величності,— писав цар липня 27 дня з міста Вільна,— з ваших листів, писаних вами нашої царської величності думному дякові, межовому комісарові й каргопольському намісникові Омелянові Українцеву, що ви маєте сумнів щодо врученого йому, за указом нашої царської величності, комісіональної справи буцімто, те чиниться до пригноблення вашого низового Війська всіляких звіриних і рибних промислів, і бажаєте, щоб він для того розмежування не наближався до Дніпра, вказуючи йому на те, що у вас буцімто є старий рубіж, вчинений польським королем, до самого моря і від берегів, доки кінь копитом дістане, заявляючи, що якщо згаданий наш думний дяк за нашим указом буде чинити ту границю на Дніпрі, то ви прийдете до нього з усім своїм Військом; з цього очевидне те, що ви нашій волі й вельми потрібній для мирного перебування обох держав підданих майбутній справі хочете чинити супротив; ми немало дивуємося з того, що ви, Військо низове Запорізьке, згадуєте про такі буцімто встановлені в давнину кордони, а те забуваєте, що з давніх часів вам було загороджено шлях на Дніпрі й вихід у море до всіляких здобичей турськими фортецями, Кизикерменом і іншими, які з недавнього часу, милістю Всевишнього й нашим царської величності щастям, вірним стараннням і сміливими вчинками військ наших великоросійських і малоросійських у турків відібрані й за мирними договорами зруйновані й разом перебувати мають, а звірині й рибні здобичі і ваші пасіки по обох берегах униз по Дніпру підданим обох держав мати не забороняється, і тим мирним договором не утиск, а у ваші часи ніколи не бачена свобода й простір надані. А розмежування земель біля Дніпра бажає Порта тільки для ознак, аби по обох берегах у тих місцях ніякого поселення і фортець нікому будувати не було дозволено. І ми не сумніваємося, що ви, зважившись все це, як вірні наші піддані сьому нашому бажанню, яке йде на вашу ж користь, ніякого спротиву не зважитеся чинити, але за вірністю своєю до нас, великого государя, будете коритися нашій волі і ту корисну справу здійснити згада-

[28] Креса по-польськи означає риска.

[29] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1705 р., зв. 15, № 1444—1413.

ному нашому думному дякові без усілякого заколоту дозволите, надаючи йому в тому всіляку допомогу, щоб тим нашій царській величності імені не завдати безчестя й за те не накликати на себе нашої царської величності лютого гніву й помсти» [30].

Втручання Коша у справу прикордонного розмежування не було з його боку втручанням у неналежну йому справу: йшлося про південну границю володінь Запоріжжя, питання, яке було поставлене, з точки зору запорожців, кричущо несправедливо й порушувало споконвічні права й вольності Війська. До 1705 року запорожці вважали останнім пунктом своїх володінь на південному сході городище Старого Очакова поблизу правого берега ріки Бугу й лівого берега Дніпровського лиману, де є урочище Сто Могил [31]. І така претензія мала свої підстави. Річ у тім, що з початку XV століття завдяки завойовницьким походам литовсько-руського короля Вітовта кордони південної Русі далеко просунулись на південний схід і дійшли до берегів Чорного моря. Вітовт відновив Канів, заснував Черкаси, Кременчук, Мишурин Ріг, митницю на острові Тавані, фортецю Дашів (Очаків) і гавань у стоянці Хаджибей, теперішній Одесі [32].

Але сила була не на боці запорожців і вони врешті-решт були змушені скоритися й замовкнути. Яким справді був у цей час настрій Війська, можна побачити з відповіді кошового Гордієнка гетьманові Мазепі, написаної вересня 16 дня й надісланої до Батурина. У цій відповіді запорожці і їхній кошовий то висловлюють вдячність цареві й гетьману за виявлену їм увагу надісланням грошового жалування, то підбирають найв'їдливіші вислови, аби показати, чого насправді варті ті царські подарунки, то, врешті, дорікають царю й гетьманові за давно належну й не надіслану Війську порохову й грошову казну.

«Ми, Військо Запорізьке, відпускаючи від нас з Коша присланого дворянина царської величності Петра Базлова, який був з монаршим його милостивим жалуванням, доручили йому, коли він їхав назад, до рук його нашу військову чоломбитну вдячну до царської величності грамоту, в якій відомо вельможності вашій чинимо, віддали по силі нашій царській величності за премилостиве надіслане жалування з нашим зобов'язанням надалі йому, великому государеві, бути щиро зичливими й до всілякої служби готовими, й інші нам потрібні пункти висловили в тій же чоломбитній, про які вельможності вашій нехай буде відомо, що ми, кошовий з усім началом і з усіма отаманами курінними в сій надісланій царської величності казні таких прийняли соболів, яких одвіку на Коші товстих не присилали: не соболі, а голі шкурки, а ще й тим огонки й лапки передні пообрізувані. Тому писали до царської величності про його монарший указ, прохаючи, аби звелів більше таких підлих соболів, так теж і обрізаних, не присилати, бо й ... мовати * надалі не обіцяємося. Ще теж і про те царській величності мовили, що в першій нашій грамотці, яку през полковника нашого Григорія, який простував на той час по монарше жалування, посилали царській величності, виразно прохали надіслати дворічну порохову і свинцеву казну за роки, коли до нас не доходило, отож при поверненні полковника нашого тепер зі столиці ніякої нам ні словесної, ні грамотою не було відповіді й на прохання наше не вчинено. Однак удруге пишучи до царської величності, просили ми, аби, не зневаживши прохання наше, звелів нам, Військові своєму, згадану казну надати. На які то пункти, нам потрібні, просимо вельможність вашу, свого високоповажного регіментаря, до його царської пресвітлої величності причинний заслати лист, аби за преповажною інстанцією вельможності вашої і наше царській величності прохання марним не було. Тут же вельможності вашій ознаймуємо, що ми

[30] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 48; *Его же.* История Малороссии. Т. 4. С. 173.

[31] Див. карту Ісландьєва 1779 р. у нашій праці «Вольности запорожских козаков».

[32] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1705 р., зв. 15, № 1470.

* Так в оригіналі.

надіслану суму грошей від умисне посланого Якима Книша півчварта тисячі сповна прийняли до рук наших і, злічивши їх, відклали до скарбниці військової нашої. Тільки ж нам, Військові, ті півчварта тисячі барзо зостають у подивуванні великому, же минулого року вельможність ваша з прещедрої своєї ласки нам рачили прислати п'ять тисяч, а нинішнього року не повну суму вельможність ваша прислали,— тілько півчварта тисячі: знати то не ласкава на нас, Військо, від вельможності вашої є опіка. Зачим велце упрошаємо вельможності вашої: забажайте, вельможність ваша, свою постійну нам явивши милість, прислати й ті півтори тисячі до сієї нашої півчварти, аби була цілковита й цьогорічна сума; а оскільки вельможність ваша й сим нас з премилостивої своєї ласки звичним нашим зволили обіслати датком, тоді покірно просимо: вельможність ваша, рачте нас, Військо, у скорому часі, не відкладаючи до повернення вашого з воєнного походу, нашим річним борошняним обіслати датком» [33].

Запорожцям доводилося терпіти не тільки від самого гетьмана, але й від різних підвладних йому осіб, наприклад, від гетьманського дозорці Романа Селезневича, який зганьбив двох військових посланців. Ці посланці, повертаючись від гетьмана, заїхали в Переволочну і там були у спаського попа в господі на почастуньку. Селезневич, побачивши там запорізьких посланців, сповнився такого зухвальства, що одного бив по щоках, а другого зневажив багатьма «простацькими» назвами, заливав йому очі горілкою й іншими напоями. «І то він не посланців наших, але все Військо, нас так велце знеславив, прето ми, Військо, переживаючи своє безчестя, нічиїм іншим вспартям *, тільки вельможності вашій укладаємося: забажайте, вельможність ваша, з Романа, дозорці переволочанського, вчиніть йому справедливість, аби він надалі такого зухвальства й сваволі през указ вельможності вашої нашому січовому товариству не важився чинити» [34].

Через те все ворожий настрій запорожців супроти Мазепи й москалів усе більше й більше зростав, і вони тільки чекали нагоди, щоб завдати шкоди своїм гнобителям. Але Мазепа достеменно знав усе, що творилося у Запоріжжі через таємних шпигунів, котрі служили йому за гроші. Таким був запорізький військовий писар Василь Зелений. В середині вересня Зелений надіслав таємного листа Мазепі (з підписом П. К. П. В. З. Н. р. в. л.) й у тому листі детально сповістив гетьманові про «діючихся теперешняго літа поведеніях» у Запоріжжі. Коли в Запоріжжя долинула звістка про те, що Мазепа вийшов у воєнний похід і є вже за Києвом, тоді всі козаки одностайно вирішили йти на Україну й перебити там панів з орендарями, але все те діялося вельми потаємно, і мова про те спочатку велася по куренях, а потім уже відкрито мовилося на майдані; козаки казали, що як тільки вони вийдуть із Січі, до них приєднаються всі українські села і тоді, за відсутності гетьманських полків, усіх панів переб'ють за тиждень. Вирішили спочатку йти по сіль до Прогноїв, а потім, прийшовши з Прогноїв, повернутися до Січі й іти в Миргородський і Прилуцький полки розбивати селітрові майдани. Але цей намір не був виконаний, і запорожці самі пограбували своїх здобичників на Бузі й на Дніпрі. Та ще й сіль сіла у Прогноях, і «так завзятіе их знищилося, еднак на прійдучое літо ціле міют под майданы поход міти». А в це літо трапилося таке: якийсь козак Канівського куреня, перебуваючи в Кам'яному Затоні, впився, упав у міський рів і заснув у ньому. Там його знайшли москалі й замкнули під варту. Опісля запорожці писали про того козака в Кам'яний Затон і просили воєводу випустити його на волю. Але воєвода не зважив на прохання козаків, і тоді запорізька чернь зчинила великий заколот і хотіла вночі величезним натовпом вчинити напад на Кам'яний Затон, упіймати кілька десятків москалів і вирішила навіть саму фортецю зрівняти з землею. Але до того чернь не допустили старі козаки й кошовий отаман Гордієнко. Сам кошовий кілька разів заявляв, що як москалі безвинно братимуть у в'язницю запорізьких товаришів, то він сам на тридцяти конях і не вночі, а вдень, скільки захоче, стільки й «налигає» москалів до Січі. Багато хто з черні збирався також

кинутись у Самарську товщу й розбити там усі пасіки; розбивши пасіки, йти під Вільне і під Самарію (себто Новобогородицьк) і захопити там череду й табуни коней. «За харцизами, албо коноводами, барзо кошевій руку держит и покривает их (ежели будет вашей вельможности потребно, всіх по имени натерміновати могу), як может; а где якіе коні заимет которій, он ніби сліпій за плот держится, все Искрою да миргородским полковником отмагу чинит» [35].

Незважаючи на такий непевний настрій Запорізького Війська, в той же час вирішувалося питання прикордонного російсько-турецького розмежування. Жовтня 22 дня між Росією і Туреччиною був встановлений так званий «межовий запис» зусиллями російського думного дяка Омеляна Українцева й турецького паші ефенді Коч-Магмета. Цей «межовий запис» звучав так: «Початок границь від польських кінців, де польський кордон закінчився, униз рікою Бугом до наших комісарських обозів паки рікою Бугом за дві години до Ташлика, який по-турецьки називається Великий

Титульний аркуш «Алфавіту» І. Максимовича. 1705 р.

[33] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1705 р., зв. 15, № 1470—1439.
* Підтримка *(пол.)*.

[34] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1705 р., зв. 15, № 1470—1439.

[35] Там же, № 1471—1440.

Конар [36], і від Великого Конара полем упоперек ріки Мертвовод, а перейшовши Мертвовод полем через Єланець, який по-турецьки зветься Єнгулою, де впадає Великий Інгул [37]; потім, перейшовши Великий Інгул, полем до ріки Малого Інгульця, а перейшовши Малий Інгулець через брід Бекеневський [38], який від Кизикерменських пустих місць за десять годин, а від того броду полем просто до гирла річки Кам'янки, де вона впадає у Дніпро, а від Кизикерменських пустих місць до того місця чотири милі, і там закінчується кордон» [39].

Втім, у тому ж «межовому записі» зроблено застереження, що «піддані його царської величності вільно можуть ходити на Лиман і на Чорне море для своїх пожитків, тільки сумирно й без зброї».

За донесенням одного з російських комісарів, Дмитра Максимовича, гетьманові Мазепі від 24 жовтня з Бугу й Корабельної, справа встановлення прикордонної російсько-турецької лінії цим разом все-таки не була остаточно завершена: причиною цього була несподівана смерть турецького комісара паші Коч-Магмета й незвичайні претензії, висунуті новими турецькими комісарами.

Справа визначення кордонів, що тривала, як писав Максимович, уже протягом трьох років, після приїзду нового турецького комісара замість померлого паші Коч-Магмета тривала ще зо три тижні і все ще не була доведена «до остаточного завершення». «З сього (правого) боку Дніпра землі й річки набули визначення не кінцями чи якимись виразно покладеними знаками, а тільки зображеною на письмі лінією в такому порядку й розміщенні: від польського кордону вниз рікою Бугом до Ташлика, від якого неподалік під час Чигиринської війни були турецькі мости, а від Ташлика полем просто через Мертві Води, через Великий Інгул і Малий Інгулець до гирла річки Кам'янки, яка вище Кизикермена за кілька миль у Дніпро впадає. У листах, виданих взаємно, записані суворі статті про те, що мирні договори про .відмову від будівництва Кизикермена й інших міст, про захист вольностей і всілякої свободи, про мирне між собою прикордонне перебування і все, що в них на користь всенародну покладене й поставлене, було непорушно збережене. Про кримський же бік ніякої відміни в листах не зроблено, бо коли надійшла черга домовлятися про нього, то турки пропонували надто рішучі заходи, особливо про Кам'яний Затон, і хоч ми, погоджуючись з пактами, схиляли їх до згідливого того боку розгляду, але вони, спираючись замість дійсної причини на свою впертість, це прийняти на нашу пропозицію й описати не захотіли, щоб той бік у такому ладі залишався, як про нього в мирному договорі постановлено; тільки до того й схилялися, аби відкласти комісію про той бік до наступного року... Після того начальні комісари обох боків Дніпра, жовтня 25 дня, роз'їхалися додому».

Наприкінці листа Максимович приклав окрему цидулку, в якій зауважив про запорожців таке: «Панове запорожці до сього часу перебувають у сталості, й хоч протягом усього літа чинили нахваляння, але стримані були указами, і нині остання монарша грамота, затримана у думного (дяка), надіслана на Кіш» [40].

Усунувши себе мимоволі від прикордонних справ, запорожці, а головно їхній кошовий отаман Костянтин Гордієнко, намагалися натомість чинити шкоду москалям і разом з ними людям гетьманського регіменту в іншому. Зокрема, коли великоросійські ратні люди мали переправлятися того ж

[36] Як слушно вважають, до балки Великого Сухого Ташлика (Пояснювальна записка до карти Єлизаветградської провінції 1772—1774 рр. у Записках одесского общества истории и древностей. Т. 14).

[37] Йдеться про річку Сухий Єланець, що впадає у Буг. Див. також пояснювальну записку до карти Єлизаветградської провінції.

[38] Бекеневський або Білий брід біля Білих Криниць (*Величко С.* Летопись. Т. 3. С. 483—485; Акты ЮЗР. Т. 12. С. 701).

[39] Полное собрание законов. Т. 4. Ст. 2077. С. 324.

[40] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 51.

1705 року через дніпровські пороги, щоб потрапити в російські фортеці навпроти Січі й нижче неї, то кошовий Гордієнко дав таємний наказ кодацькому полковникові послати москалям такого перевізника, котрий би всі байдаки російські розбив і всіх до єдиного ратних людей потопив. Такою самою ненавистю дихали Гордієнко і його клеврети до посполитих гетьманського регіменту, котрі оселилися по ріці Самарі й заснували там свої хутори: споконвіку вважаючи ріку Самару власністю Війська, запорожці відбирали в них худобу, розбивали пасіки й викрадали коней [41].

Гетьман Мазепа підозрював, що такий задиристий настрій підтримують у Війську Запорізькому кримські татари і тому з Москви прислали для прийняття від запорожців присяги на вірність государеві стольника Федора Протасьєва, до якого приєднався генеральний осавул гетьманський. Але ні стольник, ні генеральний осавул не могли знати про потаємні заміри кошового Гордієнка; а самі запорожці тільки «на голих словах декларували вірність великому государеві», а присягу обіцяли скласти тільки тоді, коли до них прибуде від царської величності «яка-небудь знатна особа» й посланий від гетьмана з «казенчиками» і з царською казною. Про таку поведінку «скажених псів, запорожців, і про вроджену й звичну нестатечність їхню» Мазепа доповів травня 14 дня 1706 року графу Федорові Олексійовичу Головіну [42].

У Москві й надалі терпляче ставилися до несталості запорожців і в кінці червня на ім'я кошового отамана Петра Сорочинського відіслали в Кіш річне грошове жалування з дворянином Дуровим і піддячим Борисовим [43].

Така поблажливість Москви до Запорізького Війська пояснюється тодішнім станом справ у Росії: на південному сході саме в той час спалахнув Астраханський бунт, на південному заході з'явився зі своїми переможними полками шведський король, який через Полісся пройшов на Волинь, а з Волині збирався йти на Київ. Тому російському цареві доводилося не карати, а всіляко приваблювати до себе запорізьких козаків. З огляду на близькість ворога цар Петро Олексійович липня 4 дня приїхав до міста Києва і пробув там півтора місяці. Щоб дати відсіч ворогові, якщо той прийде до Києва, цар серпня 15 дня заклав фортецю під Печерським монастирем і для проведення земляних робіт призначив українських козаків. Слідом за тим він послав грамоту й у запорізький Кіш. У цій грамоті цар сповіщав, що він з великоросійськими й українськими силами перебуває у місті Києві «для вчинення відсічі неприятелеві», шведському королю, і наказує підданому Війську Запорізькому прислати певну кількість «добрих козаків для з'єднання велико- і малоросійських військ», за що обіцяє всьому низовому товариству свою царську милість [44].

Коли царська грамота дійшла в запорізьку Січ, то там зібрали спільну раду й на тій раді царський наказ оголосили усьому Військові. Охочих до війни виявилося дуже багато і над ними призначили полковником знатного товариша Гната Галагана.

Печатка магістрату м. Києва

[41] Архів Міністерства юстиції, 1705 р., кн. 96, арк. 503; Архів МЗС, 1705 р., зв. 15, № 1471—1440.

[42] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1706 р., зв. 15, № 1492—1521, 1523.

[43] Там же, зв. 16, № 20.

[44] Там же, зв. 15, № 1531—1500; *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 54.

Відсилаючи загін козаків на царську службу, запорожці в тій же раді вересня 15 дня написали від усього Війська велику чоломбитну государеві і вручили її полковнику Галагану, щоб той передав її «під пречесні ступні царські».

«Писав до нас, Війська Запорізького низового, вірний обох боків Дніпра Іван Степанович Мазепа, гетьман і славного чину св. апостола Андрія кавалер, дорікаючи нам і погрожуючи вашої царської пресвітлої величності монаршою опалою за те, що буцімто сього літа деякі козаки нашого Війська обдирали на різних місцях і дорогах переволочанських і інших жителів Полтавського полку, що поверталися від Бугу й Дніпра, грабували з усього й під містами чинили шкоди, що гетьман ставив нам на карб і вимагав припинення такої сваволі. Тоді ми, справді переконавшись у тій сваволі, негайно після спільної ради нашої послали трьох з трьома частинами полковників наших з немалою кількістю війська для викорінення легковажних тих. Схопивши деяких з них, полковники дізналися, що їх зібрав на ту легковажність колишній прилуцький городовий отаман з вільними з Полтави; вони завдали немало шкоди в містах і різним людям на дорогах, прикриваючись іменем запорожців. Із спійманих легковажних, котрі діяли як розбійники, одних ми нашим військовим правом смертю покарали, а інших до міст, перед якими вони в чомусь завинили, головами з Війська видали. Також у сій чоломбитній грамоті нашій доповідаємо вашій царській величності, не менше співчуваючи серцем, і про те, що коли, за вашої царської величності указом, наше Військо було на послугах воєнних під Печерами в Москві, то, повернувшись назад з-під Печер в українські міста, численне наше товариство на звичне життя у Січ прибуло, а деякі через пляту морову, яка на той час була в Січі (від якої всіх правовірних християн порятуй, Боже!), позалишалися в містах українських. Усіх їх у кількості тисячі затягом забравши, відпровадили (про що, гадаємо, не знає ваша царська величність) на государські ваші водохідні каторги, а інших потай у різні неволі повіддавали, від якої неволі деякі визволилися й нам, Військові, подали про те відомість. Шкодуючи за нашу братію, ми б'ємо чолом вашій царській величності: пожалій, великий государю, ваша царська пресвітла величність, невинно страждениих своїм найвищим Богом просвітленим і Богом укріпленим царським розглядом від тої неволі невинної і утраплення (страждання) звільнити й на звичне з нами в Січ запорізьку мешкання звільнити, за що ми, піддане Військо Запорізьке низове, вашій царській пресвітлій величності в усьому вічну й щиру нашу службу до кінця життя виконуватимемо, до лиця землі чолом б'ючи. Вашої царської пресвітлої величності підданого Війська Запорізького низового отаман кошовий Лук'ян Тимофієнко з товариством. Дано на Коші в Січі запорізькій вересня 15 1706 року» [45].

Ця чоломбитна вже не застала царя в Києві, і прохання запорожців не мало ніяких наслідків.

Тим часом гетьман Мазепа, довідавшись про вихід запорізького загону з Січі, поквапився попередити й особисто, перебуваючи в Києві, і письмово ближнього государевого боярина Федора Олексійовича Головіна про те, що запорожці не встигнуть зібратися в похід, як проситимуть про грошову собі допомогу. І справді, щойно полковник Галаган вийшов із загоном з Січі, як до Мазепи надійшло прохання про призначення товариству за військовий похід грошової платні. По суті Галаган мав рацію у своїй вимозі, бо звідки ж мали запорожці взяти гроші для підготовки до такого далекого від Січі походу? Але гетьман на вимогу Галагана відповідав, що за всенародним звичаєм Військо спочатку служить, а потім уже просить платню за свою роботу; потім, довідавшись, що запорожці прямують на Київ, сповістив їх листом, що в Києві ні царських військ, ні самого государя вони не застануть, тому їм слід іти на Білу Церкву й на Полонне й потім з'явитися до ближнього государевого боярина Федора Олексійовича Головіна. Втім, самого Головіна Мазепа письмово просив, аби той, згідно зі

своєю обіцянкою, наказав видати запорожцям по одному карбованцеві жалування на людину для заохочення «щирішої охоти й стараннішої служби», але натомість радив йому не залишати їх бездіяльними і якомога швидше дати їм якусь справу, бо, перебуваючи без діла, вони чинитимуть розорення й грабунки людям, а пограбувавши й роздягнувши людей, захочуть повернутися на зимові квартири на Україну. На Україні ж і без них ніде розмістити сердюків і компанійців, тому гетьман просив ординувати кудись подалі запорізьких козаків на монаршу службу, щоб вони там і служили, й зимові квартири мали [46].

Тим часом запорожці, вийшовши в похід, даремно добивалися отримання государевого жалування: як попередньо, так і тепер, вони мусили харчуватися від свого «хребта», а переважно обтяжували місцевих жителів різними вимогами щодо їжі й питва. Місцеві жителі, невдоволені поведінкою запорізьких козаків, подавали скаргу на них гетьманові Мазепі. Тоді Мазепа наказав запорізькій піхоті повернутися назад, а кінноті продовжувати свій марш і з'явитися до боярина Головіна, котрий дасть їй «по якомусь карбованцеві» на кожухи й виділить квартири на зимовий час. Але запорожці на такий припис гетьмана заперечували, що кінні козаки в жодному випадку не можуть покинути своїх піхотних товаришів, інакше, якщо вони повернуться з походу, їх не приймуть у запорізьку Січ. У відповідь на гетьманський наказ вони надіслали йому листа від Коша з проханням про те, щоб гетьман за ті збитки, яких зазнав запорізький загін протягом усієї осені й половини літа, позбувшись через похід рибної і соляної здобичі, дав їм від себе консистенцію *.

На таку вимогу запорожців гетьман наказав їм або негайно йти в Польщу, де вони отримають зимову консистенцію, або ж повернутися назад у Січ; в противному разі він погрожував дати наказ силою випровадити їх з краю й не допускати ні в яке місто, а для виконання цього наказу звелів відрядити один піхотний полк у Чигирин, а два охочекомонні полки в Білу Церкву, Корсунь і Богуслав. «Складно мені було монаршу волю змінити, а згола ** тих бездумників, запорожців, не слід було на службу воєнну закликати: вони ніколи й ніде не можуть бути сталими, бо ж ні Бога, ні государя, ні влади моєї гетьманської не бояться» [47].

Ображені таким тоном Мазепи й позбавлені всілякої надії на отримання царського жалування за свою службу, запорожці з полковником Гнатом Галаганом залишили далекі міста й повернулись у Січ. Тому не дивно, що в Січі після повернення запорожців з походу виникло справжнє сум'яття. Відразу скликали загальну військову раду, й на тій раді більшість почала кричати про те, що слід послати у Крим знатних людей «у заставу» і просити через них кримського хана прислати Запорізькому Військові на допомогу татарську орду. Інші почали заперечувати, і з цього приводу в Січі сталася міжусобна бійка — «козаки одного куреня пішли на козаків іншого і

Печатка
полкового суду
м. Прилук.
1774 р.

[45] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1706 р., зв. 15, № 1531—1500; *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 56.
[46] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1706 р., зв. 15, № 1538—1507.
* Тут—утримання *(лат.)*.
** Зовсім, цілком, взагалі *(пол.)*.
[47] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1706 р., зв. 15, № 1548—15177

безупинно між собою б'ються». Найбільше бунтував і підбурював до того бунту інших, як писав про те Мазепа графу Головіну, «давній злохитрий пес Костя, колишній кошовий, котрий у запорожців мав любов». Ті «лихої слави» запорожці нахвалялися, що вони самі собі візьмуть винагороду за те, що, витративши час на службі государя, змарнували все літо й осінь і нагороди ніякої не отримали.

Гетьман наказав своєму дозорці уважно стежити за тим, чим закінчиться незгода між запорізькими козаками, а сам вирішив, якщо вони справді надумають перейти на бік хана, спуститися з полками до Гадяча й попередити Кіш від такої згубної справи [48].

Але міжусобиця серед запорізьких козаків цього разу швидко припинилася. До кінця 1706 року кошовий отаман Лук'ян Тимофієнко (він же Лук'ян Тимофійович) зумів порозумітися з Мазепою і розвіяти всілякі підозри гетьмана щодо запорожців. У той же час цар Петро Олексійович дав наказ знищити «новозаснований шинок і митні заводи» в Кам'яному Затоні, але натомість вимагав від запорожців, щоб вони не важилися «сварливо й неввічливо, під загрозою на них гніву монаршого», писати кам'янозатонським воєводам і жили з ними у згоді й добрих стосунках.

Запорожці дякували царській величності й гетьманській вельможності за виявлену їм милість, але заперечували, що з такими воєводами, як колишній Степан Петрів Бахметєв і нинішній Ілля Родіонів Чириков, неможливо жити мирно: воєводи хапають ні в чому не винних козаків у лузі і в інших місцях і тримають їх у себе в неволі, наче думають про те, щоб забирати в Січі «десятого від козаків у десятину». Так вони захопили Максима Шпоченка, козака левушківського, Гризія, козака шкуринського, Лук'яна, козака корсунського і хлопця з куреня Поповичівського. Тому кошовий отаман і все низове товариство дуже просять гетьмана Мазепу вплинути на кам'янозатонського воєводу, щоб той повернув захоплених козаків у Січ для уникнення «турбації і непотрібних ускладнень» між запорожцями й кам'янозатонцями. Стосовно докору гетьмана Запорізькому Військові за десять куф горілки, відібраних у путивльця Юрія Бєляєва, і щодо коней, викрадених козаками у харківців, то на це кошовий відповідає: коней у харківців забрав колишній отаман міста Прилук з якимись свавільцями, які хоч і називають себе запорожцями, але зовсім не належать до Запорізького Війська, а горілку дійсно взяли запорожці, але не десять куф, а півчварти куфи, яку вони, своїм звичаєм, відразу ж подуванили між куренями і на здоров'я царської величності й гетьманської вельможності всю «до краплини вичерпали» і дуже жалкують за тим, що, маючи в руках Юрія Бєляєва, з душею його від себе відпустили [49].

На таке подання запорожців «у розряді» навели довідку про їхні стосунки з кам'янозатонцями за час від 1702 до 1707 року, і козаків звинуватили в таких 22 пунктах щодо «річних ратних людей у Кам'яному Затоні й різних посланців у те місто і тих, хто з нього повертався»:

1. Охтирського полку в козаків, котрі були підводниками з провіантом, біля Кам'яного Затону запорожці викрали 70 коней; про те писали в Малоросійський приказ і надійшов наказ, відібравши тих коней у запорожців, відіслати в Кам'яний Затон, а козакам через старшину під великим страхом оголосити — надалі так козакам не чинити; а хто так вчинить, тих покарати за їхнім звичаєм. 2. Грошову казну, 135 карбованців, висланих у Кам'яний Затон, козаки за Самарою відбили й капітана і трьох солдатів насмерть порубали. 3. П'ятдесят одного коня навпроти міста Самари викрали. 4. Кам'янозатонського жителя, черкасця, котрого послали в Крим, на дорозі захопили, завели в Січ і там насмерть убили. 5. Міста Сокілки черкасів, котрі їхали в Кам'яний Затон з харчами, били й узяли в них вола і харчів на 27 карбованців. 6. На Курський стрілецький полк Чичагова

[48] Архів МЗС, малоросійські ориг. акти, 1706 р., зв. 15, № 1548—1517, 1549—1518.

[49] Там же, № 1551—1520.

напали, багатьох перекололи й поранили і 78 коней захопили. Й опісля, коли кошовий послав у Кам'яний Затон козаків: Кущівського куреня Трохима Чорного, Корсунського куреня Лук'яна Романіва, Величківського куреня Івана Григор'їва,— то козаки ці при допиті від захоплення коней і не відмовлялися. 7. Отаман Іркліївського куреня Павло, за наказом кошового упіймавши тих злочинців, котрі відбили коней, 13 чоловік послав у Кам'яний Затон з козаком Василем Гризієм з товаришами, але Василь Гризій дев'ятьох тих злодіїв відпустив з дороги; тоді воєвода Данило Шеншин того козака Гризія затримав у Кам'яному Затоні, а про розшук усіх інших написав кошовому й посилав поручника, котрого кошовий бив; у листах Чичагова й Мітчела вересня 30 дня 1703 року сказано, що із згаданих вище злочинців Трохим Чорний та Іван Григор'їв з-під варти втекли, а Василь Гризій і Лук'ян Романів відіслані в Батурин до гетьмана 1704 року, а в гетьманському донесенні написано, що ті козаки померли, один у дорозі, а другий в Батурині. 8. У Курського полку Чичагова за Дніпром 74 коней викрали й одного стрільця насмерть убили, а другого поранили; після розшуку 50 коней прислали, а злочинці втекли. 9. У дяка Петра Ісакова, котрий був у Кам'яному Затоні, і в чугуївських козаків, які були з тим дяком, 26 коней захопили, але послані за тими злодіями коней відбили, а самі злодії у степ утекли. 10. У солдатів Бернерового полку кінський табун захопили; ті солдати їм не давали; козаки в них з пищалей стріляли й одного солдата наскрізь прострелили. 11. Посланцеві гетьмана кошовий Гордієнко казав у Січі, що якщо Кам'яний Затон великий государ не накаже ліквідувати і зруйнувати, то це спричинить війну велику; йому ж казав курінний отаман, щоб він кам'янозатонському воєводі сказав, аби воєвода відпустив запорізьких козаків з-під варти; а якщо не відпустить, то вони прийдуть у Кам'яний Затон і всіх людей поколять. 12. Полковник Бернер прислав у кам'янозатонський приказний дім запорізького козака Левушківського куреня Максима Шпоченка; Шпоченко, йдучи повз караул, прикинувся руном (?), і за гетьманським донесенням його відіслали до гетьмана для вчинення йому указу. 13. На капітана Лошакова, котрий їхав з товаришем і з солдатами до стругів, запорізькі розбійники наїхали з рушницями й по них стріляли, одного поранили, клячу й віз відбили, а в тому возі була решта 50 карбованців з солдатської платні й капітанових грошей, майна й одягу на 25 карбованців; кошовий з тих злодіїв знайшов двох чоловік і прислав у Кам'яний Затон; при допиті вони в тому покаялися й один з них у Кам'яному Затоні помер, а другого відіслали до гетьмана. 14. На сімох бєлгородців, котрі їхали по припаси з Кам'яного Затону, вони ж, розбійники, напали, п'ятьох чоловік до смерті побили, а двох поранили. 15. У харківського полковника поблизу Самари з кінського табуна 190 коней відбили; відряджені козаки того полку 116 коней повернули, а решту 74 захопили злодії. 16. З фуркатів, які стояли біля Січі, січові козаки, приходячи вночі чоловік по 400, залізо обдирали й носили в Січ і так, розламавши 45 фуркатів, розвезли у Січ; а вартових, котрі були при тих фуркатах, били; ті фуркати збудовані 205 року * в Брянську для морського походу з Тавані князя Якова Федоровича Долгорукого і для хлібних припасів і 206 року ті фуркати з Томаківського острова переправили для збереження у Січ, а коли збудували Кам'яний Затон, то їх перевезли, бо їх заносило піском і крізь них виросла трава й поросли кущі. 17. Посланого в Кам'яний Затон відкупника Бєляєва, котрому наказали бути на віддавчому дворі, біля збору, вони в Січі довгий час тримали й били і п'ять куф вина взяли, а нині за гетьманським проханням тому шинкові в тому місті наказано не бути. 18. На солдатів полку Василя Данилова напали, котрі їздили по дрова, одного в бороду постріл-

* 7205 рік від створення світу, 1703 р. від Різдва Христового.

лили, а другого дрючками били і двох коней забрали, і з тих розбійників посильні від полку впіймали черкасця Буртовського з сином Кирилом і пізнали в нього з тих украдених коней оброть; а на допиті той козак відмовлявся, а син його признався, що він бачив розбійників, котрі коней відібрали; він дав зобов'язання доставити тих розбійників, але не доставив, тому його й затримали; а за реєстровим списком Іллі Чирикова записаний у колодники тільки син його; наказано було, записавши його, відіслати справу про нього для указу до гетьмана. 19. З Кам'яного Затону в Січ посилали з листом від генерала Мосальського начальника з трьома солдатами; з них двоє чоловік з'явилися, а начальника й одного солдата, як передавали, затримав кошовий у Січі, і вони перебувають у кайданах. 20. На солдатів, посланих до Переволочної, напали запорожці й одного покололи, котрий від рани помер, і пищалі в них відібрали, і поштових коней, і тільки двоє втекло від них живими. 21. Полковник Романовський посилав у Січ двох урядовців для своєї справи, і з тих посланих один з'явився, а про другого сказав, що його затримали в Січі за згаданого вище козацького сина; в листі кошовий отаман вимагав відпустити того хлопця з Кам'яного Затону, після чого обіцяв відпустити й затриманого солдата. Запорожці вимагали доставити в Січ того невинного хлопця Поповичівського куреня, котрого Степан Бахметєв відвіз у Москву з Кам'яного Затону; якщо ж хлопця не відпустять, то відряджених з Кам'яного Затону затримають у Січі. Степан Бахметєв на допиті заявив, що такого куреня хлопця й ніякого іншого він у Москву з собою не возив, а ті з винних запорожців, котрих затримали в Кам'яному Затоні, віддані за реєстровим списком Іллі Чирикову. А в реєстровому списку Чирикова сказано, що запорожців затримали в місті двох, але яких куренів не написано, та й тих наказано було, списавши про них справи, відіслати до гетьмана для указу. 22. Писав Ілля Чириков, що в Січі кошовий отаман тримав під вартою три дні чотирьох курінних отаманів за те, що козаки їхніх куренів грабують проїжджих людей по дорогах і до них, отаманів, їх привозять, і кошовий послав 160 козаків для розшуку й упіймання тих злочинців [50].

Скільки правди було в усіх цих звинуваченнях, висунутих проти запорожців, і наскільки безсторонніми були запорожці у своїх скаргах на воєвод Кам'яного Затону, сказати важко. Можна тільки зауважити, що озлоблення з того й іншого боку було надто велике. Запорожці, вважаючи спорудження Кам'яного Затону біля самої Січі утиском своїх вольностей, ніяк не могли зносити цього, але, не маючи сили зруйнувати його, люто помщалися за кожної зручної нагоди ненависним кам'янозатонцям. Для запорожців фортеця ця була справжнім більмом у оці, і вони просили й вимагали знищення її.

Але в Москві твердо наполягали, що фортеця збудована не для нагляду за діями запорожців, а для оборони в боротьбі з турками. Своєчасно й не один раз посилалися «міцні заборони» кам'янозатонському воєводі Данилу Шеншину не чинити з запорожцями жодних сварок, не завдавати їм кривд і грабунків і не брати з запорізьких рибних промисловців і з купців десятину з різних товарів, яку він справді брав з них але брав, як сам казав на допиті, «в почесть» і за звичаєм самих промисловців, які давали всім таванським і кам'янозатонським воєводам різні подарунки й вином, і чехами, й рибою. Воєводі Степанові Бахметєву також не раз приписували жити з запорожцями у злагоді, не дозволяти ратним людям чинити з запорожцями зачіпки й не заходити на їхні грунти. Воєводі Іллі Чирикову наказували поводитися з запорожцями привітно й ласкаво, зачіпок з ними не чинити ніяких і «поводитися з ними, як з легко-

[50] Архів МЗС, малоросійські справи, 1707 р., зв. 19, № 40.

важними»; за ратними людьми дивитися «преміцно», а всіх затриманих у фортеці запорожців відіслати гетьманові в Батурин [51].

Такі заходи, очевидно, до певної міри заспокоїли запорожців, і гетьман Мазепа сповістив графа Гаврила Івановича Головкіна про припинення заворушень серед Запорізького Війська і про цілковите занехаяння ним наміру щодо союзу з Кримом: «Тому спротивилися старші тамтешні, здавна в Січі сутні, і радою своєю від того всезлобного наміру відвернули» [52]. Такий само спокій запанував, очевидно, й на окраїнах Запоріжжя. Зокрема, у квітні того ж 1707 року полтавський полковник Іван Левенець захопив за рікою Самарою відомого розбійника Лебедина, котрий минулого року розбив грецький караван і потім розгулював у самарських місцях. Неспокійно було тільки біля Бугу: там чинив спустошення колишній кошовий отаман Костянтин Гордієнко, який чомусь покинув Січ і пішов на Низ. Проти нього у травні вислали два компанійські полки, але ті повернулися ні з чим [53].

У Січі на той час був уже новий кошовий, Петро Сорочинський. Травня 29 дня кошовий Сорочинський і все Запорізьке низове Військо написали чоломбитну царю Петрові Олексійовичу з проханням видати річне жалування Війську і для отримання того жалування відіслали до Москви знатних товаришів Заїку, Константея, військового писаря, військового осавула і «звичайну» кількість посполитого товариства. Разом з проханням про жалування запорожці просили государя не складати на них провину за лихі дії свавільних людей, котрі збираються з волоської сторони, від Дону, від москалів, гуляють різними степовими місцями, завдають людям на дорогах нестерпних кривд, чинять на трактах розбій і, називаючи себе запорізькими козаками, Військо Запорізьке тим невинно ганьблять і перед усім світом неславлять, чим на нього й гнів царської величності накликають. Крім свавільних людей немалого лиха завдають Військові Запорізькому й жителі Новобогородицької й Новосергіївської фортець. Вони з дозволу свого воєводи й сотника багатолюдно вдираються всередину запорізької паланки; пасіки запорізькі розбивають; товариство й севрюків б'ють (одного севрюка зовсім утопили); козаків на звичну здобич не допускають, а «на остаток сього літа, паланку спаливши, севрюків розігнали, нестерпно пустку всередині самого угіддя, як самі хочуть, чинять» [54].

Можливо, мирний настрій запорізьких козаків протримався б іще якийсь час, але тут на політичному обрії Запоріжжя з'явилася темна хмара і Запоріжжя раптово захвилювалося, як несподівано хвилюється від легенького подуву вітерця достигла нива. Причиною цього була поява у Запоріжжі відомого в історії Війська Донського козака Кіндрата Булавіна, який підняв бунт на Дону проти московського уряду.

Перш ніж підняти бунт у землі донських козаків, Булавін, за його власними словами, побував спочатку на Терках, у Астрахані й у Запоріжжі [55] й отримав присягу про допомогу собі від терчан, астраханців і запорожців. Жовтня 9 1707 року Булавін розгромив висланий проти нього загін російських солдатів з полковником Юрієм Володимировичем Долгоруким, убивши полковника на місці, але потім сам зазнав поразки біля річки Айдари від донського отамана Лук'яна Максимова і втік з Айдарського лісу в межі вольностей запорізьких козаків. Прибувши в Запоріжжя, Булавін спочатку зупинився в урочищі Кленкові на річці Кальміусі; з Кленкова він переїхав у Січ, з'явився до кошового отамана, показав

[51] Архів МЗС, малоросійські справи, 1707 р., зв. 19, № 40.

[52] Там же, малоросійські ориг. акти, 1706 р., зв. 15, № 1555—1524.

[53] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 3. С. 83.

[54] Архів МЗС, 1707 р., зв. 19, № 22; *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 57—61; *Его же.* История Малой России. Т. 4. С. 183; *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 172.

[55] За словами донського отамана Григор'єва, Булавін з'явився у Січі 1707 року, в Пилипів піст (*Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 171).

«знадливі листи» до Запорізького Війська від усього Донського Війська, оголосив, буцімто Військо Донське відокремилося від государя, і почав запрошувати запорожців іти на Русь бити бояр, дворян, відкупників і піддячих. Тричі з цього приводу збиралася рада в Січі і щоразу «молодята» вимагали від військової старшини походу на Україну з метою бити панів і орендарів, але щоразу їх стримували діди, які висували два заперечення проти походу на міста: перше — тепла зима й не зовсім замерзлі води рік; друге — перебування у Москві запорізьких козаків, котрих послали туди по жалування і котрі через бунт січовиків могли втратити там свої голови.

Після такого подання з боку запорізьких дідів Булавін залишив Чортомлицьку Січ і піднявся вище у фортецю Кодак. Звідси він знову став діяти на запорожців, підбиваючи їх на бунт. Петро Сорочинський, який на той час був кошовим отаманом, рішуче відмовився діяти разом з Булавіним. Тоді молодь позбавила Сорочинського кошівства і замість нього знову обрали Костянтина Гордієнка. Але й Гордієнко відмовився відверто допомагати Булавіну, і тоді запорожці відповіли донському отаманові, що вони підуть з ним на великоросійські міста лише тоді, коли він закличе до себе на допомогу калмиків, черкесів і татар білгородської і ногайської орд, а доки прийдуть орди, дозволили йому зібрати до себе вільних людей. «А оскільки отаман Кіндрат Булавін був у Запоріжжі на сирну неділю, то в Костянтина Гордієвича, і в писаря, і в багатьох отаманів між собою радилися й душі задавали, щоб їм усім з Військом Донським бути в єдності й одні за одних дбати одностайно» [56].

Після того біля Булавіна зібралося кількасот запорізьких гультяїв, з котрими він перейшов з правого берега Дніпра на лівий і зупинився на річці Вороній, нижче Звонецького порога [57], укріпився там окопом і звідти розіслав від себе закличні грамоти, що починалися такими словами: «Атаманы молодцы, дорожные охотники, вольные всяких чинов люди, воры и разбойники! Кто похочет с военным походним атаманом Кондратьем Афонасьевичем Булавиным, кто похочет с ним погулять, по чисту полю красно походить, сладко попить да поесть, на добрых конях поездить, то приезжайте на черны вершины самарскія» [58].

Запорожці спочатку недовірливо поставилися до заклику донського отамана Булавіна й у середині лютого 1708 року відрядили (кошовий Гордієнко й товариство) велике посольство з 88 чоловік під командою полковників Федора (Хведора) Довбні і Власа (Уласа) Василенка, військового писаря й осавула до Москви до великого государя з проханням про видачу Війську Запорізькому жалування. Вони написали пишномовним стилем чоломбитну пресвітлій царській величності, найблагочеснішому монарху, помазанцеві божому, й у ній просили прещедрого государя наділити військо річним «грошовим, суконним, пороховим і свинцевим, більш над минулорічне, жалуванням: в минулі роки бувало сукна на вбрання товаришеві на дувані по ліктеві припаде, а в нинішні часи не тільки по ліктю, леч і по четвертці на козака не стає». За царську милість запорожці обіцяли вірно і з щирим старанням, не жалкуючи здоров'я, служити государеві [59].

Замість відповіді на таку чоломбитну цар звелів послати в Кіш грамоту з докором козакам за те, що Військо переховує у себе бунтівника, донського козака Булавіна, і не хоче видати його в руки правосуддя.

На царську грамоту запорожці відповідали, що хоч бунтівник Булавін і був на Коші й хоч він з'явився туди з корогвою і хотів обманом

[56] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 170.

[57] Тепер село Ворона, маєток М. М. Миклашевської, Катеринославської губ., Новомосковського пов.

[58] Себто на верхів'я р. Самари, де ріс чорний ліс, вище річки Вороної.

[59] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 22, № 4.

затягнути до себе товариство, але він залишався у Запоріжжі недовго, бо козаки відібрали в нього ту корогву і з неславою і зневагою відправили з Коша. Оскільки з Запорізького Війська ніхто до Булавіна не захотів іти, то він пішов у бік Дону, звідки й прийшов, і тепер Військо Запорізьке не може чинити над ним ніякого промислу, бо козаки своїм звичаєм перебувають у різних місцях, в луках і в річках на рибних здобичах. Запорізькому Військові гаразд відомо, що бунтівник Булавін перебуває біля Дону і що до нього прибувають з Черкаського містечка козаки й годують його. Тому Військо Донське й повинне зобов'язатися упіймати бунтівника й злочинця. Коли ж той Булавін був на Запоріжжі, тоді Війську не було про нього ніякого повідомлення, яка його провина і чи треба його ловити. Крім того, він передовсім з'явився до самарського царської величності стольника й підполковника Семена Полуектовича Шеншина, від котрого його вільно відпустили, перебував останньо біля ріки Самари; про нього знало самарське начальство і все-таки не доклало зусиль, аби його впіймати [60].

Квітня 20 дня гетьман Мазепа за царським наказом відіслав у Січ городового отамана Баришевського з наказом кошовому отаманові й усьому Військові упіймати в Січі злочинця і зрадника Булавіна і прислати його до Москви чи до Батурина. Не вдовольняючись одним наказом, Мазепа водночас з відрядженням Баришевського рушив проти Булавіна полтавського полковника Івана Левенця з полком [61].

Але й на гетьманський наказ запорожці відповідали, що того бунтівника Булавіна нема у Січі, але що вони обіцяють, коли він з'явиться у Січ, упіймати його й доставити в місто Батурин [62].

У Москві з великим нетерпінням чекали відповіді з запорізької Січі; за царським указом було наказано затримати запорізьких посланців Федора Довбню й Власа Василенка з товаришами «до цілковитої відповіді про Булавіна». Усіх посланців узяли «під міцну варту в посольському дворі» й наказали їм зв'язатися з цього приводу з запорізьким Кошем. Посланці, описуючи своє становище «не чорнилами, но кровавими слеза-

Стефан Яворський. Офорт. 1844 р.

Феофан Прокопович. Кольорова літографія. XIX ст.

[60] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 22, № 4.
[61] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 156.
[62] Там же.

ми», покірно просили пана кошового отамана (Костянтина Гордієнка), панів атаманню й усе старше й менше товариство «вчинити милість і любов до них, посланців, відчинити серця свої, не покинути ближніх своїх у скорботі й останній печалі й, порадившись доброю радою, як може й переможе доброзичливий старовинних голів і молодих добрих молодців розум», поквапитися відповісти у Москву про того руйнівника, ворога держави й плевелосівача Булавіна й «обернути прескорботні для посланців дні у пресвітлі святкові дні» світлого тижня, для всіх радісні, а для них одних сумні [63].

Тим часом отаман Кіндрат Булавін на початку 1708 року опинився вже на Дону. Тут він убив отамана Лук'яна Максимова, проголосив себе отаманом усього Війська донських козаків і оволодів Черкаським містечком. Звістки про успішні дії Булавіна на Дону небавом дійшли й у Запоріжжя.

Травня 13 дня скликали загальну військову раду й на тій раді козаки почали голосно висловлювати своє невдоволення на курінних отаманів, які відговорили товариство від участі у справі Булавіна й вимагали від них вести охочих під великоросійські міста. З цього приводу в Січі сталася люта бійка, після якої вирішили замість великоросійських міст вчинити поки що напад на російські посамарські фортеці. На щастя, саме на той час прибули в Січ з Київського Межигірського монастиря нові ченці на зміну попередніх.

Побачивши, куди збираються в похід запорожці, ченці винесли з січової церкви на площу євангеліє і хрест і почали умовляти козаків не починати війну проти своїх-таки православних братів. Перед такими умовляннями козаки не встояли й відклали раду до наступного дня, а зранку вони дещо заспокоїлися і забули про вчорашню раду.

Травня 17 дня Кіндрат Булавін прислав у Січ на ім'я кошового отамана Костянтина Гордієнка листа, в якому розповідав подробиці здобуття Черкаського містечка, страти отамана Максимова, виборів самого Булавіна отаманом донських козаків; тут же сповіщав про збір государських полків на ріці Донці біля Святогірського монастиря і про їхній намір іти під місто Черкаськ. «І ми всім Військом Донським, військовий наш отаман Кіндратій Булавін, просимо у вас, отаманів молодців, у тебе, військового отамана Костянтина Гордійовича, й у всього Війська Запорізького милості; якщо почуєте про прихід государевих полків на наше знищення, дайте нам допомогу, щоб нам стати спільно й марно не дати себе знищити, і де вони стоятимуть, сповістіть про те нас небавом. А про що у нас з вами, отамани молодці, межи собою була рада на ваших господарів і на панів, і як ви поводилися з нами, так і робіть, аби ваша добра рада була до нас неодмінною. А у всьому ви, отамани молодці, Військо Запорізьке, проти супостатів покладайтеся на милість божу, й ми Військом Донським вам усі помічники, і про те до нас у Печерське було б вам прислати від себе 20 чи 30 кращих людей» [64].

У кінці того ж травня місяця Кіндрат Булавін прибув до міста Бахмута і звідти послав у Січ універсал, в якому закликав усіх запорожців іти під слободу Ямпіль [65], щоб дати відсіч князю Василеві Володимировичу Долгорукому, призначеному замість убитого Юрія Володимировича Долгорукого, який прийшов на південь винищувати всіх взагалі козаків. Запорожці, отримавши цей універсал, почали переходити до Булавіна окремими партіями з кількохсот козаків. Наприклад, травня 30 дня до нього перейшла з кумачевими прапорами партія з 300 козаків; червня 9

[63] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 23, № 32.

[64] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 24, № 36; *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 170; *Его же.* История Малой России. Т. 3. С. 232; *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 209—213.

[65] Тепер слобода Ямпіль Ізюмського пов. Харківської губ.

[66] Архів Міністерства юстиції, 1708 р., кн. 104, арк. 220, 238.

дня перейшла друга партія з 500 чоловік, а всіх назбиралося близько 1200 чоловік [66].

Цар Петро Олексійович, довідавшись про з'єднання запорожців з Булавіним з донесення йому від новопризначеного для вгамування бунту начальника російського загону, князя Василя Володимировича Долгорукого, листом від червня 14 дня наказував князеві «пильно стежити за тим, аби не дати з'єднатися запорожцям з донцями», інакше може трапитися дуже погана справа.

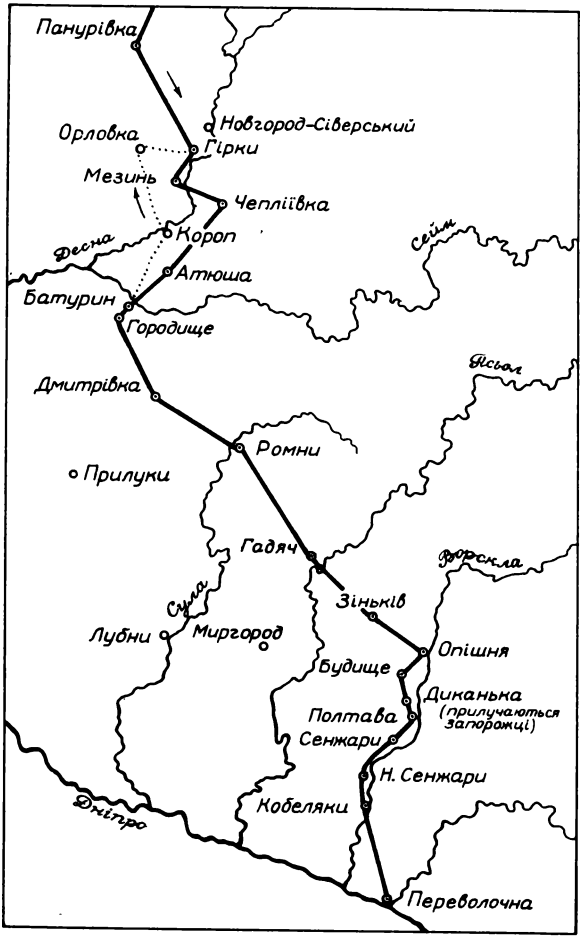
Слідом за тим червня 24 дня наказний отаман Війська донських козаків Ілля Григор'єв прислав у запорізьку Січ листа й у ньому перекону-

Карл XII.
Портрет Крафта.
Мідерит. XVIII ст.

вав запорожців не вірити «знадливим листам і словам того злочинця Кіндрашки Булавіна», котрий поширює брехню, буцімто Військо Донське відійшло від великого государя й кличе собі на допомогу Запорізьке Військо; а Військо Донське, навпаки, вірно служило й служить своєму великому государеві Петру Олексійовичу й готове скласти свої голови за православну віру й за великого государя, «і вам, кошовому отаманові й усьому Війську-ві, надалі таким злочинцям і ніяким обурливим листам, і його Булавіним товаришам не вірити. А якщо такі злочинці з'являться, то їх присилати, до нас, Війська, або у Троїцьке на Таганрог, скувавши й під сильною вартою» [67].

Попри всю сміливість, відвагу й винахідливість, виявлені Кіндратом Булавіним, успіх його все-таки був нетривким, що почасти спричинив і сам отаман, який надто роздробив свої сили. Всіх охочих, які прийшли до нього, він, наприклад, розділив на два загони й перший загін з 5000 чоловік послав під місто Азов; другий загін діяв під проводом отаманів Голого і Драного; від другого загону відділився третій загін під керівництвом Драного й Безпалого з 5000 донців і 1500 запорожців і рушив до Ямполя. Липня 1 дня отамана Драного наздогнали полковник Кропотов, посла-

Картосхема українського походу Карла XII

ний князем Долгоруким, і бригадир Шидловський неподалік від річки Тору, біля Кривої Луки, й убили на місці. Запорожці, котрі були з Драним, зуміли врятуватись і засісти в Бахмутському містечку. Але тут на них ударив бригадир Шидловський і оточив з усіх сторін. Зазнаючи великих злигоднів від облоги, запорожці висловили Шидловському готовність скласти перед ним свою зброю; але Шидловський підпалив місто й перебив у ньому всіх до єдиного запорожців: «Вони здавалися нам, але в той час нам не доповіли, і вони отримали за свою справу; у тому гріх наш» [68].

Протягом усього того часу, себто з 19 квітня й до 16 червня, запорізькі посланці Федір Довбня і Влас Василенко з 88 товаришами перебували в Москві й перебували «під міцною вартою у Посольському приказі». За звичаєм їм видавали утримання як на дорогу від міста Севська до Москви, так і протягом усього часу перебування у Москві, тобто вино, мед, пиво, харчі, свічки; крім того, жалували гроші, кармазин, тафту, соболів, англійське сукно, а на від'їзд призначали людей і підводи. «За указом великого государя й за вироком у ближній канцелярії боярів узяли за доповідною запискою на видачу його великого государя жалування тим посланцям, присутнім у Москві, супроти попередніх видач і решті в українських містах 27 їхнім товаришам, запорізьким-таки козакам [69], на щоденний корм і на інші приказні їм видачі, й на від'їзд, і на прогони з приказу Великої казни 1728 карбованців, 26 алтинів і 2 деньги. З тих узятих на їхню видачу грошей доведеться їм дати на приїзд на купівлю харчів 6 карбованців. Щоденного корму за визначеним з ближньої канцелярії указом з приїзду їхнього з 19 дня квітня до його великого государя указу супроти попередніх видач зі зменшенням за їхнє, запорожців, від злочинця Булавіна ставлення, що він був у них у Січі, а вони його не впіймали» [70].

Указ на відправлення жалування всьому Війську Запорізькому було написано тільки в липні місяці, 14 дня, і для доправлення того жалування на місце призначили дворянина Федосія Михайлова Дурова й піддячого Михайла Второго, при чому Військові, за звичаєм, вселялося вірно й щиро служити государеві й бути надалі в усьому слухняним вірному царському підданому, гетьману Іванові Степановичу Мазепі, доповідати йому всілякі відомості й остерігати про всілякі прикордонні випадки [71].

Серпня 5 дня запорожцям через гетьманського спеціального посланця послали другу царську грамоту, в якій було сказано, що кошовий отаман з усім поспільством тільки на словах висловлює свою вірну службу царській величності, а насправді не намагався стримати запорізьке свавільне товариство від з'єднання із загиблим уже злочинцем і бунтівником Булавіним, внаслідок чого був убитий полковник сумський із старшиною. І за те государ на Військо Запорізьке низове свою «гнівну опалу й немилість покладає» [72].

Відповідаючи «малоповажною відпискою на високошановну царської величності грамоту», кошовий отаман Костянтин Гордієнко з усім запорізьким поспільством писав царській пресвітлій величності, що ще з самого початку бунту, піднятого Булавіним у містах російських і українських, кошовий отаман зі старшиною військовою, з вірної своєї царській величності служби, не бажаючи допустити товариства на ту бунтівничу справу, писав гетьманові Мазепі й просив його поставити до відома його царську величність про бажання Запорізького Війська йти проти

[67] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 24, № 39; *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 171; *Его же.* История Малой России. Т. 5. С. 235; *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 213.

[68] *Соловьев С.* История России. Т. 10. С. 243, 257; *Брикнер А.* История Петра Великого. СПб., 1882. Т. 2. С. 322.

[69] Їх залишили з хворими й кіньми в місті Конотопі.

[70] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 23, № 32.

[71] Там же, зв. 22, № 4.

[72] Там же.

бунтівника на воєнну службу. Та оскільки на таку пропозицію від гетьмана не надійшло жодної відповіді, то, маючи таку потребу, деякі з січового товариства вільні люди, зрештою, в невеликій кількості, пішли до Булавіна, дивлячись на городових російських і українських людей, котрих за 10000 чоловік з'явилося на ті бунтівничі булавінські задуми. Вони, ті городові люди, винні в усьому лихові, захопили й запорожців і стягнули на Військо царський гнів і немилість. Нині ж і самі, втративши заводія всіх лихих намірів і бунтів, від страху божого у ніщо обернулися. А кошовий отаман з усім поспільством як досі вірною, щирою, постійною і старанною службою були царській пресвітлій величності бажані, так і нині не перестають служити вірно, не шкодуючи свого здоров'я і бажаючи собі прещиро від царської величності доброзичливого помилування і прещедрої монаршої ласки [73].

Та нелегко було запорожцям заслужити царську ласку після участі в Булавінському бунті. Тим більше, що в цей час і сам гетьман Мазепа звинувачував їх у різних тяжких злочинах. Зокрема, жовтня 6 дня тоготаки 1708 року Іван Мазепа писав з обозу на ріці Десні графу Гаврилові Івановичу Головкіну про те, що буцімто запорожці в партикулярній битві з шведами під командуванням генералів російської служби Бауера й Інфлянта самочинно покинули поле бою і пішли в міста, розголошуючи повсюди, буцімто неприятель не тільки їх, а й усі російські війська розгромив. І хоч гетьман посилав накази виловлювати таких «непостійних» утікачів, в'язати й віддавати їх до арешту, але нікого з них не вціймали, бо вони, уникаючи належної кари, розбіглися хто в Січ, хто на той бік Дніпра, хто на річки польові. Гетьман взагалі остерігав графа Головкіна, що під час війни росіян зі шведами слід завжди пильно стежити за Військом козаків запорізьких, бо «від Січі нічого бути безпечним» [74].

Та це був прийом Макіавеллі, за яким Мазепа, котрий давно вже тримав у голові задум перейти на бік шведського короля, показував себе перед російським царем чистим, мов кришталь, а запорожців зображав збіговиськом всіляких нечистот, хоч в той же час тим самим запорожцям показував свою приязнь і любов і радив їм нітрохи не вірити російському цареві. За свідченням генерального писаря Василя Кочубея, котрому важко в цьому випадку не вірити, гетьман Мазепа застерігав запорожців про таємні наміри російського царя, котрий хоче всіх запорожців винищити й саме ім'я їхнє викорінити. Кинувши таке крилате слово запорожцям, гетьман, за словами Кочубея, нетерпляче чекав від них повстання проти Москви; тому, коли рознеслася чутка, що запорожці задумали, погодившись з татарами, вчинити напад на слобідські полки, то гетьман, висловлюючи нетерпіння, сказав, що коли ці «нецнотливі сини мають що робити, то вже б робили, а не розголошували й не дражнили б» [75].

Тим не менше цар Петро Олексійович глибоко вірив у щирість Мазепи, наказав, за намовою гетьмана, затримати належне Запорізькому Військові звичне річне жалування і тільки жовтня 27 дня 1708 року з листа князя Меншикова, написаного під Макошином біля Сосниці, несподівано і з невисловним своїм здивуванням довідався про невірність йому Мазепи. Мазепа, який старанно приховував свої зносини з шведським королем, скинув з себе маску тільки тоді, коли Карл XII опинився біля кордонів України.

Наступ Карла XII на Росію почався ще в середині 1708 року. Шведський король склав собі сміливий і рішучий план — розбити російську армію, оволодіти столицею і підірвати в корені основу Російської держави. Задля цього ролі головних осіб шведської армії було розподілено таким

[73] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 22, № 4.

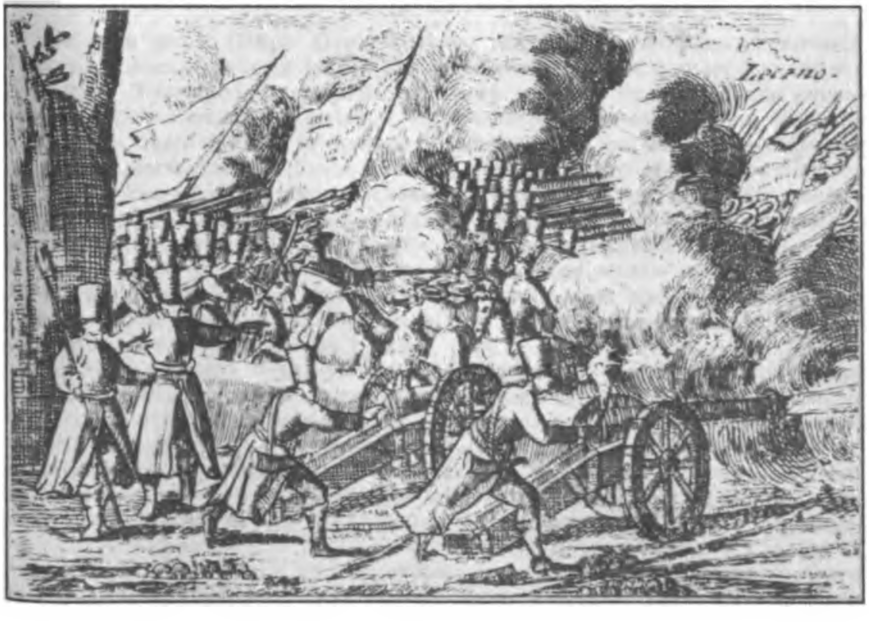
[74] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 165.

[75] Чтения Московского общества истории и древностей. 1859. № 1; *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 106, 107.

чином, що генерал Любекер отримав наказ оволодіти Інгерманландією, зруйнувати Петербург і після того йти до Новгорода. Генерал Левенгаупт повинен був з якомога більшою кількістю припасів іти до міста Могилева й там з'єднатися з головними шведськими силами. А головними силами командував сам Карл XII, котрий на початку червня перейшов ріку Березину, дійшов до міста Могилева, але Левенгаупта там не застав і рушив далі на Мстиславль і Старишки.

Росіяни зважили за краще відступити перед сильним ворогом і вдовольнитися поки що дрібними сутичками з ним. На початку жовтня шведський король був у Костеничах на річці Іпуті, притоці Сожу, але й тут знову не знайшов генерала Левенгаупта.

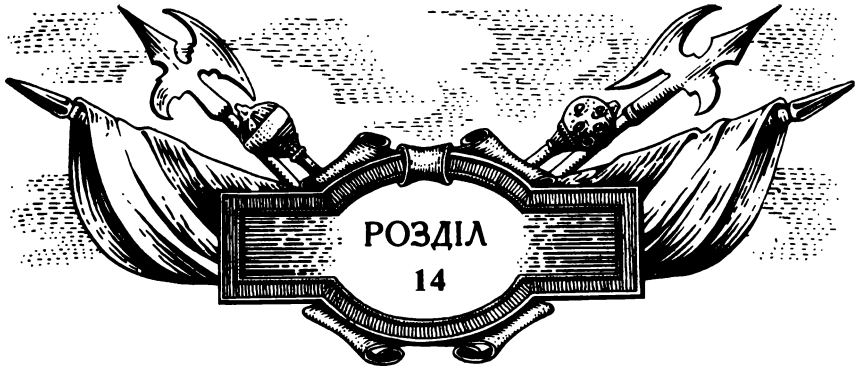
Тим часом російський цар Петро Олексійович, скориставшись розділенням шведських військ, несподівано напав на генерала Левенгаупта й вересня 29 дня завдав шведам рішучої поразки між Старим Биховом і Пропойськом біля села Лісної на річці Ліснянці, притоці Сожу. З царем Петром були генерали Інфлянт, Бауер, фельдмаршал Шереметєв і князь Меншиков. Розбитий Левенгаупт врятувався втечею і тільки за кілька днів з'єднався з Карлом у Рахові. Розгромивши шведський загін біля Лісної, цар Петро Олексійович пішов на Смоленськ, а князя Меншикова з кавалерією послав в Україну. В Україну рушив і Карл XII, якого закликав туди гетьман Мазепа, котрий після тривалих таємних зносин з королем шведів зважився виступити противником царя Петра. Карл XII прибув до українського міста Новгорода-Сіверського і звідти вже збирався йти до гетьманської столиці Батурина. Але шведського короля випередив князь Меншиков, котрий швидко оволодів Батурином і спалив його дотла. Після того Карл XII у листопаді розташував свої війська на зимові квартири між Прилуками й Ромнами, Лохвицею і Гадячем. Російський цар привів свою армію у Лебедин, посадив гарнізони в Полтаві, Ніжині й Миргороді і таким чином оточив з трьох боків своїх ворогів. Так минула вся зима. З настанням весни 1709 року Карл стягнув свої війська ближче й розташувався в

Російська артилерія у битві під Лісною 1708 р. Гравюра. XVIII ст.

Опішні, Решетилівці й Великих Будищах. Великі Будища були визначені місцем перебування самого короля. Своєю чергою начальник російського війська граф Шереметєв підсунувся ближче до шведів і в травні зосередив військові сили в місті Говтві при впадінні річки Говтви в ріку Псьол, ліву притоку Дніпра. Головним командувачем російських військ був князь Меншиков, котрий з 1 квітня до 1 травня постійно перебував у місті Харкові і звідти для спостереження за театром воєнних дій або особисто виконував роз'їзди, або ж зносився з цією метою з графом Шереметєвим за посередництвом генерала Ренне, який стояв нижче міста Полтави, на березі Ворскли. Сам цар Петро Олексійович протягом усього того часу, з 26 жовтня 1708 року до 1 червня 1709 року, перебував у різних місцях: в містечку Погребках (біля Сосниці), містечку Воронежі (біля Глухова), Глухові, Лебедині, Сумах, Охтирці, Бєлгороді, Азові, Троїцькому, в місті Воронежі і, врешті, в таборі під Полтавою [76].

[76] *Пузыревский А.* Развитие постоянных регулярных армий в веке Людовика XIV и Петра Великого. СПб., 1889. С. 297—302; *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. С. 501, 507, 525, 442, 449, 463, 473, 505.

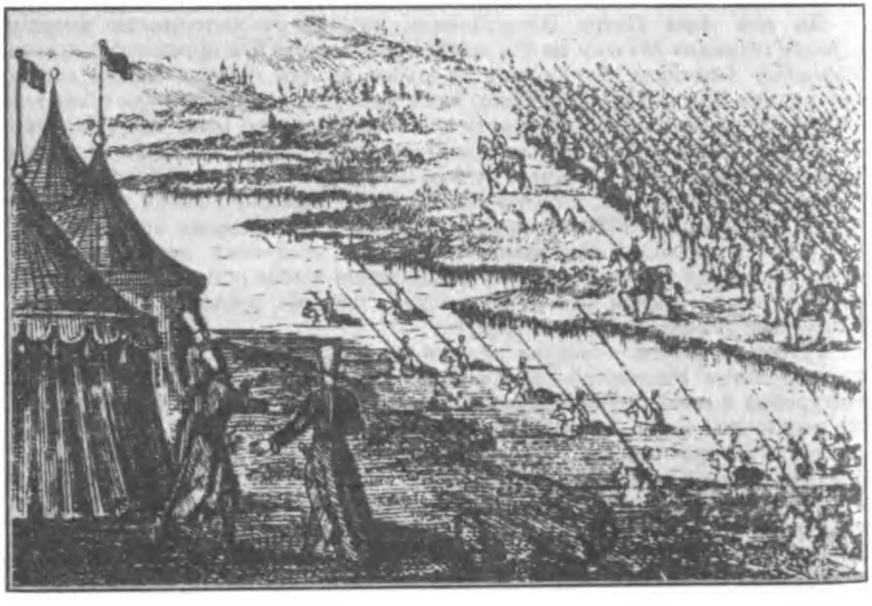
РОЗДІЛ 14

ЗВЕРНЕННЯ ЦАРЯ ПЕТРА ОЛЕКСІЙОВИЧА ДО ЗАПОРОЖЦІВ ПІСЛЯ ЗРАДИ МАЗЕПИ.— ВИБОРИ НОВОГО ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО Й ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЦЕ КОШОВОГО ГОРДІЄНКА ЦАРЕМ ПЕТРОМ.— ЗВЕРНЕННЯ МАЗЕПИ ДО КОШОВОГО ГОРДІЄНКА.— ВІДРЯДЖЕННЯ ЦАРСЬКИХ ПОСЛАНЦІВ ДО ЗАПОРОЖЦІВ З ГРОШИМА Й МИЛОСТИВИМИ ОБІЦЯНКАМИ.— ВИМОГИ ЦАРЯ ДО ЗАПОРОЖЦІВ.— ПРОСУВАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ДО ПЕРЕВОЛОЧНОЇ І З'ЄДНАННЯ ЇХ З ПОЛКОВНИКОМ НЕСТУЛІЄМ. — РАДА В ПЕРЕВОЛОЧНІЙ.— РОЗГРОМ ЗАПОРОЖЦЯМИ ЦАРСЬКИХ ЗАГОНІВ У КОБЕЛЯКАХ І ЦАРИЧАНЦІ І ПРОСУВАННЯ ЇХ ДО ДИКАНЬКИ.— БЕНКЕТ У МАЗЕПИ І ПРОСУВАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ДО БУДИЩ.— УМОВИ ДОГОВОРУ МІЖ ЗАПОРОЖЦЯМИ, МАЗЕПОЮ І КАРЛОМ XII.— ПРОСУВАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ВІД МІСТА ПОЛТАВИ ДО СОКІЛКИ.— СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ЗАПОРОЖЦЯМИ КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА КНЯЗЯ ГОЛИЦИНА.— ЗАХОДИ ЦАРЯ ДЛЯ ВТРИМАННЯ ЗА СОБОЮ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА Й ОХОРОНИ ОСІБ, ВІДДАНИХ РОСІЙСЬКОМУ УРЯДОВІ.

Як для царя Петра Олексійовича, так і для запорізьких козаків перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля був цілковитою несподіванкою. З-посеред запорожців до цього не був готовий навіть кошовий отаман Костянтин Гордієнко, який відверто, незмінно й постійно висловлював свою глибоку ненависть до всього того, що мало назву Москви чи просто нагадувало її. Гетьман надто хитро й надто обережно провадив задуману ним справу і жодним словом не обмовився про неї перед кимось із запорожців. Навпаки, весь час Мазепа висловлював обурення на свавільні дії Запорізького Війська, завжди зображав запорізьких козаків у листах до царя недоброзичливцями Москви, невірними цареві людьми, показував їх зрадниками, гідними викорінення з усім їхнім гніздом та іменем. А тепер гетьман сам виявився тим, чим він зображав усе Військо Запорізьке перед російським царем.

Гетьман Мазепа — натура вельми складна й тому мало приступна для розуміння. Вихований і зрослий при дворі польського короля, відомого епікурейця й любаса Яна Казимира, де панувало тонке, вишукано-ввічливе, на око вповні щире, а насправді фальшиве й безсердечне ставлення до людей, він потім довший час перебував при гетьманові Дорошенку, який висунув ідею відірвати Україну від Росії і віддати її Туреччині. Від гетьмана Дорошенка він перейшов до гетьмана Самойловича, відомого гордія, непомірного користолюбця й здирника. Мазепа набув світського полиску й здобув латинську освіту, засвоїв польський склад думок; водночас, маючи криву душу й нещире серце, він міг засвоїти тонке, але безсердечне й фальшиве ставлення до людей; міг думати про відірвання України від Росії; міг розвинути в собі інстинкт користолюбства і зневажливого ставлення до людей, і все це прикривав зовнішньою доброчесністю, вдаваною відданістю своїм патронам і доброчинцям, видимою відвертістю в усьо-

му, показною веселістю і природним гумором. Загалом у характері Мазепи поєднувалися риси приватної людини, риси неприємні, корисливі й відворотні, і риси громадського українського діяча, який хотів бачити свою батьківщину незалежною в політичному розумінні. Мазепа бачив, що Україна з часів гетьмана Богдана Хмельницького постійно перебувала в хитанні, що в ній немало знаходилося людей, невдоволених урядуванням Москви, і що самі владні особи, прислані Москвою для управління Україною, поводили себе далеко не завжди поміркувано і з належним тактом. Бачив Мазепа й те, якими сумними були успіхи російського царя при першому зіткненні його під Нарвою з шведським королем. Він, врешті, добре знав і те, яким був шведський король і якою була його слава полководця. І старий гетьман поринув у роздуми з приводу майбутнього України: як зберегти йому Україну на випадок поразки російського царя від шведського короля? А така поразка була неминучою. Для цього потрібно наперед зайти в таємні стосунки з шведським королем. Тоді тільки й саме через шведського короля можна домогтися для України незалежних прав. І Мазепа зважився на такий страшний крок... Тому немає підстав погоджуватися з думкою тих істориків, котрі характеризують Мазепу тільки як страхітливого егоїста й ненаситного честолюбця, який задля особистої користі й інтересів цілковито забував про становище керованого ним народу й майбутнє батьківщини. Все лихо Мазепи полягало в тому, що він хотів запровадити на Україні польські порядки і при управлінні Україною намагався брати за зразок державний устрій Польщі. Раз ступивши на такий хибний шлях, Мазепа пішов далі і, втративши віру у здійснення свого ідеалу через Польщу, пішов назустріч шведському королю. Мазепа зустрічав співчуття того українського панства, котре складалося почасти зі старої православної шляхти, почасти з козацької старшини, почало утворюватись на Україні ще за гетьмана Богдана Хмельницького й особливо посилилося під час гетьманування Самойловича й самого Мазепи. Щоправда, це панство стояло початково за козацькі права й вольності проти натиску з боку Москви, та потім, не встигши згуртуватися у сильну політичну

Перехід Івана Мазепи на бік шведів. Гравюра. XVIII ст.

одиницю, було пригнічене Москвою, само пішло проти козацьких прав, себто проти того, за що змагалися українська чернь і запорізькі козаки, і почало підбивати до того московських бояр і воєвод на Україні.

Як представник польсько-аристократичного й бюрократичного начала в українському краї, Мазепа мусив зустріти страшну опозицію з боку Запорізького Війська, котре споконвіків вважало себе охоронцем народно-козацьких начал не тільки в самому Запоріжжі, а й у всій Україні. Звідси ворожість Мазепи до запорожців і запорожців до Мазепи. Але при з'ясуванні ставлення Мазепи до запорожців слід також брати до уваги й саме становище гетьмана: перебуваючи, з одного боку, під тиском російського уряду, з іншого — стикаючись постійно з Запоріжжям, Мазепа дійсно був між двома вогнями, і якщо перед царем обмовляв запорожців, а перед запорожцями лаяв царя, то робив це нерідко вимушено і з політичних міркувань, бо всі обставини навколо нього складалися так, що він мусив кивати то в один, то в другий бік. Трактуючи запорожців перед царем як зрадників, Мазепа навряд чи зважився б у крайньому випадку на остаточне викорінення низового Запорізького Війська.

З'явившись на історичній сцені України у найнепевніший час, Мазепа уже в перші роки свого правління міг прийти до думки про відірвання України від Росії, особливо ж після першого зіткнення царя Петра з королем Карлом XII, і тому немає потреби відносити зародження його задуму до часу знайомства з польською княгинею Дольською. Страшенно потайлива людина, він уже раз дивився у вічі смерті, коли в степу його вп'ймали запорожці й поставили на суд перед розлюченим товариством, та його врятувало лише заступництво кошового Сірка, Мазепа не міг ні з ким ділитися своїми потаємними думками. Та й з ким було ділитися? Був у Запоріжжі кошовий отаман Гордієнко, затятий ненависник Москви. Але він діяв надто відверто. Гордієнко був людиною передовою, за своїми переконаннями — палкий патріот і чистий народник. Він не любив Москви. Не любив, може, тому, що народився далеко від неї, але водночас не любив і Польщі. Ідеали Гордієнка були такі: для Запоріжжя він хотів усунути всіляке втручання з боку Москви у внутрішні справи Коша й так чи інакше втримати за Військом так звані козацькі права й вольності, а в Україні він бажав бачити народне козацьке правління, але без участі місцевого панства і приїжджих бояр. Тому він ненавидів гетьмана Мазепу з його наполовину польськими порядками в Україні; ненавидів і тих українських панів, котрі грали на руку Москві. І коли Мазепа піднявся проти царя, то Гордієнко мимоволі приєднався до нього й мимоволі почав діяти разом з ним. Політичний ідеал Мазепи був іншим і для досягнення його він ішов кривим шляхом, тому запорожці й називали його «хитрий лис і махіавель». Попри все те запорожці й українці вважали Мазепу неабиякою людиною, і недаремно про нього склалася приказка: «Від Богдана до Івана не було гетьмана».

Та інша справа: чи слушними були розрахунки Мазепи? Себто, чи належно оцінив він царя Петра? Чи зрозумів він, куди саме піде народна українська маса, чи піде вона проти російського царя й чи стане під прапори іновірного царя, а чи відкине чужого короля й потягнеться до «природного» царя? Мазепа не оцінив царя Петра; він, очевидно, не заглиблювався в перебіг усієї історії українського народу; він не розумів справжніх ідеалів простої народної української маси. Вся історія України працювала на з'єднання з Росією і взагалі вся проста маса тягнула до московського царя. Особливо це видно з усієї історії Запоріжжя: як не вороже виступали запорожці проти російського уряду, коли поставало питання про захист козацьких вольностей від зазіхань з боку Москви, як не суворо берегли вони заповітні, суто народні ідеали своїх предків, але все-таки й при тому всьому маса Запорізького Війська хотіла залишатися за Росією і нізащо — під Польщею, а тим більше не під Туреччиною. Туреччина — для запорожців країна бусурманська, Польща — країна панська, і запорожцям не випадало

приятелювати ні з ненависними бусурманами, ні з чванькуватими й пихатими панами. Запорожці завжди краще почували себе в мужицькій Росії, ніж у аристократичній Польщі, де кожен наймит уявляв себе паном, де станові забобони й сувора кастовість відігравали й досі не перестають відігравати величезну роль. Та і який інтерес могла викликати та держава, проти якої самим-таки громадянам її доводилося піднімати зброю на захист своїх людських прав, як піднімали козаки проти уряду Речі Посполитої?

Ідеалом простої козацької маси було зберегти вольності предків, але під зверхністю «доброго й чадолюбного монарха російського». І, по-суті, на здоровий розсуд простої людини запорізького звання інакше й бути не могло: займаючи відкриті й нічим не захищені степи, запорожці не могли й думати про те, щоб триматися незалежно від Росії, Туреччини й Польщі. Інша справа, якби вони займали малодоступні чи й узагалі неприступні місця, як Крим чи Кавказ. Тоді сама природа підказала б їм діяти інакше; тоді Запоріжжя могло б стати своєрідною Чорногорією. Та оскільки так не було, то запорожці повинні були схилитися до однієї

Іван Мазепа (?).
Портрет
невідомого художника.
Кінець XVII ст.

з сильніших сусідніх держав, і в цьому випадку вони, сповідаючи православну віру і вважаючи себе одним народом з великоросійським, тягнули до російського царя й у ньому вбачали запоруку історичного буття свого. Думати інакше могли хіба що одиниці з Запорізького Війська. Але такі особи або виховувались у Польщі, або заражені були польським духом. Таким був і сам Мазепа, котрий, володіючи, безумовно, розумом державної людини, за своїми симпатіями і за всіма своїми звичками був більше поляком, як українцем і грав радше на руку Польщі, ніж Росії. Тому він не знав справжнього духу українців, і в цьому його найголовніша помилка: звернути масу з утореваного нею історичного шляху не можуть навіть геніальні люди, не кажучи вже про людей посереднього розуму й здібностей.

Щодо запорожців, то «зрада» їх російському цареві сталася зовсім не з їхньої вини й була історично підготована тими обставинами, в які потрапило Запоріжжя після з'єднання з Великою Росією. З самого моменту з'єднання Запоріжжя з Великою Росією запорожці завжди були на боці російського царя. Найперше вони виступали проти гетьмана Виговського, котрий уже 1657 року хотів помиритися з Польщею й відділитися від Росії: «Ежели так учинити міете непремінно, то відайте завчасу, иж мы, Войско низове Запорожское, в том волі вашей послідовати не будем і титулу изміннического на славное имя наше наволікати не хощем» [1]. З такою самою твердістю стало Запорізьке Військо за московського царя в гетьманство нещасного Юрія Хмельницького й у гетьманство Якима Сомка. Зокрема, 1663 року запорожці писали «несмачного листа» гетьманові Юрію Хмельницькому й відступ його від православного монарха назвали невиліковним «шаленством» [2]. Ще більшу твердість виявили запорожці в той час, коли на правому боці Дніпра проголосили гетьманом Петра Дорошенка (з 1665 року), який уклав план відірвання України від Росії і приєднання її до Туреччини. Запорожці називали Дорошенка Іудиним товаришем, постійно докоряли йому за союз з Туреччиною і Кримом і не раз «пильно» просили його припинити пролиття крові християнської і руйнування матки-вітчизни, відстати від своїх «широких» задумів і пристати до християнського государя. І гетьман Дорошенко, врешті-решт переконаний доказами кошового Сірка, присягнув на вірність російському цареві [3]. Запорожці залишились вірними російському цареві й під час другого походу турків під Чигирин 1678 року. Вони допомагали князеві Василю Голицину під час його походу на Крим; брали участь у азовських походах молодого царя Петра й виявили мужність при здобутті турецьких фортець Тавані й Кизикермена на Дніпрі. Запорожці залишалися вірними Москві навіть тоді, коли проти московських міст піднявся сам кримський хан, під'юджуваний до того й обнадіюваний палким українським патріотом Петриком. Врешті запорожці з 1700 до 1709 року брали участь і у великій Північній війні росіян проти шведського короля.

Отже, уся попередня до 1708 року історія запорізьких козаків показала, що вони, кажучи загалом і виключаючи деякі поодинокі випадки, ніколи не були сепаратистами в політичному розумінні. Не будучи сепаратистами, запорожці, навпаки, були панславістами і в цьому випадку «голопузі» лицарі випередили й поглядами, і діями своїх сучасників на 200—250 років: приймаючи до себе в Січ і сербів, і волохів, і ляхів, і чорногорців, вони мовби самою справою казали, що сила всіх слов'ян у повній єдності між собою й у протиставленні себе всьому неслов'янському світові.

При всьому тому, тримаючись на боці московського царя, запорожці все-таки вимагали, щоб Москва «тримала в захованні» їхні одвічні права й вольності, і твердо вірили, що російські монархи не піднімуть на ті вольності рук своїх. Саме на цьому грунтувалося з'єднання України й За-

[1] *Величко С.* Летопись. Т. 1. С. 311.
[2] Там же. Т. 2. С. 30—35.
[3] Там же. С. 224, 343—346; Акты ЮЗР. Т. 12. С. 441—446, 493—498.

поріжжя з Москвою: «Царська величність утримуватиме українців за їхніми правами й вольностями й царське слово змінене не буде» [4]. Давши таку обіцянку, московський уряд, однак, невдовзі відступив від неї. Російська держава росла й розширювалася і в міру такого зросту розвивалася її централізація на шкоду розвиткові окраїн. Україна становила окраїну Московської держави й повинна була відчути на собі її дію. Вже 1659 року з Москви у п'ять українських міст послали російських воєвод. За шість років кількість воєводських міст в Україні була збільшена й влада воєвод розширена. Саму Україну за російсько-польським миром у Андрусові поділили на дві половини між Росією і Польщею. Це була перша причина, через яку запорожці почали виявляти до Москви «хитість». Зокрема, в цей час запорожці вчинили бунт в Україні й винищили частину російських воєвод. Водночас вони вбили в себе російського посла Ладижинського, коли дізналися, що без їхньої волі всю Україну поділили між Росією і Польщею. Запорожці ніколи не відділяли та й не могли відділити себе від українців і, твердо стоячи за свої військові вольності, разом з тим стояли за цілість усієї України, за вільність городових козаків і за добро української черні. Не можна заперечувати того, що часом запорожці переходили межі поміркованості й надто давали волю своїм пристрастям. Але не слід забувати й того, що в Запоріжжі через постійну зміну складу війська й через вільний вхід у Січ і вихід з неї людей всілякого звання, проживали поруч з людьми вповні поважними й усілякі пройдисвіти, котрі розпалювали при нагоді бурхливі пристрасті молодих козаків і стягали на Запоріжжя справедливий гнів з боку московських царів. Але чим далі, тим тісніше ставало українським козакам і черні на Україні. Особливо це виявилося за гетьманування Самойловича й Мазепи. І той, і інший ішли врозріз з вимогами народної маси: за них влада московських воєвод на Україні поширювалася все більше й більше, місцева старшина поневолювала і козаків, і просту чернь, звичайні канцеляристи отримували грамоти на володіння маєтностями й людьми, податі й усілякі збори повсюдно збільшувалися й викликали ремство з усіх боків. В той же час, а саме за гетьманування Самойловича й Мазепи, було покладено початок дворянства в Україні; вжито заходів проти переходу простих людей у козаки; спрощено перехід козаків, які не бажали виконувати військову службу, у посполитий стан. Саме тому імена Самойловича й особливо Мазепи почали вимовляти на Україні з огидою. Не знаходячи ніякого виходу, український люд натовпами втікав з міст і сіл на Запоріжжя і радився з січовим товариством, як бути, щоб запровадити нові «справи» в Гетьманщині. І не раз запорожці зав'язували з цього приводу листування з Самойловичем і Мазепою і висловлювали їм усілякі погрози. Але обидва гетьмани були сильні заступництвом Москви, яка дозволяла їм охороняти свою особу татарами чи так званими компанійцями або ж відряджала їм російські загони стрільців. Обидва гетьмани ставили перед собою завдання так чи інакше скорити Запоріжжя. Для цього вони хотіли поставити на границі Гетьманщини й Запоріжжя постійні царські війська, аби припинити зносини українських козаків з запорізькими і тримати у своїх руках довіз хліба у Січ. Але коли цей захід не вдався, вирішили збудувати при самому вході у Запоріжжя московські фортеці. Задля цього спорудили так звані самарські городки, Новобогородицький і Новосергіївський, а потім збудували Кам'яний Затон. Останній спорудили біля самої Січі. Як попередньо Польща, збудувавши біля першого порога фортецю Кодак, хотіла скорити тим низових козаків, так тепер Москва, спорудивши власні містечка, мала очевидний намір прибрати до своїх рук Запоріжжя з його гніздом. Запорожці

[4] Акты ЮЗР. Т. 6. С. 190—191, 231, 232; *Величко С.* Летопись Т. 1. С. 387, 390.

скільки могли противилися цьому й то відкрито повставали проти такого натиску з боку Москви й ненависних гетьманів, то, маючи проти себе об'єднані царські й гетьманські сили, тимчасово скорялися, затаївши в собі страшну ненависть до небувалих порядків на Україні й у Запоріжжі. Та от настав 1708 рік. В Україну увійшов з полками шведський король Карл XII. На бік шведського короля відкрито перейшов гетьман Мазепа. І тут для запорожців настав щасливий час, коли вони могли відкрито висловити всю свою ненависть до Москви. І що ж? Запорожці зовсім не відразу й зовсім не всі пішли на заклик гетьмана й короля. Пішло небагато, та й то під впливом кошового Гордієнка; а проста маса багато разів коливалася, перш ніж піти за гетьманом і королем. І якби не щедрі обіцянки Карла XII, не подарунки з боку Мазепи, не наполегливість Гордієнка, то навряд чи запорізьке товариство в загальній масі зважилось би на війну з російським царем.

Так чи інакше, але запорожці стояли за свої вольності мужньо, вели свою лінію відкрито й не лукавили так, як лукавив гетьман Мазепа, звиваючись з одного боку між запорожцями й російськими царем, а з другого — між шведським і польським королями. В той час, коли гетьман Мазепа, виступивши як некорисливий патріот України, застеріг собі в польського короля титул князя Білої Русі, запорожці не думали ні про

Польські громадяни в одязі XVIII ст. Гравюра. XVIII ст.

які приватні вигоди, а дбали єдино про добро «матки-отчизни». І тоді, як душа Мазепи була такою темною і загадковою, душа Гордієнка здавалася зовсім прозорою: Гордієнко відверто висловлював свою нехіть до Москви й відверто діяв у цьому плані.

Так чи інакше, але цар Петро Олексійович, отримавши неждану й негадану вістку про перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля Карла XII, поставив перед собою завдання за будь-яку ціну схилити на свій бік запорізьких козаків і відвернути їх від союзу зі шведами. Цар добре знав, що означало Запоріжжя для всього українського народу. Українська маса завжди звертала свій погляд до Запоріжжя, до голосу запорожців уважно прислухались як прості козаки, так і вся українська чернь. Для кожного українця настрій Запорізького Війська у певну хвилину мав вирішальне значення, і куди йшли низові лицарі, туди тягнуло й українське поспільство. Воно й зрозуміло: Запоріжжя завжди мало глибоке значення в усьому внутрішньому житті південноруського люду і його зовнішніх стосунках; воно було відображенням його заповітних прагнень, охоронцем його політичних і суспільних ідеалів і завжди було для південноруського народу живим провісником волі й рівності, мужності й хоробрості, живим протестом проти насильства й рабства. На Запоріжжя завжди спиралися у критичні моменти найбільші з українських діячів. Запоріжжя, зрештою, завжди було ядром військових сил усього українського народу.

Розуміючи все це краще, ніж будь-хто інший, цар Петро Олексійович відразу ж після отримання від князя Меншикова звістки написав у Січ жовтня 30 дня 1708 року грамоту на ім'я кошового отамана Костянтина Гордієнка, в якій умовляв запорожців зберігати вірність російському престолові й православній вірі, за що обіцяв «примножити» до них свою милість, якої вони раніше були позбавлені внаслідок наклепів на них з боку підступного Мазепи, котрий звинувачував їх у невірності російському престолові.

«Божою сприятливою милістю від найдержавнішого великого государя царя Петра Олексійовича, всієї Великої й Малої і Білої Росії самодержця і багатьох держав і земель східних і західних і північних отчича й дідича і государя і володаря нашої царської величності підданому низового Війська Запорізького кошовому отаманові Костянтинові Гордієнку й усьому поспільству наше царської величності милостиве слово. Оголошуємо вам, вірним нашим підданим, що гетьман Війська нашого Запорізького Мазепа, забувши страх божий і присягу свою нам і відкинувши доброчесність, зрадив нам, великому государеві, бажаючи весь малоросійський народ і землю віддати єретикам шведам і в ярмо поляків, і церкви святі й монастирі православні перетворити на римську й уніатську віру, переїхав до шведського короля, обманувши генеральну старшину й трьох полковників, з деякими небагатьма з компанських полків, буцімто йде за нашим царської величності указом за Десну проти шведського війська, і коли їх привів до шведів, то, за вчиненою з ними вже домовленістю, звелів їх оточити тим шведам і потім оголосив свій зрадницький намір і так віддав у руки неприятельські, хоч із них мало хто, крім хіба однодумців його, сей проклятий його намір знали, з котрих ним відданих уже багато вірних на бік наш паки повертаються. Й оскільки ми як оборонець усього малоросійського краю за християнською повинністю старання маємо, аби малоросійський народ і землю в поневолення єретикам шведам і під ярмо поляків не віддати й ні до якого руйнування не допустити, того задля видали до всіх полковників і старшини, й усього Війська Запорізького наші укази, аби від знади сього боговідступника і зрадника Мазепи остерігалися і його не слухали, а з'їжджалася б уся старшина до Глухова на вибори нового гетьмана, того задля й вам, вірним своїм підданим, оголошуємо й бажаємо від вас, Війська нашого Запорізького низового, аби ви як ревнителі доброчесності і прав і вольностей своїх на знади його, зрадника Мазепи, не

дивилися й до нього нітрохи не приставали і його не слухали, а за церкви й монастирі святі доброчесні, аби їх не перетворили за наміром того зрадника Мазепи на римську й уніатську віру і щоб малоросійський край не потрапив під польське і шведське ярмо і права й вільності ваші не були порушені, і стояли б проти того неприятеля за віру православну й за вітчизну свою з великим старанням і перебували до нас, великого государя,

Генеральна старшина на чолі з Іваном Скоропадським. Фрагмент розпису в Троїцькій церкві Києво-Печерської Лаври. 20—30-ті роки XVIII ст.

в попередній своїй вірності і прислали б від себе з Коша на обрання нового гетьмана вільними голосами за правами й вільностями Війська Запорізького зі старшим і знатного товариства, скільки чоловік випадає, до Глухова, а за вірну вашу до нас, великого государя, службу милість наша від вас, Війська Запорізького низового, ніколи віднята не буде, позаяк хоч нам той проклятий зрадник, колишній гетьман Мазепа, на вас, Військо Запорізьке низове, брехливі свої наклепи безупинно подавав, оголошуючи про вас, буцімто ви нам невірні й тому, не знаючи його злості і зради, посланців ваших до Москви з чоломбиттям про жалування за його листами затримали на якийсь час, та нині, бачачи вашу до нас, великого государя, вірну службу і що ті наклепи його, лиходія і зрадника Мазепи, були на вас, вірних наших підданих, зведені даремно й милість наша до вас за вірні ваші й постійні служби буде примножена, в чому б вам на нашу великого государя милість можна покластися. Дано сю нашу царської величності грамоту в обозі при Десні за підписом власної нашої руки жовтня 30 дня 1708 року. Цар Петро (власноручно)» [5].

Відіславши запорізьким козакам таку грамоту, цар Петро Олексійович разом з тим зробив розпорядження про вибори нового гетьмана України і для того наказав зібрати в місті Глухові генеральну старшину, яка залишилась вірною російському цареві, й почати загальну раду.

Раду скликали листопада 6 дня у присутності князя Григорія Федоровича Долгорукого і на ній проголосили гетьманом обох сторін Дніпра стародубського полковника Івана Ілліча Скоропадського.

Цар сповістив про це запорожців новою грамотою (від 12 листопада), переданою у Січ стольником Гаврилом Кисленським, і в ній переконував запорожців не слухати «знад» Мазепи, твердо стояти за православну віру й свого великого государя, коритися новому гетьманові Івану Іллічу Скоропадському, про що він буде, за указами государевими, писати Військові. За такий послух буде надіслано Військові «царського жалування на кожний курінь по 1500 золотих українських на кожен рік крім попереднього нинішнього грошового жалування». А по те жалування хай би Військо прислало до великого государя у воєнний похід посланців, з котрими його пришлють негайно, а самих посланців негайно відпустять у Січ. На доказ того, за указом великого государя, в Кіш відпускають 14 запорожців, затриманих зрадником Мазепою, які досі були позбавлені волі; з них двох, котрим надане царське жалування, государ відпускає разом зі стольником Кисленським у Січ [6].

Грамоту повезли царські стольники Гаврило Кисленський і Григорій Теплицький; разом з грамотою вони везли 500 червінців грошей для кошового отамана, 2000 для старшини й 12 000 для курінних. Через тих же посланців обіцяно, на знак особливої царської милості, прислати запорожцям військові клейноди — прапор, бунчук, литаври й палиці кошовому отаманові й військовому судді [7]. Одночасно з царськими стольниками від гетьмана Скоропадського відрядили лубенського сотника Василя Савича й від київського митрополита архимандрита Межигірського монастиря Іродіона Жураховського.

Царських і гетьманських послів, за військовим звичаєм, прийняли в Січі «вдячно», стріляли на їхню честь з рушниць і гармат, але на розпочатій загальній військовій раді в Січі утворилося дві партії: партія старих, досвідчених козаків і партія молодих, гарячих голів. Перша партія стояла на законному грунті й радила всім твердо триматися російського царя. Перша партія на якийсь час узяла гору над іншою і змусила козаків

[5] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 26, № 231. Цю грамоту наводить і Голиков (Дополнения к деяниям Петра Великого).

[6] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 26, № 133.

[7] *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории. К., 1855. Т. 2. С. 104. (Шведський історик Нордберг пише, що цар послав запорожцям 60 000 флоринів, за що вони обіцяли бути нейтральними).

відіслати Мазепі, не називаючи його ніякими титулами, листа, в якому запорожці, йменуючи себе Військом його царської пресвітлої величності, заявляли, що вони готові стояти за російського царя й за весь український народ проти іншоплемінних людей, котрі вдерлися на Україну, й питали гетьмана про намір шведського короля, який наблизився до їхніх границь, тобто чи має він намір зруйнувати всі їхні міста, як він уже й почав це робити. Але проти старих козаків виступила молодь, котрою керував кошовий отаман Гордієнко, який фанатично ненавидів усе, що виходило від Москви й від московського царя. Сила виявилася на боці молодих козаків і кошового Гордієнка, і тоді запорожці відібрали у прибулих до Січі царських послів гроші, а самих почали ганьбити й лаяти: архімандрита Межигірського монастиря Жураховського називали шпигом і погрожували спалити його в смоляній бочці, а інших погрожували вбити чи у воді потопити [8]. Зганьбивши таким чином послів, запорожці у відповідь на грамоту царя написали листа й у ньому, «не жалуючи царя за колишні до них ворожі стосунки, чинячи жорстокі докори й погрози, численні непристойні запити, з наріканням і безчестям на саму найвищу особу царя» [9], висунули до нього такі вимоги: 1) щоб усім українським полковникам не бути, а бути на Україні вольниці, як і в Січі; 2) щоб усі млини по річках Ворсклі і Пслу, а також перевози через Дніпро біля Переволочної запорожцям віддати; 3) щоб усі царські городки на Самарі й на лівому березі Дніпра біля Кам'яного Затону знести [10].

У Січі царський стольник Кисленський знайшов одного козака, колишнього міщанина міста Сосниці Чернігівського полку, Івана Григоровича Яжборського, котрий таємно подавав стольникові «відомості про лихі наміри» кошового отамана й інших старшин, які хотіли вбити царського посла, і пообіцяв при від'їзді Кисленського з Січі доносити йому про всі задуми запорожців у військо царської величності [11].

В той час, коли цар Петро Олексійович так клопотався залученням до себе Запорізького Війська, про те саме дбав і гетьман Мазепа. Він послав у Січ «знатну особу» з універсалом і з листом для всього Запорізького низового Війська. В універсалі Мазепа сповіщав славних молодців про те, що перейшов на бік шведського короля задля того, щоб захищати Україну від тиранії московського царя, котрий не раз казав йому, Мазепі, що зробить усе, аби знищити Військо запорізьких козаків, цей, як він казав, набрід лиходіїв і мерзотників. Гетьман чудово знає, що москалі, відступаючи перед шведським королем, самі заманили його на Україну; але його величність шведський король не має ніякого лихого наміру щодо Запорізького Війська.

Запорожці повинні скористатися такою щасливою нагодою, скинути з себе ярмо московське і стати назавжди народом вільним. Виходячи з цього всього, гетьман радить запорожцям зруйнувати фортеці Кам'яний Затон і самарські городки [12].

Незалежно від «знатної особи», відрядженої до Січі, Мазепа зав'язав таємне листування з Кошем через писаря Війська Запорізького низового кошового Григорія Рогулю. А сам Рогуля відсилав свої листи журавському сотнику Дем'янові Якубовичу, котрого просив «доложить ясневельможному о сем, як будут до Січи послы от наяснійших милостей, королей шведського и польского посилати, то щоб писма поруску писали для нашое невміетности и для войскового латвійшого вирозумлення» [13].

[8] Чтения Московского общества. 1848. № 8. С. 21; № 6. С. 44.
[9] *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 294.
[10] *Соловьев С.* История. Т. 15. С. 314.
[11] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 27, № 18.
[12] Там же, 1708 р., зв. 25, № 91.
[13] Там же, № 92. Григорій Рогуля тоді ж, 1708 р., в листопаді писав листа військовому канцеляристу Самійлові Величку з приводу купівлі для Величка коня. Очевидно, це той самий Величко, автор чотиритомного українського літопису (Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 25, № 92).

Запорожці, отримавши гетьманського листа, все-таки не відразу погодилися прийняти пропозицію Мазепи й висунули йому кілька умов, викладених у їхньому власному великому листі.

«Прислана від вашої вельможності панської до нас, Війська Запорізького низового, особа подала нам на Кіш широко виписаний ваш рейментарський універсал. Все, що висловлено в ньому, прочитане було нами в загальній військовій раді нашій і все те нам, Війську Запорізькому, відоме є. При тому великому рейментарському універсалі вашому ми отримали й особливого листа вельможності вашої, що зображає ворожість і злість московську. Та злість здавна на вітчизну матку нашу, аби захопити її у владу й володіння, хитро задумує, а захопивши, в містах українських людей своїх посадити бажає, а нашим людям українським незносні й нестерпні здирства й грабунки завдавши, у Московщину на вічне тяжке й невільне мордерство [14] намагається загнати... Отже, для того, щоб не занапастити вітчизни й не віддати її у рабство й вічне невільниче володіння московської ненаситності, а також для того, щоб зберегти всю її цілість від тієї ж московської знади, зважили й розглянули, вельможність ваша панська, зі спільної згоди й цілковитої ради з генеральними особами, полковниками й іншою військовою старшиною, віддатися під протекцію, опіку й оборону найясніших королів, їх милостей шведського й польського, котрі, як пишете в листі своєму панському, прирекли своїм королівським словом, підтвердили християнською совістю і своїми засвідчувальними листами, не тільки звільнити від московського тиранського ярма Військо Запорізьке й народ український, а й зберегти його при стародавніх правах і вольностях. Обнадіївшись і впевнившись згаданими словами найяснійших королів, їх милостей шведського й польського, ви пишете, ваша вельможність, і до нас, Війська Запорізького низового, зобов'язуючи своїм вірним старанням, щоб ми як сини православної апостольської церкви щиро й старанно постояли за милу вітчизну матку нашу й для оборони й захисту її збиралися до вельможності вашої, постаравшись викорінити поблизу Січі Кам'яний Затон і самарські городки. На це ми, кошовий отаман і все Військо Запорізьке низове, сим листом нашим військовим оголошуємо, що в цей час, з огляду на те, що дуже мало війська на Коші й без нього не може бути загальної військової ради, ми послали спеціально на Низ посланця нашого, щоб усе військо зібралося до Січі й разом зійшлося до наступного свята святителя Христового Миколая. Ми просимо й бажаємо, щоб до того дня, до свята святителя Христового Миколая, 6 грудня, прислали осіб від найяснійших королів, їх милостей шведського й польського, і від вельможності вашої для словесної цілковитої умови й досконалих переговорів військових, бо ми, Військо Запорізьке, віддалившись від царя московського, бажаємо знати, під ким будемо жити й кого собі за верховнійшого пана мати і щоб нам права й вольності і клейноди військові й інші надання отримати, як за давніх королів польських Військо мало в себе... а також, щоб нам словесно пристойно й широко говорити й на одному постановити, аби було за що нам, Війську Запорізькому, служби свої ранити в працях військових і випадках воєнних. При цьому доповідаємо вельможності вашій і про те, що в сусідстві з нами є кримські містечка і яка від вас увага буде з ними вчинити й повестися; про Кам'яний Затон повідомляємо, що ми не можемо його без допомоги викорінити: звольте, вельможність ваша, прислати нам на допомогу війська воєнного, і тоді, ми, отаман кошовий з Військом, позбувшися сих городків проти гнізда нашого, скоро поквапимося до обозів ваших, де вони будуть знаходитися» [15].

Така відповідь небагато давала гетьманові Мазепі, і російський цар міг ще сподіватися втримати за собою Запоріжжя. Листопада 23 дня було

[14] Себто катування чи вбивство.

[15] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 25, № 91. Про те ж у Нордберга: Histoire de Charles XII. V. 2. P. 283.

надіслано царський наказ у головну ратушу про приготування жалування Війську запорізьких козаків: 500 золотих червоних, 150 половинок амбурзьких сукон у сорочках, 50 пудів пороху, 50 пудів свинцю, кошовому отаманові — 2 вершки оксамитні завбільшки по піваршина вершок, сукна кармазину, атласу, камки по 10 аршинів, дві пари соболів по 7 карбованців пара, два сороки соболів по 50 карбованців сорок; судді, писареві й осавулу по вершку оксамитному завбільшки по піваршина вершок, сукна кармазину по 5 аршинів, атласу по 10 аршинів, по парі соболів вартістю 7 карбованців пара, по сороку соболів за 50 карбованців сорок кожному [16].

Визначаючи жалування на Запорізьке Військо, цар був певен, що цим він прихилить запорожців на свій бік і відверне їх від гетьмана Мазепи й шведського короля. Але запорізька маса й так поки що була на боці російського царя; проти царя були тільки деякі зі старшин. Про це цар довідався від гетьмана Скоропадського, а Скоропадський — від бунчукового товариша Івана Черняка.

Наприкінці грудня 1708 року бунчуковий товариш Іван Черняк, якого з України послали в Крим з повідомленням про вибори нового гетьмана Івана Ілліча Скоропадського, їхав через Запоріжжя з супутниками Семеном Васильовичем Єчемнуком і Григорієм Савичем. В саму Січ вони прибули в надвечір'я Різдва Христового, й запорожці прийняли їх дуже привітно. Черняк, з'явившись у Січ, подав кошовому отаманові від гетьмана листа, якого кошовий особисто прочитав у раді перед усім Військом. В тому листі писалося про те, щоб запорожці ні в чому не вірили Мазепі й не погоджувалися з ним. Прочитавши листа, кошовий відіслав Черняка з радної площі у заїжджий двір, а сам разом з військовим суддею кинув свою шапку на землю, на шапку поклав військову палицю й оголосив усім, що він відмовляється від своєї посади й віддає її іншому [17]. Але Військо, побачивши те, почало кричати: навіщо кошовий покидає свою посаду, чи він хоче служити Мазепі, а не царській величності? Й, піднявши палицю з землі, знову вручило її насилу кошовому. Тоді кошовий, узявши палицю, почав вклонятися військові на всі боки й казати: «Нині кому ми будемо служити, оскільки раніше були листи від Мазепи, а тепер від нового гетьмана Скоропадського». На це питання всі запорожці закричали, що вони повинні служити царській величності, як єдиновірному государеві, при котрому перебувають їхні батьки й родичі. Кошовий знову став кланятися Війську і, вклоняючись, казав: «Вельми добре, що вірі святій православній призволяєтеся». За два дні запорожці знову зібрали раду й, закликавши в неї Черняка, почали вимагати від нього листів, які він віз у Крим від Скоропадського, щоб дізнатися, чи не написано в них чого-небудь лихого про запорожців. Черняк, скоряючись волі козаків, подав ті листи, і коли їх відпечатали й прочитали в раді, то виявилося, що в них нічого лихого про Військо Запорізьке не було. Тоді козаки, «підпечатавши» гетьманські листи, знову повернули їх Чернякові й, давши йому трьох провідників зі старих і надійних козаків і власного листа до хана, з честю відпустили його в Крим [18]. А в листі до хана вони запитували, куди він з ордою наміряється йти, до

[16] Архів МЗС, малоросійські справи, 1708 р., зв. 25, № 89. Втім це жалування не встигло дійти в запорізьку Січ, і про нього писали 1709 року 24 жовтня, що «те запорізьке надання використане за указом великого государя на інші козацькі справи» (Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 28, № 57).

[17] Чому Гордієнко відмовлявся від булави, Черняк і його супутники «не прислухалися».

[18] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 27, № 9.

Печатка м. Ніжина. 1681 р.

російського царя чи до гетьмана Мазепи, бо вони спільно з татарами збиралися йти: куди татари підуть, туди й вони повернуть [19]. Коли супутники Черняка були в Січі, всі запорожці до одного, і кіннота, й піхота, були зібрані, а потім один їхній загін, зо 6000 піхоти й кінноти [20], вийшов із Січі в Старий Кодак і в село Нове (тобто Новий Кодак) біля Старого Кодака [21], де й зупинився на постій. Перед від'їздом у Крим Іван Черняк послав від себе в місто Суми, де був царський табір, з повідомленням козака Полтавського полку Мирона Петріва і двох козаків запорізьких. Останніх послали до гетьмана Скоропадського, щоб отримати від нього царський указ для кошового отамана Гордієнка, котрий буцімто виявляв охоту йти на царську службу [22].

На четвертий день Різдва Христового Іван Черняк поїхав у Перекоп. У Перекопі Черняк залишив своїх супутників, Григорія Савича й Семена Єчемнука, наказавши їм повертатися назад до гетьмана Скоропадського, а сам з татарськими провідниками рушив у Бахчисарай до візира Калват-Улана. В той день, як Черняк відпускав своїх супутників, до них прийшов перекопський писар і допитував їх про те, чи знають вони, що написано в гетьманських листах. Гетьманські посланці відповідали, що самих листів вони не читали, але коли були в Січі й коли запорожці ті листи розпечатали, то чули, що в них гетьман пише не вірити зраднику Мазепі й наполягає не з'єднуватися з ним для війни проти росіян. На цю відповідь перекопський писар зауважив, що ніколи того не буде, щоб хан, облишивши укладений з царською величністю мир, повірив листам зрадника Мазепи. Потім перекопський писар питав про бунтівників Булавіна, Некрасова й Безпалова. Про Булавіна супутники Черняка сказали, що він згинув, а про Некрасова й Безпалова сам писар зауважив, що вони з десятьма тисячами війська стоять нині в Темрюку і збираються йти на слобідські міста.

З Перекопа супутники Черняка повернулись у Січ, де їх так само привітно прийняв кошовий Гордієнко. Перед від'їздом із Січі Гордієнко просив їх передати гетьманові Скоропадському, аби він прислав Запорізькому Війську на знак своєї ласки військові клейноди: попередні гетьмани всі дарували Військові свої клейноди, а нинішній гетьман досі жодного клаптика не прислав Військові. Разом з Єчемнуком і Савичем кошовий отаман відрядив двох запорізьких полковників з листами від Війська до царя Петра Олексійовича. В тих листах запорожці повторили своє прохання государеві про знесення Кам'яного Затону й самарських містечок, за що висловлювали свою готовність усі до останньої людини йти на службу царської величності, куди накажуть. Коли супутники Черняка були в Запоріжжі, то Військо Запорізьке, яке вийшло в Кодак із Січі, все ще було в Кодаку. Гетьманці й запорізькі посланці їхали разом до Переволочної, а потім запорожці залишили гетьманців і чомусь поїхали вперед, заявивши, що вони зараз же поїдуть за ними й далі [23].

Усі ці вісті дали підставу царю Петрові Олексійовичу вважати, що надії на вірність царському престолові з боку Запорізького Війська ще не зникли, і тому січня 5 дня 1709 року цар звелів написати в Кіш грамоту з повідомленням про те, що в Ніжин послали гетьмана Івана Скоропадського, котрому наказано стати в тому місті, зібрати українські війська й діяти спільно з відправленими туди великоросійськими військами проти неприятеля. З огляду на це запорожців також зобов'язували, якщо гетьман писатиме до них і чогось вимагатиме, бути щодо нього покірним згідно з постійною Запорізького Війська до царської величності і до його предків вірністю [24].

[19] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 27, № 9.

[20] За точнішими свідченнями, з Січі в обидва Кодаки вийшло 4000 козаків.

[21] У Судієнка замість «Кодак» надруковано «Казань» (Материалы. Т. 2. С. 320—324).

[22] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 27, № 9.

[23] Там же; *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 320—324.

[24] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 102.

Очевидно, інакшої думки були найближчі співробітники Петра, зокрема, канцлер граф Гаврило Головкін. Наприклад, відсилаючи царську грамоту Скоропадському для передачі її у Кіш, Головкін писав гетьманові, що вільно йому або відіслати грамоту в Кіш, або затримати її при собі, «але, здається, в нинішній час того листа посилати зовсім не потрібно» [25].

Побоювання графа Головкіна були не даремними. Переволочанський сотник Василь Зелененський доповів полтавському полковникові про наміри запорожців таке. Січня 4 дня на світанку прибуло в Переволочну кілька десятків кінних запорожців, котрі сказали, що вони вийшли з Січі минулої суботи і що їхніми слідами мав іти в неділю, мабуть, після водосвяття на Богоявлення Господнє, і кошовий отаман Гордієнко. Гордієнко має поділити все військо на три частини: одна частина має піти слободами, друга поза Дніпром на Чигирин, а третя, яку він сам очолить, піде на Переволочну. Такий поділ робиться для збільшення війська, яке, пройшовши наміченим шляхом, повинно зійтися з усіх боків, з'єднатись і стати в Полтаві; а Москва, як тільки почує про прихід кошового в Переволочну, має вийти геть з Полтави. Але «на яку руку мав би кошовий схилятися, того ніхто не скаже, бо в Полтаві про те в них рада буде». Але ще до виступу кошового з Січі прийшла вістка з Кодака, що 3000 москалів, прийшовши до ріки Самари під Кодаком і тамтешніми селами, пошкодили овець. Тоді Гордієнко, почувши про те, скинув з себе кошівство, але його силою змусили знову взяти булаву. Кошовий, узявши булаву, відразу послав у Крим по орду, але що буде далі — переволочанський дозорця Зелененський поки що не знає [26].

Про справжні наміри Гордієнка не знали поки що і в царському таборі: там досі було відоме те, що загін запорожців перебував у двох Кодаках, але куди він намірявся йти далі — ніхто не знав. Тому граф Головкін наказував гетьманові Скоропадському «всіляко дбати про те, щоб дізнатися точно про їхній похід, на який бік вони йдуть».

Але небавом у царський табір долетіли такі вісті, які відразу розкрили справжні наміри як кошового Гордієнка, так і всього Запорізького Війська. Згаданий уже запорізький козак Іван Григорович Яжборський, таємно виїхавши наприкінці січня з запорізької Січі, з'явився у Бєлгород до графа Головкіна, склав там присягу перед євангелієм на вірність царській велич-

Ніжин. Кольорова літографія Бореля. XIX ст.

[25] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 100—102, 104.

[26] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 27, № 9.

ності і при цьому розповів про становище в Запоріжжі таке. Коли приїжджали в Січ з царською грошовою казною посли Кисленський і Теплицький, тоді в Січі кілька разів збиралися ради й на тих радах чернь і прибулі з міст козаки кричали, щоб іти з Січі всім військом до царської величності проти шведа і зрадника Мазепи на допомогу. Кошовий отаман у всіх радах від того походу козаків стримував, але не заявляв відверто того, чому той похід війська до царської величності не потрібен. І в одній раді Гордієнко зрікався кошівства через те, що він у похід іти не бажає; але потім, бачачи, що він не може втримати черні від того походу, відіслав з Січі своїх супротивників, до 4000 козаків, у Старий і Новий Кодаки, так що в Січі нині зосталося більше козаків «сторони кошового». Услід за тим кошовий відрядив у Крим посланців «затягувати до себе на з'єднання орду». Тоді з Криму в Січ приїхало двоє татар, котрі заявили, що в Криму очікують приїзду нового хана і просили запорожців зачекати зі своїм походом доти, доки до Криму не прибуде новий хан. Кошовий отаман у раді, скликаній під час перебування татар у Січі, «явно» казав Запорізькому Військові, що краще козакам триматися при ханові, котрий іде до Мазепи, ніж до російського царя йти на з'єднання [27].

Усі отримані вісті, як від переволочанського дозорці, так і від утікача з Січі, доставили князеві Меншикову, який на той час керував воєнними діями в Україні. Але князь Меншиков знав про стан справ у Запоріжжі і в Україні і від самого государя. Цар Петро Олексійович скористався посланцями Івана Черняка, які перебували в таборі, в місті Сумах, двоє з яких були козаками Запорізького Війська, а один, Мирон Петрів, козаком Полтавського полку. Запорізьких козаків відіслали до гетьмана Скоропадського, а козака Полтавського полку послали до князя Меншикова. В той час князь Меншиков просувався з російськими полками до міста Полтави, куди йшов і шведський король, маючи на меті «залучити до себе, через Мазепину факцію *, запорізьких козаків». Крім того, для відвернення Запорізького Війська від шведів цар наказав гетьманові Скоропадському послати в Запоріжжя «доброго чоловіка» й через нього намагатися схилити козаків на російський бік, слідкувати за їхнім настроєм і сповіщати про те проводирів російського війська. Разом з тим за наказом государя гетьманові Скоропадському звеліли послати в Кіш військові клейноди й напутливі царські грамоти [28].

Але за настроєм Запорізького Війська, крім Скоропадського, пильно стежив кам'янозатонський воєвода Ілля Чириков. Він посилав щомісячні донесення про настрій запорожців у Київ князеві Дмитрові Михайловичу Голицину й у Бєлгород графові Головкіну, а також у «розряд» самому государеві. Користуючись тією обставиною, що запорожці якось побили солдатів Кам'яного Затону, Ілля Чириков відіслав у Січ розвідників для впіймання злочинців і для вивідування таємних намірів Війська. Кошовий отаман, розуміючи справжню мету воєводи, писав йому, що воєвода присилає людей у Січ «не для справжніх справ, а для вивідування поведінки військової», тому посланців воєводи негайно звелів випровадити з Січі геть. Але воєвода на цьому не заспокоївся і, заперечуючи кошовому, казав, що зноситься з ним для «справжньої справи» й бажав би знати, куди збирається з Січі Запорізьке Військо. Кошовий, ухиляючись від прямої відповіді на такі запитання, казав, що і сам не знає, куди йде Військо, і їде довідуватися про те особисто. Попри все це Чириков зумів розвідати, що в Січі залишилося дуже мало запорожців і що військо готується до якогось походу. Навіть ті козаки, котрі шинкували в Кам'яному Затоні, облишили свої курені у фортеці й пішли у Січ, а на питання воєводи, задля чого вони з'їжджаються у Січ,

[27] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 27, № 18; зв. 28, № 23.

* Тут — підтвердження (лат.).

[28] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 324. 115, 116; *Голиков И.* Дополнения к деяниям Петра Великого. Т. 8. С. 201.

відповідали, що кошовий отаман закликає їх до походу, що підуть вони туди, куди, за царським указом, буде наказано йти. Кошовий збирав козаків і з інших місць у Січ: він посилав вістових на річку Білозірку, де запорожці жили куренями, і під приводом того, щоб татари не вчинили їм якоїсь шкоди, наказував їм їхати в Січ. Насправді ж від татар він чекав не шкоди, а допомоги і посилав кликати до себе орду татарську. Якщо орда прибуде, то він скоро вийде з військом, якщо ж орди не буде, то він, заговівши, піде до запорожців, які стоять у Кодаку. А запорожці в Кодаках уже посилали до Гордієнка осавула й через нього просили кошового негайно йти до них; якщо ж кошовий не з'явиться до них на масницю, то вони підуть до великого государя. Тоді кошовий написав запорожцям у Кодаки, що він з'явиться до них негайно і просить їх дочекатися його в тих місцях, де вони досі стояли. Але військова старшина хоче йти після кошового, бо йому не довіряє. За точними розвідками кошовий був цілком готовим до походу; при ньому війська зібралося близько 1 1/2 тисячі, крім того, що вже зібралося в Кодаках [29].

Після таких грунтовних донесень у царському таборі всім стало зрозуміло, що кошовий Гордієнко хитрує щодо росіян і має лихі в думках своїх заміри.

Гетьман Скоропадський, як попередньо Іван Мазепа, причину ворожості запорожців до росіян приписував не стільки самому Військові, скільки кошовому Костянтинові Гордієнку. Тому, сповіщаючи Меншикова про невірність Запорізького Війська російському престолові, Скоропадський, аби втримати його за государем, радив князеві «вишукати спосіб для скинення кошового отамана Костянтина Гордієнка» [30].

Меншиков усі здобуті відомості про запорожців, як і пропозицію гетьмана скинути кошового, негайно відіслав государеві [31].

Водночас донесення про стан справ у Запоріжжі відіслав государеві й князь Григорій Федорович Долгорукий. Долгорукий писав, що задуми запорожців уже стали вповні відомі, але він все-таки сподівається їх «спростувати», аби лише в тому не перешкодили татари [32].

Такої самої думки щодо запорожців був і сам цар Петро Олексійович. «Про татар оголошую вам,— писав цар Долгорукому лютого 21 дня,— що вже другу конфірмацію * отримали ми з Константинополя, що ханові під загрозою смерті наказано миру дотримуватися, і тому в тому вже не сумнівайтеся, але постарайтеся згадане вище зло знищити. Отримали ми листа від гетьмана, в якому оголошує про лиходійство запорізьке і радить кошового змінити; але про се належить йому шукати двох способів, у чому й вам старання своє мати належить, хоча б і немале щось дати, і який спосіб на те знайдете, пиши до мене» [33].

При всьому тому, оскільки наміри запорожців ставали все очевиднішими, фельдмаршал граф Шереметєв, бажаючи попередити їхній прихід в Україну й не дати їм можливості несподівано напасти на українські міста, лютого 21 дня наказав гетьманові Скоропадському послати в міста й містечка Манжалиївку, Потік, Кременчук і Омельники з регулярних військ по батальйонові від піхотних полків і при них «від кумпанії» на власний розсуд, а у всі місця, вигідні для спорудження мостів і перевозів, звелів відрядити легкі партії за ріку Псьол для дій проти запорожців; якщо ж діяти буде неможливо, то написати кілька листів «до відвернення запорожців від Мазепиної знади» і розкидати ті листи у зручних місцях, щоб запорожці з тих листів могли «вирозуміти знаду зрадника Мазепи і лиходійство кошового отамана» [34].

[29] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 27, № 5, 9.
[30] *Судиенко М.* Материалы. Т. 3. С. 277.
[31] Там же.
[32] *Голиков И.* Дополнения к деяниям Петра Великого. Т. 8. С. 210.
* Партія, об'єднання, змова (лат.).
[33] *Голиков И.* Дополнения. Т. 8. С. 210, 212.
[34] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 325.

Але «знада» Мазепи й кошового Гордієнка була такою великою, що на запорожців такі заходи вже не могли вплинути. Сам Гордієнко в цей час побив пірначем і закував у кайдани посланця гетьмана Скоропадського Івана Черняка, який повернувся з Криму й затримався у Січі, буцімто за те, що він не всі надіслані ним у Крим гетьманські листи оголосив Військові. В той же час запорожці відкрито прийняли до себе чигиринського сотника Василя Невінчаного, котрий побив якогось іншого гетьманського посланця, відрядженого Скоропадським у Чигирин. Тому від запорожців уже чекали всього найгіршого.

Цар Петро Олексійович сповіщав князя Меншикова, який у цей час перебував у місті Харкові, що запорожці зібралися біля фортеці Новобогородицької на ріці Самарі і що тому слід побоюватися, щоб вони не завдали їй чогось лихого, а також щоб їх не перевів їхній кошовий отаман і військовий суддя через Переволочну на з'єднання до шведів. Тому государ наказував князеві поставити у зручному місці Інгерманландський російський полк, «аби мати око на їхній похід»; також, якщо можна, додати в Новобогородицьку фортецю й у Кам'яний Затон два чи й більше полків того гарнізонного війська; а в самій Січі спробувати поміняти за посередництвом миргородського полковника Данила Апостола головну старшину — кошового отамана й військового суддю.

Втім, щойно цей наказ устиг дійти за призначенням, цар березня 1 дня надіслав Меншикову другий наказ. У цьому наказі цар рекомендував якомога більше дбати про те, щоб схилити на російський бік Запорізьке Військо, діючи на козаків передусім добрим словом, і тільки в крайньому разі зброєю. «У Кам'яному Затоні вчинити командира з бригадирів, хто розумніший, бо там не все шпагою, але й ротом діяти належить, а кого, в тому покладаюся на вас. Пункти посилаю при сьому; тільки єдина матерія суть, аби дивитись і вчинити запорожців добром до найостаннішої можливості; якщо ж вони явно себе покажуть супротивними і добром справитися буде неможливо, то діяти проти них, як проти зрадників» [35].

В чому, власне, полягали пункти, надіслані царем Меншикову, невідомо, але, як зауважував Голиков, «зміст їх був такий, щоб схилити козаків до обрання нового кошового ласкою і подарунками» [36].

На листа государя, замість князя Меншикова, відповів березня 3 дня 1709 року князь Григорій Федорович Долгорукий: «Про лиходійство запорожців неодноразово писав я до миргородського полковника, аби той, вибравши зі свого полку добрих козаків і спорядивши, послав у Запороги в різні курені, чим би можна там заводіїв, кошового й суддю, скинути й у всіх супротивників довіру вчинити, також і пан гетьман, у свій бік за спільною радою відвертаючи тих свавільців, писав і іншими способами таємно й невтомно працював, як і нині, вдовольнивши грошима, посилає з листами козаків, котрі попередньо були в Січі кошовими... через котрих сподівається з допомогою божою їх утримати» [37].

Але небавом виявилося, що й ці заходи були вже марними.

Вже на самому початку березня цар писав про запорожців князеві Меншикову: «Запорожці, а більше диявол кошовий, уже явні зрадники стали, і зело небезпечно Богородицькому не для міста, але для артилерії і амуніції, якої зело там багато; того задля зело потрібно один кінний полк, хоч і тих, котрі з Кампелем, послати в неї, і звеліти йому там побути,

[35] *Соловьев С.* История. Т. 15. С. 315.
[36] *Голиков И.* Дополнения. Т. 8. С. 212.
[37] *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. СПб, 1885. С. 505; Справи державного архіву, кабінетські справи, № 8.
[38] *Голиков И.* Дополнения. Т. 8. С. 213.
[39] Нордберг називає цього козака "Hluk", та українські джерела «Фляка» чи «Пляка» (Летопись Самовидца. С. 190).
[40] *Nordberg I. Histoire de Charles XII. V. 2. P. 384.*
[41] Так казав свідок, запорізький козак Василь Никифорів, який був у поході з Гордієнком, але з Переволочної пішов у Говтву (Архів МЗС, 1709 р., зв. 27, № 18).
[42] Там же, № 5.

доки з Києва три полки будуть у Кам'яний Затон, з яких звеліти сотень зо п'ять водою туди послати на зміну сьому кінному; втім, рачте самі сьому підібні справи пильнувати; бо я, через віддаль, не завжди й не скоро можу чути все» [38].

Підтримані гетьманом Мазепою і настроєні кошовим отаманом Гордієнком, козаки справді з цього часу вирішили більшістю голосів діяти проти російського государя. Спочатку з Січі відіслали депутацію з 80 чоловік з якимось полковником до гетьмана Мазепи з заявою про те, що козаки стають на його бік, бо вони дізналися, що гроші, надіслані царем їм у подарунок, він відібрав у козака Фляка [39] і що це зовсім не подарунок, а здобич, відібрана царем силою в одного брата й віддана іншому [40].

Після відрядження депутації до Мазепи запорожці, кіннота й піхота, яких налічувалося 1000 [41], під керівництвом «власного» кошового отамана Костянтина Гордієнка, військового судді й писаря, узявши з собою прапори, бунчук, булаву й десять гармат, березня 1 дня рушили із Січі в Переволочну, яку споконвіку вважали своїм містом і від якої розраховували дістатися до табору шведського короля. Покидаючи Січ, запорожці залишили там наказним кошовим отаманом Михайла Симонченка, котрий після відходу Гордієнка сповістив воєводу Кам'яного Затону Чирикова про те, що власний кошовий підняв рушення в українські міста не для зради великому государеві, а «для самої певної слушності й досконалої речі, для чого людям їхнім від находу різних військ утиски і грабунки чиняться, й, отримавши своє бажання, повернутися на своє місце» [42]. Тим часом, коли запорожці пішли в українські міста, до них почали приставати городові козаки й таким «приставцям кошовий давав по полтині на кожного, на що йому дано від шведського короля 6000 карбованців, а запорожцям дали по три карбованці на людину» [43]. Але, йдучи на з'єднання з королем Карлом, запорожці скрізь оголошували, буцімто йдуть на з'єднання з російським військом, за що їм удруге послали царське жалування від російського государя [44]. Прийшовши до Переволочної березня 11 дня, у п'ятницю, кошовий Гордієнко написав листа тамтешньому полковникові Нестулію, і за тим листом полковник Нестулій вийшов з п'ятьма сотнями кінноти для ради. В суботу того ж тижня прибули від Мазепи посланці Чуткевич і Мокієвич з листами. Березня

Григорій Долгорукий. Портрет Дмитра Левицького. XVIII ст.

Дмитро Голицин. Портрет Друе молодшого. 1762 р.

[43] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 336.

[44] *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 245.

12 дня, в неділю, у Переволочній відбулася рада у присутності посланців гетьмана Мазепи. На раді перед усім військом зачитали гетьманські листи, в яких писалося, що російський цар погрожував «викорінити злодіїв і лиходіїв запорожців», а жителів українських міст переселити в російські міста, за Волгу, на підтвердження чого наводився той доказ, що вже й тепер московське військо, перебуваючи в тутешніх краях, «чинить руйнування гірше шведа». Після прочитання таких листів і після того, як кошовий отаман таємно видав гроші бідним людям із запорожців, багато з них на раді почали кричати, щоб «бути в Мазепин бік». Тоді полковник Нестулій і все Запорізьке Військо, як кіннота, так і піхота, вирішили йти наступного вівторка під місто Царичанку, де стояло 3000 чоловік московського війська [45]. В цей час надійшов лист Запорізькому Військові від кримського хана. Хан схвалював рішення запорізьких козаків іти за Мазепою і обіцяв їм зі свого боку в усьому допомагати. Після того й полковник Нестулій, який певний час вагався між тою й іншою стороною, врешті також оголосив себе прихильником Мазепи [46].

Після закінчення ради кошовий отаман Гордієнко березня 15 дня через військового товариша Грицька передав універсал козакам, які кочували біля рік Бугу, Інгульця й Інгулу, з проханням не засиджуватися біля ріки й поквапитися на з'єднання з кошовим для «військового походу» [47]. Разом з тим кошовий Гордієнко послав свого листа польському королю Станіславові Лещинському, «покорно прося королевскую вельможность на сполную помощь и ратованье милой отчизны Украйны». Станіслава Лещинського обрала одна з польських політичних партій «сапіжинців» при живому королі Августі II, і він користувався підтримкою шведського короля Карла XII. Гордієнко, пославши своїх гінців до Лещинського, чекав від нього рішучої відповіді. Але посланці Гордієнка втрапили до рук польських вартових, і їх привели до коронного гетьмана Сенявського; коронний гетьман, прибічник Москви, передав їх Олексію Дашкову, російському резидентові в Польщі. Тоді листи, знайдені в посланців, відіслали українському гетьманові Скоропадському, котрий мав показати їх «знатним із Запорізького Війська (у Січі), аби вони бачили те його, Гордієнка, лиходійство» [48].

Але Гордієнка це не збентежило. Залишаючись поки що в Переволочній, він послав до шведського короля депутацію, одного полковника й 80 чоловік товариства, з повідомленням про те, що запорожці готові, задля відновлення власної свободи, служити вірно королівській величності, жертвувати своїм життям з цілковитою певністю у щасливому успіхові розпочатої святої справи. На той час головна квартира короля все ще була в містечку Великі Будища, за 47 верст від міста Зінькова й за 57 від Полтави [49]. Туди й вирушив запорізький полковник зі своїм конвойним загоном.

Березня 19 дня депутати прибули в містечко Великі Будища, їх прийняв король, допустив до своєї руки, а потім їх частував шведський фельдмаршал Реншільд. Весь час свого перебування у Будищах запорожці віддавалися веселощам аж до надміру. На прощання фельдмаршал Реншільд оголосив десятьом козакам, що їх знову допустять до прощальної аудієнції у короля, але за умови, що вони не питимуть до обіду вина, бо король не терпить п'яних. Запорожці, які багато пили останніми днями, ледве дотрималися цієї вимоги й попрощалися з королем тверезими. Зате після королівської аудієнції їх чудово почастував фельдмаршал Реншільд. Сам король зробив їм гарні подарунки і вручив два листи: одного до гетьмана Мазепи, другого до всього Запорізького Війська [50].

[45] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 27, № 18.

[46] *Nordberg I. Histoire de Charles XII. V. 2. P. 284, 285.*

[47] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 28, № 25.

[48] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 123.

[49] Список населенных мест. Полтавская губ. СПб, 1862. С. 49.

[50] Nordberg I. Histoire de Charles XII. V 2. P. 285.

Відіславши депутатів, вирушив з Переволочної і сам Гордієнко. Коли про це просування кошового стало відомо в російському таборі, то начальник російської армії розпорядився вислати проти Гордієнка три полки, аби не допустити запорожців до з'єднання зі шведами. Отже, кошовому довелося вступити з росіянами в битву, аби очистити собі подальшу путь до Великих Будищ. Запорожці, перейшовши границю своїх володінь, вчинили два напади на росіян: один у Царичанці, другий у місті Кобеляках. У Царичанці запорожці, яких було 800, атакували бригадира Кампеля, в котрого було три полки драгунів чисельністю 3000 чоловік. Запорожці зарубали 100 драгунів і 90 їх захопили в полон [51], втративши самі тільки 30 чоловік. З полонених москалів козаки відіслали кількох разом із шведськими посланцями до кримського хана й просили його про допомогу шведському королеві [52].

Така удача під Царичанкою відразу дала запорожцям славу хороброго війська й так високо підняла їхній прапор, що кількість їх швидко зросла до 15 000 чоловік: до них повиходили з лісових нетрів і боліт українські жителі, які сховалися туди при нашесті шведів, не бажаючи супроти волі доставляти продовольство військам Карла. З такою кількістю людей запорожці невдовзі оволоділи містечками по ріках Орелі, Ворсклі й Дніпру і скрізь залишили в них хороші гарнізони [53].

Розпорошивши російські загони й закріпивши за собою берег Дніпра і його приток Орелі й Ворскли, кошовий Гордієнко попрямував у містечко

Станіслав Лещинський. Літографія. 1860 р.

[51] За Адлерфельдом — 115 драгунів, за донесенням Шереметєва — тільки 15 *(Adlerfeld G.* Histoire militaire de Charles *XII.* Amsterdam, 1740. V. 3. P. 429; *Бантыш-Каменский Д.* История. Т. 4. С. 19). За Нордбергом, запорожці порубали під Кобеляками 40 москалів і кількох полонили, біля Царичанки вбили й потопили понад тисячу, не рахуючи 150 полонених, начальник драгунів ледве втік з кількома (у Адлерфельда 400) солдатами.

[52] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 333.

[53] *Nordberg J.* Histoire de Charles XII. V. 2. P. 285.

Диканьку, за 25 верст від Полтави, щоб побачитися там з Мазепою і звідти йти в головний табір шведського короля Великі Будища. Перед своїм виходом з Нових Санжарів кошовий Гордієнко залишив при возах від кожного куреня по 50 чоловік охорони, а жителям містечка наказав у випадку нападу на них московського війська відступати від росіян за ріку Ворсклу [54].

В цей час гетьман Мазепа, довідавшись про вихід до нього Гордієнка, вислав назустріч кошовому конвой з 2000 козаків. Прийшовши в Диканьку, Гордієнко попростував відразу в той дім, де перебував Мазепа, і тут кошового зустріли найзнатніші особи з гетьманського почту. Побачивши гетьманський почет, кошовий на знак дружби й поваги поцілував бунчук, який принесли на цей випадок. Саме побачення Гордієнка з Мазепою відбулося у присутності великої кількості осіб запорізького товариства. Увійшовши до кімнати Мазепи, кошовий побачив гетьмана, котрий стояв біля столу, на якому лежали знаки гетьманської влади, й віддав йому глибокий уклін. Поцілувавши на знак поваги бунчук, на якому майорів кінський хвіст, кошовий так промовив до гетьмана:

«Ми, Військо Запорізьке і я, дякуємо вам за те, що ви як начальник України взяли до серця, як добромисна людина, становище, у якому вимушено опинилася наша вітчизна, і за те, що ви почали звільняти її від панування москалів. Оскільки ми певні, що саме з огляду на цей намір, а не з огляду на власний інтерес чи якусь особливу мету ви попросили заступництва у короля Швеції, то ми зважилися вірно допомагати вам, ризикуючи нашим життям і скоряючись вам у всьому, так що ви маєте право нам наказувати для досягнення бажаної мети. Ми благаємо вас узяти на себе цей тягар; аби полегшити вам вагу цього тягаря, ми зробимо все можливе. Дякуємо вам також за те, що ви зволили сповістити нас про намір і прихильність короля Швеції. Ми прийшли з наміром просити заступництва у його величності і сподіваємся, за посередництвом вашим, отримати затвердження цього, як ви нам обіцяли. Маючи також на меті вступити у спільну з вами справу й будучи готовими поклястися вам у послухові й вірності, ми бажаємо, щоб і ви так само поклялися діяти з нами одностайно й виявили ваше сприяння у захисті вітчизни».

У відповідь на промову кошового Гордієнка гетьман Мазепа подякував Запорізькому Військові за довіру до його особи, запевнив честю, що, віддаючись у руки шведського короля, він чинив не з легковажності, не спонукуваний особистим інтересом, а виключно з безмежної любові до вітчизни. Він дуже старий, не має ні дружини, ні дітей, міг би поїхати в Польщу чи в іншу якусь країну, аби спокійно дожити ті кілька років, які йому залишилося прожити. Але, керуючи Україною, він не може сидіти, склавши руки, й віддати її у владу несправедливого гнобителя. Він добре знає намір царя переселити запорожців у інше місце, зовсім знищити їхнє житло і змусити їх стати драгунами, а якщо запорожці ще й досі зберегли свободу, то цим вони зобов'язані йому, гетьманові. Уже князь Меншиков вирушив був зі страшною армією, щоб узяти гетьмана, захопити всіх його полковників та інших наближених до нього осіб, і якби цей намір князя здійснився, то запорожців би неминуче запровадили в Сибір. Але завдяки дії особливого провидіння божого, саме в цей час вступив у країну шведський король і дав надію українцям звільнитися від утисків і скинути ганебне й незносне ярмо Москви. Саме тому гетьман готовий з'єднатися з запорожцями й готовий зобов'язатися присягою виконати таку справу, аби лише й запорожці зі свого боку поклялися йому в щирій і незмінній дружбі і в готовності діяти спільно з гетьманом, маючи один намір і одну спільну мету [55].

[54] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 336—337, 340.

[55] Nordberg J. Histoire de Charles XII. V. 2. P. 283—286.

Коли кошовий Гордієнко виголошував свою промову гетьманові Мазепі, то в цей час при ньому було кілька чоловік запорізького товариства, так діялося за встановленим у низовому Війську звичаєм; запорожці були переконані, що ніщо так не сприяє підтриманню незалежності їхньої громади, як постійно й непослабно виконуване ними правило — наглядати за всіма діями їхніх начальників, через що вони й не дозволяли їм нічого робити інакше, як у присутності всього товариства. В такому разі, якщо справа запорожців закінчувалася щасливо, то вони мали рівну участь у тому всі; якщо ж, навпаки, справа їхня не вдавалася з якихось причин, то вчинені помилки не ставилися комусь за провину. Гордієнка попередньо кілька разів усували з посади кошового отамана, але після кожного разу запорожці, не знайшовши в інших козаків здібностей до управління військом, за якийсь час знову робили його своїм кошовим. Даремно цар, який так не любив Гордієнка за його ненависть до Москви, намагався позбавити його отаманського уряду й замість нього поставити на чолі Війська іншу особу, більше віддану москалям. Гордієнко умів завжди зробити так, що царські розвідники щоразу поверталися в Запоріжжя ні з чим. Але побоюючись, щоб спроби царських агентів не зупинили задуманої справи, Гордієнко поквапився вийти з Січі і з'єднатися з гетьманом Мазепою.

Після побачення Гордієнка з Мазепою усіх запорожців, які були при кошовому отамані, гетьман запросив до обіду; найзаслуженіших з них допустили до столу самого Мазепи; решта частувалася, як хотіла. Весь обід відбувся у великому ладі. Запорожці виявили Мазепі особливу повагу й, висловлюючи голосними словами свою щирість і прихильність до нього, запевняли, що вони готові пожертвувати для нього й останню краплю крові. Потім, коли обід закінчився, і запорожці, дуже сп'янівши, почали розходитися по своїх квартирах, вони почали, за своїм звичаєм, хапати зі столів усілякий посуд, який кому з них найбільше сподобався [56]. Управитель дому, з місцевих дворян, бачачи таке безчинство, вважав своїм обов'язком зупинити таке розкрадання. Підпивши не менше за своїх гостей, він звернувся до запорожців з докором і зауважив їм, що, можливо, вони прийшли в дім з тим, аби пограбувати його, як вони звикли робити всюди, куди приходять. Запорожці, роздратовані такими словами управителя, розсердилися, зчинили великий шум і пішли зі скаргою до кошового Гордієнка. Останній, надавши цій справі поважного значення, подумав, що до такого зневажання запорожців управителя спонукав сам гетьман Мазепа й наказав усім своїм козакам негайно сісти на коней і, не прощаючись з гетьманом, їхати геть. Але гетьман Мазепа, дізнавшись про те від своїх людей, поквапився скерувати до Гордієнка своїх старшин і звелів їм передати кошовому, що його украй засмутив цей нелад, до якого він не мав жодного стосунку; а для того, щоб довести їм свою непричетність до такої справи, він готовий видати козакам управителя з головою і пропонує їм покарати його так, як вони самі того забажають. Ця запобігливість дещо заспокоїла козаків. Але коли того чоловіка видали їм, вони били його ногами, кидаючи один одному, і продовжували цю гру доти, доки один з козаків, який здавна за щось ненавидів цього чоловіка, не встромив у нього ножа [57].

З Диканьки кошовий Гордієнко разом з гетьманом Мазепою рушив у Великі Будища для рекомендації шведському королеві. За Гордієнком ішло 50 запорізьких козаків і 115 захоплених запорожцями російських полонених солдатів і українських козаків, котрих запорожці «били й лаяли і нестерпно комарами й мурахами мучили» [58].

Прибувши у Великі Будища, Гордієнко березня 27 дня мав аудієнцію у короля і його разом з почетом з 50 козаків допустили до цілування ко-

[56] Цю звичку запорожці, очевидно, перейняли від кримських татар: посли кримського хана, які приїжджали до Москви й отримували запрошення до царського столу, точнісінько так хапали після обіду посуд, який кому сподобався.

[57] Nordberg I. Histoire de Charles XII. V. 2. P. 287.

[58] *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 6. С. 297.

ролівської руки. Під час рекомендування королеві кошовий отаман виголосив латинською мовою промову [59], висловлюючи вдячність від імені запорожців королівській величності за обіцяне заступництво як Військові запорізьких козаків, так і жителям України проти спільного ворога. Замість короля кошовому отаманові відповідав так само латинською мовою державний секретар Гермелін. Відповідь Гермеліна переклав на слов'янську мову комісар Солдан і оголосив усім козакам. У цій відповіді Запорізькому Військові висловлювалася вдячність короля, давалася щира порада скористатися сприятливою нагодою здобути собі попередню свободу й одвічні права й вихвалялася їхня хоробрість у бою при Царичанці проти москалів, доказом чого були присутні 115 російських драгунів. Обіцяно було велику винагороду за сміливу справу нападу на москалів.

Гордієнко, вислухавши переклад королівської промови, заявив, що крім приведених до його величності москалів він відіслав ще близько 100 чоловік до хана у Крим і тепер уповні певен, що в такій справі, як війна короля з царем, візьме участь і все панство кримських татар.

Король добре частував запорожців протягом кількох днів [60], а під кінець роздав усім учасникам царичанської справи 10 000 флоринів, крім особливих подарунків Гордієнкові й запорізькій військовій старшині. На дарування кошовому і старшині грошових сум король видав окремого листа, який привселюдно зачитали перед зібранням козаків. Це вчинили для того, щоб відвернути причіпку запорізького товариства, котре вимагало всі надані суми вносити до військової скарбниці для всіх членів запорізької громади [61]. Крім того, король обіцяв до свята Христового Воскресіння подарувати по 4 карбованці й по 1 жупанові на кожного козака. Незалежно від короля гетьман Мазепа також надав запорожцям клейноди й «полтинами 2000 карбованців на курінь» [62].

Після завершення веселих і тривалих учт запорізькі й українські козаки уклали між собою договір, за яким зобов'язувалися допомагати один одному й діяти спільно. Цей договір було укладено письмово; Мазепа, який буцімто не міг через хворобу нікуди виходити зі своєї кімнати, підтвердив той договір цілуванням хреста, євангелія і святих мощей у себе вдома. Разом з Мазепою склав присягу й генеральний писар Війська українських козаків. Кошовий отаман Гордієнко і запорожці склали присягу березня 28 дня з великою урочистістю в будищанській церкві, перед головним вівтарем.

Крім договору запорізькі й українські козаки склали окрему статтю й відіслали її на затвердження шведському королеві. Статтю цю король цілком прийняв і дав своє слово виконати всі прохання козаків. Король обіцяв узяти Мазепу й Гордієнка під свій захист з усіма їхніми військами; він оголошував, що не складе зброї перед царем доти, доки Україна і Запоріжжя не будуть зовсім виключені з-під влади москалів, так що і українські, і запорізькі козаки, безумовно, користуватимуться тими правами, якими вони користувалися з найдавніших часів. Зате жителі українських сіл і міст повинні повернутися у свої житла й доставляти харчі шведським військам, а не ховатися по лісах і не чинити нападів на шведів, як ховалися й нападали вони під час першої появи шведів в українських містах. У випадку порушення дисципліни з боку шведських військ сам король обіцяє чинити суворий суд над солдатами й винних без полегкості страчувати [63].

Покінчивши з усіма умовами у гетьмана і в короля, запорожці стали висловлювати палке бажання швидше почати війну проти москалів. Але на

[59] *Adlerfeld G.* Histoire militaire de Charles XII. V. 3. P. 429.

[60] Самого Гордієнка і старшин частували при дворі на двох столах.

[61] Nordberg J. Histoire de Charles XII. V. 2. P. 284.; Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII. V. 3. P. 429.

[62] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 333.

[63] *Nordberg J. Histoire de Charles* XII. V. 2. P. 286—288.

таке бажання король, похваливши запал низових молодців, відповів їм, що передусім слід вичекати й приготуватися до бою, а потім, як тільки настане зручний час, король виступить з України і сточить бій з ворогом. На мову короля, перекладену по-українськи й висловлену прилюдно всім, запорожці відповідали криками радості, вимахували в повітрі шаблями, підкидали свої шапки вгору. На прощання деякі з запорожців були допущені до королівської руки й запрошені до королівського столу [64].

Після побачення з гетьманом Мазепою у Диканьці й після рекомендування Карлові XII запорожці березня 30 дня покинули Великі Будища й вирішили спуститися в Нові Санжари, нижче Полтави, і стати там на якийсь час табором. Проходячи повз Полтаву, запорожці показали свою спритність у володінні вогнепальною зброєю. Тут їх помітили солдати російського гарнізону, котрі вийшли у великій кількості на міський вал і почали звідти стріляти з гармат по козаках, які проходили мимо. Тоді кошовий Гордієнко звелів зупинитися на виду ворога й наказав сотні своїх людей наблизитися до міських валів. Сотня козаків наблизилася на відстань 500 кроків і вистрелила по москалях. Цей постріл виявився таким влучним, що 40 російських солдатів впало на місці. В той же час один із запорожців помітив на вежі російського офіцера в мундирі з галунами, вистрілив у нього один раз і тим пострілом звалив нещасного офіцера насмерть. Кошовий Гордієнко, розмовляючи про це з шведами, зауважив, що серед його людей є понад 6000 козаків, котрі можуть стріляти на такій самій відстані й ніколи не робити промаху [65].

Від Полтави певна частина запорізьких козаків взялася провести гетьманського посла з листами до турецького султана: в тих листах Мазепа спонукав султана до швидшого з'єднання з козаками турецьких військ для боротьби проти російського царя. А головна маса запорожців зупинилася у Нових Санжарах. Це містечко було зручне тим, що знаходилось неподалік від королівського табору й від границі Запоріжжя, звідки козаки Гордієнка могли отримувати нові підкріплення для майбутньої боротьби з росіянами.

Незважаючи на ласкаве прийняття шведським королем кошового й запорожців, незважаючи на всі подарунки й щедрі обіцянки короля на майбутнє, Гордієнка охопили певні роздуми з приводу задуманої ним з Мазепою справи, і він висловив сумніви щодо подальших своїх дій спільно зі шведами: «Роздивився я цих шведів; де там при них служити! Мені тепер здається, що краще нам по-старому служити царській величності...» Та, очевидно, це був лише хвилинний настрій, що охопив кошового,— подальші його дії не свідчать про його щире каяття і рішуче бажання діяти на користь російського царя.

Весь той час, відколи Гордієнко, вийшовши з Січі, перебував на Україні, за діями запорожців пильно стежив київський губернатор, князь Дмитро Голицин, котрому доручили спостерігати за спокоєм України під час вступу в неї шведського короля. Правою рукою Голицина в цьому випадку був чигиринський полковник Гнат Галаган, який доставляв йому всілякі відомості про запорожців. В кінці березня князь Голицин після донесення Галагана сповістив гетьмана Івана Скоропадського, що запорожці стоять у ближчих від Дніпра містах, Переволочній і Келеберді; що вони зманюють на лівому боці Дніпра люд, що «на їхні знади» до них переходять численні місцеві козаки і що вони закликають народ бити старшин і йти на з'єднання з низовим Військом; тому зібралося багато свавільних людей, котрі ходять купами й руйнують пасіки в різних місцях. Не вдовольняючись лівим берегом, 400 запорожців переправилися на правий бік Дніпра й почали розповідати, буцімто шведський король зі своїм військом теж хоче переправитися через ріку й підняти проти царя люд

[64] *Nordberg J. Histoire de Charles* XII. V. 2. P. 286—288.

[65] Там же. P. 291.

правого боку Дніпра. Від ріки Дніпра запорожці спустилися навіть до Бугу, де зібралося понад 3000 запорізьких гультяїв; свавільці почали грабувати людей, руйнувати житла й намірялися йти для винищення міст Уманського полку, а в Брацлавському полку вони вже здобули й зруйнували місто Чечельник.

Але Голицин, очевидно, не міг заспокоїти доручений йому край і на всі ці донесення, як і на скаргу полковника Григораша, визнав за можливе дати лише один наказ Григорашеві послати людей і на місці приборкати свавільних гультяїв [66].

На противагу київському губернаторові гетьман Мазепа уживав усіх заходів до того, щоб посіяти в краю заколот і так чи інакше закріпити за собою запорожців і українців, для чого навіть пустив серед них чутку про те, буцімто російському цареві зрадили граф Шереметєв і князь Меншиков, котрі не забаряться прибути в козацьке військо.

Тоді для відвернення запорожців «від Мазепиної знади» по містах Сокільці, Кишеньці, Келеберді, Біликах і Санжарах звеліли розкидати різні листи з російського табору, і з тих листів низове військо щоб дізналося, що чутка про зраду цареві Шереметєва й Меншикова поширювалася самим Мазепою. Тому багато запорожців почали покидати ошуканця й іти від нього геть.

Квітня 4 дня в місто Лубни з'явився кобеляцький козак Гарасим Лук'янів, який розвозив підкидні листи в Сокілку, Кишеньку й Келеберду з метою відвернути запорожців від Мазепи і схилити їх до російського царя. Він свідчив у своєму повідомленні: всіх запорожців при кошовому отаманові на той час було 4000, з них тільки половина була озброєна рушницями, а друга рушниць не мала; платні ні одні, ні другі не отримували від шведського короля й харчувалися їжею, здобутою силою в городових жителів; окремо в містечку Будищах запорожців було до 2000; вони збиралися скласти присягу шведському королеві і з ними був сам кошовий отаман. І все-таки козаки були невдоволені з кошового, бо він завів їх на явну погибель і через нього вони опинились у безвихідному становищі, бо в Січ повернутися не могли через московські війська, які стояли по обох берегах Дніпра, а від шведського короля вони не отримували ніякої платні. Багато хто з запорожців не хотіли йти за кошовим ще й тому, що не бажали служити гетьманові Мазепі й воювати проти російського царя. Але підступний кошовий, щоб підняти Запорізьке Військо проти москалів, вдавався до хитрощів і казав, що «Мазепа йде воювати не царя, а тільки за безчинства москвитян». До того ж і серед жителів українських міст вони далеко не завжди зустрічали співчуття. Наприклад, кобеляцький сотник Єрофій Іванів висловлював пряме бажання перейти зі своєю сотнею до миргородського полковника Апостола й вірно служити цареві, і якщо не вчинив цього, то тільки тому, що йому перешкодили в цьому «запорізькі гультяї і простаки». Й не тільки кобеляцький сотник вірно виконував свій обов'язок: наказний сотник Роман Родуст теж був вірним цареві слугою і доповідав полковникові Апостолу, що він зовсім не прихильник запорожців і що їхню владу він терпить лише тому, що вони, як і їхній кошовий, виходячи з Келеберди, заборонили її жителям зноситися з Миргородом і наказали уникати миргородського полковника,— і попри все те келебердянський сотник сподівається на допомогу Бога й просить у полковника панської милості до себе й ласкавого захисту [67].

Що б там не було, але коли факт стався і запорожці пішли за Мазепою і шведським королем, то цар Петро Олексійович березня 13 дня знову послав князеві Меншикову наказ намагатися втримати за росіянами орільські городки, а особливо Новобогородицьку фортецю, де було багато артилерії й амуніції, але мало російських сил. З огляду на поважний стан справ

[66] *Судиенко М.* Материалы. Т. 1. С. 6, 8, 10.

[67] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 328, 330, 331.

князеві Меншикову, який мав, за листом царя від 4 березня, терміново приїхати до міста Вороніжа, тепер наказувалося відкласти поки що поїздку і продовжити своє перебування в Україні; «Якщо ви не в дорозі,— писав цар,— то краще б іще трохи там для запорізької справи затриматись, а ся справа, сам ти знаєш, ще не остання; я вже писав до пана фельдмаршала, щоб він подався до Переволочної для сієї справи; при тому ж раджу й вам, якщо не вдасться всіма, то хоч би частиною позаду Полтави протягнутися для сієї справи» [68]. Березня 31 дня цар надіслав указ і гетьманові Скоропадському: йому наказували нітрохи не пропускати, як суходолом, так і водою, ні в Січ, ні в табір кошового Гордієнка й гетьмана Мазепи українських торговельних людей з хлібними припасами й різними товарами [69].

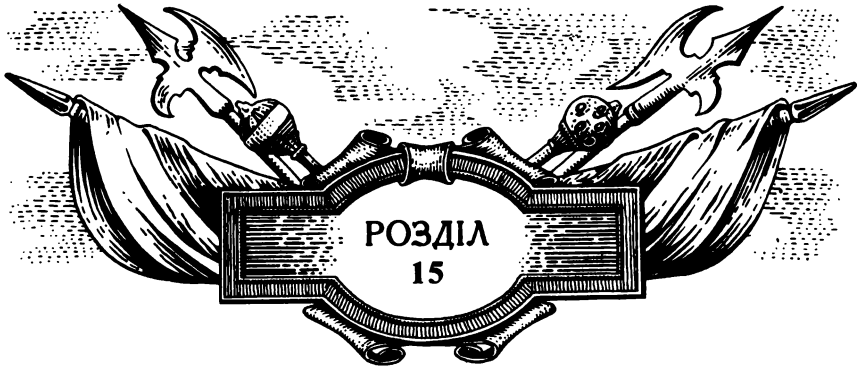
Але цей захід, який не раз застосовувався щодо Запоріжжя Самойловичем і Мазепою, тепер не мав ніякого успіх. Квітня 3 дня царський міністр при гетьмані Скоропадському, князь Яків Федорович Долгорукий, писав цареві: «Лиходій кошовий отруту свою лиху ще продовжує: він на другий бік за Дніпро невпинно знадливо пише, щоб побивали старшину, а самі б до нього за Дніпро переходили, що вже така каналія там за Дніпром купами збирається і розбиває пасіки» [70].

Кошовий отаман Гордієнко в цей час головну увагу свою звернув на місто Чигирин, де він хотів дістати полковника Гната Галагана і вбити його. Тому для охорони Галагана князеві Меншикову (указом квітня 6 дня) було наказано відрядити в Чигирин князя Григорія Волконського з драгунським полком. Князь Меншиков, відсилаючи Волконського в Чигирин, сповіщав при цьому гетьмана Скоропадського, що «запорожці як легковажні люди ставлять себе в лиху справу і сум'яття коло Чигирина чинять». Втім той же Меншиков не вірив у загальне повстання запорожців проти російського царя: отримуючи вісті з різних боків, він уважав, що Скоропадський не мав правдивих відомостей про справжні наміри низових козаків. Князь сподівався, що при зрадникові Мазепі не залишиться й половини запорожців; якщо ж і залишаться, то тільки ті, котрі перебувають з кошовим отаманом Гордієнком; та й багато з цих останніх переходить у російський табір.

[68] *Соловьев С.* История. Т. 15. С. 366, 407; *Голиков И.* Дополнения к деяниям Петра Великого. Т. 8. С. 216.

[69] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 119.

[70] *Соловьев С.* История. Т. 15. С. 366.

РОЗДІЛ 15

СТАН СПРАВ У ЗАПОРІЖЖІ ПІСЛЯ ВІДХОДУ ДО МАЗЕПИ КОШОВОГО ГОРДІЄНКА.— ЗІТКНЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ З МОСКОВСЬКИМИ РАТНИМИ ЛЮДЬМИ КАМ'ЯНОГО ЗАТОНУ.— ДІЇ АПОСТОЛЬЦІВ У ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ.— РІШЕННЯ З ПРИВОДУ ПРИБУТТЯ АПОСТОЛЬЦІВ НАКАЗНОГО ОТАМАНА СИМОНЧЕНКА Й СІЧОВОГО ВІЙСЬКА.— ВИБОРИ ВЛАСТИВОГО КОШОВОГО СОРОЧИНСЬКОГО. — УТВОРЕННЯ ПАРТІЇ ЗАПОРОЖЦІВ У СІЧІ ПРОТИ МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ Й ВІДРЯДЖЕННЯ ДЕПУТАЦІЇ У КРИМ З ПРОХАННЯМ ПРО ХАНСЬКУ ПРОТЕКЦІЮ. — ЗІТКНЕННЯ КОШОВОГО ГОРДІЄНКА І ШВЕДСЬКОГО ГЕНЕРАЛА КРУЗЕ З РОСІЙСЬКИМ ЗАГОНОМ БІЛЯ СОКІЛКИ.— ОСТАННІЙ НАКАЗ ЦАРЯ ПЕТРА ПРО ВІДРЯДЖЕННЯ ДО ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ЗАГОНУ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД КОМАНДОЮ ПОЛКОВНИКІВ ЯКОВЛЄВА Й ГАЛАГАНА.— ЗРУЙНУВАННЯ РОСІЯНАМИ КЕЛЕБЕРДИ, ПЕРЕВОЛОЧНОЇ, ДВОХ КОДАКІВ І ЧОРТОМЛИЦЬКОЇ СІЧІ.— ВТЕЧА ЗАПОРОЖЦІВ У КРИМ.— ЦАРСЬКИЙ МАНІФЕСТ ПРО ПРИЧИНУ ПОГРОМУ СІЧІ.— НАГОРОДА ПОЛКОВНИКУ ГАЛАГАНОВІ ВІД ЦАРЯ ЗА ЙОГО ДІЇ ПРОТИ ЗАПОРОЖЦІВ.

Після відходу кошового Костянтина Гордієнка з козаками на з'єднання з гетьманом Мазепою і королем Карлом XII у запорізькій Січі, очевидно, залишилося зовсім небагато війська. Наказним кошовим отаманом був на той час Михайло Симонів, чи Симонченко [1]. В кінці березня 1709 року Симонченко отримав листа від Костянтина Гордієнка з повідомленням про те, що половина Запорізького Війська, яка вийшла з властивим кошовим з Січі, пішла з ним для з'єднання з шведським королем, а друга половина з Гордієнком не пішла й оголосила свій намір служити російському цареві, і про те кошовий дає повідомлення у Січ, щоб січові козаки те знали. А січові козаки, поставивши при Дніпрі сторожу, безвихідно сиділи в Січі й усіляко намагалися не допускати до себе московських ратних людей Кам'яного Затону під тим приводом, як вони самі кам'янозатонському воєводі писали, щоб від «підпилого їхнього товариства ратним людям великого государя, посланим у Січ, не чинилася кривда». А насправді січові козаки не пускали росіян у Січ саме тому, що в ній надто мало було в наявності війська, і від того все товариство дуже переживало. Через те запорожці пильно стежили за кожним рухом кам'янозатонців, і коли якось кам'янозатонські солдати вирушили на барках рубати дрова в урочища навпроти пісків, то козаки напали на них з рушницями, пищалями й списами, шістьох з них убили насмерть, двох поранили, кількох, упіймавши, пов'язали, а барки порубали й затопили. Але небавом після того настрій запорізьких козаків змінився, і коли кам'янозатонські пушкарі іншого разу поїхали за давньою звичкою «на курінь» для купівлі невода, за-

[1] У Костомарова (Мазепа и мазепинцы. С. 516) його названо Яковом, але в актах йменують Михайлом (Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 27, № 9).

порожці, зв'язавши їх, заявили, що тепер у них у Січі війська дуже багато й тому вони збираються йти під Кам'яний Затон проти росіян. І справді, незабаром запорожці, кінні й піші, перебралися у великій кількості через Білозірку й зібралися в окопі за річкою, за дві версти від Кам'яного Затону. З огляду на таку небезпеку воєвода фортеці Чириков сповістив про те государя і приготувався дати відсіч січовикам. Він зібрав усіх ратних людей у Затоні, розставив їх по бастіонах і лініях міста, звелів приготувати до бою всі пищалі на бастіонах, до річки Білозірки послав додаткових людей на варту. Для кращої охорони бастіонів воєвода наказав встановити пищалі на розкатах, бо в городових стінах земля була піщана «і в бійниці великому гарматному стрілянню бути неможливо». Поза тим воєвода для охорони скарбниці й ратних людей Кам'яного Затону встановив щоденні роз'їзди солдатів під командою офіцерів через відсутність кінних полків у Затоні, вибравши їх з піхотних. Але запорожці, пробувши в окопі за річкою Білозіркою до ночі (2 квітня), добровільно залишили той окоп і пішли в Січ, куди згодом надійшов лист від кошового Гордієнка з повідомленням про те, що він просить у шведського короля дозволу йти під самарські містечка і здобувати їх зброєю [2].

Чому запорожці відійшли від Кам'яного Затону, залишилось невідомим для воєводи. Але в Січі в той час відбувалися події, які неминуче мали привернути до себе увагу всього наявного товариства.

Уже давно цар наказував князеві Меншикову замінити старшину в Січі; неодноразово писали про те й князеві Григорію Федоровичу Долгорукому. Той, своєю чергою, писав те саме миргородському полковнику Апостолові. Але полковник Данило Апостол тільки після виходу кошового Гордієнка в Переволочну послав у Січ кількох козаків свого полку, колишніх запорізьких військових старшин, з немалою кількістю грошей і з листами і наказав їм так чи інакше скинути кошового отамана й суддю військового «й у всіх суперечностях учинити диверсію». Посланці мали прилюдно, на військовій раді, оголосити всьому Запорізькому Військові, що кошовий і військовий суддя перейшли на бік Мазепи не тому, що вважали таку справу слушною і законною, а тому, що їх підкупив зрадник.

Коли запорізькі «кошові» чи «апостольці» з'явилися у Січ, то там, за звичаєм, скликали велику військову раду. На тій раді, як і попередньо, негайно утворилося дві партії — партія козаків старих, яка стояла за російського царя, і партія козаків молодих, що стала проти російського царя. Друга врешті взяла гору над першою, і тоді вирішили привезеного посланцями Апостола листа відіслати з військовим осавулом кошовому Гордієнкові, а самих посланців затримати в Січі. І протягом усього того часу, доки військовий осавул устиг доскакати до Гордієнка й повернутися назад, запорожці тримали «апостольців» прикованими до гармат за шию і щохвилинно погрожували їм смертною карою. Але «апостольці» вільними руками відбили один одного від гармат і так врятувалися від лиха й утекли з Січі. Тоді, після втечі «апостольців», у Січі знову відбулася військова рада. Цього разу партія старих козаків узяла гору над партією молодих, і на завершення було вирішено стояти за російського государя, а до кошового Гордієнка відіслати про те листа зі спеціальними сімнадцятьма посланцями. В листі запорожці перекладали всю вину за всі свої дії на Гордієнка й відмовлялися коритися йому як кошовому: «Як ти робив, так і відповідай; ти без нас вигадував, а ми, вірні слуги царської величності, вибрали замість тебе іншого кошового». І справді, січові запорожці позбавили заочно Костянтина Гордієнка звання кошового оамана і на його місце обрали Петра Сорочинського. Новий кошовий надіслав листа запорожцям, які були в Переволочній і в інших місцях, з порадою всім товаришам не приставати до Гордієнка й очікувати звісток із Січі [3].

[2] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 27, № 5.

[3] *Судиенко М.* Материалы Т. 2. С. 281.

Князь Меншиков, який на той час перебував у місті Харкові, отримав повідомлення про те в листі від 5 квітня і сповістив про події у Січі государя.

Сам цар перебував тоді у Воронежі; він усе ще не втрачав надії втримати за собою принаймні запорожців, які залишилися у Січі, для чого наказав написати до них нового напутливого листа й відіслати його у Кіш [4].

Такого листа написали квітня 7 дня. В ньому було сказано, що царська величність отримав звістку в місті Воронежі про зраду кошового отамана Костки, але сподівається, що така справа сталася через деяких нероб, поза волею щиро відданих російському престолові запорожців. Тому царська величність наказує вірним запорожцям, погодившись спільно, обрати іншого «доброго» кошового отамана, вчинити присягу на вірність російському престолові і прислати в місто Вороніж деяких полковників чи знатних старшин; туди само доставити всіх противників і зрадників «на свідчення вірності» царській величності; за таку «непорушну вірність» царська величність обіцяє нагородити Військо своєю «високою милістю». А після обрання нового кошового отамана товариство повинно своїми універсалами оголосити про нього всьому Військові, аби, за тим оголошенням, вірні козаки, які є з Косткою, могли повернутися назад. Завдяки цьому, по-перше, припиниться пролиття невинної християнської крові, вже пролитої у Царичанці і в інших місцях, де через зраду деяких свавільців багато загинуло невинних людей; по-друге, збережеться в цілості вітчизна (Україна) й буде відвернена власна загибель козаків, яка, безумовно, може настати після укладення миру росіян зі шведами, які вже шукають і бажають такого миру [5].

Мовби у відповідь на такого листа цар отримав квітня 11 дня від російського резидента в Константинополі Петра Толстого таку звістку: «Четвертого дня отримав я відомість про лихі заміри козаків запорізьких: прислали до кримського хана просити, щоб їх прийняв під свою протекцію, про що хан сповістив Порту; від себе доповідаю, що нітрохи про те можете не сумніватися; скільки мені Бог допомагає, працюю старанно й покладаюся на Бога, що Порта на спокуси таких шельм не схилиться» [6].

Порта, точніше кажучи, не знала, що їй чинити з запорожцями: кримський хан був за запорожців і доповідав султанові, що вони просяться під його протекцію; сілістрійський паша Юсуп, обдарований росіянами, доповідав падишахові, що запорожці піддалися шведському королеві; а російський резидент казав султанові, що запорожці перебувають у підданстві російського царя і тільки небагато з них пішли за гетьманом Мазепою і за шведським королем.

Насправді запорожці все ще вагалися й не знали, на який бік їм схилитися. Якби Військо не збентежив Мазепа, якби його не захопив Гордієнко, все знову закінчилось би тим, чим закінчувались у Запоріжжі такі заміри раніше: запорожці, головно молодики, пошуміли б на раді, покричали б на площі, а може б і побилися між собою, але все-таки врешті не зважились би піднести зброю проти російського государя.

Збурені Гордієнком січові козаки вже невдовзі після обрання кошовим Петра Сорочинського, зібравшись на раду разом з новим кошовим отаманом, оголосили себе прихильниками шведів, а потім відправили послів із Січі до кримського хана з проханням прийняти їх під свою протекцію.

Якою спокусливою для хана не була ця пропозиція, він не зважився виконати прохання запорожців і повідомив про те великого візира. Великий візир відповів ханові, що радить не допускати до себе запорожців, аби усунути цим всілякий привід для незгоди падишаха з російським государем [7].

[4] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 281.

[5] Там же.

[6] *Соловьев С.* История. Т. 15. С. 355.

[7] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 125.

Попри все те цього разу січове Військо від свого рішення діяти проти росіян не відмовилося, до чого спричинився все той же кошовий Гордієнко.

Кошовий Гордієнко після побачення зі шведським королем у Великих Будищах і після невеликої, але вдалої справи на валах міста Полтави попрямував від Полтави униз і наблизився до містечка Нових Санжарів. При цьому він мав на меті стати на границі Гетьманщини й Запоріжжя, аби мати постійні зносини з запорізькою Січчю. Ще до поїздки у Великі Будища на побачення з королем Карлом Гордієнко встиг захопити у свої руки головні міста вздовж ріки Ворскли до Переволочної і тепер рушив туди для обсадження їх своїми козаками.

Ця близькість кошового до границь Запоріжжя, очевидно, і збентежила все січове товариство. Але й у таборі самого Мазепи на той час було не зовсім спокійно. За свідченням очевидців, у той час у Гордієнка всього війська було 38 куренів по 300, 200 і 150 козаків у кожному курені. Отже, лічачи в середньому по 200 козаків на курінь, отримаємо 7 600 чоловік. Така армія потребувала великих коштів на харчування, тим часом як коштів цих було надто мало. Не отримуючи ні від гетьмана Мазепи, ні від короля Карла певної платні, запорожці в Нових Санжарах почали висловлювати певні претензії з цього приводу й розділилися на партії, при чому одна партія вимагала діяти зі шведським королем, не вимагаючи від нього ніякої платні; а друга настійно хотіла домогтися від короля платні: «Якщо жалу-

Покровський собор у Харкові. 1689 р.

вання від короля і від Мазепи не даватимуть, то козаки будуть на московському боці»[8]. Але це невдоволення небавом припинилося, і від Нових Санжарів кошовий уже збирався йти до міста Нехворощі при березі ріки Орелі, де діяли проти місцевих жителів російські сили. Для цього збудували міст через ріку Ворсклу «на козлах». Кошовий уже був перейшов ріку Ворсклу, та потім відмовився від свого наміру, і на Нехворощу пішла тільки невелика частина запорізького війська.

В той час у районі між ріками Ворсклою і Оріллю діяв за наказом фельдмаршала з кількома полками російський генерал-лейтенант Ренне, німець за походженням, лютеранин за вірою. Полковник Кампель з команди генерала Ренне спалив міста Маячку й Нехворощу біля лівого берега Орелі; жителів цих міст, які були на боці шведів, перебив без розрізнення статі й віку і після того написав листа кошовому Гордієнку й запорожцям, у якому дорікав їм за те, що вони з'єдналися з «лиходієм і зрадником» Мазепою. Він зобразив їм усі нещастя, які чекають їх, якщо вони надалі противитимуться російському государеві; вказував на те, наскільки мізерна сила шведів, якщо вони не завадили йому обернути на попіл згадані міста поблизу ріки Орелі і, врешті, закінчив словами, що запорожці вступили в союз із «язичниками» для ведення війни проти істинних християн.

За словами шведського історика Нордберга, росіяни в цей час не нехтували нічим, аби лише повернути до себе запорожців. Але всі ці зусилля були марними: кошовий Гордієнко, не злякавшись погроз і не спокусившись обіцянками, зайняв на правому березі ріки Ворскли містечко Нові Санжари й інші міста по Ворсклі й Дніпру до фортеці Переволочної, твердо вирішивши захищати ці пости до останньої можливості. Шведський король, не бажаючи залишати запорожців без належної допомоги, наказав своєму генерал-майорові Крузе рушити до них відразу ж, як тільки виникне в тому потреба. І коли виявилися ознаки того, що росіяни збираються вчинити напад на запорожців, генерал Крузе відрядив за два рази кількасот чоловік кінноти на допомогу запорожцям. Але шведи небавом помітили, що москалі не мають ніякого бажання переходити ріку Ворсклу і що вони намагаються тільки тривожити своїх противників на тому боці. Тому справжня небезпека запорожцям могла загрожувати тільки з полтавського боку, і вони почали дуже наполягати на тому, щоб король прогнав москалів з полтавського краю, посилаючись на те, що тоді кошовий міг би за короткий час зібрати навколо себе значні сили, оскільки край той дуже багатий населенням, прихильним до запорожців; до того ж з віддаленням москалів від Полтави Гордієнко мав би вільний прохід до самої границі Запоріжжя. Ці докази були вповні схвалені, особливо з міркувань небезпеки від переваги військових сил росіян, і сам король вирушив з кількома полками до міста Полтави для розвідки місця, а до запорожців послав генерал-майора Крузе з наказом нашвидку збудувати міст через ріку Ворсклу в містечку Сокілці.

Біля містечка Сокілки, на лівому березі Ворскли, перебував на той час, квітня 12 дня[9], російський генерал-майор Ренне з семитисячним корпусом, що складався з драгунів і піхоти. Він став табором у місці, яке майже навколо охоплювала Ворскла, і воно мало вузький вихід тільки з одного боку; в тому виході генерал Ренне поставив загін з 3000 кінноти.

Проти генерала Ренне й мав діяти генерал-майор Крузе. Крузе зібрав сили біля Нових Санжарів і мав при собі 2730 чоловік кінноти[10], 500 чоловік козаків українських і 3000 запорожців піших під проводом кошового отамана Гордієнка. Частина запорожців отримала наказ стерегти міст у Сокілці, в той час як інші переправлятимуться через ріку уплав,

[8] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 334.

[9] Шведський історик Адлерфельд, учасник походу Карла XII в Росію, пише, що битва шведів з росіянами відбулась 13 квітня в Сокілці: «Le 13 il y eut une action prés de La Worskla á Sokolka» (Histoire de Charles XII. V. 3. P. 434).

[10] За російськими джерелами 4000 шведів.

щоб напасти на російський табір. Обходячи понад дві милі, генерал Крузе мусив іти всю ніч і з настанням дня був за Кобеляками й за Білою [11], де в росіян було кілька передових варт. На щастя, для шведів того ранку був великий туман, що Крузе використав якнайліпше, перейшов ріку Ворсклу і став між передовою вартою і російським табором. Розпочали дії козаки: як тільки позицію було зайнято, вони напали на російських фуражирів, багатьох з них перебили чи захопили в полон. Втім, крім цього, козаки нічого більше не зробили: чи тому, що не мали охоти до битви, чи тому (такі розмови були між шведами), що не бажали завдавати надто великого зла росіянам, але вони не скористалися вдалим початком справи, а деякі з них відразу після того взагалі втекли геть [12]. Попри все те передова варта росіян, злякавшись, чимдуж кинулася втікати. Тоді генерал Крузе скерував двох своїх полковників ближче до російського табору, і один з них, полковник Гілленштерн, завдяки майстерному маневрові, став з 500 чоловік кінноти безпосередньо при вході в сам російський табір. Цей маневр викликав жах серед росіян, і тоді генерал Ренне негайно зібрав начальників полку для наради, що робити для врятування війська. Він запитав, що вони воліють: здатися в полон шведам, чи пробиватися крізь них зі шпагою вперед. Усі начальники, знаючи справжні наміри самого генерала, погодились прориватися. Тоді сталася запекла сутичка. Москалі, щоб пробитися вперед, билися відчайдушно, а шведи прикладали всіх зусиль, аби не випустити їх. Та оскільки шведський полковник Гілленштерн не міг довго протистояти переважаючим силам ворога й не отримав вчасно підкріплень, то росіяни змогли невеликими загонами, не дотримуючись ладу, вийти з пастки. Шведи переслідували їх і вбивали на місці. Запорожцям у той час генерал Крузе доручив охороняти міст на ріці Ворсклі, і кошовий пообіцяв точно виконати доручення. Але замість цього запорізька кіннота зайнялася грабунком і спаленням російського табору, чим викликала згодом нарікання з боку власних товаришів, піхотних козаків, за те, що, будучи вперше разом зі шведами у воєнній справі, так погано воювали проти росіян. Після спалення й пограбування запорожцями російського табору генерал Крузе облишив погоню й повернувся до мосту. Через виснаження коней він більше не міг переслідувати росіян, подолавши того дня понад 11 миль. Відсутністю генерала Крузе хотів скористатися російський генерал Гейн, який збирався оволодіти мостом, біля якого кошовий Гордієнко залишив усього близько сотні козаків, хоч пообіцяв міцно захищати його. І якби росіяни скористалися таким недоглядом ворогів, то це могло б мати вельми поважні наслідки для шведів. Але Гейн прибув тільки наступного дня після того, як шведи пішли звідти. Оскільки росіяни не чинили ніякого опору біля Сокілки й думали тільки про порятунок, шведи, котрі переслідували їх, не завдали їм великої шкоди. Та в битві тій росіяни втратили понад 1000 чоловік пораненими й 400 чоловік убитими. Король, якого повідомили про битву, був дуже невдоволений тим, що добре продумана справа не була виконана [13].

Так розповідає про результати битви шведів і козаків з росіянами біля Сокілки шведський історик Нордберг [14].

За російськими відомостями, битва біля Сокілки, навпаки, закінчилася на користь росіян. Шведи й запорожці, яких король вислав 11 квітня, обійшли росіян, які стояли біля містечка Сокілки, «по сей бік» ріки Ворскли, хотіли атакувати їх, але росіяни, не дочекавшись атаки, самі кинулись у бій. Після запеклої сутички росіяни збили з поля шведів і запорожців,

[11] Що це за Біла — невідомо; можливо, Білики, але вони вище Кобеляк і на лівому березі Ворскли, а Кобеляки на правому.

[12] За свідченням одного шведського драгуна, полоненого росіянами, запорожці стояли за рікою Ворсклою й, дивлячись на бій росіян зі шведами, тільки кричали, а потім, не вступаючи в бій, утекли назад (*Судиенко М.* Материалы. Т. 3. С. 338, 331).

[13] *Nordberg I.* Histoire de Charles XII. V. 2. P. 297.

[14] Там же. P. 296—298.

поклали на місці 800 чоловік неприятелів, немалу кількість порубали запорожців при переправі через Ворсклу й захопили в них 4 гармати, причому «безліч» запорожців і шведів ще й потопилися в ріці при загальному замішанні [15].

Під час сутички росіян зі шведами й запорожцями фельдмаршал граф Шереметєв стояв за рікою Пслом у місті Говтві. Дізнавшись, що запорожці пішли до Сокілки, фельдмаршал відрядив 2500 чоловік російського війська й наказав їм атакувати запорізьку стоянку, себто Нові Санжари. Ця партія «нерегулярних військ вислана була від Говтви вниз» квітня 13 дня й напала біля Нових Санжарів на запорожців. Запорожці, не чекаючи нізвідки нападу, втратили вбитими 60 чоловік і полоненими 12. Тоді з містечка Решетилівки шведський генерал Крейц послав на росіян загін своїх солдатів, і росіяни негайно кинулись навтіки [16].

Про битву росіян зі шведами й запорожцями в Сокілці князь Меншиков відіслав царю Петрові Олексійовичу детальну реляцію й наслідок битви трактував на користь росіян.

Цар на донесення Меншикова відповів йому листом від 22 квітня з міста Азова. В тому листі була відповідь і на звістку Меншикова про вибори в Січі замість Гордієнка кошовим отаманом Сорочинського. «Ми вельми втішилися, що Господь Бог на початку сієї кампанії таким щастям благословив, а найбільше з того я радий, що прокляті лиходії (запорожці) самі бачили, що шведів розбили, що змусить їх розбігтися; а що кошовим обрали Сорочинського, він добрий чоловік, я його знаю» [17].

Але надії, які цар покладав на Петра Сорочинського, не виправдалися, і минуло щойно два тижні від часу написання царського листа Меншикову, як цар дізнався, що й новий кошовий отаман, а за ним і більшість січового товариства почали дихати тим же духом, яким дихав проти царя і старий кошовий Гордієнко. Що сталося за цей час у Січі — невідомо, але цар Петро Олексійович наказав князеві Меншикову скерувати з Києва в запорізьку Січ три полки російського війська, аби знищити все гніздо бунтівників дощенту. Князь Меншиков поклав виконання царського наказу на полковника Петра Яковлєва й наказав йому, прибувши на місце, передовсім оголосити запорожцям від імені государя, що якщо вони покаються, оберуть нового кошового отамана й пообіцяють, цілуючи хрест, що вірно служитимуть государеві, то всі їхні провини вибачаться і самі вони будуть при давніх своїх правах і вольностях [18].

Полковник Петро Яковлєв сів з полками на судна під Києвом і рушив униз Дніпром. За ним берегом Дніпра мала йти й кіннота, щоб не дати можливості запорожцям відтяти шлях російському флоту на Дніпрі.

Спускаючись Дніпром, полковник Яковлєв найперше, квітня 16 дня [19], напав на містечко Келеберду. В Келеберді стояв запорізький табір; на нього напала партія донців і, переколовши немалу кількість запорожців, саме містечко спалила [20]. Від Келеберди полковник Яковлєв дійшов до Переволочної. У Переволочній на той час було 1000 запорожців і 2000 навколишніх жителів і всіма ними керував запорізький полковник Зінець. У центрі містечка влаштований був замок, і в тому замку сидів гарнізон з 600 чоловік, добре забезпечених припасами й цілком упевнених у своїй перевазі над росіянами. Підступивши до містечка Переволочної, полковник Яковлєв спочатку вимагав від запорожців добровільної капітуляції [21]. Та запорожці, які вже попередньо кілька разів перемагали росіян, відпо-

[15] *Голиков И.* Дополнения к деяниям Петра Великого. М., 1788. Т. 3. С. 82.
[16] Nordberg I. Histoire de Charles XII. V. 2. P. 298. *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 335.
[17] *Голиков И.* Дополнения. Т. 8. С. 325.
[18] *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 299.
[19] *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. С. 521.
[20] *Голиков И.* Дополнения к деяниям Петра Великого. Т. 3. С. 83.
[21] За листом Шереметєва Скоропадському, Переволочну здобував полковник Шарф з солдатами й драгунами, висланий Яковлєвим і Волконським (*Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 332).

віли москалям пострілами. Тоді Яковлєв відкрив по Переволочній запеклий вогонь, скеровуючи ядра й бомби в сам замок містечка. Запорожці, які мали невелику порівняно з росіянами чисельність і були не такі дисципліновані, як росіяни, вперто боронилися, та все-таки не змогли вистояти проти них більше двох годин: росіяни вдерлися в містечко, тисячу чоловік перебили на місці, частину людей попалили в хлівах і хатах, деякі з козаків самі потонули при переправі через Дніпро й Ворсклу, так що в полон узяли тільки 12 козаків, один прапор і одну гармату. Лють росіян була такою великою, що вони знищили всіх жінок, дітей і старих, спалили всі млини на ріках, усі будівлі в містечку, всі судна, що стояли на Дніпрі біля Переволочненської переправи.

Цей розгром справив величезне враження як на запорожців у Січі, так і на тих, котрі були з кошовим отаманом Гордієнком. Січові козаки послали князеві Меншикову листа, висловлюючи готовність скоритися царським військам, але за умови, що государ надішле «обнадійливу» грамоту. Гордієнкові козаки залишили всі міста по Ворсклі під приводом, що вони не мають сили захищати всі проходи на цій ріці від росіян. Але, зібравшись у Нових Санжарах, вони знову взяли гору над росіянами й завдали їм поразки, й оскільки в цей час король підбадьорив їх обіцянкою прислати від себе негайно допомогу, як тільки вони сповістять його про таку необхідність, то до запорожців і кошового Гордієнка знову повернулася їхня сміливість [22].

Тим часом полковник Яковлєв, розгромивши містечко Переволочну, рушив нижче по Дніпру й підійшов спочатку до Нового, а потім до Старого Кодака. В обох Кодаках Яковлєв не зустрів великого опору: переважна частина жителів здалася росіянам добровільно, і їх відіслали в Новобогородицьку фортецю; деякі жителі сховалися на островах і в степу, але їх упіймали російські солдати, відряджені полковником у степ по обидва боки, і винищили на місці; як Новий, так і Старий Кодак спалено дощенту. Це вчинили, аби ці містечка в майбутньому не стали притулком для «лиходіїв» і не зашкодили росіянам з тилу. Біля Старого Кодака Яковлєв сів з військом на судна і спустився через перший поріг Кодацький, причому флотилія його, керована замість запорізьких лоцманів, які розбіглися, російськими стрільцями, зазнала деяких втрат: під час переправи розбилося два судна, але без нещасливих наслідків для людей. Нижче Кодацького порога до Яковлєва підійшли сухопутні загони, які йшли за ним берегом Дніпра, і тоді він рушив далі вниз рікою.

Пропливши решту порогів, проминувши острів Хортицю, Яковлєв травня 7 дня прибув до Кам'яного Затону. Тут він отримав підкріплення з 772 чоловік офіцерів і солдатів й бойові припаси від воєводи фортеці. Начальниками кам'янозатонського загону солдатів призначили трьох полковників — Федора Спешнєва, Гаврила Вульфа, одного майора Хому Щитовського, кількох офіцерів і урядників. Січ на той час була без кошового отамана: Петро Сорочинський пішов з козаком Кириком Меньком у Крим просити в татар допомоги запорожцям проти росіян; кошового заміняв «добрий», тобто хоробрий і моторний козак Яким Богуш. З огляду на епідемію в Кам'яному Затоні якоїсь заразної хвороби Яковлєв не ввійшов у місто, а став неподалік від нього і звідти послав до запорожців козака Сметану з напутливим листом від князя Меншикова. Але запорожці втопили того Сметану в річці. Тоді Яковлєв послав їм другого листа, особисто від себе. На цього листа запорожці відповіли, що вони не вважають себе бунтівниками, визнають над собою владу царської величності, але царських посланців до себе не допускають. Очікуючи з хвилини на хвилину свого кошового з Криму, запорожці, бажаючи виграти час, навіть вдали, що схиляються на бік государя. Яковлєв чекав позитивної відповіді протягом трьох діб, та

[22] *Nordberg I.* Histoire de Charles XII. V. 2. P. 298.

потім вирішив здобути Січ приступом. З цією метою він наказав оглянути Січ з усіх боків і підшукати зручне місце для приступу; для огляду послали переодягнутих у запорізький одяг російських офіцерів. Офіцери сповістили полковника, що підступити на конях до Січі неможливо, бо її з усіх сторін оточує вода. І справді, це було 10 травня, коли вода в Дніпрі і його гілках досягає найвищого рівня після весняної повені; але в той час водопілля було таким високим, що Січ, яку навколишні річки звичайно заливали водою з трьох сторін, цього разу була залита на 35 сажнів і з четвертого, степового, боку, де звичайно в літній час був сухий доступ у Січ. Можливо, це сталося як свідчить переказ, ще й тому, що з огляду на небезпеку з боку росіян запорожці на вимогу Якима Богуша відкопали в той час свою Січ від материка, з боку степу, глибоким ровом і пустили в той рів воду [23]. В кожному разі того літа води там було так багато, що вона навіть частину куренів затопила. Відряджені вивідачі сповістили полковника, що поблизу Січі є окрема запорізька варта, котру легко можна знищити. Тоді Яковлєв послав проти неї частину солдатів, котрі напали на вартових, частину з них перебили, частину потопили у воді, а одного привели до полковника живим. Від цього останнього Яковлєв довідався, що запорожці всі як один вирішили діяти проти російського війська. «Замерзело воровство во всех»,— писав Яковлєв опісля у своєму листі князеві Меншикову [24]. Тоді росіяни вирішили спочатку влаштувати шанці, на шанці винести гармати і з гармат почати обстріл через воду в Січ. Але ця спроба все-таки не дала бажаного результату: виявилося, що через велику відстань постріли з гармат не досягали своєї мети. Після того оголосили про приступ до Січі на човнах. Запорожці підпустили росіян на близьку відстань, потім враз ударили з гармат і рушниць, поранили кількох офіцерів, 300 солдатів, у тому числі й полковника Урна, вбили, частину солдатів узяли в полон і «срамно и тирански» умертвили в Січі. Тоді росіяни мусили відступити. Становище полковника Яковлєва стало скрутним. Але в той час на допомогу росіянам з'явився від генерал-майора князя Григорія Волконського з компанійським полком і драгунами полковник Гнат Галаган. Це було травня 14 дня.

Гнат Іванович Галаган був сином українського козака з села Омельника, теперішньої Полтавської губернії, Кременчуцького повіту. Спочатку він був полковником у Січі, потім став полковником «охочекомонних полків» в Україні [25]. Як полковник він був при гетьмані Мазепі, коли той перейшов на бік шведів, і як помічник Мазепи сам перейшов у табір шведів. Потім, бачачи мізерність сил Мазепи й неприхильність до нього українського народу, відпросився у гетьмана з полком у роз'їздну лінію, поза шведським табором несподівано захопив кількох шведів-драбантів *, подався з ними й зі своїм полком у російський табір і тут прийшов з повинною до царя Петра, запевнивши його, що він перейшов до шведа проти власної волі, скоряючись бажанню гетьмана Мазепи. Цар узяв з нього слово, що він не «зробить з ним такої самої штуки, яку зробив з Карлом», змусив його присягнути на вірність російському престолові й потім тривалий час тримав його в роз'їздах для здобування неприятельського язика [26].

Саме цей Гнат Галаган несподівано з'явився до полковника Яковлєва для облоги Січі. За свідченням невідомого автора твору про запорізьких козаків минулого століття, Гнат Галаган пристав до Яковлєва по дорозі в Січ і під присягою обіцяв таємними стежками провести росіян до запорізької столиці [27]. Так чи інакше, але на нього в цьому плані покладали великі надії, як на людину, котра знає всі «військові секрети» й запорізькі

[23] Записки Одесского общества. Т. 9. С. 441.
[24] *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. С. 530.
[25] *Бантыш-Каменский Д.* Материалы. Т. 2. С. 55; *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий//Рус. архив. 1875. Т. 1. С. 318—325.
* Солдат особистої варти володаря чи головнокомандувача *(нім.)*.
[26] *Ригельман А.* Летописное повествование. Т. 3. С. 52.
[27] Чтения Московского общества. 1848. № 6. С. 44.

«звичаї». І справді, прибуття Гната Галагана до Січі мало для запорожців вирішальне значення.

Запорожці, здаля помітивши наближення до Січі війська, зміркували, що це поспішає до них кошовий Петро Сорочинський з татарами, і влаштували проти росіян вилазку. Росіяни скористалися цим щасливим для них моментом, вдерлися несподівано в Січ і викликали замішання в козаків. Але козаки, побачивши свою помилку, почали стійко й мужньо відбиватися від ворогів. Але тут вискочив уперед Гнат Галаган і закричав козакам: «Кладіть зброю! Здавайтеся, бо всім буде помилування!» Запорожці спочатку не повірили словам Галагана і далі продовжували відбиватися від росіян, але Галаган присягнув їм у правдивості своїх слів і тоді козаки склали зброю. Але це було тільки оманою з боку Гната Галагана. Росіяни

І. Самокиш.
Тип запорожця
і місце колишньої
Чортомлицької Січі

кинулися на безборонних запорожців, і тут сталася страшна кривава розправа. При цьому всі курені й усі будівлі в Січі були спалені, багато зимівників навколо Січі знищені дощенту. Полковник Яковлєв, а особливо Галаган, діяли при цьому з нечуваною жорстокістю: «Учинилось у нас в Сиче то, что по Галагановой и московской присяге товариству нашему головы лупили, шею на плахах рубили, вешали и иныя тиранскія смерти задавали, и делали то, чего и в поганстве, за древних мучителей, не водилось: мертвых из гробов многих не только из товариства, но и чернецов откапывали, головы им отсекали, шкуры лупили и вешали» [28].

Жорстокість, виявлена великоросійським військом щодо запорожців, служить лише підтвердженням тієї загальновідомої істини, що війни між народами однієї віри й одного походження — найжорстокіші й найкровопролитніші з воєн, подібно як ненависть між братами й близькими родичами — найсильніша з усіх.

Після жорстокої сутички в полон потрапили — кошовий отаман, військовий суддя, 26 курінних отаманів, 2 ченці, 250 простих козаків, 160 жінок і дітей. Серед них 5 чоловік померли, 156 отаманів і козаків стратили, причому частину повісили на плотах і плоти пустили вниз Дніпром на страх іншим. Переможці захопили у свої руки 36 мідних і чавунних гармат, 4 мортири, 10 гарматних станків, 12 великих і малих гаківниць, 62 рушниці, 450 гарматних ядер, 600 ручних ядер, 13 прапорів; поза тим кілька бочок пороху, кілька якорів, шматки заліза, сокири, кайдани, тесла, ланцюги, свердла, кліщі, молотки, вітрила, канати, круги дроту, 969 бочок, 2 куфи й 30 лантухів борошна, 304 бочки солі, 1 бочку пшона. З січової церкви забрали — різьблений іконостас з царськими вратами поставними іконами й деісусом, писаними на дошках і на полотні; вісім великих і малих дзвонів, три залізних церковних хрести, одне євангеліє; окрім того, свічки, віск і ладан, 441 мідний казан, 9 залізних казанів і 4 пуди ламаної міді.

Самі росіяни втратили вбитими урядників і рядових солдатів 288 чоловік, умерло від ран 6 чоловік, поранено було 141 солдата й 1 офіцера. Крім людей росіяни втратили кілька фузій, протазанів, списів, багнетів, бер дишів, сумок, один барабан, кілька канатів, сокир, порохових мішків, свердел, весел, тичок і подібних предметів [29].

В той час, себто травня 12 дня, цар Петро Олексійович перебував у фортеці Троїцькій чи Таганрозі. Десь 15 травня він послав листа князеві Меншикову «про неодмінне здобуття гнізда запорізького, Січі» [30], не знаючи, що її вже здобули і зруйнували дощенту. Не знали про це, очевидно, й у російському таборі під Полтавою. Травня 17 дня з обозу під Полтавою надіслали царську напучувальну грамоту в запорізьку Січ на ім'я наказного кошового отамана Кирика Коneловського [31].

«Божою милістю від найсвітлішого й найдержавнішого великого государя царя й великого князя Петра Олексійовича, всієї Великої й Малої і Білої Росії самовладця й багатьох держав і земель східних і західних і північних отчича й дідича й володаря, нашої царської величності підданим низового Війська Запорізького наказному кошовому отаманові Кирику Коneловському й усьому поспільству. Відомо нам, великому государеві, нашій царській величності, за донесенням головного генерала нашого й римської і російської держав князя Олександра Даниловича Меншикова, що писали ви, Війська нашого Запорізького низового кошовий наказний отаман Кирик Коneловський з товариством до нього у відповідь на лист його за указом нашим до вас надісланий про перебування у ...[32] у вірності при нас, великому

[28] Архів МЗС, малоросійські справи, 1710 р., № 3.

[29] Архів Міністерства юстиції, розряд московського столу, 1709 р., зв. 50, № 17.

[30] *Голиков И.* Дополнения к деяниям Петра Великого. Т. 8. С. 240, 241.

[31] Під Полтаву цар прибув червня 4 дня, тому, очевидно, грамота писана тільки за велінням, але не в присутності царя.

[32] Документ зіпсований часом, тому на місці пошкодження ставиться, як загальноприйнято, трикрапка.

государеві, і щоб ви не схилялися на знади і зради зрадників боговідступних Мазепи й Костї Гордієнка, в якому відповідному листі своєму ви, піддані наші, Військо Запорізьке низове, оголошуєте, що хоч ви й не схиляєтеся до тої зради їхньої і бажаєте бути надалі у вірності до нас, великого государя, але побоюєтеся, аби по виявленій вашій покорі нам не вчинили над вами, як і над Переволочною, і бажаєте на те, для обнадіювання свого, нашої великого государя грамоти. І ми, великий государ, наша царська величність, маючи милосердя до вас, підданих наших, вказали за вищезгаданим донесенням генерала нашого князя Меншикова сю нашу великого государя грамоту обнадійливу вам послати й при сьому початково оголосити, яку превисоку милість ми, великий государ, до вас, Війська Запорізького низового, за оголошеною вашою з початку зради Мазепиної до нас і вітчизни вашої малоросійської вірністю показали й надалі виявити обіцялися, а саме, послали ми до вас нашого царської величності грошового жалування понад колишнє звичайне 12 000 карбованців і обіцяли його й надалі давати щороку, бачачи вірність вашу, та до вас-таки у Військо наказали були послати на знак милості нашої військові клейноди: пірнач, бунчуки, прапор, литаври й палиці кошовому отаманові й судді, які вже були посланцям вашим і вручені, й обіцяли ваші бажання, в листах ваших відображені, виконати, але за таку нашу милість колишній ваш кошовий отаман, лиходій і зрадник Костя Гордієнко з однодумцями своїми старшиною і товариші їхні Війська Запорізького низового, забувши страх божий і обіцянку свою при цілуванні хреста, нам учинену, під виглядом і оголошенням, буцімто йде він з Військом Запорізьким до наших військ у злучення, до яких уже й наше великого государя жалування послане було, пішов до єретика шведа і зрадника Мазепи після підкупу його і, прийшовши несподівано на деяких наших ратних людей, без поданої найменшої до того причини зрадницьки вночі напав і деяких з них побив, бо їх як приятелів не остерігалися, і потім, з'єднавшись із шведами, на наші війська ті самі його однодумці приходили, але разом із шведами були розбиті й відігнані під Сокілками, і хоч ми, великий государ, грамотами своїми, також і генерал наш князь Меншиков і підданий наш гетьман Війська Запорізького обох сторін Дніпра Іван Ілліч Скоропадський листами своїми, до вас на Кіш посланими, вас напучували до тої зради не схилятися, а триматися по нашому боці й воювати спільно проти неприятеля церкви святої правовірної шведа й лиходія зрадника Мазепи, й обрати б вам нового кошового і старшину, а попереднього Костю оголосити зрадником, але на те ніякої відповіді й виконання від вас не вчинено, а посланців тих переловили й одних побили, а інших до зрадника Мазепи відіслали, та до того ж отримали ми, великий государ, звістки як від султанської величності турської, так і з Криму від хана, що посилали ви, Військо Запорізьке низове, посланців своїх до хана кілька разів, аби прийняли вас у підданство й дали вам орду на допомогу проти нас, великого государя, бажаючи пролити кров християнську й завдати знищення вітчизні своїй, малоросійському краєві, але в тому вашому лихому намірі за наказом султанської величності відмовлено, позаяк він мир з нами, великим государем, утримувати збирається міцно і про те до хана указ від нього послали, аби вас нізащо не приймати й орду не посилати і ніяких сварок з нами не починати; також перейняли ваших Гордієнком відряджених посланців з листами до Лещинського, шведом призначеного короля польського, прохаючи його на допомогу в Україну й називаючи його государем своїм. І ту всю вашу невірність і супротивність бачачи, вказали ми, великий государ, послати на вас війська свої, аби привести вас до покірності, якщо ж будете супротивні, то вчинити з вами як зі зрадниками без жалю, що з жителями Переволочної й інших місць учинено, оскільки вони добровільно скоритися не забажали, але з військами нашими ...ились, а якби скорилися, того б із ними вчинено не було, а хоч війська наші нині й до самої Січі вже зблизилися, але ж ми, великий государ, наша царська величність, маючи милосердя

до вас, підданих наших, Війська Запорізького низового й не ... пролиття крові християнської, зневажаючи всі провини ваші з тих міркувань, що вас до того знадили... ... і зрадників Мазепи й Гордієнка, сією нашою великого государя грамотою через донесення генерала нашого князя Меншикова на прохання ваше оголошуємо милість нашу й помилування, що коли ви принесете справжню покору... обіцяєте при цілуванні нам хреста перед воєводою нашим Петром Яковлєвим як управителем військ наших і виберете собі нового кошового отамана й іншу старшину замість зрадника Кості з товариством, оголосивши тих попередніх і однодумців їхніх купно з Мазепою зрадниками й підпишетеся в ... руками своїми й пошлете, для кращої вірності, до нас, великого государя, зі старшин із знатного товариства кількох чоловік з ним, Петром Яковлєвим, то всі провини ваші будуть вибачені й не тільки залишені будете при попередніх військових правах і вольностях своїх без шкоди, але й над те отримаєте оголошену вам від нас, великого государя, милість, грошове жалування і військові клейноди, а охочим, які побажають з Війська вашого на службу нашу йти до військ наших, надане буде наше жалування супроти попереднього по шість кіп на людину, а старшині на розгляд, за їхнім чином. Якщо ж виявитеся нам, великому государеві, непокірними й військам нашим чинитимете супротив, то вказано з вами чинити, як зі зрадниками, вогнем і мечем без милосердя, а оборонити вас від гніву нашого нікому, бо швед нині й сам військом нашим оточений і під Опішнею побитий і, втративши гармати й прапори і немалу кількість людей, утік від військ наших за Віслу; а з султановою величністю і з усіма його підданими і кримськими й буджацькими ордами в нас, великого государя, мир і тиша утримується. Се побажали вам як християнський і природний ваш государ з милосердя свого оголосити врешті і чекаємо вашого звернення й покірності, а якщо того не вчините, то будете погибелі своєї винуватцями. Дано в обозі нашому під Полтавою травня 17 дня 1709 року» [33].

Після здобуття Чортомлицької Січі князь Меншиков доповів цареві у Троїцьку фортецю [34] про те, що «знатніших лиходіїв» він звелів затримати, інших стратити, а саме «зрадницьке гніздо зруйнувати й викорінити».

На таке донесення князя Меншикова цар Петро Олексійович відповів йому листом: «Сього дня (травня 23 дня) отримали ми від вас листа про зруйнування проклятого місця, яке корінь лиха й надія неприятелеві було, що ми з превеликою радістю почувши, Господові, месникові злим, дякували зі стрільбою, і вам за нього вельми вдячні, бо ця справа з найперших, котрої боятися належало. Що ж пишете про деташемент * полковника Яковлєва, щоб йому бути в армії, це теж добре, тільки слід в нього залишити від 700 до 500 чоловік піхоти й від 500 до 600 кінноти в Кам'яному Затоні, аби того пильнували, щоб знову те місце такими самими не заселилося, так само котрі у степ утекли, знову не повернулися, чи деінде не почали збиратися, для чого, якщо комендант у Кам'яному Затоні поганий, то б з офіцерів доброго там на його місце залишити, а іншим бути в армію» [35].

Схожого листа написав Петро і графу Федорові Матвійовичу Апраксіну, на той час головному начальникові російських військ у столиці, вітаючи його з винищенням останнього кореня Мазепиного: «Оголошую вам, що полковник Яковлєв Запоріжжя штурмував; і хоч із 300 людей втратив, але те прокляте гніздо здобув і тих лиходіїв усіх порубав; і так останній корінь Мазепи з допомогою божою викорінено, чим вашу милість і поздоровляю» [36].

Аби послабити страшне враження, яке справило на український народ винищення січових козаків, цар травня 26 дня видав грамоту, в якій зазначав,

[33] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 28, № 34.

[34] Журнал Петра Великого. СПб., 1770. Т. 1. С. 208.

* Загін *(франц.)*.

[35] *Голиков И.* Дополнения к деяниям Петра Великого. Т. 8. С. 241.

[36] Там же. Т. 3. С. 90.

що причиною нещастя, що сталося у Січі, була зрада самих-таки запорожців, бо ж вони, прикидаючись вірними людьми цареві, насправді обманювали його і зносилися з ворогами Росії, шведами. Далі Петро наказував усіх запорожців, крім тих, що покаялись, кинули свою зброю і виявили бажання жити, як звичайні селяни, в українських селах і містах, хапати, кидати до в'язниці й страчувати [37], а їхні землі, від ріки Орелі до ріки Самари, приписати до Миргородського полку, полковником якого на той час був Данило Апостол. Грамота була писана на ім'я гетьмана Івана Скоропадського й містила звинувачувальні статті проти запорізьких козаків і загальних заходів проти їхнього повернення в місця колишнього Запоріжжя й у міста України.

«Божою милістю ми, найсвітліший і найдержавніший великий государ і великий князь Петро Олексійович, самодержець всеросійський та інше та інше. Оголошуємо нашої царської величності вірному підданому Війська нашого Запорізького обох сторін Дніпра гетьману Іванові Іллічу Скоропадському, також духовного чину й мирянам, а саме: генеральній старшині, полковникам і полковій старшині, сотникам і отаманам і всьому поспільству малоросійського народу. Не сумніваємося ми, великий государ, наша царська величність, що здавна всім вам, нашим підданим, відомо про постійні свавільства й заворушення і непослух несталих і непокірних запорожців, як вони ще від початку підданства малоросійського народу під високу державу батька нашого, блаженної і вічно гідної пам'яті найсвітлішого й найдержавнішого великого государя царя й великого князя Олексія Михайловича, самодержця всеросійського, не тільки не слухали й не корилися попереднім гетьманам, як належить, але й наших указів завжди були ослушниками й, піднявши орду, багаторазово малоросійський край воювали й велике руйнування йому чинили, про що задля стислості не згадуємо докладно; та й при державі нашій, у недавні часи, приєднавши до себе лиходія і зрадника Петрика, піднімали орду і приходили на полк Полтавський, і якби, з божою поміччю і нашим щастям, над рікою Оріллю війська наші їх не зустріли й не розгромили, то б весь малоросійський край до остаточної руїни привели; і хоч вони, безбожні і свавільні запорожці, в деяких випадках виявляли мало не покірність, але ж ніколи не полишаючи лихих своїх замірів, чинили те лукаво й шукали завжди до виконання того свого злодіяння нагоди, як лиходії і розбійники не бажаючи ніколи бачити землі держав наших, а особливо малоросійський край, у мирному спокої і тиші; а коли побачили вони нас, великого государя, у великих воєнних з неприятелем нашим шведом діях, після вчиненого з султановою величністю турською тридцятилітнього миру, то, ослухавшись і знищивши численні наші надіслані до них на Кіш суворі заборонні укази, чинили сусідські зачіпки й підданих турських і татарських громили, й череди численні відганяли, і людей побивали й у полон брали, також і купців греків з товарами, котрі їхали в держави наші й назад поверталися, побивали й товари їхні грабували; а те все чинили вони зловмисно, аби тим дати Порті очевидний привід до порушення мирних з нами договорів, і явно з намови зрадника й боговідступника Мазепи. Про ті їхні сусідські сварки й пограбоване майно з боку султанського численні запити були про винагороду скривджених, і за те з нашої скарбниці виплачено багато тисяч; так само нещодавно лиходія і бунтівника донського козака Булавіна тримали вони, запорожці, у себе на Коші довгий час і відпустили на Дон, додавши йому від себе зо 3000 козаків, котрий там з ними, запорожцями, вчинив численні заворушення й бунти, але, з поміччю божою, від військ наших зазнав поразки й отримав за справи свої помсту купно з однодумцями своїми. І ледве одне літо було, якого б не було від них, запорожців,

[37] Чтения Московского общества. Т. 1. С. 221, 227.

якогось явного бунту й спротиву і руйнування малоросійському краєві нападами і розбоєм. Так само, коли присилали до них на Кіш від нас, великого государя, з нашим жалуванням і грамотами як наших, так і підданих наших, гетьманів, посланців, приймали вони завжди з безчестям і лайкою, а часом їх побивали й у воду садовили; і хоч вони, запорожці як бунтівники й ослушники наших указів уже давно заслуговували на наш гнів і гідні були кари й руйнування, але ми, великий государ, те все довго терпляче зносили, сподіваючись їхнього навернення й за провини їхні винагороди. А коли в сі нинішні часи безбожний і клятвопорушний зрадник Мазепа, колишній гетьман Військ наших Запорізьких, бажаючи за злісним своїм давнім задумом увесь народ малоросійський віддати шведам і під ярмо польське і привести від благочестя у римську і в уніатську віру, нам, великому государеві, зрадивши, переїхав до короля шведського з однодумцями своїми, тоді в нашій, великого государя, грамоті за підписом нашої власної руки писано до кошового їхнього отамана Кості Гордієнка й до всіх до них, запорожців, оголошуючи їм про ту Мазепину зраду й нагадуючи, аби вони зберігали нам, великому государеві, всіляку вірність, а до зрадника Мазепи не приставали б і ні в чому його не слухали, і прислали б від себе з Коша в Глухів на обрання вільними голосами нового гетьмана за правами й вольностями всього Війська Запорізького зі свого знатного товариства скільки чоловік випадає, на що вони, запорожці, нам, великому государеві, у листі своєму відповідали, обіцяючи завжди бути в постійній вірності й належну свою службу нам віддавати, не схиляючись ні на які Мазепині знади, прохаючи також про те, щоб нового гетьмана обрати вільними голосами, за правами народу малоросійського, котрому вони, за посадою своєю, послух віддавати обіцяли. І коли минулого 1708 року, листопада 6 дня, на раді в Глухові малоросійського народу від духовних осіб і полковників, і полкової старшини, і всього поспільства, за правами й вольностями їхніми, обрали вільними голосами Війська нашого Запорізького обох сторін Дніпра гетьманом тебе, Івана Ілліча Скоропадського, то потім паки й неодноразово в наших, великого государя, грамотах, за підписом нашої царської величності власної руки й за печатками до них, запорожців, писано, оголошуючи їм про те ваше гетьманське обрання й умовляючи їх паки, аби вони зберігали до нас, великого государя, всіляку вірність і тобі, новообраному гетьманові Військ наших Запорізьких, віддавали належний послух, а на знади зрадника Мазепи не дивились би, не схилялися й до нього не приставали і ні в чому його не слухали, а за віру православну і за вільність свою, і за вітчизну проти шведа і зрадника Мазепи стояли. При тих наших грамотах послали до них нашого жалування, понад звичайне їхнє щорічне постійне надання, 12 000 карбованців, а кошовому понад те 500 червоних, старшині 2000 карбованців, зі стольниками нашими з Гаврилом Кисленським і з Григорієм Теплицьким, і обіцяно їм від нас, великого государя, те наше жалування давати щорічно, понад звичайне річне надання, зважаючи на їхню вірність і сталість при нашій стороні в цих випадках. Так само обіцяно в тих наших грамотах прислати до них, на знак нашої милості, військові клейноди: пірнач, бунчук, прапор, литаври й палиці кошовому отаманові й судді, які потім посланцям їхнім вручили. При тих же згаданих посланцях наших і від тебе, гетьмана, послано було до них, запорожців, тодішнього сотника лубенського Василя Савича з оголошенням про обрання твоє на гетьманство. Так само з листом превелебного Йоасафа Кроковського, митрополита київського й Малої Росії, і знатних духовних осіб посилали Межигірського монастиря ієромонаха Іродіона Жураховського, котрий нині став архимандритом, для такого ж повідомлення від усіх архієреїв і духовних чинів Малої Росії їх до вірності нам, великому государеві, й погрожуючи за спротив церковною клятвою. Але ті запорожці, прийнявши в тих посланців наші великого государя грамоти й архієрейський лист, й отримавши собі те наше жалування, тих наших посланців зневажали й хотіли одного зі стольників наших посадити у воду, а ієромонаха

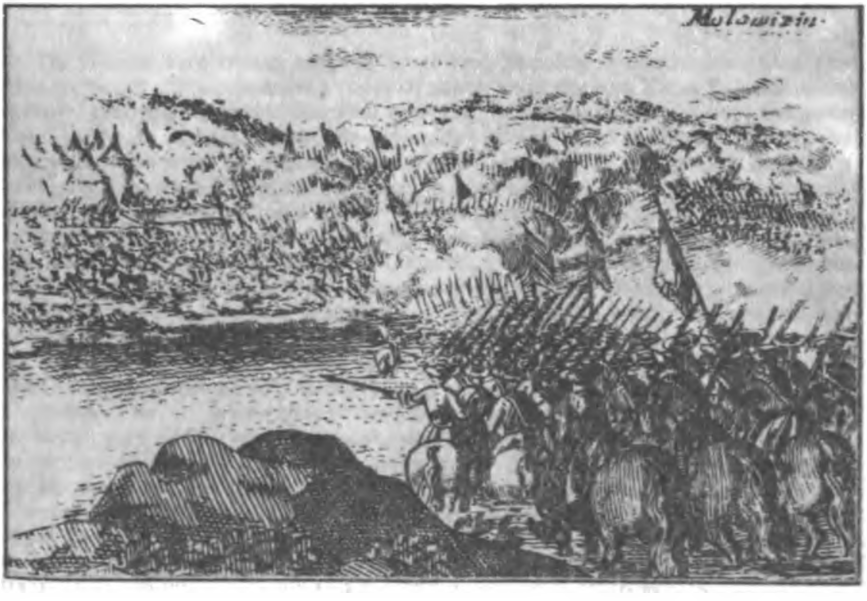
називали шпигом й погрожували його спалити в бочці смоляній, а у відповідних листах своїх з тими від нас посланцями писали до нас, великого государя, з наріканням і безчестям і на саму нашу високу особу, чинячи численні непристойні запити й прикрі докори й погрози; та вони ж, запорожці-зрадники листопада 24 дня минулого 1708 року писали зрадникові Мазепі, відповідаючи на його знадливий лист до них, з суддею прилуцьким Трохимом Василевичем, так само з багатьма на нас, великого государя, докорами, прохаючи зрадника Мазепу прислати до них на Кіш посланців від короля шведського й від Лещинського, і від нього, зрадника, для укладення з ними договорів, з ким їм, відділившись з-під держави нашої, бути, і щоб їм дали військові клейноди від короля шведського й Лещинського, а для зруйнування фортеці нашої Кам'яного Затону просили вони у шведа й у зрадника Мазепи скорого відрядження тамтешніх військ, обіцяючи після зруйнування тої фортеці поспішити до них на допомогу проти наших військ, і посланого з тим їхнім листом суддю Василевича перейняли. Потім ті ж запорожці знатного бунчукового товариша Івана Черняка, котрого за нашим великого государя указом ти, підданий наш, гетьман Іван Ілліч, послав до хана кримського з оголошенням про обрання твоє на гетьманство, після повернення його з Криму, не тільки в Січі затримали, а й у прилюдній раді Костка Гордієнко його бив смертним боєм і потім з Коша відіслали до зрадника Мазепи, котрий і донині в кайданах у нього, зрадника, перебуває. Та й сам він лиходій, кошовий отаман Костя Гордієнко з однодумцями своїми, зі старшиною і з товариством, забувши страх божий і обіцянку свою при цілуванні хреста нам, великому государеві, вчинену,

Миколаївська церква в Глухові. 1686 р.

після отримання на Коші згаданого нашого жалування, під виглядом і оголошенням, буцімто йде він з Військом Запорізьким до нашого війська у злучення, котрим уже й удруге, для того походу, наше великого государя жалування було послане, пішов до короля шведського й до лиходія зрадника Мазепи і, йдучи, несподівано на деяких наших ратних людей, котрі їх як приятелів не побоювалися, без найменшої з їхнього боку тим запорожцям причини, по-зрадницьки вночі напад учинив і деяких з них побивши й у полон побравши, до шведа відвів. І потім вони ж, запорожці, з'єднавшися зі шведами, на наші війська під Сокілками приходили, але спільно зі шведами, з допомогою божою, розбиті й відігнані. І хоч іще й потім ми, великий государ, грамотами нашими, також і генерал наш головний, римської і російської держав іжерський князь Олександр Данилович Меншиков і ти, підданий наш гетьман, листами своїми, на Кіш посланими, наказного кошового з іншими запорожцями напучували про вибори нового кошового і старшини, і щоб вони до зради Мазепиної не схилялися і не йшли за Гордієнком, а вірно трималися нашої сторони, обіцяючи їм нашу милість, але на ті численні напучування відповіді вони ніякої не вчинили, а посланців з тими напученнями на Коші побили, а інших переловили й до зрадника Мазепи відіслали. Так само й тих, котрі у шведа суть у полоні, з наших великоросійських і малоросійських військ, і тих полонених вони, запорожці, б'ють і лають і люто комарами й мурахами мучать, про що правдиво втікачі від зрадника Мазепи тут оповідають. Та вони ж, боговідступні зрадники запорожці, посилали від себе до хана кримського кілька разів, прохаючи його прийняти їх у підданство й дати їм орду на допомогу проти наших військ, бажаючи пролиття крові християнської і руїни вітчизні своїй, малоросійському краю. Але хан того їхнього запорізького проханя не виконав, а писав про те султановій величності турській; та позаяк султанова величність утримувати з нами мир збирається твердо й непорушно, то й у тому їхньому запорожців лихому намірі, за указом його султанової величності, відмовили і про те указ до хана він надіслав, аби нізащо їх не приймав і орди їм на допомогу не посилав і сварки зі стороною нашої царської величності не починав і нізащо ніякої причини до того не подавав, і наказав крайньому своєму візиру про те оголосити послові нашому в Царгороді, і що наміряється він зі свого боку мир з нами утримувати непорушно. Також посилав він, Гордієнко, і всі запорожці з листами до Лещинського, шведом названого короля польського, прохаючи в нього, як у свого государя, допомоги в Україну: і ті їхні листи перейняли й посланців упіймали й нині тримають у Києві; а згадані вище й інші їхні лиходійські листи є нині в нашій царської величності посольській канцелярії, котрі тобі, підданому нашому, гетьманові, оголосили. Бачачи те, ми, великий государ, ту їх, запорожців, очевидну зраду, бунт і спротив щодо нас, великого государя, і злість до своєї вітчизни, наказали послати на них війська наші з Києва водою з полковником Петром Яковлєвим, давши йому наш указ, аби він, прийшовши до Січі, наказному кошовому отаманові й усьому товариству оголосив нашим указом, що коли вони складуть нам, великому государеві, повинну й покору і оберуть замість лиходія зрадника Гордієнка нового кошового отамана й іншу старшину і пообіцяють, цілуючи хрест, служити нам вірно, і ті всі провини їхні будуть вибачені, і залишать їх при попередніх їхніх правах і вільностях; і коли він, полковник Яковлєв, з військами нашими до Переволочної прийшов і там застав їх, запорожців, кілька тисяч, і послав до них, аби вони скорились і провину свою нам, великому государеві, склали, але вони того не вчинили і, з'єднавшися з жителями переволочненськими, з ним билися; отож той полковник мусив їх як зрадників, хоч і з втратами наших військ, здобувати штурмом. Також і в обох Кодаках і в інших місцях такий спротив вони, зрадники запорожці, військам нашим виявили. Потім він, полковник, прийшовши під Січ, також для напучення наказного їхнього кошового й інших запорожців посилав указом нашим, аби вони, як вище згадувалося,

вину свою нам, великому государеві, склали й обрали замість Гордієнка нового кошового отамана й обіцяли служити нам, великому государеві, вірно; але вони як давні й непокірні бунтівники те все гордовито зневажаючи, не тільки того нагадування й напучування не послухали, але й посланця того у воду кинули і по військах наших з міста з гармат і з ручної зброї люто стріляли, і полковника військ наших Урнея та інших добрих офіцерів і з 400 рядових побили. Бачачи це, відряджений з військами нашими полковник з відрядженим від тебе, підданого нашого, на з'єднання з ним полковником Галаганом і командою його з козаками (вони при тому вірно й мужньо службу свою нам виявили), змушені були те місто штурмувати і з допомогою Всевишнього здобули його штурмом сього травня 14 дня, і їх, бунтівників запорожців, побили й у полон побрали. І так ті лихі богопротивні зрадники й бунтівники й руйнівники спокою в малоросійському краю давно заслужену за свої лихі справи від Бога кару й помсту слушно дістали і тієї своєї загибелі самі суть винуватці: про що ми, великий государ, наша царська величність, вирішили тобі, вірному нашому гетьманові Івану Іллічу Скоропадському й усім нашим підданим малоросійського народу духовним і світським сією нашою великого государя грамотою для повідомлення оголосити; при цьому вам наказуємо, якщо з тих запорожців, котрі пішли до зрадника Мазепи чи з тих, що втекли при здобутті Переволочної, Січі й інших місць, будуть десь у Малоросії переховуватися, і тих з вірності вашої до нас, великого государя, звеліти як зрадників розшукувати, ловити й приводити до полковників і сотників, а їм присилати до нас, великого государя, чи до тебе, підданого нашого гетьмана, крім тих, котрі з тих-таки запорожців самі приходитимуть і вини свої приноситимуть, і їх тобі, підданому нашому гетьманові, приймати й приводити до присяги, і вини їхні віддавати. І сю нашу великого государя грамоту у Війську нашому Запорізькому й у всій Малій Росії в містах, містечках і в селах прочитати, і біля церков для оголошення всім приби-

Битва
під Головчином
1708 р.
Гравюра.
XVIII ст.

вати наказали, аби про те всім було відомо. Дано в обозі нашому при Полтаві літа Господнього 1709, травня 26 дня держави нашої 28 року» [38].

Того самого дня, себто травня 26, коли Скоропадському надіслали цей наказ царя, канцлер граф Головкін писав від себе з обозу під Полтавою листа гетьманові й у тому листі сповіщав, що до його вельможності послали кількасот примірників друкованих універсалів з викладом «зради й противенств злісних запорожців, відрядження війська до них царської величності і здобуття їхньої Січі тим військом». Писані універсали мали бути прочитані прилюдно всій генеральній старшині й полковникам; а друковані мали бути розіслані українському народові, щоб усі знали, що «ті зрадники й бунтівники запорожці самі у своїй погибелі винні» [39].

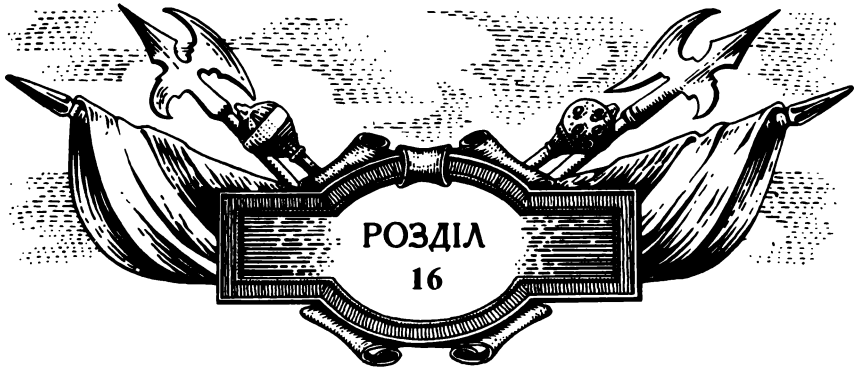
Одного з головних винуватців зруйнування Чортомлицької Січі, полковника Гната Галагана, за «вірні служби свої» цареві нагородили селом Боровицею й іншими селами в Чигиринському полку й селом Вереміївкою [40], а понад те цар обіцяв йому особливу милість «кількасот карбованців грошей», для отримання яких київський губернатор князь Дмитро Голицин (1713 року, грудня 24 дня) наказував гетьманові Івану Скоропадському видати Галагану проїжджого листа до Санкт-Петербурга. Цар Петро Олексійович, приїхавши після полтавської перемоги до Києва, наказав князеві Голицину «мати над Галаганом опіку, тримати його в охороні і у вимогах, що буде просити, чинити йому допомогу» [41].

[38] Архів МЗС, малоросійські справи, 1709 р., зв. 28, № 36; *Голиков.* Дополнения к деяниям Петра Великого. Т. 8. С. 243—250; *Бантыш-Каменский* Д. История Малой России. Т. 4. С. 186—193; *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 239—300. У Голикова, Каменського й Маркевича ця грамота надрукована неповно і з великими спотвореннями.

[39] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 133.

[40] Останню дали йому 1713 року.

[41] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 56.

РОЗДІЛ 16

ОБЛОГА КОРОЛЕМ КАРЛОМ XII, ГЕТЬМАНОМ МАЗЕПОЮ І КОШОВИМ ГОРДІЄНКОМ МІСТА ПОЛТАВИ. — ВТЕЧА КАРЛА, МАЗЕПИ Й ЗАПОРОЖЦІВ З-ПІД ПОЛТАВИ. — СКРУТНЕ СТАНОВИЩЕ ШВЕДІВ І КОЗАКІВ ПІД ЧАС ВТЕЧІ. — МІСЦЕ ПЕРЕПРАВИ ШВЕДІВ І КОЗАКІВ З ЛІВОГО НА ПРАВИЙ БЕРЕГ ДНІПРА.— ВТЕЧА КОРОЛЯ, ГЕТЬМАНА Й КОШОВОГО ЧЕРЕЗ ДИКІ ПОЛЯ ДО РІКИ БУГУ.— ОБОВ'ЯЗКИ, ПОКЛАДЕНІ ЦАРЕМ НА ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО ЩОДО ЗАПОРОЖЦІВ.— ПРИЗНАЧЕННЯ РАДНИКОМ ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО СТОЛЬНИКА ІЗМАЙЛОВА І НАКАЗ ОСТАННЬОМУ ЩОДО ЗАПОРОЖЦІВ. — ЗВЕРНЕННЯ ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО ДО ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА І ВІДПОВІДЬ КОШОВОГО ОТАМАНА КИРИЛЕНКА СКОРОПАДСЬКОМУ. — СКАРГА ЗАПОРОЖЦІВ ГЕТЬМАНОВІ СКОРОПАДСЬКОМУ НА ВАРВАРСЬКІ ВЧИНКИ ЩОДО КОЗАКІВ ПОЛКОВНИКА ГАЛАГАНА.— ДОЛЯ ЗАПОРОЖЦІВ, ЯКІ ВТЕКЛИ З СІЧІ З ОТАМАНОМ БОГУШЕМ І З ГОРДІЄНКОМ. — ДОГОВІР ОСТАННІХ З ТУРЕЦЬКИМ СУЛТАНОМ І ГЕТЬМАНОМ ОРЛИКОМ У БЕНДЕРАХ.

Пробувши вже понад півроку в межах України й маючи на увазі подальшу боротьбу з російським царем, шведський король Карл XII побажав, врешті, здобути вигідний опорний пункт, щоб укріпитися в ньому, і зупинив свою увагу на місті Полтаві. За словами українського історика, думку про оволодіння містом Полтавою підкинули Карлові XII запорізькі козаки з кошовим отаманом Гордієнком, котрі ручалися королеві за щасливий кінець справи під Полтавою [1]. На цьому ж наполягав і гетьман Мазепа, висловлюючи королеві ті міркування, що, здобувши місто, він отримає «багато продовольства, грошей і сукон» і що тоді «становище шведів зміниться на ліпше». У Полтаві на той час перебував комендант міста полковник Іван Степанович Келлін з російськими регулярними військами, яких налічувалося 4200 чоловік, і з 2600 озброєними жителями. Головна квартира шведів на той час була в містечку Опішні вище Полтави, але частина на чолі з королем наприкінці березня підступила до Полтави з правого берега ріки Ворскли й зупинилася неподалік від самого міста [2]. З першого до четвертого квітня шведи намагалися здобути Полтаву прямою силою, але не досягли успіху й вирішили влаштувати біля неї земляні укріплення і за їх допомогою наблизитися з гарматами до міста. Зі шведами були й запорожці. Спорудженням земляних укріплень займалися шведські артилеристи й дві батареї піхоти; велику допомогу надавали в цьому випадку шведам запорожці. На всі приступи шведів обложені відповідали мужнім опором. В той же час російська армія під началом князя Меншикова стояла

[1] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 4. С. 20.

[2] *Пузыревский А.* Развитие постоянных регулярных армий. С. 303.

на лівому березі ріки Ворскли й намагалася дрібними нападами на неприятеля турбувати шведів. Цар Петро Олексійович доти був у місті Воронежі й, довідавшись про рух шведів до міста Полтави, послав наказ фельдмаршалові Шереметєву, який усе ще стояв у Говтві, поквапитися до Полтави і з'єднатися з Меншиковим. Шереметєв не забарився виконати царський наказ і підкріпив своїми силами князя Меншикова. Наприкінці травня вся російська об'єднана армія зайняла позицію в селищі Крутий Берег на лівому березі Ворскли, а 4 червня прибув у табір і сам цар Петро Олексійович.

Тим часом до середини травня шведи за допомогою запорожців спорудили траншеї до контрескарпу біля самого міста. Травня 27 дня комендант Полтави влаштував вилазку проти саперів у траншеях, відкинув їх назад і вбив лейтенанта з кількома солдатами й запорожцями. Але тут на допомогу саперам у траншеях наспів один із шведських полків, і росіяни квапливо відійшли, втративши кілька чоловік. Запорожці, котрими шведи так вигідно користувалися для земляних робіт, з того дня вже неохоче поверталися у траншеї [3]. Червня 17 дня шведського короля під час огляду російських позицій уздовж правого берега ріки Ворскли тяжко поранило, тому вирішальний штурм міста шведами почався тільки 21 червня. Жителі міста вчинили при цьому шведам такий опір, що ті, попри цілоденний бій, не змогли поконати росіян і зосередилися біля північної частини міста, залишивши у траншеях запорожців. За цей час російська армія залишила свою позицію біля лівого берега Ворскли, у Крутому Березі, піднялася вгору Ворсклою, переправилася з лівого на правий берег ріки між Петрівкою і Семенівкою і потім стала під Малими Будищами біля Полтави. Червня 22 дня о другій годині ранку Карл XII рушив війська, аби рішуче атакувати місто Полтаву й видерти її з рук росіян. В цей день запорізьких козаків разом з кількома шведськими полками залишили позаду для прикриття шведського обозу й земляних облогових робіт [4]. Але цей приступ до Полтави був уже останнім. Червня 27 дня був день славний для Петра і для всієї Росії, але згубний для Карла XII і для всієї Швеції [5].

Змучений, поранений шведський король, котрого силою винесли з поля бою, всупереч бажанню всадовили в карету, мордований душевними тривогами й жахливим фізичним болем, забувши про себе, з тривогою питав лише про долю вюртемберзького принца Максиміліана, який був з ним у поході, і свого першого міністра графа Піпера. «Вони в полоні, государ, в полоні у росіян». «В такому разі краще вмерти у турків,— вперед!..» Словом «вперед» усе було сказане: цим король означив, що сквапліва втеча — єдиний порятунок від загрозливої для нього небезпеки потрапити в руки росіян. З королем було кілька чоловік запорожців, котрі поклялися йому щасливо переправити його через Дніпро й доставити через дикі поля в межі Туреччини. Шлях для втечі обрали уздовж правого берега ріки Ворскли, що впадала у Дніпро майже на 100 верст нижче Полтави. В гирлі її на той час була фортечка Переволочна. Фортечка Переволочна була в куті, утвореному при впадінні у ріку Дніпро ріки Ворскли. Простір між двома ріками сам по собі був невеликим, до того ж його звужувала височина, що насунулася близько до берега. А всю місцевість, де була Переволочна, зі сходу обмивала ріка Ворскла, з північного заходу ріка Псьол, з півдня ріка Дніпро; болота й трясовини, що підходили до Дніпра, робили все місце украй незручним для переправи. До того ж і Дніпро навпроти Переволочної був надто швидким і сягав до півмилі завширшки. Ні сам король, ні його найближчі порадники не були

[3] *Adlerfeld G.* Histoire militaire de Charles XII. V. 3. P. 445.

[4] Там же. P. 458.

[5] Подробиці Полтавської битви не стосуються історії запорізьких козаків. Про саму битву можна знайти точну відповідь у «Журналі» Петра Великого (т. 1); у творі Богдановича «Замечательнейшие походы Петра Великого и Суворова (СПб., 1846); у книзі Павловського і Старковського «Полтавская битва» (Полтава, 1895).

знайомі з особливостями цієї місцевості і не подбали про попередній огляд переправи через Дніпро. Навпаки, російський цар Петро, бажаючи попередити всіляку можливість переправи свого ворога через Дніпро, ще за кілька днів до битви наказав забрати від Переволочної всі човни й судна, а саме місто спалити. Отож коли Карл і Мазепа прибули до Переволочної, вони застали там лише дим над руїнами й зовсім безлюдну місцевість на кілька верст довкола.

Першим прискакав до Дніпра гетьман Мазепа й відразу поквапився переправитися через Дніпро: він віз із собою кілька мішків срібла і дві бочки золота, крім того безліч іншого «добра». Червня 27 дня, о четвертій годині дня Мазепа з кількома своїми однодумцями сів у човни й почав переправлятися з лівого на правий берег ріки. Та оскільки з ним було багато скарбів, човни * його почали тонути, й Мазепа наказав кидати гроші за борт і так «майже три долі» того багатства опинилося на дні Дніпра [6]. Разом з Мазепою переправилася й частина запорізьких козаків.

Слідом за Мазепою прискакали до Дніпра окремі загони розбитих шведських полків.

Шведи для переправи через Дніпро знайшли десь на Ворсклі пором і пригнали його на Переволочненський перевіз. На цей пором почали сідати шведські солдати й переправлялися на протилежний берег Дніпра. Інші для цього ж ламали обозні вози, кидали дошки в ріку й, лежачи на них, намагалися подолати ріку вплав. Деякі кидали в Дніпро колеса й на колесах пускалися уплав. Погано вміючи плавати і не можучи справитися з плином річкових хвиль, шведські солдати зазнавали великої небезпеки втонути, але всюди їм надавали велику допомогу запорізькі козаки. Одні з запорожців сідали верхи на своїх коней і сміливо пускалися на них уплав, а коли ті стомлювалися, хапалися за гриви коней і, допомагаючи у воді шведам, витягали їх на протилежний берег ріки. Інші з них нашвидку робили плоти, прив'язували тонкі мотузки до одного кінця кожного плота, а другий кінець затискали у своїх міцних зубах і так перепливали Дніпро.

Карл XII. Гравюра. XVIII ст.

* В ориг. «люди».

[6] *Ригельман А.* Летописное повествование. Т. 3. С. 83; *Голиков И.* Дополнения к деяниям Петра Великого. Т. 17. С. 19.

Пізно вночі 30 дня до місця переправи шведів прибув і сам король. Він віз з собою срібний столовий посуд і великі суми грошей, збільшені щойно зібраною в Саксонії контрибуцією. З королем було від двох до трьох тисяч чоловік охорони, в тому числі й запорізьких козаків. Для переправи короля зв'язали докупи два човни й на цьому поромі переправили короля разом з каретою [7]. Карету короля поставили так, що її передні колеса стали в одному човні, а задні — в другому. Щоб не віддати здобичі й гармат в руки ворогів, Карл наказав спалити обоз на лівому березі Дніпра, а гармати скинути в Дніпро. Біля короля вмістилося 12 чоловік драбантів, і опівночі всі відштовхнулися від лівого берега ріки [8].

Щойно король устиг переправитися за Дніпро, а вже наступного дня, червня 30, біля Переволочної з'явився Меншиков з дев'ятитисячним загоном, висланим навздогін слідами втікачів. Росіяни застали на лівому березі зо 16—17 тисяч шведів, в тому числі 220 запорізьких козаків, і висловили вимогу, щоб неприятель здався на певних умовах російському цареві. На питання шведського генерала Крейца, які це умови, князь Меншиков відповів, що всі шведи як військовополонені повинні скласти зброю і здати припаси, крім одягу й особистої власності; але з-поміж них виключаються запорожці й інші зрадники російському цареві [9].

У журналі Петра Великого про події у Переволочній при лівому березі Дніпра сказано таке: «30-го дня государ за неприятелем-таки свій шлях розпочав, і хоч усілякі зусилля докладалися, аби неприятеля якомога швидше наздогнати, але того не могли до 30 червня наздогнати, котрого дня його неподалік від Переволочної під горою при ріці Дніпрі розташованого, знайшли, і від узятого в полон полкового квартирмістра й кількох волохів довідалися, що король шведський до того за три години з кількастами вершників через Дніпро переправився з великими труднощами... А зрадник Мазепа з кількома сотнями своїх однодумців-козаків ще перед королем за Дніпро переправився й пішов у турецьку землю» [10].

[7] За Рігельманом, король для власної переправи наказав розвалити в Переволочній церкву й кілька будівель і зробити з колод пліт (*Ригельман А.* Летописное повествование. Т. 3. С. 83; Записки Одесского общества. Т. 3. С. 310).

[8] Де саме переправлялися втікачі через Дніпро — на це є дві відповіді. За однією, переправа відбулася в самій Переволочній (*Fryxel.* Lebensgeschichte Karls XII. B 1. S. 179, 181), за другою — на три версти на захід від Переволочної, біля нинішньої сл. Тахтаєвої, на тому ж березі Дніпра, де й Переволочна; біля Тахтаєвої Дніпро порівняно неглибокий, всипаний невеликою кількістю піщаних острівців і не ширший однієї версти (Записки Одесского общества. Т. 3. С. 310). Див. також «Записки» Манштейна (М., 1823. Т. 1. С. 227). Навпроти Переволочної на правому березі Дніпра є с. Дніпровокам'янка, заснована в середині XVIII ст. Навпроти Тахтаєвої є відкрите піщане пустище, а на 2 версти нижче — давнє селище Мишурин Ріг. Дніпро між Переволочною і Дніпровокам'янкою ширший, ніж між Тахтаєвою і пустищем, але тут на ньому розміщені паралельно, на всю ширину, від берега до берега три великі острови, що дуже зручно для переправи; навпроти Тахтаєвої Дніпро хоч і вужчий, ніж навпроти Переволочної, але на ньому є два острови й вони розташовані при лівому березі. Місцевий переказ свідчить про переправу навпроти Дніпровокам'янки, якої тоді ще не існувало. На цю думку наштовхує ще й та обставина, що в дніпровокам'янській ділянці уздовж Дніпра не давніше як 60 років тому існували непрохідні ліси. А саме таких лісів і потребували втікачі: їх вони потребували більше, ніж зручної переправи, аби сховатися від страшної погоні росіян. Пруський історик Сілтман оповідає про в'язкий і болотистий грунт правого берега Дніпра, на який ступили шведи при переправі; це радше стосується місця, де стоїть Дніпровокам'янка, ніж піщаного пустища вище Мишуриного Рогу.

[9] *Голиков И.* Дополнения к деяниям Петра Великого. Т. 3. С. 116, 117; *Fryxel.* Lebensgeschichte Karls XII. Braunschweig, 1861. B. 1. S. 186.

[10] Журнал Петра Великого. Т. 1. С. 217.

Липня 1 дня до Переволочної прибув сам цар і відразу ж вислав загін російського війська під командою князя Григорія Волконського за Дніпро для переслідування Карла й Мазепи.

Того ж дня опівдні запропоновані шведам умови капітуляції були прийняті ними й негайно стали відомими по всьому табору. Запорізькі козаки, котрі залишилися зі шведами, передбачаючи свою долю, вирішили краще втопитися у Дніпрі, аніж віддатися росіянам на місці. Кидаючись масами у Дніпро з надією переплисти його, запорожці не всі могли подолати течію хвиль і переважно потонули в ріці. Втім деякі з них зуміли переплисти Дніпро і врятуватися від переслідування російських військ [11]. Але ті з запорожців, котрі чи не встигли кинутися в ріку, чи не зважилися зробити це, потрапили в російський полон і були жорстоко страчені за наказом царя. Цар, страшенно роздратований запорізькими козаками, вигадував найвитонченіші страти для них: одних із запорожців він звелів колесувати; інших, котрі перевдяглися у шведські мундири й тому початково зберегли життя, наказував безжально поколоти багнетами [12]; третіх звелів закувати в кайдани й у віддалені місця Сибіру заслати. Помилували певну кількість простих козаків, котрі самі з'явилися повинитися до царя. Таких зібралося до липня сьомого дня до 15000 чоловік. Зголоднілі, вимучені страхом, вони довго переховувалися після Полтавської перемоги по різних нетрях і лісах, і з'явилися до Петра в день його тріумфу над переможеним ворогом і віддалися на волю царя. Цар, зворушений тяжким становищем бідолах, вибачив їм провину й задовольнився тільки тим, що позбавив їх козацького звання й наказав розмістити по різних українських селах [13].

Така сама лиха доля спіткала й тих запорожців, котрих захопили полковники Яковлєв і Галаган у самій Січі: кожного десятого з них наказали стратити, а інших на каторжні роботи до Сибіру заслати. Водночас стратили десятого з 24 козаків, котрі намагалися вчинити напад на місто Кременчу, але були схоплені Данилом Апостолом, полковником Миргородського полку. Потім з уцілілих з цих 24 чоловік і решту не

Карл XII при переправі через Дніпро. Гравюра О. Зубчанинова з картини Седерштрома. XIX ст.

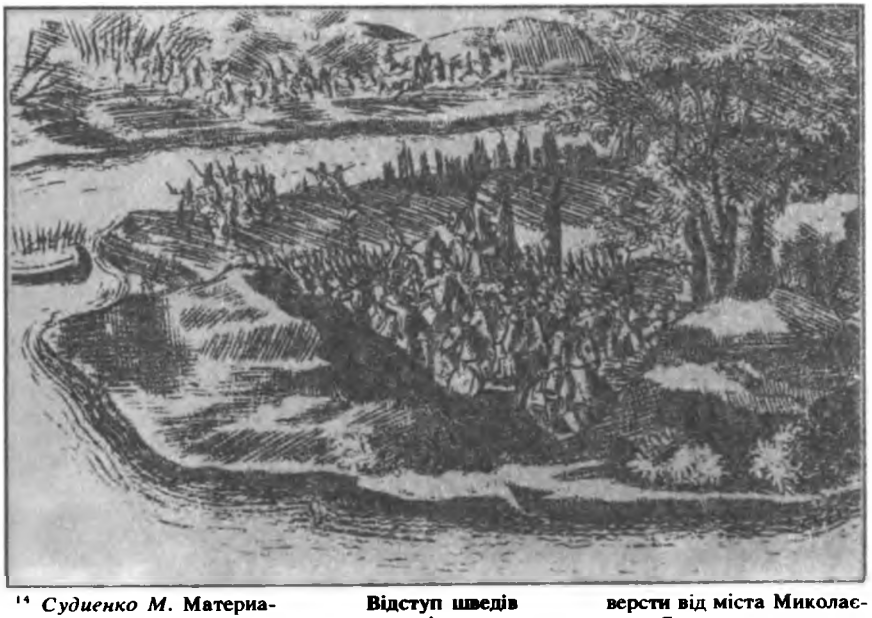
[11] *Голиков И.* Деяния Петра Великого. Ч. 3. С. 116, 117.

[12] *Fryxel.* Lebensgeschichte Karls XII. B. 1. S. 189.

[13] *Голиков И.* Дополнения к деяниям Петра Великого. Т. 16. С. 53.

помилували й за наказом графа Головіна «на пострах іншим зрадникам» віддали на страту, при чому з усіх способів страти вибирали найлютіший — садовили на палю. Втім, незважаючи на всі жахи, яким піддавали запорожців, навіть серед Мазепиних і Гордієнкових утікачів у Туреччині знаходилися бажаючі повернутись на Україну. Наприклад, син переяславського полковника Федір Мирович просив вибачення за свою провину й висловив бажання разом з певною кількістю запорізьких козаків, які були при ньому, перейти до царя, але з умовою, що всіх їх залишать цілими й неушкодженими у своєму здоров'ї й майні [14]. Але такий перехід чомусь не стався.

Тим часом ті з запорізьких козаків, котрі зуміли втекти з Карлом за Дніпро, не полишали своїх послуг як йому самому, так і його солдатам. Особливо потребували їх шведи в тій мертвій пустелі, яка починалася від правого берега Дніпра і йшла до лівого берега Бугу. Люди тих часів називали її дикими полями. Шведи під час своєї втечі мусили триматися найменш прохідних місць, аби їх не викрила російська погоня, і в цьому випадку, без керівництва запорожців, могли б загинути в степу, як у піщаній Сахарі бедуїни без «лауч». Під час походу шведів дикими полями до них поступово прибували козаки, котрі встигли переправитися в різних місцях через Дніпро й утекти від росіян у степ. Переправившись через Дніпро, втікачі попрямували спочатку просто на захід, на теперішні селища Шведське при річці Омельнику й Хорошеве при річці з тою ж назвою і на місто Олександрію; потім, перейшовши через верхів'я Інгульця, повернули на південний схід вододілом між Інгульцем та Інгулом і так, поступово ухиляючись від Інгульця до Інгулу, рухались до нижньої течії Бугу (на теперішні села Швединівку, за сорок верст від Олександрії, другу Швединівку, за 21 версту від першої, Решетилівку, Полтавку й Піски). На 25 верст нижче гирла Інгулу, при теперішньому с. Федорівці (Святотроїцькому) втікачі стали табором і потім наблизилися до самого Бугу. Біля Бугу запорожці показали шведам добру криницю з прісною водою й поставили над нею варту, не дозволяючи каламутити в

Відступ шведів після Полтавської битви. Гравюра. XVIII ст.

[14] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 158; *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. С. 669.

[14а] Припускають, за три версти від міста Миколаєва у Спаську.

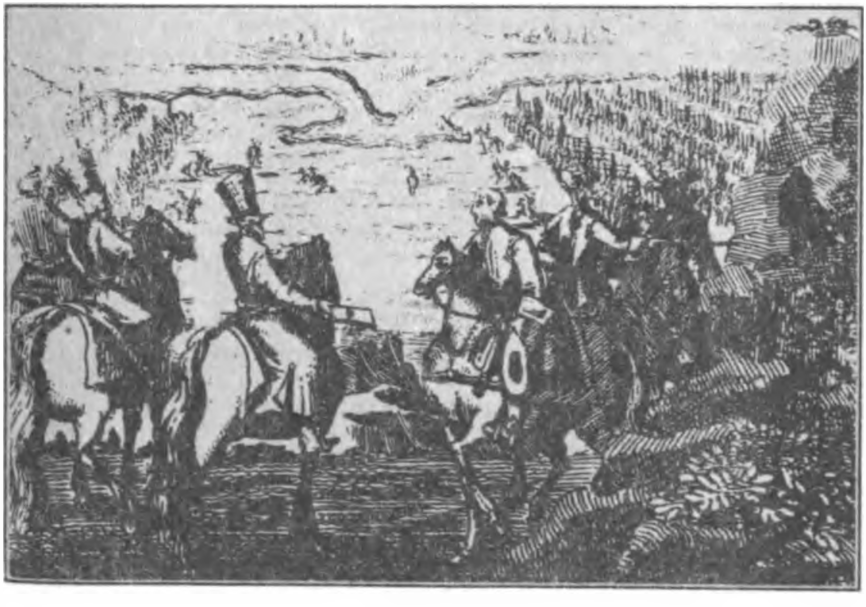
[15] Ймовірно, того часу стосується звістка про напад запорожців «потай»

ній воду, аби зберегти її чистою для короля [14а]. Липня 7 дня шведи почали переправлятися через ріку Буг з піщаного рогу, Російської коси, при лівому березі ріки, на піщаний ріг, Волоську косу, на правому березі. Разом із шведами прискакали до ріки Бугу запорожці й липня 7 дня почали переправлятися з лівого на правий берег, але не встигли всі переплисти ріку, як їх наздогнав князь Григорій Волконський з полком солдатів, отож вони врятувалися втечею у якесь потаємне місце в степу [15]. Досягнувши міста Очакова, запорожці розділилися на дві частини, й одна їх частина була відпущена королем і повернулася додому, а друга частина пішла за ним до Бендер. Скільки було всіх запорожців з королем Карлом, невідомо; але вважається, що їх кількість сягала якщо не чотирьох, то трьох тисяч чоловік [16].

Після виходу з України шведів і після піддання Мазепи анафемі новий гетьман Іван Ілліч Скоропадський липня 17 дня подав на затвердження государеві дев'ять статей, на підставі яких Україна входила до складу Великої Росії. У сьомій з цих дев'яти статей ішлося й про запорожців: «Хоч і добре те, що прокляті запорожці через зраду втратили Січ; але українці користалися звідти сіллю, рибою і звірями; тому просимо, аби нам дозволили їздити туди по здобич і щоб ні кам'янозатонський воєвода, ні гарнізон не чинили промисловцям кривд і перепон».

Але цар Петро Олексійович, який бажав заборонити всілякі зносини українців з запорожцями, на таку статтю дав негативну відповідь: «Щодо цього буде зроблене остаточне визначення згодом, а тепер того дозволити неможливо, бо під цим приводом бунтівники запорожці можуть загніздитися на попередніх місцях і влаштувати бунтівничі зібрання» [17].

На початку 1710 року відбулося затвердження пунктів, на підставі яких гетьман Скоропадський був прийнятий під високодержавну руку государя, при чому було оголошено, що для відвернення на майбутні часи зради з боку гетьмана біля нього затверджували особливого з великоросіян чиновника, який був наче очима й вухами государя. Таким чиновником

Капітуляція шведів під Переволочною. Гравюра. XVIII ст.

на містечко Ягорлик Рашківської сотні і про захоплення ними у свої руки тамтешнього губернатора (*Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 141, 142).

[16] Записки Одесского общества. Т. 3. С. 321.

[17] *Ригельман А.* Летописное повествование. С. 90.

того разу був царський стольник і суздальський намісник Андрій Ізмайлов. Ізмайлову наказали керувати, спільно з гетьманом, справами України; а з огляду на минуле заворушення в українському краю й бунту в Запорізькому Війську йому звеліли «збройною рукою перешкоджати селитися запорожцям знову в Січі чи в іншому якомусь місці» [18].

Тим часом Запорізьке Військо після розгрому Чортомлицької Січі під проводом свого отамана Якима Богуша квапливо склало свої статки й уцілілу зброю на дуби й потаємними єриками, затоками, річками й гілками втекло вниз Дніпром у турецькі землі, де оселилося Січчю при урочищі Олешках і Кардашинському лимані. В урочищі Олешках запорожці прожили 19 років і звідти повернулися знову на річку Чортомлик, де просиділи два роки. З Чортомлика козаки знову спустилися вниз і тоді сіли Січчю на гирло річки Кам'янки, яка впадає у Дніпро, звідки потім, уже 1734 року, повернулися в межі Росії й оселилися на гілці Підпільній, на п'ять верст нижче старої Січі на Чортомлику.

Так оповідає про це оригінальний запис кошового отамана Івана Малашевича, складений 1734 року, себто 25 років опісля згаданої події, написаний з метою передати це свідчення «на потомну пам'ять поколінню» й запечатаний оригінальною військовою печаткою [19].

Переказ каже, що залишаючи Січ, запорожці найбільше шкодували за своєю святої Покрови січовою церквою: «Все ми добре, панове, зробили, все незле вчинили, але одне не гаразд учинили, що церкву свою покинули. Та що ж тепер діяти? Хай береже її божа матір! І божа матір зберегла її: москалі до неї, а вона від них; вони до неї, а вона від них... Отак ходила-ходила, а потім перед самими очима їхніми й пішла в землю: вся, як є, з дзвіницею, хрестом, так і пірнула,— одна яма від неї лише зосталася» [20].

Але в Олешки пішла тільки мала частина запорожців; а більшість їх утекла разом з королем Карлом і гетьманом Мазепою від Дніпра через західні границі колишніх запорізьких вольностей, дійшла до міста Очакова і звідти пішла в турецьке місто Бендери.

1710 року, квітня 5 дня, вже після смерті Мазепи [21], під містом Бендерами у присутності кошового отамана Костянтина Гордієнка, генерального українського писаря Пилипа Орлика й послів від Запорізького Війська, «при Дніпрі зостаючого», відбулася велика козацька рада. На тій раді запорізькі й українські козаки визнали вищим протектором усього козацького війська шведського короля Карла XII, а генерального писаря при колишньому гетьманові Мазепі Пилипа Орлика оголосили гетьманом усієї України. При обранні нового гетьмана запорожці уклали з ним умови щодо подальшої долі України й Запоріжжя. Хоч умови цього договору між запорожцями й українським гетьманом і не були потім виконані і хоч уже під час складення їх дехто не вірив у можливість повного виконання укладених умов, але при всьому тому ці постанови повинні мати в очах кожного південно-російського історика особливу вагу. Річ у тім, що в них запорожці детально й уповні виразно виклали всі ті вимоги, які вони завжди мали на увазі й які вони висували частинами й у різний час усім гетьманам від часу Виговського й усім царям від часу царювання Олексія Михайловича. В них було викладено вповні весь ідеал політичних прагнень, які передові люди з Запорізького Війська бажали б втілити в Україні, а водночас і в Запоріжжі. Ці умови поділено на 16 пунктів і вони такі.

«1. Поневаж межи тремя добродітельми богословскими віра первенствует, теды в первом сем пункті о віри святой православной восточного исповіданія діло надлежит начати, которою, яко раз народ валечный

[18] *Соловьев С.* История. Т. 16. С. 37.

[19] Архів Московського відділу Генерального Штабу; справи кн. Потьомкіна-Таврійського, оп. 194, зв. 181, № 5.

козацкій, за владінія еще каганов козарских в столиці апостольской константинопольской просвіщенный зостал, так и тепер непорушимо в оной триваючи, жадным иновіріем никогда не колебался. И не тайно есть, же славной памяти гетман Богдан Хмельницкій з Войском Запорожским ни за

Богдан Хмельницький та Іван Скоропадський. Фрагмент розпису в успенському соборі Києво-Печерської Лаври. 20—30-ті роки XVIII ст.

[20] *Эварницкий Д.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПб, 1888. Т. 2. С. 91—92.

[21] Мазепа помер 22 серпня 1701 року, й тіло його спочивало спочатку в Галаці, а потім у столиці Молдавії Яссах.

что иншое, опрочь прав и вольностей войсковых, унялся и праведную против Річи Посполитой польской воздвыгнул войну, тилко, во-первых, за віру святую православную, якая розними тяжестями насильствована была от власти польской до уніи з костелом римским, а по искорененіи иновірія з отчизны нашой не для чого иншого з тым же Войском Запорожским и народом малоросійским в протекцію государства московского удался, и доброволне поддался, тылко для самого единовірія православного. За чим теперешній новообранный гетман, когда Господь Бог, крішкій и сильный в браніх, пособит щастливым оружіем наяснійшого короля, его милости шведского, свободити отчизну нашу, Малую Россію, от невольничого ярма московского, міет и повинен будет, во-первых, старатися и кріпко застановлятися, абы жадное иновіріе в Малую Россію, отчизну нашу, ни от кого не было впроважено, которое если бы где, чи то тайно, чили явне, могло показатися, теды, владою своею, должен будет оное искоренять, проповідатися и разширятися оному не допускати, иновірцем сожитія на Україні, а найбарзій зловірію жидовскому, не позоляти, и на тое всі старанья ложити, жебы едина віра православная восточного исповіданія, под послушенством святійшого апостольского фрону (!) константинопольского, вічне утвержена была, и з помноженьем хвалы божой, церквей святых, а з цвіченьем в науках вызволіоных сынов малороссійских, разширялася, и яко крин в терніи, межи окрестными иновірными панствами процвітала. Для большой зась поваги первоначального в Малой Россіи престола митрополитанского Кіевского и для знатнійшого діл духовних управленія, міет той же ясневельможный гетман, за высвобожденьим отчизны от ига московского, справити у столиці апостольской константинопольской, екзаршескую первобытную власть, чтоб через тое обновилася реляція и послушенство синовское до помянутого апостольского константинопольского фрону (!), от которого проповідію евангельскою в віри святой кафолической просвіщена и змоцнена быти удостоилася.

2. Яко всякое панство цілостію границ ненарушимою состоится и утверждается, так и Малая Россія, отчизна наша, жебы в своих границах, пактами от Річи Посполитой польской и от государства московского стверженных, найбарзій в тим: которые по ріку Случ, за гетманства славной памяти Богдана Хмельницкого от тоей-же Річи Посполитой польской области гетманской и войску поступлены, вічне отданы и пактами обварованы зостали, не была згвалчена и нарушена, міет и тое ясневельможный гетман при трактатах найяснійшого короля, его милости, шведского, старатися и кріпко, сколько Бог силы и разуму пошлет, застановлятися, где будет належати, а найпаче суппліковати о тое до наяснійшого маестату, его королевского величества шведского, яко оборонцы и протектора нашего, чтоб его величество не допускал никому не тылко прав и вольностей, лечь и границ войсковых надвережати * и себі привлащати. Над то повиновен будет тот же ясневельможный гетман, по скончению, дай Боже, счастливом войны, упросити у королевского величества шведского такого трактату, чтоб его величество и его сукцесорове, найяснійшіе короли шведскіе, вічными протекторами Украины титуловалися и самим ділом зоставали, для большой кріпости отчизны нашой и для захованья оной цілости в правах наданых и границах. Так теж и о тое должен будет ясневельможный гетман до найяснійшого королевского маестату суппліковати, абы у трактатах его величества з государством московским было тое доложено, чтобы, як невольников наших, на сей час в государстві московском найдуючихся, по скончению войны, нам свободных возвращено, так и всі починеные в нынішную войну на Украині шкоды, нагорожено и слушне от Москвы пополнено; а особливе о тое просити и старатися у наяснійшого королевского величества повинен, жебы невольни-

* Порушувати, пошкоджувати *(пол.)*.

ков наших, в панстві его ж величества зостаючих, всіх свобождено и нам возвращено.

3. Поневаж нам всегда пріязнь сусідская панства крымского есть потребна, от которого помощи не раз Войско Запорожское до обороны своей засягало, теды, иле под сей час возможно будет, міет ясневельможный гетман и найснійшого хана, его милости, крымского чрез послов старатися о обновленье давнего з панством крымским братерства, коллегаціи * военной и подтверженье вічной пріязни, на которую бы окрестные панства заглядуючися, не дерзали порабощенія себі Украины желати и оную в чом-колвек насильствовати. По скончены зась войны, когда Господь Бог пособит, при желаемом и помыслном нам покою, новообранному гетману на своей осісти резиденціи, тогда кріпко и неусыпно постерегати того должностію уряду своего обовязан будет, абы ни в чом з панством крымским пріязнь и побратимство не нарушилось через своевольных и легкомыслыных з нашей стороны людей, которые обыкли не тылко сусідскую згоду и пріязнь, лечь и союзы мирние рвати.

4. Войско Запорожское низовое, яко несмертельную собі славу многими рыцерскими отвагами на морі и на земли заслужило, так и не меншими наданнями обогащено было для общего своего пожитку и промыслов, лечь кгды государство московское, вынаходячи розных способов до утисненья и знищенья оного построило на власных войсковых кгрунтах и угодіях то городы Самарскіе, то фортецы на Дніпрі, чим, хотячи в промыслах рибных и звіриных тому ж Войску Запорожскому низовому перешкоду учинити, незносную шкоду, праволомство и утеменженье ** учинило. На остаток гніздо войсковое, Січ запорожскую, военным наступленіем разорило. Прето по скончанью, дай Боже, счастливом войны (естьли тепер помянутое Войско Запорожское тых кгрунтов своих и Дніпра от насильства московского не очистит и не удовольнит), повинен будет ясневельможный гетман, при трактованью найснійшого короля его милости шведского з государством московским о покою о тое старатися, жебы Дніпр от городков и фортец московских, також и кгрунта войсковые от поссессіи московской очищены и до первобытной области Войска Запорожского привержены были, где впредь никому ани фортец строити, ани городков фундовати, ани слобод осажувати, ани яким-же колвек способом тых войсковых угодій пустошити, не тылко не міет ясневельможный гетман позволяти, лечь и до обороны оных обовязан будет Войску Запорожскому низовому всякую помочь чинити.

5. Город Терехтемиров, поневаж здавна до Войска Запорожского низового належал и шпиталем оного назывался, теды и теперь, за освобоженьем, дай Боже, отчины от московского подданства, міет ясневельможный гетман тот же город Войску Запорожскому низовому зо всіми угодіями и з перевозом на Дніпрі, там зостаючим, привернути, шпиталь в оном для старинных зубожалых и ранами скалеченных козаков коштом войсковым построити, и отколь міет им быти пища и одежа, промысл; также Дніпр увесь згори от Переволочной вниз, перевоз Переволочанскій и самый город Переволочную с городом Келебердою и ріку Ворскло з млинами, в полку Полтавском знайдуючимися, и фортецу козацкую з приналежитостями повинен будет ясневельможный гетман и по нем будучіи уряду того гетманского наслідники, ведлуг давных прав и привилеев, при Войску Запорожском заховати, никому з власти духовной и свіцкой не допускаючи ізов *** там и не позволяючи на Днепрі от Переволочной вниз забивати и строити, станов и рыбных ловль заводити, особливе в полю ріки, річки и всякіе прикметы, аж по самой Очаков, не до кого иншого, тилко до Войска Запорожского низового, вічными часы міют належати.

* Приятельство *(лат.)*.
** Гноблення *(пол.)*.
*** Мова про язи, конструкції для риболовлі.

6. Если в панствах самодержавных хвалебный и состоянію публичному полезный заховуется порядок, же завше, як в бою, так и в покою отчыстом добре приватные и публичные обыкли отправоватися рады, в которых и самыи самодержцы притомностію своею продкуючи, не возбраняются соизволеніе свое под общое министров своих и совітников зданье и ухвалу подлагати, а чому ж бы в вольном народі таковый збавенный порядок не міл быти захован, который, любо в Войску Запорожском при гетманах перед сим, ведлуг давных прав и вольностей, непремінно содержался, однак, кгды нікоторіи Войска Запорожского гетмани, привлащивши собі неслушне и безправне самодержавную владу, узаконили самовластіем такое право: «Так хочу, так повеліваю», через якое самодержавіе, гетманскому урядови неприличное, уросли многіе в отчизні и в Войску Запорожском нестроенія, прав и вольностей разоренія, посполитые тяжести, насильные и накупные урядов войсковых распоряженья, легкое старшины енеральной, полковныков и значного товариства поваженье, прето мы, енеральная старшина, атаман кошовый и все Войско Запорожское договорили и постановили с ясневельможным гетманом, при елекціи его вельможности, такое право, которое міет быти вічне в Войску Запорожском заховано: абы в отчизні нашой первенствуючими были совітниками енеральная старшина, так респектом урядов их первоначальных, яко и уставичной при гетманах резиденціи; по ных зась обыклым порядком послідуючіи полковники городовіе подобным же публичных совітников характером почтены нехай будут; над то з каждого полку по единой значной старинной, благоразумной и заслужоной особі міют быти до общей рады енеральніи совітники, за согласіем гетманским избраны, з которыми всіми енеральными особами, полковниками и енеральными совітниками должен будет теперешный ясневельможный гетман и его сукцессорове о цілости отчизны, о добрі оной посполитом и о всяких діліх публичных радитися, ничого без их соизволенія и совіту приватною своею владою не зачинати, не установляти и в скуток не приводити. Для чого тепер, три елекціи гетманской, единогласною всіх обрадою и ухвалою назначаются при енеральные в каждом року рады, міючіеся в резиденціи гетманской отправовати: первая о Рождестві Христовом, другая о Воскресеніи Христовом, третія о Покрові Пресвятой Богородицы, на которие не тылко панове полковники з старшиною своею и сотниками, не тылко зо всіх полков енеральные совітники, лечь и от Войска Запорожского низового, для прислуханья ся и совітованья послы міют и повинни будут, за присланьем к себі от гетмана ординансу, прибувати, ничого назначенного термену не ухибляючи, где что-колвек будет от ясневельможного гетмана до общой бы рады предложено, о том всім благосовістно без жадных приватного своего и чужого порядку респектов, без душегубной зависти и вражды, совітовати обовязаны будут, так далече, жебы ничого не было в тых радых з уближеньем чести гетманской, з публичною отчизны тяжестію и разореніем, а, не дай Боже, и пагубою. Если бы зась опрочь тых вышреченных до енеральной рады назначенных терменов притрафлялися якіе публичные справы, скорого управленія, отпреставленія и отправленія потребуючіе, теды ясневельможный гетман моцен и волен будет з обрадою енеральной старшины таковые діла повагою своею гетманскою управляти и отправовати. Так же если бы якіе письма приключалися з заграничных постронных панств, до ясневельможного гетмана ординованные, теды оные мает его вельможность енеральной старшині объявити и ответы, якіе отписуватимутся, освідчати, не утаеваючи пред ними жадных корреспонденцій листовных, найбарзій заграничных и тых, якіе могут цілости отчистой и добру посполитому вредити. А жебы скутечнійшая была в секретных и публичных радах междоусобная ясневельможного гетмана з старшиною енеральною, з полковниками и енеральными совітниками поуфалость *, повинен будет каждый з ным, при обнятю своего уряду, на вірность и у отчизні на зычливость к рейментарови своему на захованье повинностей своих,

якіе-колвек до уряду чіего належатимут, формальную присягу ведлуг роты *, публичне ухваленой, выконаты. И если бы что противного, здоровного, правам и вольностям войсковым вредительного и отчизні неполезного усмотрено было в ясневельможном гетману, теды тая ж старшина енеральная, полковники и енеральные совітники, моцны будут волными голосами, чили то приватне, чили, когда нужная и неотвлочная потреба укажет, публичне на раді его вельможности выговорити и о нарушенье прав и вольностей отчистых упоминатися, без уближенья ** и найменшого повреженья высокого рейментарского гонору; о якіе выговоры не міет ясневельможный гетман уражатися и помсты чинити, овшем развращенныя исправити старатимется. Особливе енеральные совітники, каждый з ных на своем полку, з которого на радецтво изберется, силен будет совокупне з паном полковником городовым постерегати порядков и оные общим совітом управляти, застановляючися за крывды и тяжести людскіе. А яко енеральная старшина, полковники и енеральныи совітники повинны будут ясневельможного гетмана в должном міти почитаніи, належить ему выражати гонор и вірное отдавати послушенство, так и ясневельможному гетману взаимне шановати оных и за товариство, а не заслуг и предстоятелей,

Настя, дружина гетьмана Скоропадського. З сучасного портрета

* Формула присяги (з *лат.*).

** Зневага *(пол.)*.

работных, належит консервовати, не принуждаючи их умыслне, для пониженья особ, до публичного, неприличного и непоносного пред собою стоянья, опрочь того, где потреба укажет.

7. Если бы кто з енеральных особ, полковников, енеральных совітников, значного товариства и инных всіх войсковых урядников над той самой черни чи то гонор гетманскій дерзнул образити, чили в иншом яком ділі провинити, теды таковых проступцов сам ясневельможный гетман приватною своею помстою и владою не міет карати, лечь на суд войсковый енеральный таковую справу, чи то криминальную, чили не криминальную, повинен будет здати, у которого якій нелицемирный и нелицезрітельный падет декрет, такій должен всяк проступный понести.

8. Тые ж енеральные особы, уставичне при боку гетманском резидуючіе, всякіе справы войсковые, якіе до чіего чину и повинности будут належати, міют ясневельможному гетману доносити и деклярації отбирати, а не слуги приватныя домовыи, которых до жадных справ, докладов и діл войсковых не отправовати.

9. Поневаж перед сим в Войску Запорожском всегда бывали подскарбіи енеральныи, которыи скарбом войсковым, млынами и всякими до скарбу войскового належащими приходами и повинностями завідовали и оными за відомом гетманским шафовали *, теды и теперь таковый порядок общим договором установляется и непремінно узаконяется, абы за уволненьем, дасть Бог, отчизны нашой з ярма московского, увагою гетманскою и соизволеніем общим был обран подскарбій енеральный, человік значный и заслуженый, маетный и благосовістный, который бы скарб войсковый в своем дозорі міл, млынами и всякими приходами войсковыми завідовал и оные на потребу публичную войсковую, а не на свою приватную, за відомом гетманским, оборочал. Сам зась ясневельможный гетман до скарбу войскового и до приходов, до оного належащих, не иміет належати и на свой персональный пожиток употребляти, довольствуючися своими оброками и приходами, на булаву и особу его гетманскую належачими, яко то: индуктою **, полком Гадяцким, сотнею Шептаковскою, добрами почеповскими и оболонскими и иншими интратами ***, якіе здавна ухвалены и постановлены на уряд гетманскій; больш зась ясневельможный гетман маетностей добр войсковых не міет самовластно собі привлащати и иншым, мней в Войску Запорожском заслужоным, найбарзій чернцям, попам, вдовам бездітным, урядником, посполитым и войсковым мілким слугам своим гетманским и особам приватным, для респектов яких-колвек не роздавати. А не тылко до боку гетманского подскарбій енеральный поприсяжный для дозору скарбу войскового міет избиратися и где резиденція гетманская утвердится, там зоставати, лечь и в каждом полку два подскарбіи, также поприсяжныи, люде значныи и маетныи общою полковника, старшины войсковой и посполитой ухвалою повинны знайдоватися, которыи бы о полковых и о городовых приходах и посполитых поборах знали, оные в своем завідыванью и шафунку **** міли и каждого року порахунок з себе чинили. Якіе полковіе подскарбіи, міючи релацію до енерального подскарбего, должны будут в своих полках о належащих до скарбу войскового приходах знати, оные отбирати и до рук енерального подскарбего отдавати. Панове полковники зась не повинни также интересоватися до скарбцов полковых, контентуючися своими приходами и добрами, на уряд полковничій належащими.

10. Яко всяких во отчизні и Войску Запорожском порядков по должности уряду своего міет ясневельможный гетман постерегати, так найбарзій повинен будет и на тое пилное и неусыпное міти око, жебы людем войсковым и посполитым збытечные не чинилися тяжести, налоги, утеменженья ***** и здырства, для которых они, оставивши жилища свои, обыкли в прочку ити и в заграничных панствах спокойнійшого, легчайшого и помыслнійшого шукати себі помешканья. За чим абы панове полковники, сотники, атаманья и всякіе войсковые и посполитые урядники не важилися

панщизн и роботизн своих приватных господарских козаками и посполитыми людьми тыми, які ани на уряд их не належат, ани под их персональною державою зостают, отбувати до кошенія сін, збиранья з поль пашень и гаченья гребель примушати, в одиманью и кгвалтовном купленью кгрунтов насилія чинити, зг леда-якую вину зо всей худобы, лежачой и рухомой, обнажити, ремесников безплатежне до діл своих домашних приневоляти и козаков до посылок приватных заживати, повинен будет того ясневельможный гетман владою своею возбраняти, чого и сам, на добрый иншым, подручным себі, приклад, міет выстерегатися и не чинити. А поне-

Українські козаки початку XVIII ст. Сотник. Літографія. XIX ст.

* Тут розпоряджатися *(з пол.)*.
** Митний податок за ввіз товарів з Росії *(з лат.)*.
*** Прибуток *(з лат.)*.
**** Розпорядження *(з пол.)*.
***** Гніт, утиски *(пол.)*.

важ всякіе на людей вірных тяжести, утыски и здырства походят найбарзій от властолюбных накупнев, которіи, не фундуючися на заслугах своих, а прагнучи несытою пожадливостью для приватного своего пожитку урядов войсковых и посполитых, прельщают сердце гетманское коррупціями и оными втыскаются, без вольного избранія, над слушность и право, то на уряды полковничіе, то на иншые власты, прето всеконечне постановляется, абы ясневельможный гетман жадными, хочь бы найболшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррупціи урядов полковничьих и инших войсковых и посполитых начальств не вручал и насильно на оные никого не наставлял, лечь всегда як войсковые, так и посполитые урядники міют быти волними голосами, особливе зась полковники, обираны, а по избранію владою гетманскою подтверживаны; однак таковых урядников елекціи не без волі гетманской отправоватися повинны. Тое ж право должны будут и полковники заховати и не постановляти, без вольного избранія цілой сотні, сотников и инших урядников для коррупціи и якихже колвек респектов, а для уряд своих приватных не повинны также от урядов отстановляти.

11. Вдовы козачіи и осіротілые діти, вдовы козацкіи и жоны без бытности самых козаков, когда в походах албо на яких-же колвек службах войсковых знайдоватимутся, жебы до всяких посполитых повинностей не были потяганы и вымаганьем датков обтяжованы, договорено и постановлено.

12. Не меньшая городам украинским и оттоль діется тяжесть, же многіе, для отбуванья всяких посполитых повинностей належащіе, под разных державцов, духовных и свіцких, в поссессію поотходили жители, зась их посполитые, в малолюдствіи оставшіеся, мусят без жадной фолги тые ж самые двигати тяжари, якіе з помощію отторгненных и одойшлых сел на себі носили. За чим, за успокоеньем от военного мятежу отчизны и за уволненіем, дай Боже, оной от подданства московского, енеральная мает быти установлена чрез избранных на тое комисаров ревизія всіх маетностей, под державцами зостаючих, и до уваги енеральной при гетману рады подана, на которой разсудится и постановится, кому годне належит, а кому не належит, войсковые добра и маетности держати и якіе повинности и послушенства подданскіе міются державцам от поспольства отдавати. Так теж и оттоль людем убогим посполитым умножается тяжесть, же многіе козаки людей достальных посполитых, в подсусідіи себі пріймуючи, охороняют оных от обыклых им повинностей, ку общой тяглости городовой и сельской стягаючихся, а купцы маетные, защищаючися то универсалами гетманскими, то протекціею полковничою и сотницкою, ухиляются от двиганья сполных тяжаров посполитых и не хотят быти помощными в отбуванью оных людем убогим. Прето ясневельможный гетман универсалами своими привернути не занехает, так подсусідков достатных козацких, яко и купцев до посполитых повинностей, заборонити оных протекціи.

13. Город столечный Кіев и иные украинскіе городы з маистратами своими во всіх правах и привилеях, слушне наданых, непорушимо жебы захованы были, повагою сего акту елекціального постановляется и подтверженье оных своего часу гетманской власти поручается.

14. Же посполитым людем прежде сего на Украині наізды и подводы, а козакам проводничества найболш приносили тяжести, через которые люде до крайнего в худобах своих приходили знищенья, теды теперь абы тые подводы и проводничества вовся были отставлены, и нихто з переїзджаючих жадной нигде подводы брати, напоев, кормов и датков найменших вымагати отнюдь не важился, хиба хто в публичных діліх, и то за подорожною ясневельможного гетмана, будет іхати, то и тому без жадных поклонных датков подвод толко дати, сколко в подорожной будет написано. Особливе чтобы жадные особы войсковые и их слуги ясневельможного гетмана за приватними ділами, а не войсковыми переиз-

джаючіе, подвод, кормов, напоев, поклонов и проводников отнюдь не вымагали, бо через тое городови разореніе, а людем бідным знищенье наносится; лечь всякій особа, великій, мілкій и найменшый, за приватным своим ділом, а не войсковым, без подорожной рейментарской переізджаючій, должен будет своим грошем всюде по городах и селах сустентоватися *, подвод и проводников не вымагати и усиловне никогда не брати.

15. Же аренды, для платы роковой компанеи и сердюкамии для нашых расходов войсковых установленые, за тяжесть посполитую от всіх обывателей малороссійских войсковых и посполитых, так и станціи ком-

* Утримуватися, харчуватися за гроші *(з лат.)*.

Українські козаки початку XVIII ст. Полковник. Літографія. XIX ст.

панійская и сердюцкая за прикрость и утяженье у поспольства почитается: прето як аренды, так и помянутая станція повинна быти отставлена и весьма знесена. Отколь на скарб войсковой упалый на отбуваньє и удовольствованіе всяких публичных войсковых же расходов реставроватися и постановитися, и як много, по скончанью войны, ясневельможный гетман міет людей платных компаней и піхотинцев при боку своем на услугах войсковых держати, о том на енеральной раді общая будет увага и постановленье.

16. Востократные люде убогіе воплят и ускаржаются, же так индуктари и их факторы, яко и выізджіе ярмарковые многіе чинят необыклые и нещисленны им здырства, за которыми згола невозможно человіку убогому свободне на ярмарок появитися, малой річи якой для подпартя убозства своего продати албо на домовую потребу купити без платежи ярмарковой, а, не дай, Боже, в вину якую, хочь малую, попастися, то с ног до головы от выізджих ярмарковых ободранному быти прыйдеться. Зачим абы индуктари и их фактори от тых тылко товаров и таковые ексакціи, евекты в индукты * до скарбу войскового отбырали, якіе будут выражены в интерцизах **, ничого лишнего от купцев не вымагаючи и людем вірным убогим найменшого здырства не чинячи. Так же и выізджіе ярмарковые абы повинность у кого належит, а не у людей убогих, з малою продажею домовою албо для купленья чого на домовую потребу на ярмарок прибылых, выбирали, справ жадных, не тылко криминальных, але и поточных, не судили, необыклого здырства людем и городови не чинили, потрафляти в тое будет ясневельможный гетман своим благоразумным радінем и владою, которого и всі в отчизні нестроенія премудрому исправленію, права и вольности войсковые непорушимому захованью и обороні, договоры сіи и постановленія скутечному исполненію поручаются, якіе его вельможность не тылко подписом руки своей, лечь и формальною присягою и притисненьем печати войсковой изволит подтвердити» [22].

Новообраний гетьман того ж квітня 5 дня присягою і власноручним підписом зобов'язався «всі елекціи во всіх пунктах, комах и періодах непремінно исполнять, о расширенія прав и вольностей войсковых, сколько сил, стараніе иміть, высоким и заслуженным в Войскі Запорожском особам уваженіе, а всему старшему и меньшему товариству любовь оказывать» [23].

Травня 10 дня договір запорожців з Орликом і обрання його гетьманом України замість «к Богу зайшлого гетмана Іоанна Мазепы» були затверджені королем Карлом XII у турецькому місті Бендерах, і тої ж ночі з Бендер у Січ послали грамоту шведського короля до кошового отамана Якима Богуша й до всього Війська Запорізького.

«Каролюс, милістю божою король шведський, готський, вандальський і ін., шляхетному й шановному отаманові кошовому й усьому лицарству Війська Запорізького низового милість наша королівська. Найнижче ваше писання в пакетах, надіслане з братами вашими Лук'яном і Кіндратом, дійшло до нас серпня місяця дванадцятого дня (1709 року). З цього писання ми довідалися, що ви, панове, до цього часу не отримували від нас ніякої звістки й тому просите повідомити вас листом нашим як про здоров'я наше, так і про намір розпочатої тепер війни з москалями та інше. Нам особливо сподобалося те, що ви не тільки про персону нашу королівську щиро переживаєте, але й самі виявляєте бажання до якнайшвидшої помсти нашим і вашим неприятелям, москалям, через що не хочемо перед вами, панове, приховувати, що рана наша, милістю божою, зовсім загоїлася і тепер ми всі дійшли висновку міцно стати в баталію з най-

* Стягнення податків, вивізне і ввізне мито *(з лат.)*.

** Контракт *(лат.)*.

[22] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 245—254; *Його ж.* История Малой России. Т. 4. С. 206—222; *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 315—338; Чтения Московского общества. 1859. Т. 1. С. 242—254.

[23] *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 338.

більшою нашою армією проти москаля, і справа наша може скоро завершитися, бо як ми, так і ви до цього вповні готові, і вельможам нашим ми наказали бути напоготові, побоюватися чогось немає ніяких підстав, оскільки найвищий Бог благословив нас праведною зброєю, і ми зітремо вид наших неприятелів; тоді наша кавалерія від минулого нещасного бою безумовно одужає, тоді ми втішимося; тільки б ви, шляхетні панове, з-під нашої протекції не відступали. Вам, шляхетні панове, які стоїте під нашим прапором, слід підіймати й інших, обіцяючи їм неодмінну надію. Дано в таборі під Бендером, травня 10, 1710 року, Каролюс» [24].

Українські козаки початку XVIII ст. Козак-підпомічник. Літографія. XIX ст.

[24] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 242—257, 241; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Т. 4. С. 205, 223—225.

Завершивши присягою згадані статті, Пилип Орлик і Костянтин Гордієнко вирішили залучити до себе й кримських татар, аби разом з ними йти проти Москви, вирвати з рук її Україну і зробити її незалежною. Але для цього потрібні були кошти. Сам король, не маючи таких коштів, сподівався отримати їх з Константинополя. Обіцяні королю турецьким султаном гроші надійшли тільки восени 1710 року. Отримавши субсидію, король покликав запорожців у Бендери, аби роздати їм надіслані гроші, й тоді вирішено було укласти формальний договір з кримським ханом для походу на Україну з метою відібрати від Московської держави Україну. Договір цей було укладено на таких умовах: 1. Хан буде тільки союзником запорожців, а зовсім не володарем козаків і не власником їхніх земель. 2. Хан буде дбати про звільнення України від Москви й зовсім не руйнуватиме православних церков і не братиме в Україні християн у полон. 3. Хан сприятиме відділенню Слобідської України від Москви і приєднанню її до Гетьманщини.

Усю справу вирішили почати відразу на Україні обох боків Дніпра [25].

Звістка про договір між шведським королем, Пилипом Орликом, кошовим Гордієнком і кримським ханом негайно дійшла до російського царя. З огляду на велику загрозу, що на той час насувалася на Росію з боку Туреччини і ще не завершену боротьбу росіян зі шведами цар Петро Олексійович, який на той час дуже потребував бойових сил, вирішив спробувати залучити на свій бік усе Запорізьке Військо. З цією метою він надіслав кілька розпоряджень до Києва, князеві Голицину, й до Глухова, гетьманові Скоропадському, надіслати запорожцям напутливі листи й так чи інакше схилити їх на бік Росії. Виконуючи це розпорядження, князь Голицин і гетьман Скоропадський разом з приставленим до нього царським стольником Андрієм Ізмайловим відіслали в Січ грамоту і власні універсали з тим, аби схилити запорожців на бік російського государя, обіцяючи за те вибачити їхні провини й дарувати щедру нагороду [26].

Але такі напучення не мали жодного успіху, почасти через поширені в той час серед запорожців чутки про розправи москалів з емігрантами, які поверталися на Україну, почасти через недовіру Війська до всіх московських обіцянок. «Усі запорожці тому не йдуть з повинною до государя, що з України їх сповістили: якщо ви підете, то всі пропадете,— укладайте союз з татарами і звільняйте нас, бо ми всі від Москви пропали» [27]. «Хіба запорожці,— казав чигиринський сотник Василь Невінчаний,— дурні будуть, що підуть? Вони гаразд чинять, що орду підіймають, а як орду підніматуть, то вся Україна вільна буде, а від Москви вся Україна пропала».

Чутки про жорстокості, яких зазнавали запорожці, повертаючись в українські міста, підтверджувалися фактами. Наприклад, навесні 1710 року місцевий полковник Ковбаса вбив запорізького козака Петрика, який прийшов з повинною в місто Корсунь. З цього приводу київському губернаторові доповіли, що в Корсунь приїхали запорожці, порубали там місцевих козаків і викликали в місті сум'яття. За цим донесенням, київський губернатор наказав послати в Корсунь два полки і здобути в ньому приступом запорожців. Але коли в Київ прибув сам полковник Ковбаса, то з допиту, якому його піддали, з'ясувалося, що донос був неправдивим. Тоді князь Голицин наказав зупинити висунення полків до Корсуня, Ковбасі звелів повернутися назад і прислати в Київ п'ятьох запорожців і кількох козаків з Корсунського полку для допиту. Зі слів допитаних Голицин зробив висновок, що запорожці прийшли в Корсунь з мирними намірами, але під час пиятики їх перебили корсунці у звичайній бійці. Тому, відпустивши допитаних у Корсунь, князь Голицин відіслав Ковбасу і його осавула до гетьмана Скоропадського в Білу Церкву «для волі» й наказав посадити їх там під варту. «Мені здається,— писав з цього приводу Голицин Скоропадському,— або Ковбаса, подумавши, що той Петрик хоче сказати щось корисне, убив його, або корсунські козаки щось задумали й допустили до його вбивства. А запорожців, котрих прислали, я відпустив,

давши їм платню й згадані укази, аби вони намовляли інших приходити з повинною до государя. І вони просили, щоб для переконання відпустити з ними двох запорожців з тим, що в Запоріжжі вкоренилася чутка, буцімто з тих, хто приходить з повинною, здирають живцем шкіру; тоді з двох запорожців, котрі були при мені, я одного відпустив, щоб він запевнив у неймовірності поширеної чутки» [28].

Реєстровий козак початку XVIII ст. Рисунок з книги «Рисунки одежды и вооружения российских войск». XIX ст.

[25] *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. С. 628.
[26] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 160, 151.
[27] *Соловьев С.* История России. Т. 16. С. 38—40.
[28] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 16.

Як подіяли на Запорізьке Військо ці запевнення князя Голицина й надісланий у Січ універсал гетьмана Скоропадського, видно з великого листа кошового отамана Йосипа Кириленка з усім низовим товариством, писаного на ім'я гетьмана.

Цей лист містить у собі політичну сповідь запорізьких козаків, і в ньому виразніше й точніше, ніж деінде, висловлені були справжні причини того, чому запорожці відмовилися коритись російському цареві й перейшли на бік шведського короля.

«Іосиф Кириленко атаман кошовый зо всім старшим и меншим товариством Войска Запорожского, на низу Дніпра знайдуючогося. Велможній мосці пане Скоропацкій, гетмане московскій. Уневерсал ваш увіщевательній, подписом руки вашей и московской и двома печатми, единою войсковою и другою московскою утвержденній, чрез посланцов ваших Яцка Поповича и Микиту подан тут нам на Коші и в общей раді, подлуг обикновенія давнего, вслух всіх вчитанній, на которій любо не треба било и одписовати, поневаж ничого в оном нема ж отчизні и волностем войсковим нашим полезного, тилко едина неправда и прелесть московская изображена, лечь жебисть ваша милость з единомислною себі Москвою не разуміл, же албо не умієм, албо не сміем правди писати, прето на тот ваш прелестній уневерсал повторе ответуем: а вопервих удивляемся, иж ваша милость не встидаешся титуловати Войска Запорозкого обоих сторон Дніпра гетманом, кгди ж мы вашей милости ани сами собою, ани через послов наших, ани через писмо войсковое на тот уряд не обирали, на якій ваша милость возведени зосталесь под мушкетами московскими внутрь города Глухова, якових взапертю при лицу его царського величества, а не в полю и не через волное по правам войсковим избраніе, до того як ваша милость привлащаеш себі титул Войска Запорожского, когда тепер оного до регименту вашего милостивого не належит и не хочет належати, да и Січ запорожская, гніздо войсковое, зродло [29], фундамент и оборона волностей войскових едино через московскую врожоную к нам вражду и прелесть; другое чрез зраду, віроломство и кривоприсяжство проклятого Кгалагана, виродка, отчистого оманщика, здрайцу и невдячника хліба нашего войскового, а единомислника вашею милостиною знесена на вічное отчизны нашой порабощеніе и на конечное прав и волностей войскових разореніе зостала обоих зась сторон Днепра гетманом, як ваша милость міеш бити, поневаж тамбочная сторона, чи теж Украина цілком до вашей милости не належит, лечь там князь Голицын, воевода кіевскій, власть свою московскую совершенно распространяет, немилостивые здирства и тяжести людем бідним наносит и власне як природним тоей ж Украйни державцею, а в сегобочній Украйні именем тилко, а не ділом гетманскій уряд на себі носит, кгди ж и тут ничого згола без воли министра московского, при боку вашей милости обрітаючогося, не можеш чинити и порядков войскових управляти, которій всі вашей милостини куски личить и всі поступки вашей милостини изслідствует; вытай-же; надто той же помянутій князь Голицын и воеводою кіевским и гетманом зостает, которій по обоим сторонам Дніпра подлуг своей воли и уподобаня всі діла войсковіе барзій, анежели ваша милость управляет, що хочет — чинит и мучителскую область свою разширяет, а чи давно ж он, поворочаючи з Москви, а заставши у вашей милости в Глухови Михайла, бившого полковника білоцерковского, з-перед от вашей милостини ж веліл его безчестно на укоризну и уничиженіе уряду гетманского порвати, в кайдани забити и до Кіева запровадити? Ото ж до чого пришла повага гетманская и в якой волности оная зостает! Пожался теди, Боже, сам доброволне шію свою в ярмо тяжкое московское отложилесь и отчину нашу во оное впрягаеш, да и нас, еще послідних за права и волности кріпко зоставляю-

[29] На полі документа дописано «источник».

чихся, наущенній прелестми московскими, хощишь не тилко тим же игом тиранским принудити, леч и до конца погубити, и не диво, албо вім, хто тонет, тот и инших в тую ж пагубную тоню за собою тягнет. А як в першом нашом ответном листі, до вашей милости писанном, не писалисмо нічого неправдивого и самой слушности противного, так и тепер ответуючи на универсал вашей милости увіщевательный и барзій прелестній, ничого от правди здорожного не пишем, тилко тое виражаем, щоколвек есть нам досадительно, цілости отчистой, правам и волностям войсковим противно, правда то есть, же ми были и тепер зостаемо единовірними церкві православной католической и отчизни матки нашой синами, в которой породилисьмося, поросли при своих правах и волностях козацких по превысокой милости монаршой, самодержцов московских, блаженнія памяти отца и братов нынішнего государя царя (любо и тогди за царствованія их по смерти славной памяти Богдана Хмельницького тіе ж права и волности наши часто повреженн бивали) знайдовалися, леч когда за государства теперешнего монархи россійского самим ділом досвідчилисмо явного прав и волностей наших разоренія, а обавляючися, жеби ми всі под тяжким игом вічними не были московскими работниками, хваталисмося за поводом правдивого отчизни нашой прав и волностей войскових ревнителя славной памяти гетмана Іоана Мазепи и за обрядою и согласіем войсковим, а не за наущеніем пана Константія Гордіенка, атамана кошового, оборони наяснійшого короля шведского, поневаж и перед сим гетман Богдан Хмельницкій з Войском Запорожским присилал панства кримского союзних до визволенія з-под ярма ляцкого Украини, не у кого иншого засягл помощи и оборони, тилко у наяснійшого короля шведского, нынішнего королевского величества діда, о чом и сам ваша милость добре знаєш; зачім даремне, ваша милость, називаеш того ж пана атама[на] нашего кошового убійцею и сумніня доброго христьянского не міючи, кгди ж наперед треба било з совістію своею пораховатися, хто есть безсовістним убійцею, чи ваша милость з единомислною себі старшиною, полковниками, сотниками и многими пануючими над бідними людми державцами, которіи властолюбіем, рублями и соболями московскими, также и наданем многих в Украйні маетностей грамотних [30] заслоненіе и заліпленіе очи и разум міючи, не тиль[ко] не можете для правдивого своего пожитку провидіти и пророзуміти нарушеной общої цілости отчизни матки нашой, лечь вічною пагубою забиваете оную на правах и волностях войскових и отдаете ее в порабощеніе московское, чили теж тот же помянутій наш атаман кошовый, которій з нами, Войском Запорожским, за цілость отчистую заставляется против явных непріятелей наших, Москвы, хотячи воздвигнути и воскресити умерщленіе права и волности войсковые; повторе даремне, ваша милость, и неуважне поносиш безчестными словами и мертвіе в гробіх кости турбуеш небожчика славной памяти гетмана Мазепи, называючи его прелестним, проклятим и богоотступным змінником, а заж то есть у вашей милости прелесть и изміна, ежели хто міет горливое к отчизні стараньє, которим он, небожчик, подвигнувшися и для милости ку отчизні матци нашой презрівши великую ку себі его царского величества милость, удался в оборону наяснійшого короля его милости шведского для высвобоженя тоей же отчизны з-под тяжкого ярма московского, аже непостижимій Бог в судьбіх своих посітивши королевское величество отміною военной фортуни не исполнил в том благополучного небожчиковского наміренія, и самому старостію, трудами и клопотами ослабілому, когда час прійшол, натурално смертію вік пресікли тіло его, сына, непроклятое истлінію предал; теди того на згубу отчизны ни для чого вашой милости тішитися, звлаща [31] кеди наяснійшій король его милость шведскій не есть еще потлумленній [32], жебы не мог встати, которій при помощи божой сылен будет вскорі Москву

[30] Себто маєтків, дарованих на Україні грамотами.

[31] Особливо, тим більше *(пол.)*.

[32] Приборканий, переможений *(пол.)*.

громити и як зайцев гонити так, як через 10 літ гонил и громил и певне данного нам от себе на писмі монаршого упевненя не так, як Москва, додержит, который обіщает отчизну нашу з-под тяжкого ярма московского вызволити и на таковых правах и волностях ону офундовати, якые нам будут угодны и яких прежде сего не мівалисмо, быле бысте тилко, ваша милость, не уводячися приватним дочасним пожитком, вічне отчизны своей не губили и за власти, рубли, соболи и маетности Москві оной не запровадили, леч в единомисліи з нами знайдовалися; кгди ж кождому віку не прежити и все треба по смерти оставити, а як вічне отчизну загубите и в порабощеніе московское отдасте, то под игом стенящій народ на кого ж будет плакати и нарекати, если не на вашу милость и единомыслников его властолюбних и сребролюбних, як и теперь плачет уже и нарекает, же ваша милость и инніе многіи, не хотячи з небожчиком гетманом для власного своего, а не для отчистого пожитку в еден гуж тянути и устрашившися московским мучителством, отступилисте его, а найбарзій полковник миргородскій, который вначалі не тилько небожчика славной памяти гетмана Мазепу, леч от многих літ и нас, Войско Запорожское, рожними намовами против Москвы побужал, когда зась та его побудка и намова приняла свой скуток [33], в тот час кривоприсяжною душею хитростно от небожчика на московскую сторону перекинулся и инших за собою в тую ж пропасть потяг и здрайцею губительним отчизны зостал; лечь ненадовго каждому превратне служит, вскорі и там могут его и единомислного ему здрайці Кгалагана правду познати. Пишеш, ваша милость, в своем универсалі, же отторгнулисмося от своего природного монархи, его царского величества, а заж, ваша милость, того добре не знаеш, же московскіе монархи от початку козацкого народу и владінія каганов козацких аж до Хмелницкого николи нам не бивали природними панами, леч ми яко сами добровольне, без жадного насилія, для захованя прав и волностей наших поддались под оборону царскую, так явное тих же прав и волностей наших видячи зламане, и ухилилися от оной, для чого не належало б Москві нам, не природним своим и не завоеванним подданним, з голов, рук, ног и спин неслиханним не тилко в христіанстві, леч и в поганстві мучительством шкури обдирати и инними нещислимими тиранскими смертми братію нашу губити, вшак и за блаженной памяти отца и брата нынішнего государя, боронячи прав и волностей наших, воевали на Москву, а такого тиранства, як тепер, никогда нам не чинено, от которого не можем жадного добра отчизні нашой надіятися, опричь единой пагубы и вічного неизбіжного ярма, нехай прето здоровым розумом разсудит, кто тут есть измінником, чи ми и городовіи козаки, которіи для самого имени козацкого и для волностей козацких без жадной плати, не щадячи крови, житія, отваг и послідней худобы, служили его царскому величеству вірне, чи Москва, которая обіщаніе свое на захованье нас при правах и волностях вічне ненарушимих поприсяжне змінила, того не потреба вашей милости обширніе тлумачити, кгди ж и сам, ваша милость, добре знаеш, если схочеш правду познати, як нам, Войску Запорожскому низовому, Москва Дніпр на власних кгрунтах наших войсковых фортеци и городи опасавши, волніе здобычи отняла, як товариство наше, обманивши платою затяжною, запровадила на малое время до Петербурга и там их кнутованих и печених в каторжную работу заневолила, якіе нам утиски в Січі запорожской чинила, як и городових козаков по Инфлянтах, по Казанях, по Полщи и по Литві едних умислне для уменьшеня народу нашего запропастила, других до послідного знищеня припровадила, якіе вну[т]рь Украйни грабительства разоренія и кгвалти, забойства смертніе, побори з старшины, козаков и посполитих людей немилостивые, неисповідиміе, вымислніе долегливости [34] и тяжести городам и селам наносила, як робленям фортец,

[33] Здійснення, результат *(пол.)*.

[34] Біль, страждання *(пол.)*.
[35] Мучити *(пол.)*.

а в походах подводами, почтами и рожними тяжкими послугами, военим людем необыклыми, обесилила, як от козаков под драгунов и под вози свои коній отбірала, а самих пішо в чужой земли на згубу выправляла, як их в походах кнутовала и вішала, як на остаток козаков в драгуни и салдати устроити, а города в область свою одобрати хотіла, и тое все, а не иншое, небожчика гетмана Мазепу до послідняго отчаянія довело, же презрівши и милость монаршую и славу свою, и честь, и богатство, а не хотячи за гетманства своего запропастити и в неволю московскую отдати отчизни, удался в оборону наяснійшого короля его милости шведского, албо в тот час Москва, кгди таковая отміна отчизні нашой стала, прелестми своими хотячи вас всіх, панов украинских, от небожчика отвернути и замішане учинити, заслоняла вам очи и усладила серце властми, рублями, соболями, маетностями и иними коштовными подарками, однак будте того надеждни, же все тое вам вскорі костю в горлі станет и певне, если не постережетеся и не будете з нами в единомыслію, и сами пропадете и отчизну загубите. Укоряеш, ваша милость, нас тим, будто мы, набігаючи, своей же братіи кровопролитіе, грабителства, убійства и разоренія чиним, чого еще так далеце не было, хиба отчасти, а певне всім тим тое буде, хто на згубу отчизны держатимется московской стороны: лучше таковых згубцев як куколь з пшеницы выгубити, анежели би за поводом их міла отчизна гинути. Наконец упевняеш, ваша милость, нас и волностями и милостивым его царского величества прощеніем, таковим, якое получили Андріяш и Невінчаный. А як же, ваша милость, нас міеш волностями обнадеживати, будучи и сам неволник и в назираніи министра царского пилном и неусипном зостаючи, без которого воли ничого не можеш чиныти и без подвигу и печати его никуда писати, ани уневерсалов видавати, якой и тепер не кріпкое б было вашей милостини упевненя, до нас присланое, если бы он руки своей не подписал и печати не приложил; леч не искусиши нас московскою обманою, або вім давно розумом и самим скутком досвідчилисмо правди московской не тилко подписом руки и печатью, леч и самою присягою подтверженой, да и сам, ваша милость, добре свідом, що на Дону учинило поприсяжное московское упевненя, которим тамошніе люде прельщенныи всі погибли, тое ж учинилося и у нас в Січи, где, по присягі Кгалакгановой и московской, товариству нашему голови луплено, шіи до плахи рубано, вішано и иніе тиранскіе смерти задавано, а надто що и в поганстві никогда за древних мучителей не поводилося, мертвых з гробов многих не тилко з товариста, леч и чернцов одкопувано, голови оним утинано, шкури луплено и вішано, а волностей наших отчистих, як мы можем быти певними, поневаж любо сам государь царь в грамоті своей (яко ваша милость до наша писалесь) подписом руки власной всі права и волности войсковые власне так, як и за Хмельницкого бывало, при постановленью вашей милости на гетманство и подтвердил, однак если теперь тое исполняется, подаем вашей милости до уваги, албо вім, чи бивало за Хмелницкого и за инших его наслідников, жебы сіятельнійшіи министрі царскіе при гетману резидовали, всяких их поступков перестерегали, на листах и уневерсалах подписовалися и печати свои прикладали; жебы Москві в Украйні маетности, городи и села давано и грамотами подтвержано, жебы Москва и индукту в Украині вибирала, жебы воевода кіевскій Украиною владіл, козаков и посполитих судил, кнутовал и казнил, до порядков войсковых втручался и ведлуг воли своей тое, що не до его, леч до гетмана належит, управлял; жебы Москва з коней и з худоб людей обнажала, побоями трапила [35], кгвалти тілесніе жонам и дочкам чинила, старшину за шію водила и была; жебы Москва вперед очей гетманских полковников брала и в кайданы забивала; жебы Москва, а не гетман, полковництва, сотництва, атаманства роздавала и грамотами тые войсковые уряди во вічные им роди потвержала; жебы Москва кабаки заводила, которих уже початок учинился в столечном городі Кіеві; жебы Москва козаками, як мужиками, фортеци кгрунтовала; жебы Москва стаціи

зымовыи з немилосердним здирством людским, равно як у мужиков и у козаков, не щадячи и старшины войсковой, отправовала; жебы Москва до подвод, отправованя почт и рожних тяжких посилок козаков заживала. Инших зась и выписати, и вимовити трудно долегливостей, тяжестей и утіснеженій от Москвы в Украині по обоим сторонам Дніпра діючихся, на которые бідніе люде за щасливого вашего милостиво реиментарства ярмом московским притисненніе плачливе ускаржаются и вас всіх отчизни згубцев, московских похлебцев, же естеся отважне не держали единомислія з небожчиком гетманом Мазепою и з нами, проклинают и вічне, если не упомятаетеся, проклинати будут. Отож видиш, ваша милость, новопотверженіе за Хмелницкого бывшіе волности войсковые, а о милости монаршой и о прощеніи не будем вонтпити в тот час, когда ваша милость до нас пришлеш Кгалагана, человіка сумленя доброго, жебы нам по-прежнему поприсягл во свидітелство с заполученой милости и прощенія; пришли, ваша милость, также до нас Невінчанного и Андріяша з бунчуком украденим, а при них и товариство наше з головами и руками уже полупленими. Тое вашей милости предложивши, зичим отчизні і вашей милости желаемой от московского ярма свободи. Вашей милости всего добра зычливый пріятель вышменованный атаман кошовый Войска Запорожского з товариством. З Коша іюня 2 дня року 1710» [36].

Султан Ахмет III і принц Мустафа. Мініатюра. XVII ст.

[36] Архів МЗС, малоросійські справи, 1710 р., № 3.

[37] Натяк на те, що Галаган уперше добре ім'я й звання полковниче отримав у запорізькій Січі до її розгрому.

З такої відповіді запорожців Скоропадському виразно видно, що рани, завдані козакам росіянами в Чортомлицькій Січі, були ще надто свіжими й відчутними, тому запорожці, замість покірності цареві, відповіли гетьманові цілим потоком докорів і гірких скарг.

Користуючись тим, що гетьман Скоропадський першим почав листування з Запорізьким Військом, низове товариство невдовзі після відповіді гетьманові відіслало йому скаргу на полковника Гната Галагана. Гнат Іванович Галаган, котрого запорожці вважали другим своїм, після Москви, найлютішим ворогом і на голову його закликали найможливіші прокляття, не переставав шкодити їм і після зруйнування Чортомлицької Січі. Він зібрав навколо себе цілі чати (загони) своїх однодумців і чинив напади на ні в чому не винних запорізьких промисловиків у якійсь Тернівці й у багатьох місцях біля самих військових угідь, безжально захоплював їх у неволю й відсилав на катування у московські руки; не вдовольняючись цим, він підсилав різних злодіїв викрадати запорізьких коней і всіляко шкодити Військові. «Відомо чинимо вашій милості,— писав кошовий Лаврентій Стефаненко серпня 3 дня гетьманові Скоропадському,— що ми, Військо Запорізьке низове, маючи Бога в серці й не перебуваючи в такому немилосерді й нелюдяності, як суть декотрі з вас, звільнили людей українських з неволі тяжкої каторжанської, ніким іншим, як власним прокляттям і безбожним сином, крові християнської проливачем Кгалаганом, запроваджених. Той Кгалаган, як пес, підтоптавши хліб наш військовий і забувши, звідки й славу собі завзяв [37], передовсім гніздо наше військове, протягом кількох сот літ предками нашими прославлене й на пам'ять потомних віків Війську Запорізькому правами й вільностями дароване, погодившись із всезлостивою і боговідступною Москвою, викоренив і ні на що обернув, і худобу нашу козацьку покривавив; потім усе зібране щирою працею протягом багатьох літ розшарпав і разом з йому подібними не на користь, а на згубу обернув; тоді невинні душі наглій смерті й московським немилосердним катавасіям і мордерствам віддав, своїй душі і однодумцям своїм тартар і пекло невгасиме випрохав. Не наситившись і до сього часу таким душогубним здобутком і загострившись серце своє жалом сатанинським і заткнувши вуха свої, як глухий гаспид, не слухаючи голосу невинно пролитої крові, він багаторазово з чатами своїх людей однодумних у Тернівці й повз наші військові угіддя й урочища працею кривавою на здобичах звіриних козаків невинних у тиранські московські безвинно запровадив руки й, не перестаючи тієї своєї нелюдськості, посилає своїх до нас шпигів і злодіїв коней займати й легковажних людей усілякі підступи чинити. Через усе те всілякі утиски, кривди й неволя як людям українським через підступи й зі спонуки згаданого бездушника Кгалагана завдані, так і численному нашому невинному товариству, через його безбожні утиски, довелося в неволі страждати. І як ми, Військо Запорізьке низове, показали до людей ваших милосердя й, визволивши їх з неволі бусурманської, до своїх домівок відпустили, так гідно належить і вашій милості нашому товариству, там у вас у неволі й мордерстві стражденному, звільнення дати» [38].

Відповідав щось гетьман Скоропадський на листи запорожців, чи взагалі полишив їх без відповіді — невідомо, але обидва їхні листи відіслано до Москви для відомості государеві.

У цей час цар Петро Олексійович, який продовжував війну з шведами, був змушений вступити ще й у боротьбу з Туреччиною: листопада 9 дня 1710 року турецький султан Ахмет III під впливом шведського короля Карла XII оголосив Росії війну і зібрав для цього величезне військо зі 120 тисяч турків і 100 тисяч татар. За планом війни турецька армія мала вступити в межі Росії з півдня і з заходу. Даремно російський цар у своїх листах запевняв султана в мирних намірах щодо Туреччини: крим-

[38] Архів МЗС, малоросійські справи, 1710 р., № 3.

ський хан Девлет-Гірей перехоплював усіх царських кур'єрів і не допускав їх до султана.

Після оголошення султаном війни російському цареві заворушились і запорожці. Листопада 17 дня запорожці «з великою між Військом турбацією» поставили «на вряд кошівства» Костянтина Гордієнка [39]. Ще раніше, палаючи жадобою помсти своєму колишньому «похлібці», а потім найлютішому ворогові, зрадникові чигиринському полковнику Гнатові Галагану, вони десь упіймали 32 чоловік з його полку й продали їх на турецькі каторги. Чи були це учасники зруйнування Чортомлицької Січі, чи ж вони в тому зруйнуванні були зовсім невинні, та тільки запорожці в цей час викупили їх з неволі й, забезпечивши якимись універсалами, відіслали до українського народу, на Україну.

Гетьман Скоропадський доповів про те графу Гаврилові Івановичу Головкіну, який на той час керував Малоросійським приказом, і граф Головкін на таке донесення відповідав Скоропадському: «Я гадаю, що вчинили те не з якогось милосердя чи співчуття до малоросійського народу, а найбільше задля зваби й обурення народного. Задля того присланий від них з тими (козаками) універсал — це брехливий і лайливий пасквіль. Для вірності своєї царській величності й задля загальної користі рачте застерегти про те простий люд, аби він не прийшов через підсилання таких і інших до заворушення і зваби» [40].

Незалежно від графа Головкіна з таким же попередженням щодо запорожців звертався до гетьмана Скоропадського підканцлер барон Петро Шафіров: «Якої дотримуватися обережності,— писав він вересня 1 дня,— проти злодійського проклятих запорожців пасквіля, про те зображає вам листом найсвітліший граф канцлер Гаврило Іванович Головкін».

У чому саме полягав той пасквіль, про який в один голос кажуть і Головкін, і Шафіров, невідомо. Відомо лише те, що запорізькі козаки сприйняли оголошення війни російському цареві з боку турецького султана як щасливий для Війська стан справ, і коли лютого 25 дня 1711 року вийшов царський маніфест про розірвання миру Туреччиною, то гетьман Пилип Орлик і кошовий Костянтин Гордієнко вирішили діяти в тилу російських військ [41], тобто здійснити похід на українські міста.

[39] Архів МЗС, малоросійські справи, 1710 р., зв. 30, № 42.

[40] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 160.

[41] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 304; *Петров П.* Петр Великий. СПб, 1872. С. 98.

РОЗДІЛ 17

ПОХІД ОРЛИКА, ГОРДІЄНКА І КРИМСЬКОГО ХАНА ДЕВЛЕТ-ГІРЕЯ НА УКРАЇНУ І ЇХНІЙ НЕВДАЛИЙ НАПАД НА НОВОБОГОРОДИЦЬКУ ФОРТЕЦЮ, БІЛУ ЦЕРКВУ І НЕМИРІВ.— СТРАТА ЖИТЕЛІВ ВІЛЬНОГО МІСТА ЗА ЗРАДУ РОСІЙСЬКОМУ ЦАРЕВІ.— ДІЇ КОШОВОГО ОЛИСТРАТЕНКА І ЗАПОРОЖЦІВ ФЛЯКА Й НЕСТУЛІЯ ПРОТИ САМАРСЬКИХ МІСТЕЧОК.— СПРОБИ ОРЛИКА ПРИВЕРНУТИ ДО СЕБЕ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ І ЗАХОДИ ЦАРЯ ДЛЯ ПРИПИНЕННЯ ВСІЛЯКИХ ЗНОСИН МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ Й ЗАПОРІЗЬКИМИ КОЗАКАМИ.— НЕЩАСЛИВИЙ ПОХІД ЦАРЯ ПЕТРА НА РІКУ ПРУТ І ЗРУЙНУВАННЯ ЦАРЕМ, ЗА УМОВАМИ МИРУ З ТУРЕЧЧИНОЮ, КАМ'ЯНОГО ЗАТОНУ Й НОВОБОГОРОДИЦЬКОГО МІСТЕЧКА.— ПОВЕДІНКА ЗАПОРОЖЦІВ ПРИ УКЛАДЕННІ МИРУ РОСІЇ З ТУРЕЧЧИНОЮ.— ЗНОСИНИ ГОРДІЄНКА З ГЕТЬМАНОМ СКОРОПАДСЬКИМ З МЕТОЮ ПЕРЕЙТИ НА БІК РОСІЙСЬКОГО ЦАРЯ. — УМОВИ НОВОГО МИРУ 1713 РОКУ МІЖ РОСІЄЮ І ТУРЕЧЧИНОЮ Й СУПЕРЕЧКА З ПРИВОДУ ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНІВ.— НАПАД ЗАПОРОЖЦІВ НА ЦАРИЧАНКУ Й ПОЯВА ОРЛИКА В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ.— НАМІР ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ Й ЗАПОРОЖЦІВ ІТИ ПОХОДОМ ПІД МІСТО КИЇВ.

Похід Орлика й Гордієнка на Україну почався навесні 1711 року. Обставини, очевидно, цілком сприяли цьому: з початку березня й до початку серпня [1] цар перебував за межами Росії, біля берегів далекого Пруту, лівої притоки ріки Дунаю, і готувався почати боротьбу з турками. Але, від'їжджаючи з Росії, цар доручив охорону України київському губернаторові князю Дмитрові Михайловичу Голицину й гетьманові Івану Скоропадському, додавши останньому в розпорядження генерал-майора Бутурліна з загоном російських військ. Ледь цар устиг від'їхати з Москви до західного кордону, хан кримський Девлет-Гірей, зібравши велику орду й узявши з собою кількасот запорожців, вирушив з військом на Україну. Скільки війська було цього разу з ханом — невідомо. Відомо лише, що хан кинувся спочатку «в слобідські городки», дійшов до містечка Водолаг Харківського полку, та потім, відмовившись іти далі в глиб Слобідської України, повернув назад до Новобогородицького й Новосергіївського містечок на ріці Самарі й почав здобувати їх облогою. З обох містечок поважніший опір вчинив ханові Новобогородицьк. Зате українські жителі Новосергіївська (або Вільного) не вчинили ханові великого опору й видали татарам царських солдатів. В цей час татари через брак корму втратили від голоду й нестач безліч коней і тому, вдовольнившись одним Новосергіївським містечком, від другого містечка відступили й пішли «у свої поганські житла», пробувши в тому поході «три тижні до 28 березня» [2].

[1] Березня 6 дня цар від'їхав до війська через В'язьму у Слуцьк; серпня 5 цар залишив військо й поїхав на лікування до Карлсбада.

[2] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 30.

Причому, покидаючи самарські містечка, хан неодмінно збирався повернутись на Україну з усіми силами навесні, тільки-но з'явиться в полі трава. Перед самим відходом він залишив в урочищі між двома згаданими містечками близько тисячі запорожців і татар та окремо посадив у здобутому Новосергіївському містечку кількох мурз з кількома загонами запорожців і татар, які, рахуючи й місцевих козаків, котрі здалися ханові, налічували 500 чоловік «ханської сторони». Залишені ханом татари й козаки чинили жителям великі утиски й не дозволяли їм нікуди виїжджати з містечок.

Сотник Новобогородицької фортеці під час захисту містечка упіймав запорізького курінного отамана Кирика Латоку, який був з ханом у Слобідській Україні, й усі здобуті від нього відомості про кримського хана і його наміри негайно передав до Києва князеві Дмитрові Голицину.

Отримавши такі відомості, київський губернатор князь Голицин послав розпорядження гетьманові Скоропадському, тільки-но з'явиться з землі трава, з'єднатися з загоном великоросійських військ під командою генерал-майора Бутурліна і йти з полками до Новобогородицького містечка з тим, аби прогнати звідти запорожців і татар. А Новосергіївське містечко неодмінно у них відібрати і впійманих у ньому неприятелів побити. А зробивши свою справу, зайняти зручні місця в Україні й не допускати неприятелів ні в українські, ні у великоросійські міста [3].

За таким наказом князя Голицина гетьман Скоропадський і генерал Бутурлін, зібравши полки, на початку місяця травня відбили від самарських містечок запорожців і татар й услід за тим 13 дня того ж місяця Скоропадський отримав наказ покарати новосергіївських жителів за те, що вони віддали своє місто ханові, видали государевих солдатів і вдруге виявилися зрадниками, билися проти царських військ, стратити кожного десятого за жеребом, а решту з жінками й дітьми відіслати до Москви для заслання [4].

В той час, як кримський хан діяв за лівим берегом Дніпра, Пилип Орлик і Костянтин Гордієнко діяли за правим берегом. Аби залучити на свій бік якомога більшу кількість місцевих жителів, Пилип Орлик розіслав кілька універсалів і «знадливих листів» у міста по обидва боки Дніпра. Зокрема кілька таких листів надіслали миргородському полковникові Данилу Апостолу. Але ці листи не мали жодного успіху: за наказом царя їх звеліли передати катові, щоб той прилюдно піддав їх вогневі, а козака, який привіз листи, якщо він виявиться запорожцем, посадити на палю. А щоб відвернути український народ від знад Орлика, Скоропадському наказали виготовити кілька копій з листа, надісланого полковнику Апостолу Пилипом Орликом відразу після Полтавської битви, і розіслати разом з власними універсалами ті копії в українські міста, пропустивши попередньо в них те, що «підчернене» і що стосувалося особи самого Апостола, на котрого Орлик у той час міг «написати з ненависті» [5]. З такого листа український народ побачить, що й сам Орлик клене Мазепу, і ще більше відвернеться від зрадника [6].

Проти Орлика й Гордієнка гетьман Скоропадський вислав генерального осавула Бутовича з полками; але Бутович під Лисянкою зазнав поразки й потрапив у полон [7]. Захопивши кілька містечок і міст, Пилип Орлик і Костянтин Гордієнко зрештою зосередили свої сили біля фортеці Біла Церква. Сили гетьмана й кошового, якщо вірити свідченням начальника російських військ, були на той час досить великими: разом з запорожцями й городовими козаками, яких було до 10 000, були ще татари білгородської і буджацької орди з ханським сином — султаном (їх було до 20 000), а поза тим поляки й молдавани з «київським»

[3] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 179.

[4] Там же. С. 187.

[5] Полковник Апостол спочатку був на боці Мазепи, потім покинув його й перейшов до царя; тому Орлик, засуджуючи в той час Мазепу у своєму листі, засуджував і Апостола. Тому-то цар, залишаючи в листі Орлика ім'я Мазепи, наказав ім'я Апостола «підчорнити», себто замазати, оскільки Апостол з Мазепою тепер уже не мав нічого спільного.

воєводою Йосипом Потоцьким і старостою галицьким (3000 чоловік), прихильники Станіслава Лещинського, а отже, й шведського короля Карла XII. Російських солдатів у Білій Церкві було наче лише 500 чоловік та певна кількість вірних цареві білоцерківських козаків. Начальником усіх солдатів і козаків був бригадир Анненков.

Мазепа в «Алегорії» І. Мигури. Гравюра. 1736 р.

[6] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 182.

[7] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 29.

Справа під Білою Церквою, як доповів про те сам Анненков у Київ князеві Голицину, відбулася так. Татари, поляки й козаки, підійшовши з усіма силами до фортеці березня 25 дня, почали її здобувати, але того дня були відбиті гарматними залпами. Тоді гетьман Орлик і кошовий Гордієнко пообіцяли ханському синові й старості галицькому, що наступного дня вони обов'язково здобудуть фортецю штурмом. І справді, з вечора перед 26 днем Орлик і Гордієнко, зібравши всі свої сили й об'єднавшися з жителями богуславськими, корсунськими й синявськими, несподівано вночі підійшли кіннотою і піхотою до фортеці, вчинили зусібіч крик, привезли з собою безліч фашин і, увійшовши в нижній острог, покопали в ньому шанці. Обложені зустріли їх пострілами з гармат і рушниць і тим не допустили ворогів до верхнього міста й замку. Відбивши другий напад своїх ворогів, обложені тої ж ночі, о четвертій годині, здійснили проти них вилазку з верхнього острогу в складі однієї роти солдатів, групи гренадерів і білоцерківських козаків. Проникнувши аж у шанці своїх ворогів, вони побили гранатами і з рушниць «безліч неприятелів», немалу кількість їх узяли живцем у полон, відібрали кілька прапорів і гнали їх з шанців через весь острог до Фастівських воріт, кидаючи в них гранати й разячи з рушниць. «І побито їх, неприятелів, у тому переслідуванні таку кількість, що подиву гідна». Із запорізьких старшин загинуло двоє полковників, два сотники й кілька інших командирів. Але напасники й після другої невдачі не відступили від фортеці: зібравшися в силі, вони знову вийшли з гарматами в нижнє місто й, почавши обстріл з гармат і ручної зброї, наблизилися до верхнього міста. Обложені вислали проти своїх ворогів попередню кількість солдатів і козаків під командою попередніх офіцерів. Останні, підійшовши до козацьких шанців, наказали солдатам дати залп із флінт і кинути в них гранати. Татари, козаки й поляки знову не витримали і знову відступили. Солдати не переставали стріляти по відступаючих з рушниць і відігнали їх за місто, поклавши на місці «достатню кількість неприятелів». «І так наші, з допомогою божою, отримавши над ними той успіх, відійшли до замку, татари й поляки багатолюдно, з кіннотою, знову в'їхали на те саме місце; але наші, котрі були на вилазці й на сикурсі *, відсіч їм учинили, і тих поляків з гармат та іншої зброї прогнали й вибили їх геть, завдавши їм так само немалих втрат. І побито їх, неприятелів, усіх понад 1000 чоловік, а з наших солдатів тільки 8 чоловік поранено й у тому числі один від рани помер, а в полон жодна людина з наших до неприятеля не потрапила. І ті неприятелі, бачачи таке своє нещастя, з великою своєю втратою і соромом від Білої Церкви відступили й пішли трактом повз Перепетиху до Фастова».

Гінець, якого прислали до князя Голицина з новиною про білоцерківську справу, сповістив, що всіх неприятелів перебито близько 2000 чоловік, крім безлічі побитих коней і загиблих від ран людей. Останніх «неприятелі, вийшовши з міста, покидали по дорогах і багато покинутих повмирали від того, що не отримали своєчасної допомоги й притулку» [8].

Наведені тут цифри вбитих «неприятелів» такі великі й цифри поранених захисників фортеці такі мізерні, що навряд чи їх можна брати поважно, і якщо запорожці, поляки й татари не встояли проти росіян під Білою Церквою, то для цього могли бути особливі причини, невідомі нам; тим більше, що відомостей про білоцерківську битву з протилежного росіянам боку немає жодних. Втім, не можна не приймати до уваги, що це було вже після Полтавської битви, коли й дисципліна російських солдатів, і їхні бойові засоби надзвичайно переважили дисципліну й удосконалення бойових засобів запорізьких козаків.

Такою самою невдачею закінчилися, за словами українського літописця Рігельмана, й дії воєводи Йосипа Потоцького на Побужжі. 7000 запорізьких

* Допомога, підмога *(франц.)*.

[8] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 33—36.

козаків під проводом Потоцького разом з кримським ханом Девлет-Гіреєм того ж 1711 року доходили до міста Немирова й до «тамтешніх слобід», але зазнали поразки від російських військ і при втечі втратили близько 5000 чоловік. При цьому з рук татар звільнили й розіслали в різні місця за розпорядженням начальника російських військ генерала Ренне близько 10 000 полонених українців [9].

Наскільки правдива звістка українського літописця, з певністю важко сказати. Але, в кожному разі, Пилип Орлик, зазнавши невдачі за Дніпром, відступив з козаками за Дністер, звідти знову прийшов на Україну [10], а всю відповідальність за свою невдачу склав на татар, про що сповістив у своєму листі шведському королеві.

Попри все те на початку липня біля ріки Самари знов опинилася якась ватага запорізьких козаків. Докладно невідомо, чи були це ті самі загони запорожців і татар, котрі залишалися біля Самари ще з весни, чи це були свіжі сили, які знову прийшли під самарські містечка. В кожному разі запорожці не полишали думку про похід на українські міста і склали для себе певний план. Але план цей було викрито і всі їхні задуми стали відомі росіянам. Це трапилось так. Троє жителів Новобогородицького містечка — Трохим Мордусенко, Тарас Чубаровський і Федір Санжаревський, за наказом воєводи містечка Шеншина вийшли з фортеці й рушили до татар і козаків, розташованих біля ріки Самари, щоб украсти в них коней. Та коли вони вже спустилися нижче Кочережок до річки Журавля, на них несподівано наскочили ватаги кошового Олистратенка [11] Фляк і Нестулій і, схопивши їх, піддали допитові. Спіймані козаки призналися у своєму намірі, просили запорожців помилувати їх і «прийняти до себе жити». Тоді Олистратенко, Фляк і Нестулій привели козаків до «віри» (себто до присяги) й послали шпигунами від себе вивідувати про Ізюмський та інші регулярні піхотні й кінні російські полки: де вони перебувають, підуть у Крим чи з'єднаються з гетьманом і «літуватимуть» на кордоні. А довідавшись про все, сповістити запорожців на Вовчих Водах, в урочищі Крутий Байрак, не пізніше, як за 6—7 днів від часу виходу в степ на пошуки. Якщо ж вони до того часу не знайдуть кошового на вказаному місці, то повинні залишити в ньому певну прикмету. За таку послугу Олистратенко, Фляк і Нестулій обіцяли дати козакам по одному коневі. Козаки, вирушивши на пошуки, були спіймані десь у степу харківським сотником Прокопом Рубаном і відіслані до гетьмана Скоропадського. На допиті у Скоропадського вони розповіли про всі свої пригоди й заразом дали важливі свідчення про плани запорізьких козаків. Усіх запорожців, за їхніми словами, було від 400 до 500 чоловік; при них було з 1000 чоловік татарської орди, частина котрої пішла вниз по Дніпру, до Ненаситецького порога; загін запорожця Фляка підстерігав гетьмана Скоропадського при бродах, щоб здобувати гетьманських язиків, відганяти табуни коней і передавати вісті ханові у Крим; а сам хан з усіма кримськими силами і з головною частиною запорожців стоїть в урочищі Кучугури на три милі нижче Аслам-городка і збирається дати гетьманові бій, щоб не допустити його в Перекоп [12].

Що б там не було, але дії запорожців і татар ні на правому, ні на лівому березі Дніпра не мали успіху.

Щоб попередити будь-який напад татар і запорожців на Україну, а також щоб стежити за тими з них, котрі приїжджали з мирними намірами в міста, цар наказав поставити в місті Полтаві 300 чи 400 драгунів з «добрим» командиром і звелів тому командирові всіх запорожців, котрі прийдуть з повинною, приймати й відсилати в далекі українські полки; а тих козаків, котрі їздитимуть на Україну для промислів своїх, аби уникнути

[9] *Ригельман А.* Летописное повествование. Т. 3. С. 112.

[10] *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. С. 632.

[11] Його називають то отаманом Олистратенком, то кошовим Єлистратом (*Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 310, 437—439).

[12] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 437—439.

можливого заворушення від їхнього злодійства, під жорстокою загрозою не пропускати в міста [13].

Слід гадати, що таке розпорядження надійшло вже після повернення Петра з берегів Пруту в Росію, коли цар уклав попереднє перемир'я з турецьким візирем, цілком убезпечив свої володіння від південних кордонів і тепер міг взагалі ігнорувати запорожців, котрих перед походом у Туреччину марно намагався схилити на бік Росії.

Така постанова про запорізьких козаків суворо дотримувалася й наступного 1712 року. Наприклад, коли якось із Січі в містечко Переволочну приїхало кілька низових купців, кримських вірмен і українських та запорізьких промислових людей, то з Переволочної в українські міста пропустили всіх купців, крім «бездомних січовиків», котрих затримали у фортеці аж до царського указу на тій підставі, що вони буцімто їздять не торгувати, а різні відомості збирати й потім «всіляку звабу й шальварство чинити». Їх відпустили в Січ тільки з тим, аби виконати прохання перекопського каймакана і щоб утримати з Кримом мир [14]. Винятки робили тільки для тих, хто просив на папері помилування через гетьмана Скоропадського. Але і з цих останніх якісь козаки, котрі «написали проти честі государя», були позбавлені гетьманом волі, і тільки заступництво київського губернатора князя Голицина, який писав у поданні, що злочин запорожці вчинили з невідання, звільнило їх від в'язниці [15].

Становище запорожців 1712 року не тільки не погіршилося, а, навпаки, очевидно змінилося на ліпше. Це сталося завдяки тій невдачі, якої зазнав російський цар на березі ріки Пруту. Оточений величезними полчищами турецької армії, відтятий від Росії, позбавлений союзників, цар Петро Олексійович змушений був укласти з Туреччиною Прутський мир (липня 11 дня), а потім той мир зміцнив миром у Константинополі (квітня 5 дня 1712 року). За цим подвійним миром він зобов'язувався, між іншим, зруйнувати Кам'яний Затон і Новобогородицьку фортецю; гармати з Затону віддати туркам; запорізьких козаків полишити в цілковитому спокої і не втручатися до них. «Його царська величність вельми руку свою відбирає від козаків з прадавніми їхніми рубежами, які є по сей бік Дніпра, і від сих місць, і земель, і фортець, і від півострова Січі, який сполучений на сьому боці згаданої вище ріки» [16].

З огляду на такі умови запорожців відкрито визнавали підданими турецького султана, й вони фактично могли користуватися всіма степовими угіддями, якими й раніше користувалися.

При укладенні Прутського миру Росії з Туреччиною запорожці, а особливо Пилип Орлик, дуже шкодили російському цареві й особливо наполягали на відділенні України від Росії. Для досягнення цієї мети Пилип Орлик, котрий на той час перебував у місті Бабі, відрядив грудня 3 дня 1711 року депутацію з шести чоловік до Константинополя і дав їй на це детальну інструкцію. Серед депутатів був і сам кошовий отаман Гордієнко. Депутатам наказали передусім подякувати «осяйній Порті» за звільнення нею України від московського ярма. Потім було наказано просити Порту остаточно довести до виконання мирний договір з Росією, змусити Москву назавжди відмовитися від України обох боків Дніпра й на майбутнє не дозволити Москві захопити у свої руки Україну: «Москаль, змушений відректися від України, нехай зобов'язаний буде вивести з наших меж свої військові сили й випустити на волю затриманих у минулу війну й засланих у Сибір чи інші віддалені місця наших воєначальників, чиновних осіб і всілякого звання людей українського походження, серед них і посланців запорізької Січі, затриманих у Лебедині, а також тих запорізьких товаришів, котрих запросили на роботу в Петербург за гроші, а згодом затримали, кого в Севську, кого у Вільні, й заслали на каторжні роботи... Поза тим, усі гармати, захоплені в Січі і звезені до Білої Церкви, москалі повинні повернути назад або ж, якщо це видасться їм надто незручним, замінити їх іншими гарматами з українських фортець, які повинні залишитися там після виходу москов-

ських гарнізонів... Козаки, котрі живуть у пониззі Дніпра, мають право, за давнім звичаєм, займатися рибними і звіриними промислами по всіх ріках, річках і урочищах аж до Очакова без жодних перешкод з боку осяйної Порти» [17].

Депутація Орлика справила в Константинополі належне враження, і якби не російське золото, отримане великим візирем, війна між Туреччиною і Росією була б неминучою. Але гроші творять чудеса, і в даному випадку вони сотворили мир Росії з Туреччиною.

Але запорізька партія Орлика й після укладення російсько-турецького перемир'я не переставала шкодити Росії: щоб перетворити стосунки Туреччини й Росії на ворожі, козаки послали султанові й великому візиру донесення про те, буцімто біля ріки Орелі й біля Перекопу стоять великі російські війська, а в Кам'яному Затоні й на ріці Самарі знову споруджуються російські містечка. Тоді візир зробив з цього приводу запит російським міністрам, і великий візир переконався у неслушності цього донесення тільки тоді, коли послав свого уповноваженого Ахмет-агу в Кам'яний Затон, на ріки Оріль і Самару. Разом з Ахмет-агою було кілька довірених осіб від кримського хана й від бендерського паші, котрі оглянули ріку Оріль вгору до Маячки й униз до Китай-городка і не знайшли там ніяких нових фортець [18].

Водночас, можливо, під впливом звістки про Прутський мир Росії з Туреччиною, а, може, і з якоюсь прихованою метою кошовий отаман Костянтин Гордієнко заговорив з гетьманом Скоропадським про своє бажання

Іван Скоропадський, гетьман Лівобережної України в 1708—1722 рр. Гравюра Ф. Касаткіна. XIX ст.

[13] Там же. С. 351.
[14] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 358, 45.
[15] Там же. С. 41.
[16] *Соловьев С.* История России. Т. 16. С. 92, 110—111; *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 1. С. 459, прил.; Южнорусские летописи. Т. 1. С. 90.
[17] Чтения Московского общества истории и древностей. 1876. С. 64.
[18] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 44.

перейти в підданство російського царя. З цього приводу Скоропадський знісся з царським стольником Федором Протасьєвим, який на той час був у якомусь селі Богородицькому, і Протасьєв жовтня 31 дня 1712 року відповів гетьманові листом, у якому запевняв його, що кошовий просто хотів домогтися від нього отримання хлібних та інших припасів, щоб потім надалі «залишатися на своєму». «Слід би, милостивий пане, Костці написати, щоб він, якщо хоче виявити свою прихильність до царської величності, спочатку прислав із Січі когось із знатних осіб і по кілька товаришів від усіх куренів; тоді, як Костка з усім низовим товариством учинить присягу бути під державою царської пресвітлої величності, тоді тільки можна вдовольнити їх і всілякими припасами, і грошовим, як попередньо було, жалуванням і дозволити російським людям з їхніми торговими промислами їздити в запорізьку Січ. Насправді ж, милостивий пане, запорожців змушує до цього їхня убогість і, щоб це бажання було істинною правдою (бути під російським царем), я не сподіваюся доти, доки в Січі кошовим Гордієнко, не варто й писати про те до двору царської величності» [19].

І справді, в листопаді того ж року київському губернаторові князю Дмитрові Голицину доповіли, що кошовий отаман Костянтин Гордієнко призначив від себе в місто Умань полковником якогось Поповича, котрому дали з Січі пірнач, і послав від себе частину козаків у місто Кальниболот і в Городище під Корсунь; що біля посланців кошового зібралося зо 200 чоловік і «від них розіслали були кошового листи, щоб їм жодної шкоди від гультяйства і ні від кого не завдавалося» [20].

Настрій самого султана в той час сповна відповідав замірам козаків. Турецький султан Ахмет III, настроєний французьким резидентом у Константинополі і шведським королем, вирішив знову розірвати мир з російським царем і висунути йому вимогу віддати Туреччині всю козацьку Україну аж до російських кордонів. Тоді російські повноважні посли, барон Шафіров і таємний радник Толстой, які на той час перебували в Константинополі, були ув'язнені у Семивежному замкові аж до отримання задовільної відповіді від російського царя. Але російські посли зуміли вплинути і золотом, і багатими подарунками на султанового улюбленця Алі-Кумурджі, і вся справа обернулася проти шведського короля. Турецький султан знову погодився поновити мир з Росією, а шведському королеві вирішив запропонувати залишити Бендери й через Польщу виїхати на північ. З пропозицією султана поскакав до короля його конюший. Але король не тільки не виконав того, що вимагав від нього султан, а навіть видобув шпагу проти його гінця й після того від'їхав у Варницю поблизу Бендер. Тоді султан, який на той час перебував у Андріанополі, довідавшись про таку відсіч з боку короля, наказав кримському ханові й бендерському паші взяти Карла силою і привезти його до Адріанополя. Це було на початку 1713 року. Кримський хан і бендерський паша рушили до Карла з військовими загонами на початку лютого. Але король, довідавшись, у чім річ, вчинив їм сильний опір і тільки після рішучої сутички й отриманих ран здався ханові й разом з «київським» воєводою Йосипом Потоцьким, який весь час був при ньому, потрапив у полон. Тоді запорожці, які були з королем разом з кошовим Гордієнком, усі втекли в «нову» Січ, а в Бендерах залишився тільки сам Пилип Орлик на «вільному» житті [21].

Після того султан викликав російських послів у Адріанополь, і тут знову постало питання про мир між Росією і Туреччиною.

Та поки тривали переговори про мир між турецькою і російською сторонами, партія запорізьких козаків вчинила нову спробу нападу на українські міста. Зокрема, того ж 1713 року гетьман Скоропадський послав донесення баронові Шафірову в Царгород про напад татар і запорізьких «гультяїв» з отаманом Олистратенком на містечко Царичанку біля річки Орелі і про захоплення ними під час жнив кількох десятків чоловік з-посеред місцевих жителів. Гетьман просив Шафірова домогтися від Порти

«надалі заказати тим ворогам чинити такі кривди, а того Олистратенка видати» для покарання. Барон Шафіров на лист гетьмана відповів, що він уже й попередньо багато разів просив султана й великого візира заборонити, з огляду на мир між Туреччиною і Росією, татарам і запорожцям чинити напади на українські міста, але завжди в таких випадках отримував одну відповідь, що Порта вже послала їм про те «свій суворий указ» [22].

Посилалися такі укази чи ні, але запорожці все ще не полишали шкодити Москві. Уклавши союз з яничарами і з татарською ордою, вони вчинили в той час кілька «підбігів» під місто Київ, узяли біля Василькова, Трипілля й у деяких порубіжних селах і селищах у полон певну кількість простих людей і вчинили в багатьох місцях пожежі. Тоді знову повторили наказ гетьману Скоропадському й особливо полковнику Галагану нікого з запорізьких козаків під страхом смертної кари ні з чим не пропускати через Дніпро в українські міста; а тих з них, котрі приїжджатимуть на застави і в інші місця, таємно заарештовувати й відсилати у глухівський гарнізон, де утримувати під вартою [23].

Очевидно, з огляду на цей указ в одному з українських міст затримали й відіслали колодниками до Москви «відзначених у зраді з колишнім гетьманом Мазепою» запорожців Івана Куценка й Федора Нестулія [24]. Їх спочатку засудили до смертної кари, та потім наказали видати у Москві грамоти і прогонних 10 карбованців і заслати в сибірські міста на роботу, на вічне проживання [25].

Але ні суворі укази, ні заслання у Сибір не мали особливого значення для запорізьких козаків у той час, коли в межах Туреччини перебував шведський король. І дійсно, на початку місяця квітня поблизу міста Богуслава знову з'явився загін запорожців, з якимось Швачкою-козаком, котрий збирався переправитися з правого берега ріки Дніпра на лівий, а в місті Бреславі * стояв колишній прилуцький полковник Горленко з ватагою з 250 козаків; він поширював чутки, буцімто турки хочуть підняти проти султана бунт за шведського короля.

Коли чутки про це дійшли до київського губернатора князя Голицина, то він послав вістку про це гетьманові Скоропадському і при цьому просив його затримати певного полтавського жителя Антона Шарпиленка, у якого на Запоріжжі був брат чернець і який їхав з товаром через Переволочненський перевіз [26].

Крім київського губернатора за діями запорізьких козаків пильно стежив і генерал-фельдмаршал Борис Петрович Шереметєв, котрий тоді охороняв російські кордони з огляду на тривожне становище на півдні. Він послав на розвідку до урочища Пробитого біля ріки Бугу якогось козака й через того козака довідався, що шведський король, якого турецькі власті звільнили й залишили без нагляду, має намір іти під місто Київ проти російського царя [27] і що при ньому, крім татар, є ще певна кількість запорожців. Запорожці з'являлися то біля Умані й Корсуня, то біля Києва,

[19] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 449.
[20] Там же. С. 50.
[21] Там же. С. 370, 372.
[22] Там же. С. 310.
[23] Там же. С. 372, 375.
[24] В оригіналах це прізвище пишеться то Нестулій, то Несталій.
[25] Архів МЗС, малоросійські справи, 1713 р., зв. 35, № 30.

Герб м. Городища. 1782 р.

* Тепер м. Вроцлав (РП).
[26] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 52.
[27] Ахмет III був слабохарактерною людиною і то наполягав на висланні Карла з Туреччини, то знову дозволяв йому залишатися в країні, сподіваючись на майбутню війну з російським царем.

на Дніпрі. Переправившись на човнах у нічний час через Дніпро, вони напали в селі Самовицях на розквартированих там російських драгунів і з них 6 чоловік закололи насмерть, 5 узяли в полон, а самі «без шкоди» повернулись назад. Через таку звістку фельдмаршал Шереметєв послав наказ лубенському полковникові виступити зі своїм полком до Дніпра і тримати там удень і вночі міцну варту; а полковнику переяславському звелів учинити слідство, з чийого відома приходили козаки, де переправлялися вони через Дніпро і в якому місці приставали човни. «А нині ночі місячні, а не темні, сховатися вони ну ніяк не могли» [28]. Слідство виявило, що запорожців пропускали на Україну самі жителі українських містечок і міст. Зокрема, на початку травня запорізький козак Грицько Бережний з товаришами, переправившись з правого на лівий берег ріки Дніпра, вчинив напад на містечко Келеберду й убив 7 тамтешніх людей і стільки само втратив своїх; а провів його в Келеберду домонтівський житель Федір Рибалка. Сам домонтівський сотник відіслав Орликові дві куфи горілки, яку Орлик, своєю чергою, відіслав кошовому Гордієнку в Січ. Головне рибалки доставляли запорожцям і всілякі вісті про поведінку росіян в українських містах [29].

Але такі напади запорожців на українські міста до кінця 1713 року припинилися самі по собі. В цей час, а саме червня 14 дня, після тривалих суперечок між представниками інтересів Туреччини й Росії було остаточно встановлено російсько-турецький мир на 25 років. Суперечка стосувалася переважно двох пунктів, висунутих турками російським резидентам Шафірову й Толстому. Перший з цих пунктів полягав у тому, щоб кримському ханові було поновлено щорічне надіслання данини; другий полягав у тому, щоб порубіжний кордон був проведений між ріками Самарою і Оріллю й по тому кордону були поселені запорожці з турецького боку. Російські резиденти дуже противилися таким вимогам Порти і хоч врешті й погодилися на проведення кордону між Самарою і Оріллю, та рішуче відмовилися дати свою згоду на поселення у ній козаків, котрі зрадили Росії. Сповіщаючи царя про укладений мир, барон Шафіров писав: «Хоч ці варвари й безумні, і непорядні, але сильні, багатолюдні й незмірно грошовиті, та ще й мають таких вчителів, котрі всі інтереси й силу не тільки Російської держави, а й усієї Європи знають і їх безупинно напучують... Король шведський, хоч і не розумний, та при ньому є кілька міністрів і генералів мудрих; Орлик і інші зрадники черкаси й запорізькі і донські козаки знають внутрішній стан держави його величності, і їм усім промотор * і опікун хан нинішній кримський» [30].

Оголошення російсько-турецького миру 1713 року мало вирішальне для запорожців значення. З цього часу запорізькі патріоти втратили будь-яку надію втягнути Туреччину в боротьбу з Росією. І хоча кримський хан, «чоловік прегострий і за невідповідь на свій запит щодо данини щорічної на Росію непримиримо озлоблений», намагався на початку лютого 1714 року підняти запорожців на українські міста [31], але з цієї спроби не вийшло практично нічого. В листопаді 1714 року сам шведський король Карл XII раптово покинув межі Польщі й небавом опинився у Штральзунді [32]. Услід за королем вирушили до Швеції і головні прихильники давно померлого гетьмана Мазепи — Пилип Орлик, троє братів Герциків, Григорій, Іван і Опанас, Андрій Войнаровський, Федір Нахимовський, Федір Мирович, Клим Довгополенко, Федір Третяк і ще дехто [33].

[28] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 380.
[29] Там же. С. 381.
* Протектор, покровитель *(лат.)*.
[30] *Соловьев С.* История России. Т. 16. С. 127.
[31] Судиенко М. Материалы. Т. 2. С. 385.
[32] *Соловьев С.* История России. Т. 17. С. 39.
[33] *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. С. 677. Дивно тому читати у Рігельмана розповідь про те, що 1716 року «зрадник Орлик спільно з татарами й запорожцями чинив в Україну напад, через що Скоропадський усе літо простояв і зимувати мусив у Гадячі» (Летописное повествование. Т. 3. С. 113).

Непохитним залишався тільки кошовий отаман Костянтин Гордієнко, котрий зустрічав підтримку в декотрих значних українських осіб, наприклад, у полтавського полковника Черняка. Полковник Черняк узимку після Різдва Христового 1713 року послав у Січ полтавського жителя Данила Кондака і звелів йому передати кошовому Гордієнкові і деяким козакам, щоб вони «не важились кланятися царській величності», бо «ще шибениці московські не наповнилися, а якщо вклонитеся, то, звісно, наповняться вами». Коли Данило Кондак передав слова Черняка Гордієнкові, то кошовий подякував полковникові за співчуття до них, у чому Кондак вбачав «незичливість» кошового до царської величності, і нагадав йому про Бога і вірну службу государеві. Іншим запорожцям він слів Черняка не переказував через «велике в Січі обурення» [34].

[34] Архів МЗС, малоросійські справи, 1714 р., зв. 36, № 44.

РОЗДІЛ 18

СТАНОВИЩЕ ЗАПОРОЖЦІВ ПІД ВЛАДОЮ КРИМУ.
— РОЗЧАРУВАННЯ ІХ У ШВЕДСЬКОМУ КОРОЛЕВІ Й ПЕРШІ
СПРОБИ ПОПРОСИТИ ВИБАЧЕННЯ У РОСІЙСЬКОГО ГОСУДАРЯ.
— ПОВЕРНЕННЯ ОКРЕМИХ ПАРТІЙ ЗАПОРОЖЦІВ У МІСТА УКРАЇНИ.
— ПЕРША ПЕТИЦІЯ ВСЬОГО ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА ГОСУДАРЕВІ
ПРО ПОМИЛУВАННЯ І ПРО ДОЗВІЛ ОСЕЛИТИСЯ НА ПОПЕРЕДНІХ МІСЦЯХ.
— ВІДПОВІДЬ НА ЦЕ ГРАФА ГОЛОВКІНА.— НОВЕ ПРОХАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ,
ПОСЛАНЕ ЧЕРЕЗ ПИСАРЯ РОГУЛЮ ГЕТЬМАНОВІ СКОРОПАДСЬКОМУ.— ПРОХАННЯ
САМОГО ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО, ПОСЛАНЕ ДО ПЕТЕРБУРГА, ПРО ДОЗВІЛ
УКРАЇНЦЯМ ІЗДИТИ У КРИМ ПО СІЛЬ, І ПРО ДОЗВІЛ ЗАПОРІЗЬКИМ
ПРОМИСЛОВЦЯМ НА ПРОЇЗД В МІСТА УКРАЇНИ.— ВІДПОВІДЬ ГОСУДАРЯ
ПРО ДОЗВІЛ УКРАЇНЦЯМ ІЗДИТИ У КРИМ І ПРО ЗАБОРОНУ ЗАПОРОЖЦЯМ
ПРОЇЗДУ В УКРАЇНУ.— ТАЄМНІ ПОРУШЕННЯ ЗАПОРОЖЦЯМИ ЦАРСЬКОГО
УКАЗУ І НОВИЙ НАКАЗ ПРО НЕДОПУЩЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ В УКРАЇНУ.
— НОВА ПЕТИЦІЯ ЗАПОРОЖЦІВ ПРО ПОМИЛУВАННЯ І НОВА ВІДМОВА
ЗАПОРОЖЦЯМ З БОКУ ГОСУДАРЯ.— ЛИСТИ ПИЛИПА ОРЛИКА
ДО ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА ІЗ ШВЕЦІЇ.

Спокушені Мазепою, захоплені Гордієнком, обнадіювані Карлом XII, запорожці після страшного й кровопролитного погрому їх росіянами у самому гнізді, Чортомлицькій Січі, змушені були покинути все заповітне й дороге кожному запорожцеві: і рідну колиску, матку-Січ, і гомінливі пороги, такі промовисті розуму й серцю кожного запорожця, і Великий Луг, що був батьком для кожного безрідного сіромахи, і заповітну ріку Самару з її священною для побожного запорожця обителлю й, нарешті, всі могили, що ховали у своїх безмовних і таємничих надрах усю попередню історію Запорізького Війська — все це, як і всі щедрі ріки, багаті звіром і дичиною степи, мусили залишити запорожці й іти на нову й далеку окраїну, влаштовувати там нове гніздо, Січ. Та що це була за нова окраїна? Одна незначна, при лівому березі Дніпра, смуга плавнів, а потім на схід піщані кучугури, на північ і південь безводні й пустельні солонцюваті степи. Це була справжня агарянська земля, засіяна від природи «терніем и волчіем», як висловлювалися про неї самі запорожці. Але що це означало порівняно з тим становищем, у яке поставили себе запорожці після розгрому росіянами їхньої старої Чортомлицької Січі! Тих, котрих запорожці презирливо йменували поганими бусурманами, тих, проти котрих воювали їхні батьки, діди й прадіди, тих, винищення котрих запорожці попередньо вважали головною метою свого існування, тепер вони повинні були визнати своїми верховними володарями, безпосередніми панами й захисниками. Двісті років проіснувало доти Запоріжжя, і за весь цей час свого історичного життя низові лицарі вперто, мужньо і з цілковитим самозреченням боролися за православну віру й за руську народність з невірними мусульманами, а тепер понесли свої голови, понесли свою віру, понесли всі свої сили під захист своїх спохонвічних непримиримих ворогів. Це означало, що запорожці по-

ставили себе в повну суперечність з усім своїм минулим і змусили себе вклонятися тим самим богам, на котрих раніше самі ж вони плювали. Ні в народності, ні у вірі, ні в мові не було нічого спільного між запорізькими козаками й татарами, отож не дивно, що вже відразу після оселення запорожців на «агарянській» землі, коли минув у них перший войовничий запал, коли дещо потьмянів страшний спомин про жахи, яких зазнали вони у старій Січі, вони знову почали звертати свої погляди на рідні улюблені місця і простягати руки до свого «природного монарха». І чим далі з часу Полтавської битви йшов час уперед, тим менше висловлювали запорізькі козаки бажання шкодити російському государеві. Якщо запорожці й чинили напади на українські міста протягом 1710—1713 років, то в цьому випадку вони діяли під впливом двох своїх вождів, загартованих ворогів усього великоруського, Пилипа Орлика й Костянтина Гордієнка, та й то лише окремими партіями, а не всією своєю масою. Проста маса козаків давно вже перестала вірити в шведського короля. Віра в нього остаточно зникла у посполитих людей запорізьких з того часу, як він 1714 року облишив межі Туреччини й поїхав через Трансільванію в місто Штральзунд. Сама подія, що трапилася під Полтавою, не минула марно для запорожців у розумінні страшного історичного уроку для них. Багато передових людей з Запорізького Війська невдовзі усвідомили всю важливість Полтавської перемоги й усі наслідки її для всієї Росії. А наслідки її були великі: Полтавська битва безповоротно вирішила віковічне питання про злиття двох руських народностей, великоруської і української, в одне ціле політичне тіло. До цього часу історичне життя українського народу грунтувалося на народно-козацьких началах; з цього часу воно пішло іншим шляхом: питання про старі козацькі права й вольності поступово почало відходити до сфери віддалених переказів, і попередні козацькі порядки й народні начала почали замінюватися новими порядками й іншими началами, проти котрих протестувати, а тим більше виступати зі зброєю в руках ніяк не видавалося можливим. Запорожці зрозуміли це своїм чуттям і, усвідомлюючи невідворотність цього, почали міркувати про повернення під державу російського монарха. До 1709 року вони твердо стояли за свої предківські права, мужньо і стійко боролися за козацькі вольності; та потім, вичерпавши всі засоби для боротьби з Москвою, і врешті віддавши на зруйнування москалям своє гніздо, стару Січ, вони усвідомили цілковиту неможливість «перти проти рожна» й вирішили всією масою йти під державу Росії, щоб злитися в ціле і єдине з нею.

Ще з 1710 року до гетьмана Івана Ілліча Скоропадського почали з'являтися окремі, ще невеликі, купи запорізьких козаків і просити його про дозвіл повернутися їм в Україну для оселення у різних українських полках. Вже тоді гетьман отримав наказ оселити прохачів у пристойних місцях і таємно спостерігати за ними, щоб вони надалі не вчинили якихось заколотів у народі й не пішли знову назад. Цар Петро Олексійович, який на той час потребував бойових сил перед походом у Туреччину, охоче приймав переселенців в українські міста. Але в той час поширилися чутки про жорстокості росіян і ця обставина стримувала багатьох від переселення в Україну.

Але минув 1711 рік і настав 1712.

У цей час кошовий отаман [1] і Запорізьке низове Військо, уже в повному своєму складі, написали великого листа й відіслали його гетьманові Івану Ілліч Скоропадському з проханням про клопотання для них милості й помилування у царської величності: «Козаки й кошовий мають думку, стан, охоту, намір і цілковите істинне пряме бажання й душевну совість принести в

[1] Хто в той час був кошовим отаманом — у документі не сказано; можливо, це був Василь Йосипів, котрий 1714 року іменується колишнім кошовим отаманом, який подавав царю петицію (*Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 459).

поклоніння найсвітлішому маєстатові». Вони тішили себе надією, що милостивий государ забуде лють і всі їхні безчинства і пришле їм через гетьмана високошановну грамоту з дозволом переходу запорожцям від протекції ханської до держави православного монарха; в кожному ж разі просили гетьманську вельможність сповістити їм про милість чи немилість до них государя «потаємною людиною, аби вони через неї в підозру бусурманству не впали й на погибель не наразилися» [2].

Невідомо, що на це перше прохання всього Війська відповів цар запорожцям, але того ж 1712 року на посаді гадяцького осаула відкрито служив колишній запорожець Мартин Штих, який незадовго перед тим залишив Крим, а наступного 1713 року невелика партія запорізьких козаків отримала дозвіл повернутися в Україну й вибрати місця для проживання. 1714 року з території Туреччини з'явилося 350 запорожців і всіх їх наказали оселити в північних районах Гетьманщини, поблизу Глухова й у місті Конотопі, тобто поблизу великоросійського кордону, очевидно, з метою спостереження за поведінкою прибульців [3]. З цього приводу граф Головін писав з Петербурга гетьманові Скоропадському такого листа: «Я про се доповідав його царській величності, і його царська величність, хоч і не хотів тих свавільних запорожців знову на Україну приймати, але, коли деяких уже прийняли, а по інших посилав сам фельдмаршал, то государ зволив наказати мені до вашої величності й до пана фельдмаршала писати про те, щоб запорожцям, котрі вийшли, бути на вказаних квартирах (у Конотопі й біля Глухова), а наступних вихідців оселяти у пристойних, на розсуд вашої вельможності, місцях і за спільною з паном фельдмаршалом згодою наказати дивитися, як вони там житимуть і чи не буде від них якоїсь супротивності виникати» [4].

Попри таку неприхильність з боку царя до запорізьких емігрантів, у цей час запорізьке товариство відіслало другу петицію на ім'я государя про помилування і про дозвіл козакам повернутись до своїх попередніх місць. На той час у новій Січі кошовим отаманом був Іван Олексійович Малашевич [5]. Це був один з видатних кошових отаманів початку XVIII століття. Спокійний, розважливий, прямий, чесний і богобоязливий, Малашевич був щиро відданий російському государеві й, очевидно, вважав своїм святим обов'язком так чи інакше повернути запорожців на попередні місця під скіпетр російської держави. З цією метою Малашевич звернувся з проханням до гетьмана Скоропадського про помилування Війська Запорізького, і гетьман Скоропадський доповів про прохання кошового цареві Петру Олексійовичу в нову столицю.

Але Скоропадському наказали відповісти кошовому, що на його прохання і на прохання колишнього кошового Василя Йосипіва вже надіслана царською величністю з походу власна грамота. Що це була за грамота, невідомо, але на підставі наступного перебігу справ можна вважати, що царська грамота не була милостивою до запорожців.

Водночас надійшла відповідь, також немилостива, і від урядового сенату у справі якихось двох запорожців Стецька й Паська, яких гетьману Скоропадському наказували надалі тримати під арештом до отримання відповіді від кримського хана й перекопського бея [6].

Можливо, тут йдеться про розбійницькі дії однієї запорізької ватаги, керованої Грицьком Ковалем, яка складалася з козаків Стецька Великого, Василя Черевка, Власа Тахтаула, Гаврила Старого й деяких інших гультяїв кількістю до 30 чоловік. Ці козаки, вибравшись із Січі під час Спасового посту, пішли під містечко Решетилівку красти коней. Коней вони не здобули, зате здобули сім голів рогатої худоби для харчів і, йдучи з ними, помітили на

[2] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 214, 227.
[3] Там же.
[4] Там же. С. 227.
[5] Малашевич походив з міста Золотоноші Полтавської губернії *(Максимович М.* Собрание сочинений. К., 1877. Т. 2. С. 282).
[6] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 459.

Шпаковому шляху, біля верхів'я долини Яковиної, три вози і при них дев'ятьох татар. Спочатку вони відпустили татар цілими й неушкодженими, але потім несподівано напали на них, змусили кинути вози й розбігтися в різні боки. Тоді гультяї, побоюючись нападу, поставили на могилі сторожу, похапали на коней все легке, а саме — гроші, сап'ян і мамсу, а решту — родзинки, фіги, цитрини, цитриновий сік і шатра залишили при возах, самі хутко втекли в безлюдне місце й поділили захоплену здобич порівну між собою, а згодом частково проїли її, частково ж пропили. Після цього поділу гультяї розійшлися в різні місця по степу й блукали до осені. Деякі з них наблизилися до Дніпра й відігнали у миргородського полковника кілька коней. Потім восьмеро з них [7] прийшли у Вереміївку й, уклонившись одним сап'яном панові прилуцькому, стали з його дозволу на квартирах, але згодом їх схопили і припровадили до Лохвиці. За такий розбій запорізького гультяйства потерпіло все Запорізьке Військо. Хан прислав у Січ бея з півторастами татарами на конях і став вимагати з куренів відшкодування за збитки, по 100 талярів за кожного грабіжника. Військо заплатило по 100 талярів, віддавши в заплату й майно грабіжників, що залишилось у Січі; багатьох із гультяїв викликало в Січ і одного з них повісило, все-таки заплативши й за нього потерпілим купцям сто талярів. Всієї суми татари взяли з Коша на 5000 золотих і таку саму суму Військо залишило татарам на цілий рік зі своїх базарних прибутків; крім того окремо взяли 15 левів за те, що один з грабіжників відрізав собі на жупан тканини з намета, що стояв при татарських возах [8].

У самій Січі, очевидно, в той час виникали безупинні чвари, оскільки до кінця 1714 року кошовим отаманом був уже не Малашевич, а Василь

Миколаївська церква в Ніжині. 1668 р.

[7] Восьмий, Стецько Калис, підійшов пізніше і у «тому рабунку» не був.

[8] Архів МЗС, малоросійські справи, 1715 р., зв. 37, № 33.

Йосипів (він же Василь Йосипович). Звичайно вибори нового кошового отамана відбувалися першого дня кожного нового року, і якщо Військо змінювало свого начальника до належного терміну, то, очевидно, цьому передувала справжня буря.

У листопаді, 23 дня, новий кошовий отаман і все Запорізьке Військо з дозволу кримського хана «ординували» з відрядженими з Криму татарами до гетьмана Скоропадського двох козаків, Івана Портянського й Степана Решетила, для обстеження збитків і грабунків, завданих Запорізькому Війську від різних жителів українських міст. Військовим посланцям дали «істинний і праведний реєстр, де, кого і з якою худобою в містах і в полі забрано, і як багато збитків на худобі товариство у стані сього світу від старшини рейменту гетьманської вельможності й загальних людей зазнало». Військо й кошовий отаман просили гетьмана всю «невинно» забрану худобу неодмінно поповнити й повернути без «великої турбації» [9].

Звертаючись із проханням до гетьмана Скоропадського про повернення захопленої українцями козацької худоби, запорожці водночас шукали способу, щоб так чи інакше повернутися «під руку царської найсвященнішої величності» й осісти Кошем на старій Чортомлицькій Січі.

Звістка про такий намір Війська Запорізького дійшла до «гетьмана» Пилипа Орлика. Орлик восени 1714 року перед святом Покрови написав запорожцям з Адріанополя листа й у тому листі попереджав козаків, щоб вони не схилялися на жодні зваби й залишалися в тому стані, в якому й тепер перебувають. Після того про намір запорожців залишити нову Січ Пилип Орлик сповістив прикордонного роз'їзного бея й піддав йому думку взяти в козаків присягу на вірність Криму, після чого дозволити начальникам і нежонатим запорожцям оселитися хоч би й у старій Січі, а жонатих залишити в Кизикермені, де вони й попередньо жили. І справді: через чотири тижні після отримання Орликового листа в Січу у Кіш приїхав від прикордонного роз'їзного бея якийсь кримський товмач і поставив вимогу, щоб кошовий отаман і всі курінні отамани їхали в Каланчак складати присягу, «жеби вже трималися протекції хана кримського і щоб у тому не зрадили». Кошовий і отамани, зміркувавши, що винуватцем такої вимоги був Пилип Орлик, вирішили поїхати до бея, але постановили між собою так чи інакше відмовитися від присяги, наголосивши на тій причині, що все Військо Запорізьке розійшлося по здобичах, а без Війська ні кошовому, ні отаманові «не можна правно присягати» [10].

Кошовий отаман Василь Йосипів і «старе товариство», ухилившись від присяги Кримові, в новому 1715 році відіслали з Січі в місто Глухів через писаря Рогулю нового листа до вельможного гетьмана з проханням «чинити найстаранніші зусилля й заступництво про отримання за їхню провину прощення і про прийняття в попередню милість і прихильність Війська Запорізького під державу царської величності».

Отриманого листа гетьман Скоропадський відіслав до столиці зі своїм особистим запитом, як йому вчинити «з тими запорожцями». До нової петиції запорожців гетьман додав від себе прохання дозволити українським торговим і промисловим людям їздити з товарами до Криму й ходити на польові річки по рибну й звірину здобич, а разом з українськими людьми просив дозволити пропускати в Україну й січовиків, котрі проходитимуть із Запоріжжя з рибою і з сіллю до Дніпра.

На таке прохання надійшов з Петербурга царський указ лютого 10 дня. В тому указі було сказано, що його імператорська величність вибачає провини й дозволяє прийняти під свою державу тільки тих козаків, котрі покаялися у своїх вчинках, і якщо такі забажають залишити турецькі землі і прийти в Російську державу, то оселювати їх у місцях, де хто наро-

[9] Архів МЗС, Малоросійські справи, 1714 р., зв. 36, № 42.

[10] Архів МЗС, малоросійські справи, 1714 р., зв. 36, № 44.

дився, і всіляко обнадіювати, що вони не зазнають ніяких покарань і в заслання їх не зашлють; навпаки, старшини таких козаків отримають «знатні уряди», залежно від полків, стану й вірності. А прийняти запорожців з землею, на котрій вони живуть, у підданство й дозволити їм жити своїм Кошем у старій Січі внаслідок мирної постанови Росії з Туреччиною не можна, бо стара Січ, на вимогу самих-таки запорожців турецькому султанові, відступлена туркам. А торговельним українським людям, котрі їдуть з «незаповідними» товарами у Крим, і кримчакам, які їдуть зі своїми товарами в Україну, перешкод не чинити ніяких. Тільки запорожців і козаків-зрадників ні з товарами, ні з якими справами в Україну не пропускати, так само й українцям з товарами й зі здобиччю в Запоріжжя ходити не дозволяти і тим, хто їде у Крим, дати наказ, щоб вони під страхом лютого покарання й позбавлення всього майна не заїжджали до запорізьких козаків; а самим кримчакам оголосити, щоб вони, вирушаючи в Україну, зрадників-запорожців і козаків з їхніми товарами нізащо не важилися з собою брати. Самому гетьманові без царського указу із зрадниками-запорожцями ніякого листування не мати й на листи їхні не відповідати, а всі листи їхні в оригіналах у столицю відсилати й у себе тільки списки (копії) з них залишати. У випадку ж якихось сварок з турського боку чи завдання запорожцями українським людям якихось кривд, про те негайно київському губернатору князю Дмитрові Михайловичу Голицину сповіщати [11].

Про наслідки прохання запорожців першим сповістив Скоропадського київський губернатор князь Голицин, який на той час тимчасово перебував у Петербурзі. Він писав гетьманові, що йому послали указ з настановою, як поводитися з запорізькими козаками. Очевидно, князь Голицин хотів попередити Скоропадського про те, щоб той негайно ж заборонив жителям українських міст зноситися з запорізькими козаками згідно з волею государя.

Але те, що легко було наказати на папері, вельми складно було виконати насправді. Зокрема, коли гетьман Скоропадський, отримавши царський указ, почав здійснювати його, себто вимагав від купців, котрі їздили з України у Крим і поверталися з Криму в Україну, щоб вони об'їжджали запорізьку Січ і не давали запорожцям ніякої платні від своїх товарів, то запорожці почали люто мститися за те українським купцям. Якось у червні місяці вони напали на китайгородських купців, які їздили у Крим по купецьких справах і поверталися назад з товарами: наскочивши на них у той час, коли вони щойно переправилися через ріку Самару біля урочища Шість Криниць, запорожці декого з них побили, декого поранили, а все добро їхнє розграбували, і марно після того кошовий отаман посилав свої універсали в Самарь до севрюка про схоплення свавільців, свавільці й надалі займалися грабунками. Іншого разу наскочили запорожці на майдан опішнянських селітровиків над річкою Ушивою, розкидали там всі будівлі й усе, що можна було, пограбували, а звідти кинулись під міста Полтавського полку, і хоч під час цього нападу трьох грабіжників схопили, але інші, нітрохи не вгамовуючись, збиралися вчинити напад на слобідські міста. І всі ті напади й грабунки, вчинені запорожцями по дорогах промисловим людям, трапилися після царської грамоти (лютого 10 дня) й суворого гетьманського наказу, що забороняв українцям зноситися з Запоріжжям. За цим наказом полтавський купець Григорій Магденко, який їздив у Крим по товар, виклопотав у ханського візира й у перекопського бея дозвіл усім купцям з боку царської величності не заїжджати до Січі, аби не платити ніякого мита запорожцям. У запорожців навіть відібрали Кизикерменський перевіз, до якого приставили татарина, аби він, перевозячи

[11] Архів МЗС, малоросійські справи, 1715 р., зв. 1 а, № 1; Записки Одесского общества. Т. 14. С. 283—285; *Суденко М.* Материалы. Т. 2. С. 66, 67, 77, 79.

через Дніпро купців, не давав користуватися з перевозу запорожцям. Але ці розпорядження незабаром відмінили. Коли кримський хан їхав у Білгородчину, то до нього з'явився кошовий отаман і знову випросив у нього Кизикерменський перевіз на користь Запорізького Війська. Підтверджуючи таку обіцянку своїм власним листом, хан зробив у ньому приписку про те, щоб тих з українських чи з кримських купців, котрі їхали до Криму чи поверталися звідти й не відрекомендувалися кошовом отаманові, без сплати грошей не перевозити через перевіз. Після того запорожці знову відібрали у свої руки, за ханським листом, перевіз у Кизикермені і всіх, хто туди їхав, почали відсилати силою у Січ, і тоді скільки кошовий отаман напише перевезти возів, стільки й перевозили, а без листа кошового взагалі не перевозили нікого через Дніпро. Кошовий давав від себе провідників для конвою, і купці кожному провідникові мали платити по 10 талярів від себе. Коли ж українські купці, уникаючи Кизикерменського перевозу, почали робити коло на кілька миль степом лівим берегом Дніпра, то запорожці наздоганяли їх поблизу ріки Самари і грабували всі їхні товари й майно.

Гетьман Скоропадський, не зважуючись особисто вживати ніяких заходів проти нападів з боку запорожців, звернувся спочатку з запитом з цього приводу до київського губернатора князя Голицина, а потім, за порадою князя, написав листа до графа Гаврила Івановича Головкіна з проханням прислати йому інструкцію, як чинити з «лиходіями» і разом з тим написати про їхні дії кримському ханові, особливо ж просив відібрати в них Кизикерменський перевіз [12].

Але кримський хан Каплан-Гірей на той час був далекий від думки про те, щоб шкодити запорожцям; навпаки, він як міг намагався клопотатися за них. Наприклад, у цей час він писав за якихось запорожців, які купили собі на власні гроші землі під містом Чигирином, польському гетьманові Сенявському і просив його надати їм, при необхідності, всіляку допомогу [13]. За яких саме обставин, які саме запорожці пішли з Криму під Чигирин і чому за них клопотався сам хан, залишилося невідомим, та ця обставина, в сукупності з іншими, дає підставу думати про те, що хан виявляв увагу Запорізькому Війську.

Самі українці, незважаючи на суворі царські й гетьманські накази, користуючись потаємними урочищами в різних місцях, майже безперервно проходили цілими купами з міст у Запоріжжя, по сто, по двісті, по триста чоловік, і тим самим викликали нові заходи з боку відповідних властей, київського губернатора князя Голицина й гетьмана Скоропадського, для припинення зносин між Запоріжжям і Україною. Один козак Миргородського полку на прізвище Корній Федоренко, який довго перебував у Запоріжжі, прийшов із Січі в Україну і з України знову ходив, з відома миргородського полковника, у Січ, буцімто щоб віднайти там якісь свої речі. З цього приводу гетьманові Скоропадському наказали козаків, які були в Запоріжжі, потім покаялися й поселилися на Україні, нізащо й ні під яким приводом ні в кримські, ні в татарські краї не пускати [14]. Царські накази переважно порушувалися українськими торговцями, котрі їздили в Запоріжжя у різних торговельних справах і вивозили звідти волоські горіхи, сіль і рибу, а самі возили горілку, тютюн і борошно [15].

Тим часом у самій Січі вже давно утворилася партія козаків, невдоволених життям під владою кримського хана, й шукала нагоди будь-щобудь випросити вибачення у російського государя і знову повернутись на згарища до Скарбної і до Чортомлика. На чолі цієї партії стояв Іван Малашевич, знову обраний кошовим отаманом. Вважаючи найсильнішим, після гетьмана, миргородського полковника Данила Апостола, який на той

[12] Архів МЗС, кримські справи, 1715 р., зв. 1 а, № 2.

[13] Там же. № 3.

[14] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 241.

[15] Архів МЗС, малоросійські справи, 1716 р., зв. 38, № 21.

час керував прикордонним із Запоріжжям краєм, Малашевич травня 3 дня 1716 року з Коша [16] написав Апостолу палкого, у високому стилі, листа і «слізно» просив його бути добрим і милосердним до Запорізького Війська, яке «вкривається хвилями совісті душ своїх, пізнає свій гріх і провину супроти поістині свого прабатьківського християнського монарха, яке не бажає у тій злості хвилювань втонути і має просту, необлесливу й неложну думку схилитися до його царської величності держави»; щиро благав милостивого пана й добродія прийняти надісланого листа й довідатися через гетьманську вельможність, чи припинився гнів палючий царської величності на Запорізьке Військо, чи все ще й досі триває. «Про себе, житиму я чи помру, я не думаю, та я вельми вболіваю за Військо наше, аби від гніву царського не загинуло, і задля того вашій панській милості з нашою убогою совістю попередньо відкрившись, про милосердя прошу: будь батьком, а не губителем, і не введи нас у згубу, а з погибелі виведи: якщо ж його царської величності до нас милість є і винам нашим виявиться послаблення, сповісти нас, а сього листа нашого нікому не довіряй крім ясновельможного пана гетьмана, а в себе тримай; ми покладаємося з цілими душами нашими на совість душ панських ваших, аби ви не довели нас до згуби» [17].

Прочекавши даремно відповіді від полковника Апостола протягом п'яти з половиною місяців, кошовий отаман Іван Малашевич зважився повторити своє прохання й послати його вже не Апостолові, а самому гетьманові Скоропадському. Цього листа написали ще зворушливіше і ще урочистіше, ніж листа до миргородського полковника Апостола. «Чули ми, отаман кошовий Війська Запорізького низового, від тих, хто читає божественне святе євангеліє, що в ньому Христос-істина повчає не цуратися грішників, які до нього приходять, не відринути свою благодать і людинолюбство». Покладаючись на Христа, сина божого, й на пресвяту діву Марію, богородицю, кошовий отаман і Військо Запорізьке, поливаючи ступні рейментарської милості, молили зі сльозами панську вельможність, милостивого пана й добродія як найближчого секретаря таємниць царських не зневажити голосу запорожців, котрі згрішили перед царською величністю, відірвалися від його благодіяння й багато нагрубіянили рейментарській милості. «Сприйми як отець небесний сповідь провини й прохання нашого, і якщо буде можливо, а вашій панській милості завгодно, сю нашу смиренну пораду й найнижче бажання його царській пресвітлій величності донеси й не інакше, як і Христос на хресті блаженному, розбійникові возвісти: днесь з нами, синами східного благочестя Великої і Малої Росії, будете в раю, або ж: звернув Господь царське серце в милість прийняти нас до його царської величності держави». Все Запорізьке низове Військо щиро просило милостивого государя пролити на нього щедрість і повернути йому попередні для проживання місця, тому що на інше помешкання, себто в українські міста, воно з низу Дніпра й усім своїм складом не піде, хоч окремим особам, які бажають іти в міста, не боронить цього. Нехай всемилостивий государ і свою грамоту на те дасть і нею всі вольності й усі, які були, простори закріпить і нічого, що покладене й затверджене було попередніми благочестивими монархами, не відбирає у них. За ту милість усі запорізькі низові козаки обіцяють царській величності ревно служити й вірність йому свою зберігати. «Тилко о сем, велможный пане, з милости вашой рейментарской взявши певность о милосердію царском (чи приняты будем в державу его царского пресвітлого величества, или оминет нас тое от его царского величества всероссійского пресвітлійшого нашего манархи) нам, атаману кошовому, не скрываючи, из'яви скоро-скоро, понеже мы, кошовый, аще милость царского величества всероссійского нашего монархи чрез вашу вел-

[16] У всіх попередніх і наступних листах кошові підписуються «з Коша» без означення, у якому саме місці.

[17] Архів МЗС, малоросійські справи, 1716 р., зв. 38, № 37.

можность мні подастся упевняючая грамотою в дніпровых чернях мешканья нашего и подтверждаючая права и волности наши войсковіи, яковіи в нас от первых антецессоров благочестивых монархов и от самого его царского пресвітлого величества бывали, на нашу душу кошовую все Войско, где есть наше, подвигну, кгдиж часов сых не есть вкупі, но и на часты разорвано по сторонах бесурменских, едных волною волею, а других и не хотячих, я привлеку до поклоненія царской державі, аще ми Бог на сюй власти и в живых задержит».

Виклавши все своє прохання, кошовий отаман «покірно-покірно» просив вельможного гетьмана дати йому або листом або через певну й довірену людину, утримуючи в суворій таємниці від татар, скору відповідь на милість чи немилість царську, а закінчував свого листа так: «Ніби израилтяны от Египта в землю обецанную, в державу царского величества изыйти желаніе іміем и доземной наш поклон вашей панской милости воздаючи пребываю вашой панской велможности милостивому нашему пану отцу и благонадежному добродіеви всего добра истый обрітатель і поволный слуга и подножок Иван Малашевич, атаман кошовый Войска Запорожского низового з Коша низового, октоврія 14, року 1716» [18].

Не дочекавшись відповіді й від гетьмана Скоропадського, кошовий отаман за 10 днів після написання свого листа написав листа такими ж словами миргородському полковнику Данилові Апостолу [19].

Весь цей час кошовий отаман Малашевич всіми силами намагався стримувати запорожців від завдання будь-якої кривди підданим російського царя, і коли восени того року якісь козаки Пасько і Стецько, колишні запорізькі «товариші-караванчики», пограбували якийсь караван, то запорожці «той караван з великою бідою і трудністю відбили всім Військом, встановивши одвіку небувалу на все протягом цілого року оренду» й таким чином заплатили за них «тысячей золотых девять сто таляров и тридцять» [20].

Усі листи кошового отамана Малашевича доставили до Москви, але чи доповіли про його прохання государеві — невідомо. Сам государ на той час перебував у голландському місті Амстердамі й січня 8 дня 1717 року дав гетьманові Івану Скоропадському таку інструкцію з приводу його питання, чи набирати в російські полки запорізьких козаків, чи не набирати: «А що вимагаєте ви нашого указу про запорожців, тих, котрі в минулі роки прийшли й провини свої нам, великому государеві, принесли, й за нашим указом звелено їх розпустити й жити їм дозволити в Малій Росії у родичів своїх. Та що з них ті, котрі родичів своїх не мають і живуть задурно по квартирах, а хочуть стати на службу охочу, в сердюки, то чи брати тобі їх на ту службу, і ми, великий государ, наша царська величність, їх, як таких, що були у явній проти нас зраді, й постійних свавільців і легковажних, на службу сердюцьку брати тобі, підданому нашому, не велимо, оскільки від них вірної служби нам сподіватися й надалі не слід, а сподіватися великого лиха. А якщо потрібно тобі, підданому нашому, набрати в сердюцьку службу, то дозволяємо ми, великий государ, наша царська величність, тобі, підданому нашому, вибрати з вірних і в зраді не помічених, на ту службу придатних козаків; а тих запорожців можна тобі використовувати до якоїсь роботи й домашньої служби, якщо вони під містом десь собі жител придбати й на грунтах жити не захочуть і здобути собі харчування не можуть» [21].

Попри все те невтомний кошовий Малашевич не припиняв своїх прохань і в липні 1717 року знову звернувся до гетьмана Скоропадського й до полковника Апостола з проханням про клопотання Запорізькому Військові у государя вибачення і про дозвіл йому оселитися «на первісному місці»

[18] Архів МЗС, малоросійські справи, 1716 р., зв. 38, № 37.

[19] Там же.

[20] Там же.

[21] *Ригельман А.* Летописное повествование. Т. 3. С. 114.

з закріпленням за ним усіх милостей, наданих козакам «від попередніх монархів і від царської пресвітлої величності». «Не хощем мы в злобі бісовской и в части Іюдиного отчаянія заставати, а хощем вины и гріха нашего, им же Бога и его царского пресвітлого величества маестат изгрубили, каятися истинною... Вси мы радостно от протектора нашего, хана крымского отступим, а принесши нашу, яко же евангельская вдова и праведный Авель Господу дары, доживотне восточному нашему истинному государю и ясневелможному его милости пану гетману всім милостям панам служителем без всякой превратности» [22].

Та ні від гетьмана Скоропадського, ні від полковника Апостола надалі ніякої відповіді не було, і кошовий отаман Малашевич потрапив у дуже скрутне становище, змушений лавірувати між Кримом і Росією. З одного боку, кошовий як підданий кримського хана мусив діяти на його користь і на шкоду російському цареві; з іншого боку, домагаючись дозволу повернутися на попередні місця проживання, кошовий мусив потай сприяти планам російського царя. Саме в такому становищі опинився Малашевич під час зіткнення донців і калмиків з партією запорожців. Партія запорізьких козаків з 70 чоловік під проводом якогось Олистрата [23] вирушила після свята Петра й Павла до Великого Лугу й до ріки Московки. Там на цю партію наскочили донці й калмики і, крім самого Олистрата, винищили її на місці. Месником за полеглих виступив якийсь кримський султан: зібравши цілу орду, він хотів було йти в землю донських козаків і в слобідські міста, куди й кошовому отаманові наказав з виборним товариством іти за собою. Та кошовий, зустрівши султана з належною честю, почав радити йому відкласти похід, наголошуючи на тому, що це суперечитиме мирним трактатам між Туреччиною, Кримом і Росією. «Та того,— казав кошовий,— і до уваги не слід брати, бо тут свавільці погромили свавільців; до того ж наші свавільці, котрим ми, згідно з ханським указом, неодноразово забороняли, все-таки ходять туди й більше шкодять, ніж вони нашим». На таку пораду кримський султан, заспокоївшись, зауважив, що коли сам кошовий не шкодує своїх людей, то й він, хоч і вважав за свій обов'язок помститися за них, бо татари зобов'язалися стояти за запорожців, як за своїх гостей, відкладає свій намір і негайно повертається назад; але, для достеменної відомості про те, скільки побили у згаданих місцевостях людей, посилає 150 татар і 17 козаків.

Сам кошовий уважав винуватцем зіткнення запорожців з донцями тільки самого Олистрата, котрого й хотів покарати за його справи, але і йому нічого не міг вдіяти, бо Олистрат дружив з татарами і завжди влаштовував з ними веселі гулянки.

Незалежно від того кошовий Малашевич зазнавав іще й інших труднощів через своє двозначне становище. Зокрема, до нього звертався очаківський паша Гамет з запитом, чи слушна відомість, яку принесли йому з московської сторони, а саме звістка про те, буцімто російський фельдмаршал Шереметєв, стягнувши свої війська з Польщі, збирається йти під місто Азов. Паша просив кошового, якщо він знає про це щось точно, сповістити йому правдиві вісті і він, хвалячи його приятельство, оголосить про це великому візиру і своєму «цареві» [24].

Та очі кошового надалі були звернені не до турецького, а до російського царя. Кошовий усе ще не втрачав надії отримати відповідь від російського царя на свої слізні послання; тим більше, що між запорожцями в той час «пронеслося відлуння» про те, буцімто для них заготована царська грамота, яка поки що є у губернатора князя Дмитра Михайловича Голицина в місті Києві.

[22] Архів МЗС, малоросійські справи, 1717 р., зв. 39, № 20.

[23] Можливо, це той самий, кого раніше називали кошовим Олистратенком, який 1711 року діяв на ріці Самарі проти російських містечок.

[24] Архів МЗС, малоросійські справи, 1717 р., зв. 39, № 20.

Але чутка ця не виправдалася. На початку місяця серпня до кошового Малашевича прибув з усною відповіддю на його лист козак Миргородського полку Семен Сиса. Якою була ця відповідь — невідомо. Та в кожному разі кошовий Малашевич був дуже засмучений тим, що не отримав на свої листи письмової відповіді від полковника Апостола, і докоряв Сисі за те, що той уже стільки разів приїжджав до запорожців, а письмової жодної відповіді не привозив, тільки словами їх утішав. «А если бы милостивая его царского пресвітлого величества таковая к нам была прислана грамота, которую бы мы могли надіючися певне милости монаршей сердца свои увеселити, же будем, колвек хотя колко літ изождавши, под державу его ж царского величества приняты и по-прежнему при содержаніи давных прав войсковых с Кошем у Дніпра найдоватися, то я бы и иншее товариство, между яким хочай уже нікоторые и суть со мною единого совіту, оную для увіренія вычитуючи пред ними до единомыслного наклонял согласія, а легкомысленников от злости, якую они обыкли выполняти, повстягал, ажебы всему товариству снявшися с Коша, пойти на Украйну для мешканья, то трудно мні то учинити, чего и нашему товариству, жебы то не пронеслося, и обявити опасно» [25].

Даремні були всі зусилля кошового: цар Петро Олексійович і надалі залишався далеким від того, щоб змінити щодо запорожців свій гнів на милість. Ще на самому початку липня канцлер граф Гаврило Іванович Головкін, який на той час перебував у голландському місті Амстердамі, на донесення гетьмана Івана Скоропадського про подання запорожців

Ханська мечеть в Бахчисараї. 1740 р.

[25] Архів МЗС, малоросійські справи, 1717 р., зв. 39, № 20.

[26] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 260.

[27] Там же. С. 263.

прийняти їх у підданство російського монарха відповів йому таке: «Що ж до запорожців, котрі паки до вашої вельможності й до пана полковника миргородського звертаються, прохаючи, щоб їм дозволили жити при Дніпрі, то на се нині часу не маємо вашій вельможності відповідати, оскільки сподіваємося найближчими днями повернутися до Санкт-Петербурга, звідки про те належне визначення надішлемо до вас про них; а поки що тепер посилаюся про те на попередні його величності іменні укази, до вашої величності про них попередньо відіслані» [26].

Але і з Петербурга на прохання кошового Малашевича ніякої відповіді не надійшло. Лише з Москви той же граф Головкін надіслав гетьманові Скоропадському запит про запорожця Федора Леонтіїва, який приїжджав до двору государя під час Мазепиної зради від імені запорізьких козаків з обіцянкою бути вірними царській величності, але був затриманий у Москві: «І я вашій вельможності пропоную, якщо він справді така людина й у явній зраді не був, відпустити його з Москви на Україну» [27].

Відмови царя кошовому отаманові надалі нітрохи не заважали зносинам запорожців з українцями, головно у торговельних і промислових справах. Запорізькі купці й надалі проникали з Січі в Україну і з України пробиралися навіть до Москви, всюди зустрічаючи собі притулок і таємне співчуття різних осіб. Наприклад, 1718 року якийсь Токар, запорізький торговець, немалий час жив на подвір'ї спаського попа Святайла задля своїх промислів. Його перебування у Святайла відкрили тільки тоді, коли він виїхав зі Святайлового хутора, Коломацького, у запорізьку Січ і на нього напав польовий сторож, «давній злодіюка» Коляда, забравши все його майно — віз, коней і товар вартістю 80 талярів. Інший запорізький купець на прізвище Горб, який завжди торгував у Січі «на коморі», переїхав із Запоріжжя до Полтави і з Полтави пробрався до Москви, де отримав для купецьких промислів від обозного Полтавського полку Нащинського, який там перебував, 1000 талярів, на які накупив собі товару і з тим товаром повернувся до Полтави на артилерійських полтавських конях. Так доповів про це в Полтаву князеві Бабичеву капітан Горохов: «Для того й існує суворий царської величності указ, щоб ніхто з вірнопідданих монарших не зносився з запорожниками, ні з яким у запорізьку Січ товаром не їздив і ніяких туди гандлів не робив... Від чого тепер і морова пошесть посилилася, як не від того лиходійства. Коли візьмуть на слідство згаданих вище торговців Коляду, Горба і хлопця Токаревого, тоді багато що про лиходіїв можуть з'ясувати» [28].

Та запорожців не вдовольняли зносини з Україною тільки в справах торгівлі й 1718 року вони знову послали через полковника Апостола чоломбитну цареві й листа гетьманові з проханням дозволити їм повернутись у рідні місця, й оскільки на той час (у місяці листопаді) у Криму й у Запоріжжі була пошесть на людей, то гетьман відіслав до царя не саму чоломбитну, а копію з неї разом зі своєю відпискою [29].

З настанням 1719 року запорожці ще наполегливіше почали домагатися повернення на свої попередні місця. Того року в Криму «учинився» новий хан Саадат-Гірей. У січні від Саадат-Гірея в Переволочну сам-треть і з одним запорізьким козаком прибув посол. Через те, що в Запоріжжі лютував на людей мор, ханського посла, котрий проїжджав через Січ, затримали навпроти Переволочної, біля правого берега Дніпра, і тільки за довгий час відпустили в Глухів для вручення гетьманові ханського листа. Ханського листа, розпечатаного й обкуреного димом, відіслали до царя, а самого посла затримали в Глухові у гетьмана. Як заявив посол, його прислали з Криму до гетьмана, аби оголосити про те, що в Криму став новий хан Саадат-Гірей, брат колишнього хана Каплан-Гірея. Новий хан хоче непорушно утримувати укладений між Кримом і Росією мир і запорожців, які чинили чи

[28] *Судиенко М.* Материалы. Т. 2. С. 470—472.

[29] Записки Одесского общества. Т. 5. С. 842.

надалі чинитимуть свавільства, обіцяє карати смертю, а про пошесть заявляє, що у Криму й у Січі її вже немає [30].

І вибори нового хана, і посольство, вирядженe ним у Росію, дуже стривожили запорожців. Якщо кожну зміну правління маса сприймає з побоюванням за існуючий лад у державі, за власний спокій і за свій особистий добробут, то тим більшою мірою ця обставина подіяла на запорожців, і з того часу вони з особливим запалом почали простягати свої руки до російського государя.

А тим часом на самих запорожців жадібно поглядав гетьман без булави Пилип Орлик. Обраний у Бендерах замість Мазепи гетьманом, Пилип Орлик разом зі своєю дружиною й дітьми, з генеральним бунчужним Федором Мировичем [31], Федором Нахимовським і власним зятем, генеральним осавулом Григорієм Герциком та іншими особами після від'їзду Карла з Туреччини виїхав у Швецію і оселився у Христіанштадті. Перебуваючи у Швеції, Орлик докладав усіх своїх сил, аби скласти союз європейських держав на чолі із Швецією проти Росії. Після смерті Карла XII (1718 року) Орлик і його товариші з Христіанштадта переїхали до Стокгольма і знайшли там притулок у наступниці Карла XII Ульріки-Елеонори.

Живучи у Стокгольмі, Орлик почав листування з Запорізьким Військом, і перший лист його, який дійшов із Стокгольма у Січ, був написаний грудня 8 дня 1719 року. В цьому листі Орлик передусім сповіщав кошового отамана й усе старше й менше товариство про смерть «вічно гідного і найсвітлішого» короля шведського Карла XII; далі висловлював сум з приводу величезної відстані, що відділяла його від низових козаків; висловлював свою любов, приязнь, зичливість і турботу про їхню долю, про долю всієї України, нагадував запорожцям про два свої послання до них, про свій лист до кримського хана Каплан-Гірея з проханням до його ханської милості взяти запорожців «в особливую ласку, протецію і опіку до певного часу», про відіслання кількох листів поштою на Шльонськ, себто Сілезію, у місто Бреславль до генерал-майора Урбановича, щоб передати їх добрим молодцям на Січ. У цих листах він сповіщав добрих молодців, що шведський король Карл XII з величезними силами військ, яких раніше в нього ніколи не бувало, вирішив переправитися на той бік моря, але несподівана смерть перешкодила його намірові. Та якщо Бог допустив смерть короля, то вчинив це для скорішого спокою, для припинення між людьми кровопролиття, але для більшої московської руїни. Наступниця короля, його рідна сестра Ульріка-Елеонора вже уклала мир з усіма своїми ворогами, польським, пруським і датським королями, уклала з ними союз і так отримала допомогу для війни з російським царем. До союзу з Елеонорою увійшли також голландський уряд, християнський цісар, французький і англійський королі, котрі прагнуть і Порту турецьку підняти проти Москви. Всі згадані християнські монархи, бачачи, як Москва зміцнилася на морі й на землі, як вона стала всім страшною, уклали між собою для допомоги Швеції союз і вирішили одностайно й невідкладно з настанням весни воювати на суходолі й на воді з російським царем. З огляду на це й він, Орлик розуміючи настання сприятливого часу для визволення України з московського ярма, виїхав із Христіанштадта у Стокгольм, де перебуває вже протягом 11 місяців при дворі шведської королеви і звідти він зноситься з польським королем [32].

Але й Ульріка-Елеонора недовго була королевою Швеції: вона поступилася короною своєму чоловікові Фрідріху, герцогу гессенкассельському, а сама почала приватне життя. Тим не менше запорізькі козаки, довідавшись

[30] Записки Одесского общества. Т. 5. С. 842.

[31] За Мазепи Мирович був генеральним бунчужним, за Орлика — генеральним осавулом.

[32] Архів МЗС, малоросійські справи, 1720 р., зв. 44, № 21; *Соловьев С.* История России. Т. 16. С. 384.

про смерть Карла і про вступ на престол Ульріки-Елеонори, послали їй прихильного листа, в якому висловили своє співчуття з приводу передчасної смерті славного короля і привітали Ульріку-Елеонору з отриманням скіпетра. Замість королеви запорожцям вересня 25 дня відповів власним листом король Фрідріх I. В ньому він висловив цілковиту готовність виявляти запорожцям милість і прихильність у всіх їхніх вільностях і справах [33].

З листом Фрідріха I до запорожців послали Федора Нахимовського, котрого відрядили власне до хана у Крим, звідти до сілістрійського паші в Хотин, а по дорозі він мав доставити королівського листа запорізьким козакам. Після прибуття у Січ Нахимовський мав усно сповістити все Військо про листи, розіслані шведським королем усім монархам про ті пункти, які написав Орлик у інструкції королівським послам і вповноваженим України обох боків Дніпра, про всі приготування і військовий союз, який організовують європейські монархи проти російського царя і з якими засобами союзники збираються наступного літа виступити на війну. Споряджаючи свого посланця в таку далеку дорогу, Пилип Орлик просив запорізьких козаків допомогти йому щасливо доїхати у Крим і з Криму до сілістрійського паші для доставлення королівських листів.

Разом з Федором Нахимовським виїхали зі Стокгольма Григорій Герцик, Федір Мирович і кілька комісарів від короля. До повернення Нахимовського з Криму всі його супутники мали залишатися в місті Варшаві і дбати про залучення польського короля до союзу для боротьби проти російського царя і про доставлення Запорізькому Військові клейнодів від польського короля [34]. Березня 19 дня генеральний осавул Федір Мирович написав з Варшави запорізьким козакам листа [35], в якому сповіщав низових товаришів

Август II. Літографія. 1860 р.

[33] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 302; *Його ж.* История Малой России. Т. 4. С. 256; *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 354.

[34] Архів МЗС, малоросійські справи, 1720 р., зв. 44, № 21.

[35] Там же.

про те, що після смерті короля Карла XII, вбитого під Фрідріхсгалем, усім українцям стало «барзо трудно» у Швеції, тому вони виїхали в Польщу. Перебуваючи тілом у Польщі, Мирович належить душею і серцем вітчизні, Україні й Запоріжжю.

Та в Польщі українцям-емігрантам не було так безпечно, як у Швеції. Зокрема, один з товаришів Нахимовського, Григорій Герцик, був заарештований при варшавському дворі російським резидентом, князем Григорієм Долгоруким, і відправлений до Росії. Щодо самого Нахимовського, то хоч він і уник долі Герцика й навіть зумів з'їздити у Крим, та успіху у своїй поїздці не досягнув, і кримський хан відповів йому так, що без дозволу султана він нізащо не воюватиме з московським царем.

У самій Січі також зовсім не всі готові були підняти зброю проти російського царя, і першим відкрито заявив про те кошовий отаман Іван Малашевич: «От бачите, панове молодці, що про нас і інші государі дбають, та тільки я вам заявляю, що хоч і клейноди будуть, та хто хоче, нехай іде, куди завгодно, а я ні з місця не рушуся; нехай собі б'ються чи миряться, нам до того діла немає — нам треба сидіти тихо; а кому будемо потрібні, ті нас знайдуть» [36]. Втім, серед запорожців знайшлося немало осіб, які інакше поставились до Пилипа Орлика: прийнявши послання Орлика, вони відповіли на нього дуже теплим листом і доручили його Федорові Нахимовському для доставлення у Стокгольм гетьманові.

Лист-відповідь запорожців застав Пилипа Орлика ще у Стокгольмі, де він залишався до 11 жовтня 1720 року. Орлик оцінив цього листа як дуже сприятливого для себе й, бажаючи принести справжню користь своїй вітчизні й усьому українському народові, а також бажаючи бути ближче до Запорізького Війська, залишив, з королівського дозволу, столицю Швеції Стокгольм, переправився через море й у місяці листопаді прибув до сілезького міста Бреславля. Перед від'їздом із Швеції Орлик випросив у королівської величності кілька листів до цісарської величності й до королів англійського й польського, до осяйної Порти Оттоманської, до найсвітлішого хана кримського, до інших державних осіб. Прибувши в німецьку землю, Орлик розіслав деякі з королівських листів за призначенням, маючи на меті скласти сильний союз монархів проти російського царя. З Бреславля він обіцявся приїхати в Січ і з'єднатися з «добрими молодцями, любою братією своєю». Тим часом просив усіх добрих молодців і кошового отамана Івана Пилипіва нітрохи не слухати брехливих московських обіцянок і своє мужнє серце від них відвертати, твердо пам'ятаючи про те, що коли, не дай Боже, «неприятель» упіймає Військо Запорізьке своїми знадами й перетягне на свій бік, то тоді козаки справді себе у вічну неволю віддадуть і весь народ занапастять [37].

Усі ці зносини запорожців з королевою Ульрікою-Елеонорою, королем Фрідріхом I і Пилипом Орликом не дуже в'яжуться з тими невідступними й слізними проханнями, з якими запорожці зверталися до російського царя про прийняття їх під протекцію Росії. Пояснити це можна тільки тимчасовим настроєм Запорізького Війська і симпатіями нового кошового отамана Івана Пилипіва, котрий, очевидно, зовсім інакше впливав на декотрих козаків, ніж Іван Малашевич, попередній кошовий отаман.

Зносини запорізьких козаків з Пилипом Орликом не були таємницею для царя Петра і, призначаючи в кінці 1720 року комендантом міста Полтави й фортеці Переволочної полковника Скорнякова-Писарєва, цар наказав, щоб «українці на Запоріжжя з товарами і ні з чим іншим не їздили, а кримчаки з собою запорожців не привозили; запорожців ні для чого в міста не пропускали, крім тих, котрі приходитимуть до царя самі з повинною» [38].

[36] *Соловьев С.* История России. Т. 16. С. 384.
[37] *Бантыш-Каменский Д.* Источники. Т. 2. С. 303; *Його ж.* История Малой России. Т. 4. С. 237; *Маркевич Н.* История Малороссии. Т. 4. С. 356—359.
[38] Архів МЗС, малоросійські справи, 1720 р., зв. 45, № 65.

НІШТАДТСЬКИЙ МИР РОСІЇ З ШВЕЦІЄЮ.
— ВІД'ЇЗД ПИЛИПА ОРЛИКА ІЗ ШВЕЦІЇ У ФРАНЦІЮ
І З ФРАНЦІЇ В ТУРЕЧЧИНУ.— ЗНИЩЕННЯ В УКРАЇНІ
ГЕТЬМАНСТВА І ЗАПРОВАДЖЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ.
— НАМІР ТУРЕЦЬКОГО СУЛТАНА ЙТИ ВІЙНОЮ ПІД УКРАЇНИ
РОСІЙСЬКІ МІСТА І ЗАХОДИ З ЦЬОГО ПРИВОДУ ЦАРЯ ПЕТРА.
— ПОЛІТИКА ЩОДО ЗАПОРОЖЦІВ ЗА НАСТУПНИКІВ ПЕТРА.— ПОВЕРНЕННЯ
УКРАЇНІ ГЕТЬМАНСТВА І ПРОХАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ПРО ДОЗВІЛ ІМ ПОВЕРНУТИСЬ
У МЕЖІ РОСІЇ.— САМОВІЛЬНЕ ПОВЕРНЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ НА ЧОРТОМЛИК.
— ЛИСТ КРИМСЬКОГО ХАНА ЗАПОРОЖЦЯМ, ПОВЕРНЕННЯ ІХ ПІД ПРОТЕКЦІЮ
ХАНА Й ОСЕЛЕННЯ ПРИ ГИРЛІ РІЧКИ КАМ'ЯНКИ.— СВІДЧЕННЯ
КОЗАКА СЕМЕНА БЕЗПАЛОГО, СКЛАДЕНЕ ГРАФОВІ БОРИСУ
ПЕТРОВИЧУ ШЕРЕМЕТЄВУ ПРО СТАН ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКИХ
КОЗАКІВ У КАМ'ЯНСЬКІЙ СІЧІ, ПРО КІЛЬКІСТЬ
УСЬОГО ВІЙСЬКА, ПРО ЗАЙНЯТІ НИМ МІСЦЯ
І ПРО ЙОГО ПРОМИСЛИ.

Даремно Пилип Орлик, прагнучи визволити Україну «від ярма московського», покладав свої надії на Швецію. Доки жив Карл XII, Орлик міг, у крайньому випадку, мріяти про те, що шведський король скоро чи нескоро організує коаліцію західноєвропейських держав і, очоливши таку коаліцію, поконає силу гордого зі своїх успіхів російського царя. Але Карл XII несподівано загинув від кулі невідомого лиходія, і тоді все значення Швеції в очах Орлика зникло. Та й справді, небавом після смерті Карла Швеція, знесилена тривалими війнами з сусідами, врешті уклала мир з Росією 1721 року в місті Ніштадті, названому Вічним. Після того Пилипові Орлику не залишалося нічого іншого, як назавжди покинути Швецію, отож він виїхав зі Швеції спочатку до Франції, а з Франції переїхав до Туреччини й оселився в місті Салоніках. Тепер усі свої надії він покладав на Туреччину, розраховуючи підняти її проти Росії. Але розрахунки Пилипа Орлика знову не справдилися. Після закінчення великої Північної війни російський цар, прийнявши з цього часу титул імператора, здобув величезне значення в Західній Європі і став повновладним господарем у себе вдома. До запорізьких козаків він надалі ставився негативно і на всі їхні прохання прийняти їх у межі Росії з усім Кошем відповідав відмовою. В Україні Петро травня 16 дня 1722 року запровадив так звану Малоросійську колегію як орган центральної влади, що складалася з голови й шести штаб-офіцерів. Вона перебувала в місті Глухові. Марно гетьман Скоропадський особисто їздив до нової столиці й клопотався про відміну Малоросійської колегії: він повернувся з Петербурга ні з чим і, приїхавши на батьківщину в місяці липні, відразу ж несподівано помер. Після смерті Скоропадського київському губернаторові князю Івану Юрійовичу Трубецькому надіслали указ пильнувати й вивідувати потай, щоб у жителів України не було пересилань з Запорізьким Військом, з Пилипом Орликом

і з іншими зрадниками. З таким самим розпорядженням надіслали указ і командувачеві військами на півдні генерал-майорові графу фон Вейсбаху [1]. Для управління Україною призначили наказного гетьмана, чернігівського полковника Павла Полуботка, а обрання справжнього гетьмана відклали на невизначений час.

Такий стан справ в Україні позбавляв запорізьких козаків усілякої надії на повернення до своїх рідних згарищ, і їм залишалося одне — сидіти у дніпровському Низу, під владою Криму.

На той час російський імператор, закінчивши тривалу війну на заході і ставши міцною ногою біля Балтійського моря, переніс свою увагу з заходу на схід, до Каспійського моря, і почав похід у кавказькі володіння Персії. Цей похід почався в середині літа 1722 року і тривав під особистим проводом імператора до вересня того ж року. Дійшовши до міста Дербента, Петро сам повернув назад у Астрахань, а замість себе залишив для продовження воєнних дій кілька полків під керівництвом бойових генералів.

Звістка про перський похід російського імператора негайно дійшла до турецького султана, і султан оголосив, що тільки Порта має право претендувати на володіння Персією. На бік Туреччини стала Англія, яка почала підбивати султана оголосити війну Росії. Тоді султан почав вишукувати різні приводи для оголошення війни російському імператорові. Скориставшись поширеною на той час чуткою про намір російського самодержця будувати фортеці в пониззі Дніпра і про дозвіл, буцімто даний своїм підданим, донцям і калмикам, грабувати татар і запорожців, султан відрядив свого повноважного посла з поданням про те до Петербурга.

Тоді російський імператор, бажаючи зібрати вісті про справжні наміри турків і татар, послав полтавському наказному полковникові Черняку наказ зробити з цього приводу таємні розвідки в Криму й отримані вісті доставити в Петербург. За цим наказом полковник Черняк наприкінці листопада 1722 року послав у Крим і в запорізьку Січ якогось козака Криворученка. Козак Криворученко доїхав спершу до Переволочної на Дніпрі, а звідти спустився на Кизикерменський перевіз і застав там кошового отамана Василя Титаровського [2]: кошовий проводжав січових козаків, які мали супроводжувати Капич-пашу, котрий їхав через Крим у місто Азов на комісію. Тут Криворученко дізнався, що кримська орда ще в жовтні, на Покрову, збиралася йти на російські й українські міста, але, отримавши наказ від султана утриматися від походу до повернення турецького посла від російського царя, тимчасово відклала свій похід. У своєму указі султан оголосив, що коли цар не відшкодує шкоди, завдані в людях і худобі калмиками й донцями татарам і запорожцям, а також якщо не буде указу про знесення містечок, які цар наказав спорудити в пониззі Дніпра, то татарам і запорожцям наказано буде йти під російські й українські міста.

Отримавши правдиві вісті про неприятельські задуми, російський імператор поквапився попередити про те головних генералів і командирів Київської і Азовської губерній, а також звелів послати укази про те українській генеральній старшині, а заодно й Військові донських козаків [3].

Це було грудня 31 дня 1722 року, а січня 28 1725 року імператора Петра вже не було серед живих.

Наступниця Петра Катерина I, вступивши на престол, дотримувалась щодо Запорізького Війська поглядів свого державного чоловіка. Квітня 22 дня 1725 року вона відіслала азовському губернаторові генерал-майору

[1] Архів Міністерства юстиції, 1720 р., справи сенатські з малоросійської експедиції.

[2] Невідомо, чи справді прізвище кошового було Титаровський, чи це прізвище дали йому від Титаровського куреня, до якого він міг належати, але 1723 року, березня 6 дня, кошовим був Василь Тамарський (Записки Одесского общества. Т. 8. С. 303).

[3] Акты истории Войска Донского. С. 300.

Григорію Петровичу Чернишову таку інструкцію «про управління Азовською губернією» і про ставлення до запорізьких козаків.

«Оголосити тим, котрі їздитимуть у Крим, щоб до запорожців нізащо не заїжджали, і про те вчинити заборону міцну під суворим покаранням і відібранням усього того, з чим хто туди насмілиться приїхати; а кримчаків, котрі в губернію його приїжджатимуть, сповістити, щоб вони при собі зрадників запорожців та інших ні з товарами, ні для яких справ у губернію Воронезьку * і нікуди в російські міста, також і з тої губернії нізвідки через губернію ту на Запоріжжя з товарами, ні по здобич, і ні з чим іншим нізащо не пропускали, чого на заставах приставленим наказати пильно стежити під загрозою суворого штрафу. А котрі запорожці приходитимуть з повинною чи з іншими якимись листами чи усними наказами, таких затримувати, а про те писати до генерала князя Голицина, також рапортувати й оригінальні листи присилати в сенат, залишаючи з них у себе списки, а не пишучи в сенат, з ними, запорожцями, як зі зрадниками, ніякого листування нізащо не мати й на їхні листи не відповідати, також і тої губернії за громадянами дивитися, щоб у них як з ними, так і з іншими прикордонними підозрілих кореспонденцій не було; а якщо виникатимуть від турків і татар, і зрадників-запорожців тамтешнім громадянам усілякі кривди, а не впіймають, генерал-майорові й губернаторові про всі справи в турецькі краї до прикордонних пашів і до кримського хана писати; а якщо з них, зрадників-запорожців, у землях імператорської величності когось упіймають, вести слідство, і що зі слідства виявиться, про те писати в сенат, а з іншою кореспонденцією з прикордонними чинити за указами з Іноземної колегії» [4].

Катерина I. Кольорова літографія. 1896 р.

* Азовську губернію перейменували на Воронезьку 1725 року.

[4] Полное собрание законов. Т. 6. С. 4700, 1725, апр. 22.

Так минуло ще два роки, а становище запорізьких козаків надалі не змінилося на ліпше.

Та от вступив на російський престол новий государ, Петро II, і з ним пов'язана нова течія в Росії. Україні повернули право виборів гетьмана, і тоді гетьманом обрали миргородського полковника Данила Апостола, керівником якого від російського уряду поставили радника Федора Наумова. Запорожці небавом дізналися про зміну становища в Україні, але ще не знали достеменно, кого обрали гетьманом. До них дійшла чутка, буцімто гетьманську булаву отримав в Україні знатний польський пан Сапіга. У Січі на той час з'явився якийсь шляхтич Антон Хмелевський; як згодом виявилося, він утік з Польщі через борги й боявся потрапити в руки правосуддя за різні підробки. Кошовим отаманом запорізьких козаків у той час був Павло Федорів [5]. Жовтня 19 дня 1727 року кошовий отаман Павло Федорів з товариством написав кілька листів на ім'я позірного гетьмана Сапіги з проханням прийняти запорожців «у державу імператорської величності і вибачити їм їхні провини» і ті листи відіслав з поляком Антоном Хмелевським та його товаришем Стефаном Козаревським. Відіслані листи спочатку доставили таємному раднику Федорові Наумову; від Наумова їх відіслали в колегію іноземних справ, а з колегії надійшли до Верховної таємної ради. За рішенням Верховної таємної ради Федорові Наумову і спільно з ним гетьману Данилові Апостолу наказали дати Запорізькому Військові через згаданого поляка Хмелевського усну відповідь такого змісту: «Якщо його імператорська величність як милосердний монарх побачить прямий і вірний намір з боку запорожців виправитися у своїх провинах, то він накаже тоді прийняти їх знову у свою державу; тоді гетьман і таємний радник допомагатимуть їм. Але для цього потрібно, щоб вони трималися у тому своєму намірі й у вірності непохитно і для більшого запевнення гетьмана й таємного радника часом доставляли кореспонденцію і таємні стосунки мали, повідомляючи гетьмана й радника Наумова про тамтешні татарські й турецькі справи, аби, судячи з того про їхню вірність, можна було у сприятливий час їхнє бажання втілити. Сю відповідь той Хмелевський або може сам у себе записати, або можна йому й письмово, але без жодного підпису, дати і його пристойно обдарувавши, відпустити» [6].

Гетьман Апостол і таємний радник Наумов після такого указу виклали відповідь Запорізькому Військові на папері, але без підпису, і, вручивши її Хмелевському, відпустили його з нагородою до запорізької Січі. Але Хмелевський, повертаючись назад, розголосив по дорозі, що російський імператор на прохання запорожців обіцяв їм виявити свою милість і знову прийняти під свою державу. Поголос про це хутко поширився серед татар і за якийсь час дійшов аж у Крим.

Запорожці, довго не підозрюючи, з ким вони мали справу, після повернення Хмелевського у Січ написали кілька листів (кошовий отаман Павло Сидоренко, березня 3 дня, військовий суддя Карпо Сидоренко, березня 7 дня) й відіслали їх у Глухів з тим же Хмелевським і якимось Добошем [7] та чотирма простими козаками. І кошовий отаман, і військовий суддя висловлювали палку вдячність справжньому гетьманові Данилу Апостолу й раднику Федору Наумову за привезену в Січ відповідь від імені імператорської величності і знову благали їх прийняти все Військо без зволікань у підданство Росії, при чому сповіщали різні про неприятеля вісті й переказували, що Військо його ще зовсім не все зібралося. А на завер-

[5] Здається, він також і Пасько, чи Павло Сидоренко — це випливає з листа запорізького полковника Іванця від 5 квітня, де полковник називає кошового просто Паськом, і з листа самого кошового від 11 квітня, у якому він підписався Павлом Сидоренком (Архів МЗС, малоросійські справи, 1728 р., зв. 62, № 22).

[6] Архів МЗС, малоросійські справи, 1728 р., зв. 62, № 22.

[7] Невідомо, чи це прізвище козака, чи звання, яке він міг мати: довбиш чи добош означало в запорожців литаврник, але в акті це слово написане з великої літери.

шення просили відібрати в Антона Хмелевського, коли він прибуде до Глухова, всі наявні при ньому листи, а його самого затримати в Глухові й не випускати до часу з України, бо «він виявив у попередню свою поїздку певну несталість» [8].

Що б там не було, але відповідь верховного таємного радника, надіслана Запорізькому Військові через шляхтича Хмелевського, дуже схвилювала все Запоріжжя. Гетьман Данило Апостол і радник Федір Наумов скоро отримали повідомлення через відряджених до них козаків від запорізького полковника Івана Петріва про те, що всі запорожці бажають, забравши військові клейноди, залишити нову Січ і перейти на стару під протекцію імператорської величності. Таке бажання охопило всіх запорожців як у Січі, так і далеко поза нею. Сам кошовий отаман Пасько чи Павло Сидоренко на той час перебував у турецькому місті Бендерах, а його заступав військовий суддя Карпо Сидоренко. Після свята Богоявлення Господнього Карпо Сидоренко через козака Поповичівського куреня Величка отримав листа від запорізького полковника Іванця («котрий попередньо був запорізьким кошовим») з Кубані, де той був за наказом хана з тисячею козаків Запорізького Війська. Затримавши в себе до часу листа полковника, військовий суддя Карпо Сидоренко послав звістку про те кошовому отаманові в Бендери. Коли кошовий прибув у Січ і прочитав дорученого йому листа полковника Іванця, то дізнався, що звістка про намір Запорізького Війська перейти на стару Січ дійшла навіть на Кубань. Іванець писав, щоб товариство запорізьке поквапилося з переходом під протекцію російського государя, і коли воно зважиться на таку справу, то щоб кошовий дав знати про те й запорожцям на Кубані, щоб Іванець відразу ж з військом своїм міг покинути стоянку на Кубані, перейти в Черкаське місто й віддатися під державу імператорської величності. У випадку перешкоди з боку татар, яка б сила орди їхньої не була, Іванець сподівається пробитися звідти, де є, і прибути до Черкаського [9].

Після отримання таких вістей гетьман Данило Апостол і таємний радник Федір Наумов передусім сповістили про те генерал-фельдмаршала князя Михайла Михайловича Голицина. А потім, не втрачаючи часу, послали в Січ спеціального козака з наказом, щоб запорожці сиділи непорушно до часу в Січі й зовсім не виявляли своєї прихильності до імператорської величності.

Відповідь на донесення Апостола надійшла від генерал-фельдмаршала квітня 5 дня. Князь Голицин наказував гетьманові, щоб той якомога скоріше послав від себе кого слід з усним наказом у Січ, щоб запорожці в жодному разі не сміли покидати нову Січ, щоб вони сиділи в ній «непорушно» й не чинили кримчакам і нікому з турецьких підданих ніяких шкод і зачіпок; інакше ж, якщо вони завдадуть кому-небудь з турецьких підданих кривду, то ніколи не отримають протекції імператорської величності. Полковникові Іванцю князь Голицин наказав послати звістку про те, що запорожці зовсім не переходять на стару Січ, тому полковник повинен надалі триматися на Кубані й не думати з'являтися у Черкаське. А для більшого пересвідчення запорожців генерал-фельдмаршал за імператорським наказом послав у Новий транжемент * і на Дон, до військового отамана Лопатіна, два царські укази. В тих указах містилася настанова на випадок прибуття полковника Іванця з запорожцями у Новий транжемент або в Черкаське — в ті міста нізащо його не пускати й відіслати назад, оголосивши йому, що на прийняття його нема указу імператорської величності, а про те, що все це діється за імператорським указом, нізащо нікому не оголошувати і тримати в суворій таємниці.

Попри все ці заходи нітрохи не заспокоїли Запорізьке Військо: козаки вирішили так чи інакше покинути нову Січ і повернутися на стару Чор-

[8] Архів МЗС, малоросійські справи, 1728 р., зв. 62, № 22.

[9] Там же.

* Йдеться про Новосіченський ретраншемент.

томлицьку Січ: «Нинішня їхня Січ нижче Кизикермана на сім миль має своє розташування над річкою Кінською, в урочищі Олешках по сей бік Дніпра; а в ній нині куренів 38, а людей завжди в ній може бути з півтори тисячі; а інші запорожці кочують куренями по ріках Бугу, по Великому Інгулу, по Ісуні *, по Інгульцю, по Саксагані, по Базавлуку, по Малій і Великій Кам'янках і по Сурі, які ріки суть по той бік Дніпра; а по сей бік по ріках Протовчі, по Самарі, й по самому Дніпру по обох його боках, почавши від границі до самого гирла Дніпра й Бугу, а по них усіх кочів'ях їхніх і по інших малих річках може їх, запорожців, бути багато тисяч люду, та про справжню їх кількість знати неможливо» [10].

Саме цю Січ запорожці й вирішили покинути. Яким чином усе це сталося, про це збереглися такі свідчення. Травня 23 дня, у четвер, у запорізьких козаків у новій Січі в Олешках була рада і на тій раді кошовим отаманом обрали Костянтина Гордієнка. Наступного дня, у п'ятницю, з верхів'їв Дніпра, від того місця, де була стара Січ, від гирла річки Чортомлика, прийшли водою 40 малих суден і зупинилися навпроти нової Січі. Козаки, які прибули в суднах, вийшовши на берег, несподівано закували в кайдани кошового Гордієнка і військового суддю за те, що ті не хотіли віддати їм військових клейнодів; скувавши кошового й суддю, козаки увійшли до січової церкви і забрали там церковне начиння, а також бубни, хоругви й булаву. Після того козаки розбили всі вірменські й грецькі крамниці, пограбували знайдені в них товари, випили всі напої у шинках, а самих торговців змусили втікати з Січі у Крим. Розгромивши таким чином торговців і купців, запорожці почали брати в багатих козаків кінські череди й інші отари: зокрема, в одного козака Шишацького, котрого на цей час не було в Січі, захопили близько 500 голів коней. Забравши все добро і з'єднавшися з козаками нової Січі, приїжджі запорожці перевезлися під Кизикерменом через Дніпро й рушили вгору до місця старої Січі. А для козаків, котрі жили нижче нової Січі, прибульці послали тридцять суден з кількома товаришами й запрошували всіх поквапитись у стару Січ. Наказано було, тільки-но низові козаки прийдуть на перевіз і сядуть на судна, негайно розібрати всі будівлі у новій Січі, решту віддати вогневі, а людям іти на стару Січ. Травня 27 дня нова Січ спорожніла, а самі козаки, навіть ті, котрі жили по Дніпру, по байраках і по лісах, в окремих пасіках і куренях, пішли у стару Січ [11].

Гетьман Данило Апостол дізнався про перехід запорізьких козаків на Чортомлик червня 1 дня, перебуваючи у Москві. Йому доповіли, що про повернення Запорізького Війська на попередні місця особливо клопотався самарський полковник Іван Петрів, котий мав намір іти зі своїми козаками в нову Січ, забрати там клейноди і припаси й «заручити всіх січових козаків перейти на стару Січ». Дізнавшись про таку справу, гетьман Апостол негайно послав українській генеральній старшині наказ відіслати напутливого листа запорожцям не слухати ніяких порад самарського полковника, облишити будь-який намір переходу на стару Січ і сидіти тихо й мирно у новій Січі до наступного зручного випадку, щоб не втратити милість і протекцію імператорської величності й не занапастити своїх товаришів, котрі перебувають у поході з кошовим отаманом Іваном Малашевичем. Такий самий наказ сидіти «спокійно й нерушно» на самарських місцях послав гетьман і полковникові Петріву з його товариством [12].

Тим часом запорожці, прийшовши у стару Січ, обрали кошовим отаманом Івана Петровича Гусака, зайняли деякі місця по ріці Самарі, написали прохання на ім'я імператора Петра II й відіслали його до Петербурга. «Схиливши сердець своїх порушені думки до доброго звернення й повернувши мізерні голови свої до стіп ніг вашої імператорської величності, від-

* Йдеться про Висунь, праву притоку Інгульця.

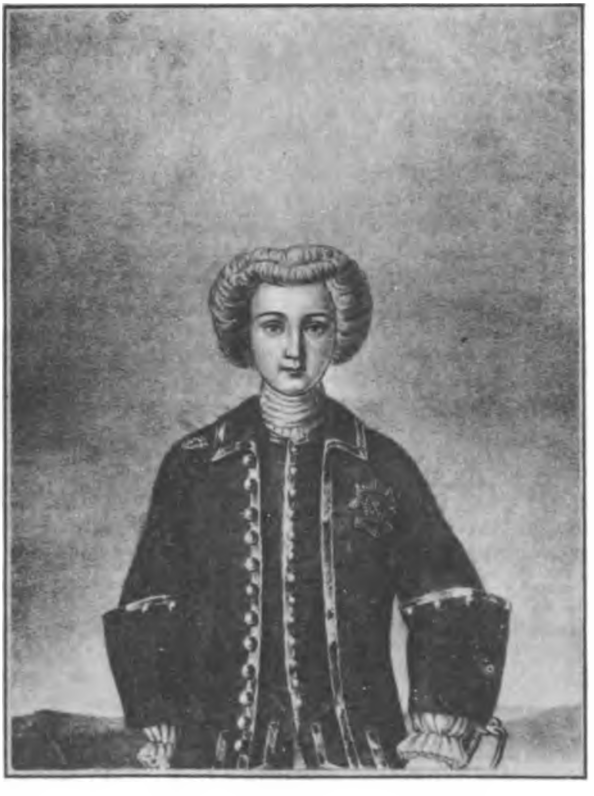
[10] Архів МЗС, малоросійські справи, 1728 р., травня 27, зв. 62, № 27.

[11] Записки Одесского общества. Т. 14. С. 289.

[12] Там же.

діляємося від бусурманської держави. Розглянулись ми, що вірі святій православній, церкві східній і вашій імператорській величності гідно й праведно належить нам служити, а не під бусурманом магометанським гинути. Відчини серця свого джерело до нас, своїх чад, вибач ласкаво злочину нашого гріх і назви нас, як колись, синами жеребу твого імператорського. Ще ж прохаємо: подайте нам військове від рук своїх підкріплення, аби не потрапили ми в розтягнення невірним варварам, бо не знаємо, навіщо орди з усіх своїх сторін посунулись: чи тому, що ми вже від них відступили зі своїми клейнодами 24 травня й перебуваємо вже у старій Січі, чи це вони чинять від своїх заворушень» [13].

Коли вістка про те, що запорожці залишили нову Січ і прибули на місце старої, дійшла до Петербурга, то справу цю червня 5 дня внесли на розгляд Верховної таємної ради [14]. Верховна таємна рада з цього приводу вирішила: по-перше, чотирьох козаків, присланих у місто Глухів запорізьким полковником Іваном Петрівом, повернути з Глухова назад з таким самим усним наказом як Петріву, так і всьому товариству у Січі, з яким і раніше наказували відіслати посланців січових, додавши до попередньої меморії, що коли запорожці залишать турецьку сторону, то їх зовсім не пустять у межі Росії. По-друге, хоч генерал-фельдмаршал князь Голицин і гетьман Данило Апостол і отримали імператорські укази про недопущення запорожців у російську державу, але на підтвердження того послав їм новий указ, щоб князь і гетьман до всіх генералів, які командують військами, до всіх губернаторів порубіжних міст, до всіх воєвод і українських полков-

Петро II. Літографія з портрета, що зберігався в Ермітажі

[13] *Соловьев С.* История России. Т. 19. С. 196—197.

[14] Архів МЗС, малоросійські справи, 1728 р., зв. 62, № 22.

ників писали й «преміцно» наказали в жодному разі запорожців не приймати. «І якщо вони в яке місце бажаючи під протекцію його імператорської величності прийдуть, багатолюдно й зі зброєю, таких нізащо не приймати й у кордони російські не пускати ні в якому разі і ніякої їм протекції і захисту ніде не давати й від кордонів відбивати їх зброєю, а під рукою усно їм наказом озиватися й запевняти їх потай, що у сприятливий момент їх, запорожців, приймуть, і се їм, фельдмаршалові й гетьману, оголосити при нагоді потай через вірних людей, а від інших утримувати в найбільшій таємниці». По-третє, тих запорожців, котрі приходитимуть на життя в Україну з каяттям і невеликими партіями, тих пропускати за попередніми указами; тільки дати наказ офіцерам, котрі стоять на посту, стежити за тим, щоб запорожці за один раз проходили справді в невеликій кількості.

Після рішення Верховної таємної ради червня 11 дня надійшла найвища грамота на ім'я генерал-фельдмаршала князя Михайла Михайловича Голицина з наказом «запорожців багатолюдно й зі зброєю нізащо не приймати, в межі Росії в жодному разі не пускати, ніякої протекції й захисту ніде їм не давати і від кордонів зброєю відбивати». Наказ чинити з запорожцями так, як у найвищій грамоті звелено, отримав також київський віце-губернатор, генерал-майор Шток [15].

Незалежно від цих заходів російський резидент у Константинополі Іван Іванович Неплюєв отримав письмовий наказ скласти Порті скаргу на Запорізьке Військо за те, що запорожці, як кажуть, мають намір залишити всі вказані російсько-турецькими трактатами місця й оселитися поблизу російських кордонів. Тому Порта не повинна допускати запорожців до виконання їхнього наміру, бо «ці неспокійні й непостійні люди й без того російському купецтву багато кривд завдають» [16].

Усі ці розпорядження поставили запорожців у вкрай складне становище, і тоді багато хто з них, не бажаючи залишатись у Війську, почали просити собі місця для оселення в Україні. З 1 до 17 дня червня в місті Полтаві комендант Чичерін прийняв 201 запорізького козака, котрих, після складення ними присяги, відпустили на проживання в Україну, за ріку Оріль [17]. Серед таких поселенців були: племінник колишнього кошового отамана Костянтина Гордієнка і брат властивого кошового отамана Івана Малашевича. Крім великих куп, у міста України приходили й малі групи козаків, по 10 чи більше чоловік. Деякі з таких козаків, приходячи в Україну, заявляли, що вони вийшли з Січі для того, щоб послужити кілька тижнів у Печерському монастирі й помолитися в ньому Богові за свої гріхи. Серед них були: Григорій Куліш, Михайло Рубан, Тимофій Жила, шабельний майстер; Антін Волошин, Василь Читаєвський та багато інших [18].

Тим часом запорізькі козаки і їхній кошовий отаман Іван Гусак, отаборившись на місці старої Січі і прочекавши даремно відповіді з Петербурга, спорядили депутацію з двох знатних військових товаришів і тридцяти козаків від кожного куреня і послали їх з листами (десь 20 дня червня) до гетьмана Данила Апостола. Депутатів пропустив у місто Глухів начальник українського корпусу, богемський генерал на російській службі, граф фон Вейсбах.

Коли про цю депутацію, а рівно ж і про те, у якій великій кількості почали з'являтися запорізькі козаки для переселення в українські міста, дізналися у Петербурзі, то на ім'я генерал-фельдмаршала князя Голицина знову надійшов імператорський указ: запорожців, приходитимуть вони з листами чи без листів, у такій великій кількості і «такого знатного і явного числа», як прийняв їх полтавський комендант Чичерін, нізащо в українські міста не допускати; а від Самари-ріки їх узагалі відбивати, бо ті місця за мирним російсько-турецьким договором не повинні бути ніким заселені. Гетьманові Данилу Апостолу наказували всіх депутатів від Війська і від кошового отамана Івана Гусака в кількості 30 чоловік вислати з міста Глухова й не айно провести за кордон, сказавши їм те, що й раніше оголосили всім коза-

кам: «прийняти Запорізьке Військо у нинішній час під область його імператорської величності неможливо» [19].

Вістка, привезена запорізькими депутатами в Січ, викликала там справжній заколот. Козаки так схвилювалися, що погрожували вбити свого кошового отамана Гусака. Тоді кошовий Іван Гусак, дуже злякавшись, потай утік із Січі, узявши з собою 55 наближених козаків. Залишивши зі свого супроводу 50 чоловік в урочищі Царекамишині (за 40 верст від Царичанки), Гусак з п'ятьма козаками прибув до міста Києва, до графа фон Вейсбаха, і заявив йому, що має намір покинути назавжди Січ і перейти під державу імператорської величності. Про становище запорожців у кримських володіннях і у старій Січі біля Чортомлицького острова він розповів такі подробиці: «У новій Січі від кримського хана було нам багато утисків: минулого 1727 року, в місяці грудні, калга-султан, зупинившись на ріці Бузі, забрав на промислах зо дві тисячі козаків, повів їх у Білогородщину і там виявив ханові певний супротив; а коли прийшов у Білогородщину сам хан, то він калгу схопив і заслав у Царгород, а запорожців, які були з ним, одних порозсилав на каторги, інших продав буцімто за те, що вони з калгою бунтували; а калга попередньо казав, що бере їх за наказом ханським. Спостерігаючи таке насильство, ми й почали радитися, що краще бути надалі під державою його імператорської величності у своїй православній вірі, ніж у бусурмана зазнавати неволі й розорення. Та коли ми забрали хоругви й клейноди, щоб іти у стару Січ, то старий кошовий отаман, зрадник Кость Гордієнко й Карпо Сидоренко та інші почали нам казати: навіщо нам із нової у стару Січ іти? Нам і тут жити добре. Але вони нас не могли втримати, та й не могли багато говорити, боячись аби їх Військом не вбили. І щоб від них більше заворушення не було, ми взяли Костя Гордієнка й Карпа Сидоренка під варту і везли їх під вартою до самої старої Січі і, приїхавши туди, побили їх палицями й відпустили на волю» [20].

Усі отримані від Гусака відомості граф фон Вейсбах негайно відіслав до генерал-фельдмаршала князя Голицина в місто Курськ, додавши до них вістку про те, що після відходу Гусака з Січі козаки обрали кошовим якогось полковника з товариства на Коші.

За таким донесенням князь Голицин послав наказ фон Вейсбаху затримати на якийсь час Івана Гусака в місті Полтаві, а потім для достовірного допиту прислати в місто Харків, куди князь збирався незабаром приїхати, залишивши Курськ.

Граф Вейсбах негайно відіслав Гусака до Харкова і водночас до 50 його супутників, які стояли біля Царекамишина, послав сказати, що з огляду на государів указ, що забороняє будь-кому приїжджати до російських форпостів, він не може прийняти їх у Київ.

Тим часом князь Голицин, допитавши Івана Гусака, повернув колишнього кошового до гетьмана Апостола й наказав залишити його з шістьма козаками в місті Глухові надалі до окремого указу з Петербурга.

Герб м. Новгорода-Сіверського. 1620 р.

[15] Записки Одесского общества. Т. 14. С. 286.
[16] *Соловьев С.* История России. Т. 19. С. 195.
[17] Архів МЗС, малоросійські справи, 1728 р., зв. 62, № 22.
[18] З січня до 1 жовтня 1728 року, за рапортом генерал-фельдмаршала князя Голицина, в міста України і слобідські полки перейшло 758 козаків.
[19] Архів МЗС, малоросійські справи, 1728 р., зв. 62, № 22.
[20] *Соловьев С.* История России. Т. 19. С. 197.

Та гетьман Апостол і без того був у великій скруті: при ньому ще з квітня місяця проживали Антон Хмелевський, Стефан Козаревський і четверо запорожців, які прибули з нової Січі у Глухів і утримувалися за рахунок військового скарбу. Тому вже у жовтні гетьман писав генерал-фельдмаршалу князю Голицину, питаючи, як йому чинити з запорожцями, які живуть у Глухові на кошт військового скарбу. Сам від себе гетьман висловлював думку, що Івана Гусака й інших козаків, які прибули попередньо і разом з ним, можна було б, узявши з них присягу, або оселити в Україні, або ж відіслати «в компанію на уполыя міста», тільки з Антоном Хмелевським, як із закордонною людиною, слід було інакше вчинити. Та не отримавши ніякої відповіді з цього приводу від генерал-фельдмаршала князя Голицина, гетьман Апостол звернувся з цього ж питання листопада 11 дня з найнижчим чоломбиттям до імператорської величності, аби «його імператорська величність звелів учинити визначення і прислати указ про те» [21].

Так проминув весь 1728 рік. Настав 1729 рік, і прохання запорожців про прийняття їх під скіпетр російського імператора надалі залишались даремними, хоч про прийняття запорізьких козаків у Росію клопотався в той час сам головнокомандувач української армії князь Михайло Михайлович Голицин. Але князеві Голицину від імені імператорської величності відповіли, що запорожців можна тільки обнадіювати прийняттям їх у майбутні часи на попередні місця, а тепер слід відмовляти доти, доки «не виявиться явний спротив з турецького боку» [22].

Попри все те запорожці все ще сподівалися, що їхнє становище зміниться на краще і тому зовсім не збиралися покидати стару Січ. У Константинополь і в Бахчисарай дійшла навіть чутка, що запорожці буцімто збираються укріпити свою Січ. З цього приводу десь у 1730 році [23] до Запорізького Війська надіслали листа бендерського Номан-паші з таким запитом: «Лист до запорізького кошового отамана й усіх козаків. У назарейському законі знатним кошовому, отаманам і всім козакам (котрих кінець нехай буде щасливий і благополучний). Через се відомо вам нехай буде, що ви, коли були в підданстві найсвітлішого й найвищого хана кримського, тоді жили на землях осяйної Порти, а нині росіянам у підданство віддалися, а оскільки понад те, що ви в тому місці, де нині перебуваєте й живете, наче місто якусь будову споруджувати почали, про що почула осяйна Порта, задля того осяйна Порта визначила й послала від Едиклі займанщин шановного Ахмет-агу насправді оглянути й засвідчити, яку будівлю і яке місто будувати почали і де, в якому місці, аби їй детально з поясненням найвищій Порті доповісти, з котрим агою і від найсвітлішого й найвищого хана кримського з указом ханського агу послали [24], з котрим і я від себе вам листа послав, і якщо Бог дозволить, прибудуть вони до вас, то ви тому Портою визначеному азі без жодного опору покажіть, де ви живете і в якому місці і яку будівлю зробили, і з яким наміром точно оголосіть, і того агу поверніть. У іншому мир нехай буде над правовірними» [25].

У листі самого хана Каплан-Гірея, доданому до листа бендерського паші, було написано таке: «У назарейському законі знатним запорізькому кошовому, отаманам і всім козакам найвищий указ наш у цьому полягає. Ваш отаман, який перебуває при нас [26], хорунжого свого з листом своїм до вас відправив, з котрим і сей указ наш до вас теж послали, й отримавши те, що згаданий отаман до вас у листі своєму писав і через того

[21] Архів МЗС, малоросійські справи, 1728 р., зв. 62, № 22.

[22] Записки Одесского общества. Т. 7. С. 300; *Соловьев С.* История России. Т. 19. С. 197.

[23] Документ, що відноситься до цієї справи, не датований роком: під ним у реєстрі вказано «близько 1730 року».

[24] На ім'я Арслан.

[25] Архів МЗС, кримські справи, бл. 1730 р., зв. 1 в, № 2.

[26] Очевидно, після переходу запорожців на стару Січ у Криму залишився інший кошовий, можливо Гордієнко, який повернувся туди зі старої Січі.

посланця усно вам сказати наказував, про все те тут з нами мав він розмови, в силу чого й до вас писав, і тому вірте. І якщо, дозволить Бог, тому повірите, усім вам на користь буде. І це нехай буде вам відомо. Каплан-Гірей хан, син Селім-Гірея хана» [27].

З листа хана Каплан-Гірея можна зрозуміти, що відрядження знатних турецьких і кримських представників у стару Січ мало на меті не стільки огляд якоїсь «будови» у Січі, скільки бажання нав'язати стосунки з запорожцями і знову привернути їх до проживання у кримські місця.

Бажання хана вповні збігалося з настроєм запорожців. Запорожці, проживши два роки у старій Чортомлицькій Січі і не домігшись прийняття Війська під російську державу, змушені були знову повернутися під протекцію кримського хана. Прийшовши до такого рішення, вони написали братові кримського хана Каплан-Гірея Орбею листа про зміну свого наміру «йти під Москву» і про бажання знову повернутися «під крило кримської сторони».

Брат хана, отримавши запорізького листа негайно відіслав його Каплан-Гірею, і Каплан-Гірей поквапився послати запорожцям через дубосарського «гетьмана» свою відповідь на їхнього листа. У відповіді Каплан-Гірей сповіщав запорожців, що лист, надісланий йому Військом, вельми втішив і порадував як його самого, так і всіх його наближених: як сам хан, так і всі беї, мурзи й весь кримский народ дбають про безпеку запорізьких козаків і бажають їм усякого добра. Хан обіцяє прийняти запорожців привітно як гостей і виявляти їм таку приязнь і любов, яку й раніше виявляв, захищати «обороною і гостинністю», як раніше захищав, повернути їм усе те, що вони попередньо мали, а для осілості дати їм повну волю вибрати місце, де самі забажають. Втім, для їхньої користі й прибутку, а для власної ханської зручності радив їм стати Кошем на тому місці, де вони сиділи до переходу на Чортомлик. Всіляко схиляючи запорожців до повернення у Крим, Каплан-Гірей наголошував на тому, що того ж бажає і Пилип Орлик, їхній справжній вождь, котрий досі перебував у Салоніках, а тепер «для з'єднання до хана прийшов». Він пише хану листа, якого хан пересилає запорожцям разом з власним листом на Чортомлик. Орлик також дбає про добро й користь усіх запорізьких козаків, і слід вірити всьому, що він пише до них. Його порада тим обов'язковіша для них, що він їхній вождь і глава. Сам хан іще раз запевняє добрих молодців, що якщо вони повернуться і займуть вказані їм місця, то ні від кримського ханства, ні особисто від самого хана ніякого насильства і ніякої неправди не матимуть [28].

Змушені необхідністю залишити місце Чортомлицької Січі, запорожці 1730 року знову повернулися під протекцію кримського хана, та цим разом обрали місцем своєї Січі вже не Олешки, а гирло річки Кам'янки, яка на той час була кордоном між володіннями Туреччини й Росії. Очевидно, запорожцями керувало в цьому випадку почуття недовіри до бусурман і таємна надія на близьку милість до них російського государя. Вони обрали, так би мовити, нейтральне місце для свого Коша, не заглиблюючись у татарські володіння і не віддаляючись від російських кордонів.

Оселившись у гирлі Кам'янки, запорожці й надалі думали тільки про те, як би їм так чи інакше повернутися до своїх попередніх місць. Обставини, очевидно, сприяли їм. В той час генерал російської служби, уроджене-нець Богемії, граф фон Вейсбах подав імператриці Анні Іванівні проект укріплення південних кордонів Росії від мусульманських нападів. За цим проектом пропонувалося провести цілу лінію редутів і фортець від Новобогородицького містечка при ріці Самарі до ріки Сіверського Дінця, біля границь Ізюмської провінції. Найвище повеління про спорудження цієї лі-

[27] Архів МЗС, кримські справи, бл. 1730 р., зв. 1 в, № 2.

[28] Киевская Старина. 1882. № 3, июнь. С. 179, 180.

нії фортець, яка згодом отримала назву Старої Української лінії, надійшло червня 25 дня 1731 року. Начальником цієї лінії призначили самого творця проекту, графа фон Вейсбаха. Опинившись віч-на-віч з самою справою, граф Вейсбах невдовзі переконався, що охорона цієї лінії — справа надзвичайно складна, і що в цьому випадку велику допомогу могли б надати запорізькі козаки. Дійшовши такої думки, граф Вейсбах почав усіляко клопотатися про повернення Запорізького Війська на попередні місця. Через це серпня 31 дня згаданого року з волі імператриці Анни Іванівни граф Вейсбах послав таємного листа кошовому отаманові Івану Малашевичу в Січ і в тому листі писав, що государиня імператриця, бачачи щире бажання з боку Запорізького Війська служити російському престолові, як раніше, через нього, графа, усно обнадіювала на прийняття Війська під свій скіпетр, так і тепер через нього дає надію Військові на повернення в попередні границі; але Військо повинно чекати того моменту, коли трапиться розрив Туреччини з Росією, а поки що таку обіцянку кошовий повинен зберігати в суворій таємниці [29].

Попри все сказане в такому очікуванні запорожцям довелося прожити аж два роки.

Про стан Запорізького Війська в цей час можна судити зі свідчень козака Семена Безпалого 1733 року, вересня 16 дня, даних у місті Києві графу Борисові Петровичу Шереметєву. Семен Безпалий — уродженець містечка Чорнух, Лубенського полку, син козака Федора на прізвисько Ковтуненко. Він виїхав у нову запорізьку Січ у 1733 році, був рядовим козаком Титарівського куреня, бував за нарядами в багатьох партіях і походах, тільки проти російських військ ні в якій «акції» не бував, жив в урочищі Гарді на Бузі й дуже давно задумав принести повинну російському государеві, щоб повернутися до рідних місць. Але усвідомлюючи свій тяжкий злочин і боячись смертної кари, Безпалий до останнього часу не зважувався здійснити свій намір, і тільки тепер, дізнавшись про милостивий указ, який дозволяв усім козакам, котрі покаялися, повертатися на свої попередні місця, залишив, умовившись з товариством 36 чоловік, Січ і прийшов просити дозволу жити в одному з українських міст, обіцяючи до кінця днів своїх не повертатися у запорізькі місця. При цьому козак Безпалий засвідчив, що Війська Запорізького в чотирьох місцях, тобто у новій Січі, на Самарі, на Сомові й у 38 куренях, за розрахунком самих-таки козаків, є до 30 000 та до 500 російських втікачів; кошовим отаманом у козаків Іван Білицький, а полковник у Гарді Іван Донський. «І нині ті козаки, після від'їзду їхнього (Безпалого з товаришами) з Гарду (до 3 дня вересня) всі не у Війську, а при своїх куренях і на промислах, і наряду їм від Порти й від султана нікуди не бувало, і про коронацію польську у них не чути нічого» [30].

[29] *Скальковский А.* История новой Сечи. Одесса, 1885. Т 2. С. 39.

[30] Записки Одесского общества. Т. 14. С. 294.

РОЗДІЛ 20

ТЯЖКЕ СТАНОВИЩЕ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ ПІД ВЛАДОЮ КРИМСЬКОГО ХАНА.— НОВІ СПРОБИ ЗАПОРОЖЦІВ ДОМОГТИСЯ ПРИЙНЯТТЯ У РОСІЙСЬКЕ ПІДДАНСТВО.— ЗАПОРІЗЬКА ДЕПУТАЦІЯ ДО ГРАФА ВОРОНЦОВА З ПРОХАННЯМ ПРО ВИКЛОПОТАННЯ ВИБАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВІ І ВІДПОВІДЬ НА ЦЕ ПРОХАННЯ З ПЕТЕРБУРГА.— СМЕРТЬ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ АВГУСТА II І ЗВЕРНЕННЯ «СТАНІСЛАВЦІВ» ДО КРИМСЬКОГО ХАНА З ПРОХАННЯМ ПРО ЗАЛУЧЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ДО БОРОТЬБИ З РОСІЄЮ.— ЗВЕРНЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ДО ФЕЛЬДМАРШАЛА МІНІХА З ПРОХАННЯМ ПРО ВИКЛОПОТАННЯ ВІЙСЬКУ У РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРАТРИЦІ ВИБАЧЕННЯ.— МИЛОСТИВА ІМПЕРАТОРСЬКА ГРАМОТА ЗАПОРОЖЦЯМ 1733 РОКУ, СЕРПНЯ 31 ДНЯ.— ЗАЙНЯТТЯ ЗАПОРОЖЦЯМИ УРОЧИЩА БАЗАВЛУКА І ДИПЛОМАТИЧНІ НАСТАНОВИ ВІД ІМПЕРАТРИЦІ РОСІЙСЬКИМ РЕЗИДЕНТАМ У КОНСТАНТИНОПОЛІ ЩОДО ЗАПОРОЖЦІВ.— ЛИСТУВАННЯ РОСІЙСЬКОГО РЕЗИДЕНТА НЕПЛЮЄВА З ГРАФОМ ВЕЙСБАХОМ ЩОДО ЗАЙНЯТОГО ЗАПОРОЖЦЯМИ УРОЧИЩА. — РОЗМОВИ РОСІЙСЬКОГО ПЕРЕКЛАДАЧА БАКУНІНА З ВЕЛИКИМ ВІЗИРЕМ АЛІ-ПАШЕЮ ПРО ТЕ, КОМУ НАЛЕЖАТЬ МІСЦЯ, ЗАЙНЯТІ ЗАПОРОЖЦЯМИ.

Змушені силою обставин повернутися знову під протекцію Криму, запорізькі козаки незабаром випробували на собі всю тяжкість свого становища. Як не запевняв хан запорожців у тому, що вони користуватимуться під його захистом найширшими правами, насправді вийшло цілком інакше. Дійсно, життя запорожців під владою кримського хана не могло бути приємним і солодким уже тоді, коли вони залишили свої вольності біля порогів Дніпра й річки Чортомлика і зійшли в урочище Олешки, на Кардашинський лиман. Щоправда, на початку свого перебування під владою Криму запорожці користувалися різними земельними угіддями, не платили нічого зі свого скарбу у ханську скарбницю, а навпаки, самі отримували від хана милостивий «айлик». Але з плином часу це становище змінилося на гірше для запорізьких козаків. Замість платні запорожцям дозволили брати сіль з кримських лиманів і озер, початково з певним полегшенням супроти існуючих правил у Криму, тобто з меншим митом супроти того, яке звичайно збирали з українських козаків і різних українських промислових людей. Потім і цей привілей у козаків відібрали, коли дізналися, що вони під приводом вивозу солі особисто для себе брали її для українців і продавали з певною для себе вигодою. За протекцію кримського хана Військові запорізькі козаки мали на перший поклик хана посилати в похід на допомогу татарам 2000 і більше козаків на чолі з кошовим отаманом, причому хани завжди намагалися посилати запорожців у похід якомога далі. Наприклад, якось запорожці разом з ханом ходили в похід на черкесів і дійшли до річки Сулак. Цей похід вони вважали дуже збитковим і обтяжливим для себе. Крім того, за ту ж ханську протекцію запорожці не раз мусили ходити на Перекоп і безкоштовно брати участь у

праці при спорудженні Перекопської лінії по 300 й більше чоловік. Остання вимога найбільше не подобалася козакам, у яких було особливе розуміння честі лицаря, несумісне з працею землекопа.

І чим далі запорожці залишалися під владою кримського хана, тим більше накопичувалося в них невдоволення проти бусурманів. Найголовнішими з безлічі причин невдоволення були такі.

Запорожцям якнайсуворіше заборонили тримати в Січі гармати. З огляду на це розпорядження турки відібрали у козаків усі гармати, що в них залишилися, й заборонили їм надалі мати всіляку артилерію. Тоді в Запоріжжі трапився такий випадок: якось запорізькі козаки після весняної повені помітили невелику гармату в лівому березі Дніпра, в урочищі Каратебен, і сповістили про це кошового отамана. Кошовий отаман, бажаючи особисто перевірити свідчення рибалок на місці, знайшов біля берега Дніпра ще 50 гармат; але побоюючись, щоб знайдені гармати не відібрали турки, він найсуворіше наказав тримати їх у одному зимівнику в таємниці від запорізької сіроми. Поза тим запорожцям заборонили будувати будь-які укріплення як у самій Січі, так і в інших місцях їхніх поселень. Заборонялося зноситися з Росією і їздити в російські міста, вести торгівлю в Очакові й у Криму; дозволялося лише отримувати в зазначених місцях товари й відвозити їх не далі Січі, а в самій Січі надавалося право торгувати кримчакам, очаківцям, грекам, жидам, вірменам. На запорожців накладали різні данини, коли до них приїжджали для огляду їхнього війська, громадського ладу чи для якоїсь іншої справи кримські султани й мурзи зі своїм численним почтом і челяддю: тоді запорожці мусили віддавати їм великі почесті і, скільки б вони у них не перебували, мусили харчувати як їх самих, так їхню челядь і коней, а при від'їзді, крім того, повинні були вручати їм різні цінні подарунки.

Але поза цим усім життя запорізьких козаків під владою кримських ханів і з багатьох інших причин було «вельми преважким».

Найперше кримський хан відібрав у запорожців весь Низ Дніпра, від Великого лиману до самих порогів «з усіма тамтешніми степовими угіддями й ужитками» і віддав його у володіння ногайським татарам. Далі хан не раз «допускав велику на запорожців драчу» як з вартових на татарському кордоні, коли з їхнього відома чи без відома хтось із кримських невільників тікав у християнські землі чи коли в татар зникало якесь майно, табуни коней, череди волів, отари овець чи пропадали самі господарі-татари. Якщо при цьому козаків викривали у крадіжці худоби чи у вбивстві господарів-татар, то за худобу з них стягали гроші подвійно чи потрійно, а за людей брали винних і невинних козаків; якщо ж винні козаки були неспроможні, татари накладали пеню на весь курінь, а якщо курінь відмовлявся, винних забирали, і тільки в рідкісних випадках, при взаємних суперечках і захопленнях з того й іншого боку допускали обмін худобою і людьми. Крім того кримський хан не раз дозволяв страчувати козаків. Так було в той час, коли запорожці захищали себе від поляків, які чинили на них напади, захоплювали їх у полон і навіть вішали без суду, як це не раз траплялося у Брацлаві й у інших прикордонних польсько-українських містах. За правом, даним ханом полякам, якось після скарги ляхів на запорожців з останніх на користь скривджених стягнули 2400 карбованців пені. Не краще чинили з запорожцями хани при взаємних між собою чварах. Наприклад, якось під час боротьби ханів Адил-Гірея і Менглі-Гірея, коли запорожців, проти власної волі, «затягнув» перший проти другого і коли другий розігнав військо першого, то ні в чому не винних запорожців хан Менглі-Гірей звинуватив у віроломстві і продав 1500 козаків на турецькі каторги. Ще гірших кривд зазнавали запорожці від простих татар. Наприклад, азовські татари якось полонили кілька десятків запорожців, котрі ходили на ріку Кальміус по звіра, і хоч Кіш просив хана звільнити ні в чому не винних козаків, хан відмовив Кошеві в цьому. Потім хан відібрав у запорожців фортецю Кодак, усіх жителів розігнав з фортеці, саму

фортецю зруйнував, а місто віддав у повне володіння полякам. Врешті хан заборонив запорожцям споруджувати постійну церкву в Олешківській Січі, а під кінець почав утискати і саму їхню віру православну [1].

Запорожці, помічаючи, як усе зростають і зростають утиски з боку татар, знову вирішили поновити свої прохання російській імператриці про дозвіл їм повернутися на рідні місця. У січні місяці 1732 року до графа Вейсбаха з'явилося троє знатних запорожців з питанням, що діяти Війську-ві, якщо кримський хан вимагатиме від Коша допомоги козаками у випадку його походу в Кабарду чи накаже всьому Запорізькому Військові перейти на інше місце, ближче до Криму. Граф Вейсбах, вважаючи, що він не має права відповідати на такий запит запорожців, вирішив зв'язатися з цього приводу з урядовими особами в Петербурзі й до отримання тієї чи іншої відповіді звелів запорізьким депутатам якийсь час почекати в Києві.

Відповідь на такий запит надійшла з Петербурга лише в місяці березні й була така невизначена, як і взагалі питання про прийняття запорожців під російську протекцію. «В даний час, коли у нас з турками ще твердо утримується мир, грамоти до запорожців і ніякого письмового обнадіювання послати і їх усіх раптом у підданство прийняти не можна, бо такий вчинок турки можуть розцінити як порушення мирного договору, в якому щодо запорожців окреслено, що вони на турецькому боці, зокрема те місце, на котрому вони живуть, і інша земля від самої Самари ріки вниз Дніпра відступлена Порті; а вони, запорожці, не захочуть відмовитися від своїх вольностей, звіриної і рибної ловитви й перейти жити в наші кордони. Тому ви повинні з ними чинити за нашими попередніми указами, роблячи їм, при кожній нагоді, таємно словесні обнадіювання, що згодом, за зручних обставин, ми їх приймемо, але щоб до того часу мали терпіння. Переконайте їх, щоб вони усякими можливими способами ухилялися від надіслання допоміжного загону до хана у кабардинський похід; але якщо відмовитися буде неможливо, то нехай пошлють частину козаків і накажуть їм таємно, щоб вони, наближаючись до Кабарди, послали від себе кого-небудь у фортецю св. Хреста до тамтешнього командира з повідомленням, скільки в поході кримських, кубанських та інших військ і їх, запорожців; сам хан чи який султан командує і з яким наміром іде в Кабарду, і що командир фортеці їм накаже, те б вони й робили. Що ж до ханського наміру переселити запорожців на другий бік Дніпра, ближче до Криму, то у випадку їхнього опору хан шукатиме способу міцно взяти їх у свої руки або під приводом непослуху зруйнувати їх, і з нашого боку тоді їм, доки в нас мир з турками, ніякої допомоги подати чи прямо прийняти не можна: і тому тут міркують, що їм чинити опір ханові не випадає, нехай переходять без суперечки: перебуваючи поблизу Криму, вони можуть зручніше проти нього діяти. Втім, усе це покладаємо на вас: ви про тамтешні місця можете знати краще» [2].

Отже, запорожцям слід було знову чекати доти, доки знову не настане для них сприятливий момент, себто доки турки й татари не порушать мирного договору з Росією.

Такий момент настав тільки в 1733 році. В цей час у Польщі помер король Август II, колишній саксонський курфюрст. За життя Августа II його супротивником був Станіслав Лещинський, але завдяки підтримці з боку російського імператора Петра Олексійовича Август II отримав перемогу над суперником і царював до 1 лютого згаданого року. Після смерті Августа II у Польщі з'явилося два претенденти на володіння короною, Станіслав Лещинський і син померлого короля Фрідріх-Август. Першого бажали бачити королем сама Польща і Франція, другого — Англія і Росія. Прихильники Станіслава Лещинського звернулися по допомогу до турець-

[1] *Мышецкий С.* История о козаках. С. 21—27; *Максимович, Щекатов.* Новый географический словарь. М., 1788. Т. 2. С. 4—45; Киевская Старина. 1882, апрель. Т. 2. С. 123.

[2] *Соловьев С.* История России. Т. 20. С. 75.

кого султана й кримського хана, причому згадали і про запорожців, які були під владою Криму. Тоді регіментар земських військ західної України пан Свідзинський відрядив свого посланця з листом до тодішнього кошового отамана Івана Малашевича й запрошував його з Військом на польську службу. Але кошовий отаман і все Запорізьке Військо назвалися підданими кримського хана й відповіли в тому сенсі, що без відома свого повелителя вони «ні в які затяги» ходити не можуть. Після такої відповіді регіментар Свідзинський звернувся до верховного покровителя запорожців, кримського хана.

Своєю чергою запорожці звернулися з петицією до російського фельдмаршала Мініха, який на той час стояв з військом в Україні. Кіш послав до Мініха кількох посланців і просив через них наділеного великою владою фельдмаршала вмовити імператрицю прийняти Запорізьке Військо під скіпетр російської держави. Граф Міних, прийнявши запорізьких посланців, затримав їх при собі, а імператриці надіслав власне донесення про прохання Коша. Стан справ на той час був такий, що запорожці могли розраховувати на швидку відповідь російського уряду. При константинопольському дворі перебував французький посол, котрий інтригував там проти Росії. Він тримав при собі під виглядом офіцера молодого Орлика, сина Пилипа, й через нього розраховував завдати великої шкоди Росії. Для цього він послав Орлика таємно в Запоріжжя й на Україну з метою залучити їх до союзу з татарами й підняти проти Росії. Сам Пилип Орлик у той час перебував при кримському ханові. А кримський хан, залишивши свою столицю, Бахчисарай, приїхав до Бендер, а з Бендер кинувся до ріки Орелі з метою нападу на російські володіння [3].

Отже, сама необхідність змусила російський уряд поквапитися якомога швидше вирішити питання з запорожцями.

Після отримання донесення фельдмаршала Мініха імператриця Анна Іванівна рачила, врешті, після цілого ряду відмов прийняти запорожців під своє високе заступництво. Виконання цієї справи доручили генерал-фельдцехмейстеру принцові Гессен-Кобурзькому, який саме перебував на російській службі й був під командою фельдмаршала графа Мініха. Після того, серпня 31 дня 1733 року надіслали й саму грамоту на ім'я кошового отамана [4] про вибачення провини запорожців і про прийняття їх під владу Росії.

«Божою милістю від найсвітлішої і найдержавнішої великої государині імператриці й великої княгині Анни Іоанівни, всеросійської самодержиці й багатьох держав і земель східних і північних володарки і спадкової государині і інше і інше і інше. Нашої імператорської величності підданому низового Війська Запорізького кошовому отаманові ... [5] й усьому сутньому при тобі поспільству нашої імператорської величності милостиве слово. Ми, велика государиня, наша імператорська величність, на ваше всепіддане і найнижче прохання до нас, аби ми милість нашу до вас виявили й провини ваші вибачили і знову в наше підданство прийняли, як попередньо з ваших до нас листів, так особливо нині від нашого генерала фон-Вейсбаха, котрий прибув до нашого двору, до котрого ви, підтверджуючи ті ваші прохання, ще письмово звернулися, детально усно повідомлені, котрий нам про ваш дійсний і вірний намір і бажання бути вічно в підданстві нашому і служити з усілякою вірністю засвідчив і викладав про бажання і найпокірніше прохання ваше, аби до кращої вам надії і сподівання прислали ми до вас всемилостиву грамоту з вибаченням ваших провин і з обнадіюванням про нашу монаршу милість; за котрим вашим всепідданим і найпокірнішим проханням ми вам провини ваші наймилостивіше вибачаємо з тією надією, що ви ті свої провини нам заслужите і в найкращій і досконалій вірності до нас зостанетеся і врешті, про що до вас вищезгаданий наш генерал

[3] *Соловьев С.* История России. Т. 20. С. 73, 74.

[4] В оригіналі місце для імені і прізвища кошового отамана залишене незаповненим.

фон-Вейсбах, іменем і указом нашим писати й наказувати буде, з великою вірністю виконаєте, за що ми вас нашою високою милістю обнадіюємо» [6].

Отримавши врешті давно очікувану наймилостивішу грамоту про помилування, запорожці на знак своєї щирої вдячності відіслали, грудня 11 дня, графу фон Вейсбаху листа від усього Коша з глибокою вдячністю за виклопотання їм для Війська найвищої милості. На той час кошовим отаманом Війська Запорізького був Іван Білицький. Білицький сповіщав найсвітлішого графа про листа, отриманого в Запоріжжі ще за кошового Івана Малашевича, від регіментаря земських військ західної України Свідзинського з проханням до Коша про надання допомоги Польщі в наступній війні. Ухиляючись, як і Малашевич, від надання будь-якої допомоги Польщі, кошовий Білицький тим не вдовольнився, а послав наказ прикордонному бугогардівському полковникові ловити «злочинницьких затяжчиків» і присилати їх у Січ. Але в цей час кримський хан Каплан-Гірей, бажаючи випробувати вірність запорожців, викликав до себе кошового отамана Білицького, військового суддю Якова Тукала й усіх курінних отаманів з наміром через них привести до присяги все Військо на вірність собі й турецькому падишахові. Але колишній кошовий отаман Іван Малашевич, який на той час був у Криму, випередив таку вимогу хана й узяв на себе сміливість відповісти йому замість кошового Білицького. Він заявив ханському візиреві, що кошовий усій державі кримській як був вірним, так і залишається.

Анна Іоанівна. Літографія з портрета. 1832 р.

[5] Саме після цих слів і залишене вільне місце для імені кошового отамана; в документі, наведеному в «Истории Малой России» Бантиша-Каменского (Т. 4. С. 227), поставлено в цьому місці «Івану Малашевичу».

[6] Архів МЗС, малоросійські справи, 1733 р., зв. 69, № 3.

Такою категоричною відповіддю хан уповні вдовольнився і відмовився від виклику до себе властивого кошового отамана для складення ним присяги. Доповідаючи про це все графові Вейсбаху, кошовий Білицький водночас сповіщав його про те, що через Запоріжжя проїжджав у Крим і в Константинополь син переяславського полковника Івана Мировича Федір з товаришами, яких послали прихильники Станіслава Лещинського для найняття орди в Польщу. А на закінчення просив графа «дати запорожцям настанову, як їм чинити з кримським ханом щодо польських допоміжних військ» [7].

Лист запорожців графові фон Вейсбаху характерний у багатьох відношеннях і передає стиль, прийоми і саме становище Запорізького Війська з особливою наочністю.

Ось цей цікавий лист у його оригінальному вигляді.

«Пресвітлий і високопревосходительний пане генерал-аншеф, обох орденів кавалер і Київської губернії генерал-губернатор і сибірського драгунського полку полковник, граф фон Вейсбах, наш особливий володар і великий добродій. За божою поміччю й клопотанням світлості вашої отримали ми, Військо Запорізьке низове, від вашої графської світлості подану через посланців військових наших копію від її імператорської величності з С.-Петербурга писану, що в ній гріхи й провини наші попередні вибачає і у протекцію і преміцну свою оборону нині приймає, милостиво нас мати обнадіює, за яке ваше доброчинство й клопотання при найнижчому нашому доземному поклонінні письмову нашу військову подяку складаємо і в тому маючи в руках наших милостивої государині нашої надію, як її величності, так і вашій графській світлості старанну нашу послугу й прихильність складати й оголошувати маємо, як це й нині через спеціально посланого від нас, Війська, отамана конелівського [8] Пилипа Прокофієва про нижчезгадану тут відомість вашій графській світлості доповідаємо, а саме: колишній наш отаман кошовий, пан Іван Малашевич, їздив посланцем від Війська до Криму до хана для позову у справі втікачів-фурджіїв та інших невільників ногайськихі кримських і, повертаючись звідти до Коша нашого військового, минулого листопада 29 дня заявив, що одні посли польські, котрі є на боці Лещинського-короля, у Стамбул поїхали, а інші з грошима до хана у Крим прибули орду піднімати, а саме: один посол Шум'янський, другий Мирович, колишнього полковника переяславського син, і Нахимовський (котрі двоє під владою князя Вишневецького перебували) і з ними інших вершників зо 60, задля котрих посланців його ханська величність нас, отамана кошового й усіх курінних отаманів, для спокуси й присяги, чи у вірності ми до нього залишаємося, туди до себе нас запросив, а потім, побачивши згаданого нашого пана Малашевича, котрий для позову туди прибув, перед тими посланцями польськими ханський візир і Ширін-бей Джантемир його про нас допитували, і коли той Малашевич сказав, що, мовляв, як я у вірності, так і кошовий наш усій державі Кримській вірний і не зрадник залишається, то тоді наш путь зупинили й до себе нас, кошового не закликали. Ті самі посли і в цей час у Криму перебувають, очікуючи, який до хана кримського зі Стамбула указ прийде, і так чути, що хочуть на допомогу орду дати і розширення вчинити. А треті польські посли з Немирова від регіментаря Свидинського * брацлавського, партії української, до нас, Війська, у Кіш з його ж листом сього грудня 6 дня приїжджали, себто певний значковий товариш Квасневський казав, що у вашої графської світлості за своїми деякими інтересами в Полтаві був; а другий, Колосовський, і інші з ним городові козаки, чоловік з 10, прохаючи у нас, Війська, собі допомоги, до котрого регіментаря ми, Військо, відписали, що нам ханська величність через нашого посланця пана Малашевича ні в які сукурси ** без відома свого нікуди вступати не наказував. Й

[7] Архів МЗС, малоросійські справи, 1733 р., зв. 69, № 9, 4.

[8] Тобто отамана Конелівського куреня.

* Попереднью він згадується як Свідзінський.

** Допомога *(лат.)*.

задля того ми наш військовий указ до гардового полковника нашого військового послали, щоб там за тими вашими польськими злочинними підбурювачами, які до Бугу ріки приходять, наглядав і, хапаючи їх, нам у Кіш присилав, аби ми, Військо, через такі злочинні задуми у якусь ханської величності підозру не потрапили; і так ми з тою відповіддю згаданих поляків відіславши, відразу після від'їзду їхнього, з істинної рабської нашої військової до її імператорської величності зичливості сю відомість пропонуємо і настанови у вашої графської світлості просимо, яку ви нам, Військові, в силу того настанову дати рачите, якщо б хан кримський орду полякам на допомогу посилав й нашому Військові з тою йти наказав би, що тоді нам зі згаданим ханом кримським чинити і як діяти, бо й нині від ногайців напади маємо, котрі з того боку Дніпра кригою переходять Дніпро вище Старої Січі й нижче велику нашим козакам зі своїми улусами кривду чинять, про що хоч ми не раз до ханської величності писали, але не відаємо, чому він звідти ногайцям відійти не накаже; орда ж кримська, яка влітку з двома султанами, калгою і Ор-беєм під Кабарду пішла, до сього часу там у Кубані стоїть. Про се вашій графській світлості доносимо і ще раз про настанову (як би нам з міркувань польського сукурсу з ханом кримським чинити) просимо і при сьому копію з листа регіментарського для більшої дружби нашої прикладаємо, назавжди перебуваємо вашої графської світлості милостивого пана й добродія нашого всіх благ вірно зичливі й найнижчі слуги Іван Білицький, отаман кошовий Війська Запорізького низового з товаришами. З Коша грудня 11 дня, 1733 року» [9].

Граф Вейсбах зважив, що всі відповіді запорожців як польському регіментареві, так і кримському ханові «уповні порядні й вельми майстерні»; повідомлення про посольство «лещинців» у Крим і до Стамбула прийняв до відома і подякував за нього кошового, прохаючи й надалі робити такі повідомлення й обіцяючи за те милість і нагороду монаршу. А щодо настанови, як вести себе з ханом, коли той накаже йти разом з ордою у Польщу, граф радив відповідати, що до походу хана все буде готове, і для більшого запевнення в тому хана почати підготовку до виступу в похід, але не з тим, звісно, щоб бусурманам служити, а з тим, щоб вірність російському престолові виявити, і потім про свої приготування негайно самого графа сповістити. Якщо ж орда надто скоро вийде в польський похід, і хан вимагатиме такого самого скорого виступу й від запорізьких козаків, то в такому разі оголосити йому, що Військо Запорізьке в Польщу не може йти, бо там перебувають російські війська, які, довідавшись про виступ запорожців із Січі, можуть послати туди свій загін і наказати йому зруйнувати Січ і всі її курені. А якщо хан вимагатиме через посланця настійно походу в польські міста, то в такому разі ханському посланцеві відповідати, що Запорізьке Військо більше в підданстві хана не перебуває, а перебуває у підданстві російської государині; після цього ханського посланця або вигнати від себе, або і взагалі вбити, і всіх ногайців угору Дніпра, вище й нижче Січі, зруйнувати й розігнати.

Не обмежуючись самими настановами, граф Вейсбах сповістив кошового і про те, що в польські краї, до Брацлава й на Волинь, для пошуку регіментаря Свідзинського і для руйнування маєтностей прихильників Станіслава Лещинського послали під командою князя Шаховського і генерал-майора Кейта російський регулярний корпус зі значною артилерією, з яким має з'єднатися велике військо для руйнування польських маєтностей і сіл. Незалежно від того в містечках Медведівці й Боровиці призначили особливу команду під началом полковника з тисячі драгунів для охорони Запорізького Війська; полковник команди на першу вимогу запорожців може спуститися до самої Січі й захищати її від бусурманів. Тому, з огляду на

[9] Архів МЗС, малоросійські справи, 1733 р., зв. 69, № 4.

узгодженість дій, запорожці повинні сповістити графа, скільки у них може бути всього війська і як вони діятимуть у тому випадку, якщо кримський хан піде в Польщу, себто чи рушать до драгунів у Медведівку й Боровицю, а чи вдарять на Крим для зруйнування тамтешніх місць. Граф Вейсбах уважав, що через вихід у Польщу орди й зайнятість у кабардинському поході двох султанів з ордою (вони стояли на Кубані) у Криму залишилося зовсім мало татарських військ і в такому разі в ньому можна було б «знатне руйнування вчинити». Запорожці повинні також повідомити, куди зручніше поставити драгунів на постій, чи в самій Січі, чи в Медведівці й Боровиці, де перебував західноукраїнський регіментар. Врешті, закінчуючи листа, граф Вейсбах просив кошового отамана впіймати одного з польських посланців, відряджених до Стамбула, а саме сина переяславського полковника Івана Мировича — Федора Івановича, коли той повертатиметься у Польщу через запорізьку Січ. Граф радив кошовому нічого поганого особисто Мировичу до часу не чинити, а навпаки, виявляти йому щиру приязнь, доки він буде на Коші; та потім, коли той покине Січ, звеліти його наздогнати, раптово схопити й доставити переволочненському коменданту на лівий берег Дніпра й від коменданта заарештованого в місто Полтаву відпровадити. Якщо при ньому виявляться якісь гроші, то гроші пограбувати й усе пограбоване поділити між собою. «І якщо те вчинене буде, то рачте у вірній надії бути, що ваша вельможність від її імператорської величності отримаєте окремо всемилостиву нагороду» [10].

Настав 1734 рік, а запорожці все ще перебували в невизначеному становищі. А тим часом їм слід було вибрати одне з двох — або відкрито оголосити себе підданими Росії, або ж беззаперечно підкоритися в усьому кримському ханові, бо кримський хан саме в цей час настійно вимагав, щоб запорожці йшли в Польщу на допомогу королю Станіславу Лещинському в боротьбі з ворожою йому партією. Запорожці зважилися на перше. Не заперечуючи й словом проти ханського наказу, кошовий Білицький зібрав усе Військо й рушив з ним до ріки Бугу. Не доходячи до Гарду, він став табором і послав до графа Вейсбаха гінця з запитом, як йому діяти надалі. Граф Вейсбах, скориставшись нещодавнім нападом ногайців, які були підданими Туреччини, на

Луцьк. Літографія. XIX ст.

[10] Киевская Старина. 1882, апрель. С. 125—129.

[11] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 й 1735 рр., зв. 69, № 6.

українське село Беркут Полтавського полку, зобразив цю справу російському урядові як порушення мирного трактату з боку Туреччини й подав думку імператриці негайно прийняти запорожців у російське підданство для протиставлення їх ногайцям. Самому кошовому він в той же час, лютого 12 дня, відіслав гінця з таким листом: «З сього мого оголошення ви й усе Військо Запорізьке низове можете дізнатися, що її імператорська величність, наша всемилостива государыня, невідмінний свій найвищий дозвіл і милість у відпущенні Війська Запорізького провин підтримує і в найвищу свою державу, а від бусурманського підданства всіх вас вічно звільняє і серед вірних своїх підданих мати воліє».

Тим часом на запорізьких козаків розраховував і кримський хан. Він планував собі рушити спочатку до Хотина, з Хотина йти в Польщу й там вчинити напад на росіян. З огляду на такий похід кошовий мав зібрати кілька тисяч чоловік Запорізького Війська й відіслати його до хана, а сам з курінними отаманами повинен з'явитись у Крим як заложник, а решту козаків перевести «з Січі поближче до Криму, в урочище, назване Олешки». Після цього всі запорожці з кошовим отаманом Іваном Малашевичем, чекаючи від такого наказу для себе погибелі, одностайно погодилися, залишили попереднє своє житло й пішли жити вище по Дніпру на місце, що звалося Базавлук, куди наказали з'явитись і всім козакам, посланим до хана. Вчинивши так, вони розіслали від себе листи до кримського хана Каплан-Гірея, перекопського бея і турецьких комісарів, і пояснили в листах, що вони не можуть, попри наказ хана, йти на допомогу полякам проти російського війська і своїх родичів-українців. Після всього того запорожці послали повідомлення до Києва про всі воєнні плани кримського хана і тоді ж послали листа государині імператриці, в якому «слізно» просили прийняти їх як природних підданих, які доти жили втікачами, у свою протекцію, і російська імператриця «по християнству і за всенародними правами відмовити не могла їм» [11].

Попри все те з приводу переходу запорожців з гирла річки Кам'янки в урочище Базавлук дуже довго ще тривало листування і йшли від одної і з другої сторони різні з'ясовування.

Березня 27 дня з Петербурга в Константинополь до російського резидента Івана Івановича Неплюєва послали «найтаємніший» запит про те, якої думки буде резидент, якщо імператорський уряд зважиться прийняти Запорізьке Військо в російське підданство, себто що б чинили з цього приводу турки. До цього часу запорожців не приймали зі страху, щоб турки не облишили свої «перські дії» [12] і не повернули війну проти Росії. Тепер імператорський уряд, задумавши війну з турками, мусив тримати свій намір у найсуворішій таємниці доти, доки не будуть належно впорядковані польські справи, і з цього огляду запорожців, котрі у випадку війни Росії з Туреччиною можуть бути вельми корисними, відпускати «не визнає за слушне» [13].

Та ще до отримання такого запиту російський резидент Неплюєв послав із Царгорода через Відень до Петербурга велике донесення імператриці про те, як слід чинити з запорізькими козаками з огляду на політичні обставини, що склалися. Він не бачив іншого способу, як прийняти їх у кордони імператорської величності, тому що «за кордоном без розриву ніяк утримати мир неможливо»; до того ж, як чув резидент у столиці султана, «хтозна, чи не проти запорожців» послали Орлика і його сина; на відмовку ж Порті можна сказати, що сама вона прийняла підданого імператорської величності Дондук Омбу з калмиками в протекцію, а тому тим менше є підстав для російської імператриці не приймати назад своїх власних підданих; втім, навряд чи Порта зважиться оголосити війну Росії заради одних запорожців.

[12] В той час Туреччина вела війну з Персією.

[13] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 6.

На початку квітня граф Вейсбах сповістив російських резидентів у Константинополі Неплюєва й Вишнякова про те, що запорожці відмовилися коритися кримському ханові й перейшли в урочище Базавлук і що для відвернення походу татар до російських кордонів вони розпорядилися зробити напад на бусурманів у тил від лінії.

Російські резиденти, отримавши таке донесення, повідомили про заходи, вжиті проти татар, змовчавши, втім, про перехід з Криму в Росію запорожців, цісарському резидентові й послові англійському, «аби се під рукою вселити, щоб Порта не мала ніякого резону нарікати нам на розрив, коли щось від татар почнеться». Тверда рішучість запорожців назавжди залишити володіння Криму цілком збігалася з поглядами Неплюєва, і він у новому донесенні імператриці знову висловлювався за прийняття їх під протекцію Росії. «Бо рачте те в дійсності побачити, що Порта буде їх зброєю собі скоряти, коли вони надалі на вічні часи до високої вашої імператорської величності протекції кредиту мати не будуть, та ще й українці те з жалем сприймуть, що так запорожців обнадіють і покинуть, зваживши, що ханська протекція сильніша; а якщо ж у вашої імператорської величності з турками до війни не дійде, а запорожці до негоціації * всередину вашої величності кордонів відступлять, то можна їх утримувати, і Порті сенсу нарікати не буде, як у відповіді їй багато законної правди вжити зважимо; а якщо вона нині до нас звернеться, то ми до указу вашої імператорської величності в генеральних термінах незнанням відмовлятися будемо» [14].

Після таких донесень з Петербурга в Константинополь квітня 26 дня послали з київським рейтаром поручником Наковальниним велику настанову про те, що відповідати Порті на випадок її запиту про перехід запорізьких козаків у російські кордони. Настанова ця була такою.

1. Хоч запорожці, як самій Порті відомо, здавна є підданими російських царів, єдиного з ними християнського закону, народилися всі у Малій Росії, де їхні батьки й родичі і донині живуть, та жили вони в Січі, перебігаючи з Малої Росії в різні часи за своїм давнім звичаєм свавільно, і деякі, пробувши у Січі якийсь час, знову в Малу Росію, себто у свою вітчизну поверталися. Незважаючи на те, коли вони при укладенні останнього вічного миру з Портою самі добровільно на кримському боці залишилися, то російські государі до них ніколи не втручалися, коли Кіш свій вони мали за кордоном російським, де самі мати хотіли, і в ту справу російський уряд втручатися вважав для себе непристойним.

2. Російські государі до себе їх не закликали й не закликають і тепер, хоч запорожці перейшли зі свого Коша на новий Кіш, але російській государині до того справи немає, оскільки новий Кіш не в російських кордонах перебуває і, наскільки государиня обізнана в цьому, запорожці перейшли на те місце, де вони здавна своє житло й перебування мали, а тому чинити їм перепону в тому немає причини жодної.

3. З огляду на те, що кримський хан супроти вільності і звичаю козаків хотів силою переселити їх із Січі до самого Криму з наміром розібрати їх по руках, самого кошового з усіма знатними курінними отаманами силою до себе в аманати взяти й насильно гетьманом над ними відвернутого зрадника Орлика поставити, то запорожці як народ вільний, не допускаючи себе до останньої погибелі, змушені були задля свого порятунку на інше місце перейти. І за те кримський хан гідний докорів, бо такими вчинками своїми він до відчаю запорожців довів, а натурально, що кожен, бачачи перед собою останню погибель свою, намагається від неї себе порятувати.

4. А що запорожці, будучи здавна російськими підданими й маючи в Малій Росії своїх родичів і близьких, відмовили ханові йти війною проти російської государині і проти російських військ, то це так само цілком природно: адже самі запорожці можуть легко зважити, що, виступивши проти росіян війною, вони виступлять проти власних родичів і близьких, котрі живуть у російській державі, а тому якщо запорожці не хочуть іти

війною проти своєї вітчизни, то російській імператриці нарікати на них за те не личить.

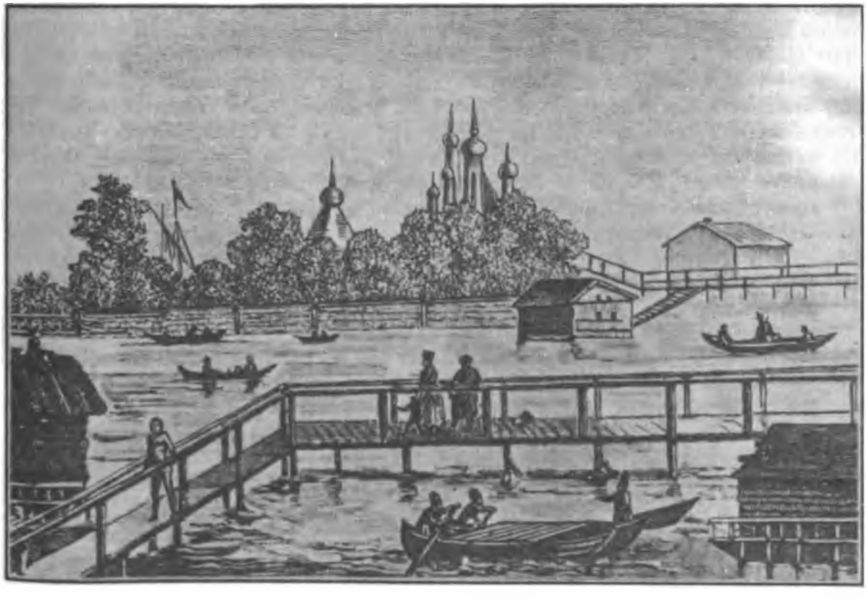
5. Якщо кримський хан, котрому «преміцно й непорушно» слід було дотримуватися між обома державами вічного миру, незважаючи на те, «неприятельські й немирні свої наміри в дію приводити хоче», то й російській імператриці, всупереч ханові, належить вживати відповідних заходів для вчинення відсічі.

6. Втім російська імператриця й до останнього часу до тих запорожців не має ніякого відношення; запорожці самі, тільки задля свого порятунку, перейшли з попереднього свого Коша на новий і оселилися в турецьких таки, а не в російських кордонах, і якщо кримський хан полишить їх «при попередніх звичаях» і не змушуватиме їх до війни проти Росії, то вони знову можуть у кримську протекцію повернутися, і імператриця не присвоюватиме їх собі.

7. Та якщо кримський хан не облишить свого наміру конче занапастити їх і приневолити до війни проти Росії, і ті запорожці до російської імператриці як до природної своєї государині вдаватися будуть, то імператриця, за християнським законом, тих запорожців як християн, єдиновірців вважає відганяти від себе непристойним і натурально не змушуватиме їх до того, щоб вони спільно з кримським ханом виступали ворогами російської держави.

8. Якщо ж хан житиме у спокої і миру не порушить, то все те минеться, а також і всі запорожці надалі залишаться в мирі.

9. Російська імператриця тих запорожців до останнього часу не приймала і прийняти не хотіла, і якби те вчинилося, й імператриця дозволила б їм житло мати в російських межах, то це «ні за яку супротивність сприймати не можна», бо щодо самої Порти відомо, яким чином російські зрадники Дондук Омбо з товаришами, хоч вони й ідолопоклонники і не єдиновірці туркам, прийняті кримським ханом у протекцію, донині в його краях перебувають і на російські землі без жодної перешкоди

Запорізька Січ на ріці Підпільній. Літографія. XIX ст.

* Переговори *(з лат.)*.

[14] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 6.

з боку Порти чинили напади й надалі чинять. Тим менше буде рішучості в російської імператриці відганяти від себе таких людей, котрі й за народженням, і за християнським законом можуть називатися своїми.

«А все те можете завершити тим, що належить хана кримського угамувати й до утримання миру змушувати, тоді й усе згідно між обома імперіями відбуватиметься. Можете ще Порті про запорожців і се оголосити, що вони всі до єдиного народжені в нашій імперії і, перебігаючи, живуть там у Січі з давніх літ без жінок неодружені. і так якби повсякчас туди тих втікачів з нашого підданства не додавалося, то вони, запорожці, давно б усі перевелися, оскільки плодитися їм у Січі ні від кого» [15].

Про перехід запорожців з-під влади Криму під владу Росії турецька Порта довідалася з донесення хана. Доповідаючи про те падишахові, кримський хан повідомляв, що запорожці, хоч і покинули свої попередні займища, але з турецьких кордонів ще не вийшли.

На підставі цього донесення кримському ханові надіслали наказ переконати запорожців повернутися до попередньої протекції Криму; у випадку ж опору з їхнього боку хан повинен скорити їх зброєю, як людей, котрі живуть у його землі. У столиці хана всі в той час вважали, що хоч запорожці й покинули свої житла при гирлі річки Кам'янки, та все-таки осіли на землях, що належать Криму, а отже й Туреччині. «І якщо,— писав з цього приводу російський резидент Неплюєв графові Вейсбаху в Київ,— у нас з Портою дійде до розриву, тоді неможливо тих запорожців у турецькій землі в протекції її імператорської величності утримувати: як мені тут кажуть, Базів луг [16] — місце, що туркам належить, оскільки вашій світлості відомо, що хоч у трактаті з Портою глухо стоїть, та в інструменті розмежування 1714 року явно й виразно кордони описані і вся земля до кримської сторони від тих кордонів турецькою названа без винятку, і якщо вони, запорожці, відступлять за її імператорської величності кордон, тоді їх і в час миру прийняти вільно можна й Порті у відповіді вказані мені від вашої світлості резони достатні будуть» [17].

Подання російського резидента, як небавом з'ясувалося, мало свої підстави. Услід за оселенням запорожців в урочищі Базавлук очаківський паша доповів великому візиреві, що на тому місці, де оселилися запорожці, яке називається «Базаглук», російські люди «почали робити рови». Про ці рови очаківський паша «посилав питати, для чого те чинять, заявляючи, що згадане місце Базаглук належить до земель Порти Оттоманської». На такий запит паші відповіли, що ті рови роблять з наміром, «аби в тому місці, за указом російського двору, фортецю збудувати і що згадане урочище Базаглук не до осяйної Порти, а до російської держави належить».

Донесенню очаківського паші надали в Константинополі належного значення. Великий візир Алі-паша вважав за потрібне для розвідки справ послати в урочище Базавлук уповноважених від Порти осіб з тим, щоб вони здійснили «істинний і старанний огляд», кому насправді належить урочище Базавлук. До цих довірених осіб від Порти російський резидент мав долучити обраних від себе осіб і вже після того мати ті чи інші розмови про Базавлук. В кожному разі і щоб там не було, будувати фортеці біля кордону з обох сторін, з огляду на мирний трактат, не можна.

На таке подання великого візира російський резидент дав ухильну відповідь. Він казав, що про будівництво фортеці в урочищі Базавлук не має від свого двору ніякої звістки й докладно не знає, кому те урочище належить; але сміє запевнити осяйну Порту, що від двору її імператорської величності «ніяк такого указу не буде, щоб будувати фортеці не тільки на місцях, що належать осяйній Порті, а й на таких, про які укладений між обома імперіями трактат забороняє». Виходячи з цього, російський

[15] Архів МЗС, малоросійські справи 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 6.

[16] Себто урочище Базавлук.

[17] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 6.

резидент не вважав за потрібне посилати від себе людину на урочище Базавлук для огляду його й радив великому візиреві найперше зв'язатися з начальником українського корпусу, графом фон Вейсбахом, «для достовірного освідчення», кому насправді належить урочище Базавлук. Великий візир, погоджуючись з таким поданням російського резидента, тим не менше зважив за краще доручити бендерському чи очаківському паші відрядити за спірною справою комісію. Щодо спорудження фортеці він зауважив, що, можливо, будівництво її почали й самі запорожці, але в такому разі Росія не має права приймати під свою протекцію ніяких народів у землях осяйної Порти; якщо ж вона бажає прийняти запорожців у своє підданство, то нехай дає їм місця, що належать російській державі.

Після такої розмови з великим візирем Неплюєв послав від себе поручника Наковальнина і звелів йому їхати в Бендери до місцевого паші, приєднатися там до довіреної особи паші і їхати разом з нею до графа фон Вейсбаха; а доїхавши до міста Василькова, зупинитися в ньому під приводом «карантини» й там чекати рішення від графа до того часу, доки він встигне знестися з Петербургом і отримати звідти інструкцію, як діяти в такому випадку. «Беру сміливість найпідданіше донести,— писав Неплюєв з цього приводу в Петербург,— вашій імператорській величності слабку мою думку, чи не рачите ви, ваша величність, всемилостиво звеліти тим запорізьким козакам нині увійти всередину кордонів вашої імператорської величності, особливо задля того, що Порта за нинішніми своїми в інших справах заняттями й браком часу сю справу не вельми важливою вважає і сама до того нас спонукає... А якщо запорожці на місці Базаглуці перебуватимуть, то від хана кримського й татар нападу й розорення зазнають, до того ж і Порта, заспокоївшись від нинішніх справ і бачачи їх на місці, де їх охоронятимуть війська вашої імператорської величності, зважить, що оселення їхнє на Базаглуці з правдою не схоже, і якщо нині зручну до того нагоду втратити, то надалі в потрібний час складно буде те вчинити або ж ще більше через те може виникнути причин для суперечок. За для сих резонів я сю справу (себто, настанову, як відповідати в Константинополь про перехід запорожців до кордонів Росії) при Порті мовчанням обійшов, оскільки якби я нині Порті оголосив, що ваша імператорська величність за них вступатися не рачить, то вона відразу вжила б заходів їх до покори собі привести і те моє оголошення й надалі собі за виправдання мати. На тій же підставі я нині промовчав і про калмиків, котрі у кримські краї втікають, і міркую моїм слабким розумом, що 20 000 козаків запорізьких прибутковіші за багато калмиків, куди б їх не рачили використати: чи в Польщу проти станіславців [18], чи при нагоді проти татар. Якщо ж запорожців всередину кордонів вашої імператорської величності перевести неможливо, в такому разі мені здається, що генерал граф фон Вейсбах може до паші бендерського дати таку відповідь, якщо тільки на те вашої імператорської величності дозвіл буде, що в Базаглуці ніякої фортеці з боку вашої імператорської величності не будують і тим місцем ваша величність нітрохи не цікавиться, бо воно належить Оттоманській імперії; відомо, що там оселяються запорізькі козаки, від утиску ханського з Січі вийшовши, які просили у вашої імператорської величності як у своєї законної государині вибачення за втечу і прийняття у протекцію, в чому їм як підданим і єдиновірним відмовити було неможливо; але разом з такою заявою відповідати, що коли вони прийдуть всередину кордонів вашої імператорської величності, тоді їм дадуть протекцію, а поза кордонами вашої величності цікавитися ними не рачите, бо вічну дружбу з Портою непорушно утримувати рачите, і тому якщо хан кримський озлоблювати їх більше не буде, то, можливо, вони іншого місця шукати не будуть і на Базаглуці залишаться...

[18] Себто прихильників короля Станіслава Лещинського.

А щодо погроз турецьких, то ми вже їх не боїмося, бо виставили дві обставини перед очі Порти: по-перше, що персіяни в руках вашої імператорської величності, по-друге, що ваша величність терпіти більше туркам не буде» [19].

Та минуло ще півроку часу, а питання про запорожців усе ще не було вирішене.

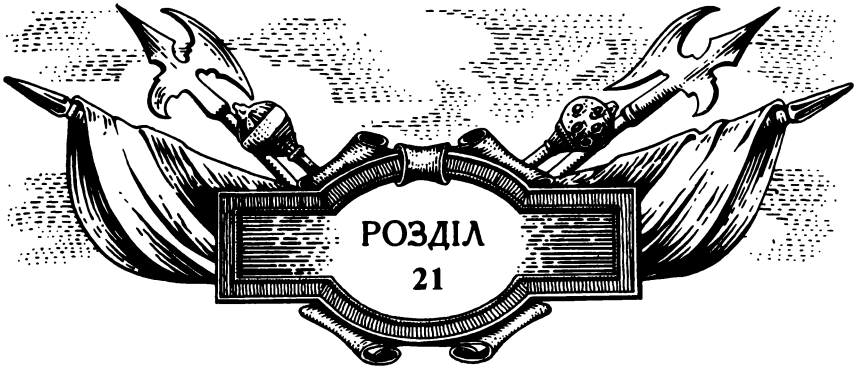
Російський резидент Неплюєв мав величезні труднощі в Константинополі й не знав, як «утримувати» запорожців, тобто вважати їх своїми чи чужими: зайнявши землі біля урочища Базавлука, запорожці не вважали їх власністю Порти, але вони не знали того, що ті землі насправді належать Порті. Для з'ясування цього питання Неплюєву довелося звернутися до справ 1705 року з розмежування кордонів між Портою і Росією і до того листування, яке велося в той час між начальником російської комісії думним дяком Омеляном Українцевим і кошовим отаманом Костянтином Гордієнком. З постанов тієї комісії зрозуміло, що за Дніпром у володінні Росії, крім Києва зі слободами, нічого не повинно бути.

Опинившись у такій скруті, російський резидент посилав замість себе для розмов з великим візирем свого перекладача Івана Бакуніна. Від того перекладача резидент дізнався, що Порта обурена на російський уряд не так за прийняття імператрицею у підданство запорожців, бо Порта й сама так би вчинила, якби до неї прийшли з Росії які-небудь магометани, як за те, що імператриця утримує запорожців на землях турецьких і дозволяє їм споруджувати різні будівлі, чим порушує встановлені мирні трактати й сусідську дружбу. У вічному мирі, встановленому між Росією й Туреччиною, виразно сказано, що «від острова, названого Січчю, всі місця суть Турецької імперії, а згадані запорізькі козаки нині живуть по сей бік вищезгаданого урочища (себто не до російської сторони, а до Турецької держави), задля чого кожен, хто прочитає той трактат, виразно без інших доказів побачити може, що ті місця суть осяйної Порти, в силу котрого трактату паки він, верховний візир, вимагає, щоб конче вищезгаданих козаків звідти в російські кордони перевели» [20].

Така розмова між російським перекладачем Бакуніним і великим візирем Алі-пашею відбувалася листопада 22 дня 1734 року, тим часом як запорізькі козаки вже 31 дня місяця березня сиділи «міцно гарно» своїм Кошем в урочищі Базавлук і зовсім не збиралися міняти його на якесь інше місце.

[19] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 6.

[20] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 6.

СПОДІВАННЯ ПИЛИПА ОРЛИКА ПІДНЯТИ НАЦІОНАЛЬНО-УКРАЇНСЬКИЙ ПРАПОР ДЛЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВІД МОСКОВСЬКОГО ЯРМА УКРАЇНИ.— ЛИСТИ ОРЛИКА З ЦЬОГО ПРИВОДУ ДО ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА.— ВІДПОВІДЬ ЗАПОРОЖЦІВ ПИЛИПОВІ ОРЛИКУ Й ХАНУ КАПЛАН-ГІРЕЮ І ВІДІСЛАННЯ ОРЛИКОВИХ І ХАНСЬКИХ ЛИСТІВ ДО ГРАФА ВЕЙСБАХА.— ВІДПОВІДЬ ГРАФА ФОН ВЕЙСБАХА З ОБІЦЯНКОЮ ЗАХИСТУ ВІД ТАТАР І ТУРКІВ.— ПАМ'ЯТНА ЗАПИСКА КОШОВОГО МАЛАШЕВИЧА ПРО ТЕ, ДЕ Й СКІЛЬКИ ЧАСУ СИДІЛИ ЗАПОРОЖЦІ КОШЕМ ЗА ЧАС ІХНЬОГО ЖИТТЯ ПІД ПРОТЕКЦІЄЮ КРИМУ.— СУПЕРЕЧКА РОСІЇ Й ТУРЕЧЧИНИ ЗА УРОЧИЩЕ БАЗАВЛУК, ДЕ ЗАПОРОЖЦІ СІЛИ СВОЇМ НОВИМ КОШЕМ.— ПРИЇЗД ТУРЕЦЬКОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ СПІРНОГО ПИТАННЯ.— ПРИСЯГА ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА НА ВІРНІСТЬ РОСІЙСЬКОМУ ПРЕСТОЛОВІ.— ПРИЇЗД РОСІЙСЬКОГО Й ТУРЕЦЬКОГО ПОСЛІВ У СІЧ І РІЗНА ЗУСТРІЧ, ВЛАШТОВАНА ОДНОМУ Й ІНШОМУ. — КІЛЬКІСТЬ УСЬОГО ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА, ПРИЙНЯТОГО У ПІДДАНСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРАТРИЦІ.

В той час, як запорожці безповоротно покинули ненависні їм володіння кримського хана, так званий гетьман українських козаків Пилип Орлик усе ще намагався схилити їх до Криму й відвернути від Росії. Давно чекав Пилип Орлик сприятливої нагоди, щоб вийти на історичну сцену, взяти в руки національно-український прапор і позбавити свою батьківщину від ненависного йому московського ярма. Така нагода з'явилася у нього після смерті польського короля Августа II, коли вся Польща, а разом з нею і майже вся Європа поділилася на два ворожі табори. Оскільки рідна дочка одного з претендентів на польську корону, Станіслава Лещинського, Марія була за французьким королем Людовіком XV, то за Лещинського вступилася Франція, а до Франції пристали королі — іспанський, дядько французького, сардінський, брат французького, і король шведський. Тоді на бік другого претендента, курфюрста саксонського Фрідріха Августа, стали германський цісар і всеросійський імператор. Але французький король, маючи величезну армію з 350 000 чоловік, почав війну в Італії, здобув там у германського цісаря королівство Ломбардське, князівства Міланське й Мантуанське, далі захопив володіння цісаревого зятя, князя лотарінгського, а потім перекинув свою армію через ріку Рейн і спрямував її на Відень, столицю германського цісаря. В цей час Оттоманська Порта поставила в бойову готовність усі свої сили й також зайняла проти цісаря загрозливу позицію, а кримський хан рушив свої численні орди до меж Польщі.

У таких складних умовах ні цісар германський, ні його союзник імператор російський не могли ніде знайти собі співчуття й допомоги: Англія, Голландія, Данія, Пруссія, Баварія й інші князівства, бачачи, як германський цісар і російський імператор «беззаконно й богопротивно» гвалтують вільності й права Речі Посполитої, в чужій державі свавільно розпоряджаються і виганяють законного короля Станіслава Лещинського,

відмовилися подати одному й іншому якусь допомогу. Так цісар і імператор самі створили собі скрутне й вельми небезпечне становище, і цим становищем як щасливим випадком повинні були скористатися усі ті, кому дорога була «матка вітчизна» Україна. Саме таким був Пилип Орлик. Він залишив македонське місто Салоніки, переїхав до містечка Каушан [1] і звідти квітня 23 дня 1734 року звернувся з великим листом до запорізького товариства. В тому листі він зобразив спочатку все політичне становище в Європі; далі докоряв запорожцям за зносини з Росією і наводив всілякі докази того, що саме тепер настав час, найщасливіший для звільнення вітчизни від московського тиранського ярма, й називав цю справу такою священною, високим подвигом, задля якого можна не пошкодувати і власного життя.

«І в такий зручний, щасливий, сприятливий і для війни зручний час ви, добрі молодці, Військо Запорізьке, дозволили собі захопитися хитрими улесливими обіцянками московськими, які вони рідко коли виконують, а тим більше не виконають щодо вас, добрих молодців, Війська Запорізького й усього нашого народу, тому що з давніх часів вони закляті вороги наші. Я б не здивувався, якби ви, ваша мосць, добрі молодці, Військо Запорізьке, не зазнавши на самих собі московської підступності, перейшли на бік Москви, та мене дивує те, люба братія моя, що ви, вже маючи, крім попередніх доказів, живі й свіжі приклади брехливої обіцянки московської як на собі, так і на вітчизні своїй, легко, нерозважно й необачно йому вірите. Хіба випарувалося з вашої пам'яті те, як Москва, здобуваючи Січ, приманила облесними обіцянками царської ласки військову старшину й товариство до присяги й рубала їм у таборі голови? Як вона ще раніше, до здобуття Кизикермена, бажаючи обмежити й викоренити Військо Запорізьке низове, самарські городки заселяла й Кам'яний Затон під приводом складання там воєнних припасів і провіанту уфундувала, обнадіюючи царськими грамотами, що по закінченні війни з турками й татарами ті самарські городки й Кам'янозатонська фортеця будуть знесені дощенту. Та чи ж виконана ця обіцянка? Як під час шведської війни, затягнувши на свою службу немало низового товариства й пообіцявши йому свою платню, в Петербург його запровадила, а потім у каторги порозсилала, де козаки й погинули. Не сумніваюся, що Москва, бачачи звідусюди війну важку й небезпечну, потурає, лестить вам, золоті гори обіцяє, жалуванням грошовим утішає і всілякі вільності обіцяє, але що трапиться з вами по закінченні і до якого нещастя і згуби ви тоді дійдете? Самі тоді дізнаєтесь і шкодуватимете, що нерозважно й легковажно, не озираючись на задні колеса, вчинили, так само, як тепер цілий народ український, братія ваша, рідня й співвітчизники ваші, не послухавши щирих і правдивих розпоряджень з боку покійного славної пам'яті гетьмана Мазепи, самі на себе чинять жалісні й слізні нарікання, повіривши неприязним і брехливим московським обіцянкам; ці обіцянки підписані були в грамотах власною царською рукою, оголошені по всіх містах України, прочитані вголос по всіх церквах повсюди й у свідоцтво виконання їх самого Бога закликали й усе Військо Запорізьке городове й низове і весь народ запевняли, що права й вільності військові ніколи й ні в чому на вічні часи з боку Москви не будуть ні порушені, ні зламані; навпаки, всі люди військові й посполиті житимуть завжди при таких вільностях, при яких вони жили у дні славної пам'яті покійного гетьмана Богдана Хмельницького. А як стримала Москва свої присяжні обіцянки — це гаразд відомо не тільки вам, добрим молодцям, а й усьому світові. Щоправда, спочатку Москва потурала всьому українському народові, обдаровувала грошима всю старшину й усе значне військове й городове товариство, наділяла їх соболями, роздавала

[1] Каушани — містечко Бендерського повіту в Бессарабії, літня резиденція кримських ханів і центральна ставка ногайських сераскирів буджацької орди.

маєтки, але все це робила до того часу, доки не здобула перемогу над шведами під Полтавою, після чого відразу ж ввела на Україну війська свої й розмістила їх повсюди на квартири по містах і по селах, не звільняючи від військових постоїв ні будинків генеральної старшини, ні полковничих, ні попівських, ні простих козацьких. Потім, тільки-но Москва закінчила війну з шведами і встановила з ними мир, відразу ж усі присяжні й підтверджені царськими грамотами обіцянки відмінила, всі вільності поламала, суд і свої закони люті в Україні запровадила і встановила, а наші військові знищила, гетьманський лад викорінила, якийся колегіум з 12 осіб (великоросійського) народу, краще сказати з 12 лютих катів складений у Глухові, затвердила; ці люди у наших майно відбирали, одному з іншим розмовляти не дозволяли, тиранськи мучили, батожили, на тортури тягнули, ребра ламали, немов свиней пов'язавши, на вогні смажили, смолою киплячою поливали, вішали, голови рубали, четвертували й численні інші катування, у світі нечувані, народові нашому чинили! І коли генеральні особи, полковники, старшина, з усім городовим Запорізьким Військом і з усім народом, покірно й слізно через своїх послів почали просити царську величність про дарування прав і вільностей і нагадувати про дотримання царського слова й підтверджених грамотами обіцянок, тоді, всіх забравши й до Петербурга під вартою відіславши, одних замучили, інших у заслання позасилали, третіх до тяжкої в'язниці посадили, у якій багато років страждав і сам кривоприсяжця і відступник наш, покійний миргородський полковник Данило Апостол [2], який добре Москві прислужився, зламав свою присягу й перейшов від нас на супротивний бік; за нього ви, добрі молодці, покинувши мене, вашого гетьмана, не стільки вільними голосами обраного, скільки до прийняття того уряду змушеного, повинні

Август III. Літографія. 1860 р.

[2] Перебуваючи за кордоном, Орлик не знав як слід багатьох подій на Україні і чомусь уявив собі, що Апостола кинули до в'язниці, де він помер,— чого насправді з ним не було.

у вашій церкві багато літ Бога молити за ту його для вас послугу, що він рекомендував Москві Галагана [3] для зруйнування запорізької Січі. Нарешті Москва, бажаючи не тільки знесилити Військо Запорізьке, а й зовсім винищити його, знайшла до того засіб: копання там, десь у далекому краю, якогось каналу й побудова у Персії фортець; пославши на кілька місяців за указами десятки тисяч козаків, одних з них тяжкими й незвичними роботами вигубили, інших голодом заморили, а третіх борошном, гнилим, протухлим, з ящірками і з вапном підмішаним, потруїли. Зметикуйте, добрі молодці, Військо Запорізьке, до яких ідете ви, чи вже відійшли приятелів! Пишу все те, про що й раніше багаторазово й широко писав вам для остороги, добрим молодцям, і якщо знайдете у чомусь неправду, викрийте мене. Та тільки сподіваюся, що ніхто, навіть з ворогів моїх, не знайде в тому брехні, бо все, що я раджу вам, від чого застерігаю, все те відомо всьому світові і багато з вас, тікаючи від московського тиранства, були самовидцями всього того, можуть підтвердити слушність моїх слів. Питаю я вас, добрих молодців, Військо Запорізьке: що ви, після вашої присяги, складеної на непорочному євангелії, принесли вітчизні, батькам, вашій братії, родичам і всьому народові українському, віддаючись під владу й панування московське? Чи поліпшилися від того права й вільності, Москвою порушені й відібрані? Чи ви домовилися й на тому міцно утвердилися, щоб Москва на майбутні часи гетьманський уряд, міста у свою владу не відбирала й військами своїми не обсаджувала? Чи ви домовилися про те, щоб Москва не нав'язувала вам силою в гетьмани москаля чи якогось волошина і надала Військові вільне на гетьманський уряд обрання? Чи війська московські з України будуть виведені й ніколи на постій не будуть ставати в ній? Чи москалі, волохи, серби й інші чужинці, як і перехрести від урядів військових будуть відставлені, а на їх місця заслужених козаків оберуть і поставлять? Чи козаки, крім звичної для них військової служби, ні до яких важких і незносних робіт не будуть змушуватися? Чи з Полтави, Глухова й інших, крім Києва, Чернігова й Переяслава, міст москалів випровадять? Чи міста й села, роздані в підданство різним особам народу московського, волоського й сербського, у них відберуть і під гетьманську владу віддадуть? Чи ви, добрі молодці, застрахували себе від того, щоб Москва у права наші не втручалася, а свої, на Вкраїні встановлені, зовсім знесла, людей наших до судів своїх не волочила, справ ніяких не судила, людей наших ні смертю не карала, ніякими подарунками, данинами, підводами далекими й іншими незліченними тягарями не обтяжувала? Чи, врешті, Військо городове Запорізьке й низове надалі при своїх правах і вільностях, ні в чому ніколи не порушених залишатиметься й гетьманському регіментові, а не владі й велінням воєвод і генералів московських коритиметься? Знаю гаразд, що ви, добрі молодці, Військо Запорізьке, все те облишивши й ніякого захисту й полегшення від тягарів і від московського тиранства ні Війську, ні посполитому людові не вчинивши, облишивши всі свої угіддя, майно і здобичі у Дніпрі, в Бузі й у всіх по обидва боки Дніпра річках і полях, Москві належних, передається на московську, собі й усьому народові неприязну й ворожу сторону. Хочу, отож, знати, де ви, добрі молодці, Військо Запорізьке, задумали й урадили Січ собі заснувати й фундувати? Звісно, по той бік Дніпра. Але турки й татари вам того не дозволять, бо той край, де були найкращі ваші угіддя й ужитки, а саме: по Самарі й інших місцях, віддані Москвою і підтверджені мирними договорами на вічні часи турко-татарам і обмежені по Оріль ріку; про те ви самі, добрі молодці, знаєте, тому до турецьких комісарів вислали для розмежування і військове товариство. По цьому, лівому боці Дніпра Москва ніде, крім Києва, Трипілля й Василькова, ні п'яді землі не має, навіть і сама Стара Січ (Чортомлицька) не належить їй і на вічні часи не належати-

[3] Йдеться про полковника Гната Галагана, руйнівника Чортомлицької Січі.

ме Москві, що й затверджено мирним договором між Портою і Москвою спочатку під Прутом, потім у Стамбулі і врешті в Адріанополі. А вся сьогобічна пустеля з полями, ріками й річками почасти до Речі Посполитої, польської України відійшла й давнім Карловицьким договором підтверджена; почасти туркам і татарам по самий Очаків належить. Зважте, добрі молодці, Військо Запорізьке, і обміркуйте вашими мудрими головами, де сядете під московським пануванням, де матимете здобичі від солі, від риби, від звіра, де пасіки свої матимете, де пастимете свої череди, що розмножилися під обороною хана його милості? Звісно, Москва не захоче для вас ні з турками, ні з татарами воювати за ті землі по обидва боки Дніпра,— навпаки, рада буде, щоб навіть імені вашого запорізького низового не було, як це вже постановив був небіжчик государ цар Петро Олексійович, тільки чекав закінчення війни зі шведами. Через неможливість оселити вас, добрих молодців, Військо Запорізьке, по обидва боки Дніпра Москва здійснить давній свій замір і ворожі задуми: забравши вас, Військо Запорізьке, зашле за ріку Волгу й тим викорінить навіки і гніздо військове, й ім'я Війська Запорізького низового. До кого тоді у своєму нещасті звернетесь ви по допомогу? Тоді вже ні турки, ні татари, ні поляки не захочуть ні прийняти, ні захищати, ні обороняти вас, бачачи ваш теперішній безчесний і ганебний вчинок. Признаюся вам, добрим молодцям, милій братії моїй, що я соромлюся тепер не тільки перед Портою Оттоманською, а й перед королівською величністю французькою, польською і шведською через вашу несталість, оскільки Порта Оттоманська й усі ті монархи були повідомлені й оповіщені мною в багатьох листах (у Салоніках я не сидів даремно, склавши руки протягом 12 років) про мужність, відвагу і постійну, непохитну й присяжну готовність звільнити вітчизну й наміри ваші, отож обіцяли нам, за допомогою божою й за готовності найсвітлішого хана, уповні зичливого й прихильного до нас, допомагати нам і війною, і мирними договорами. Не забувайте, добрі молодці, про складену вами разом зі мною на непорочному євангелії присягу захищати вітчизну від тяжкого й нестерпного гніту московського. Пожалійте батьків, братів, родичів і всіх земляків ваших, обтяжених знущаннями, грабунком і нестерпним московського панування ярмом, а що найбільше, не мають вони волі ні в майні, ні в житті, ні у здоров'ї, ні в жінках, ні в дочках своїх від військ московських, повсюди по містах і селах на квартирах розташованих. Будуть вони на вас, добрих молодців, плакатися й Бога на помсту кликати, якщо ви їх віддасте у ще більшу й тяжку неволю своїм переходом до Москви. Вони на нас, після Бога, мають постійну надію, як про те мені часто переказували ченці київських і інших українських монастирів і різні купці, які компаніями ходять через Салоніки до святої Афонської гори. Отож, не залиште, добрі молодці, безпомічної вітчизни своєї! Не сумніваюся, що Москва, якщо ще не встигла притягнути, то напевно намагатиметься притягнути вас до присяги на вірність собі, та сумніваюся в тому, щоб та сама Москва захотіла присягнути зі свого боку на збереження всього того, чим вас, добрих молодців, обнадіює, чого вона ніколи не вчинить, а якщо і вчинить, то до більшого ошуканства, щоб тою брехливою присягою скоріше знадити і згубити вас. Знайте і те, добрі молодці, що та присяга, якщо тільки ви її склали, не чинна і перед Богом не грішна, бо, присягнувши попередньо одностайно на звільнення вітчизни, тепер ви присягнули лукаво, а чи ж можна присягати на погибель вітчизни? А до того ж Москва, узявши з вас присягу, як захоче, так з вами і з вітчизною нашою вчинить, і тоді присяга ваша й душу вашу занапастить, і вітчизну в безодню кине, і вільностей позбавить. Після всього цього прошу вас, добрих молодців, Військо Запорізьке, в ім'я любові до вітчизни й перед Богом вчиненої присяги про оборону вітчизни до останньої краплі крові, облишити свій намір, який ви здійснили чи ще тільки збираєтеся здійснити про перехід на ворожий вам і вітчизні бік, скористатися вигідним і щасливим часом, що зараз нам випав, за таких великих і непереможних для виконання наших священних обов'язків; в іншому разі

через нашу несталість ми втратимо цей момент для звільнення нашої любої батьківщини і ніколи вже такого не побачимо й до кінця днів не дочекаємося. Звертаю, врешті, вашу увагу, що я тут, залишаючись при його милості ханові, маю уважне, пильне й невтомне про вас старання і збагнув цілковито його ханську милість, що він за натурою — пан, ласкавий до вас, добрих молодців, Війська Запорізького, усім серцем прихильний і всілякого добра вам і вітчизні нашій зичливий; слід тільки, щоб ви, добрі молодці, відгукнулися до його ханської милості листом через своїх посланців і запевнили його, що ніколи не збираєтеся переходити на московський бік і відходити від оборони й володарювання його ханської милості, а залишаєтеся в готовності до воєнного походу на перший його ханської величності указ. Запевняю вас християнською совістю, що не шкодуватимете і не тільки платню, а й належну винагороду за свою працю й подвиги матимете в польській стороні й отримаєте пожиттєві й вигідні постої. Все це пишу вашмосцям, добрим молодцям, Війську Запорізькому з ревності і від щирої моєї до вас і до вітчизни любові й приязні, з якою до вас і зостаюся щиро зичливий всього добра приятель і брат, Пилип Орлик, гетьман Війська Запорізького» [4].

Разом з листом Пилипа Орлика запорожці отримали листа й від хана Каплан-Гірея. Лист хана доставив у Січ «гетьман і стражник» дубосарський і, за військовим звичаєм, його прочитали разом з листом Орлика на загальній раді. У своєму листі хан знову запрошував запорожців під свою протекцію і давав їм місце для заснування Коша «униз Дніпра, до Олешок, до Кардашина й до Сирті», обіцяв утримувати їх у попередніх вольностях дніпрових і милості й наказував слухатись і за вождя вважати «пана гетьмана Пилипа Орлика, який прибув за указом Порти Оттоманської з міста Солуня в особисте розпорядження ханської величності» [5].

Та марно Пилип Орлик і Каплан-Гірей зверталися до запорожців. Попри всі докази, попри всю красномовність Орлика, запорожці залишалися цілком байдужими як до нього особисто, так і до його покровителя, кримського хана. Покладаючись на милість російської імператриці й на слова графа Вейсбаха, який обіцяв захищати Запорізьке Військо від татар у випадку їхньої появи поблизу російських кордонів, запорізькі козаки послали травня 8 дня відповідь Пилипові Орлику й Каплан-Гірею і в тих відповідях «прямо від їхнього послуху відмовилися і в підданстві імператорської величності декларувалися» [6].

У листі до Орлика запорожці вказували на всі погані вчинки кримських ханів щодо козаків за весь час їхнього життя під кримською протекцією; відкрито заявляли Орликові про те, що не Москва козакам листи «знадливі» писала, а самі козаки чоломбитні посилали до царської величності з невідступними проханнями прийняти запорожців «до попередньої ласки й милості», яку вони, врешті, тепер отримали. Вони радили й самому Орликові зробити те саме, що все Військо зробило, і доводили, що якщо хан, з'єднавшися з Орликом, здобуде Україну, то все одно отримає її не Орлик, а хтось інший, котрий глумитиметься над нею, як глумилися поляки, переслідуючи православну віру й насаджуючи в народі унію. А на завершення листа запорожці просили Орлика залишити їх цілковито в спокої і не писати більше ніяких листів, бо тепер вони вже піддані не кримського хана, а російської імператриці, котрій служитимуть до останніх днів свого життя «з роду в рід і ставатимуть за щасливе володіння її і всього християнського посполитого люду» [7].

У листі до кримського хана Каплан-Гірея запорожці писали те саме. Вклоняючись аж до землі ханській милості і вдруге дякуючи ханові за хліб, за сіль і за протекцію, виявлену ним протягом кількох років усьому Військові, запорожці відверто заявляли йому про те, що вони бажають жити під обороною російської православної государині й вічно служити всім її наступникам. Багато зазнали запорожці кривд і від ногайських татар, які захопили всі степові угіддя від Великого лиману вгору до порогів Дніпра, і від

кримських татар, котрі грабували ні в чому не винних запорожців за втікачів з Криму, за зникнення татарської худоби й усілякого майна [8], і від ляхів, котрим хан дозволяв вішати козаків, які вирушали у Брацлав і в інші міста по рибу, і від їх милості Адил-Гірея й колишнього хана Менглі-Гірея, коли після їхньої міжусобної боротьби ні в чому не винних півтори тисячі запорожців віддали на каторги, від азовських татар, котрі не раз нападали біля річки Кальміуса на запорожців, які ходили по звіра. Та й тепер, якби запорожці пішли за ханом проти поляків, то могло б статися те саме, що сталося під час походу з Адил-Гіреєм: тоді б запорожців або в далекі місця попродавали, або ногайці, забравши, порубали, як порубали вони шістьох запорожців, які ходили до містечок на ріці Орелі. Внаслідок усього викладеного Запорізьке низове Військо й вирішило схилитися під державу православного монарха, щоб не гинути «в невідомих нападах» [9].

Обидва листи, лист Пилипа Орлика й лист хана Каплан-Гірея, і копії з власних своїх відповідей запорожці відіслали через колишнього кошового отамана Івана Білицького з шістьма товаришами графові фон Вейсбаху до Києва. При цьому, користуючись такою нагодою, кошовий отаман Малашевич і все запорізьке товариство просили графа пропустити Білицького до Петербурга для подання на найвище ім'я чоломбитної про дозвіл Війську Запорізькому на випадок протесту з боку кримського хана й турецького султана за те, що козаки зайняли нове урочище, залишити Військові тільки те місце, де воно заснувало Кіш свій, бо «те місце від давніх літ низовому Військові належить і ніким не обмежене». За це козаки обіцяють вірно до кінця днів своїх російському престолові служити й усьому великоросійському й українському народові сторожею бути. Козаки й тепер готові на допомогу російському військові виставити тисячу товариства на той час, який вкаже сам граф, хоч усього Війська, доки ще літо, вони зібрати не можуть, бо, користаючись літнім часом, козаки розбрелися хто до пониззя Дніпра, хто на річки польові для рибальства.

Граф Вейсбах, отримавши такого листа, похвалив запорожців «за мудру до зрадника й до хана на листи їхні відповідь», просив і надалі такі листи доставляти йому, а посланців від гетьмана й від хана в себе затримувати, за що обіцяв робити про них найнижчі донесення й доставляти всьому Військові різні милості. А щодо посольства Івана Білицького з товаришами в Петербург, граф писав кошовому, що він спочатку хотів дочекатися повернення зі столиці колишнього судді Решетила й отамана Прокопа Федоріва, яких Військо послало до столиці з цією ж метою; але потім на настійне прохання Білицького послав його з трьома курінними отаманами до столиці, а трьох його товаришів повернув до Коша. Через цих товаришів граф Вейсбах оголосив усьому Військові, що козаки можуть на зайнятих ними місцях жити безперешкодно; а якщо татари спробують на них напасти, просив негайно сповістити його про це, щоб послати до запорожців загін російського війська, розташованого на правому боці Дніпра; а доки татари не чинитимуть ніяких на козаків нападів, жити спокійно й не завдавати їм ніяких кривд. А на запит кошового Івана Малашевича, на який час він повинен

[4] Киевская Старина. 1882, апрель. Т. 2. С. 108—114, 116.
[5] Там же. С. 122—124.
[6] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 6.
[7] Киевская Старина, 1882, апрель. С. 119—121.

Печатка м. Чернігова. 1698 р.

[8] Хоч запорожці «за невинність свою присягали перед бусурманськими судами, та не мали ні в чому віри й тими присягами тільки душі попроклинали».
[9] Киевская Старина. 1882, апрель. С. 122—124.

приготувати на допомогу росіянам тисячу чоловік кінного війська, граф Вейсбах відповів, що він і сам того не знає, коли виявиться необхідність у запорізькій допомозі, але в кожному разі просив кошового приготувати на випадок війни побільше коней і рушниць і виступити в похід з Коша за першим до Війська листом, а тим часом «вільно на своїх наданнях справи провадити» [10].

Покінчивши раз і назавжди з Кримом, кошовий отаман Іван Малашевич і все запорізьке низове товариство склали травня 29 дня оригінальну записку на «потомну пам'ять» про те, скільки років Військо Запорізьке низове під протекцією кримського хана мешкало і в яких місцях Кошем чи Січчю сиділо [11]. З цієї записки видно, що після зруйнування Чортомлицької Січі запорожці спочатку оселилися в Олешках, біля Кардашинського лиману, і прожили там 19 років; потім з Олешок піднялися вгору Дніпром й сіли на місці старої Чортомлицької Січі. Проживши у Чортомлицькій Січі два роки, пустилися до гирла річки Кам'янки і прожили там чотири роки. Від Кам'янки піднялися до урочища Базавлука й березня 31 дня 1734 року осіли на ріці Підпільній, проживши всього під кримською протекцією 25 років.

«Перве, когда покоино Иоан Мазепа гетман пресвітліишому православному монарсі московскому сіе есть покоиному Петру Алексіевичу, первому імператору, змінил, а до короля швецкого пристал и Войско ж Запорожское низовое указами и прелісными своими писмами до тоеи ж зміни своей привабил, то, по разоренію воиском московским за тую зміну старой Січи, якая была при Чортомлику над Скарбным, Воиско Запорожское низовое оттудова вниз Днепра в року 1709-м мая 12 числа избигши и совокупившися своим же воиском, якая часть была при помянутом Мазепе к шведу, когда он, король швецкій значне под Полтавою того ж року 1709 іюня 27 числа от воиска ж московского побіжден зостал, тамо на низу Днепра под крымскую державу за Девлет-дерей * хана удавшися, Січ были себі при Олешках и Кардашину над Конскою завели, где літ девятнадцать мешкалы и пакы збунтовавшыся и кошевого себі Ивана Гусака изобравши и раскол между собою учинивши, на тое ж вышпомянутое старое містце и к Чортомлику вгору Днепра сошедлы и Січью два года сыділы. А потом за Деллы-дерей ** хана указом вниз Днепра спустившыся вышше Казыкермена над Каменкою в третом містцу и сіли булы Кошем и четыре года мешкали, що чыныть под крылом в тых трех містцах всіх літ чыслом двадесять и пять зоставалы и за благоразсудным поводом и урядом на тот час Его Милосты пана Ивана Малашевича атамана кошевого куріннаго Пашковскаго, гды [12] Каплан-Дерей, хан крымскій, з гетманом Орликом Станиславу Лещынскому из ордами своими ишол на помощь под Хотин и Камянец Подолскій проты Саса [13], короля полского и проти воиска московского, хотячи его королем полским постановить, и Воиско Запорожское низовое туда ж хан крымскій затягал во помощ, то в той час не изволившы рук на воиско християнское поднимать и жаліючи кревных своих и всего народу християнского малороссійского, жеби орда, выбравши в неволю, не запровадила з тоеи помянутой Камянской Січи а протекціи крымской в року выш описанном 1734-м марта 28 числа рушывшысь суд... водным и трактом степовым и прибувшы того ж марта 31-д вгору Днепра і вышьше Базавлука над Подполною містце изобравши, Кошем по прежнему под владініем своего

[10] Киевская Старина. 1882, апрель. С. 129—132.

[11] Зберігається у Московському відділі Архіву Головного Штабу; справи кн. Потьомкіна-Таврійського, 1734 р., оп. 194, зв. 181, № 5. Транскрипція документа передається літера в літеру; автор дозволив собі лише розставити розділові знаки й поставити початкові великі літери у власних назвах.

* Йдеться про Девлет-Гірея.

** Йдеться про Менглі-Гірея.

[12] В оригіналі перша літера — латинське g.

[13] Себто саксонця; йдеться про короля Августа II (1733—1763), саксонського курфюрста за походженням.

ж православного монархи московского, си есть за державы Императрицы Анны Иоанновны, водворылися, именуючися ей и по ней державцем всеросійским во вічніе часы служить, чего рады в незабвенную потомность за кошевства того ж вышнареченного пана Ивана Малашевича веленно вышеименованнаго ж року и дня запысать и лутшаго віроятія, кто сего потребоват иметь, воисковою кошевою печатью при Коші Подполной утвердить» [14].

За рік до того, як запорожці на чолі з кошовим отаманом Іваном Малашевичем покинули Кам'янку й перейшли на Чортомлик, помер головний рушій подій у Запоріжжі з 1707 до 1728 року Костянтин Гордієнко. Про останні дні Гордієнка не відомо нічого. З абсолютною певністю можна лише сказати, що він залишався вірним собі до останніх своїх днів. Ненавидячи Москву, Гордієнко всіляко дбав про те, щоб утримати запорожців у Криму, але врешті-решт зазнав невдачі й навіть жорстокої зневаги від товариства. Як прожив Гордієнко останні роки свого життя, з 1728 до 1733 року, на те немає жодних вказівок. На кам'яному високому хресті, встановленому на правому високому березі Дніпра над великою земляною могилою, що зберігся, незважаючи на час і руйнівну стихію, до нашого часу біля насипу колишньої Кам'янської Січі [15], є таке: «Во имя отца и сына и святаго духа зде опочиваеть рабь божій Константин Гордѣевич атаманъ кошовый: славнаго войска запорозского низового а куреня платнѣровского: преставися року 173З мая 4 числа». На західному боці хреста викарбувані півмісяць, зображення хреста й мовби квітки, на східному вирізьблені розп'яття й арматура Запорізького Війська [16]. З тієї обставини, що на хресті кошового названо Гордійовичем, а не Гордієнком, можна зробити висновок, що прізвище Гордієнка було зовсім не прізвищем, а радше прізвиськом по батькові, як це часто бувало у запорожців, та й тепер буває в українців [17]; справжнє ж його прізвище могло бути іншим, можливо Головко, може Гординський чи Городецький, як про це свідчить історик Запоріжжя середини XVIII століття. Той же історик каже, що в Костянтина Гордієнка був син Василь Головко, який жив після смерті батька в тому-таки Платнірівському курені [18]. А з тієї обставини, що Гордієнка після смерті вшанували спорудженням великої могили й монументального кам'яного хреста, слід розуміти, що його не зовсім забули товариші і що в нього були щирі віддані йому друзі. Зв'язок Гордієнка з Мазепою в останній час перед Полтавою, та й опісля неї, зробив ім'я цього кошового непопулярним

[14] Зі свідченням наведеного документа не узгоджується розповідь Бантиша-Каменського (История. Т. 4, С. 38, 41; Т. 3. С. 124, 126) про те, що після зруйнування Чортомлицької Січі запорожці 1709 р. початково оселилися в гирлі р. Кам'янки, що впадає у Дніпро; та звідти під час російського походу проти турків їх вигнали Скоропадський і Бутурлін, які охороняли кордони біля Кам'яного Затону від нападу неприятеля і оселилися в Олешках, де перебували по 1733 р. При цьому історик посилається на малоросійські справи московського архіву МЗС за 1709 р., № 34 і 1711 р., № 4. Звіряючи ці посилання з наявними в архіві справами під вказаними роками й номерами, ми знайшли зовсім не відповідні обставинам документи, а тому вважаємо більш обгрунтованим триматися свідчень кошового Малашевича й вірити в те, що після зруйнування 1709 р. Січі запорожці з Чортомлика перейшли просто в Олешки. Фактів, про які оповідає Бантиш-Каменський, не наводить у своїй «Історії Росії» й Соловйов (Т. 15. Розд. 5; Т. 16. Розд. 1, 3). Костомаров пише те ж, що й Каменський, але не посилається на жодне джерело (Мазепа и мазепинцы. С. 623).

[15] Місце Кам'янської Січі знаходиться в маєтку землевласника Херсонського повіту Михайла Федоровича Огаркова Консуловці чи Розорівці, нижче великого села Мілового, саме при впадінні річки Кам'янки в ріку Дніпро, між лівим берегом Кам'янки і правим Дніпра.

[16] *Эварницкий Д.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа СПб, 1888. Т. 2. С. 117.

[17] Як, наприклад, батька називать Карпом, сина — Карпенком, батька Нечипором, сина — Нечипоренком, батька— Сидором, сина — Сидоренком.

[18] *Мышецкий С.* История о козаках. С. 11, 34, пр. 42.

серед української черні взагалі й запорізької зокрема. Та Гордієнко не любив Мазепу і якщо простягнув йому руку допомоги перед Полтавською битвою, то вчинив це не задля самого Мазепи, а задля тієї ідеї, яку сам плекав у своїй душі. Костянтин Гордієнко є найвидатнішим з кошових отаманів кінця XVII і початку XVIII століття, який узяв на себе сміливе завдання що б там не було зберегти вольності козацькі від посягань московського уряду, але, на жаль, не досягнув своєї мети й ліг із болем у серці і з великою гіркотою на душі в похмуру могилу. Життя цієї людини, сповнене трагізму й розчарування, надзвичайно повчальне. Така людина, як Костянтин Гордієнко, здавалося, спеціально з'явилася на історичній сцені, аби на її прикладі яскравіше й наочніше показати, наскільки марна боротьба окремих, хоч і сильних волею, осіб з духом історії, з її могутнім і невідворотним плином. Гордієнко мав безумовний хист полководця, набагато переважаючи в цьому свого сучасника гетьмана Мазепу. Беручи близько до серця інтереси своєї вітчизни й намагаючись проникнути в далеке майбутнє, Гордієнко відкрито повставав проти прагнення московського уряду, який, будуючи фортеці в самому Запоріжжі, хотів накласти руку на споконвічні права й вольності козацькі, і був палким поборником внутрішньої автономії і незалежності Запоріжжя від Москви. Але, не знаючи ні в чому міри, людина надто пристрасна й запальна, Гордієнко в останньому випадку доходив до крайнощів і всією своєю діяльністю виразно довів, що йому чуже було історичне усвідомлення єдності всієї Великої й Малої і Білої Росії в лоні православ'я і під єдиною державною владою. Тому цей кошовий, гідний кращої долі, вмер, проклятий Москвою і гірко зневажений власним товариством. Втім, не можна не віддати належного цій людині могутньої волі за те, що він і сам з собою не лукавив, і щодо інших не кривив душею, а завжди відкрито обстоював свої переконання, якими б вони не були в очах його сучасників і далеких нащадків.

Так чи інакше, але запорожці не пішли за радою Гордієнка й, поховавши свого сумнозвісного кошового отамана, назавжди залишили володіння Криму. Перейшовши під владу Росії, вони чекали тільки відвертого визнання їх російською імператрицею синами російської вітчизни. Вони з великим неспокоєм чекали повернення своїх депутатів з Петербурга і всі надії свої в цьому випадку покладали на свого найближчого захисника й заступника графа фон Вейсбаха.

Червня 5 дня граф Вейсбах сповістив «шляхетного й високошановного» кошового отамана Івана Малашевича про те, що колишній запорізький суддя Решетило й отаман Прокіп Федорів уже повертаються з Петербурга на Кіш. У Петербурзі їх допустили на очі її імператорської величності і «усно від її величності обнадіїли про відпущення всьому низовому Запорізькому Військові провини і про утримання всемилостивої її імператорської величності протекції»; а перебуваючи в Петербурзі, мали вони всілякий достаток і отримували найвищі милості: на утримання після приїзду, з 15 дня, 110 карбованців на всіх і при відпуску назад кожному по 100 карбованців і одягу на 77 карбованців, крім того, окремо від самого графа Вейсбаха в місті Києві на дорогу на всіх 150 карбованців [19].

Розташовуючись Кошем в урочищі Базавлук, на ріці Підпільній, запорожці вважали, що це місце по праву належить Росії. Інакше дивились на це турки: вони надалі заявляли, що урочище Базавлук було, за укладеним мирним трактатом, власністю Порти. З огляду на це для вирішення спірної справи призначили турецького уповноваженого Едиклі-агу, про що турецький уряд офіційно сповістив російського резидента в Константинополі, а російський резидент послав звістку про це графові фон Вейсбаху. Граф Вейсбах перебував тоді в Білій Церкві, куди до нього через Київ по-

[19] Киевская Старина. 1882, апрель. С. 129—132.

їхав від бендерського паші Нумана гонець Шатир-Алі-ага з запитом, чи достатньо буде для вирішення суперечки одного турецького комісара Едиклі, чи ж разом з ним повинні приїхати й інші.

Граф Вейсбах, отримавши таку звістку, викликав до себе кошового отамана Івана Малашевича «з пебагатьма вірними отаманами». Викликаючи до себе запорожців, граф усе-таки не хотів, щоб вони зустрілися з бендерським посланцем. Тому в той час, як запорізькі депутати, виїхавши з Січі, наближалися до Білої Церкви, граф Вейсбах поквапився послати прямим трактом з Києва до Бендер присланого бендерським пашею довіреного комісара Шатир-Алі-агу з поручником Наковальниним. Шатир-Алі-азі оголосили, що граф повинен виїхати з Білої Церкви для огляду українських полків і тому спішить відпустити додому комісара, «не захоплюючи Білої Церкви з належним вдоволенням». Відпускаючи Шатир-Алі-агу в Бендери, граф Вейсбах послав йому листа для вручення бендерському паші Нуману. В листі до Нумана граф писав, що з російського боку ніяких на урочищі Базавлуці будівель не робиться, що для детального огляду того урочища достатньо буде одного комісара від Порти, Едиклі-аги, що Росія має твердий намір утримувати з осяйною Портою вічний мир і що запорожцям наказали ніяких суперечностей і ні в чому не чинити осяйній Порті [20].

Тим часом вересня 2 дня до Білої Церкви з'явився до графа Вейсбаха кошовий отаман Іван Малашевич. З ним, крім вірних отаманів, були військовий писар, військовий осавул, діди чи старшина і прості козаки, усього 153 козаки. Граф прийняв усіх козаків з особливою «приємністю» і пояснив їм, що зайняті ними місця турки вважають належними не до Росії, а до Порти, а тому для уникнення великих неприємностей і для збереження мирного російсько-турецького трактату радив залишити зайняті військом урочища й перейти в кордони імператорської величності. Вислухавши таке прохання, кошовий отаман і все його товариство порадилися між собою і потім в один голос заявили, що коли справді турки вважають те поселення в урочищі Базавлук порушенням мирного російсько-турецького трактату, то Військо може перейти й на інше місце. На підтвердження цього кошовий і все товариство при ньому склали присягу на «вірну службу й вічне буття імператорській величності».

Письмова відповідь запорожців була такою.

«Ми, нижче підписані, Війська Запорізького низового отаман кошовий з курінними отаманами й посполитим товариством щодо наказу його світлості графа фон Вейсбаха у відповідь доповідаємо. А саме: коли до нас, Війська Запорізького низового присланий від Порти Оттоманської для огляду землі, на якій ми нині Кошем осіли, і фортеці Едиклі-ага прибуде, то ми його так приязно приймемо й намагатися будемо, аби він міг визнати й після повернення свого в Царгород оттоманській Порті доповісти, що та земля до нас вельми належить її імператорській величності, всемилостивій нашій государині у володінні бути, аніж би Порта оттоманська могла претендувати, так щоб коли та земля була її імператорської величності, для чого по сей час про неї не було подання, але проти того будемо відповідати, що ми за злочини батьків наших у високому гніві її величності перебували, тому для нас, коли ми довго були під їхньою турецькою протекцією, і земля та була не потрібною, і ми її не вимагали, і та земля начебто їм належала. А нині, коли ми за ті злочини батьків наших у її імператорської величності всемилостиве вибачення отримали і у свою природну протекцію повернулися, то й та земля очевидно з нами залишиться, про що самій Порті відомо, що нам з російського боку й між Портою розмежування і про неї не згадувалося. А що татари свою худобу в тих місцях, у котрих ми нині Кошем осіли, утримували і то в надії, що ми під їхньою протекцією

[20] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 6.

перебували і в тому їм не противилися, особливо тому, що ще доволі землі залишиться як нам, так татарам. Тому нині ми збираємося задля доброго сусідства їм, татарам, своєї худоби там утримувати не відмовляти. Ми гаразд знаємо, що турки, як і сам хан кримський, щодо нашого переходу й нинішнього нашого нового Коша нічого б не згадували й зберігали мовчання, і згаданий прибулий Едиклі-ага з Царгорода не був би відряджений, якби не те, що Орлик надіслав своє подання туркам і хана безупинними своїми намовами не змушував, щоб той його подання і донесення Порті оголошував, і про те він, Орлик, невсипущі старання чинить і з того резону, що йому немала винагорода і дітям його (якби нас, Військо, до себе притягнути міг) немала частина землі, як їхньої власної, на вічні часи обіцяна, з чого надалі невластиві й шкідливі справи трапитись можуть, задля чого він, Орлик, удень і вночі пише про те й мислить, але, як видається, уже в немилості перебуває, оскільки сумніваємося, щоб він, Орлик, ті справи, які силкується здійснити, завершити й осягнути міг. Як ми вважаємо, турки самі своєю армією ханові ніколи не допомагатимуть, також для згаданих причин з її імператорською величністю війни починати не будуть, отож хоча б вони й декларували війну, то вона з французької інстигації * і не зі згаданих резонів почнеться, незважаючи на те, чи ми з нинішнього нашого Коша кудись на інше місце підемо чи ні. Так само татари й турки немалі прибутки мають, коли торговельні справи в Криму вільно відбуваються, котрі, якщо ми від нинішнього нашого нового Коша підемо, вельми припиняться, через що ми, Військо, сподіваємося, що після повернення турецького Едиклі-аги в Царгород ці справи мовчанкою відбудуть і ханові спокійному бути накажуть, хіба що вони вже мали намір з інших причин війну починати і на нас, Військо, тільки як на претекст вказати. Ми, Військо, в теперішні часи не боїмося, що татари, як Орлик лякає нас, від Коша силою відганяти чи, за його словами, нас турбувати будуть, тільки кажуть, що вони взимку мають намір чинити, при якій нагоді ми надовго не задля кримських (котрих за мужланів уважати можна), але задля сильних ногайських чи воїнських татар без її імператорської величності допомоги встояти не можемо; задля чого просимо таке визначення при армії наказати вчинити, аби в потрібному нашому випадку допомогу отримати могли, бо ж сподіваємося, що татари, про таке визначення дізнавшися, на нас узимку нападати не будуть. Якби наступна зима спокійно пройшла, то сі справи з допомогою божою так пройдуть і про те надалі більше не згадуватимуть. Ми, Військо, самі знаємо, що наші козаки при Самарі не на нашій землі, а в силу тамтешнього розмежування на турецькій землі стоять, з огляду на що, як тільки ми до Коша свого звідси повернемося, наших козаків, котрі досі при Самарі стоять, сюди на сей бік Дніпра до себе переведемо і про те турецького Едиклі-агу, якщо буде про тих козаків згадувати, запевнимо. А якщо турки під тим претекстом залишаться і одну таку причину покажуть, щоб ми, Військо, або від теперішньої нашої Січі відійшли і на російський грунт (показуватимуть, буцімто та земля, на якій ми тепер оселю маємо, їм належить) переведені були, або те за розрив поставлять, через що б її імператорській величності ще в сі часи знову війна початися й невинно християнська кров проливатися могла, в такій нещасливій справі (якби та задля нас учинилася) ми, ховай Боже, не бажаємо, аби про те на нас вина перед Богом і перед її імператорською величністю лягла, задля чого ми в той час, коли її величності резидент п. Неплюєв з Царгорода про турецькі резолюції і вчинені декларації повідомить, ми з найвірнішої підданості й покори від теперішньої Січі з усім своїм Кошем підемо й біля кордонів її імператорської величності, почавши від річки Тясмина до порогів, як далеко той кордон є, Кошем осядемо. А оскільки нам, Війську, через те як риби, так і звіриних ловитв не так достатньо буде, через те просимо,

* Інспірація, спонука *(лат.)*.

аби при такому випадку нам, Війську як найвірнішим підданим її імператорської величності так довго, доки війна з турками буде, й ми до теперішньої Січі повернутися можемо, як мені, кошовому, так і іншим старшинам річну грошову платню і на наш Кіш річний провіант, а для доставлення наших чи водних сюди гармат і інших наших клейнодів вище порогів Дніпрових достатньо підвод було призначено за її імператорської величності указом, оскільки (якби такий її імператорської величності найвищої милості не могли отримати) ми всі згадані вище наші клейноди і кращі наші добра залишимо й будемо змушені втратити, з чого надалі татарам і туркам немалий прибуток, а в службі імператорської величності шкода вчинитися може. Задля того якнайпокірніше просимо сей перехід так довго залишити, доки доконче не буде потрібно, і її імператорської величності міністр з Царгорода про нього вельми пильно не повідомить, особливо, якщо буде можливо, в такому разі щоб ми, Військо, не зараз чи не взимку, а згодом, наступної весни, себто у квітні місяці, на згадані місця переходити мали, через що б ми свого добра втратити не могли, а в той час, у квітні, можемо водопіллям своє майно суднами без жодної шкоди перевезти, в котрий час і згаданих підвод не так багато буде потрібно» [21].

Відпускаючи від себе запорожців, граф Вейсбах просив їх, щоб вони, у випадку приїзду до них Едиклі-аги для огляду землі й фортеці в урочищі Базавлуці [22], прийняли його й відпровадили так, щоб він, прибувши в Царгород, міг сказати, що та земля не султанові, а її імператорській величності належить і що про неї взагалі не згадувалося під час встановлення російсько-турецького розмежування. Так чи інакше, але якщо запорожці залишаться в урочищі Базавлуці, граф обіцяє дати їм піхотний і два кінні полки при генерал-майорові Гейні для відбиття татар. Якщо ж вони відійдуть у межі Росії, граф дасть їм на підмогу для приставлення клейнодів і суден на нове місце їхнього поселення, оскільки самі запорожці «в нинішній (себто осінній) час» ніяк не можуть перевезти їх через пороги вгору Дніпром. «І на мою підлу думку,— доповідав граф фон Вейсбах

Воскресенська церква в Сумах. 1702 р.

[21] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 і 1735 рр., зв. 69.

[22] У листі бендерського паші Нумана до графа Вейсбаха: «Базагилике».

імператриці Анні Іванівні в Петербург,— запорожців доти, доки після повернення згаданого Едиклі-аги з огляду їхнього Коша Порта не відгукнеться, з нинішнього місця не переводити, бо можливо ага після їхнього, запорожців, ласкавого прийняття запевнить Порту, що та земля не туркам належить, що вона, Порта, довідавшись, можливо зберігатиме мовчання» [23].

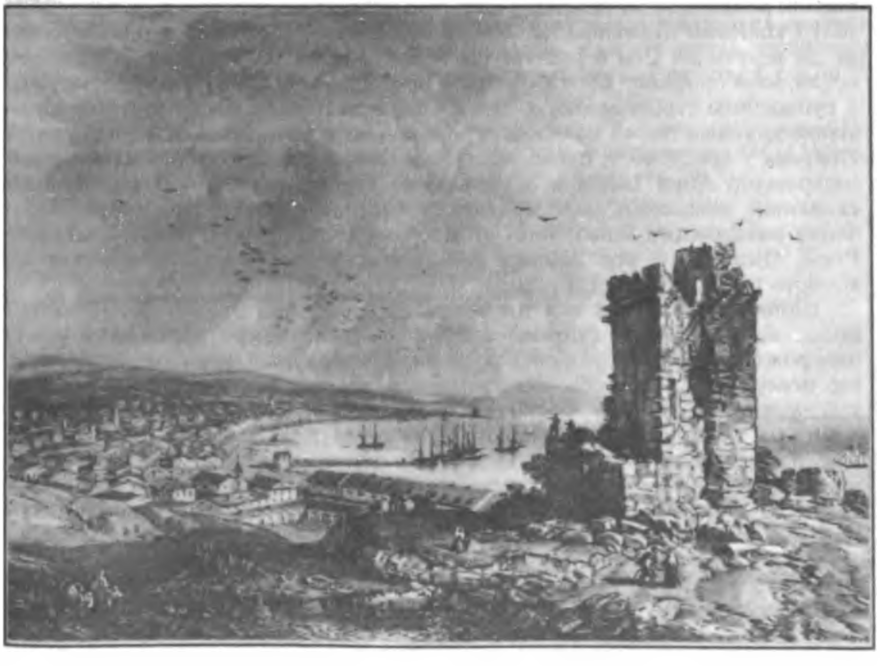
Приїзд кошового отамана до Білої Церкви і його від'їзд із Січі повинен, за найвищим повелінням, утримуватися в найсуворішій таємниці. Але попри це граф Вейсбах, як не намагався, не міг зберегти державну таємницю: звістка про виїзд кошового отамана поширилася не тільки серед українського, а й серед польського люду. У Польщі промайнула чутка, буцімто кошовий отаман іде на допомогу російському регулярному війському з 15 000 козаків для скорення «супротивних» (королеві Августу III) поляків. Тоді поляків охопив такий страх, що деякі зі знатних польських шляхтичів звернулися з проханням до російського генерал-майора Шпігеля, котрого з трьома полками послали в корпус генерал-лейтенанта принца Гессен-Кобурзького, щоб Шпігель розмістив свої війська на постій у їхніх маєтках і тим урятував від руйнування з боку запорожців їхні села й маєтки. Внаслідок такого прохання генерал-майор Шпігель звернувся з питанням до графа фон Вейсбаха, наскільки правдоподібні ці чутки про вихід кошового отамана в Польщу. На такий запит граф Вейсбах, не приховуючи таємницю перед Шпігелем, відповідав, що кошовий отаман справді до нього приходив і що граф спеціально, для поширення чутки, дав полякам зрозуміти, що «якщо супротивні поляки до покори королеві Августу третьому не прийдуть, то він (граф Вейсбах) таку 15-тисячну кількість (козаків) сюди за шість днів пришле; якщо ж до покори прийдуть, то похід запорожців затримає, бо поляки нікого так, як запорожців, не побоюються, оскільки знають, що ті під час війни дощентне руйнування чинять» [24].

Тим часом кошовий отаман Іван Малашевич, курінні отамани й інші козаки, присягнувши на вірність російській імператриці в Білій Церкві, «вклонилися за все добре» графу Вейсбаху й вересня 9 дня залишили Білу Церкву, а 21 дня прибули в Січ. З 21 вересня й до 7 жовтня вони чекали приїзду Едиклі-аги, та замість нього приїхав інший комісар, який назвав себе Заїм-Ахмет-агою: «З себе на зріст великий, обличчям гарний, борода в нього чорна без сивини, а в мовах поганий». При ньому був старий ага на ім'я Аслан, від кримського хана Каплан-Гірея; з Ахмет-агою і Аслам-агою було «інших турків» 50 чоловік. Запорожці, з огляду на настанову графа Вейсбаха, зустріли турецьких комісарів як царських послів і поставилися до них «чесно», себто при в'їзді їх у Січ і при від'їзді вистрелили з п'яти військових гармат і подарували їм 12 лисів. Приїхавши в Січ, турки подали запорожцям два листи — один від кримського хана, другий від бендерського паші. В тих листах було написано, що кримський хан отримав повідомлення, буцімто Запорізьке Військо, перейшовши під протекцію її імператорської величності, оселилося на кримській землі й почало будувати собі місто; дізнавшися про це, хан сповістив Порту; а Порта прислала до запорожців свого капичі Заїм-Ахмет-агу, котрому запорожці повинні дозволити оглянути січове місто, аби він доповів про те самому ханові. З Ахмет-агою і Аслан-агою був іще очаківський турок Салей Баракtар, котрий вручив запорожцям окремого листа від хана й чотири «облудні» листи від Орлика, «аби запорожці за радою і настановою Орлика паки до протекції хана кримського звернулися і на попередньому місці в Олешках Кошем сіли». Запорожці тих листів від паші, хана й Орлика читати не хотіли, але після наполегливих вимог і прохань турецьких і кримських послів розпечатали й перед усім Військом вичитали. Прочитавши ж листи, Запорізьке Військо, не схиляючись ні на які знади, в тій-таки своїй раді чесно відповіло турецькому й кримському послам, що всі козаки давно вже перестали

[23] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 6.
[24] Там же.

слухати «науки» Орлика й давно вже відмовились переходити Кошем вниз Дніпром до Олешок під протекцію кримського хана. Навпаки, вони вирішили, щасливо чи нещасливо це діятиметься, тут під пануванням православної монархині, не на чужій, а на своїй прадавній нерозмежованій землі Кошем своїм сидіти й до кінця життя свого государині служити. Тими ж словами відповіли запорожці й на листи хана й паші; а на листи Орлика, як не домагався від них відповіді Салей Барактар, не дали жодної відповіді й рішуче заявили, що й надалі нічого не відповідатимуть Орликові. Після такої відповіді турецькі й кримські посланці облишили схиляти запорожців до повернення у кримські володіння й попросили дозволу, з огляду на указ Оттоманської Порти, оглянути знову заселений Кіш запорізький, чи не будується у козаків місто. Отримавши на це цілковитий дозвіл і обійшовши навколо місто Січ, комісари оглянули всі поля й відводи, а потім запитали, чи не будується у козаків десь таємно при Базавлуці на острові місто. А оглянувши й переконавшись, що в запорожців, крім куренів, не будується ніяке місто, знову «приємно» сказали їм, що «хоч сей кордон до турецької Порти чи (як Орлик у листах своїх пише, надвоє) до поляків належить, та все-таки щоб Військо, перебуваючи тут, у крайньому місці, фортеці не будувало, а про кордон, чий він буде, два монархи, турський і московський, розмовлятимуть і як між собою вирішать, так і буде». Завершивши, таким чином, огляд Коша протягом двох днів, турецькі й кримські комісари від'їхали від запорожців водою на двох суднах і степом на конях у місто Бендери [25].

Результат цього огляду був уповні сприятливий для Запорізького Війська. На початку 1735 року російські резиденти в Константинополі Неплюєв і Вишняков доповідали імператриці Анні Іванівні, що турецький ага, котрий їздив для огляду кордонів у запорізький Кіш, після свого повернення у Царгород доповідав[26], що «ті місця більше до Польщі належать і окрім того в тих місцях ніколи ніякого розмежування не було». Відпо-

Феодосія. Кольорова літографія. 1856 р.

[25] Архів МЗС, малоросійські справи, 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 6.
[26] Там же.

відаючи на таке донесення, імператриця писала в Константинополь резидентам, щоб вони в питанні про справу запорожців постаралися «як випадатиме за тамтешніми обставинами, ту справу вдалину відтягнути, але не подаючи ніякої явної причини й супротиву й оголошуючи завжди, що якщо ті землі доконче Порті належать, то й ті запорожці звідти будуть переведені, доки гаразд з'ясується, куди їхні турецькі наміри хиляться і що від них надалі слід чекати».

Що б там не було, хоч питання про приналежність урочища Базавлук усе ще не було остаточно вирішене, запорожці «міцно гарно» засіли в Базавлуці і давно вже вважали себе підданими Росії. Аби на майбутні часи між запорізьким Кошем і російським урядом не виникало якихось непорозумінь, запорожцям наказали прислати спеціальних депутатів у місто Лубни для підписання умов, на підставі яких Військо переходило в підданство російських імператорів. Від російського уряду в Лубни послали принца Гессен-Кобурзького, і договір укладено за таких семи умов: 1. Усі провини і зради запорізьких козаків щодо Росії віддати цілковитому забуттю. 2. Жити запорожцям у місцях, де в 1709 році було їхнє житло. 3. Користуватися їм промислами, як на ріці Дніпрі рибною ловитвою, так і в степах звіриним полюванням, від російських кордонів безперешкодно. 4. Мати їм чиновників за тим тодішнім становищем. 5. Зберігати вірність престолові російському й бути вартою кордонів держави російської. 6. Бути їм у залежності від головнокомандувача-генерала, в Україні визначеного. 7. Отримувати їм за службу їхню жалування щорічно 20 000 карбованців на все Військо [27].

Так само в Лубнах запорізькі депутати присягнули від імені всього Війська на вірність російській імператриці, і тоді в саму Січ відрядили генерал-майора Тараканова для оголошення запорожців підданими Росії. Тараканову доручили кілька тисяч карбованців для передачі товариству на будівництво нової Січі, про що особливо клопотався давній доброчинець запорожців, граф фон Вейсбах.

Коли запорізькі козаки довідалися, що в Січ їде посол графа, вони вирішили виявити йому належну честь усім Військом. Кілька тисяч козаків на чолі з кошовим отаманом Іваном Малашевичем і всією старшиною вийшли за дві версти від Січі й розташувалися по обидва боки шляху. Побачивши посла, вони прийняли його з «гречним привітанням» і салютували гарматною й рушничною стріляниною. У самій Січі, біля церкви, посла зустріло запорізьке духовенство «з належною церковною церемонією». У церкві святої Покрови у присутності посла відслужили молебень про здоров'я російської імператриці Анни Іванівни з гарматною стріляниною. Після молебня на скликаній військовій раді прочитали імператорську грамоту про вибачення запорожцям їхньої минулої провини і про прийняття їх під скіпетр Росії. Після того все Військо у присутності посла склало присягу на вірність російській імператриці.

Щойно закінчилася вся ця церемонія, як у Січ прибув повноважний посол від турецького султана: султан, дізнавшись про остаточний намір запорожців перейти під скіпетр російської імператриці, вирішив так чи інакше повернути їх до себе. Та запорожці не виявили турецькому послові тієї честі, яку виявили російському послові: на його честь вони тільки один раз вистрелили з гармат, та й то лише тоді, коли він сам салютував, наближаючись до Січі. Турецький посол приїхав у Січ зі старшинами, яничарами, грошима і «пребагатими» дарами. Поза тим, він привіз із собою султанський фірман і кілька листів від Пилипа Орлика, який називав себе гетьманом українських козаків. Тоді в Січі знову скликали загальну військову раду, і на ту раду, крім турецького посла, запросили й російського посла, котрому виявили «всіляку честь від війська». Прийшовши в раду, турецький посол звернувся до козаків з промовою і переконував

[27] Чтения Московского общества. 1845. № 6. С. 45.

їх залишитися вірними могутньому падишахові як вони досі були йому вірні, за що обіцяв їм від імені свого повелителя на майбутні часи велику милість і при тому посилався на те, що того самого бажає і гетьман Пилип Орлик, їхній найближчий патрон і начальник. Та запорожці, щойно почувши ім'я Орлика, відразу почали лаяти й ганьбити його за віровідступництво й за прийняття магометанської віри, а разом з тим почали докоряти й самим татарам за їхню незичливість до козаків і за безбожні податки на Військо. На завершення всього козаки закричали, що вони християни й піддані російської імператриці, на доказ чого кошовий отаман, військова старшина й отамани куренів підійшли до російського посла й висловили йому свою покірність російській імператриці, показавши водночас повну неувагу до всіх прибулих представників турецького султана. На цьому рада й закінчилася. Але турецький посол попросив у запорожців відповідь на лист Орлика й на грамоту султана. Запорожці вилаялися на адресу Орлика, кримського хана й турецьких старшин, і потім, провівши посла з Січі у відкритий степ, несподівано напали на нього й відібрали в нього всі гроші, привезені ним у Кіш для вручення козакам у випадку їхньої згоди залишитися вірними турецькому султанові, які він тепер віз назад.

Повернувшись у Стамбул, турецький посол сповістив про все, що з ним трапилося на запорізькому Коші, і тоді султан видав наказ схопити козаків, які не встигли ще виїхати з меж Криму, і віддати їх у тяжкі роботи навічно. Запорізькі козаки, дізнавшись про це, також не залишилися в боргу: вони схопили кількох турків і порубали їх на капусту.

Про перехід запорожців до Росії послали донесення особисто імператриці Анні Іванівні, а про їхню присягу повідомили сенат [28].

Про загальну кількість Запорізького Війська, що склало присягу на вірність російській імператриці, сучасна події записка свідчить, що в Білій Церкві з кошовим отаманом склали присягу 153 козаки, а в запорізькій Січі, крім тих, хто був у далеких поїздках, було 7115 чоловік. Кошовий отаман Іван Малашевич у листі графу фон Вейсбаху, писаному жовтня 10 дня 1734 року, сповіщав, що козаки, які не встигли скласти присягу, розійшовшись навсібіч, хто на польові річки України, хто в торгових справах у Крим, хто на роботу в інші місця, складуть присягу перед курінними отаманами на вірність імператриці Анні Іванівні, коли з'являться у Кіш [29].

[28] Чтения Московского общества. 1848. № 6. С. 44, 45; № 8. С. 21, 22; *Мышецкий С.* История о козаках. С. 27—30.

[29] Архів МЗС, малоросійські справи 1734 і 1735 рр., зв. 69, № 5.

ПОПРАВКИ Й ДОПОВНЕННЯ ДО ДРУГОГО ТОМУ «ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ»

На 143 сторінці другого тому «Історії запорізьких козаків» у посиланні 13 пропущено посилання на «Акты московского государства» (СПб, 1890. Т. 1. С. 514), де в одному з документів розповідається про вбивство отамана Гирі Канівця червня 3 дня 1633 року людьми, очолюваними Наумом Пушкіним.

До сторінки 34, де розповідається про страту в 1578 році польським королем Стефаном Баторієм козацького ватажка Івана Підкови, про що є цікаві подробиці в «Записках академии наук» (Приложение к XVI тому. СПб, 1870. С. 6—8) з італійських архівів. «Виїжджаючи з Варшави у Рову в Мазовії, король наказав привезти туди Підкову, колишнього князя Волощини, і утримувати його там під вартою; звідси його привезли до Львова, куди прибули чауш і посланець волоський, який подарував королеві 50 биків, кілька бочок вина й чудових коней. Обидва посли вимагали голову Підкови. У понеділок, 16 червня, рано-вранці король виїхав з міста буцімто на полювання. Перед від'їздом він з обережності відпустив чауша й наказав озброїти міщан і зачинити міську браму; його підозру викликав незвичний наплив озброєного люду, який прийшов побачити Підкову. Після від'їзду короля й усіх заходів остороги десь о 14 годині привели нещасного князя (Підкову) з вільними руками — за особливою милістю, дарованою йому після прочитання смертного вироку. Пройшовши двічі місцем страти, погладжуючи бороду й поглядаючи на люд без страху смерті, Підкова просив народ стихнути й, коли запанував спокій, звернувся до нього з такою промовою: «Панове поляки, мене привели на страту не знати за віщо, бо не знаю за собою ніякої провини, що заслуговувала б такої кари. Знаю лише одне, що я завжди воював хоробро й чесно проти ворогів християнського імені й завжди дбав про користь і вигоду для батьківщини нашої; бути оплотом проти невірних — постійна моя думка, втримати їх у кордонах їхніх і не дозволити їм переправлятися через Дунай; але не міг я здійснити своєї постійної думки, Бог відає з якої причини, а переважно з вини того, довірившись якому, я прийшов сюди [1]; та сподіваюся на Бога, що він покарає зрадника за невинну мою кров. Знаю тільки те, що я повинен вмерти від руки ката, бо так наказав поганий пес турок вашому королеві, своєму слузі, а король ваш — катові. Смерть мене не лякає. Та пам'ятайте, що не мине багато часу, й вам не уникнути моєї долі, і з волі того поганого пса відішлють у Константинополь ваше майно, ваші голови й голови ваших королів». Помовчавши трохи, він попросив, щоб не завдали ніякого лиха восьми його слугам і товаришам, які завжди хоробро билися за республіку, й дозволили їм поховати його тіло. Серед люду чути було плач і ремство; але не було можливості подати йому допомогу. Він випив за здоров'я земляків чару вина, подану йому одним з товаришів, двічі пройшовся і підійшов до колоди. Зауваживши солому, підстелену йому під ноги, він вигукнув: «Боже, невже я не гідний схилити коліна на щось шляхетне?», і з цими словами наказав варті принести з дому килим. З молитвою на устах, без ляку, він чекав смертельного удару. Його відрубану голову тричі показали народові. Люд ридав і ремствував, але мусив замовкнути перед скерованими на нього стволами рушниць. Слуги Підкови пришили до тіла його голову, поклали труп у виготовлену ним самим зелену труну й віднесли у найближчу православну церкву. Страта Підкови викликала загальне невдоволення й дуже зашкодила королеві в очах народу».

[1] Йдеться про брацлавського воєводу Яна Збаразького, який поручився Підкові, що йому не буде ніякого лиха в Польщі.

До сторінки 110 може служити вказівка з рукописів бібліотеки князя Боргезе у Ватіканському архіві (Киевская Старина. 1893. Т. 10. С. 158) про існування у Запоріжжі «старшого» Васселовича у проміжку часу між Нечковським і Байбузою. Це — оригінальний лист Васселовича з 1597 року, червня 15 дня. «Висловлюємо нашу пошану найсвітлішим і найшляхетнішим старостам і підстаростам його світлості королівської величності, котрі перебувають на службі в прикордонних володіннях, а також їхнім заступникам. Доводимо до відома ваших властей, що повелитель перекопської орди татар з усіма своїми військами з'явився 14 червня за годину до снідання для переходу через пороги й Туволзу [2], і цілком можливо, що вони вже перейшли через Дніпро. У них з'являється сміливий намір взагалі вчинити напад на володіння його світлості королівської величності і якби вони так несподівано не переправилися, ми б устигли сповістити про них окремих панів старост. Нехай знає про те влада; нехай буде обережна і нехай сповістить окремим областям, належним як до його світлості королівської величності, нашого наймилостивішого государя, так і містам князів і вельмож, щоб вони не зневажили цим ворогом християнства, який прагне спустошити його царство. Писано з Запоріжжя 15 червня 1597 року. Нехай вони не чекають від нас, крім цього, ще й іншого листа,— нехай задовольнить їх і цей. М. Васселович з усім своїм Запорізьким Військом».

На сторінці 143 сказано про похід запорожців у Новгородську землю спільно з поляками для боротьби проти росіян. Польські війська очолював тоді сам король Владислав IV, на чолі російських був воєвода Михайло Борисович Шеїн. Головні події відбувалися під містом Смоленськом. Запорізькі козаки як піддані Речі Посполитої воювали проти росіян, і в цьому випадку, крім російських джерел, чудовим доповненням можуть бути свідчення діаріуша, надрукованого у Варшаві під редакцією Рембовського 1895 року (Biblioteka Ordynacyi Krasinskich, XIII, 30—32. Dyariusz woiny moskiewskiej z roku 1633).

Лист із обозу на Глущі 16 вересня. «Приїжджали від козаків посли, прохаючи про інформацію, що їм накаже робити король. Вони за 1 1/2 милі від нашого обозу стали обозом. Їм написали, щоб гетьман і старшина прибули до короля за відібранням резолюції; наскільки можна було довідатися від їхніх послів, їх не може бути більше ніж 15000» (стор. 30). 17 вересня. «Гетьман запорізький з осавулами й сотниками привітали короля, обіцяючи йти туди зі своїми молодцями, куди накаже король. Гетьманові сказали до подальших наказів прислати завтра двох полковників, та все одно бути готовим іти табором туди, куди накаже король» (стор. 31).

Лист ксьондза Колудзького від 23 вересня 1633 року *. «Вже третій день стоїмо під голим небом, не розбиваючи табір, залишивши вози в першому обозі,— це тільки й додам. Про козаків можу повідомити: я бачив великий натовп, котрого ніхто не міг злічити: цілий день, коли проходили в обоз, тягнулися по кілька хоругв разом, без належного ладу,— в тому тільки й весь лад, що хоругви йшли одна біля одної, а не як натовп, що отримав славу (turba reputanda) на війні. Вони радше нагадували сатирів, ніж цивілізованих людей,— хлопи схожі один на одного, у сірому одязі, мало хто в синьому чи червоному, шкіра на їхньому тілі як кора на дереві; презирство до життя цілковите, більше турботи про горілку (cremati), як про життя. Тут, одне слово, є на що подивитися. Вони привезли з собою 10 невеликих гармат, тепер зробили вилазку проти неприятеля, захопили трьох передніх офіцерів і привели їх за руки до короля; промови не було, а тільки: «Король, ось маєш німців!» (Але це були французи). Їм дали два відра меду і 20 твердих талярів, чим вдовольнилися. Далі, коли король підійшов під самі стіни (Смоленська), їх розділили на три частини: одні залишились у старому обозі; інші з гетьманом литовським пішли під острог Прозоровського; ще інші з королем. На всіх трьох місцях виправдали сподівання. Ось молодецтва, котрі вони здійснили біля князя Радзивілла: кілька десятків козаків, роздягнувшись догола, перепливли на той бік Дніпра з голими шаблями, до неприятельських шанців, і порубали багатьох москалів. Також один з них здійснив таке молодецтво: коли потрібно було на тому боці дістати язика,

[2] Себто до Таволжанської забори.

* В ориг. «1663».

кинувся уплав через ріку й заліг у воді при березі; коли прийшов до води один москвитин, він ухопив його за волосся, стягнув у воду і так переплив з ним назад. Дуже смішно цей козак розповідав королеві, як підстерігав його (москвитина) і як з ним плив. Король дав йому за роботу кілька ортів *. Дійсно, не кожен захоче купатися в такий час, як ті добрі люди. Король їм дуже радий. Вони не особливо виступають на фронт, бо ж голий люд, але з ровів, з-за хмизу, часто Москві (москалям) робили неприємності; вони мають свій шанець навпроти Москви (москалів), з котрими дуже сильно перестрілюються; там само поставили кілька своїх гармат. Як тільки влаштується обоз, вони не дармуватимуть, підуть у неприятельську землю. Від них ми сподіваємося дістати провіант, бо й тепер рідко коли буває, щоб вони чогось у табір не притягнули. Є також і політики серед них: знатних панів вони задобрюють здобиччю, особливо худобою. Приємно було б і більше про них написати, оскільки ми знайшли в них більше, ніж сподівалися» (стор. 31—32).

До сторінки 368 доповненням розповіді про посольство кошового отамана Івана Сірка в особі свого сина до Варшави може бути оригінальна справа, писана польською мовою, в Архіві коронного скарбу при Варшавській казенній палаті (відділ III, книга 7, арк. 453, 454): «Молодий Сірко (ім'я його, на жаль, не назване в акті) прибув до столиці Польщі з великим почтом з 91 чоловіка і пробув там з 12 вересня 1679 до 29 березня 1680 року. В цей час з ним трапилася якась хвороба, яка на певний час поклала його в ліжко. Крім власних козаків Сірка супроводжували пристав Баратинський, Заремба білоцерківський і якийсь отець протопіп з людьми. На всіх прибульців витратили з коронного скарбу 16 877 злотих і 29 грошів. Сіркові і його людям дали 200 злотих, Сірку і протопопу — 100, хворому Сіркові на сінник, ковдру й подушку — 70, козаку Апостолові, якого відрядили в Запоріжжя, на дорогу 250 злотих, на сукно для всіх 91 козака, а також на атлас і сукно для «старого» Сірка — 2810 злотих і 15 грошів; решту грошей із загальної суми 16 877 злотих видали почасти іншим супутникам Сірка, почасти тим же посланцям, яких відпускали до Білої Церкви».

Для повноти опису зносин кошового отамана Григорія Івановича Єремієва з польським королем Яном Собеським 1684 року (Історія запорізьких козаків. Т. 2. С. 382) слід використати справу того ж Архіву коронного скарбу, відділ III, книга 7, арк. 582. У цей час від кошового отамана, названого в польському акті Грицьком, послали трьох значних козаків, одного писаря, шістьох простих козаків на 17 конях, усього 101 чоловік. Вони пробули з 6 лютого й до кінця місяця у Кракові, а з Кракова їздили у Яворів. Під час їхнього перебування у Кракові їм видали на утримання протягом тижня на всіх 264 злоті; крім того, старшим подарували три кунтуші, три жупани й четвертий жупан для писаря, чотири шапки; шести простим козакам подарували три сувої кернового сукна, шапки, кожухи й чоботи. У жовтні місяці того ж року приїжджали з-під Скалата нові «екстрені» посланці, осавул і два козаки, від якогось полковника Грицька, очевидно, того самого Григорія Єремієва, який попередньо був кошовим отаманом, а потім став, як це часто бувало на Запоріжжі, полковником. Це тим імовірніше, що жовтня 28 дня у російських актах Григорія Єремієва називають уже «колишнім» кошовим отаманом.

До сторінки 386, до питання про укладення у 1686 році вічного миру між Росією і Польщею, є докладна вказівка в IV томі «Собрания государственных грамот и договоров» (Москва, 1826. С. 529). «К россійскому-ж нашему царствію отдал королевское величество и Речь Посполитая городы-те вечно-ж... Вниз рекою Днепром от Кіева до Кадака, и тот город Кадак, и запорожской Кош, город Сечу, и живущіе в них козаки служилые и всякаго чина жители, и даже до Чернаго лесу со всеми землями и реками, и речками, и со всеми принадлежащими угодьи, чем владели изстари запорожцы, которые все те вышеименованные городы и земли, и Войско Запорожское, и весь малороссійскій народ в нашей царскаго величества преславной и преименитой державе вечно оставатися и быти имеют неподвижно».

* Срібна польська монета XVII—XVIII ст. вартістю 10 грошів (XVII ст.).

ПЕРЕКАЗИ ПРО КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА, ЗАПИСАНІ ПІД ЧАС ПОЇЗДКИ ПО ЗАПОРІЖЖЮ ВЛІТКУ 1896 РОКУ

Про того Сірка — слава, слава і прослава... Сірко на три частини захований: перша його часть лежить отут саме, де Чортомлицька Січ; друга — під Кривим Рогом, а третя — під Полтавою. Він як умирав, так дав таку заповідь: «Як я помру, то одберіть у мене правую руку й носіть її сім год; хто буде мою руку носить сім год, то владітиме нею усе рівно, як я й сам владію; а де случиться вам яка пригода — де вас нещасна волна спобіжить, чи на воді — то кидайте руку у воду — волна утишиться, чи на землі — не буде вам ніякого случаю; а з семи год уже поховайте в могилу. І хто буде мою могилу штить, братиме навкруги землю та буде могилу обсипать, то я його сам своєю силою буду дарить. А на семому году хай мене жде, і хто вийде до могили або на Різдво, або на Великдень, так нехай мене дожида. Не бійся, що я неправославний хрестиянин,— я єсть православний хрестиянин, Сирентій Іоаннович!..» От таку він, той Сірко, дав заповідь! Як я був ще молодим, то і я носив землю до могили Сірка. Раз проти Великодня, в суботу, увечері, набрав я землі у платочок та й пішов обсипать. Як обсипав, так у велику силу з могили спустивсь: такий на мене страх навалився, що я як вискочив на шлях та як дременув, так не зчувся, як і за слободою опинивсь... А раз пішов я якось до могили з дівчиною. Я тут, бачте, якраз недалечко жив коло могили Сірка. От пішов я з дівкою — звісно молодий був! — та й ліг коло могили, трошки й полежав; коли так як у половині ночі як вискоче із могили жеребець та як заірже, так аж уся слобода затрусилась; а луна по плавнях тілько: го-го-го-го!.. так і покотилась. А воно було так тихо-тихо та місяшно. Так ми так і розкотились, як ті жуки... Та з тих пір уже шкода ходити до тієї могили Сірка.

Записано від сімдесятилітнього діда, селянина Кіндрата Дивниченка в селі Капулівці, Катеринославського повіту.

Він такий був, що знав де — що. Оце було гука на свойого хлопця: «Ану, хлопче, візьми пістоль, стань отам та стріляй мені в руку!» Той хлопець візьме пістоль та тілько бух! йому в руку. А Сірко візьме в руку кулю, здаве її та назад і кине. Вони, ті запорожці, всі були знайовиті.

Сірко три рази умирав у семидесяти годах, а всій його жисті було 210 годов. Він як умира, то каже було: «Оце вам три пузирки з водою,— першим пузирком сприснете — оживу; другим сприснете — стану дивиться, а третім сприснете — устану і піду у тридцяти годах». Тоді трави такі сильні були,— ото і вода та зроблена була із таких трав. Так як умре, то його кладуть у гній, на треті сутки одгрібають і сприскують водою. Як із першого пузирка сприснули — ожив; із другого сприснули — став дивиться, а з третього сприснули — встав і пішов. До трьох разів отак він робив. А в третій раз як умер, то велів себе спалить і попіл геть пустить, а руку велів одрубать і носить три годи, а потім того положить у могилу. Ото та могила і єсть у Капулівці.

Записано від вільного матроса Грицька Тарана, по-вуличному Слабого, близько 60 років, у містечку Нікополі, Катеринославського повіту.

Сірко великий воїн був. Той знав, хто що й подумає. Ото там, по тім боці Дніпра, були татари, Магомет жив; так як задумають вони, було, воювать, то Сірко й каже козакам: збирайтесь докупи, бо на нас уже орда піднімається. Він сильний такий був, що його як ударить хто шаблею по руці, так і не розрубає руки,— тілько синє буде. Не те що кулею, а шаблею. Уже татари які тілько міри против нього робили, так нічого не зробили. Вони його шайтаном так і прозвали. Він як ото умирав, так сказав так: «Як будете ротом до схід сонця із річки, що коло Сі-

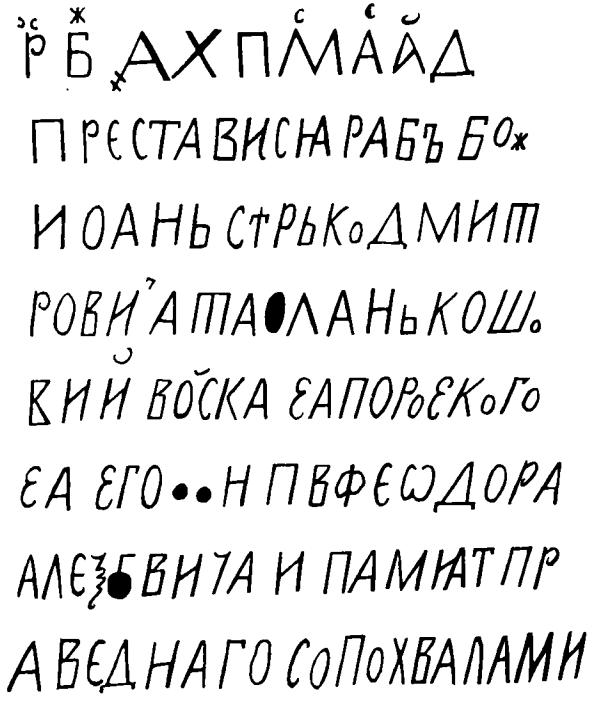
чі, воду носить і як обмочете тією водою усю мою могилу, так будете знать те, що й я знаю». Так ніхто не зміг — дуже велика могила. «А як буде велика потуга на Росію, то розкопайте мою могилу, одріжте мою руку, то буде вам защита». Так ото як хранцуз найшов на Москву, то руку Сірка взяли і повезли у Москву, а потім привезли і вп'ять закопали на місто. Був у запорожців ще кошовий Чалий, добрий воїн був, та тільки проти Сірка не було. Цей як брань, так він сам там постоянно; там уже і кладе; без нього ніякой стички не було. Він такі молитви знав; він по-божому, не то, що які чари. Не знаю, чи він уже з гори де взявся, чи з другого якого міста, жінки і дітей у нього не було — один як єсть. Ото у нас у церкві [1] і кружка Сіркова єсть — півкварти як єсть улазе. Так Сірко кошовий пив натощак горілку з тієї кружки. Там і карбованці позаливані на чотири сторони. Мабуть при ньому на заказ і зроблена.

Записано від вільного матроса містечка Нікополя Дмитра Степановича Барановського, 82 років; Барановський запорізького походження; про це свідчить наявний у нього пашпорт за підписом князя Потьомкіна, виданий за № 731 діду Дмитра Степановича Барановського, Сергієві Барановському [2].

Як Сірко помирав, то сказав: «Одніміте у мене руку, і де у вас буде стичка з неприятелем, то махніть навхрест моєю рукою, то іще поміч буде».

Записано від селянина села Капулівки Трохима Лисого, близько 65 років.

Могила кошового Івана Дмитровича Сірка є у селі Капулівці (чи Капилівці), розміщеному біля місця колишньої Чортомлицької Січі, у невеликому садку восьмиде-

сятирічної бабусі Зиновії Іванівни Неліпи. На могилі височіє невеликий, закріплений на низькому п'єдесталі пам'ятник, заввишки по груди високій людині, й на тому пам'ятнику з західного боку викарбувано напис. Першого разу я прочитав цей напис 1887 року і з того часу, хоча й бував не раз на могилі славного Сірка, але завжди читав напис так, як прочитав його вперше. Така вже сила традиції, що зму-

[1] У старій церкві містечка Нікополя.

[2] Цей цікавий документ ми свого часу опублікуємо.

шує нас мимоволі йти раз прокладеним шляхом. Та з того часу багато що змінилося, і я від пам'яток, що полишалися у різних місцях колишнього Запоріжжя, звернувся до архівних матеріалів. Порівнюючи напис на пам'ятнику Сірка, де вказано час його смерті, з архівними документами, я зауважив різницю: на пам'ятнику я прочитав, що Сірко помер 1680 року, травня 4-го дня, а з офіційного донесення наступника Сірка, кошового Стягайла, довідався, що той помер 1680 року, серпня 1-го дня. На цей місяць і день, себто перше серпня, вказував і літописець Величко [3]. Уже в той час я віддав перевагу офіційним донесенням, тим більше, що 29 травня Сірко сповіщав коломацького сотника Подерню про намір татар укласти з запорожцями мир. Щодо напису на пам'ятнику, то я припустив, що пам'ятник цей поставили вже після повернення запорожців з-під влади Криму в Росію 1734 року, і що викарбуваний на ньому напис зробили з пам'яті, тому він не зовсім відповідає дійсності. Тепер же, просидівши досить довго в селі Капулівці, я мав можливість уважно придивитися до кожної літери на пам'ятнику Сірка й потім зробити висновок про те, що попередньо я неправильно тлумачив останні літери першого рядка напису, хоч прочитав їх правильно. Річ у тім, що всі слова першого рядка мають титла, що до певної міри збило мене з пантелику. Ось цей напис у такому вигляді, як я його прочитав у останню поїздку. Він скопійований тепер літера в літеру і крапка в крапку.

Перший рядок я прочитав так: Р — року, Б — божого, АХП — 1680, МАД — травня 4-го дня; тепер я читаю кінець цього рядка так: М — місяця, А — августа, А — 1, Д — дня. Таке прочитання я вважаю тепер слушним, оскільки воно цілком збігається з офіційним донесенням із Січі до Москви про те, що Сірко помер 1680 року, серпня 1-го дня. В деяких місцях літери пам'ятника кимось знищені, і в такому випадку замість літер є лише плями у вигляді великих крапок.

[3] *Эварницкий Д.* История запорожских козаков. Т. 2. С. 573—580.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аарон *див.* Арон
Аббас-паша II, 144
Абду-ага III, 9, 17
Август II Саксонський, польський король III, 197, 198, 204, 266, 359, 361, 373, 380
Август III III, 386
Авель II, 209
Авраам II, 170
Аглаберди, татарський козак II, 8
Адамович Симеон, ніжинський протопіп II, 291, 344
Адашев Даниїл II, 19
Адил-Гірей, кримський хан I, 100; II, 248; III, 360, 379
Адлерфельд Г. I, 83; III, 267, 270, 278, 294
Адріан, патріарх III, 115, 130, 136
Азія, сестра Мойсея I, 248
Айзик I, 116
Айтемиров Василь, царський гонець III, 87, 121, 123, 142
Акинфієв I, 35
Акмалла-ага, татарський козак II, 8
Алаш (мурза?) I, 246
Александрович I, 30, 44
Алексєєв Г. П., збирач козацьких старожитностей I, 160, 172
Алексєєв Микита, піддячий III, 8, 10, 13, 14, 16—18
Алі-Кумурджі III, 328
Алі-паша, турецький воєначальник II, 129, 388; III, 359, 370, 372
Алі-Чембей, татарський козак II, 8
Алім-паша III, 165
Алімпій, ігумен Самарського монастиря I, 226; III, 187
Алмат-ага, кримський посланець III, 208
Алфимов Іван, стольник II, 190
Альбертранді Я. II, 37, 38
Аль-Ідрісі I, 96
Амурат, султан II, 28, 54, 83
Анна Іванівна, імператриця III, 357, 358, 362, 381, 386, 387, 388, 389
Англеров Андрій Тимофійович, підполковник III, 183, 184, 185
Андрієвич *див.* Андріїв Лук'ян
Андрієвич Юрій, посланець II, 381
Андрієвський А. I, 224, 228
Андрієнко Тишко, козак III, 71
Андріїв Захарко, курінний товариш II, 239
Андріїв Лук'ян, кошовий отаман I, 80; II, 288—290, 292, 297
Андріїв Ярема, батуринський сотник . II, 384
Андрій, козак Кальниболотського куреня II, 365
Андрій Первозваний, св. I, 223; II, 33; III, 209
Андрій (козак?) I, 211
Андріяш III, 317, 318
Андруш, козацький ватажок II, 23
Андрушко III, 161
Андчак, ватажок білгородських козаків II, 19
Анна Іванівна, імператриця I, 39, 102, 107, 108, 170, 201
Анненков, бригадир III, 323, 324
Антон, козак *див.* Сава
Антон, товмач III, 207
Антоненко-Сластюн Микита III, 93, 94
Антонович В. I, 9, 22, 51, 138, 157, 158, 163, 166, 246, 249, 253, 275, 301; II, 8, 9, 10, 13, 24, 26, 29, 108, 113, 114, 129, 133—135, 273, 332, 388, 389
Апостол, козак III, 392
Апостол Данило Павлович, миргородський полковник, гетьман I, 84, 87, 91, 104, 105, 201, 226; III, 165, 166, 225, 264, 272, 275, 287, 297, 322, 338—343, 350—356, 375
Апостол Павло Данилович, син Д. П. Апостола I, 201, 226
Апостолець, волох II, 368
Апраксін, граф I, 90
Апраксін Федір Матвійович, граф III, 199, 286
Аркадій, імператор Візантії I, 81
Аркадій, намісник Самарського монастиря I, 228
Арковський, ватажок низовиків II, 34
Арлам, кошовий отаман II, 143
Арон, Аарон, волоський воєвода, молдавський господар II, 67, 85
Арслан-Газа, мурза I, 246
Арслан III, 356
Артемів Іван, зять І. Сірка, козак Харківського полку II, 198, 310
Арцибашев М. II, 146
Аслан-ага III, 386
Астраханський Стефан, запорожець II, 291

Афанасій, іеромонах Самарсько-Миколаївського монастиря I, 209
Афанасій, патріарх II, 198
Афанасьєв-Чужбинський А. I, 56, 103
Ахія Олександр, турецький царевич (самозванець) II, 125, 138
Ахмет I, султан II, 124
Ахмет III, турецький султан I, 94, 95; III, 319, 328, 329
Ахмет-ага III, 327, 356, 386
Ахмет-калга, радник хана II, 115
Ахмет-паша, Ахмет-хан, румелійський беглербек II, 127
Ашпат-Мурза *див.* Суховій
Аюк, калмицький тайша II, 318; III, 17

Баба Василь, козак III, 192
Баба-Іман, пристав перекопського промислу I, 299
Бабаджан Мардохай I, 78
Бабичев, князь III, 343
Бабка Федір, козак Кущівського куреня I, 206
Бабушкін Іван I, 78
Богадур-Гірей, хан III, 17
Бадашко Василь, козак III, 193
Бадовський Ян, старший над реєстровими козаками I, 254; II, 23, 24
Базлов Петро, дворянин III, 225, 227
Байбуз, брацлавський, писар II, 85
Байбуза Тихон, козацький старший II, 110, 111; III, 391
Байда *див.* Вишневецький Д. І.
Байдак I, 102
Байша-ага III, 143
Бакай-ага, татарський козак II, 8
Бакунін І. III, 359, 372
Бантиш-Каменський Д. I, 7, 49, 59, 70, 71, 76, 89, 94, 96, 266, 270; II, 11, 41, 60, 129, 193, 196, 199, 232, 272, 292, 316, 345, 349, 365, 366, 380; III, 23, 31, 106, 137, 154, 174, 181, 199, 204, 205, 220, 227, 230, 231, 233, 237—240, 243, 244, 267, 282, 292, 293, 310, 311, 345, 346, 363, 381
Барабаш Дем'ян, кошовий отаман II, 40
Барабаш Дмитро Богданович, гетьман II, 130
Барабаш Іван, полковник I, 73, 75; II, 153, 154, 158, 159
Барабаш Яків I, 82; II, 167, 174—176, 179, 180, 184—186, 190—197, 211, 256
Бардадим Семен I, 208
Баранович Лазар, чернігівський архієпископ II, 344, 356
Барановський Дмитро Степанович III, 394
Барановський Сергій III, 394
Баратинський III, 392
Бариш Пилип, козак III, 186
Баришевський, городовий отаман III, 239
Баришпольський Андрій I, 113
Барлитенко III, 41
Бартенєв, стряпчий II, 378
Бассан-алі, татарський козак II, 2
Батир-ага, Батирча-ага, Батирча-мурза, ханський придворний II, 203; III, 16, 17, 92, 94, 99, 101
Батир-Гірей, син хана, хан II, 145; III, 81
Баторій Сигізмунд, трансільванський князь II, 85
Баторій Стефан, король I, 13, 48, 168, 169, 198, 224, 254, 255, 265, 283, 303; II, 14, 23, 29, 30, 33—42, 44, 48, 50, 53, 54, 57, 112; III, 390
Баторій Христофор, семигородський господар II, 33
Бауер, російський генерал III, 244, 245
Бахметєв Степан Петрів, воєвода III, 222, 234, 236
Башинський Семен I, 50
Башмаков Григорій, дяк II, 181, 182
Баюн *див.* Павлюк
Безгін І. Г. II, 388
Безіменний Грицько, козак III, 186
Белькевич, польський поручник II, 260
Безкровний, переволочанський дозорця III, 208
Безодна Лук'ян, козак III, 71
Безпалий, Безпалов, отаман Булавіна III, 242, 260
Безпалий Іван, наказний гетьман II, 196, 197, 201
Безпалий Семен III, 347, 358
Безрідний Федір I, 78, 163
Безрукавий, запорізький писар I, 94
Безрукавий Яків, козак Ведмедівського куреня I, 206
Безсонов Тимошка II, 193
Бекеш II, 104
Белек, знатний татарин II, 70
Беневський Казимир, польський посол II, 171
Бердяєв, посол II, 370
Бережецький, чигиринський козак II, 311
Бережецький Прокіп, полковник II, 186, 191
Бережний Грицько III, 330
Бернер, полковник III, 235
Бершадський С. О., професор I, 164
Бец В. I, 166; II, 108, 134, 135
Бєльський Йоахім II, 58, 60—64, 81, 82, 85, 89, 94, 95, 98, 102, 106, 107
Бєльський Мартин I, 60, 63, 72, 246, 247, 254; II, 8, 9, 10, 15, 26—28, 30, 34—38
Бєляєв Юрій III, 234, 235
Бируля, ватажок козаків під Полоцьком II, 37
Биховець, Биховецький, Бихоцький, колишній писар II, 367, 370
Бичков О. Ф. II, 388

Біддельф II, 43
Білан, китайгородський сотник III, 123, 125
Білецький П. I, 10
Білецький, пан II, 102, 103, 139
Білий, полковник I, 308
Білий Василь, козак Рогівського куреня I, 229
Білий Грицько, козак III, 186
Білий Іван, козак III, 193
Білий Лук'ян, козак Нижньостеблівського куреня I, 205
Білий Семен III, 190
Білий Сидір, військовий осавул I, 211
Білий Стефан, суддя, військовий товариш II, 274, 275, 298, 305, 336
Білицький Іван, кошовий отаман, козак I, 196; III, 186, 363, 364—366, 379
Білицький Олексій, отаман, козак Поповичівського куреня, полковник, кошовий I, 50, 226, 229; II, 298
Білицький Ф. І., землевласник, родич Тарловського К. I, 231
Білковський Іван, кошовий отаман II, 255, 258, 262
Білозерський I, 83; II, 26, 111, 113; III, 202
Білоус, козацький ватажок II, 23
Білоцерківець Юрко, козак III, 186
Білоцерківський Василь, козак III, 208
Блажков І. П. I, 103
Близнюк Яків, полковник I, 308
Бобир Іван, козак III, 193
Бобоїдов, київ. староста II, 10
Боболецький, слуга II, 31
Боболинський Леонтій II, 366
Бобренко Кирило, посланець III, 40
Богацький Іван Кирилович, козак III, 15
Богаченко Семен, військовий суддя II, 274, 275
Богданець III, 161
Богданко Яків, гетьман II, 40
Богданов Дмитро, козак Сумського полку III, 10, 13
Богданович III, 294
Боговитин Вацлав, волинський хорунжий II, 63, 64
Богомаз Андрій, полковник II, 232
Богослов Григорій, святий I, 213
Богун Іван, полковник II, 185, 186, 191
Богуненко Яків, писар III, 49, 72
Богуш Василь III, 163, 164
Богуш Яким, козак, кошовий отаман I, 88, 93; III, 281, 282, 293, 300, 310
Бокі, волинський шляхтич II, 33
Болдир, волзький отаман II, 57
Болеслав, син Мечислава I, 257
Болотников Іван II, 119
Болюбаш, посланець хана III, 193, 194
Болюбаші, нащадки О. Ф. Ковпака I, 233
Боплан Г. I, 10, 33, 39, 44, 45, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 63, 66, 72, 73, 75, 79, 80, 118, 127, 150, 158, 163, 173, 174, 178, 182, 185, 236, 238, 240, 242, 245, 246, 247, 250, 260, 261, 264, 265, 266, 267, 270, 273, 275, 277, 279, 287; II, 137, 144, 149, 286
Боргезе, князь III, 391
Борисенко Данило, козак I, 91, 112
Борисов, піддячий III, 231
Бормосов, московський посол до Константинополя II, 135
Боровицький, острозький староста II, 92
Борода Олексій, запорожець II, 309
Бородавка, вождь козаків (старший) II, 26; 134
Бородавка Андрій, козак III, 193
Бородавченко Влас, сотник II, 320
Борухович Михайло, гадяцький полковник III, 166, 199
Борятинський Юрій, бєлгородський воєвода II, 253
Боярченко Іван, козак III, 193
Брат Гнат, козак III, 193
Бранденбург М. О., генерал-майор I, 164
Брекало Іван, наказний отаман II, 219—221, 357
Брехар Павло, личківський козак I, 212
Бринза Іван, посол С. Кішки II, 112
Брікнер О. III, 243
Броневський Мартин, посол короля у Крим II, 34, 38
Брун Ф. К., I, 36, 60, 65, 96
Брюховецький Іван, гетьман I, 80; II, 168, 198, 201, 203—207, 210—221, 224—228, 230—234, 236—248, 250—253, 255—260, 263, 337; III, 14, 34, 35, 217
Бублевський Іван, шуряк І. Виговського II, 186
Бувайло, полтавський козак II, 207
Буденко Василь, посланець III, 40
Бузький Василь, запорожець, полтавський полковник III, 86, 93, 99, 101, 103
Буйвид, литовський пан II, 91
Буковен Філіпп, фон, генерал II, 257
Булавін Кіндрат, донський отаман III, 216, 237—244, 260, 287
Булай III, 155
Булах, отаман I, 214
Булах Іван, козак I, 214
Булгаков Юрій I, 63; II, 18
Бур Андрій, козак III, 71
Бурат-райза, турецький розбійник II, 117
Бурдило, кошовий II, 129
Буркацький Адам I, 260
Бурковський Василь, чернігівський полковник II, 341

Бурлаченко Данил I, 100
Буртовські III, 236
Бут, козак, посланець у Крим II, 172
Бут Данило, батуринський козак III, 62, 65
Бут Семен, корсунський полковник II, 235
Бутович, генеральний осавул III, 322
Буток Іван, козак III, 186
Бутурлін, генерал I, 96; III, 321, 322, 381
Бутурлін Михайло Матвійович, воєвода II, 124
Бухар, ногайський султан II, 117
Буцький, полтавський полковий суддя III, 173
Буцький Терентій, козак III, 192
Буцинський П. I, 73
Бучинський Олександр II, 355
Буш Юрій, майор III, 48
Вадовський, керівник реєстровців II, 159
Ваповський, перемиський каштелян II, 44
Варвара, святий I, 79, 206, 209
Варлаам-пустельник, св. I, 212
Василевич Трохим, прилуцький суддя III, 289
Василенко Влас, полковник III, 238, 239, 243
Василенко Кузьма, козак III, 186
Василенко Михайло III, 49
Василенко Опанас, козак III, 186
Василів, козак II, 357
Василів Ілля, козак Крилівського куреня I, 205
Василів Паско, курінний отаман II, 378
Василід (Іраклід) Яків, молд. господар II, 21
Василій, переволочненський священик III, 72
Василій III, великий князь II, 7, 9, 10
Василь, козак I, 196
Василь, імператор I, 81
Василь Великий, святий I, 213
Василь Єрофейович, кошовий отаман I, 104
Василь Никифорович, московський посол II, 68
Василь Олексіїв, священик I, 143
Васселович М. III, 391
Васюринський, козак, силач I, 176
Васютенко Остап, кошовий отаман II, 237, 249—252
Васько, козак Переяславського куреня III, 85
Васьковський Василь, ігумен Межигірського монастиря I, 218
Васьковський Феодосій, межигірський ігумен I, 220
Ватага (Ватажник) Матвій III, 24, 25, 29, 50
Ващинський Георгій I, 112
Вдовиченко Микита, кошовий і польовий гетьман запорізький II, 288, 289
Вдовиченко Степан, генеральний писар, потім гетьман запорізький II, 255, 261
Вежицький, регіментар II, 279
Вейсбах Йоганн, граф, київський генерал-майор, губернатор I, 79, 106, 107, 109, 201, 305; III, 348, 354, 355, 357—359, 361, 363—366, 368, 370, 371, 373, 378—380, 382, 383, 385, 386, 388, 389
Велей, кизикерменський бей II, 385
Велецький Василь, гетьманський гонець III, 87, 123, 142
Великий Луk'ян Іванович, військовий старшина I, 206
Великий Стецько, козак III, 334
Великий-Гагін (Великогагін) Даниїл Степанович, князь II, 215, 216, 217
Величко, козак Поповичівського куреня III, 351
Величко Самійло I, 12, 14, 49, 59, 73, 76, 77, 80, 82, 91, 94, 121, 123, 127, 139, 158, 163, 166, 167, 169, 184, 186, 199, 223, 254, 264, 265, 266, 270, 272, 283, 284, 290, 301, 304, 310, 314; II, 26, 28, 111, 113, 135, 141, 143, 146, 161, 193, 196, 197, 199, 202, 203, 209, 211, 220, 221, 225, 227, 239, 246, 259, 263, 269, 270, 275, 277, 291, 309, 310, 314, 322, 326, 335, 338, 356, 362, 367, 365—367, 370, 373, 378, 381; III, 11, 12, 20, 23, 25, 27, 40, 42, 43, 45, 55, 56, 67, 68, 76, 88, 90, 94, 103, 105, 106, 113, 125, 129, 130, 132—134, 136, 140, 141, 145, 147, 149, 150, 164, 167, 168, 173—175, 230, 251, 252, 257, 394, 395
Величко-Босовський Іван, кошовий отаман II, 208, 209, 239
Величковський Дементій III, 138
Венжик Юрій Гедеон, князь *див.* Хмельницький Юрій II, 349, 381, 383, 386
Вербицька Єфимія, княжна II, 16
Вергілій I, 6
Вергун Семен, козак III, 39
Вертебний Андрій, запорожець I, 209
Вертільяк М. І. I, 102, 104, 105
Веселицький Петро I, 122
Вечірченко Яким III, 150
Вечорка, гадяцький полковник II, 381
Виговський Данило, брат І. Виговського II, 202
Виговський Іван, писар, гетьман I, 82, 166—169, 171—186, 190—194, 196, 197, 201—205, 209, 211; II, 190—194, 196, 197; III, 251, 300
Виговський Остафій (Остап), батько І. Виговського II, 186, 194
Виговський, Кривий Ян II, 194
Висот Іван, козак Кисляківського куреня I, 211
Висоцький III, 122

Височин Яцько, козак III, 71
Вишетравець, старшина III, 26
Вишневецькі, пани коронні I, 258, 262
Вишневецький Андрій I, 61; II, 16
Вишневецький Дмитро Іванович, Байда князь, гетьман I, 60, 61, 62, 63, 65, 71, 253, 265; II, 8, 15, 16, 17, 18, 19—23, 27, 79
Вишневецький Дмитро, князь, польний гетьман II, 278, 279, 307, 315; III, 364
Вишневецький Костянтин I, 61; II, 16
Вишневецький Михайло Олександрович, князь, черкаський і канівський староста II, 10, 37, 38, 102, 104
Вишневецький Михайло Корибут, польський король I, 14; II, 291, 317
Вишневецький Олександр, черкаський староста II, 41, 54, 55, 59, 62, 63, 64
Вишневецький Сигізмунд I, 61; II, 16
Вишневецький Ярема (Єремія) I, 262; II, 140, 149, 151
Вірник Ян, польський ротмістр II, 99
Вітовт, вел. князь литовський I, 36; II, 9; III, 224, 226, 227
Владислав, польський королевич, Владислав IV, король II, 122, 130, 132, 133, 142, 147, 157; III, 391
Влас, запорізький посланець II, 297; III, 34
Воблий Данило, козак III, 193
Вовк Тиміш, козак III, 193
Водолаза Іван, самарський полковник I, 186
Воєйков, «командир» Новоросійської і Київської губ. I, 314; II, 10
Войнаровський Андрій, осавул гетьмана I, 94; III, 330
Войта, козак I, 315
Войца, осавул III, 32, 33, 35
Волинський Іван Федорович, воєвода Новобогородицької фортеці III, 43, 48, 55
Волков, російський резидент у Варшаві III, 61
Волков Никифор Хрисанфович II, 190
Волконський Григорій, князь, генерал-майор I, 89; II, 132; III, 273, 280, 282, 297, 299
Волконський Семен, князь I, 306
Волконський Степан Степанович, князь II, 291; III, 43
Володимир Святославович, князь київський I, 256
Володимир, настоятель Самарського монастиря I, 227
Волошанин Ілько II, 235
Волошанин Петро, товмач III, 115, 123, 126
Волошенко, полковник запорізький II, 317
Волошин Антін III, 354
Воркоча Микола, німецький посол до Москви II, 66
Воробйов Іван Андрійович II, 307
Ворона Яків, значний козак II, 380; III, 87, 92, 171
Воронинський, князь, київ. воєвода II, 53
Вороницький Петро, князь II, 92
Воронич, польський посол II, 180
Воронович Лев, військовий писар II, 78
Воронцов, граф III, 359
Вторий Михайло, піддячий III, 243
Вуйцик З. I, 10
Вульф Гаврило, російський полковник III, 281
В'язовий Федір I, 78
Вяземський О. О., князь I, 114

Гавриїл, архімандрит Києво-Межигірського монастиря I, 98, 200, 201, 202, 220, 228, 229
Гавриїл, київський митрополит I, 112, 206, 211, 224
Гаврилів Федір, полковник II, 206
Гаврилов Осип, піддячий III, 187
Гаврилов Юшка, козак III, 53, 54
Гагін *див.* Великий-Гагін
Гадяцький Іван, козак Дядьківського куреня III, 186, 187, 192, 212, 213
Гайчук, старшина II, 247, 250
Галаган (Кгалаган) Гнат Іванович, чигиринський полковник, кошовий отаман I, 89, 90, 93; III, 231—233, 271, 273, 274, 282—284, 291—293, 297, 314, 316—320, 329, 376
Галисевич, полковник I, 116
Галятовський Іоанникій, архімандрит I, 250
Гамалія Іоанн, священик I, 214
Гамалія Григорій, лубенський полковник II, 242, 267, 269
Гамет, паша III, 341
Гаммер Й., історик II 37, 53, 56, 127, 135, 136, 141, 150
Ганджа Семен, курінний отаман III, 49—51, 176
Гандженко Семен, козак II, 361
Ганна, племінниця В. Л. Кочубея, дружина Петрика III, 76
Ганнібал II, 69
Ганський, пан II, 93
Гапусенко І. М. I, 5
Гапусенко Тишко, козак II, 361
Гаригульський Василь, козак III, 192
Гаркавий Стецько, козак III, 186
Гаркуша Іван, козак Тимошівського куреня, паламар I, 79, 221
Гаркуша Семен, мешканець Нових Кондаків I, 231
Гвагнін А. II, 10, 24, 27, 28, 34, 36
Гедеон, київський митрополит I, 220
Гедеон *див.* Хмельницький Юрій
Гедимін, великий литовський князь II, 28

Гедиміновичі, волинські князі II, 15
Гедройт Флоріан II, 92
Гедройц, ватажок запорожців II, 111
Гейденштейн Райнольд, секретар Замойського II, 26, 30, 37, 58, 60, 62, 64, 82, 85, 86, 88, 91, 93—96, 99, 102, 104, 106, 116
Гейн, російський генерал III, 279, 385
Генж, паша III, 54
Генкель Якоб I, 70; II, 68, 76, 77
Генріх Валуа (Анжуйський), король I, 254; II, 26, 29, 44
Георгі Йоганн I, 115
Георгій, чернець Самарського монастиря, татарин I, 228
Георгій Побідоносець, святий I, 210, 211, 228; III, 135, 143, 152, 184
Герасименко Семен I, 42
Герасименко Яцько III, 49
Герасимов Данило II, 184
Герберштейн С., барон I, 223, 249; II, 7
Гербурт II, 104
Гербурт-Щасний II, 104
Гергель Іван, козак Щербинівського куреня I, 217
Герман, ієромонах Межигірського монастиря I, 218, 228
Гермелін, шведський державний секретар III, 270
Геродот I, 9, 39, 96
Герцик Григорій III, 330, 344—346
Герцик Іван III, 330
Герцик Опанас III, 330
Герщун Лесько, козак III, 193
Гессен-Кобурзький, принц I, 108; III, 362, 386, 388
Гирман Іван, козак III, 186
Гізель Інокентій, архімандрит Києво-Печерський II, 276
Гілленштерн, шведський полковник III, 279
Гіляровський В. I, 6
Гладкий Григорій II, 142
Гладкий Данило Стефанів, кошовий отаман I, 19, 226, 308
Гладкий Іван, полковник II, 214, 220, 267
Гладкий Осип Михайлович, кошовий атаман I, 172
Гладкий Степан, кошовий отаман I, 112
Глєбов Іван, поручик I, 122
Глєбов Іван, генерал-аншеф I, 122
Глєбов — російський підполковник, у 1728 р. приїздив на Січ I, 181
Глібов, комендант фортеці святої Єлизавети I, 22, 312
Глинка I, 37
Глоба Іван Якович, військ. писар I, 143, 308, 315
Гломаздин, осадчий голова III, 74
Глубоцький (Глембоцький), шляхтич II, 53
Глуховець, посланець І. Мазепи III, 78
Гмелін Самуїл I, 45
Гнилий Омелян III, 149
Гнідий Олексій, козак I, 206
Гога Петро, козак (Величківського куреня?) I, 229
Гоголшихт, рос. підполковник II, 228, 229
Гоголь М. В. I, 11, 185
Гоголь Остап, брацлавський полковник II, 229, 232
Годунов Борис Федорович, московський правитель, цар (регент) II, 55, 66, 119
Голий, отаман Булавіна III, 142
Голиков І. I, 87; III, 197, 256, 262—264, 273, 280, 284, 286, 292, 295—297
Голицин (Голіцин), генерал, фельдмаршал I, 98, 105, 106
Голицин (Голіцин) Василь Васильович, князь I, 49, 73, 82, 200, 225, 226; II, 118, 120; III, 18, 19, 23—25, 28, 40, 42, 44, 49, 50, 53—58, 71, 104, 251
Голицин Дмитрій Михайлович, князь, київський губернатор III, 205, 247, 262, 271, 272, 292, 312, 314, 321, 322, 324, 328, 329, 337, 338, 341
Голицин Михайло Михайлович, князь III, 349, 351, 353, 354, 355, 356
Голицин Олексій, воєвода київський II, 335
Голобля Гнат II, 297
Головатий Антон, старшина, суддя, військ. писар I, 6, 146, 178, 213, 310, 312
Головатий Павло, замісник кошового отамана Гр. Федоріва I, 146
Головаченко, полковник II, 267
Головін Борис Васильович, стольник III, 44
Головін Гаврило Іванович, граф, канцлер III, 237, 244, 261, 262, 292, 320, 332, 338, 342, 343
Головін Федір Олексійович, граф, боярин III, 192, 201, 208, 210, 215, 216, 218, 219, 231—234, 298, 334
Головко Василь III, 381
Головко, козак I, 316
Голота Прокіп, запорожець II, 365
Голуб Іван, козак, чернець Самарсько-Миколаївського монастиря I, 214, 215
(Голуб) Оліфер, запорізький отаман II, 141
Голубинченко, колонтаївський козак III, 18
Голубовський П. II, 7
Гомін Павло, кошовий отаман II, 169, 171, 196
Гонорій I, 81
Гонсевський Олександр, польський полководець II, 122
Гончар О. I, 6
Гончарова Ганна Степанівна I, 78
Гончарова О. I, 127
Горайський II, 83

Горб III, 343
Горб Лаврін, козак I, 79, 116
Горб Мартин II, 239
Горб Павло, козак III, 193
Горбань II, 239
Горбатенко Феоктист I, 100
Горбаченко Сидір, козак, батуринський сотник III, 62, 68, 84, 96, 97, 99, 106, 120, 132, 147, 148, 152, 153
Горденко Лаврін, козак III, 192
Гордєєв Данило, дудар III, 67
Гординський *див.* Гордієнко Костянтин Гордійович
Гордієнко Костянтин Гордійович, Головко, Кріт, Гординський, Костка, кошовий отаман, козак I, 15, 83, 84, 85, 86, 87, 94, 96, 104, 105, 106, 139, 200; III, 155, 186, 195, 202, 203, 208, 210, 212, 216, 217, 219—223, 226—228, 230, 231, 234, 235, 237, 238, 240, 243, 247, 249, 253, 254, 257, 259—271, 273—281, 285, 286, 288—291, 293, 298, 300, 312, 315, 320—322, 324, 326—328, 330—333, 352, 355, 356, 372, 381, 382
Гордієнко Савка III, 49
Гордійович Константин *див.* Гордієнко Костянтин
Гордон Патрік, генерал III, 18—21, 23, 173
Горецький Леонард II, 15, 21, 26
Горілий Іван, козак III, 71
Горкуша Степан, козак III, 193
Горленко Лазар, прилуцький полковник I, 94; II, 265; III, 329
Горленко, полтавський полковник I, 19, 96
Горностай, польський посол II, 10, 104
Городецький *див.* Гордієнко Костянтин
Горохов, капітан III, 343
Горський Андрій, польський посол у Туреччині II, 126
Гострий Софрон, козак I, 196
Гострий Тимофій, козак I, 196
Гостра, гадяцька полковниця II, 258
Грабовський А. I, 296
Грабовський Созонт III, 111, 122, 124, 126, 134
Грабянка Г. I, 13, 82, 123, 145, 149, 157, 168, 170, 173, 176, 182, 189, 255, 264; II, 26, 28, 38, 41, 60, 111, 113, 199, 242, 246, 254, 259, 263
Грамотин, думний дяк II 133
Графф, шведський полководець II, 112
Гребінник Семен I, 78
Гредченко Василь, козак III, 192
Грекович Антоній, київський греко-католицький офіціал II, 122
Гречаник Антон, козак III, 208
Гречин Григорій, козак I, 205
Гречка Семен, посол Сірка II, 359
Грибович Павло, генеральний військовий осавул II, 282, 284, 293, 301
Грибовський II, 146
Грибоєдов Федір, думний дяк II, 202
Григораш, полковник III, 272
Горигор'єв, професор I, 59
Григор'єв, донський отаман III, 237
Григор'єв Івашко, московський стрілець III, 49, 60
Григор'єв Ілля, донський наказний отаман III, 241
Григорів Онисим, козак III, 193
Григорій, ієромонах Афонського монастиря I, 196
Григорій, кошовий отаман III, 171
Григорій, просвітник Вірменії I, 60
Григорій XIII, папа римський I, 69; II, 66, 68
Григор'їв Іван, козак III, 235
Григор'їв Павло I, 50
Гризій Василь, козак III, 234, 235
Грицєнко Панько III, 49
Грицько, запорожець II, 382
Грицько, військовий товариш III, 266
Грицько, отаман III, 392
Гришко, писар III, 40
Грищенко Степан, козак III, 193
Грінченко Б. I, 30, 41, 42, 212, 267, 285, 299; III, 113
Губа, козак I, 315
Губа Опанас, посланець II, 380, 383
Губа, курінний отаман III, 72
Гудзан *див.* Павлюк
Гуж Василь, кошовий отаман I, 105
Гук Петро, запорізький писар II, 371; III, 84, 85
Гулак II, 234
Гулевич Василь, володимирський війський II, 63, 64
Гулевич Олександр II, 92
Гуляницький, ніжинський полковник II, 185, 196
Гуляницький Стефан II, 202
Гуляницький II, 218
Гульський Ян, теребовлянський війський II, 63, 64
Гуменницький, міщанин II, 93
Гуня (Томашевич) Дмитро II, 139, 148
Гупель Август Вільгельм I, 122
Гурський II, 104
Гусак Іван Петрович, кошовий отаман I, 106; III, 48, 49, 51, 53, 55, 57, 58, 60, 62, 65, 68—70, 72, 75, 77—81, 83—86, 89, 94—97, 99, 100, 103, 105, 120—125, 141, 144, 147, 148, 152, 155, 179, 352, 354—356, 380
Гусак Яків III, 50, 51
Гусачок II, 381
Густав Адольф, шведський король II, 138; III, 197
Гутник Іван, лебединський міщанин III, 65, 66
Гуцький, самозваний гетьман II, 163
Гюльденштедт Й. А. I, 125

Давид, [Ігоревич], князь I, 96
Давид, цар іудейський I, 310
Давиденко Мартин, козак III, 71

Дамаскин Іоанн, святий I, 212
Даниленко Яків Павлович, козак Платнірівського куреня I, 209
Данило, запорожець III, 125
Данилов Василь, московський полковник III, 235
Данилович II, 104, 113
Даниловичі, княжий рід I, 262
Дацько *див.* Децик
Дашков Олексій, російський резидент у Польщі III, 266
Дашков П. Я. I, 102, 124, 125, 282
Дашкович (Дашкевич) Остафій, черкаський і канівський староста I, 163, 258, 266; II, 9, 11, 16
Дворецький Василь, київський полковник II, 244
де-Боксет Даніель, інженер-майор I, 15, 16, 17, 22, 102, 109, 111, 177, 210, 286
Девлет-ага III, 179
Девлет-Гірей, кримський хан I, 61, 65, 94; II, 17, 18, 37; III, 81, 320, 321, 325, 380
Девлет-дерей *див.* Девлет-Гірей
де-Кастельно, маркіз I, 40, 41
Делі-Гусейн-паша II, 150
Дельбурку I, 157
Делянов, міністр народної освіти I, 8
Демків Іван, козак III, 105
Демура Прокіп I, 78
Дениско, житомирський староста II, 104
Депрерадович Райко I, 22
Деребера Грицько, козак III, 186
Деркач II, 230, 242
Дермонтов, стольник II, 341
Децик Дем'ян, овруцький полковник II, 234, 237, 239
Джанібек-Гірей, хан II, 133,136, 141
Джарли-ага, татарський козак II, 8
Джевага, писар I, 308
Дзеня Іван, стависький протопіп II, 341
Дзєвович I, 75; II, 146
Дзюба Михайло, козак III, 192
Дивниченко Кіндрат III, 393
Димитрій Ростовський, святий I, 217
Дитюк Іван, козак III, 71
Дідушинський, руський священик I, 98, 200, 201, 202, 209
Дітун Гнат, козак III, 186
Длугош III, 7
Дмитрієв Григорій, грецький купець III, 200
Дмитрієв Михайло, воєвода II, 216
Дмитрій I *див.* Лжедмитрій I
Добош III, 350
Добровольський I, 261
Доброскок Омелян III, 79
Довбня Федір (Хведір), полковник III, 238, 239, 243
Довгаль Степан, миргородський полковник II, 192, 194
Довгеля Тихон, коропський сотник III, 106
Довгий Іван, козак III, 186
Довгир, польський посол II, 17
Довгополенко Клим III, 330
Долгорука, княгиня, жінка Брюховецького II, 237
Долгорукий, князь III, 151
Долгорукий Василь Володимирович князь III, 240, 241, 243
Долгорукий В. М., князь I, 317
Долгорукий Григорій Федорович, князь III, 256, 263, 264, 275, 346
Долгорукий Лука Федорович, князь, севський воєвода III, 165, 166
Долгорукий Юрій Володимирович, князь III, 237, 240
Долгорукий Яків Федорович, князь, белгородський воєвода III, 161, 164, 165, 167, 171, 175, 180, 198, 235, 273
Долгоруков, князь, вологодський воєвода II, 123
Долгоруков Гришка II, 193
Долгоруков Юрій, боярин II, 290
Дольська, княгиня III, 249
Домонтович Іван, суддя II, 283
Дондук Омбо III, 367—369
Донець Василь, полковник III, 186, 187
Донець Федір, осавул II, 248, 250—253
Донський Анлурюдушко, козак III, 71
Донський Макар, курінний отаман III, 41,42
Дорофей, чернець I, 205; III, 100
Дорош, військовий осавул, потім — старець I, 193, 201, 216
Дорошенко Андрій, брат гетьмана II, 263, 309
Дорошенко Григорій, брат гетьмана I, 78; II, 261, 262, 268, 278
Дорошенко Михайло, гетьман II, 130, 140, 141
Дорошенко Петро, прилуцький полковник, гетьман I, 82, 314; II, 140, 168, 185, 199, 200, 218, 219, 237, 239, 240, 242—246, 248, 250—256, 258—265, 267—270, 272—274, 276—284, 287, 289, 291, 300, 302, 305—307, 309—312, 315—317, 320, 322, 327, 334—347, 352—354; III, 76, 247, 251
Досифей, настоятель Самарського монастиря I, 227
Драгоманов М. I, 26, 51, 138, 157, 158, 163, 246, 249, 275, 301; II, 26, 29, 114, 129, 388
Драний, отаман Булавіна III, 242, 243
Дрига Іван, козак III, 71
Дринов М. С., професор I, 69; II, 68
Дробиненко Грицько, кошовий товариш II, 318
Дрозд Василь, брацлавський полковник II, 240
Дрозденко, брацлавський сотник II, 259
Дубаненко Іван, козак III, 71

Дублянський, канцелярист III, 166
Дубовий Михайло, дудар III, 67
Дуб'ята, городовий козак II, 305
Дудукало Лукаш, козак III, 193
Дурдуна Карпо, козак Канівського куреня I, 206
Дурицький Дмитро, козак III, 192
Дурний, сотник С. Наливайка II, 94
Дуров Федосій Михайлів, дворянин III, 231, 243
Дядько Опанас II, 192, 194

Евлія-ефенді, турецький мандрівник II, 129, 150, 166
Едиклі-ага III, 356, 382, 386
Ейлер Христофор I, 122
Енгель II, 11
Еол I, 56
Еркет-Атуркай, калмицький мурза II, 225

Євгеній, київський митрополит I, 77, 113, 208, 210, 213, 214
Євлашевський II, 88—91, 96
Єлена, дружина султана Мухаммеда, гречанка II, 138
Єлець Федір, козак III, 60, 61
Єлизавета Петрівна, імператриця I, 19, 22, 25, 230, 282, 293, 31
Єлчанінов Іван, стрілецький полковник I, 73
Ємельянов, посланець Пугачова до К. Тарловського I, 231
Ємщик Тишко, козак III, 186
Єремієв Григорій Іванович, кошовий отаман II, 380, 382; III, 392
Єремієв Петро III, 134
Єрлич Йоахім II, 141, 227
Єрмоленко Данило, полковник II, 231, 239, 240
Єсаулов I, 102
Єськович Михайло, Міська, отаман I, 61; II, 16, 17
Єчемнук Семен Васильович III, 259, 260

Жалський Андрій, королівський стольник II, 274
Ждан Іван, кошовий отаман II, 241, 245, 248—250, 254
Жданов Яків, ніжинський бурмистр II, 269
Жданенко III, 41
Жебровський, комендант II, 244
Жевуський Михайло, польський полковник II, 316
Жердинський Данило Андрійович, жилець III, 188—190, 193
Жеребцов Єлеферій, стольник III, 164
Живий Степан, козак III, 193
Жидченко Василь, козак III, 186
Жижемський Семен, князь I, 61; II, 17
Жила Тимофій III, 354
Житецький Г. П. I, 12
Жмайло, гетьман II, 139, 140
Жолкевський Станіслав, польний, коронний гетьман II, 60—62, 64, 81, 82, 87, 93—107, 110—115, 117, 122 127, 128, 130, 388
Жолтовський П. М. I, 10
Жумашев Маймуйлайк, татарин-полонений III, 50
Жураховський Іродіон, архімандрит Києво-Межигірського монастиря; чернігівський єпископ I, 83, 201; III, 256, 257, 288
Журба *див.* Присліпа Іван
Жученко Федір, полтавський полковник II, 283, 284; III, 68, 76

Забара Карпій I, 112
Забелін І. I, 96
Забіла Михайло III, 130
Забіла Петро, генеральний військовий суддя II, 247, 283, 296
Забіяка, курінний отаман III, 60, 62
Заборовський Рафаїл, київський митрополит I, 201
Заброда Федір Степанович I, 74, 75
Забузький, шляхтич II, 151
Завалій Василь II, 272—274
Завіша Іван, ротмістр II, 274, 275, 314, 319, 320
Загно Гаврило, козак III, 192
Заїка Грицько, козак III, 186
Заїка Іван, козак, курінний отаман III, 71; 189, 237
Заїм-Ахмет-ага III, 386
Заклинський К. II, 85
фон-Зален Вільям, інженер-полковник III, 42, 55
Залізняк Максим I, 227
Замойський Ян, коронний гетьман, канцлер II, 37, 52, 57, 64, 76, 82, 83, 87, 92, 94, 95, 106, 107, 111, 112, 113, 114
Замойські, княжий рід I, 262; II, 50, 52
Замуляний Василь, козак III, 186
Запічний Оврам, чернець I, 229
Заремба III, 392
Зарудний Йона, чернець II, 388
Заславський Владислав Домінік, князь I, 261
Заславський І. Я., підляський воєвода II, 83, 105
Затонський В., нарком освіти I, 9
Затта Антоніо I, 102
Затурський Андрій II, 68
Захажевський Теодор II, 259
Захарко II, 17
Захарко, колишній писар III, 184
Зацний Максим III, 127
Збаразький Ян, брацлавський воєвода II, 31, 33, 34, 67, 71, 83, 117; III, 390
Збаразькі, князі II, 126
Зборовський Криштоф II, 50
Зборовський Самійло, гетьман I, 6; II, 44—53

Зборовський Ян II, 30
Зборовські II, 44, 50
Зверев Василь, полковник молдавського гусарського полку I, 210
Зебжидовський II, 83, 104
Зеделлер I, 123, 163, 166, 267, 269, 273
Зелененський Василь, переволочненський сотник III, 261
Зеленький III, 109
Зелений III, 105, 106
Зелений Василь, товариш Рогівського куреня, колишній писар III, 206, 207, 228
Зеленицький, запорізький писар III, 201
Зиборов Степан, прапорщик II, 220
Зима III, 41
Зима, козак I, 139
Зиморович II, 11
Зінець, запорізький полковник I, 87; II, 280
Зінов'єв Афанасій II, 56
Зіновьєв Петро, московський гонець II, *55*
Златоуст Іоанн, св. проповідник I, 200, 211, 213
Змєєв, московський гонець II, 24
Змеєв, новобогородицький воєвода III, 67
Золотар Артем, запорізький посол II, 356, 357
Золотар Федір, військовий старшина I, 228
Золотаревський Василь, полковник I, 308
Золотаренко Василь, полковник II, 198, 203, 204, 206, 215—217
Зонара, грецький історик II, 27
Зорич, рос. генерал I, 266
Зосимович Артемій, священик Дніпровo-Кам'янки I, 204
Зотов Микита Мойсейович, дяк I, 33, 35, 39; II 358, 371
Зуб II, 295
Зубрицький Д. II, 7
Зуєв Василь I, 60, 158, 182, 184, 186, 282, 287, 288, 289, 315
Зюзін, путивльський воєвода II, 184, 185

Ібрагім-ага, посланець, сілістрійського паші III, 201
Ібрагім-паша *див.* Шакшак Ібрагім-паша
Ібрагім-паша, візир II, 349, 350, 354, 355
Ібрагім-паша, посланець султана II, 320
Іван, козак *див.* Сава
Іван, писар III, 186
Іван Богослов II, 41
Іван Іванович, рос. посланець II, 339
Іван Дмитрович, царевич (самозванець) II, 132
Іван (Іоанн) Олексійович, цар, брат Петра I I, 80, 81; II, 338, 378, 379, 381, 383, 386; III, 12, 15, 25, 38, 213
Іван III Васильович, князь, цар II, 7, 9
Іван Грозний I, 47, 61, 63; II, 7, 16, 17, 20, 21, 24, 44, 48
Іваненко Василь, курінний отаман III, 192, 193
Іваненко Кіндрат, козак III, 186
Іваненко Матвій, козак III, 186
Іваненко Хома, козак III, 71
Іваненко-Величко Іван, кошовий отаман II, 210
Іванець III, 350
Іваник II, 297
Іваника Григорій, кошовий отаман I, 218
Іваника Федір, кошовий отаман II, 386, 387; III, 6, 10, 12, 13, 15, 25, 27, 29
Іванів Єрофій, кобеляцький сотник III, 272
Іванів Степан, посланець II, 40
Іванін М. I, 240, 243, 244
Іванов Алмаз, дяк II, 177, 186
Іванов Олексій, гонець II, 348
Іванов Семен *див.* Симеон Олексійович
Іванович, переволочненський дозорця II, 380
Іванович Григорій, кошовий отаман II, 110, 381
Іванович Єфрем, отаман Канівського куреня I, 206
Іванович (?) Федір, наказний кошовий отаман III, 169
Івахно, житель кодацький I, 208
Івоня, господар Молдавії I, 254; II, 23, 26, 28, 30, 58
Ігнатенко Кіндрат, козак III, 71
Ігнатій, намісник митрополита П. Могили II, 150
Ігнатович Яків (Яким), кошовий отаман I, 112, 226
Ігнатович Гаврило I, 78
Ієронім, святий II, 68
Іессей, настоятель Самарського монастиря I, 228
Ізапович Григорій, гетьман II, 117
Ізмаїл-паша, бендеро-буджацький сераскир I, 95; II, 127
Ізмайлов Артемій, калузький воєвода II, 124; III, 293, 300
Іларіон, архімандрит Межигірського монастиря I, 196
Ілля, пророк III, 206
Ілляш, начальник реєстрових козаків II, 159
Ілляш, отаман Ірклiївського куреня III, 27
Ілляш, отаман Титарівського куреня III, 29
Ілляшенки, нащадки О. Ф. Ковпака I, 233
Ілляшенко Федір, козак III, 71
Іловайський Д. II, 119, 122
Ільченко О. I, 6

Інехов Афанасій, піддячий III, 158, 178, 225
Інфлянт, російський генерал III, 244, 245
Іоанникій, ієромонах, настоятель Трахтемирівського монастиря I, 201
Іоанникій, настоятель Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря I, 226
Іраклій, настоятель Самарського монастиря I, 227
Ірина, цариця, дружина Федора Івановича II, 119
Ірклієвський Лук'ян III, 211
Ірклієвський Матвій III, 27
Іродіон, чернець, ієромонах I, 220
Ісаєнко Степан, козак III, 71
Ісайя I, 48
Ісакій, гоголівський священик II, 292, 335, 339
Ісаков, «управитель» Новоросії I, 314
Ісаков Петро, дяк III, 235
Іскра, козак II, 191; III, 83
Іскра Іван, полковий осавул, полтавський полковник III, 70, 174—176, 198, 225
Іслам-Гірей, кримський хан I, 75, 163; II, 53, 54, 156, 163
Іслантьєв III, 227
Ісленьєв Іван I, 23
Іуда III, 94, 251

Йоаким, московський патріарх I, 220
Йосипів (Йосипович) Василь, кошовий отаман III, 333, 334, 336
Йосиф, архімандрит Азовсько-Предтечинського монастиря I, 226

Кабелана Євстафій, осавул I, 233
Кази-Гірей, Казі-Гірей, кримський хан II, 53, 54, 56, 87
Кази-Гірей, син хана III, 155, 179
Казимир IV, король II, 8
Кайдаш Іван, чернець I, 206
Калачов Н. I, 25, 39, 120, 124, 240, 247, 249, 285, 293, 301, 302, 303, 307, 309
Калват-Улан, візир хана III, 260
Калина Пронка II, 256, 257
Калиненко Яцько, козак III, 71
Калиневський, пан II, 81, 84
Калиновський Мартин, польний гетьман II, 158, 161
Калиновські, рід коронний I, 258, 262
Калис Стецько, козак III, 335
Калнишевський Петро Іванович, кошовий отаман I, 79, 104, 121, 139, 143, 179, 193, 195, 206, 207, 208, 211, 214, 218, 229, 284, 312
Калугін Іван, рейтар II, 225
Кальниболотський Максим I, 78
Кальнофойський Афанасій, києво-печерський чернець I, 194; II, 145
Кампель, російський полковник (бригадир) III, 264, 267, 278
Кандиба Федір, конотопський сотник, ніжинський обозний III, 70, 170, 172, 201
Канівець Гиря, отаман II, 143; III, 390
Канклик, кабардинський мурза II, 18
Кантемир, мурза II, 136
Кантемир, султан III, 31
Капис Іван I, 112
Каплан-Гірей, кримський хан I, 107; III, 338, 343, 344, 356, 357, 363, 373, 378, 386
Каплан-мурза I, 246
Каплан-паша, турецький воєначальник II, 365
Каплинець Іван, козак III, 58, 59, 62, 63, 65, 67
Капніст I, 17
Караїмович Ілляш, гетьман II, 147
Кара-Мустафа, турецький візир II, 358, 365
Кара-Мухамед, турецький паша II, 366
Карандєєв Олександр, стольник II, 345, 352, 353
Карач-бей, перекопський хан II, 193, 203, 218, 225
Карелін Іоанн I, 75, 78
Карл IX, шведський король II, 112
Карл XI, шведський король III, 197
Карл XII, шведський король I, 15, 79, 83, 84, 85, 89, 94, 200; II, 169; III, 198, 204, 244, 247, 249, 253, 254, 265—271, 274, 277—282, 293—300, 310, 311, 319, 323, 328—330, 332, 344—347
Карлсон, син Карла IX II, 112
Кармазин Федір, кодацький полковник III, 161, 164
Карнаух, козак III, 214
Карнович II, 8, 368
Карпека Семен II, 149
Карпо, козацький ватажок II, 23
Карпович Григорій, київський полковник III, 61
Картавцов Михайло II, 194
Карташов, дяк II, 123
Катерина, польська королева II, 16
Катерина II, імператриця I, 67, 91, 97, 102, 114, 124, 149, 151, 169, 170, 172, 187, 194, 204, 228, 230, 233, 265, 280, 294, 296, 309, 316
Катерина I III, 348
Кафізма Михаїл, дячок Святопокровської церкви м. Переяслава I, 312
Кахеновський (Кохановський) Федір III, 138
Качановський Самійло, козацький посол II, 174
Квасневський III, 364
Кваша Семен I, 91
Кваша Ярема, запорожець II, 305, 306
Квітка Матвій, козак III, 192
Квітковський, слуга II, 342, 343
Кгалаган *див.* Галаган

Кеенан-паша, Кеенан-мурза, кизикерменський бей II, 141; III, 87, 91
Кейт III, 365
Келембет, мурза Велихих ногаїв II, 166
Келлін Іван Степанович, полковник, полтавський комендант III, 293
Кернозицький, запорізький полковник II, 118, 121, 122
Кессарій, керівник Самарського монастиря I, 226
Кикін Василь, стольник II, 195, 248, 250, 253
Кириленко Йосип, кошовий отаман III, 293, 314
Киріяш Василь I, 100
Кисіль Адам I, 197
Кислинський (Кисленський) Гавриїл, стольник I, 83
Кислиця Клим, отаман Незамаївського куреня II, 374
Китович Христофор I, 174, 295
Китченко I, 296
Кичигін Григорій, рейтар III, 15
Кікоть II, 252
Кіндрат, посланець до Карла XII III, 310
Кіндратів Андрій III, 134
Кіскас II, вірменський князь I, 37
Кішка Самійло, Кушка, отаман II, 23, 26, 110—114, 332
Климент VIII, папа I, 256; II, 88
Клишенко Яків II, 172
Ключевський В. I, 8
Кміта Павло II, 92
Кміта Филон, оршанський староста I, 157; II, 34
Книш Роман II, 220
Книш Яким, сотник II, 212, 228; III, 87, 115, 123, 124, 126, 127, 129, 130, 180, 218, 228
Книшенко, значний козак III, 59
Коба Павло, запорожець II, 289
Кобзар *див.* Шевченко
Кобяков Ширяй I, 63; II, 18
Ковалевський Христофор II, 278, 284, 292
Коваленко, посланець II, 358
Коваленко Яків I, 116
Ковалик Гарасим, козак III, 192
Коваль Грицько, ватаг III, 334
Коваль Іван, курінний отаман I, 91; III, 65
Коваль Семен, козак I, 91, 193
Ковачевський II, 104
Ковбаса, полковник III, 312
Ковпак Ілля, син О. Ф. Ковпака I, 233
Ковпак Надія, дочка О. Ф. Ковпака I, 233
Ковпак Онисія, дочка О. Ф. Ковпака I, 233
Ковпак Опанас Федорович, полковник Полтавського пікінерного полку, отаман Шкуринського куреня I, 159, 161, 193, 211, 217, 218, 229, 232, 233, 284
Ковтуненко Федір III, 358
Кожушко Демко, козак III, 193
Козаковський, ватажок козаків, литовців і поляків під Устюжною II, 121
Козаревський Стефан III, 350, 356
Козелецький Павло Іванович, кошовий отаман I, 79, 139, 307
Кодацький Кирило II, 241
Козловський, сотник II, 101
Козловський Григорій, князь, воєвода київський II, 267, 268
Козюра Трохим, козак III, 193
Коленко, запорізький полковник I, 79
Кологривов Мирон, глухівський воєвода II, 256
Коломийченко Харко, козак III, 185
Колом'яченко Панас, козак III, 71
Колосовський III, 364
Колотнеча Федір, козак I, 214
Колудзький, ксьондз III, 391
Колушкевич, козак II, 130
Коляда III, 343
Кольцо-Мосальський Іван Михайлович, князь III, 194, 209, 210, 212, 236
Комалдут Гнат, козак III, 18
Комиш Андрій, осавул С. Кішки II, 112
Комишан Григорій, козак I, 112
Комлик Грицько, козак III, 193
Комлик Максим, козак Канівського куреня I, 208
Комлик Самійло, козак Пластунівського куреня I, 208
Комстадіус Микола Миколайович, власник с. Фаліївка I, 12, 37, 128, 316
Комулео Александро, папський посол I, 69, 70; II, 66, 68, 79, 80
Конашевич-Сагайдачний Петро *див.* Сагайдачний
Кондак Данило III, 331
Кондирєв, московський посол II, 135
Кондратов Василь, драгун I, 166
Конеловський Данило, козак I, 91
Конеловський Кирик, наказний кошовий отаман III, 284
Конецпольський Станіслав, коронний гетьман II, 83, 138—140, 142, 144, 149—151, 154
Конецпольські, пани коронні I, 258, 262
Конiський Георгій II, 65
Кононенко III, 41
Кононович Сава, гетьман II, 146
Конопля Іван, козак III, 193
Константей, знатний товариш III, 237
Константієвич, писар I, 218
Константин Багрянородний I, 60
Константинов I, 102
Константинович Павло, козак Корсунського куреня I, 205
Константій, полковник II, 252, 253
Констянтин, імператор Візантії I, 81

Копицький Станіслав II, 30, 33
Корецький Яків, рос. воєначальник II, 366
Корж Леонтій, значний запорожець II, 349
Корж Микита Леонтійович I, 9, 44, 59, 110, 111, 116, 117, 120, 124, 127, 147, 148, 152, 153, 155, 157, 158, 165, 168, 174, 176, 182, 184, 185, 187, 189, 193, 194, 221, 222, 235, 236, 285, 287, 289, 309
Корнієнко Іван, козак III, 71
Коробейщенко Василь, запорожець II, 289
Коробка Юхим, козацький посол II, 172, 174
Коробов, російський посол у Азові II, 7
Коровка Григорій Карпович III, 224
Корсун, отаман III, 215
Корсунський Григорій, полковник I, 308
Корш Ф. Є. I, 8
Косагов Григорій Іванович, воєвода I, 82; II, 204, 205, 213, 214, 218—221, 224—232, 236, 237, 239—243, 250, 294; III, 6, 10, 12—18, 21—23, 36, 40, 42, 43, 45—48, 52
Косий Іван II, 115
Косинський Кшиштоф II, 59—65, 66, 81, 82, 83, 88, 108
Косолап Максим, військовий старшина I, 228
Косолап Микола, представник Війська Запорізького в Москві I, 227
Коссаковський II, 139
Костенко Михайло, таванський полковник III, 184, 185
Костенко Яків, козак III, 42
Костомаров Микола Іванович I, 9, 72, 76, 78, 85, 86, 88, 90, 255, 256, 258, 259, 260, 261; II, 57, 61, 81, 91, 109, 117, 127—130, 133, 136—138, 140—142, 144—147, 309, 332, 388, 389; III, 43, 55, 75, 164, 246, 264, 274, 280, 282, 298, 313, 325, 330, 381
Костя, запорізький посланець III, 34
Костянтин, архімандрит грецької обителі I, 169
Костянтин III, 109
Костянтинів Пилип, ніжинський писар II, 269
Констянтинів Яків, суддя II, 368
Кость II, 251
Косяк Євдоким I, 43
Котляренко Іван, козак III, 186
Коховський В. П., генерал-лейтенант I, 116, 133, 150, 162, 166, 168, 239, 240, 264, 265, 266, 269, 272, 277
Коциря Олексій, самарський полковник I, 222
Коцюбинський М. I, 6
Коч Мегмет Ефенді, турецький паша I, 15; III, 229, 230
Кочубей Василь Леонтійович, генеральний писар III, 76, 86, 89, 93, 244
Кочубей Павло, генеральний підкоморій, бунчуковий товариш I, 122, 314
Кочубей, князь I, 45
Кошелєв, переволочненський комендант, бригадир I, 307, 308
Коширський Григорій, князь I, 253, 260; II, 10
Кошман, ієромонах Межигірського монастиря I, 218
Кравець, ватаг III, 169, 172
Кравчина Іван, козак I, 208
Краснокутський III, 122
Красноперченко Іван, козак Полтавського полку II, 360, 361
Краснянський Іван, козак III, 186
Красовський Кирило, самарський полковник I, 227
Крашенко Семен, посланець III, 40
Кребс В. I, 115, 296
Крева Михайло, військовий товариш II, 306
Крейц, шведський генерал III, 280, 296
Кремлянський (Крем'янський) Григорій I, 102, 124
Кремпський, полковник II, 100, 105—107, 110
Кречкевич Іван, військовий писар II, 64
Кривий, козак I, 315
Кривий Влас Іванович, козак I, 206
Кривий Іван, козак Титарівського куреня I, 217
Кривий Олекса, козак I, 316
Кривий Харко, полковник II, 239
Криворученко III, 348
Кривошия Тиміш, козак III, 193
Крижанич Юрій I, 249
Крижановський, поручник II, 260
Крилов Петро, прикажчик I, 300
Крилівський Василь, наказний кошовий отаман II, 346
Крим-Гірей, хан I, 293
Криса Гарасим, козак, полковник, кошовий отаман III, 71, 158, 193, 198, 202, 211, 216—219
Кріт *див.* Гордієнко Костянтин Гордійович
Кровчиня Степан, козак III, 193
Кроковський Йоасаф, київський митрополит III, 288
Кропотов, російський полковник III, 242
Кругликов, стольник III, 198
Крузе, шведський генерал III, 274, 278, 279
Крупа, пінський міщанин II, 92
Крутневич Гаврило II, 110, 114
Крюйс Корнелій, віце-адмірал I, 142, 150, 164, 166, 167, 173, 174, 264, 273, 275, 279, 281, 283
Кудлай, суддя II, 356
Кудлай Григорій, військовий писар II, 214
Кузьма, козак II, 367

Кузьменко Василь, кошовий III, 105, 106, 107, 115, 118, 120
Кузьменко Лук'ян, козак III, 186
Кузьмин Василь, курінний отаман II, 386
Кулага, отаман II, 55, 56
Куленко, запорожець III, 83
Кулиновський, полковник I, 308
Куличок II, 381
Куліш Григорій III, 354
Куліш П. О. I, 9, 47, 56, 70, 118, 151, 162, 174, 176, 191, 197, 254, 255, 259, 262, 271, 272, 298; II, 27, 34—36, 38, 52, 54, 57, 60, 68, 81, 83, 85—91, 94, 99, 111, 113, 116, 117, 119, 125—129, 137, 332
Култиша-мурза, ханський гінець II, 384
Кульбака Роман, козак III, 186
Кулько Степан, козак III, 41
Куницький, правобережний гетьман III, 31
Кирило (Курилов) Іван, кошовий отаман II, 235, 269
Курбатов, гонець III, 195, 210
Курилин Іоанн, священик с. Вище Тарасівки I, 232
Курцевич-Булига, князь, білоцерківський підстароста II, 60, 61
Кухарський Іван, осавул I, 308
Куценко Іван, запорожець III, 329
Куцкович Іван, Куцка, запорізький старший II, 110, 114, 115

Лабенський Григорій, священик I, 210
Лабуровський Григорій Якимович, суддя I, 208
Лавріненко Грицько, козак III, 71
Ладижинський, російський посол III, 252
Лазаревський О. I, 89; III, 282
Лазука Прокіп (Процик), курінний отаман III, 58, 60—62
Лазука Самійло, козак III, 186
Лакуста Петро, претендент на молдавський престол II, 35, 38
Ламсдорф, начальник німецьких найманців II, 118, 120
Лантух Федір I, 196
Лантух Григорій Федорович, кошовий отаман I, 186, 226
Ласота Е. *див.* Лясота Е.
Ластовицький Федір, священик I, 214
Ласький Альбрехт, польський магнат II, 20, 21
Латиш Семен, козак Кальниболотського куреня I, 205
Латока Кирик III, 322
Лащ Самійло, стражник коронний II, 142
Лащенко, київський сотник II, 232
Лебедин, розбійник III, 237
Левенгаупт, шведський генерал III, 245
Левенець Іван, полтавський полковник III, 237, 239
Левко, товариш Пластунівського куреня III, 161, 184
Левченко Харко, козак III, 71
Левшин II, 6
Левшин Яків II, 194
Легкий Яків, ктитор I, 212
Лелека, запорожець I, 209
Ленда Лесько, курінний отаман III, 160
Ленін В. І. I, 7
Леонід Сухурський Лаврентій I, 205
Леонід I, 50
Леонтіїв Федір III, 343
Леонтович Ієремія Васильович, козак Канівського куреня, потім священик I, 206
Леонтьєв, генерал-лейтенант I, 226
Леонтьєв, севський воєвода III, 73, 74
Леонтьєв Іван, стольник II, 314, 321
Леонтьєв Іона II, 245, 246
Леонтьєв М. І., київський губернатор I, 292, 306, 307
Леонтьєв Семен, геодезист I, 22
Лепета Яків, козак Канівського куреня I, 208
Лепшень, керівник угорських найманців К. Ружинського II, 98, 104
Лесун, козацький ватажок II, 23
Лесько, козак III, 67
Лефсин Леонтій, козак I, 208
Лещинський Станіслав, польський король III, 204, 266, 285, 289, 290, 323, 361, 364—366, 371, 373, 380
Лжедмитрій I, Дмитрій, Самозванець II, 118, 119, 132
Лжедмитрій II II, 118, 120
Лжепетро (Ілейка), самозванець II, 118, 119, 120
Лизлов Андрій Іванович, стольник III, 28, 36
Лизогуб Юхим, генеральний хорунжий III, 156, 170, 172
Лизогуб Яків, наказний гетьман III, 155, 157, 166
Линчай Федір, отаман I, 73, 75; II, 146, 153
Липський II, 83
Лисий Степан, козак III, 193
Лисий Трохим III, 394
Лисий Федір, курінний отаман III, 176
Лисиця Іван, гетьманський посланець III, 8, 10, 13, 14, 16
Литвин Михалон, литовський письменник I, 240, 247, 249; II, 7
Литвин, козак I, 315
Лихарєв, московський голова II, 54
Лихонін Денис, товмач III, 50, 73
Лихопій Филон, кошовий отаман III, 6, 18, 23, 27—29, 37, 40, 42, 45, 49, 53, 62, 65, 133
Лідійський Йосиф, святий I, 212
Лісницький Григорій, миргородський полковник II, 173, 177—179, 181, 182, 185, 187

Лобода Григорій, гетьман II, 72, 80, 81, 83—88, 92, 93, 95—97, 99—101, 104, 105, 108, 110
Логовик Василь I, 50
Лодиженський Юхим, стольник II, 237, 272, 308
Лось Мокій, онук запорожця I, 160
Лотва Іван, курінний отаман III, 41, 42, 47, 87
Лотвицький Лук'ян, курінний отаман III, 184
Лохвицький, запорожець II, 315
Лошаков, капітан III, 235
Луазелер I, 250
Лугівський, полковник III, 53
Лукаш *див.* Андріїв Лук'ян
Лукаш II, 194
Лукашин Іван, стрілецький голова II, 311, 314
Лукомський С. I, 283, 303; II, 10, 24, 38, 39, 41
Лук'ян, козак III, 234, 310
Лук'яненко III, 41
Лук'янів Гарасим, кобеляцький козак III, 272
Лук'янів Грицько, осавул III, 192
Лук'янів Мойсей III, 49
Лук'янов Іван, розкольницький піп I, 157
Лупий Павло, козак III, 193
Лутай, кошовий отаман I, 80; II, 285
Луцевін, майор III, 73
Луцик, кошовий отаман II, 321
Луць, козак III, 193
Лучка, челядник II, 296, 302
Любекер, шведський генерал III, 245
Любич, кишенський отаман II, 182
Любовников Семен III, 25
Любомирський Станіслав, воєвода II, 151
Любомирські, княжий рід I, 262
Людовік XV III, 373
Людовік XIV III, 246
Лягуша Дем'ян, козак Величківського куреня, отаман куреня I, 229
Ляпунов Лев II, 172
Ляпунов Лука, воєвода II, 229
Лянцкоронський Предслав, гетьман козацький, хмільницький і кам'янецький староста, перший козацький ватажок I, 14, 139; II, 8, 9, 11, 40, 41
Ляпунов Прокопій II, 122
Лясота Еріх, Ласота, посол германського імператора до козаків I, 10, 44, 47, 60, 61, 63, 65—72, 75, 123, 137, 142, 158, 163, 197; II, 41, 66, 68, 77, 78, 79, 82, 83
Лях Андрій, козацький отаман II, 23, 24
Лях Іван I, 116
Лях Федір, запорожець III, 82
Ляшенко Степан III, 179
Лященко Іван II, 239
Львов Петро Лукич, князь III, 129, 130
Маберек-Гірей, брат хана III, 88
Маврокордат, драгоман Порти II, 348
Магденки, нащадки О. Ф. Ковпака I, 233
Магденко Григорій III, 337
Магмет, кизикерменський бей III, 120
Магмет, яничанин III, 190
Магомет, міський воєвода III, 54
Магомет, пророк I, 251; II, 21; III, 174
Магомет, султан III, 10, 18, 33
Магомет IV, турецький султан I, 14; II, 284
Магомет-ага II, 247, 248, 252
Макуха, запорізький полковник II, 291
Малек-Ахмет-паша II, 166
Магомет-ага II, 247, 248, 252
Мазай Микола Олексійович, селянин I, 91; II, 370
Мазан, калмицький (киргизький) мурза II, 314
Мазепа Іван Степанович, гетьман I, 73, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 90, 94. 200, 220, 226, 283, 304, 314; II, 168, 305, 309—312, 334, 370; III, 5, 24—27, 29—33, 36, 37, 39—49, 51, 53, 55,58—62, 64—70, 72, 73, 75—78, 80—87, 89, 93, 95, 96, 99, 100, 103, 105—123, 125—127, 129, 130, 132—138, 140, 141, 143—148, 151—168, 170, 174—180, 182, 183, 185—195, 198—202, 204—211, 214, 216—228, 230—234, 237, 243—249, 251—260, 262—266, 268—278, 280, 282, 285—291, 293, 295—301, 310, 315—318, 322, 329, 330, 332, 343, 344, 374, 380—382
Мазин Василь III, 27
Майдель, барон III, 222
Майло Тиміш, козак III, 186
Макаренко Юхим, козак II, 186
Макарів Яків, козак III, 105
Макаров Іван I, 117
Макарович Іван, посол С. Кішки II, 112
Македонський Кирило, товмач III, 201
Макіавеллі III, 244
Макляк Федір III, 155
Максим, товариш Левушківського куреня III, 220
Максим, козак Сергіївського куреня III, 58, 59, 62, 67, 74, 107, 127, 134, 135, 182
Максименко Лесько III, 136
Максимів Прокіп, полковник I, 308
Максиміліан, германський ерцгерцог II, 88, 95, 106
Максиміліан II, германський імператор I, 69; II, 7, 30, 66
Максиміліан, вюртемберзький принц III, 294
Максимов Лук'ян, донський отаман III, 237, 240
Максимович Дмитро, російський комісар III, 222, 224, 230

Максимович М. О. I, 9, 100, 111, 126, 127, 137, 193, 194, 196, 218, 220, 223, 256, 258, 262; II, 8, 13, 129, 132, 388, 389; III, 334, 361
Малашевич (Милашевич) Іван Олексійович, кошовий отаман I, 110, 139, 193, 226; III, 300, 334, 335, 338—343, 346, 352, 354, 358, 362—364, 367, 373, 379—383, 386, 388, 389
Малий Данило, козак III, 192
Малий Іван, козак III, 71
Малий Ярема Максимович, військовий старшина I, 228, 229
Малишко Максим, осавул III, 143
Маліев Костянтин, новобогородицький воєвода III, 43
Малюк Роман, козак II, 275, 357
Малютенко Іван, полковник II, 267
Мамай, хан II, 325, 371
Мамут-султан III, 10
Манчур Іван, козак III, 193
Мандро Андрійко, козак III, 192
Манжос, полковник II, 267, 268
Манштейн Христофор I, 39, 47, 49, 64, 123, 137, 139, 151, 152, 181, 234, 236, 240, 243; III, 296
Марія, мати божа I, 248; III, 23, 180
Марія, дочка С. Лещинського III, 373
Марія Іллівна, цариця II, 300
Маркевич М. I, 7, 9, 15, 59, 70, 76, 83, 84, 86, 87, 94, 98, 193, 243, 256, 263, 267, 303; II, 143, 352; III, 22, 237, 240, 257, 265, 269, 280, 292, 310, 327, 345, 346
Маркевич Павло, ієромонах Межигірського монастиря, начальник запорізьких церков I, 202, 208, 226
Марков Ярема II, 184
Марковін I, 102
Мартин II, 234
Мартиненко III, 41
Мартинко, полковник С. Наливайка II, 89
Мартинов Захарій, товариш Донського куреня I, 229
Мартинович укащ, кошовий запорізький II, 269, 276
Мартишевський, ватаг III, 94
Мартишевський Іван, полковник III, 186, 187
Мартос О. К. II, 228
Мартюк, козак-запорожець I, 205
Марченко Опанас III, 27, 29
Матвєєв Артемон Сергійович, московський боярин II, 171, 270, 272, 274, 285, 290, 291, 336
Матвієнко Іван III, 49
Матвіївець, козак III, 75, 78—80
Матвій, запорізький отаман II, 56
Матюшка II, 301
Махиновський Данило, козак Донського куреня I, 212
Махмет II, 225
Махмет, білгородський мурза II, 359
Маховський (Маковський), польський полковник II, 227, 230, 231, 254
Мацак Василь, козак III, 193
Маценко Іван, прилуцький полковник II, 265
Мацеєвич I, 232
Маціевський I, 126; II, 26
Медведовський Лук'ян, козак I, 91
Медвєдєв I, 303
Мелес Анатолій, мілетський єпископ I, 218, 223
Мелецький, полковник II, 83, 147, 148
Мельник К II, 7, 21, 28, 79
Менглі-Гірей, кримський хан I, 100, 239; II, 7; III, 360, 379, 380
Меншиков Олександр Данилович, князь I, 84, 85, 87, 88, 90; III, 225, 244—246, 254, 262—264, 268, 272, 273, 275, 276, 280—282, 284—286, 290, 293—296
Менько Кирик, козак I, 88; III, 281
Мережка II, 296
Мефодій, єпископ мстиславський і оршанський II, 205, 206, 210, 212, 215, 216, 240, 243, 246, 247, 256
Мехмет-Гірей, кримський хан II, 37, 38
Меченко, військовий суддя I, 218
Микита I, 75
Микита, ватажок козаків під Полоцьком II, 37
Микита, посланець І. Скоропадського III, 314
Микитин III, 41
Миклашевська М. М., поміщиця III, 19, 238
Миклашевський Михайло, стародубський полковник III, 204
Микола, настоятель Самарського монастиря I, 227
Микола I, імператор I, 172
Миколай, св. чудотворець I, 50, 79, 196, 198, 204, 205, 208, 209, 213, 216, 223, 225, 227, 228; II, 131; III, 164, 258
Миколай Тимофійович, військовий суддя I, 143
Миколай, чернець Самарського монастиря, турок I, 228
Милашевич Іван *див.* Малашевич
Миликія, росіянка, дружина Османа II I, 248
Милковський, пан II, 104
Милославський Ілля Данилович II, 296
Милостивий, полковник II, 130
Минаєв Фрол, донський станичний отаман II, 314, 335, 337, 384
Миневський Юрій, козацький посол II, 172, 174
Миницький Іван, поляк-самозванець, I, 202
Минченко Грицько, полковник II, 317, 318
Минятій Ілля, єпископ I, 212
Мировицький, староста II, 8
Мирович Федір I, 84; III, 298, 330, 344—346

Миронів Іван, козак III, 193, 364, 366
Мисько, полковник II, 317
Мисько, козак II, 354
Мисько, козак III, 186
Михайлів, священик I, 214
Михайлів, гадяцький полковник II, 335
Михайлів Кіндрат, запорожець, полковник III, 75, 94, 103, 105
Михайлів Юсько, курінний III, 25
Михайло архангел, архістратиг I, 79, 170, 172, 196, 199, 208, 216, 223; II, 131
Михайло, волоський господар II, 85
Михайло, козак III, 97, 164, 165
Михайло, білоцерківський полковник III, 314
Михайло III, польський король II, 275
Михайло Миколайович, великий князь I, 92, 114
Михайло Федорович Романов, цар II, 118, 124, 149
Михайлов, московський піддячий II, 315
Михайлов Борис, дяк III, 199
Мицик Ю. I, 9
Мишастий Влас, козак III, 71
Мишецький С. I, 16, 23, 32, 33, 34, 35, 45, 46, 59, 60, 63, 65, 72, 75, 76, 78, 80, 83, 91, 93, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 109, 111, 117, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 137, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 146, 150, 151, 152, 163, 169, 181, 182, 184, 185, 186, 189, 191, 199, 221, 238, 239, 266, 270, 271, 275, 277, 282, 284, 289, 290, 299, 300, 302, 303, 305, 311, 312; II, 369; III, 202, 361, 381, 389
Мікошинський (Микошинський) Богдан, кошовий I, 67, 69; II, 60, 67, 68, 70, 73, 78
Міллер Г. О., академік I, 9, 13, 14, 19, 22, 23, 80, 149, 198, 224, 293, 304, 306, 307; II, 9, 14, 41, 316
Мілюков П. III, 7
Мімай-ага, турецький будівничий II, 365
Мінін-Сухоруков, командир москов. ополчення II, 123, 124
Мініх, граф I, 16, 17, 39, 64, 107, 108, 238; III, 359, 362, 363
Мітла, ватажок запорожців II, 111
Міуський Іван (Міюска), донський козак II, 294, 295, 297, 307
Міщенко Семен, козак III, 71
Младський Бирута (Бируля), козацький ватажок II, 23, 24
Млинський, отаман I, 61; II, 16
Мнішек II, 83
Многогрішний Василь II, 270, 282, 302
Многогрішний Дем'ян, полковник чернігівський, гетьман Лівобережної України II, 259, 260, 264, 265, 267—270, 272—274, 276, 277, 281—284, 296; III, 90
Мовчан, осавул I, 308
Мовчан Іван, Мовчан Оврам, брати, козаки Кисляківського куреня I, 212
Мовчаненко Яцько, невільник III, 41, 42
Могила (Мигула) Андрій, правобережний гетьман III, 31—33, 41
Могила Єремія, молдавський господар II, 94
Могила Петро, київський митрополит I, 197; II, 150
Могилянський Арсеній, київський митрополит I, 196, 219
Мойсей, запорізький посланець III, 34
Мокієвич, посланець Мазепи III, 265
Мокієвський Антонін, отець III, 206, 207
Мокієвський Костянтин, київський полковник I, 84, 154—156; III, 198
Мокроновський I, 116
Монджеєвський Анджей, коронний регіментар II, 314, 319
Монджеховський, польський комісар II, 382
Мордовцев Д. Л. II, 388
Мордусенко Трохим III, 325
Морісон, франц. полковник II, 145
Мороз Яків, кошовий отаман III, 151, 155—158, 160, 163, 169, 172
Мороз, ватаг Канівського куреня III, 169, 172
Морозов Борис Іванович, рос. боярин II, 172
Моршевський Борис, посланець II, 344
Москаленко Андрій, козак III, 186
Москалець, курінний отаман III, 79
Москаль, отаман III, 215, 217
Москаль Семен Григорович, дворянин III, 36, 37
Моторний Гаврило, козак I, 214
Мстиславський Федір, князь II, 119
Мужака Левко III, 186
Муравський Михайло II, 371
Мурад IV, турецький султан II, 150
Мурат-Гірей, кримський царевич, хан II, 54; III, 8, 13
Мурашко, полковник II, 363
Мурзенко Петро II, 384
Мурка II, 149
Муромцев М. В. I, 114
Муртаза-ага II, 151
Мустафа, прикажчик III, 54
Мустафа, султан II, 135
Мустафа-ага, знатний татарин II, 365
Мустафа-Баша, татарський вісник I, 299
Мустафа Бей Селіхтар Кятіби, турецький паша I, 16
Мухаммед, султан II, 138
Мухаммед IV, турецький султан II, 323, 333, 372
Мухаммед-Гірей, кримський хан II, 7, 45, 48, 136, 141

Муцалович Каспулат, черкеський князь II, 314, 319, 321
Мушкетик Ю. I, 6
М'який Яким, козак I, 206

Надтока Кирик, курінний отаман III, 192, 193
Надточій Карпо, посланець II, 339, 340
Надхін Г. I, 50, 128, 213, 224, 228, 267, 284, 313
Назарович Онуфрій, курінний отаман I, 78
Назір-паша, великий візир II, 129
Наїма, тур. історіограф I, 163
Наковальнин III, 368, 371, 383
Наливайко, пан II, 118, 121
Наливайко, батько II, 81
Наливайко Даміан (Дем'ян), священик К. Острозького II, 81, 91, 92, 109
Наливайко Северин II, 80—108, 110
Наливкін II, 6, 21
Наречений Федько, козак III, 186
Насаф-паша, візир II, 120
Наталія Кирилівна, цариця II, 338; III, 105
Науменко II, 113
Наумов Федір I, 104, 105; III, 350, 351
Нахимовський Федір III, 330, 344—346, 364
Нащинський III, 343
Нащокін II, 124
Невінчаний Василь, чигирський сотник I, 84; III, 264, 312, 317, 318
Неживий Павло, козак, потім священик I, 211
Незамай Дацько, козак III, 186
Неклеса Іван, козак I, 214
Некрасов, рейтар II, 248
Некрасов, отаман III, 260
Неліпа Зиновія Іванівна III, 395
Немирич Юрій, шведський посол, потім соратник Виговського II, 171, 197
Немирович Андрій, київський воєвода I, 259; II, 9
Непейцин, майор II, 216
Неплюєв Іван Іванович, таємний радник I, 16, 105; III, 354, 359, 367—372, 384
Неплюєв Іван Юрійович, севський воєвода III, 67
Неплюєв Леонтій Романович, севський воєвода, окольничий III, 14, 15, 22, 23, 25, 37, 39—45, 47
Неплюєв Семен, воєвода III, 118, 166, 217
Неплюй Андрій, козак I, 209
Несецький К. II, 11, 15, 21, 28, 45, 52
Нестеренко Дмитро, батуринський сотник II, 384; III, 44, 46, 154, 212
Нестор-літописець I, 5
Нестулій Федір, переволочненський полковник I, 84, 85; III, 247, 265, 266, 321, 325, 329
Нетяженко Мартин III, 49
Нечитайло Михайло, козак III, 186
Нечковський Христофор, козацький старший II, 107, 110; III, 391
Нечоса Грицько *див.* Потьомкін Григорій
Нємцевич II, 388
Никифор і Тимофій, священики новокодацької церкви св. Миколая I, 206
Никифорів Василь, запорожець III, 264
Никифоров В., священик II, 140
Никифоров Ілля III, 219
Никифоров, прем'єр-майор I, 157, 293, 294
Никифоров Фома, дудар III, 67
Никольський I, 37
Никон, патріарх II, 246
Никон, бугогардівський ієромонах I, 210
Ничипір, курінний отаман III, 85
Ничипір, посол I, 70; II, 76, 77, 78
Ніколайчик Ф. II, 60—62, 99, 106, 107
Ніс Іван, полковник, курінний отаман II, 264, 265, 310, 312; III, 189
Ніс Павло, козак Нижньостебліївського куреня I, 205
Ніяз-Мухаммад, кокандський оповідач II, 6
Новицький Ілля, полковник III, 127, 128, 166
Новицький П. II, 28
Новосильцев, стольник III, 120
Ногай-хан, засновник Ногайської орди I, 237
Ногай Макар, військовий старшина I, 206
Номан-паша II, 356
Нордберг Й. III, 256, 258, 264, 266—271, 278—281
Носач Андрій Артемович, колишній військовий суддя I, 142
Носевський Єфрем, козак I, 91
Нужний Лук'ян, військовий товариш II, 306
Нуман, бендерський паша III, 382, 385

Обида Степан, полковник II, 271, 272
Обидовський, ніжинський полковник III, 198
Оборські, шляхетська родина II, 87, 96
Образцов Іван, стряпчий II, 239
Овдій, товариш Шкуринського куреня III, 163
Огарьов, поручник II, 242
Огарков Михайло Федорович I, 102, 103; III, 381
Огінський, князь III, 199
Огінський Богдан, князь II, 102, 104
Оглобля Грицько, запорожець II, 305, 306
Одинець Петро, запорізький отаман II, 133

Одинцевич Андрій, князь II, 16
Одрживольський, пан II, 139
Ожельський, польський літописець I, 254; II, 29
Окатий, козак I, 317
Окольський Симон, польський історик I, 174, 267, 269; II, 149
Олеарій Адам I, 207
Олевченко, ватажок запорожців під Смоленськом II, 118, 122
Олександр, брат І. Підкови II, 23, 34, 35
Олександр, великий князь литовський II, 8
Олексієнко, курінний отаман I, 218
Олексієнко Василь, козак I, 205
Олексієнко (Олексенко) Василь, кошовий отаман II, 219, 274, 275, 379
Олексієнко Ілько, козак III, 71
Олексіїв Михайло I, 50
Олексій Михайлович, цар I, 80, 224, 265, 304; II, 166, 170, 194, 196, 208, 210, 213, 215, 220, 224—226, 233, 253, 255, 268, 269, 284, 290—295, 306, 312, 318, 336—338, 343, 351, 357, 370, 379, 383; III, 34, 71, 138, 287, 300
Олизаровський, посланець К. Терлецького II, 92
Олистратенко (Єлистратенко, Олистрат), кошовий отаман III, 321, 325, 328, 329, 340
Олійник Б. I, 5
Олійниченко III, 120
Олтва Іван, козак III, 192
Ольбрахт Ян, польський король I, 36
Омельченко Іван, козак III, 186
Омелянов Никифор, козацький посол II, 182
Опанасенко Влас, суддя III, 163
Опара Степан, полковник II, 236, 237, 240
Опухтін Іван Оверкович, таванський воєвода III, 183—185, 187, 190, 191
Орам-Тимур, кримський хан I, 237
Ор-бей III, 357, 365
Оргієнко Іван, козак III, 186
Орендаренко Тиміш, гетьман II, 142
Оришовський Ян, гетьман II, 27, 37, 38, 53, 54, 111, 112
Орлик Пилип, гетьман I, 94, 96, 107, 108, 193; III, 293, 300, 310, 312, 320—322, 324—328, 330, 332, 333, 336, 344—347, 357, 362, 367, 368, 373, 375, 378, 379, 384, 386—389
Орновський Бората II, 259
Орт-Бей I, 107
Осман II (Гордий), султан I, 248; II, 113, 133, 135
Осман III I, 248
Остапець, знатний товариш III, 79
Остапів Семен, козак III, 193
Остаф'єв Михайло III, 220
Остаф'єв Семен II, 175, 177, 179
Остаф'єв Яків, посланець II, 179
Осташко II, 256
Остерман Андрій, генерал-поручик, граф I, 122
Острозький Костянтин Іванович, князь, брацлавський і віленський староста, великий литовський гетьман I, 261, 262; II, 8, 9
Острозький Костянтин Костянтинович, князь, київ. воєвода II, 19, 30, 34, 35, 37, 54, 59, 61, 62, 63, 64, 81—83, 85—88, 91, 92, 94, 95
Острозький Януш, князь I, 261; II, 61, 62, 63, 64, 81
Острозькі, князі II, 59, 61, 63, 117
Остролуцький Кирило, священик I, 217
Осторог II, 83
Остряниця (Острянин), козацький ватажок I, 256; II, 148, 149
Остряниця Іван III, 186
Остряниця Федір, козак III, 186
Осцик II, 69

Павлів, полковник I, 308
Павло, гречин II, 356
Павло, ієромонах I, 209
Павло, отаман I, 218
Павло, отаман Ірклиївського куреня III, 235
Павло, переволочненський піп II, 219
Павло Петрович, цар I, 284
Павлов Андрій, піддячий III, 195, 205, 211, 212, 214
Павловський III, 294
Павлюк (Павлюга) Карпо, Гудзан, Полурус козак, кошовий отаман I, 316; II, 40, 139, 145—148
Павляк II, 235
Паїсій, ієромонах, настоятель Самарського монастиря I, 49, 193, 225, 227
Паїсій, патріарх александрійський II, 295
Палій (Гурко) Семен, фастівський полковник I, 157; III, 70, 81, 115, 120, 127, 128, 139, 140, 214
Панін Петро, генерал-аншеф, граф I, 122, 234, 317
Панченко Панас, козак III, 71
Панченкова Ксенія I, 78
Панчоха Семен, військовий старшина I, 209
Папроцький Бартош I, 46; II, 28, 45, 52
Папунко Василь, козак III, 71
Парафацький Михайло I, 50
Парфеній, патріарх константинопольський II, 348
Парфентьєв Боніфатій, піддячий III, 78
Паско III, 334, 340
Паткуль Йоган Райнгольд, ліфляндський шляхтич III, 198
Пац Казимир, гетьман литовський II, 282, 362
Пашко, отаман II, 186
Пащенко Яків, козак III, 179, 186

Пелех Григорій, кошовий отаман II, 274, 292, 295, 296, 305
Пенько Ян, староста черкаський і канівський I, 258, 259; II, 9
Пеньовський II, 104
Переверзєв, прапорщик II, 249
Перепелиця, писар II, 302
Пересунько Сидір I, 116
Перехрест Петро II, 297
Перехрист Василій I, 116
Перхуров Василь, московський посланець, стольник II, 314, 319—321, 342, 343, 345, 352, 361, 362, 365
Пест Остафій, козак Тимошівського куреня I, 206
Петрижицкий-Кулага Іван, гетьман II, 142
Петрик (Іваненко, Петричевський) Петро Іванович, старший канцелярист, гетьман I, 200; III, 75—78, 81—84, 86—90, 93—97, 99—108, 110—112, 114—117, 120, 123, 134, 135, 139, 141, 144, 150, 188, 201, 206, 225, 251, 287, 312
Петрів III, 41
Петрів Іван III, 351—353
Петрів Мирон, козак Полтавського полку III, 260, 262
Петро (Петрило), брат волоського господаря господар Волощини (Молдавії) II, 26, 30—34
Петро, запорізький писар II, 349
Петро, козак Менського куреня III, 184
Петро I Олексійович, цар I, 15, 16, 73, 80—85, 87, 89, 90, 96, 97, 102, 104, 170, 200, 310; II, 338, 358, 370, 378, 379, 381, 383, 386; III, 5, 12, 15, 25, 38, 57, 116, 135, 141, 151, 154, 155, 157, 159, 160, 175—178, 182, 183, 186, 189, 191, 192, 195—199, 202, 204, 205, 210, 213, 216, 217, 220—223, 225, 226, 231, 234, 237, 241—247, 249, 251, 254, 256, 257, 260—264, 272—274, 280, 282, 284, 286, 287, 292, 294—297, 299, 312, 319—321, 326, 333, 334, 342, 346—348, 361, 377, 380
Петро II, імператор I, 105, 106; III, 350, 352
Петро III Федорович, цар I, 230, 231
Петро з Лівен II, 55
Петров Іван, піддячий III, 176
Петров П. III, 198, 320
Петрович Сила, полковник II, 236
Пиво, польський полковник II, 286, 292
Пиківець (Пиковець) Тиміш, козак, арматний осавул II, 356; III, 30, 70
Пилип, козак III, 65
Пилипів Іван III, 346
Пилипчата, наказний кошовий отаман II, 225—227
Пилкін, прапорщик II, 249
Пимлин Василь, осавул I, 308
Пипін О. М. I, 6, 12
Пироговський Клим I, 112
Писаревський, священик I, 2 5
Питирим, патріарх II, 290
Пишмич Василь Андрійович, військовий осавул I, 143
Піале-ага II, 150
Підвалинський Микита, ієромонах III, 187
Підвисоцький Каспар, отаман II, 60, 81, 100, 106, 107, 110
Підгорецький Л. I, 10
Підкова Іван I, 64; II, 23, 30—34; III, 390
Підлісний Тишко, гадяцький сотник III, 62, 63
Пінчук, запорожець II, 293
Піпер, граф III, 294
Плаханенко Семен, козак III, 71
Плесневський II, 104
Пліха Лаврентій, козак I, 214
Плоскій, пан I, 94
Плохий Афанасій I, 100
Пляка, польовий отаман III, 173
Плясун Петро, козак Канівського куреня I, 208
Пляцький (Пляцка, Плячник) Микита, полтавський осавул III, 143
Погребняк Яким (Яків), майстер I, 213, 214
Погрібняченки Дмитро й Павло, козаки III, 193
Подерна Остафій, коломацький сотник III, 395
Подщипаєв Хома II, 120
Пожарський Дмитрій Михайлович, князь II, 123, 124, 132, 197
Покотило Хома (Фока), отаман II, 23, 26
Покотило Яків, сердюцький полковник III, 175, 183—185, 187
Покутило Іван, I, 139
Полікарп, чернець I, 183
Полоз Гордій, козак I, 209
Полонський Іван, козак I, 317
Полоус, старший (отаман) козаків II, 110, 111
Полт Юрій II, 194
Полуботок Леонтій, посланець II, 340
Полуботок Павло, наказний гетьман I, 31, 98; III, 97, 348
Полурус *див.* Павлюк Карпо
Полуян, сотник III, 72
Полюс, русак, козацький ватажок II, 8
Полянський Макар, дяк II, 47, 55
Поль О. М. I, 6, 31, 160, 168, 172
Попельницький Василь, священик I, 205
Поплонський, невільник III, 83
Попов А. I, 166; II, 348, 353
Попов Федір, купець I, 300
Попович Олексій I, 76, 196
Попович Яцько III, 314, 328
Порадовський, польський комісар II, 382
Порембський, шляхтич II, 107
Поривай Кузьма, курінний отаман III, 40—42

Порицький, князь II, 104
Порошенко Павло, козак, потім диякон I, 108
Порохня Андрій, полковник Кальміуської паланки I, 217
Порохня Григорій Іванович, перший і головний священик старокодацького духовного намісництва I, 143, 204, 206, 211, 213
Порпура Ігнат, посланець II, 373
Портнянський Іван, козак III, 186, 336
Поскочин Лев Миронов, стольник II, 387
Постарому Грицько, козак III, 193
Потапенко писар I, 308
Потебня О. О. I, 8
Потій, вітебський воєвода III, 199
Потій Іпатій, володимир-волинський єпископ, греко-католицький митрополит II, 38, 91
Потоцький Йосип, київський воєвода III, 323—325, 328
Потоцький Микола, генерал-лейтенант, коронний гетьман, королівський каштелян I, 55, 72, 78; II, 146, 149, 153, 154, 158, 159, 161
Потоцький [Станіслав], кам'янецький підкоморій II, 139
Потоцький Стефан, ніжинський староста II, 158—160
Потоцький Франц, граф I, 295
Потоцький Якуб, кам'янецький староста, керівник польського ополчення 1595 р. II, 87, 98, 100, 101, 111
Потоцькі, князі I, 258, 262; II, 104
Потребацький, запорізький отаман II, 55
Потьомкін-Таврійський Григорій, князь I, 61, 77, 122, 146, 228, 312; II, 41; III, 300, 380, 394
Потьомкін Петро Іванович, новобогородицький воєвода III, 187
Предтеча Іоанн, святий I, 211
Претвич Бернат, барський староста II, 10
Претвич Якуб, з Гаврон, галицький і кам'янецький каштелян II, 63, 64, 102, 103, 107, 110
Прилука Стефан, козак I, 214
Прим (Примас) Петро, кошовий отаман III, 138, 139, 141, 145, 183—185, 189
Присліпа Іван, козак I, 116
Прозоровський Олександр, генерал-майор, князь I, 122; III, 391
Прокл I, 49
Пронський, князь I, 260; II, 10
Прокопенко Кирик, козак III, 186
Прокофієв Пилип III, 364
Протасьєв Іван, стряпчий II, 341, 342
Протасьєв Олександр, стольник II, 378
Протасьєв Федір, стольник, московський воєвода II, 230, 232, 236, 246, 253; III, 195, 231, 328
Протопопов Тимофій, піддячий II, 377; III, 138
Прудкий Іван, козак I, 214
Пугачов Омелян I, 231
Пузиревський О. III, 246, 293
Пуленко Гаврило III, 100
Путивлець козак II, 132, 149
Путятин Никифор, дворянин III, 59
Пушкар Андрій, син полковника II, 186
Пушкар Мартин, полтавський полковник I, 82; II, 167, 172, 173, 182—186, 190—194, 196, 197
Пушкін Наум II, 143; III, 390
Пущин, адмірал I, 60, 65, 66
Пшеничний Гнат, самарський полковник I, 214
Пшеничний Іван Миколайович I, 74
Пшерембські II, 104
Пясецький П., польський хроніст II, 41
Пясецький, соратник Д. Вишневецького II, 21
Пясочинський Лаврін, польський посол II, 115, 116

Раабія Адуйе I, 248
Рагозін Дмитрій, стряпчий II, 172, 180, 181
Радзивіл Криштоф, князь, литовський гетьман II, 85, 87—91, 94
Радзивіл Михайло, князь, литовський гетьман II, 316
Радзивіл Чорний II, 16
Радич Пантелеймон, посланець І. Мазепи III, 78, 82, 83
Радич Тимофій, військовий товариш III, 205
Радкевич Іван, посол С. Кішки II, 112
Разін Степан I, 166; II, 272, 274, 295, 298, 301, 315
Райча Дмитро (Дмитрашко), переяславський полковник II, 245, 265, 293, 310
Ракоці Юрій, семигородський князь II, 176
Рамазанів Ахмет, турчин III, 40, 41
Рассевський Петро I, 77
Ревенко Семен, китайгородський сотник III, 68
Реджаб, капудан-паша II, 150
Реджеб-паша II, 135
Редшід-паша, турецький адмірал II, 136
Рембовський III, 391
Ренне, російський генерал III, 246, 278, 279, 325
Реншільд, шведський фельдмаршал III, 266
Репін І. Ю. I, 6, 12, 129
Репнін, князь III, 199
Репнін Василь Оникійович, князь I, 17
Репнін-Оболенський Борис Олександрович, князь II, 232—236
Решетило Степан III, 336, 382

Решетняк Михайло I, 79
Ржевський Іван, ніжинський воєвода II, 267
Ржевський Іван Іванович, дяк I, 61, 63; II, 16, 18; III, 43
Ржевський Олексій Іванович, новобогородицький воєвода III, 67
Рибаков Федір I, 78
Рибалка Федір III, 330
Рильський Максим I, 5
Рисаєв Урас, кримський татарин II, 182
Ришка Тимко, козак III, 71
Рібас, адмірал I, 65
Ріг *див.* Ждан II, 241, 245, 247
Рігельман О. I, 9, 10, 59, 60, 76, 89, 97, 101, 102, 127, 153, 165, 166, 169, 267, 302; II, 24, 38, 41, 107, 111, 134, 143, 196, 215, 228, 231, 239, 253, 256, 273, 287, 310, 322, 365, 366; III, 12, 36, 282, 295, 296, 299, 324, 325, 340
Різниченко Іван, новокодацький мешканець I, 206
Ріпка II, 149
Ріпка Федір, харківський полковник II, 259
Рогов Федот, піддячий II, 386
Рогоза Михайло, греко-католицький митрополит II, 88
Рогуля Григорій, запорізький писар III, 257, 332, 336
Родуст Роман, наказний сотник III, 272
Розанов Гавриїл, київський митрополит I, 213
Розван, молдавський господар II, 94
Роздора Пилип I, 193
Розколупа, козак I, 316
Розорович I, 102
Розсолода Іван Гнатович, запорожець I, 41, 160, 161
Розумовський Кирило Григорович, гетьман, граф I, 19, 22, 121, 194, 295, 296, 306, 307
Розумовський О. Г., граф, чоловік Єлизавети Петрівни I, 230
Роксолана (Росса), Хуррем, українка, дружина Сулеймана I I, 248
Романів Лук'ян III, 235
Романо Джорджіо, кардинал I, 69; II, 68
Романович Мартин III, 163
Романовський, російський полковник III, 236
Романовський Василь, військовий канцелярист II, 342, 343
Романовський Дмитро, військовий писар I, 227
Ромашка II, 234
Ромодановський Андрій, син Григорія II, 344, 365
Ромодановський Григорій Григорович, князь, бєлгородський воєвода I, 33; II, 172, 176, 192, 194, 196, 197, 202, 205—207, 210, 215, 218, 220, 221, 224—226, 228, 258—260, 262, 270, 274, 281, 284, 286, 287, 289, 293, 300, 302, 303, 305—307, 309—311, 316, 319, 320, 336, 337, 339, 341, 344—346, 353, 362, 364; III, 217
Рондо Клавдіус I, 110, 115, 117, 127, 139, 152, 174, 221, 284
Ропуха, отаман III, 215, 217
Ростківський III, 137
Ртищев Андрій Петрович, воєвода II, 120, 121
Ртищев Нечай I, 61; II, 17
Рубан, козак III, 190
Рубан Іван, курінний отаман III, 70—74
Рубан Іван, полковий осавул III, 67, 70
Рубан Михайло III, 354
Рубан Осип, осавул I, 308
Рубан Прокіп, харківський сотник III, 325
Рубан Семен, кошовий, козак III, 49, 115, 122—125, 129, 132, 133, 134, 185
Рубан Степан III, 27, 100
Руденко III, 41
Рудий Василь, козак III, 192
Рудий Матвій, козак III, 186
Рудий Степан, осавул III, 67
Рудий Яцько, козак Менського куреня III, 184
Рудик Михайло, осавул I, 308
Рудольф II, германський імператор I, 61, 63, 69, 70, 197; II, 66, 67, 70, 81, 82, 83, 84, 85, 106
Рудченко І. I, 297—299
Рудь Микола Олексійович, племінник М. П. Рудя I, 216
Рудь Микола Петрович I, 193, 216
Рудь Онисько, козак III, 193
Ружинський Богдан Михайлович, Богданко, князь, гетьман II, 23, 28, 29, 51
Ружинський Кирик Остапович, князь II, 53, 54, 96—98, 102, 104, 111
Ружинський Михайло Остапович, князь, гетьман II, 53, 54, 96
Ружинський Остафій, князь гетьман, I, 126; II, 8
Ружинський Роман, князь II, 120
Ружинські, князі I, 262; II, 28, 53, 54
Румянцев П. О., президент Малоросійської колегії, граф I, 179, 211, 218, 316
Русинов, піддячий III, 105
Русов А. I, 47, 239
Рутковський Іван, переволочненський доозорця III, 65, 68, 72, 82, 84, 86, 87, 95, 107, 108, 118, 120, 125, 132, 221
Рутський, уніатський митрополит I, 197
Рябий Петро, козак I, 315, 316
Рябошапка Никифор, козак Поповичівського куреня I, 229
Рябуха Павло II, 235

Саадат-Гірей, кримський хан II, 9; III, 106, 343
Сава, Іван, Антон, брати, козаки Брюховецького куреня I, 206
Савелєв (Зять) Григорій, донський козак II, 182
Савин, піддячий III, 59
Савин Михайло II, 272
Савин Пашко, військовий суддя II, 180
Савич Василь, лубенський сотник I, 83; III, 256, 288
Савич Григорій III, 259, 260
Савостьянов Михайло, стряпчий II, 300, 302, 303
Савочка II, 265
Савущенко Іван, козак III, 71
Сагайдачний Григорій, кошовий отаман, полковник II, 385; III, 24, 25, 27, 29—31, 35, 37—41, 100, 157
Сагайдачний-Конашевич Петро, гетьман I, 6, 63, 64, 65, 167, 256, 258; II, 118, 124, 129—135, 147, 332, 388
Сагун Федір, охтирський полковник II, 366
Сажко Михайло, запорізький писар III, 59, 62, 220
Саїп-Гірей, кримський хан II, 9
Саїп-Касим, ага III, 48
Сакович Касіян II, 388
Салей Баракгар III, 386, 387
Самаринов, донський станичний отаман II, 181
Самійленко Максим, отаман III, 141, 147
Самійло, настоятель Самарського монастиря I, 227
Самовидець I, 16, 48, 49, 72, 75, 152, 163, 200, 260, 269, 272, 273, 277, 290, 303; II, 9, 10, 24, 30, 36, 38, 39, 41, 107, 111, 113, 199, 201, 202, 215, 216, 217, 219, 230, 231, 236, 238, 253, 254, 256, 258 259, 263, 273, 278, 343, 388; III, 12, 19, 20, 23, 34, 199, 264
Самойлович Григорій, син гетьмана I, 73; III, 22, 23
Самойлович Іван, Попович, гетьман I, 33, 47, 73, 82, 304; II, 168, 199, 283—286, 289—297, 301—303, 306, 309, 310, 312, 314, 315, 316, 318, 319, 321, 329, 334—350, 352—355, 357—364, 366, 368, 370, 371—380, 382, 383, 385; III, 6, 11, 12, 14, 15, 18—20, 22—25, 53, 90, 124, 140, 247, 248, 252, 273
Самойлович Семен, син гетьмана II, 361
Самойлович Тимофій, священик, брат гетьмана II, 305, 306
Самсіка Стефан I, 206
Самуїл, ієромонах Самарського монастиря I, 216
Самусь II, 168
Санжаревський Федір III, 325
Сапіга II, 160; III, 350
Сапіга Казимир, великий литовський гетьман III, 61, 199
Сапіга Лев, литовський канцлер II, 114, 121, 122
Сапіги, знатні пани III, 204
Сапієнція Отавіо, письменник II, 129
Сарницький, польський письменник II, 98
Сасько, див Федорович Сашко
Саула (Шаула) Матвій, гетьман II, 81, 93, 96—99, 105, 106, 108
Сафат-Гірей II, 149
Сафонов Петро, воєвода II, 244, 245
Сахаров І. I, 166
Сахненко Андрій II, 287
Сахненко Григорій, миргородський полковник II, 176, 177
Сахненко Мартин III, 186
Сацький *див.* Туровець Сашко
Саченки II, 130
Сверчовський (Свирговський) Іван, козацький гетьман I, 254; II, 23, 26, 28
Свинцов Іван Прокопович, стряпчий III, 25
Свиньїн Михайло, майор II, 229, 232, 236
Свирговський *див.* Сверчковський
Свідзинський (Свидинський) III, 362, 363, 364, 365
Свічка Леонтій, лубенський полковник, наказний гетьман I, 73; III, 147, 167, 168, 172
Святайло, піп III, 343
Святополк Ізяславич, великий князь I, 60
Селезнев (Селезневич) Роман, дозорця III, 123, 221, 228
Селецький Олександр II, 247
Селечихей Оникій, чернігівський полковник II, 185
Селеш Мубарекша, мурза, гонець хана III, 8, 13, 16, 17, 18
Селім-Гірей, хан I, 293; II, 284, 354; III, 8, 13, 17, 106, 109, 193, 357
Селім II, султан II, 21, 26
Семашко Олександр, луцький староста II, 92, 93
Семашко, луцький поборця II, 89
Семен, ватаг III, 136
Семенів Павло, полтавський полковник II, 380
Семенів Прокіп, знатний запорожець II, 306
Семенов, китайгородський сотник I, 18
Семенов I, 64
Семенов Андрій, писар I, 308
Семенюков Опанас Омелянович I, 212
Сенкевич Іван, посланець II, 336, 337
Сенча, миргородський писар II, 190
Сенченко Федір, козак III, 192
Сенявський Микола, коронний гетьман II, 315; III, 266, 338
Сербин Войца, переяславський полковник II, 335, 341

Сербин Іван, зять Івана Сірка II, 185, 198, 284
Сербин Остап, писар III, 192
Сергіївський (Самійленко) Максим, кошовий отаман III, 144, 145
Сергій, отаман Іркліївського куреня II, 374
Сердюк Матвій, козак III, 193
Серебреник Іван Андрійович I, 214
Серебренников Федір, курінний отаман II, 298
Северський Кіндрат I, 143
Сигізмунд I Старий, король польський, великий князь Литовський I, 13, 168, 262, 265, 276; II, 7, 9
Сигізмунд II Август, польс. король I, 164, 252, 253, 254, 263, 299; II, 7, 10, 14, 16, 17, 19, 20, 24
Сигізмунд III Ваза, Жигмонт, польский король I, 255, 256, 257, 258, 259; II, 41, 53, 57, 59, 61, 84, 86—89, 91, 93, 122, 125, 127, 133, 142
Сидоренко Карпо I, 106; III, 351, 355
Сидоренко Павло (Пасько) I, 78; III, 350, 351
Сидорець III, 108
Сила Лесько, осавул III, 72
Силка, полковник II, 197
Сильвестр, архієпископ Вологди II, 124
Симеон (Адамович), ніжинський протопіп II, 256, 291
Симеон Олексійович (Лжесимеон), самозваний царевич II, 294, 295, 307, 309
Симон, козак I, 211
Симоновський П. I, 264
Симонченко Яків (Михайло), наказний кошовий отаман I, 84, 87; III, 265, 274
Синельников І. М. I, 114
Синельников О. М. I, 77, 114
Синицький Павло, козак III, 186
Синявський Антон, козак I, 204
Сироватко Степан, козак III, 186
Сирота Василь, козак III, 186
Сиса Лесько, переяславський полковник, курінний отаман III, 91, 99, 101—103
Сиса Семен III, 342
Ситін Лев, харківський воєвода II, 259
Сич Василь Григорович, кошовий отаман I, 112, 121, 292
Сідловський Яків, отаман (кошовий?) I, 231
Сілтман, історик III, 296
Сірко Іван Дмитрович, кошовий отаман, полковник I, 6, 8, 32, 79, 82, 91, 105, 123, 139, 218, 290, 314; II, 143, 166, 196—205, 218—235, 239, 240, 242, 254, 255, 259, 260, 262—268, 270, 271, 273, 277—280, 282—286, 290—323, 325—329, 333—363, 365—371; III, 60, 103, 124, 139, 170, 203, 249, 251, 392—395
Сірченко Петро, син Івана Сірка II, 199
Сірченко Роман, син Івана Сірка II, 199
Сірчиха Софія, дружина Івана Сірка II, 198
Січена Щока Дмитро II, 172
Скакун Савка, козак III, 186
Скалозуб Семен, осавул Байбузи, козацький старший II, 110, 111, 114
Скальковський А. О. I, 7, 9, 10, 98, 102, 104, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 124, 125, 128, 130, 138, 139, 140, 142, 145, 146, 149, 150, 151, 157, 158, 159, 180, 181, 187, 193, 196, 203, 204, 209, 210, 217, 218, 220, 221, 223, 234, 239, 265, 266, 270, 282, 284, 285, 287, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 311, 314, 315, 316; III, 358
Скарга Петро, єзуїт I, 256, 258, 260
Скворцов Сидір, піддячий II, 247, 249
Скиба Михайло, запорізький отаман II, 132
Скибін Федір, син Михайла Скиби II; 132
Скидан Карпо II, 147, 148
Скіндер-паша, турецький воєначальник II, 129, 130
Скопін-Шуйський Михайло, князь II, 121, 122
Скорняков-Писарєв I, 97; III, 346
Скоробагатько, чигиринський полковник II, 197
Скоропадський Іван Ілліч, стародубський полковник, гетьман, I, 83, 84, 96, 97; II, 211—213, 247, 259—264, 266, 271, 273, 280, 285, 287—289, 291—293, 299, 312, 314, 319—322, 325—330, 332—334, 336—343, 347, 381
Скуратов Олександр, син окольничого II, 344
Скуратов Петро, окольничий II, 344
Скуратов Петро, стольник II, 191
Скрипка Іван, козак III, 193
Сладковський II, 104
Сліпий Семен, козак III, 193
Слуцький, пан II, 93
Сметана, козак I, 88; III, 281
Смецький, новосіченський обер-провіантмейстер I, 307
Смирнов В. I, 275; II, 136
Смола Іван, військовий пушкар I, 205
Снетін, перекладач II, 249
Собеський II, 104
Собеський, коронний хорунжий II, 230
Собеський Яків, батько Яна III I, 115, 117, 139, 140, 141, 142, 150, 163, 170, 174; II, 134
Собеський Ян *див.* Ян III Собеський
Собеський Ян, польний гетьман II, 254; III, 392

Собченко Григорій, козак Сумського полку III, 15
Сова Гарасим, козак I, 317
Сова Іван, козак III, 186
Созонт, керівник Самарського монастиря I, 226
Сокальський Володимир, архімандрит I, 143, 194
Соколовський, королівський посол II, 338
Солдан, шведський комісар III, 270
Соловей, козак III, 225
Соловйов С. I, 9, 14, 15, 83, 84, 85, 90, 97, 105, 106, 107, 123, 290, 293; II, 7, 9, 24, 28, 38, 53, 54, 55—57, 67, 114, 115, 118—120, 122, 124, 132, 133, 135, 138, 140—144, 146, 151, 196, 219, 225, 242, 289, 309, 334, 355, 368, 372; III, 86, 103, 120, 133, 140, 141, 191, 200, 205, 221, 243, 257, 264, 273, 276, 300, 313, 330, 344, 346, 353, 355, 356, 361, 362, 382
Сологуб I, 116
Соломаха, посланець II, 371
Соломерецький, князь II, 90
Солонина Сергій, хорунжий, полковник III, 156
Солонко Омелян, козак III, 192
Солтович Стрет, польск. дворянин I, 253; II, 10
Сомківна Ганна II, 201
Сомко Яким, лівобережний гетьман I, 82; II, 168, 198, 201, 203—212; III, 251
Сорочинський Петро, кошовий отаман, полковник I, 87, 88, 89; III, 157, 201, 202, 214, 231, 237, 238, 274—276, 280, 281, 283
Софія, царівна II, 180, 378
Софія Олексіївна, царівна III, 12, 15, 23, 25, 37, 38
Соха Іван, отаман II, 248, 255, 256
Спешнєв Федір, стрілецький полковник III, 59, 281
Срединський I, 35
Срезневський І. I, 110; II, 146
Станіславський, пан I, 98
Станцель, белгородський полковник III, 164
Старий Василь, козак III, 186
Старий Гаврило III, 334
Старий Савка, козак III, 184
Старковський III, 294
Старовольський I, 259, 261; II, 11
Старий, сотник II, 260
Стародуб Андрій III, 142
Стахурський II, 319
Стахурський Ян, комендант II, 244
Старосільський Григорій, посланець І. Мазепи III, 48
Степан, ватаг III, 95
Степаненко Ілляш, козак III, 71
Степанов Федір III, 130
Степанович Іван, козацький посол II, 175, 177
Стеткевич, пан III, 199
Стефаненко, козак I, 89
Стефаненко Лаврентій III, 319
Стецько III, 334, 340
Стилевич Зигура, грек, гетьманський посланець III, 214
Стінка Данило, козак III, 192
Стовба Федір, військовий старшина I, 228
Стодола, посланець Пугалова до К. Тарловського I, 231
Стриєвський Костянтин, наказний гетьман II, 269
Стринджа Михайло Іванович, козацький посол II, 175, 177, 179, 182—186, 190—192
Стріля, полковник II, 230
Стрільниченко Григорій, лубенський хорунжий III, 189
Строцинський Роман, козак Канівського куреня I, 206
Струсь Олександр, брацлавський староста II, 95
Струсь Юрій, брацлав, староста II, 84, 101—104
Струсь Якуб II, 33
Стряпчепко Єсько, невільник III, 41
Стукало (Стук) Мартин, кошовий отаман III, 182
Стшемеський II, 319
Стягайло Іван, кошовий отаман, курінний I, 91, 218; II, 367, 370—373, 376, 377, 382; III, 394, 395
Суворов III, 294
Суворов Гавриїл, стольник II, 379
Судієнко М. III, 256, 260, 262, 263, 265—268, 270, 272, 273, 275, 276, 278—280, 299, 313, 320—323, 325, 327, 329, 330, 333, 334, 337, 339, 342, 343
Сукачов Онуфрій, рейтар II, 219, 232
Сулима, гетьман II, 139, 143, 145
Сулимка (Сулима) Степан, торговицький полковник II, 226, 227; III, 103
Сук Франциск, керівник козаків під Полоцьком II, 37
Сулейман I, султан I, 248
Сумбулов Ісак, воєвода II, 122
Сумцов М. I, 6, 8
Супа Антон, козак I, 79
Супрун, козак Стебліївського куреня III, 206
Сустав Фесько, козак III, 186
Сухий Грицько, козак III, 186
Сухий Іван, полковник III, 158
Сухий Мойсей, військовий суддя I, 227
Сухина, бугогардівський полковник I, 210
Сухина Василь, запорізький козак I, 214
Сухина Іван, козак III, 164
Суховій Петро (Суховієнко, Ашпат-мурза, Шамай), запорізький гетьман II, 200, 203, 255, 261—270, 272, 273, 291, 301, 302, 373; III, 103, 206
Сухово-Кобилин, калузький воєвода III, 73, 74
Суховольський, капітан III, 208
Сухорукий Василь, поручник II, 254

Сучкаренко Василь, переяславськ ий полковник II, 253
Сушкова Марія Олександрівна, вдова поручика, власниця с. Бузівка I, 231
Сушковський II, 234

Тамарський Василь III, 348
Тамерлан II, 199
Танєєв Олександр, стрілецький старшина II, 282
Тараканов, генерал-майор I, 108; III, 388
Таран Грицько (Слабий) III, 393
Таран Максим, козак III, 186
Таран Марко, козак III, 192
Таран Семен, козак I, 91
Терен Федір, полковник Самарської паланки I, 313
Тарасенко Андрій, писар I, 142
Тарасенко Андрій, військовий писар II, 275
Тарасій, чернець I, 220
Тарло Ян, королівський комісар II, 34
Тарах-Тарловський, предок К. М. Тарловського I, 229
Тарловська Ганна, мати К. Тарловського I, 229
Тарловський Василь Іванович, прапорщик, власник с. Воскресенівка I, 231, 232
Тарловський Кирило Миколаєвич, священик, «дикий піп» I, 215, 216, 228, 229, 230, 231, 232
Тарловський Микола, протоієрей, батько К. Тарловського I, 229
Тарнавський II, 104
Тарновський В. В., збирач козацьких старожитностей з Одеси I, 172
Татаринець, сотник С. Наливайка II, 94
Татаринов Михайло II, 145
Татарчук Данило III, 156
Татицький, пан II, 104
Тетеря Павло, правобережний гетьман I, 82; II, 168, 198, 209, 210, 211, 213, 214, 217—224, 226—232, 239, 242
Татищев Михайло, окольничий II, 122
Тахтаул Влас III, 334
Тегай (Тягія), ханський осавул II, 356, 357
Текелди, татарин III, 187, 192
Текелі Петро Аврамович, генерал, що зруйнував Січ за наказом Катерини II I, 124, 125, 187, 210
Текутьєв Михайло Васильович, стряпчий III, 176, 178, 182, 183
Телепнєв Іван, стольник II, 247
Темник Матвій, запорізький полковник III, 218
Темниченко Яків, козак II, 309
Тенмамбет, ногайський мурза II, 277, 280—282, 284
Тенчинський Ян II, 44
Теплинський (Теплицький) Григорій, стольник I, 83; III, 256, 262, 288
Теплов Григорій, президент Академії наук I, 293
Терентій, настоятель Самарського монастиря I, 227
Терещенко Іван, козак Батуринського куреня I, 214
Терлецький Кирило, луцький єпископ II, 88, 91, 92, 109
Терлецький Ярош, брат К. Терлецького II, 92
Терпигорєв, стрілецький сотник II, 309
Тиміш, козак Брюховецького куреня III, 208
Тиміш, гадяцький намісник II, 179
Тиміш, полковник II, 196, 201
Тимофіїв, Тимофієнко Лук'ян, полковник III, 175, 232, 234
Тимченко Василь, козак II, 309
Тиведий Іван, козак III, 71
Тимофіїв Микола, військовий суддя I, 208
Тимофій, *див.* Никифор
Тимофійович Василь, військовий суддя I, 196
Тискиневич Григорій, гетьман II, 122
Титаровський III, 348
Титлевський I, 267
Тишкевич Василь, староста черкаський і канівський I, 258
Тімур-шах-мурза, кизикерменський бей III, 51
Тіссен I, 78
Товмач Андрій III, 125, 130
Товстоног Федір, отаман Щербинівського куреня I, 91
Тойчасенко Кирило, козак II, 286
Толстой Л. I, 6
Толстой Петро, резидент у Стамбулі III, 210, 276, 328, 330
Томара Степан, переяславський полковий осавул III, 184
Томашевич — Гуня Дмитро, гетьман II, 148, 149
Томиленко Василь, гетьман II, 145
Томша (Стефан IX), претендент на молдавський престол, господар II, 21, 129
Тонконог, осавул III, 200
Топольницький Федір, знатний козак III, 171, 173
Тотт де, барон I, 50, 52, 53
Третяк, старшина, що утримував у себе грецьк. ченців I, 183
Третяк Федір III, 330
Тригубенко Гаврило, козак III, 193
Трипутень, козак III, 208
Трохимов Василь, значний козак II, 321
Троцький Трохим, значний запорожець II, 302, 349
Трощинський Степан III, 108, 115—117
Трубецькой II, 124
Трубецькой Іван Юрійович III, 347

Трубецькой Олексій Михайлович, князь II, 172, 181, 193, 197, 201
Трубецькой Юрій Петрович, князь, воєвода київський II, 284, 293
Трухан Іван, козак III, 186
Трясило Тарас, гетьман II, 139, 141, 142
Тугай-бей, перекопський мурза II, 151, 156, 158—160, 162
Тукало Яків, кошовий отаман I, 139, 226
Тур Антін, козак III, 186
Турач, кримський шляхтич II, 260
Туранський Олексій, глухівський сотник III, 211, 216
Турейський Абрамко I, 260
Туровець Сашко, Сацький, наказний кошовий отаман II, 204, 205, 214, 218, 227—230, 232, 242
Тукало Яків III, 363
Тяпкін Василь, стряпчий II, 253
Тяпкін Василь Михайлович, стольник I, 33, 35, 39; II, 355, 358, 371

Убогий Остап, козак III, 186
Удовицький Василь Трохимович, козак Канівського куреня, потім священик I, 206
Українка Леся I, 6
Українцев Омелян Ігнатович, думний дяк I, 15, 47; III, 129, 188, 222, 225, 229, 372
Улановський Гнат, запорізький полковник II, 262, 263
Ульріка-Елеонора III, 344—346
Уляницький II, 104
Уманець Петро, писар I, 308
Умар-ага, таванський воєвода II, 151, 220
Уніговський Оникій, литовський пан II, 91
Ураз-мурза III, 41
Урбанович III, 344
Урбанович, полковник II, 255, 256
Урн, Урней, полковник I, 88; III, 282, 291
Ус Михайло, писар I, 308
Ус Федір, козак III, 193
Усманов Умерко, турчин III, 28
Устрялов М. I, 63, 66; III, 57, 199, 210, 222
Уфедь Гнат, козак II, 362
Учюй Андрій, дудар III, 67
Ушаков Симон, рос. художник I, 212
Ущул II, 253

Федір, козак I, 104
Федір, осавул III, 186
Федір, отаман Ірклієвського куреня II, 27, 29
Федір, посол С. Кішки II, 112
Федір Іванович, цар II, 54, 60, 66, 119
Федір Ілліч, священик I, 205
Федір Олексійович, цар I, 91; II, 334, 338, 352, 355, 358, 360, 365, 366, 370, 374, 376, 378, 379
Федір Хомич, священик I, 143
Федоренко Корній III, 338
Федоренко Ясько (Єсип), наказний кошовий III, 173
Федорів Григорій, кошовий отаман I, 121, 145, 282, 295
Федорів Матвій II, 55
Федорів Павло (Пасько), компанійський сотник III, 179, 360, 379
Федорів Пилип, кошовий отаман I, 123, 190, 226, 227, 228, 233, 299
Федорів Прокіп III, 379, 382
Федоров Никифор, священик I, 217
Федорович Сашко, Сасько, посол до Москви, до германського імператора, полковник I, 70; II, 76, 77, 78, 81, 97, 99
Федоровський Василь I, 229
Федько, ватаг III, 94, 95
Федько, кошовий отаман III, 87, 88, 126—128, 130, 132, 133, 187
Федько, кошовий товариш II, 318
Феліцин Є. I, 25, 273, 305, 312, 313
Феодосій I, 39, 48, 49, 50, 77, 80, 130, 137, 147, 178, 186, 189, 193, 194, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 222, 224, 227, 230, 231, 232, 281, 284, 305, 310, 311, 312, 313
Феоктист, архімандрит I, 213
Феофан, патріарх ієрусалимський I, 256
Фетті-Гірей, ватажок татар і ногайців, калга I, 226; II, 56
Филимонов Максим, ніжинський протопіп II, 184, 205
Фирс III, 125
Філарет I, 166, 196, 221, 257, 258; II, 259, 366
Філіпп II, король Іспанії I, 69; II, 66
Філоненко, полковник II, 149
Фірсов II, 7
Фляк, Фляка́, Пляка́, козак III, 264, 265, 321, 325
Фомін Іван, дяк II, 215
Фотій, настоятель Самарського монастиря I, 227
Франко І. I, 6
Фредро II, 104
Фриксель III, 296, 297
Фрідріх, чоловік Ульріки-Елеонори III, 344—346, 361, 373
Фролов Степан, піддячий II, 243, 244; III, 120, 182, 183, 188, 189, 193
Фролов, російський поручик I, 306

Хаджі Алі I, 205
Хаджі-Гірей, татарський ватажок II, 315
Хаджі-Гірей, хан III, 13
Хаджі-Девлет-Гірей, татарський хан, засновник Кримського ханства I, 237, 238

Хаджі Ібрагім Капиджі, турецький паша I, 17
Халецький Михайло, мозирський староста III, 204
Халіль, капудан-паша II, 135
Хандолій Андрій, козак I, 193
Ханенко III, 103, 206
Ханенко Михайло, уманський полковник, кошовий отаман, гетьман правобережний I, 225; II, 168, 200, 270—280, 282, 284, 286, 289, 291, 292, 302, 317, 318, 336
Харевич, посланець І. Мазепи III, 78
Харко (Захарій), курінний отаман III, 72—74
Харкун Ілля, козак Титарівського куреня I, 206
Харлампієв Микита, царський дворянин II, 165
Хартахай I, 59, 237, 246; II, 7
Хасан-ага, турок II, 116
Хатаєвич М. I, 9
Хведоренко III, 41
Хведоренко Роман, козак III, 71
Хвесик, осавул II, 247, 250
Хвощинський Іван, капітан II, 243
Хижняк, козак I, 193
Хитрово Богдан Матвійович, боярин, окольничий II, 185, 186, 190—192
Хитрово Яків Тимофійович, боярин, полтавський воєвода II, 234, 235, 239, 241, 246, 257
Хлопенський Лука, піддячий III, 132
Хлопицький Станіслав I, 69; II, 66, 67, 68, 70, 73—77, 86
Хлопов Кирило, стольник II, 215
Хмара I, 8
Хмелевський Антон III, 350, 351, 356
Хмеленський, ротмістр II, 154
Хмелецький Іван I, 72
Хмельницька Олена, жінка Виговського II, 202
Хмельницький Богдан, гетьман I, 14, 19, 31, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 82, 116, 133, 137, 158, 163, 167, 169, 192, 198, 264, 265, 266, 269, 272, 277, 304, 313; II, 38, 40, 41, 57, 109, 113, 117, 127—130, 133, 135—138, 140—142, 144—147, 149, 152—170, 174, 176—179, 185, 186, 196, 200, 201, 203, 210, 212, 227, 228, 238, 239, 261, 311, 332, 370, 388, 389; III, 14, 64, 71, 75, 80, 88, 90, 91, 103, 104, 109, 110, 190, 206, 217, 225, 248, 301, 302, 315—316, 374
Хмельницький Тимофій I, 72, 76; II, 153, 156, 203, 228
Хмельницький Юрій I, 82; II, 167—169, 179, 182, 197, 198, 201—205, 207—211, 226, 230, 264, 265, 268, 269, 272, 273, 300, 345, 347—349, 352—361, 365, 366; III, 251
Хмельниченко *див.* Хмельницький Юрій
Ходавська Софія, шляхтянка, прабабуся (чи прапрабабуся) К. Тарловського I, 229
Ходак Я. I, 9
Ходарин Василь I, 78
Ходика Федір, київський війт II, 138
Ходкевич Карл, коронний гетьман II, 24, 100, 104, 123, 124, 133
Ходкевич Єронім, віленський староста II, 89
Холод Степан, осавул I, 308
Холоневський, київський підвоєвода II, 122
Хома, товариш І. Рубана III, 74
Хорват Іван, правитель Нової Сербії (Откуртич), I, 20, 21, 22
Хорошко Семен, козак II, 357
Хоткевич Г. I, 6
Хохленко Дем'ян, козак II, 286
Хохлов, піддячий III, 212
Храпкевич Феодосій, чернець II, 378
Хребтак Федір II, 272
Хрещатицький Георгій I, 50
Христіан V, датський король III, 197
Христос Ісус I, 251; III, 33, 180, 182
Хрипун Дмитро I, 78
Хрущов, московський голова II, 54
Хуррем (радісна) *див.* Роксолана
Хусейн, намісник Очакова II, 135

Цабиля, курінний отаман III, 72
Цап, паша III, 54
Царевський Матвій, запорізький посланець III, 29
Цесарський, осавул I, 218
Цицура II, 196
Цурковський, шляхтич II, 85
Цюцюренко Клим III, 136
Цябя Кіндрат, козак III, 193

Чабан-ага, татарський козак II, 8
Чадуєв Василь, московський сотник II, 294—298, 302, 303, 305
Чайка, отаман Платнірівського куреня I, 94
Чайкин Євфимій, священик у с. Опанасівці I, 231
Чалий Сава, козак-ренегат I, 28, 210
Чалий Яків, ватажний отаман III, 151, 152, 154—156, 158, 161, 186
Чапа, волох II, 30, 33
Чапля Іван, козак I, 112
Чарнецький Стефан, польський воєвода I, 82; II, 160, 218, 227—232; III, 90
Чарниковський II, 104
Чеверда Грицько, козак III, 186
Челин III, 122
Ченерес Степан, козак I, 229
Чепель Іван, полковник II, 232
Чепіга Іван, кошовий отаман I, 213
Черевко Василь III, 334
Черемис Стефан, запорізький полковий старшина, потім — священик I, 206

Черкасенко Василь, козак III, 186
Черкаський Дмитрій Мамстрюкович, князь II, 123, 124
Черман Мусій (Мойсей), козак III, 71, 186
Черненко А. I, 9
Чернець Стефан, козак II, 289
Чернишенко Василь, козак III, 192
Чернишов Григорій Петрович III, 349
Чернігівець Яків II, 190
Чернявський Василь I, 33, 124, 148, 238, 239, 282, 290, 299
Черняк Іван, бунчуковий товариш, посол у Крим III, 259, 260, 262, 264, 289, 348, 331, 348
Черняченко, генеральний осавул II, 297, 300, 302
Чертков В. О., азовський губернатор I, 216, 230, 231
Четвертинський, князь II, 139
Чечель Дмитро, полковник III, 162
Чечуга II, 147, 148
Чингісхан II, 199
Чириков Ілля Родіонів, воєвода III, 234, 236, 262, 265, 275
Читаєвський Василь III, 354
Чихачов Клим, стольник III, 187
Чичагов, стрілецький полковник III, 234, 235
Чичерін III, 354
Чорний Гнат, козак III, 71
Чорний Григорій, гетьман II, 141—142
Чорні Іван та Хома, брати, личківські козаки I, 212
Чорний Лесько, козак Сергіївського куреня I, 206
Чорний Митрофан I, 112
Чорний Семен, козак II, 289
Чорний Трохим, козак Кущівського куреня III, 235
Чорниченко Клим, козак III, 193
Чуб Стефан, отаман Незамайківського куреня I, 208
Чубаров Афанасій Олексійович, стольник, воєвода, полковник III, 70, 71, 78
Чубаровський Тарас III, 325
Чуйкевич I, 84
Чугуй, полковник II, 218, 220, 225, 258, 259
Чулков Данило, ватажок путивльських козаків I, 63; II, 16, 18
Чуткевич, посланець Мазепи III, 265

Шабан, кизикерменський писар III, 65, 87, 106, 146
Шагін-Гірей, брат хана Мухаммед-Гірея II, 136
Шайноха К. II, 7
Шакшак-Ібрагім-паша II, 127, 129
Шамай *див.* Суховій
Шамакаєв Тугайко, татарин II, 28
Шангірей-султан, перекопський бей III, 48
Шан-Гірей, син хана III, 109
Шарий Гаврило I, 117
Шарий Кирик, значний товариш III, 161
Шарпиленко Антон III, 329
Шарпило Іван III, 135, 137, 138
Шарф, російський полковник III, 280, 281
Шатилов І. I, 45
Шатир-Алі-ага III, 383
Шафіров Петро III, 320, 328—330
Шафран Олексій, запорізький полковник II, 136, 137
Шах Яків, ватажок низовиків I, 64; II, 30, 32, 33, 34
Шаховської Григорій, князь II, 119; III, 365
Шашол Євсевій, кошовий отаман II, 285, 287, 289, 291, 297, 336, 337
Швачка III, 329
Швець Павло, лубенський полковник II, 185
Швидкий Григорій, товмач I, 295
Швидкий Іван, військовий товмач I, 227
Шевальє I, 118
Шевич Іван I, 22
Шевченко Тарас, Кобзар I, 5, 6, 7, 94, 100, 191
Шевчик, запорожець II, 323
Шеїн Михайло Борисович III, 391
Шекеренко Опанас, житель слободи Бородаївки I, 205
Шемберг, козацький комісар II, 154, 158, 160
Шемякін, обер-директор митниці I, 293
Шеншин Данило Романович, воєвода III, 220, 221, 235, 236, 325
Шеншин Семен Полуектович, стольник, підполковник III, 239
Шереметєв Борис Петрович, граф, воєвода київський, генерал-фельдмаршал II, 167, 198, 201, 203; III, 129, 130, 141, 145, 146, 154, 155, 199, 245, 263, 267, 272, 280, 294, 329, 330, 341, 347, 358
Шереметєв Петро, боярин II, 385
Шереметєв Федір, син Петра II, 385
Шереметьєв II, 19
Шереметьєв Василь Борисович, боярин II, 186, 194, 196, 204
Шермуа I, 36, 163
Шестаков Омелян, піддячий II, 356, 357
Шидловський, бригадир III, 243
Шило, запорізький отаман II, 135
Шилов Василь III, 190
Шило Іван, військовий осавул, наказний отаман II, 280, 347, 356, 359, 362
Шило І. П., бериславський купець, онук запорожця I, 165
Шило Клим, запорізький козак III, 10, 13

Шир-бей III, 106
Ширимбей II, 254, 315
Ширін-бей II, 360; III, 364
Шишацький III, 352
Шишигіни Прокопій і Харитон, боярські діти III, 115, 130
Шишкович Василь II, 17
Шиян Іван I, 79, 122, 159, 161
Шиян Яків I, 79, 122, 159, 161
Шкура Лесько, кошовий отаман II, 235, 241
Шкура Мартин, козак Шкуринського куреня I, 206
Шкура Остафій, козак I, 91
Шкурка II, 186
Шмідт Г. II, 30, 36, 142, 231, 316; III, 11
Шмойлович Абрамко I, 260
Шостак, ватажок Наливайка II, 105, 106
Шох, невільник III, 41
Шохор-Троцький С. І. I, 34
Шпігель III, 386
Шпоченко Максим, козак III, 234, 235
Шрам, козак I, 315
Штігліц Любим I, 114
Штігліц М. І. I, 114
Штих Мартин III, 334
Шток III, 354
Штукенберг I, 29, 30, 43
Шубравська М. М. I, 5, 6, 7
Шуйський Василь, князь, цар II, 118, 119
Шуйський Дмитрій, князь II, 120
Шульга, козацький старшина I, 193, 194
Шульга, козак I, 316, 317
Шульга, полковник II, 230
Шульга Яцько, козак III, 186
Шумейко, козак III, 225
Шумейко Іван, курінний отаман III, 40—42

Щекатов I, 100, 111, 127, 137; III, 361
Щепотьєв Андрій I, 61, 63; II, 17, 18
Щербак II, 242
Щербак Максим, запорожець II, 231, 296, 337
Щербан Іван, козак III, 186
Щербацький Тимофій, київський митрополит I, 205, 208, 217
Щербина, полковник II, 367
Щербина, ватажний отаман III, 200, 201
Щербина Дем'ян, кошовий осавул I, 94, 96, 101
Щербина Іван, козак III, 71, 99
Щербина Іван, кошовий отаман I, 80; II, 218, 234, 245; III, 92
Щербина Павло, козак, повішений в 1746 р. у Самарській паланці I, 139
Щирський Інокентій I, 80
Щитовський Хома, російський майор III, 281
Щоголів Андрій, піддячий III, 46
Щука Станіслав, коронний регент III, 11

Юдицький II, 139
Юзефович Ян, літописець II, 316, 317
Юр'єв Юхим, дяк II, 177, 186
Юргевич, слуга К. Сапіги III, 199
Юрій, владика II, 60
Юркуша Василь, козак III, 71
Юрченко Мартин III, 49
Юсуп-паша Сілістрії III, 176, 214, 215, 276
Юсько, сотник, козак III, 81, 106
Юхимович Ілля I, 6

Яблоновський, воєвода, коронний гетьман II, 315, 383; II, 61, 70
Яворівський, уманський полковник II, 310
Яворницький (Эварницкий) Д. II, 27, 69, 78, 144, 180, 198, 199, 200, 206, 254, 271, 283, 369; III, 79, 143, 301, 381, 394
Яжборський Іван Григорович, козак III, 257, 261
Язловецький Микола, нятинський староста, козацький старший II, 57, 58, 61, 83, 84
Язловецький Юрій, коронний гетьман I, 254; II, 24
Яким, осавул II, 207
Яків, козак I, 104; III, 108
Яків, курінний отаман III, 85
Яків, отаман I, 218
Яковенко Григорій, кошовий отаман III, 167, 168, 171, 175, 176, 179, 181
Яковенко Захар III, 41, 109
Яковенко Карпо, будівник дерев'яної дзвіниці у Самарському монастирі I, 229
Яковенко Петро, козацький посол II, 184
Яковенко Терешко, козак III, 71
Яковлев Єпіфаній, чернець-авантюрист I, 201
Яковлев Петро, російський полковник I, 87, 88, 89, 90, 93; III, 274, 280—282, 286, 290, 297
Яковлів, лубенський осавул III, 170, 171
Яковлів Андрій, запорізький писар II, 298, 315
Якубович Дем'ян, журавський сотник III, 257
Якушкін Яків, російський посол II, 248
Яловець Петро III, 176
Яман-Сагайдак III, 88
Ямпольський Пафнутій I, 116
Ян Альбрехт, син Казимира IV II, 8

Ян Казимир, польський король II, 170, 195, 202, 210, 218, 221, 222, 224, 225; III, 247
Ян III Собеський, коронний гетьман, польський король II, 134, 199, 278, 279, 313, 314, 316, 317, 319, 338, 358, 378, 381, 382; III, 6, 10, 11, 60, 140
Яненко (Яненченко) Іван, посланець II, 358
Ярошенко Яків II, 230, 242, 275
Ясеницький, челядник II, 250
Ясинський Варлаам, київський митрополит III, 89
Ясликовський Гаврило, полковник III, 162
Ястребов В. М. I, 15
Яцько Ігнатій II, 42
Яшний, камердинер К. М Тарловського I, 232

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Авіндона (Богозассор), м-ко I, 251
Австрія I, 14; II, 66, 67, 381; III, 11, 12
Адамівка, с. I, 129
Адахун II, 150
Аджамка, р. I, 28, 31
Адріанополь II, 53; III, 53, 58, 177, 179, 210, 328, 336, 337
Азик (Азов) II, 143, 292, 332, 366
Азія I, 247, 290; II, 6, 8, 13, 49
Азов, м., фортеця I, 15, 50, 62, 237, 275, 316; II, 7, 12, 18, 19, 53, 56, 135, 139, 143, 144, 146, 149, 150; III, 5, 13, 116, 138, 141—143, 151, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 165, 179, 186, 191, 196, 199, 242, 246, 280, 341, 348
Азовська губернія I, 34, 230; III, 348, 349
Азовське море (Меотійське озеро) I, 15, 16, 17, 25, 26, 28, 30, 31, 33, 34, 129, 216, 217, 286, 292, 310, 317; II, 129, 143, 146, 367; III, 17, 18, 79, 94, 141, 161
Азовське узбережжя I, 44
Азовсько-Донський басейн I, 35
Айдара, р. III, 237
Акерман *див.* Білгород
Акмечеть (Симферополь), м. III, 90, 91
Александра колонія I, 96
Алеска *див.* Олешки, м.
Алферівка, с. I, 209
Америка I, 290
Амстердам III, 54, 267, 340, 342
Ананьївський повіт I, 25, 238
Анатолія, область I, 248, 277, 278; II, 126
Англія III, 198, 348, 361, 373
Андріїв, о. I, 28
Андріївка, ур., сл. I, 202, 204, 216
Андріївський, о. II, 201, 204, 349
Андрусів, м. (Андрусово) I, 76; III, 252, 246, 386
Андрусівка *див.* Чонград
Анни св., фортеця I, 98
Аннівка, м-ко I, 209
Антоніїв (Біжецького пов.), монастир II, 123
Аптекарський, о. III, 222
Аравія I, 298
Аргамакли, р. *див.* Громоклія
Аргамакли-Сарай, (Палац на Громоклії) I, 24
Аслам, Арслан, Аслам-город, Ослан, Ослам, фортеця I, 274; II, 23, 28, 51, 203, 221, 233, 251, 278, 292; III, 15, 49, 325
Архангельськ I, 11, 36; II, 138, 301; III, 54, 202
Архіоки, пристань II, 128
Архіпелаг (Іонійський архіпелаг) I, 275, 292, 293
Асламкермен III, 136, 145
Аслан, р. II, 365
Астрахань, м. I, 62; II, 18, 316; III, 237, 348
Асхабад II, 43
Аталикова долина II, 78
Афонська гора III, 377
Афонський монастир I, 198, 218

Баба II, 348; III, 41, 326
Бабадаг, м. II, 72
Бабенківка, урочище I, 129
Бабина, балка I, 31
Бабина, р. I, 28
Баварія III, 373
Багата, р. I, 28, 33, 232
Багдад, м. II, 150
Базавлук, о. I, 67, 68, 70; II, 70, 78; III, 359, 367—373, 380, 382, 383, 385, 387, 388
Базавлук, Безовлук, р. I, 28, 31, 36, 67, 68, 80, 81, 93, 110, 128, 142, 234, 314; II, 156, 247, 285, 371; III, 352
Базавлук, станція I, 316
Базавлуцька Січ I, 59, 67—71, 75, 76, 82; II, 68
Байбаківка, с. I, 204, 211
Балабанівка, с. I, 129
Балабанова, коса I, 28
Балакна III, 54
Балацьке, зимівник I, 36, 128
Балта I, 287
Балтійське море III, 196, 197, 348
Балтійське узбережжя III, 196
Балчик II, 141
Бар, м. I, 49; II, 27, 30, 85—87, 96, 151, 319
Барвінкова Стінка, ур. I, 25, 315, 316
Бардаківка, с. I, 129
Баришівка II, 289
Баркулабівська волость II, 114
Басанці I, 202
Батіг, урочище I, 82
Батнівка, с. II, 120, 121

Батурин, м. II, 41, 42, 237, 267, 274, 276, 284, 292, 293, 296, 317, 336, 347, 350, 352—356, 360, 375, 379, 381, 382, 385; III, 27, 28, 36, 44, 46, 49, 58, 59, 62, 64, 66, 67, 71—73, 76—78, 82, 84—86, 103, 106, 113, 120, 121, 123, 127, 132, 133, 136, 138, 143—145, 148, 152, 153, 157—160, 161, 164, 165, 170, 176, 178—180, 187—189, 193, 194, 201, 204, 205, 210, 212, 214, 227, 235, 237, 239, 245
Бахмут, р. I, 22, 28, 33
Бахмут, м. I, 34, 50, 294; III, 243
Бахмут, фортеця I, 22
Бахмутський повіт I, 25, 33, 129, 216
Бахчисарай, м. I, 193, 248; II, 200, 328, 358, 363; III, 8, 13, 15—17, 54, 206, 260, 356, 362
Безіменний перевіз I, 37
Бейкус, р. I, 68, 93
Бейкуш, лиман I, 68
Бекеневський, Білий брід I, 15, 17, 37; III, 230
Бельов, Білів, м. II, 18, 124
Бендери, Тягиня, Тягинь, м. I, 95, 96, 192, 239; II, 26, 27, 38, 53, 56, 85, 87, 91, 226, 293—295, 347—349, 354; III, 144, 293, 299, 300, 310—312, 328, 344, 351, 362, 371, 383, 387
Бендерський повіт III, 374
Берда, Берди, р. I, 16, 18, 25, 28, 39, 130, 202, 217, 238, 317; III, 47, 82, 92, 94, 99, 100, 101, 103, 128, 136, 137, 215
Берда Крайня, р. I, 15, 17
Берда Середня, р. I, 15, 17
Берди, ур. III, 101
Бердинка, р. I, 15, 17
Бердичів, м. III, 61
Бердянськ, м. I, 317
Бердянська, коса I, 29, 286
Бердянський пов. I, 238
Березівка, р. I, 22, 31
Березина, р. III, 245
Березнегувата, р. I, 28
Берека, р. I, 23
Берестівка, р. I, 28; II, 371
Берестова р. II, 371; III, 25, 36, 155
Берислав, м. I, 42, 174, 239, 247
Беркут III, 367
Бесса I, 52
Бессарабія, Бессарабська губ., Бісова Арапія I, 238, 275; III, 374
Бешка, р. I, 22, 23, 31, 37
Бєлгород, м. I, 200; II, 194—196, 206, 218, 220, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 346, 359; III, 165, 246, 261, 262
Бєлгородська (Малоросійська) єпархія I, 230
Бершадь, м. II, 277, 278
Бик, р. III, 43
Бик, ур. III, 217
Биркуський Редут, слоб. I, 202
Бистрик, Ревунець, р. I, 73, 74
Бихів, м. II, 96; III, 195, 204, 218
Бичок, р. *див.* Клібина
Біла, м. II, 118, 122, 124; III, 279
Біла, гора II, 79
Біла Росія *див.* Білорусія
Біла Церква, м. I, 254; II, 41, 61, 81, 96—100, 112, 139, 141, 153, 162, 186, 227, 230, 231, 239, 240, 244, 278, 279, 280, 285, 368; III, 11, 66, 70, 232, 233, 312, 321—324, 326, 382, 383, 386, 389, 392
Білгород (Акерман), м. I, 35, 223, 238, 272, 273, 275, 313; II, 7, 9, 12, 26—28, 53, 56, 72, 74, 76, 77, 116, 124, 127, 143, 182, 281, 282, 332; III, 11, 16, 69, 150, 155, 208
Білгородська орда III, 88
Білгородщина (Білогородщина) I,106; II, 231, 280, 293, 315, 321; III, 17, 31, 41, 50, 66, 122, 133, 162, 179, 338, 355
Біле (Мармурове) море I, 275, 292, 293; II, 117, 367; III, 54, 135
Біле Озеро, Біле, оз. II, 120; III, 191
Біленьке, с. I, 128, 234; II, 69
Білий брід *див.* Бекеневський брід
Білий Городок II, 163
Білики, м. II, 245; III, 272, 279
Білі Криниці, с. I, 24, 128, 316, 317; II, 344; II, 230
Білів *див.* Бельов
Білобородчиха, р. II, 206
Білогір'я II, 69
Білогрудівське гирло I, 28
Білогрудова, р. I, 28
Білобережжя II, 111
Білозерка, Білозірка, р. I, 28, 36, 37, 299, 303, 316; II, 78; III, 53, 54, 57, 194, 263, 275
Білозерська переправа I, 37
Білозерський лиман I, 28
Білонівка I, 36
Білоозерка, урочище III, 48
Білорусія, Біла Русь, Біла Росія I, 55; II, 81, 89, 91—93, 96, 108, 114, 115, 138; III, 253, 254, 382
Білосарайська коса I, 286
Білосарайське озеро I, 29
Білосарайський лиман I, 130
Білоцерківська земля II, 345
Білоцерківський замок II, 19
Білоцерківський пов. III, 24
Білоцерківський полк II, 41
Білоцерківщина II, 60
Біржі, м-ко III, 198
Біфорум II, 129
Блажевиці I, 69; II, 68
Блажківка, хутір I, 103
Блакитна, с. I, 128
Бобринець, р. I, 36
Боброве, ур. I, 130
Богданове, ур., с. I, 234, 315
Богемія III, 357
Богородицька фортеця *див.* Стара Самара
Богуслав, м. III, 233, 329
Болгарія I, 277

Болхов, Болхів II, 120, 124
Борзенський пов. I, 172
Борзна, м. II, 217; III, 140, 211, 212
Борисівка, с. *див.* Соснівка
Борисфен *див.* Дніпро
Борове, с. II, 259
Боровиця, с. II, 147, 148; III, 292, 365, 366
Бородаївка, с. (сл.), ур. I, 128, 204, 205, 315
Борщева, р. I, 28
Босфор II, 125, 136
Босфорський маяк II, 136
Браїлів, фортеця II, 26, 319
Брама, скеля I, 28
Брацлав, м. I, 100; II, 52, 84—87, 91, 95, 112, 116, 226, 227, 231, 238, 278, 320; III, 360, 365, 379
Брацлавська волость II, 30
Брацлавське воєв. II, 61, 62, 126, 195
Брацлавське староство II, 10
Брацлавський полк II, 202; III, 272
Брацлавщина II, 84, 85, 87, 94, 126
Бреславль III, 329, 344, 346
Брест-Литовськ II, 64
Бригадирівка, с. I, 129, 204, 210—212
Бристана, р. I, 28
Британ, р. I, 23
Броди, ур. III, 94
Бронниці II, 132
Брянськ, м. II, 291; III, 151, 163
Буг (Бог), р. I, 14, 15, 16, 21, 23, 25, 31, 32, 36, 38, 46, 56, 59, 95, 102, 106, 124, 125, 128, 132, 147, 210, 234, 238, 272, 273, 284—286, 292, 298, 301, 302; II, 8, 12, 27, 40, 50—52, 77, 85, 91, 95, 139, 154, 198, 201, 204, 214, 225, 226, 227, 239, 278, 280, 281, 293, 305, 309, 312, 319, 320, 349, 354, 362, 372, 380; III, 41, 66, 92, 104, 127, 162, 175, 195, 200, 205, 214, 222, 224, 226—230, 232, 237, 266, 272, 293, 298, 299, 329, 352, 355, 366, 376
Бугаз II, 116
Бугай, р. I, 28, 73
Бугогардівська паланка I, 38, 124, 128, 282, 286, 289
Бугогардівський перевіз I, 147, 302
Буда, м. III, 11
Будапешт, м. III, 11
Буджак I, 238; II, 218, 231; III, 11, 21
Буджак, Буджацький лиман I, 95, 96
Буджацька, Білгородська, Добруджська орда I, 237, 238, 239, 244
Будилівська балка I, 31
Будилівський, Будило, поріг I, 26, 37; II, 69
Будилово-Таволжанська переправа I, 37
Будища, Великі Будища, м-ко I, 85, 86; II, 185; III, 247, 266—269, 271, 272, 277
Будкали II, 192
Бужин, с. I, 72, 76; II, 207, 228, 231, 355
Бузівка, с. I, 231
Бузький лиман I, 28, 234; II, 40, 50
Буйницьке поле (б. Могилева) II, 91
Булахівка, с. I, 231
Бургун, Бургунка, о. I, 27, 37
Бургун, фортеця (Бургунка, с.) I, 239; II, 111
Бургунка, р. I, 28
Бургунська переправа I, 37
Бустурчія, с. II, 221
Бухара, м. I, 59
ухарест, м. I, 49
Буцька *див.* Томаківка, о.
Буцький, о. II, 153, 154, 155
Бучки *див.* Томаківка, о.
Буша II, 130
Буюк-дере II, 136

Вавілонське царство II, 333
Вагівала, балка I, 31
Валкісар, о. III, 222
Валки, м. II, 260
Валуєво I, 7
Валуйки, м. II, 137
Варна, м. I, 276, 292; II, 125, 132, 133, 141, 166, 332
Варниця III, 328
Варшава I, 8, 10, 36, 60, 82; II, 34, 37, 58, 107, 141, 142, 145, 147, 154, 156, 200, 224, 281, 286; III, 14, 26, 60, 61, 345, 390—392
Варшац I, 22
Василівка, с. I, 231
Васильків II, 100; III, 329, 371, 376
Васильківський пов. II, 97
Василькове, с. I, 129
Ведмежі Лози II, 140
Ведмірка, р. I, 28
Велика Берда, р. I, 15, 17
Велика Виськар I, 36
Велика Забора, о. II, 79
Велика Кам'янка, р. III, 352
Велика Тернівка, р. I, 315, 316
Великий байрак III, 55
Великий курган III, 55
Великий лиман I, 99
Великий, о. I, 27
Великий Інгул *див.* Інгул
Великий Конар *див.* Ташлик
Великий Луг I, 27, 28, 32, 44, 54, 57, 94, 116, 127, 128, 284; II, 36; III, 20, 22, 332, 341
Великий Омельник, р. II, 159
Великий Сухий Ташлик, р. III, 230
Великі, плавні I, 110
Великі Будища *див.* Будища
Великі Каїрки, Нижні Каїрки, с. I, 103
Великі Плеса III, 19
Великі Терни, ур. III, 225
Великолуцьк, замок II, 37
Великоросія *див.* Росія
Веліж II, 37
Венеція I, 14, 102; III, 11, 199
Верблюжка, р. I, 22, 316

Вербове, зимівник I, 128
Вереміївка, с. III, 292, 335
Верхня Лапка, р. I, 68
Верхня Солонецька балка I, 31
Верхня Терса, р. I, 317
Верхньодніпровський повіт I, 25, 31, 44, 45, 128, 204, 209, 314
Виборг III, 222
Виноградна криниця I, 31
Вирва, о. *див.* Хортиця Мала
Вирва, протока I, 66
Висоцьк II, 91
Висунь, Вулсун, Ісунь, р. I, 15, 17, 23, 24
Вись, р. I, 16, 21, 22; II, 151
Вишенька, с. II, 124
Вишнівець, м. II, 16
Вища Козацька Голова, ур. I, 64; III, 167
Вище-Тарасівка, с. I, 232
Вищий перевіз I, 37
Відень, м. I, 227; II, 381; III, 367
Віз (Велика Ведмедиця), сузір'я I, 269
Візантія, Візантійська імперія I, 35, 81, 163
Військове, с. I, 129
Вільна, р. II, 69; III, 19
Вільне, м-ко *див.* Новосергієвське
Вільне, с. I, 33; III, 55
Вільне, ур. I, 234
Вільний брід I, 37; III, 53, 55
Вільний поріг I, 26; II, 69; III, 166, 167
Вільно, м. I, 257; II, 16; III, 226, 229, 326
Вільхи, ур. III, 137
Вільхівець, р. II, 227, 255
Вільхівець, м. II, 263
Вільхівка, р. I, 28
Вільшанка, р. I, 36; II, 95
Вінниця II, 10, 87, 96, 319
Вірменія I, 60
Вірьовчина переправа I, 37
Вісла, р. I, 296; III, 286
Вітебськ II, 110, 114, 115
Вітовтів брід I, 37
Владимир II, 121
Владимирський пов. II, 118, 121
Власівка, м-ко III, 66
Внук, поріг *див.* Вовнигівський
Вовкове, зимівник I, 128
Вовнигівський поріг, Вовніг I, 26; II, 69
Вовнянка, р. I, 315
Вовча, р. I, 18, 28, 33, 37, 129, 216, 317; III, 70, 137, 143, 155
Вовчі Води, Вовча Вода, р. I, 35, 278; III, 208, 325
Водолаги, с., м. II, 213; III, 321
Водяна, р. I, 316
Водяна станція I, 316
Водяне, с. III, 20
Водяний Чут, с. I, 32
Вознесенка, с. I, 67, 101
Войти, зимівник I, 315
Волам-Кермен I, 61; II, 16
Волга, р. I, 84; II, 7, 54, 57, 119; III, 145, 266, 377
Волинка II, 234
Волинська губ. II, 62, 94
Волинська земля II, 315
Волинське в-во I, 253; II, 37, 61, 62, 64
Волинь I, 217, 252, 254; II, 33, 59, 61, 64, 76, 81, 83, 89, 91, 92, 94, 128, 153, 162, 163, 203, 341; III, 231, 365
Вологда, м. II, 118, 123
Володимирський пов. II, 28, 61
Волосожар (Плеяди), сузір'я I, 269
Волоська земля *див.* Волощина
Волоська коса I, 28; III, 299
Волоські хутори I, 128
Волошинова забора I, 27
Волошка, р. I, 28
Волощина, Волоський край, Волоська земля I, 70, 225; II, 30, 31, 71, 72, 77, 83—87, 125, 129, 280, 289, 290, 293, 298, 358; III, 11, 390
Ворона, р. I, 28; III, 19, 238
Ворона, с. III, 19, 238
Воронів, II, 291
Воронеж, Вороніж, м. I, 85; II, 54, 55; III, 246, 273, 276, 294
Воронезька губ. I, 97; III, 349
Воронова забора I, 27; II, 69
Воронків II, 222, 225, 267
Воскресенівка, с. I, 231, 232
Ворскла, р. I, 55, 84, 87; II, 68, 218, 219, 235, 238, 291, 296; III, 76, 101, 113, 173, 246, 257, 267, 268, 277—281, 293—295
Вошива скеля I, 65
Вулсун, р. *див.* Висунь
В'язьма II, 124; III, 321

Гавин, о. I, 27
Гавроши II, 63, 64
Гадяцький полк III, 14, 306
Гадяч, м. II, 185, 195, 210, 212, 245, 250, 256, 261, 272, 296; III, 27, 66, 99, 121, 136, 165, 234, 245, 330
Газілер-Гереміх (Переправа Воїнів), ур. II, 127
Гайворон, с. II, 262
Гайдамацька балка *див.* Дубова Б.
Гайшин, м-ко III, 199
Галата II, 21
Галац III, 301
Галичина I, 14, 69; II, 44, 62, 68, 83; III, 10
Галушківка, с. I, 129
Галчуські верхів'я *див.* Ганчул
Ганчул, Гайчур, Галчуські верхів'я I, 28, 33, 317; III, 143
Ганшкила, с. I, 238
Гараджин II, 218, 231, 232
Гарбузина, р. I, 16, 23, 24
Гарбузинка, р. I, 37
Гард, с., ур. I, 24, 36, 37, 46, 128, 204, 210, 234, 273, 285, 286, 298, 300, 303; III, 358, 366

Гардовий, о. I, 28, 210
Гардовий перевіз I, 37, 303
Гардовий, Королівський шлях I, 36
Гасан-базар, Крамний базар, передмістя Січі I, 300
Гданськ, Данціг I, 66, 137: II, 30, 134
Гезлев, Гьозлев *див.* Козлів
Геллеспонт, протока I, 251
Генералка, балка I, 65
Гербедіївська переправа I, 37
Гергельський пришиб (притулок) I, 317
Гере I, 41
Германівка, м-ко II, 201
Гермес II, 112
Гетьманщина I, 116, 117, 128; III, 56, 75, 77, 104, 221, 252, 277, 312, 334
Гілея I, 32, 96
Гіндукуш II, 43
Гіпетуха, балка I, 31
Глибока балка I, 31
Глибокий яр I, 129
Глинське, м-ко II, 185
Глиняне поле II, 278; III, 40
Глоби, зимівник I, 315
Глухів, м. I, 106, 166, 194, 293, 305; II, 225, 226, 256; III, 73, 74, 164, 246, 254, 255, 288, 312, 314, 334, 336, 343, 347, 351, 352, 354—356, 375, 376
Глухівський пов. II, 256
Глушкове оз. I, 227
Глуща, с. III, 391
Гнєзно, м. I, 257
Гнила, р. (Прогній) I, 74, 93; II, 285
Гниле море I, 82; II, 235; III, 155
Гнилий Тікич, р. III, 70
Гниловод, р. I, 28
Говтва, долина II, 185
Говтва, м-ко II, 149; III, 66, 141, 149, 186, 246, 264, 280
Говтва, р. III, 246, 294
Гоголів, м-ко II, 186, 194
Гола долина I, 24
Гола Пристань, ур. I, 234, 316; III, 178
Голий Перевіз, ур. I, 24
Голландія I, 290; III, 198, 373
Головка, зимівник I, 316
Головня, ур. II, 349
Головківське оз. I, 64
Головчин III, 199
Гологрушівка I, 73
Голубівка с., *див.* Кільчень
Голубова, р. I, 28
Горбаток, м-ко III, 179
Горбулівка I, 129
Гордиїнський шлях I, 57
Городище, м-ко II, 230, 231; III, 66
Городище, ур. I, 316, 317; III, 328
Городище *див.* Томаківка, о.
Городня II, 91
Горошин II, 102, 103, 196
Горошинські млини II, 205
Гостра могила III, 19
Гострий Камінь, Гострий II, 99, 101
Государів яр I, 129
Гофа II, 173
Гребениха, р. I, 28
Греція I, 248
Григорія св., о. *див.* Хортиця
Грицьків брід I, 37
Грищине с. I, 228
Громоклія, зимівник I, 128
Громоклія, р. I, 16, 17, 23, 24, 28, 31, 36, 124, 234, 289
Громушина балка I, 65
Грузинівка, с. I, 129
Грузька, р. I, 28
Грушівка, р. I, 28
Грушівка, с. I, 68, 290; II, 365; III, 170
Грязного, хутір I, 128
Губи, зимівник I, 315
Гупалівка, сл., с. I, 202, 204, 211, 217
Гусятин II, 81

Давидів Брід, с. I, 128
Давидів брід I, 36, 37
Дальник, Дальницький лиман I, 273
Данія III, 197, 198, 373
Данків, м. II, 130
Данціг *див.* Гданськ
Дар'ївка, маєток I, 316
Дармамівка, р. I, 28
Дашів *див.* Очаків
Двіна II, 37, 115
Деражня II, 319
Дербент III, 348
Дерііївка, ур. I, 204
Дерменяжі, м. III, 54
Десна, р. III, 164, 244, 254, 256
Деулін. с. II, 132
Джамбойлуцька орда I, 237, 238
Джанкермен (Каховка), м. I, 239; II, 278
Джедисанська орда I, 237, 238
Джедишкульська, Єдичкульська орда I, 237, 238
Диван-Гечіді *див.* Кам'янська переправа
Диканька, м-ко I, 85, 86; II, 185; III, 247, 268, 269, 271
Дике поле, Чисто-поле, Пусто-поле I, 47; II, 310
Дикий Кут I, 228
Димер, м. II, 292
Димитрія Ростовського св. фортеця I, 44, 216
Дібрівські ліси I, 33
Дібровка I, 228
Дівичий о. I, 68
Дідів о. I, 27
Дід-поріг, *див.* Ненаситець I, 26
Дмитрівка, с., сл. I, 204, 216
Дніприще, р. I, 28
Дніпро, (Борисфен), р. I, 6, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 36, 37, 38, 39, 47, 48, 49, 54—58, 60, 62, 63, 64,

66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 84, 85, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 10, 102, 103, 108, 111, 115, 116, 118, 124, 125, 126, 128, 129, 132, 139, 142, 147, 156, 172, 185, 198, 201, 205, 207, 210, 211, 212, 215, 220, 224, 226, 228, 230, 234, 235, 237—239, 247, 254, 262, 264, 271, 274, 276—278, 286, 289, 291, 292—294, 296, 298—303, 314—316; II, 6—14, 16—20, 23, 24, 26—28, 30, 34—38, 40—42, 44, 45, 48—57, 68, 69, 71, 72, 74, 77—79, 89, 92, 96, 97, 99—102, 106, 111, 112, 115—117, 122, 124—129, 132, 135, 140—144, 147, 148, 150—159, 166, 172, 182, 189, 198, 203—206, 209, 211, 213, 214, 218, 219, 220, 222, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 240, 241, 244, 245, 247, 249, 250, 252, 253, 256, 262, 265, 266, 267, 269, 270, 272, 273, 274, 279, 281, 282, 284, 285, 286, 288, 289, 291, 292, 297, 302, 303, 309, 311, 312, 313, 323, 326, 328, 332, 335, 336, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 366, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 380, 381, 385; III, 5, 6, 8, 9, 11—15, 17—20, 22—25, 27, 33, 36, 37, 39—42, 49, 54, 59, 61, 66, 67, 70, 71, 76, 79, 84, 85, 90—95, 99—102, 104, 107, 108, 110, 120, 133, 134, 136, 137, 140, 141, 144—152, 154—158, 161, 162, 164—168, 170, 171, 173—175, 179—182, 190—196, 200, 208—210, 213—215, 219, 220, 222—226, 228, 230, 232, 235, 238, 244, 246, 251, 256, 257, 261, 267, 271—274, 278, 280—282, 284, 285, 288, 293—298, 300, 303, 312, 314, 316, 322, 325—327, 329, 330, 332, 335, 336, 338, 339, 342, 343, 345, 348, 352, 359, 360, 361, 365, 367, 372, 376—381, 384, 385, 387, 388, 391—393

Дніпрово-Кам'янка, с. (сл.) I, 204, 205, 315; III, 296

Дніпровський басейн I, 35

Дніпровський лиман, Дніпровське гирло, Лиман, Борисфенське гирло I, 24, 28, 29, 32, 69, 130, 210, 234, 274, 275, 277, 284, 286, 287, 296, 301; II, 40, 50, 51, 54, 129, 150; III, 155—157, 181, 227, 230

Дніпровський о. II, 153

Дніпровський пов. I, 96, 130, 238

Дніпровські пороги I, 27

Дніпропетровськ *див.* Катеринослав

Дністер, р. I, 94, 238, 286, 287; II, 28, 33, 85, 87, 91, 116, 143, 219, 225, 226, 229, 280, 320, 336, 367; III, 140, 155, 195, 214, 224, 325

Дністровський лиман I, 285

Добра, р. I, 23, 24

Добриничі, с. II, 118, 119

Довга балка I, 130

Довга, р. I, 28

Довгеньке оз. I, 211

Домаха, городище I, 129

Домаха, оз. I, 64

Домаха, р. I, 28

Домонтів, м. I, 262

Домоткань, р. I, 28, 38, 39, 44, 124, 286; II, 79

Домоткань, с. (сл.) I, 204, 205, 315

Дон, р., I, 14, 15, 24, 142, 166, 173, 216, 227, 264, 273, 275, 279, 281, 283, 302; II, 16, 40, 54, 118, 119, 129, 135—137, 146, 150, 181, 203—205, 231, 258, 292, 296, 297, 301, 304, 307, 316, 344, 371, 383, 384; III, 145, 196, 237, 239, 287, 317, 351

Донець, р. I, 49; II, 55, 56, 60, 137

Донецьке, м. *див.* Слов'яносербськ

Донський лиман I, 278

Донський монастир II, 132

Дорогобуж II, 124

Дрімайлівка, р. I, 37

Дрімайлівська переправа I, 37

Друя III, 199

Дуба II, 92

Дубно III, 11

Дубова балка I, 31, 65

Дубова, р. I, 130

Дубова Балка, с. I, 31

Дубовий о. I, 27, 234

Дубовий Град, о. II, 79

Дубровна, м-ко III, 199

Думна скеля I, 65

Думчий курган II, 124

Дунай, р. I, 69, 70, 101, 124, 172, 237, 238, 275; II, 26, 68, 71, 72, 75, 128, 135, 143, 284, 349, 367; III, 122, 321, 390

Дурицька, р. I, 28

Дурна балка I, 31

Духівський (під Смоленськом) монастир II, 122

Евксинський Понт *див.* Чорне море

Ереске *див.* Олешки, м.

Ерестфер, с. III, 204

Євпатиха, р. I, 28

Європа I, 39, 40, 47, 59, 61, 69, 142, 156, 178, 197, 237, 248, 251, 254, 256, 257, 259; II, 6—8, 66, 68, 345; III, 197, 198, 330, 373, 374

Європа Західна II, 381; III, 347

Єгипет, Біла Арапія I, 38, 52, 248, 275; II, 333; III, 340

Єйська коса I, 286

Єланець, Єнгула, р. I, 15, 16, 23, 24, 28, 124; III, 230

Єлець II, 130

Єлизаветград, м. I, 32, 34, 50, 312

Єлизаветградська провінція I, 23, 299; III, 230

Єлизаветградський повіт I, 22, 25, 128, 209, 285

Єлизавети св. фортеця I, 111, 297

Єлизаветівка, с. I, 211

Єнгула *див.* Єланець

Єнікале, фортеця I, 316, 317

Єнікьой, с. II, 130

Єреміївка, м-ко III, 66

Єрусалим, м. I, 39, 98, 157, 196, 200, 225
Єрусалим-дорога (Молочний шлях), сузір'я I, 269
Єрусалимське царство II, 333
Єя, р. I, 25

Жаботин, м. II, 266
Жабурна коса I, 28
Жванець, м. I, 82; II, 165
Женева I, 41
Житлова Саксагань, ур., с. I, 204, 209
Житомирський пов. II, 62
Жовква I, 36; II, 338
Жовнин, м-ко II, 149, 344; III, 66
Жовта, балка II, 159
Жовта, р. I, 209
Жовта, сл. I, 23, 204
Жовте, с. I, 36, 314, 315
Жовті Води, р. I, 28, 31, 76, 82, 152, 199, 264, 268; II, 151, 153, 158—162, 169, 179
Жорнища II, 314, 315, 316
Жуки, с. II, 153
Жуків Ріг, байрак II, 185
Жуківське, Жуковське, ур. I, 234, 315
Журавель, р. III, 325
Журавлівський лиман I, 68
Журавно II, 345

Забора (на Чортомлику) II, 272
Заградівський степ I, 45
Задесення II, 368
Задніпров'я II, 151, 222, 267; III, 140
Займище, Займи, ур. I, 209, 234
Зайцева балк I, 130
Закаспійський край II, 43
Залізна балка I, 129
Залізний яр I, 129
Залізопольська-Устюжна *див.* Устюжна
Залінійна, с. I, 231
Замостя II, 286
Заплавка, р. I, 211
Запоріжжя, Запорожжя, Запороги I, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 31, 34, 35, 39, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 65, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 83, 84, 85, 90, 91, 94, 95, 97, 98, 102, 104, 105, 112, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 132, 137, 138, 140, 141, 142, 149, 150, 151, 159, 160, 161, 165, 166, 168, 170, 173, 174, 176, 178, 184, 194, 196, 199, 200, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 244, 255, 264, 265, 267, 278, 282, 283—286, 289, 291—299, 302, 304, 309—315; II, 12, 13, 15, 41, 42, 45, 47, 50, 53, 55, 57, 60, 61, 64, 65, 79, 84, 85, 96, 108—111, 118, 125, 126, 129, 133, 136—142, 144—148, 150, 151, 153—158, 163, 166—169, 172, 174—183, 185, 186, 188—192, 194, 196—198, 200, 201, 203—207, 211—215, 217—222, 224—228, 231—238, 240—247, 250—253, 255—257, 260—265, 267, 269, 272—274, 276—278, 281—283, 286—297, 300, 301, 303, 306, 307, 312, 314, 316—318, 320, 321, 328, 337, 339—348, 351, 352, 354, 355, 359, 361, 365, 367—372, 374, 376, 378, 380—384, 386; III, 7, 8, 10—18, 23, 30, 32, 33, 36, 40, 41, 47—49, 52, 53, 55, 57—60, 62, 63, 65—70, 72—78, 80—83, 86, 87, 89, 91, 94, 97, 100—102, 104, 111, 118, 119, 122, 123, 125, 129, 130, 132, 135, 140, 142, 148, 152, 163, 175, 176, 178, 183, 188, 193—196, 201—203, 212, 214, 216—218, 221, 225, 227, 228, 237—240, 249—254, 258, 260, 262, 264, 269—271, 274, 276—278, 287, 349, 351, 360—364, 381, 382, 391—393, 395
Зарайськ, м. II, 118, 123
Зарубок III, 184
Заслав III, 11
Заславський пов. II, 94
Захар'ївська фортеця I, 317
Західна, р. I, 28
Західна Європа I, 61, 150, 168, 265, 284, 290; III, 196, 197
Збруївська р. I, 28
Збруївське гирло I, 28
Збруївський кут I, 24
Звонецька балка I, 31
Звонецьке ур., с. I, 204, 208
Звонецький поріг I, 26, 259; II, 9, 69; III, 238
Зелена долина III, 53
Зелена, р. I, 31, 209; II, 159
Зелена, сл. I, 204
Зелене займище, с. I, 209
Зеніке II, 136
Зибке, с. I, 316
Зимин, Зимунь, с. I, 22, 315
Зіньків, м. II, 197, 215; III, 266
Зіньківці II, 280
Злодійський брід I, 37
Зміїв II, 259; III, 92
Змієва печера I, 64
Золота балка I, 31
Золота орда I, 237
Золотоноша, м. II, 267; III, 334
Золочів, м. I, 48; II, 44, 316; III, 26
Зубцовський пов. II, 122

Ігрень, м. I, 33
Ізмаїл, м. I, 275; II, 141, 143, 332; III, 179
Ізюм, м. III, 143
Ізюмський пов., провінція I, 25, 232; II, 151
Ізюмський полк III, 325
Ізюмський шлях I, 36, 294, 296
Іллінці, м-ко II, 279, 280
Іллінська гора (б. Могилева) II, 91
Імеретинська земля III, 79
Інгерманландія III, 245
Інгрія III, 197, 198
Інгул, Великий Інгул, р. I, 15, 16, 17, 23, 24, 28, 31, 36, 45, 124, 203, 234, 289, 297; II, 151, 309, 320, 344,

349, 354, 355, 359; III, 200, 230, 266, 298, 352
Інгулець, Інгулець Малий, р. I, 15, 16, 17, 23, 24, 28, 31, 32, 36, 37, 47, 103, 124, 128, 199, 209, 234, 235, 284, 315—317; II, 151, 159, 235, 249; III, 65, 206, 230, 266, 298, 352
Інгулець Малий *див.* Інгулець
Інгульська (Перевізька) паланка I, 110, 124, 128, 202, 282, 286, 302
Інгульська, р. (гілка) I, 28
Індія I, 193
Інфлянтська земля, Інфлянти, Інфлянтія (Естонія), II, 20, 110, 114, 115, 170; III, 221, 316
Іпуть, р. III, 245
Ірклієць, р. I, 32
Ірклієвський полк II, 192
Ірклій, р. I, 16
Ісакча II, 135
Ислам-Кермен (Усламові Городки), фортеця, I, 61, 63, 265; II, 16, 18, 192; III, 166, 167
Іспанія I, 69; II, 66; III, 54, 198
Ісунь (Висунь), р. III, 352
Італія I, 69; II, 66; III, 373

Кабарда I, 62, 237; II, 18; III, 361, 365
Кавказ I, 160, 170; III, 250
Кагальник, ур. I, 216
Кагальник, сл., с. I, 204, 216
Кагарлик, р. I, 22, 31
Казань I, 8, 59; II, 6; III, 316
Каїр-Козмак, о. I, 27
Каїрка, Каїрки, р. I, 37, 299, 303; II, 10; III, 53
Калантаївка, с. I, 202, 217
Каланчак, с., II, 328, 344; III, 94
Каланчак, р. II, 225; III, 12, 13, 16, 53, 93, 128, 176, 336
Калець, р. I, 130
Калинів брід I, 37
Калинувате оз. I, 74
Калка, р. I, 60
Калуга II, 118, 124, 132; III, 73, 74
Калужин, с. I, 204
Калужне, с. I, 205
Кальміус (Кармія), р. I, 18, 26, 28, 33, 34, 38, 39, 100, 129, 300; II, 137; III, 70, 79, 82, 137, 237, 360, 379
Кальміуська паланка I, 38, 44, 125, 128, 129, 202, 217, 282, 286
Кальміуський шлях I, 36, 294, 296
Кальниболот II, 251; III, 328
Кальник, м. II, 226, 279, 280
Кальчик, р. I, 18, 28, 29, 33
Камишенка, р. III, 160
Кампостелія, м. I, 251
Кам'яна Криниця I, 24
Кам'яна мечеть I, 24
Кам'яна яруга I, 129
Кам'яне, с. I, 300
Кам'янець-Подільський I, 14, 204; II, 81, 280, 284, 286, 287, 292, 312, 347, 386; III, 11, 45, 61, 179, 380
Кам'яний, о. III, 222
Кам'яний Затон, м., фортеця I, 16, 17, 23, 37, 83, 84, 88, 90, 96, 98; III, 12, 13, 75, 88, 91, 92, 94—97, 99, 100, 103, 104, 106, 108—111, 116, 117, 124, 134, 195, 196, 199, 205—210, 213—216, 219, 220, 228, 230, 234—236, 257, 258, 260, 262, 264, 265, 274, 275, 281, 286, 289, 374, 381
Кам'яний Затон, ур. I, 83, 84; II, 78, 159; III, 21, 95, 120, 194, 195, 252, 257, 298, 321, 326, 327
Кам'яниця, р. I, 69; II, 68, 139
Кам'янка, балка I, 102, 103
Кам'янка, р. I, 15, 17, 22—25, 31, 36, 37, 93—96, 101—104, 128, 129, 234, 238, 317; II, 97, 116, 349, 355; III, 19, 230, 300, 347, 357, 367, 370, 380, 381
Кам'янка, с. I, 95, 128, 129, 202, 204, 210, 316; II, 228
Кам'янка (під Орлом), с. II, 120
Кам'янська переправа, Диван-Гечіді I, 37, 302; II, 249
Кам'янозатонська переправа *див.* Микитинська переправа
Кам'яночка, р. *див.* Кам'янка
Кам'янська Січ I, 36, 59, 93—96, 97, 101, 102, 103, 104, 128, 234, 316; III, 347, 380
Кам'янське, с. I, 206, 207
Кам'янський базар I, 302
Кам'янський перевіз *див.* Кам'янська переправа
Кам'янувата, р. I, 315, 316
Кам'янувата, с. I, 144
Канів, м. I, 59, 60, 61, 62, 200; II, 9, 11, 16, 18, 42, 45, 54, 100, 112, 113, 122, 127, 139, 207, 208, 227, 228, 230, 231, 232, 234, 281, 291, 363, 365; III, 227
Канівське староство II, 10
Канівський пов. II, 16
Канівський полк I, 255; II, 41
Канцерівка, колонія I, 65, 67
Канцерський о. *див.* Хортиця Мала
Капулівка, с. I, 68, 91, 92, 114; II, 370; III, 393—395
Капустина долина II, 228, 263, 312, 313
Кара-Мечеть, ур. I, 247
Карагман II, 136
Караїмська переправа II, 151
Карай-Тебен, Каратебен, ур. I, 99; II, 48, 204, 205; III, 23, 360
Карасеве оз. I, 64
Карасів *див.* Карасу-Базар
Карасу-Базар, Карасів, Карачів, м. I, 248; II, 328; III, 161, 206
Каратебен, ур. *див.* Карай-Тебен
Карачів *див.* Карасу-Базар
Карачокрак, р. II, 79; III, 20, 53
Кардашин II, 362; III, 178, 190, 210, 378
Кардашинська, р. I, 28
Кардашинський лиман I, 28; III, 300, 359, 380

Кардаш-Урман, ур. III, 40
Карелія III, 197, 198
Карловиці, м. III, 175, 182, 191
Карлсбад III, 321
Карменчик I, 37
Карнаухівка, с. I, 128, 202, 204, 206
Карпатські гори II, 83
Карська переправа I, 37
Касмин, м. II, 320
Каспійське море II, 5; III, 348
Катеринінська провінція I, 311
Катеринінський шанець *див.* Орлик
Катеринодар, м. I, 305
Катеринослав (Дніпропетровськ) I, 6, 8, 9, 11, 34, 39, 48, 49, 172, 208, 224, 229
Катеринославська губернія, намісництво I, 25, 31, 41, 91, 110, 114, 129, 159, 172, 198, 204, 210, 230, 231, 232, 314; II, 69, 370; III, 55, 143, 149, 238
Катеринославська єпархія I, 213
Катеринославський пов. I, 25, 75, 91, 143, 160, 205, 224, 232, 278; III, 393
Катнар, м. II, 293
Каушани, м. I, 238; III, 374
Качанівка, с. I, 172
Кафа (Феодосія), м. I, 193, 248, 276, 294, 299; II, 10, 116, 124, 129, 135, 136, 141, 150, 254, 332, 388
Кафірістан I, 43
Каховка, м. I, 239
Кашекіум, с. III, 51
Квакове, зимівник I, 128
Келеберда, м-ко I, 87, 204; II, 296, 309, 315, 316, 317, 318, 343, 360; III, 66, 78, 80, 82, 120, 127, 138, 149, 271, 272, 274, 280, 303, 330
Келецьк II, 89
Кемликівка, с. I, 128
Кемлів III, 40
Керван Іол (Караванна Дорога) I, 36
Керенськ, м. I, 10
Керч, фортеця I, 317; II, 150
Керченська протока I, 278
Києво-Межигірський монастир *див.* Межигірський монастир
Києво-Печерська лавра II, 276
Кизикермен (Берислав), м. I, 14, 17, 23, 36, 37, 49, 73, 82, 93, 95, 102, 237—239, 247, 274, 277; II, 156, 320, 347, 348, 357, 358, 365, 371, 373; III, 5, 8, 12, 13, 15, 17, 18, 22, 23, 25, 28, 32, 35, 39—41, 48—50, 54, 65, 66, 70, 75, 78, 82, 83, 86, 87, 89, 91, 106, 120, 122, 123, 127—129, 133, 135, 144—147, 164, 165, 167, 174, 179, 181—183, 187, 188, 191, 192, 194, 226, 230, 336, 338
Кизикерменський перевіз I, 302; III, 337, 338, 348
Кизикерменський шлях I, 36, 296, 316; III, 13
Кизимис, Козячий Ріг I, 234; III, 156
Київ, м. I, 10, 11, 13, 14, 37, 49, 50, 59, 68, 80, 87, 96, 106, 111, 116, 138, 200, 210, 211, 218, 220, 229, 230, 258, 283, 291, 305, 308; II, 7, 9, 10, 13, 26, 27, 34, 38, 41, 42, 53, 54, 61, 64, 68, 73, 81, 96, 97, 100, 101, 105, 107, 114, 124, 132, 135, 137, 138, 163, 172, 178, 179, 186, 188, 194—196, 199, 203, 209, 238, 239, 242, 243, 245, 246, 260, 267—269, 281, 284, 286, 288, 292, 295, 301, 312, 314, 320, 347, 352, 354, 359, 361, 376, 382, 383, 384, 386; III, 6, 11, 12, 20, 26, 43, 49, 66, 110, 154, 163, 165, 202, 216, 220, 228, 231, 232, 262, 265, 280, 292, 308, 312, 314, 317, 321, 324, 329, 341, 355, 358, 361, 367, 370, 372, 376, 379, 382, 383, 392
Київська губернія I, 32, 60, 76, 253, 314; II, 11, 97; II, 140, 348, 364
Київська єпархія I, 218
Київська Русь I, 81
Київське в-во I, 253; II, 10, 13, 19, 37, 38, 61, 62, 92, 96, 138, 195
Київське князівство II, 8, 12
Київський полк III, 60, 61, 154
Київщина II 96, 287
Килиїмське поле I, 57, 158
Кисле, оз. I, 211
Кислівка, р. II, 205, 206
Кисляківка, с. I, 204, 209, 210, 317
Китай-городок III, 327
Китай-город (Москва) II, 123
Китайгород, с. I, 36, 129; II, 272; III, 104, 105, 149
Кишенька, м. II, 219, 250, 260, 296, 297; III, 14, 53, 113, 149, 150, 193, 272
Кілія, м. I, 238, 275; II, 72, 80, 85, 116, 141, 143; III, 122, 124, 179
Кільтінь I, 36
Кільчень, р. I, 214, 226, 228, 315—317; III, 19, 23, 41
Кільчень (Голубівка), с., сл., I, 129, 202, 204, 214, 215
Кімерійський Босфор *див.* Крим
Кімерійський о. II, 332
Кінбурн, мис (півострів), Кінбурнська коса I, 24, 128, 130, 286
Кінбурн, Колбрун, фортеця I, 24, 49, 82, 97, 238, 247, 274, 277, 296, 301, 316; III, 190
Кінська *див.* Кінські Води
Кінська Промойна, протока II, 78
Кінські Води, Кінська, р. I, 36, 61, 235, 238, 247; II, 16, 17, 78, 79, 129, 371; III, 19, 20—22, 147, 155, 167, 179, 352
Кіпр II, 27
Кічкас, с. I, 36, 67, 128; II, 69
Кічкас, ур. II, 151, 286, 347; III, 166
Кічкаська балка I, 31
Кічкаська переправа, Крарійський перевіз I, 37, 60
Кленків, ур. III, 237
Кленова балка I, 130
Климівка, с. I, 129
Клібина, р. I, 24
Княгинин, о. II, 69
Княгинин поріг *див.* Тягинська забора

Княжий Косогів рів I, 63
Княжий, о. II, 144
Княжі Байраки, балка I, 31, 268, 314; II, 158, 160
Кобеляки, м. I, 85; II, 303, 381; III, 247, 267, 279
Кобилячка, р. III, 19
Ковалівка, с. III, 61
Ковпаківка, с. I, 232, 233
Ковтоби, ур. II, 381
Кодак, м., фортеця I, 14, 50, 73, 95, 143, 144, 163, 202, 278, 299, 302, 304; II, 144—146, 149, 150, 152, 158, 159, 205—207, 220, 231, 234, 235, 238, 239, 242, 243, 245, 247, 255, 257, 260, 262, 277, 285, 286, 290, 291; III, 14, 25, 32, 36, 37, 48, 118, 150, 162, 164—166, 178—180, 205, 209, 216, 217, 252, 260, 261, 263, 290, 361, 392
Кодацька паланка I, 110, 124, 128, 202, 234, 282, 296, 302, 316
Кодацька переправа *див.* Козацько-Кам'янська переправа
Кодацька пристань III, 166, 173
Кодацька фортеця I, 16, 64, 75, 98, 100; II, 139; III, 46, 47, 65, 151, 185
Кодацький, о. III, 25, 26, 36, 37, 40, 43, 156, 215
Кодацький перевіз III, 171, 172, 173
Кодацький поріг I, 26, 88; II, 24, 69, 144, 149, 238; III, 104, 281
Кодима, р. I, 272; II, 27
Кожени, о. (Кам'янський) I, 27, 94, 103
Козавчин II, 312
Козацька, р. I, 28
Козацька Кам'янка, р. I, 37
Козацьке Річище, р. I, 101, 103, 104
Козацько-Кам'янська, Кодацька переправа (перевіз) I, 37, 147, 302
Козелець, м. I, 229, 230, 231; II, 203, 216
Козелецький пов. I, 202, 230
Козельськ II, 124
Козирщина, с. I, 202, 217
Козлів, Козлов, Гезлев (Євпаторія), м., фортеця I, 63, 248, 275, 293, 294, 315; II, 18, 28, 53—56; 328; III, 16, 156, 165
Козлів, о. I, 27
Козлівська митниця I, 293
Кознище (Козеніце) I, 36
Козулина II, 180
Козячий розлив I, 301
Коловоріт, р. I, 28
Коломак, р. III, 23, 24, 113, 155, 165, 180
Коломацький, хутір II, 365; II, 343
Коломенський пов. II, 132
Колонтаїв, сл. II, 259
Колотівська, р. I, 28
Комарницька волость I, 40; II, 214
Комишувата, Комишувата Сура, р. I, 23, 143, 315, 316
Комісарівка, с. I, 128
Конка, р. I, 15, 17, 23, 25, 26, 28, 34, 35, 68, 100, 125, 132, 274; II, 154; III, 19, 20, 79, 94, 136, 145, 147, 155
Конотоп, м., I, 262; II, 197, 201; III, 27, 73, 312, 243
Константинополь *див.* Стамбул
Консулівка (Розорівка), с. I, 102, 103; III, 381
Коп-Кую I, 24
Копил II, 89
Корабельна, р. I, 28; II, 362; III, 230
Корабельне, зимівник, I, 128
Коржеві могили I, 36
Коржів шлях I, 36
Корнетівська балка I, 65
Корнієва балка I, 65
Королівський *див.* Гардовий шлях
Коростятин II, 92, 93
Корсунський монастир I, 28
Корсунський полк I, 255; II, 41; III, 312
Корсунь, м. I, 76, 158, 199, 264, 295; II, 96, 97, 110, 117, 151, 153, 161, 162, 171, 172, 174, 177, 186, 210, 218, 230, 231, 264, 265, 279, 281, 311, 373; III, 233, 312, 328, 329
Корчик *див.* Орчик
Косmаха, р. I, 28
Костеничі III, 245
Костирська, р. I, 28
Костувата, р. I, 36
Костянтинів, м. II, 62
Костянтинівка, м-ко I, 285
Костянтиноградський пов. I, 232
Котельва II, 258
Котівка, с., м. I, 40, 129, 172, 204, 211
Коушани, м. *див.* Каушани
Кохання (Кухарів?), о. II, 27
Кочережинський брід I, 37, 215
Кочережки, с. I, 204, 215, 230, 231; III, 325
Кочкарі II, 328
Кочубеїв *див.* Хаджибей
Кошова, р. I, 28
Краків II, 8, 20, 21, 52, 60, 137; III, 14, 392
Крамарська, с. I, 231
Крарійська переправа *див.* Кічкаська переправа
Красне, замок II, 37
Красний Кут, ур. (берег) I, 68, 102, 110; II, 259
Красногригорівка *див.* Чернишівка
Краснокутська Січ *див.* Нова Січ
Красносілля, с. I, 32
Краснохолмський монастир II, 123
Краснякове урочище II, 362
Крейдяна балка I, 31
Кременець II, 94, 112
Кременецький брід I, 37
Кременецький пов. I, 61; II, 16
Кременців, о. I, 28
Кременчук, м., ур. I, 36, 59, 262, 296, 314, 316; II, 14, 57, 83, 140, 148, 172, 173, 189, 207, 219, 221, 238, 242, 247; III, 66, 227, 263, 297

Кременчуцький брід I, 37; II, 27
Кременчуцький магазин I, 306
Кременчуцький пов. I, 89; III, 282
Кремль II, 123, 124
Крива, забора I, 27
Крива, коса I, 28
Крива Лука III, 243
Криве I, 273
Кривий Ріг, зимівник I, 36, 128, 316
Кривий Тор, р. I, 24
Кривий Торець, р. I, 129
Кривий шлях II, 52
Кривого, зимівник I, 315, 316
Крилов, Крилів, м. I, 16; II, 42, 140, 146, 207, 214, 228, 262, 268, 311, 344; III, 179
Кримка, р. III, 19
Кримська орда III, 88
Крим, Кримське ханство, Кімерійський Босфор I, 17, 35, 36, 41, 47, 68, 73, 77, 78, 82, 84, 88, 93, 94, 97, 99, 102, 105, 123, 130, 200, 226, 227, 231, 232, 237, 238, 239, 246, 247, 264, 275, 276—278, 293—299, 302, 303, 304, 310, 314—316; II, 7, 12, 14, 15, 18—21, 24, 28, 34, 37, 38, 45, 53—57, 59, 66, 83, 84, 110, 125, 126, 129, 130, 133, 136, 140, 141, 143, 145, 146, 150, 151, 153, 156, 157, 163, 165, 166, 172, 182, 197, 199, 201, 203, 204, 220, 221, 225, 226, 228, 230, 232, 233, 235, 247, 255, 260, 262, 263, 270, 278, 280, 282, 284—288, 296—298, 302, 306, 309, 311, 313, 315, 316, 318, 320—323, 325, 327—332, 336, 342, 344, 346—348, 353, 355—357, 359—362, 365, 367, 370, 372, 373, 375, 377—379, 386; III, 5, 6, 8—18, 20—23, 25, 27, 28, 31, 32, 36, 37, 39—41, 46—48, 50—55, 57—60, 62, 64, 66, 69, 71, 74—76, 78, 81—83, 86—94, 101, 104—108, 110—113, 115, 116, 118—123, 125, 127, 129, 130, 133, 134, 136, 138, 141—144, 146, 149—152, 155, 157, 161, 168, 177, 179, 184, 186, 187, 190, 191, 193—196, 201, 203, 205—208, 215, 219, 225, 233, 237, 250, 251, 259—262, 264, 270, 274, 281, 285, 289, 325, 326, 332, 334, 336—338, 341, 343—346, 348—350, 352, 356, 357, 359—370, 373, 378, 380—382, 384, 389, 394, 395
Кримська держава *див.* Крим
Кримське ханство *див.* Крим
Кримський півострів *див.* Крим
Кримський (Чумацький) шлях I, 35, 36, 296
Кримські гори I, 40
Кринка, р. I, 24
Кролевець II, 256
Кругле (Мармурове) море I, 275
Кругляк, ліс I, 32
Крупець, с. I, 166
Крута, балка I, 130
Крутий Байрак, ур III, 325
Крутий Берег, селище III, 294
Крутилка, балка I, 130
Крюків, м. I, 36, 314—316; II, 344
Крюків, с. II, 140
Крюківський шлях I, 36, 296, 315
Кубанська область I, 25
Кубань I, 25, 214; III, 351, 365, 366
Кубань, р. I, 25, 237, 286; II, 139, 150
Кугмань II, 320
Кузня, печера I, 28
Куликів, Одинківка, с. I, 198, 214
Кульчиці, с. II, 124
Кумейки II, 147, 148
Кумнин I, 61; II, 16
Курилівка, сл., с. I, 18, 129, 210, 211
Курськ, м. I, 35; II, 124, 179, 284, 340; III, 355
Курська губ. I, 227
Курський пов. II, 124
Курукове, оз. II, 140
Курцемал, городище II, 79
Курчак III, 61
Куряча балка I, 36, 316
Кутенський монастир (Литва) III, 199
Кути II, 225
Кухарів, о. I, 27
Куца балка I, 67
Куций Єланець I, 124
Куцеволівка, с. I, 204
Кучман-шлях II, 27, 87
Кучманський брід II, 27
Кучмань, р. II, 27
Кучугури, ур. III, 325
Кучурганський Куяльник I, 273
Кушакшатер, м. III, 54
Кушугум, р. I, 28, 215
Кючук-Кайнарджі, м. I, 24
Куяльник I, 272, 273; II, 237, 239, 280, 282

Лабунь, м-ко II, 94
Ладижин II, 268, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 286, 305, 312, 323, 348, 352, 359, 361, 363, 364, 365
Ладога III, 216, 218
Лазнюк, р. I, 100, 101
Лантухівський о. I, 27
Лапинка, передм. Нікополя I, 77
Лапинка, р. I, 93
Лапинка, с. I, 160
Лебедин, м. III, 65, 245, 246, 326
Лебединці, с. I, 129
Лебедянь, м. II, 130
Лелеківка, с., ур. I, 204, 209
Лемеші, с. I, 230, 231
Лентіївський байрак I, 33
Лиман I, 15
Липнянка, р. III, 19
Липова балка I, 65
Лиса Гора, ур. I, 28, 234; II, 78
Лисянка, м. I, 295; II, 226, 230, 232, 250, 279, 280, 282, 311, 363
Литва, Велике Литовське князівство I, 44, 49, 116, 188, 239, 242, 252, 291, 294; II, 7—9, 12—14, 23, 24, 59, 65, 92, 93, 101, 124, 163, 170, 186, 231; III, 316

Литвина, зимівник I, 315
Литовка, р. III, 19
Литовська земля II, 150
Лихвин II, 124
Лихівка, с., сл. I, 129, 205
Личків, Личкове, с., сл. I, 129, 200, 204, 211, 212, 315
Лівни, Ливни, м. II, 55, 130
Лівобережна Україна II, 168, 237, 258, 260, 262, 264, 269, 273, 292, 305, 309; III, 11, 140, 199
Лівонія, Ліфляндія, II, 19, 110, 111, 113, 114, 139; III, 196—199
Лісна, р. I, 28
Лісна, с. III, 245
Ліснянка, р. III, 245
Ліфляндія *див.* Лівонія
Лішній поріг I, 26; II, 69
Лішня балка I, 31
Лободиха, р., ур. I, 28; II, 365
Лозове, с. I, 204
Лозовий яр I, 129, 216
Лозувата, р. I, 228
Лозувате, оз. I, 64
Ломбардське королівство III, 373
Лопатиха, р. I, 28
Лопушка I, 61
Лотрика II, 16
Лоханка, балка I, 31
Лоханський поріг I, 26; II, 69
Лохвиця, м. II, 149, 185, 188, 197, 307; III, 245, 335
Лоцманська Кам'янка, с. I, 315
Лубенський Мгарський монастир II, 198
Лубенський полк II, 215; III, 31, 215, 358
Лубни, м. I, 108, 296; II, 81, 102—104, 106, 149, 178, 185, 186, 188, 192, 194, 231, 260, 267; III, 66, 113, 272, 388
Луганчик, р. I, 129
Луганъ, р. I, 22, 28, 130
Лукомль, м-ко II, 149
Лукувате, оз. I, 227
Луцьк, м. I, 257; II, 88, 89
Луцький замок II, 41
Луцький пов. II, 61
Лучин I, 234
Любимівка, с. I, 114, 239
Люблін I, 36; II, 286
Люта, р. I, 31
Львів, м. I, 36, 296; II, 15, 27, 34, 85, 107, 280, 344; III, 11, 390
Львівський пов. I, 48; II, 44

Магалич, м. III, 54
Мазничне, оз. I, 227
Мазовецький окр., воєв. I, 229; II, 26
Мазовія III, 390
Макарове, с. I, 129
Македонське царство II, 333
Маконе I, 41
Макотин, с. III, 244
Максимівка II, 173
Мала Азія I, 251; II, 23, 28, 126, 129
Мала Вись, Мала Висунь, р. I, 36; III, 144
Мала Кам'янка, р. III, 352
Мала Росія *див.* Україна
Мала Тернівка, р. I, 216, 315, 316
Мала Тернівка, с. I, 231
Малий Інгул, р. III, 144
Малі Будища III, 294
Мальборк II, 58
Мамай-сурка, городище II, 78
Манжаліївка, м-ко III, 263
Мантуанське королівство III, 373
Манцу, м. III, 54
Маріуполь, м. I, 44, 129
Маріупольський пов. I, 25, 44, 129
Маркушів, с. I, 36
Мармурове море I, 275, 293
Марокко I, 248
Мартова, сл. II, 259
Марциріци II, 94
Маслів Брід, ур. II, 149
Маслова, р. I, 28
Матня, висілок с. Чернишівки I, 73
Матяшівка, с. II, 256
Мачабилівка, сл. I, 311
Маяк, м. III, 143
Маячка, р. III, 103, 105, 327
Маячки, Маячка, м. I, 129; III, 278
Медведівка II, 230, 232, 265; III, 365, 366
Меджибіж II, 87; III, 319
Медовець, с. I, 128
Межигірський, Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир I, 195, 196, 208, 218, 219, 220, 221, 225, 226, 228, 283, 297, 305; II, 199; III, 187, 256, 257, 288
Межиріч, м. II, 166
Межиріччя, ур., с. I, 204, 216, 231
Мезарли-Тепе, курган I, 24, 25
Мелітопольський пов. III, 20
Меотійське оз. *див.* Азовське море
Мерефа, сл. II, 198, 199, 259, 318, 343
Мерло, р. I, 55; III, 101
Мертві Води *див.* Мертвовод
Мертвовод, Мертві Води, р. I, 15, 23, 24, 28, 31, 36, 37, 95, 302; III, 230
Мессемврія I, 292
Метелиха, р. I, 28
Мечетна балка I, 130
Мечетна, р. I, 28
Мещовськ II, 124
Мигійський перевіз I, 37
Мигійський Ташлик I, 23, 28, 37
Мигія, с. I, 28
Микитин мис *див.* Микитин Ріг
Микитин перевіз *див.* Микитинська переправа
Микитин Ріг, Микитин мис I, 27, 28, 37, 59, 73, 75, 81, 199; II, 78, 146, 153, 154, 163; III, 194
Микитина станція I, 316
Микитине, Микитинська застава (Нікополь), с., передм. I, 16, 23, 36, 50,

75, 76, 77, 78, 112, 114, 128, 234, 298, 299, 302
Микитинка, передм. Нікополя I, 77
Микитинська застава *див.* Микитине
Микитинська переправа, Кам'яно-затонська переправа, Микитин перевіз I, 37, 48, 78, 110, 147, 302, 316
Микитинська Січ I, 59, 73, 75—79, 91, 169, 199; II, 154
Микитинська церква I, 199
Микитинське пустище I, 231
Микитинський перевіз *див.* Микитинська переправа
Микитинський шлях I, 36
Миколаїв, м. I, 34; III, 298
Миколаївка, сл. I, 217
Миколаївка-Рудівка, с., сл. I, 202, 216
Миколаївська, сл. I, 217
Милове, с. I, 128
Миргород, м. I, 87, 296; II, 149; 179, 185, 186, 188, 189, 197, 228, 231, 243, 274; III, 245, 272
Миргородський пов II, 180
Миргородський полк III, 30, 65, 68, 228, 287, 297, 338, 342
Михайлов, м. II, 130, 131
Мишурин Ріг I, 36, 37, 94, 95, 128, 202, 204, 296, 315; III, 145, 147, 175, 222, 227, 296
Мишуринорізька переправа (перевіз) I, 37, 302, 303
Мізивна, пристань II, 128
Міланське королівство III, 373
Мілова балка *див.* Омилове
Мілове, м. I, 102
Мілове, с. I, 102; III, 381
Мінгрелія I, 52
Мінера II, 129
Мінськ, м. I, 200, 257
Міус, р. I, 15, 19, 24, 217, 278; II, 137; III, 70, 82, 191
Міуське, м. I, 15, 17
Міущик, р. I, 130
Млинки, м-ко II, 280
Могилів, м. I, 49, 257; II, 90, 91, 115, 226, 278, 280; III, 199, 245
Могилів, с. I, 129, 204, 211
Могилівське староство II, 10
Могилівський замок II, 20
Можайськ II, 124
Мозир II, 92
Мокра Сура, р. I, 47, 124, 143, 316
Мокрий Омельник, р. I, 28, 31, 316
Мокрі Яли, р. I, 33
Молдавія I, 69, 70, 254; II, 6, 21, 23, 26, 30, 34, 35, 38, 44, 45, 48, 50, 58, 59, 66, 68, 71, 79, 83—85; 87, 94, 98, 100, 110, 111, 114, 125, 136, 383; III, 6, 11, 12, 301
Молочна, р. *див.* Молочні Води
Молочні, ур. III, 101
Молочні Води, Молочна, р. II, 166, 317; III, 50, 92, 94, 99—101, 103, 104, 110, 128, 136, 137, 187
Монастир, с. II, 141
Монастирище, ур. II, 20
Монастирок, мис II, 19
Монастирський, о. I, 27, 227
Морозова балка I, 130
Морський Чулек, р. I, 24
Мосальськ, м. II, 118, 122
Московія *див.* Росія
Москва, м. I, 6, 8, 11, 39, 48, 62, 63, 73, 82, 83, 89, 90, 91, 105, 106, 145, 146, 148, 157, 164, 166, 172, 194, 220, 227, 282—284, 304—309; II, 6, 7, 9—11, 14, 17—21, 23, 24, 28, 37, 56, 60, 65—67, 118—120, 122, 130, 132, 133, 135, 137, 138, 140, 149—151, 153, 165—169, 171—176, 179—186, 188, 189, 193, 194, 196, 198—200, 204, 206, 214, 215, 217, 220, 221, 224, 230—232, 234—240, 242—248, 253, 256—258, 260, 263—265, 267—271, 273, 276, 278, 281—289, 291, 294—296, 300, 301, 303—308, 310—312, 314—321, 329, 334—338, 340, 341, 343, 345—347, 349—353, 356, 357, 359, 361, 365, 367, 369—371, 374, 376—379, 381—383, 385—387; III, 5—8, 10, 11—18, 20, 22—25, 27—33, 37, 40—43, 49—51, 59, 61, 67, 68, 71—74, 79, 82—85, 87, 95, 97, 99, 100, 105, 106, 109, 112, 113, 116, 119, 121—124, 129, 130, 132—138, 143, 144, 149, 151, 153, 155, 158, 159, 160, 163, 165—167, 170, 171, 173, 177, 179, 180, 182, 183, 187—189, 193, 195—197, 199—202, 204—211, 214, 217, 218, 220, 221, 231, 232, 236—239, 243, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 256, 269, 280, 312, 314—319, 321, 322, 326, 329, 333, 340, 343, 344, 352, 357, 374—378, 381, 382, 392, 394, 395
Московка, р. III, 20, 104, 341
Московка Мокра, р. I, 28, 63; II, 79
Московка Суха, р. I, 28, 63; II, 79
Московська держава, земля *див.* Росія
Мотовилівка II, 239
Мотронин III, 70
Мотронинський ліс I, 32
Мох II, 137
Мошна, р. II, 139
Мошни, м-ко II, 151
Мстиславль, м. I, 257; III, 245
Мубареккермен *див.* Шагінгірей
Музичина балка I, 65
Музурман, р. I, 28
Мультянська земля II, 358; III, 50, 51
Муравський шлях I, 35, 36, 37, 291, 294, 296; II, 286, 293, 318, 359, 371; III, 88
Муром II, 119
Мустріткермен *див.* Тавань
Мценськ II, 138

Набоківка, с. I, 128
Наковальня с. I, 43
Нарва, м, III, 198, 199, 248
Наумова балка I, 65
Нева, р. III, 196, 216, 218, 222
Недайводи I, 36

Немирів, м. I, 31, 33, 34; II, 278, 280, 314, 316; III, 31, 32, 61, 67, 321, 325, 364
Ненаситець, Ревучий поріг I, 26, 27, 202, 234; II, 19, 45, 69, 111; III, 325
Ненаситецький ретраншемент I, 202, 207
Нерубай, ліс I, 32
Нестерівка, с. I, 22
Нехвороща (Олексопіль), м. I, 232; III, 120, 278
Нехворощанський Успенський Заорільський монастир I, 221, 229; III, 19
Нижні Каїрки *див.* Великі Каїрки
Нижні Кучугури, ур. III, 176
Нижня Солонецька балка I, 31
Нижня Терса, р. I, 33, 216, 317
Низ I, 46, 48, 58, 72, 142, 230, 253—255, 271, 281, 286, 294, 298; II, 6, 13—16, 20, 23, 24, 26, 27, 33, 35, 42, 45, 51, 53, 60, 100, 106, 107, 109, 111, 115, 118, 132, 147, 274, 282, 315, 346, 355, 362, 373, 375, 379, 380, 385; III, 23, 36, 37, 72, 87, 172, 205, 258
Ніжин, м. I, 49; II, 214, 215, 238; III, 129, 245
Ніжинське ст-во I, 262
Ніжинський полк II, 192, 215, 217; III, 164, 225
Нікополь, м. I, 34, 75, 77, 78, 79, 91, 92, 114, 127, 200; II, 78; III, 393, 394
Ніл, р. I, 38
Німеччина I, 69; II, 66, 346; III, 198
Нісцерд, замок II, 37
Ніштадт III, 347
Нова Миза II, 112
Нова Сербія *див.* Новосербія,
Нова Січ, Підпільненська, Краснокутська I, 36, 49, 59, 68, 98, 102, 106, 110—114, 115, 116, 117, 118, 121, 124, 125, 126, 130, 138, 139, 140, 142, 223, 234, 238, 265, 278
Новгород, м. I, 120; II, 118, 121, 122; III, 218, 245
Новгород-Сіверський, м. II, 118, 122, 226; III, 245
Новгород-Сіверщина, Сіверська Україна I, 262; II, 122
Новгородський замок II, 258
Новгородський пов., земля, II, 143; III, 391
Новий Дніпро I, 67
Новий Кодак, Нові Кодаки, Нове, с., м., I, 50, 83, 98, 116, 128, 202, 204, 206—208, 210, 229, 315, 316; III, 260—263, 274, 281
Новий Конецполь, м. I, 262
Нові Санжари, м-ко II, 284; III, 75, 76, 268, 271, 277, 278, 280, 281
Новобогородицька фортеця *див.* Стара Самара
Новоград, фортеця I, 53
Новоград-Волинський пов. II, 61
Новомосковськ, м. I, 40, 129, 159, 195, 212, 213, 214
Новомосковський пов. I, 25, 31, 32, 33, 114, 129, 172, 198, 210, 231, 232; III, 55, 149, 238
Новоросійська губ. I, 23, 34, 77, 204, 314
Новоросійський край *див.* Новоросія
Новоросія, Новоросійський край I, 6, 34, 40, 41, 45, 91, 211, 218, 228, 314
Новоселиця, сл., м-ко I, 228, 231, 317
Новоселиця, Новоселівка *див.* Самарь, м.
Новосербія, Нова Сербія I, 20, 21, 22, 50, 294, 297
Новосергієвське, Новосергіїв, Вільний, Вільне, м-ко III, 36, 55, 60, 68, 101, 220, 237, 252, 321, 322
Новосілка, с. I, 231
Новосіченський ретраншемент III, 306, 351
Новочеркаськ, м. II, 10, 150; III, 191
Ногайська орда I, 237, 238
Нормандія I, 54
Носоківка, о. I, 37; II, 234
Носоківська переправа I, 37
Носоківський, о. III, 94
Нустріткермен, Устреткермен, м. III, 191, 192

Овечий брід I, 37
Овечі Води, р. III, 53
Овидове, оз. II, 9, 116
Овідіополь I, 65
Овруч, м. II, 9, 87, 92
Одарівка, с. I, 129
Одеса, м. I, 10, 11, 34, 40, 41, 44, 59, 65, 98, 224; III, 41, 60, 202
Одеський пов. I, 25, 238
Одинківка, с. *див.* Куликів
Оді, м. II, 56
Ожарівська коса I, 28
Ока II, 132
Окимни I, 61; II, 16
Октай, с. III, 28
Олатичів II, 319
Олба, р. III, 20
Олегович II, 90
Олександрівська фортеця I, 25
Олександрівський пов. I, 129, 217; III, 143
Олександрівський шанець, Олександр-Шанець (Херсон) I, 125, 234, 316, 317
Олександрійський пов. I, 22, 25, 33, 128, 314
Олександрія III, 298
Олексієва, р. I, 28
Олексопільський пов. I, 232
Оленівка, маєток I, 316
Олешки, Алеška, Ереске, Олешшя, м. I, 25, 32, 34, 95, 96, 97, 100, 101, 102
Олешки, ур. I, 15, 59, 96; III, 300, 352, 357, 359, 367, 378, 381, 386, 387
Олешківська Січ I, 59, 96—102, 104; III, 361
Олешшя *див.* Олешки
Ольвіополь *див.* Орлик

Ольховатка, с. I, 22
Омелова, р. I, 28
Омельник, р. I, 22, 38, 124; II, 247; III, 127, 298
Омельник Ворскальський, р. I, 38; II, 78
Омельник Псельський, р. I, 38
Омельник, с. I, 89, 204; III, 282
Омельник, ур. I, 205
Омельники, м-ко II, 219, 296; III, 263
Омельничка, р. II, 214
Омилове ур., Мілова балка I, 102
Омськ II, 132
Онуфріївка, сл. I, 314
Опалиха, р. I, 315, 316
Опанасівка, с. I, 232, 233
Опішня, Опушне, м. I, 296; II, 258; III, 94, 173, 246, 286, 293
Опочна III, 199
Оргіїв II, 312
Орел, м. II, 120
Оржищів II, 267
Оріль, р. I, 14, 17, 18, 19, 25, 26, 28, 36, 37, 38, 39, 85, 91, 98, 106, 125, 129, 142, 198, 200, 201, 211, 226, 232, 234, 235, 286, 311, 312, 315; II, 40, 43, 68, 219, 281, 371; III, 6, 19, 23, 25, 36, 53, 66, 68, 84, 101, 104, 105, 126, 137, 149, 151, 165, 166, 168, 173, 180, 194, 206, 220, 225, 267, 278, 287, 327, 328, 330, 354, 362, 376, 379
Орільська паланка I, 128, 129, 282, 302
Орільські ліси I, 33
Орлик, р. III, 19
Орлик, Катеринінський шанець (Ольвіополь), сл., м. I, 204, 209, 210; III, 90, 101
Орлів *див.* Стукалів, о.
Орлів Кут I, 228
Орлова, р. I, 28, 76
Орловська губ. I, 227; II, 55
Орловщина, сл. I, 312
Орчик, Корчик, р. III, 23, 25, 36
Орчик, с. I, 231
Орша, м. I, 257
Оскіл, р. II, 56; II, 359
Ослан, Ослам-городок *див.* Аслам
Осницька коса I, 28
Осокорівка, р. I, 28; III, 19
Осокорівка, с. I, 128, 234
Осокорове, оз. I, 64;
Остер, м. I, 229, 230; II, 225, 267
Остзейський край III, 198
Острів-Затон сл. I, 202
Островня II, 114
Острог, м. I, 142, 217, 261; II, 81, 92, 273, 274, 275
Острогозьк, Рибне, м-ко III, 157
Остропіль II, 61, 62, 88, 94, 95, 101
Отовчичі II, 92
Оттоманська Порта *див.* Туреччина
Оттоманська держава *див.* Туреччина
Охматів II, 152
Охмеч, с. III, 54
Охта, р. III, 216, 222
Охтирка II, 218, 219, 221, 224, 229, 232, 259, 260; III, 246
Охтирський полк III, 88, 234
Очаків, Дашів, м., фортеця I, 14, 17, 23, 25, 36, 39, 49, 61, 63, 79, 82, 95, 99, 130, 238, 239, 272, 273, 274, 276—278, 288, 292, 293 301, 302; II, 9, 10, 16, 20, 27, 28, 53, 54, 74, 76, 77, 91, 116, 125, 127, 128, 135, 141, 150, 152, 153, 166, 174, 175, 181, 182, 203, 245, 264, 270, 280, 292, 309, 317, 362; III, 10, 13, 74, 81, 110, 124, 127, 141, 147, 148, 151, 154, 156, 157, 161, 162, 165, 175, 176—179, 181, 182, 191—193, 200, 209, 227, 299, 300, 327, 360, 377
Очаківська орда I, 237
Очаківська переправа II, 70
Очаківська сторона I, 272, 313
Очаківський лиман I, 39, 301; III, 136
Очаківський порт II, 125
Очаківський шлях III, 13
Очеретна, балка II, 159

Павлова коса I, 28
Павлоградський пов. I, 25, 31, 33, 129, 216, 230, 231, 315
Павлюк, р. I, 28, 93, 111
Павлюка, зимівник I, 316
Паволоч II, 96, 97, 139, 163, 314, 316
Паволоцька земля II, 345
Паланка, м. III, 137
Палестина I, 39, 56, 225, 248
Паліївщина, ур. I, 27
Панчове, с. I, 22
Панчохине, с. I, 204
Паньківка, р. I, 28
Паньківка, с. I, 231
Париж, м. I, 102, 249, 250
Пензенська губ. III, 10
Перевізка, с. I, 128
Перевізка, ур., пристань I, 37, 202, 316; III, 148
Перевізька паланка *див.* Інгульська паланка
Переволочанський шлях I, 36, 296; II, 156
Переволочна, м., фортеця I, 16, 19, 36, 59, 60, 84, 85, 87, 95, 112, 296; II, 14, 157, 173, 207, 218, 219, 247, 250, 285, 297, 303, 307, 309, 318, 357, 359, 360, 361, 384; III, 13, 14, 18, 24, 27, 66, 80, 82—84, 86, 100, 108, 113, 124, 127, 132, 145, 147, 151, 154, 162, 163, 194, 201, 205, 212, 220, 221, 224, 228, 236, 247, 257, 260, 264—267, 271, 273—275, 277, 278, 280, 281, 285, 290, 291, 294—297, 303, 326, 343, 346
Переволочненська переправа (перевіз) I, 87; II, 315, 317, 318, 340, 343, 353, 360; III, 25, 33, 34, 59, 72, 78, 80, 82, 158, 180, 189, 281
Перекоп, м., фортеця I, 15, 35, 62, 63, 82, 99, 200, 238, 247, 276, 294, 295, 299; II, 7, 18, 28, 35, 54, 72, 75, 76, 111, 125, 133, 174, 219, 220, 221, 225, 226, 235,

236, 254, 288, 289, 301, 314, 320, 321, 327, 328, 331, 357, 371, 373; **III**, 12, 13, 15—17, 20, 28, 46—48, 50, 53, 54, 56, 71, 91—93, 105, 130, 158, 162, 176, 191, 206, 260, 325, 327, 359
Перекопська лінія **I**, 99
Перекопська орда **II**, 70
Перекопське море **I**, 15
Перекопський шлях **III**, 74
Переметівка, с. **I**, 129
Перемишль (б. Калуги) **II**, 124
Перепетиха **III**, 324
Пересип, ур. **III**, 81
Перещепине, с. **I**, 50, 129, 202, 217
Переяслав, м. **I**, 201, 312; **II**, 54, 81, 99, 101, 102, 122, 126, 139, 142, 172, 175, 183, 185, 186, 190, 192, 197, 201, 203, 204, 206, 207, 209, 212, 227, 231, 238, 239, 243, 244, 245, 303, 309, 311, 339; **III**, 67, 110, 376
Переяславль, м. **II**, 130
Переяславський полк **I**, 255; **II**, 41; **III**, 70, 92
Персія **II**, 37, 43, 44, 48—50; **III**, 348, 367, 376
Перший пришиб, ур. **II**, 247
Перун, о. **I**, 27
Петербург, Санкт-Петербург **I**, 6, 8, 11, 45, 107, 145, 148, 157, 160, 172, 179, 187, 230, 250, 259, 269, 284, 293, 295, 296, 298, 303, 305—308, 314; **II**, 6—8, 15, 26, 30, 57, 117; **III**, 7, 11, 18, 57, 79, 182, 222, 243, 245, 264, 266, 286, 292, 316, 326, 332, 336, 337, 343, 347, 348, 352—355, 359, 361, 364, 367, 368, 371, 375, 379, 382, 386
Петриківка, Петрівка, с., сл. **I**, 129, 204; 211; **III**, 161, 294
Петриківська, Петрівська *див.* Курилівка
Петриковичі **II**, 89, 91
Петрівка *див.* Петриківка
Петрівська фортеця **I**, 23, 25, 44, 317
Петрівське (Балабине-Петрівське), с. **I**, 204, 216
Петрова станція **I**, 316
Печенігів **II**, 259
Печери **III**, 204, 218, 232
Печерськ **II**, 100
Пешт **II**, 37
Пиків **II**, 95, 96, 98
Пирогівка, с. **II**, 226
Пирятин, м. **II**, 172, 196
Письмичівка, с. (Пишмичів зимівник) **I**, 143, 202, 217
Пишмичів зимівник *див.* Письмичівка
Пишнівка, с. **I**, 129, 202, 217
Південна Росія **II**, 172, 247
Південно-Західна Росія **I**, 9, 12
Північна Америка **I**, 34
Північна Франція **I**, 40
Півозера, долина **II**, 193
Підгайці **I**, 61; **II**, 16, 254
Підгоринь, ур. **I**, 130
Підгорне, с. **I**, 204
Підгороднє, с. **I**, 216
Підгородня, сл. **I**, 216
Підкручне, оз. **I**, 64
Підпільна, Орлова, р. (гілка) **I**, 28, 36, 50, 59, 68, 76, 77, 78, 92, 93, 110, 111, 113, 228, 278, 292; **III**, 300, 380, 383
Підпільненська Січ *див.* Нова Січ
Пінськ **II**, 92
Пінський пов. **II**, 92
Піски, с. **III**, 298
Піщана Самарь, с. **I**, 129
Піщаний брід **I**, 24, 31,37; **III**, 175
Піщаний, о. **II**, 69
Піщаний перевіз **I**, 37
Пйотрків **II**, 9
Плахтіївка, с. **I**, 22
Плеса, с. **I**, 129
Плетенецький, Плетеницький лиман **I**, 15, 17, 28
Плетеницький Ріг **I**, 28; **III**, 20
Плетениха, р. **I**, 28
Побужжя, Побужя **II**, 8, 278; **III**, 324
Погорілий, о. **I**, 28
Погребища **II**, 96
Погребки, м-ко **III**, 246
Подвірки **II**, 280
Поділля **I**, 14, 36, 252, 254, 262; **II**, 7, 8, 27, 37, 50, 59, 61, 76, 128, 165, 277, 284, 305, 312, 341
Подільська губ. **I**, 60; **II**, 12; **III**, 140
Подільське в-во **II**, 37
Подністров'я **I**, 262; **II**, 265
Позднешівка, с. **III**. 59
Познань, м. **I**, 257
Покровська, сл. **I**, 217
Покровське, с., м. **I**, 68, 79, 91, 102, 113, 114, 159, 223, 278
Покуття **II**, 83
Полісся **II**, 60, 88, 163; **III**, 162, 231
Половиця, с. **I**, 128, 217
Полковнича, с. **I**, 129
Половнищине, с. **I**, 129
Полозове, с. **I**, 204
Полонне **III**, 61, 232
Полоцьк, м. **II**, 20, 37; **III**, 199
Полтава, м. **I**, 85, 86, 98, 262, 317; **II**, 184—186, 188, 189, 193, 194, 196, 224, 238, 243, 246, 250, 258, 260, 261, 263, 272, 284, 285; **III**, 19, 66, 76, 84, 113, 116, 128, 161, 201, 212, 232, 245, 246, 247, 261,262, 266, 268, 271, 273, 277, 278, 284, 286, 292—294, 325, 333, 343, 346, 354, 355, 364, 366, 375, 376, 380, 381, 393
Полтавка, с. **III**, 298
Полтавська губ. **I**, 60, 89, 204, 231, 232, 252; **II**, 9, 11, 12; **III**, 202, 266, 282, 334
Полтавський полк **III**, 30, 65, 66, 68, 76, 78, 80, 82, 161, 196, 206, 218, 225, 232, 260, 262, 287, 337, 343, 367
Полтавщина **II**, 222, 245; **III**, 84, 89
Польське королівство *див.* Польща
Польський шлях *див.* Чорний шлях
Полянівка, м-ко **II**, 144
Польща, Річ Посполита, Польське королівство **I**, 13, 14, 15, 26, 36, 44, 46, 47, 49, 61, 69, 72, 73, 78, 79, 82, 115, 116, 121, 123, 130, 137, 157, 163, 164, 176,

177, 188, 193, 198, 200, 207, 225, 239, 242, 252, 263, 265, 281—285, 288, 289, 291, 293—299, 302, 303, 311, 314; II, 5, 7, 8, 13, 14, 16, 17, 20, 21, 23—26, 28—30, 35, 37—40, 42—44, 48, 50, 53, 54, 57, 59, 60, 62, 64—66, 68, 71, 75—77, 82, 83, 85—88, 91—96, 99, 102, 106—108, 110—113, 117, 118, 125—129, 133—135, 137—144, 147, 148, 151, 161, 165, 167—170, 174, 186, 196, 200—202, 221, 226, 227, 239, 240, 246, 247, 260, 264, 265, 268—270, 273, 275—277, 280, 284, 285, 292, 311, 317, 344, 345, 370, 380—383; 386; III, 6, 7, 13, 14, 17, 24, 26, 31, 60—62, 84, 140, 169, 170, 172, 197, 198, 203, 204, 219, 233, 248, 249, 250, 251, 252, 266, 268, 302, 316, 328, 330, 341, 346, 350, 361, 363—367, 371, 373, 377, 386, 387, 390—392

Померанія III, 197

Пономарева, с. I, 128

Попасні Байраки, ур. I, 143, 144, 315

Попів яр I, 129, 216

Порта *див.* Туреччина

Потік, м. I, 262; II, 174, 189, 219; III, 66, 263

Потоцька Кам'янка, с. I, 315

Потьомкіна, о. I, 28

Похилівський міст I, 315

Поцецели, с. I, 287

Почеп, м. II, 118, 122

Пошехоння II, 123

Правобережна Україна, Правобережжя II, 168, 219, 240, 279; III, 6, 199

Прилуки, м. III, 234, 245

Прилуцький полк III, 228

Прип'ять, р. II, 100

Пристінь I, 228

Пробите, ур. III, 329

Пробитий шлях II, 44, 50—52

Прогній, Прогної, оз. I, 64, 128, 130, 274; III, 101, 124, 126, 132, 210, 228

Прогній, р. I, 80; II, 285

Прогної, ур. I, 130

Прогноївськ, с. I, 130

Прогноївська паланка I, 125, 128, 130, 202

Продайкове, оз. I, 211

Проданівка, с. I, 129

Пронськ, м. I, 118, 122

Пропасна, р. I, 31

Пропойськ, м. II, 96; III, 245

Протичанська скеля I, 28, 29

Протовчанська паланка I, 124, 128, 139, 202, 234, 282, 284, 302, 315, 316

Протовчі, Протовча, р., ур. I, 60, 211, 228, 316; II, 16; III, 90, 352

Пруссія III, 373

Прут, р. II, 85, 87; III, 10, 11, 321, 326, 377

Псков, м. I, 82, 120, 200; III, 187, 192, 198, 199, 202

Псковський край III, 195

Псьол, р. I, 84; II, 45, 68, 124; III, 99, 101, 154, 155, 245, 257, 263, 280, 294

Пугач, скеля I, 28, 103

Пулави I, 36

Путивль, м. II, 45, 119, 124, 138, 179, 185, 188, 192, 193, 197, 201, 206, 210, 262

Пушкарівка, с. I, 314

П'ята, р. I, 28

П'ятигори II, 280

П'ятка, м-ко II, 59, 62—65

Райків, с. II, 95

Ракова, с. I, 128

Рахів III, 245

Рашків II, 226, 278, 280, 320

Ревівка, с. I, 129, 202, 204, 211

Ревун, р. I, 73, 74

Ревунець *див.* Бистрик

Ревунча р. I, 73

Решетилівка, м. III, 27, 246, 280, 298, 334

Рибинський полк III, 88

Рига, м. I, 122, 166; III, 199, 204

Рильськ, м. II, 119

Рим, м. I,251; II, 91, 92

Рінген, миза II, 113

Річ Посполита *див.* Польща

Річиця II, 91

Річище, Старий Дніпро, р. I, 28, 66, 73—75

Рова III, 390

Рогатин I, 248

Рогачик, р. I, 28, 36, 37, 238, 299

Рогачицька переправа I, 37

Рогачів, с. II, 91, 132

Родина, р. I, 228

Родос, о. II, 327

Розколупи, зимівник I, 316

Розкопанка III, 168

Розорівка *див.* Консулівка

Романів о. I, 27

Романківська переправа I, 37

Романкове, с. I, 36, 37, 50, 128, 199, 202, 204, 205, 207

Романковий курган, могила I, 199, 202, 205

Ромни, Ромен, м. I, 196, 296; II, 196, 268, 269; III, 212, 245

Росава, р. II, 269

Росава, ур. II, 341

Російська імперія *див.* Росія

Росія, Великоросія, Москва, Російська імперія, Московія, Московська держава I, 5, 6, 7, 11, 12, 14—18, 21, 22, 24, 25, 34, 35, 39, 46, 47, 49, 60, 69, 76, 79, 81—85, 90, 94, 97, 98, 99, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 115, 121, 125, 128, 137, 139, 141, 172, 199, 201, 207, 217, 218, 220, 222, 223, 225, 227, 238, 242, 249, 264, 273, 281—283, 285, 288, 291—294, 296, 297, 303—305, 310, 315, 316; II, 5, 7—11, 13—15, 17, 24, 35, 37, 38, 44, 54—57, 66, 114, 115, 118—120, 122, 124, 125, 132, 133, 138, 139, 142—144, 147, 149, 150, 166, 168, 169, 200—202, 204, 205, 212, 213, 222, 237, 242, 243, 246, 247, 264, 269, 274, 276, 284, 285, 295, 306, 307, 322, 338, 345, 370, 372, 374, 378, 379, 382, 383, 385, 386;

III, 5—8, 12—15, 18, 21, 23, 24, 27, 36, 38, 42, 47, 54, 57, 60—62, 66, 67, 71, 75—77, 83, 86—88, 90, 91, 92, 97, 99, 103, 104, 106, 109—112, 115—117, 121—123, 125, 126, 130, 134, 135, 138, 150, 151, 169, 174, 175, 182, 187, 191—200, 203, 205—208, 210, 215, 216, 219, 220, 222, 229, 231, 243, 244, 247, 249, 250, 251, 252, 254, 257, 258, 261, 266, 268, 269, 278, 284, 287, 294, 299, 300, 312, 319, 321, 326—330, 333, 336, 337, 341, 343, 344, 346—348, 350, 353—362, 366—374, 382, 383, 385, 388, 389, 392, 394, 395
Роставиця, р. II, 139
Ростовський повіт I, 25, 216, 217
Рошель I, 41
Рудівка, с. I, 204
Ружин II, 28
Румелія I, 277
Русь, Давня Русь I, 60, 97, 120, 237, 252, 256, 257, 271, 272; II, 7, 8, 25, 27, 28, 34—36, 38, 43, 52, 54, 57, 83, 85—91, 94—99, 111, 113, 116, 117—119, 124—129, 135, 137, 220, 235, 272, 329; 382; III, 32, 84, 85, 108, 109, 116, 142, 196, 227, 238
Руська, Російська коса I, 29; III, 299
Рябого зимівник I, 315, 316
Рябці, с. II, 153
Рязанська губ. II, 130
Рязанщина II, 130
Рязань II, 122
Ряський, м. II, 130

Савран, Саврань, р. II, 8, 27, 52
Савур, могила I, 50, 51
Сагайдак, р. I, 28
Сагайдак, ур. I, 24
Сагайдачні кучугури, ур. III, 156
Садки, ур. I, 234
Саксаганський шлях I, 36
Саксагань, р. I, 31, 36, 315; II, 151; III, 108, 352
Саксагань, сл., станція I, 209, 316
Саксонія III, 296
Салгир, р. III, 144
Салоніки III, 347, 357, 374, 377
Самара, Самарь, р. I, 16—19, 22, 28, 37, 38, 39, 50, 83, 84, 91, 101, 106, 125, 127, 129, 132, 147, 198, 200, 214, 215, 216, 224, 226, 227, 228, 230, 234, 278, 286, 305, 313, 315; II, 24, 41, 45, 68, 144, 149, 154, 162, 186, 235, 281, 294, 371, 381, 385; III, 6, 18—20, 22, 23, 25, 36, 37, 39, 40, 42—48, 53—57, 60, 67, 81, 84, 90, 92, 100, 101, 104, 105, 113, 117, 118, 126, 137, 159, 166, 173, 175, 180, 187, 189, 190, 193—195, 199, 200, 202, 213, 214, 217, 218, 220, 231, 237, 238, 239, 257, 261, 264, 287, 321, 325, 327, 330, 337, 338, 340, 352, 354, 357, 358, 361, 376, 384
Самара Нова *див.* Самарь
Самарканд I, 8; II, 5
Самарник II, 196
Самарська паланка I, 124, 128, 129, 139, 202, 215, 234, 302, 313, 315, 316
Самарська Січ I, 101
Самарський ліс II, 213
Самарський перевіз I, 147
Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, Самарсько-Миколаївський монастир I, 49, 50, 147, 159, 186—188, 192, 194, 198, 200, 201, 202, 203, 208, 216, 221, 222, 224—233, 305, 310, 311, 313; III, 18, 19, 53—55, 187
Самарський тракт III, 155
Самарчик, рукав I, 198, 204, 224, 228, 305
Самарчик, с. I, 315
Самарь, Самара, Новоселиця, Новоселівка, Самарчук, Самарчик, Нова Самара, м. I, 14, 19, 39, 49, 50, 98, 129, 139, 143, 198, 202, 204, 212, 213, 224, 226, 286; II, 40, 41; III, 46, 213, 216, 234, 235, 337
Самбір II, 27, 88
Самовиці, с. III, 330
Самоткань, р. I, 22, 23, 28, 38, 286; II, 79
Сандалка, р. I, 68
Санжари, м. III, 272
Санкт-Петербург *див.* Петербург
Сапожков, м. II, 130
Сапожникова балка I, 65
Саратов, м. III, 160
Сахара III, 298
Сванетія I, 171
Свинське, м. I, 49
Світувата балка I, 130
Свіязьк II, 119
Свята (Свята Гірка Вода), р. I, 28, 36
Святогорський монастир I, 24; II, 151
Сденга II, 136
Сева, р. II, 118, 119
Севастополь I, 34, 192
Севськ, м. II, 118, 214, 307; III, 8, 14, 44, 59, 67, 70, 71, 73, 74, 159, 187, 210, 243, 326
Седнів I, 59, 60
Селище II, 319
Семенів *див.* Семенів Ріг
Семенів Ріг, Семенів I, 24, 28, 31, 234; III, 224
Семенівка, с. III, 294
Семенчинівка, с. I, 129
Семигородське князівство *див.* Трансільванія
Сербинська могила II, 259
Сербинське поле II, 258
Сергієве, с. II, 214
Сердюківка, с. I, 129, 202
Середня Азія I, 5, 6, 8, 45; II, 6, 7, 43
Серпейськ II, 124
Серпухов II, 132
Сибір I, 85, 151, 170; II, 181, 192, 217, 258, 277, 283, 284, 290, 291, 293, 301, 316, 346, 351, 354, 358, 368; III, 105, 126, 202, 268, 297, 326, 329
Сиваська переправа II, 328, 331

Сиваш II, 327, 328, 330; III, 128, 155, 161
Сині Води, р. II, 95, 96, 102, 152
Синоп, м., порт I, 223, 276; II, 28, 125—127, 129, 136, 332
Синюха, р. I, 14, 16, 21, 23, 25, 28, 36, 37, 234, 272, 297; II, 40, 43
Синюшин брід I, 37
Синява, м-ко II, 28; III, 66
Сирківка, с. I, 129
Сирть III, 378
Сисина, Стара Сисина, р. (гілка) I, 28, 110, 114, 278
Сіверська Україна *див.* Новгород-Сіверщина
Сіверський Донець, р. I, 22, 24, 129, 130; III, 357
Сізеболь II, 141
Сілезія, Шльонськ III, 344
Сім Маяків II, 78
Сіркова гатка I, 24
Сіркова могила I, 24
Січ, м. I, 14, 36, 48, 49, 50, 57, 58, 59, 61, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 83, 84, 86, 89, 91, 94, 97, 99, 108, 109, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 135—153, 157, 158, 159, 163, 164, 167, 169, 172, 176, 178, 180, 181, 183—188, 193, 200, 201, 207, 208, 210, 216, 217, 218, 220, 221—223, 227, 230, 232, 238, 239, 264—266, 271—273, 277, 278, 283, 284, 288, 292—298, 300—316; II, 15, 16, 23, 28, 42,45, 60, 66, 69, 72, 81, 83, 91, 92, 99, 100, 106, 129, 141, 143, 146—148, 152—154, 156—158, 162—166, 169, 170, 179, 180, 192—194, 197, 199, 200, 201, 203, 204, 206, 207, 210, 212, 215, 218, 219, 220, 221, 224, 225, 229, 233, 234—237, 240, 242, 244, 247—254, 261, 263, 264, 269—275, 277, 278, 281, 285—297, 302—307, 309, 311, 313, 315, 317—330, 332—334, 338, 340, 342—349, 352, 354—360, 365, 366, 368, 369, 371—373, 375, 378—382, 385—387; III, 10, 12, 13, 15—20, 22, 24—33, 39, 42, 44—49, 52, 54, 57—62, 65—73, 75—80, 82—97, 99, 100, 102—118, 120—129, 132, 134—138, 140, 141, 144, 147—165, 168—173, 175, 176, 178—180, 182, 186—189, 191—196, 199—202, 204—218, 220—222, 225, 228, 231—239, 241, 243, 244, 251, 252, 254, 256—266, 269, 271—277, 280—285, 287, 289—292, 297, 299, 300, 303, 310, 312, 314, 316—318, 326, 328, 330—338, 343—346, 348, 350—358, 360, 363, 365, 366, 368, 370—374, 376, 378, 380, 382, 384—389, 392, 394, 395
Січовий вищий шлях I, 36
Січовий нижчий шлях I, 36
Скажена, р. I, 93
Скалат III, 392
Скалозуб, о. I, 27
Скалозубове, ур. I, 234
Скарбна, р., гілка I, 28, 80, 93, 110; II, 285; III, 338
Скарбна Колотівська, р. II, 206
Скарбне, с. II, 249
Скарбний, о. I, 27
Скелівський Ріг, ур. I, 24
Скелюватий мис I, 28
Скіфія I, 38
Скопин, м. II, 130
Слезинський, бір I, 254
Сліпород, р. II, 149
Слобідська Україна I, 35, 218, 223, 227; II, 198, 225, 259, 339, 368; III, 137, 312, 321, 322
Слободища II, 198, 203
Слов'яно-Сербія I, 22
Слов'яносербськ (Донецьке), м. I, 216
Слов'яносербський повіт I, 25, 216
Слуцьк, м. II, 89; III, 321
Случ, р. I, 25; III, 302
Смирна, м. III, 54
Сміла, м. I, 161; II, 227, 228
Смоленськ, м. I, 14; II, 118, 122, 144, 222; III, 205, 245, 391
Сова, скеля I, 28
Совутина балка I, 65
Совутина скеля I, 67
Содом і Гоморра II, 206
Сож, р. III, 245
Сокілки, Сокілка, м. III, 234, 247, 272, 274, 278—280, 285, 290
Сокільна III, 94
Сокирна II, 227
Соколан, с. I, 37
Соколанський перевіз I, 37
Соколи зимівник I, 128
Соколиний ліс I, 31
Соколій Байрак II, 193
Сокольський редут I, 129
Соловецький монастир I, 11; II, 295
Соломчине, оз. I, 74
Солона р. I, 16, 23, 24, 33, 36, 315; II, 382; III, 70
Солоне, оз. I, 228
Солонецька, р. I, 28
Солонецькі озера I, 28
Солоник I, 107
Солониця, ур. II, 81, 103, 106, 107, 110
Солоні Води III, 48
Солонка, ур. II, 178
Солонці, балка I, 296
Солунь, м. III, 378
Сомів, о. I, 27
Сомова, р. I, 28; III, 358
Сорок Байраків, ур. III, 55
Сорок Могил, ур. I, 315, 316
Сороки II, 31, 85
Соснівка, с. I, 8
Сосниця, м. III, 244, 246, 257
Сосницький замок II, 258
Сосфен (Богозассор), м-ко I, 251
Спаськ III, 298
Спичине, оз. I, 74
Ставища, м-ко II, 151, 232, 278, 280
Стайки, м. III, 198
Стамбул, Царгород, Константинополь I, 60, 69, 79, 82, 96, 98, 105, 106, 193,

200, 223, 254, 275, 277, 291—294; II, 6, 21, 27, 28, 34, 56, 58, 66, 116, 117, 124—130, 135—137, 139, 141, 150, 151, 200, 211, 272, 288, 323, 332, 345, 366, 367, 372; III, 28, 41, 50, 54, 122, 143, 161, 162, 165, 181, 191, 200, 206, 263, 276, 290, 312, 326—328, 354, 355, 356, 359, 364, 368, 371, 372, 377, 382—385, 387—390
Станіславівський мис I, 296
Станкео I, 292
Становий, о. I, 27
Стара Русса II, 118, 122
Стара Самара, Богородицька фортеця, Новобогородицька фортеця, Усть-Самарський ретраншемент, Самарія, м. I, 16, 27, 49, 84, 85, 198, 200, 202, 204, 214, 226; III, 36, 43, 45, 46, 48, 49, 52, 54—57, 60, 66—68, 81, 82, 105, 119, 155, 162, 187, 190, 194, 199, 208, 214, 218, 220, 229, 237, 252, 264, 272, 281, 321, 322, 325, 326, 357
Стара Сисина *див.* Сисина
Стара Січ *див.* Чортомлицька Січ
Стара Українська лінія I, 226
Старий Бихів III, 245
Старий Дніпро *див.* Річище
Старий Кодак, с., м-ко I, 88, 128, 199, 202, 207, 208, 315; III, 260—263, 274, 281
Старий Конецполь, м. I, 262
Старий Очаків, Сто Могил, ур. III, 224—227
Стариця, р. II, 139, 149
Старишки III, 245
Старі Санжари III, 161
Старобір'я II, 232
Стародуб, м. I, 49, 296; II, 37, 118, 122, 340, 343
Стародубський замок II, 258
Стародубський полк III, 198
Старокічкаська балка I, 31
Стеблів, II, 273, 291
Степань, м., замок I, 262; II, 92
Степівка, с. I, 22
Степова, станція I, 36
Стешин брід I, 37
Стіна, м-ко II, 278
Стовпи, скелі I, 67
Сто Могил *див.* Старий Очаків
Стокгольм III, 344—346
Стороканський, м-ко III, 49
Стрілиця, Стрілиці, Стрілищі, ур. II, 235, 245; III, 74, 128, 138, 148, 156, 165, 176, 178, 182
Стрілки, ур. I, 104
Стрільча, Стрільчата, Стрілича забора, Стрільчий поріг I, 27; II, 69
Стукалів, Орлів, о. I, 27, 75
Суботів, с. II, 177, 202, 228
Сугаклія, ур. III, 179
Сугаклія, р. I, 28, 31
Сугоклійчик, р. I, 31
Сула, р. I, 262; II, 102—104, 106
Сулак, р. I, 99, 101; III, 359, 374, 377
Суми, м. I, 35; III, 246, 260, 262
Сумський полк III, 10, 15, 88
Супій, р. I, 262
Сура, р. I, 28, 31, 47, 144, 315; II, 69, 79; III, 352
Сурське-Клевцеве, с. I, 209
Сурський поріг I, 26; II, 69
Суха балка I, 129
Суха Сура р. I, 116
Сухий Єланець р. I, 124; III, 230
Сухий Омельник, р. I, 26, 28, 35, 314
Сухий Ташлик I, 28
Сухий Торець, р. I, 24
Сухий Ягорлик, ур. III, 214
Сучава II, 21, 85, 112
Сучавський замок II, 21
Східна Європа I, 284, 290
Сянок, м. I, 72; II, 8

Тавальський байрак I, 23
Таванська, р. I, 28
Таванський перевіз (переправа) I, 36, 63; II, 18
Тавань, м-ко II, 60, 151, 166, 205, 234, 272, 318, 358; III, 5, 12, 141, 146—149, 152, 154, 161, 162, 165—168, 170—188, 190—194, 208
Тавань, о. I, 27, 37, 72, 274, 277; III, 145, 156, 157, 163, 168, 170, 227, 235
Тавань, Мустріткермен, фортеця I, 73, 82; III, 145—147, 168, 251
Таволжанська балка I, 31
Таволжанська забора, Таволжанський поріг I, 27, 37; II, 69
Таволжанський острів I, 27, II, 69
Таврійська губернія I, 25, 96, 130, 238, 239
Таврида II, 332
Таганрог, м. I, 50, 217; III, 196, 199, 242
Таганрозька фортеця I, 217, 316
Тамань I, 275
Тарамське, с. I, 128
Тарасівка, с. I, 128, 234
Тарасівське ур. II, 297
Татарія I, 36, 52, 82, 102; II, 76
Татарка, р. I, 28; III, 19, 104
Татарське ханство *див.* Татарія
Тахтаєва, сл. III, 296
Ташкент I; 8, II, 5, 6
Ташлик, Великий Конар, р. I, 15, 16, 23, 28, 36; II, 162, 309, 310, 312; III, 229, 230
Твер II, 118, 121—123
Тверська губ. II, 123
Тейниця, фортеця II, 26
Телезина, р. II, 203
Темерник, р. I, 24
Темна долина I, 31
Темна, гілка I, 234
Темне ур. I, 234
Темрюк, м. II, 135; III, 260
Темрюк, р. I, 28
Тендра (Тин-Дерево), о. I, 275; II, 150

Тендринська коса I, 286
Теплянський ліс I, 23
Тергі III, 19
Теребовля II, 83
Терен-Орищ, ур. II, 111
Терехтемирів, Трехтемирів, м., I, 13, 198, 255; II, 39—42, 100, 112; III, 198, 303
Терехтемирівський перевіз II, 230
Терки (Терек) III, 237
Тернівка, Тернувка, с. I, 31, 89, 128; II, 228, 371, III, 319
Тернівка Мала, с. I, 204
Тернівський брід I, 37
Тернова, р. I, 31
Тернопіль II, 62
Терса, р. I, 129
Тетерів, р. II, 100
Тикич, р. II, 152
Тилігул (Делі-Гьоль), р. I, 272, 273, 286; III, 41
Тираспольський повіт I, 25, 238
Тисмен *див.* Тясмин
Тисменица, р. II, 27
Ткачів острів I, 27
Тобольськ, м. II, 284
Товсті Піски II, 78
Токмак, р. I, 17
Токмач, ур. III, 155
Томаківка, Дніпровий, Бучки, Буцька Городище, о. I, 27, 59, 70, 71, 72, 73—75; 234; II, 27, 28, 46, 153; III, 23, 167, 168, 235
Томаківка, р. I, 28, 72, 73, 74; II, 78, 297
Томаківка с., сл. I, 129, 202, 204, 209
Томаківка, ур. III, 171
Томаківська Січ I, 59, 71—76
Тонка, Тонкі, р. III, 49, 128
Тор, р. II, 150, 199, 281, 371; III, 143, 243
Торговиця, м. I, 31, 36, 295; II, 204, 218, 227, 231, 260, 263, 312
Торець, р. I, 28
Торжок II, 121
Торські піски III, 20
Торські озера II, 259
Трансільванія, Семигородське князівство I, 69; II, 68, 88, 112; III, 333
Трапезонт, м. I, 223, 276; II, 23, 28, 125, 129, 136, 137, 332
Трехтимирівський монастир I, 218, 222
Тресаги, с. I, 22
Трипілля, м. II, 98, 99; III, 198, 329, 376
Тритузне, с. I, 128
Трійницька слобода, I, 315
Трійницьке ур. I, 204
Трійчата фортеця *див.* Троїцька фортеця
Троїце-Сергіїв монастир II, 132
Троїцька, Трійчата фортеця (Таганрог) I, 23; III, 284, 286
Троїцьке III, 242, 246
Троя, м. I, 170
Трубчевськ II, 291
Туволза (Таволжанська забора) III, 391
Тульська губ. II, 18
Тула, м. I, 35, 265; II, 18, 119; III, 42
Туптархань II, 54
Туреччина, Порта Оттоманська I, 14—18, 24, 25, 35, 69, 70, 82, 93, 94, 97, 98, 105, 106, 107, 108, 226, 227, 246, 248, 251, 256, 259, 291—293, 303, 314, 316; II, 15, 16, 30, 34, 35, 38, 50, 56, 59, 68, 71, 82, 94, 110, 116, 124—126, 129, 130, 132, 135, 136, 139, 141, 143, 144, 260, 264, 277, 323, 332, 346, 349, 370, 373, 379, 385; III, 6, 8, 13, 60, 76, 88, 140, 175, 182, 191, 192, 194—196, 203, 205, 210, 216, 219, 222—224, 226, 229, 247, 249, 250, 251, 276, 287, 294, 298, 312, 319—321, 326—330, 333, 334, 337, 341, 344, 346, 347, 348, 354—358, 361, 366, 369—374, 377, 378, 382—384, 386—388
Турія, р. I, 22
Турів, м. I, 257; II, 88, 91
Туркестанський край, Туран II, 5,7
Туровля, замок II, 37
Тучин II, 92
Тушино II, 118, 120, 121
Тщев, Тчев II, 30
Тягинка, о. I, 27, 82
Тягинка, р. I, 28, 37
Тягинка, с. I, 239
Тягинська балка I, 31
Тягинська забора, Княгинин поріг I, 27; II, 69
Тягинська переправа I, 37
Тягинь *див.* Бендери
Тясмин, Тисмен, Тясьмин, р. I, 121, 128; II, 27, 228, 269, 355, 384

Углич II, 123
Угорщина, Угорська земля I, 70; II, 62, 70, 72, 74, 77, 79, 82, 83, 88, 116, 198, 293; III, 11, 13, 28, 41, 50, 65, 66, 120, 129, 152, 179
Уда, р. II, 259
Україна, Мала Росія, Малоросія, Південна Русь, Південно-Західна Росія I, 5, 6, 7, 8, 9, 14, 17, 18, 19, 34, 35, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 63, 64, 70, 72, 73, 75, 76, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 94, 96, 97, 98, 104, 106, 107, 108, 112, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 123. 127, 128, 130, 137, 140, 141, 150, 151, 157, 158, 162, 163, 166, 170, 173, 177, 178, 182, 185, 188, 192, 193, 198, 199, 200, 207, 225, 227, 235, 236, 238, 239, 240, 242—247, 252—267, 269, 271, 273, 275, 277, 279, 281, 283, 284, 287, 288, 289—291, 293, 294, 296—298, 302—304, 309, 311, 314—316; II, 5, 7—9, 11—15, 22, 24—26, 29, 37, 38, 40—42, 57, 59, 60, 63—65, 71, 76, 79, 81—83, 88, 91, 98, 102, 108, 112—114, 122—126, 129, 130, 132, 133, 137, 140—144, 146—149, 152, 153, 157, 158, 161, 163, 165—169, 172, 174, 176, 178—181, 183, 185, 188—190, 192,

194—197, 199—204, 206, 208—212, 215, 216, 218—226, 231, 234, 235, 237—240, 242, 243, 245—247, 253—260, 262, 265, 267, 269, 272, 274, 276—280, 282—285, 289, 291, 292, 294, 295, 303, 305, 307, 312—316, 318, 322, 329, 333, 338, 340, 344—350, 352—354, 359, 360, 363, 364, 365, 367—370, 373, 375, 378, 380, 381, 383, 384, 386; III, 7, 8, 11, 17, 22—24, 26, 27, 28, 32, 37, 47, 57—59, 62, 63, 68, 69, 75—78, 80—91, 93, 96, 97, 101, 103—106, 109—112, 114, 115, 118, 121, 122, 126, 127, 133, 134, 136, 140—142, 147, 150, 155, 170, 171, 174, 176, 188, 196, 199, 201, 202, 204, 205, 214—216, 218, 220, 221, 227, 228, 233, 237, 238, 243—245, 247, 248, 249, 252, 253, 254, 256, 257, 259, 262, 263, 265, 266, 268—271, 273, 276, 280, 282, 285, 287, 288, 290, 291, 293, 298, 299, 300, 302, 303, 308, 310—312, 314—318, 320—322, 325—328, 330, 332—334, 336—340, 342—348, 350, 351, 354—356, 362, 373—378, 388, 389
Українська лінія I, 294
Ула, фортеця II, 24
Уманський пов. II, 226
Уманський полк III, 272
Умань, м. I, 36, 295, 296; II, 182, 201, 218, 226, 227, 229, 230, 232, 238, 273, 276, 279, 280, 291, 305, 312, 313, 323, 352, 353, 364, 365; III, 103, 328, 329
Усвят, замок II, 37
Успенська переправа I, 37
Устивиці, м-ко II, 256
Устреткермен *див.* Нустріткермен
Устюжна II, 118, 120, 121
Усть-Берда, ур. I, 204
Усть Кам'янка *див.* Кам'янська Січ
Усть-Міус, ур. I, 204
Усть-Самара *див.* Стара Самара
Усть-Старець I, 267
Ушива, р. III, 337

Фаліївка-Садова, Фаліївка, с. I, 6, 37, 128, 234, 316
Фастів, м. I, 157; II, 97; III, 140, 324
Фастівщина III, 140
Федорівка, (Святотроїцьке), с. II, 174; III, 298
Фелин, замок II, 114
Феодосія, м. I, 193
Федварь, с. I, 32
Фес, м. I, 248
Фінляндія I, 8, 170
Франція, Французьке королівство I, 261; II, 367; III, 198, 347, 361, 373
Фрідріхсгал III, 346
Фроловська гілка I, 28

Хаджибей, Кочубеїв (Одеса), гавань, стоянка I, 273, 299; II, 24; III, 41, 227
Хаджибейський лиман I, 273
Харків, м. I, 6, 8; II, 37, 73, 75, 84, 110, 194, 196, 257; II, 146, 198, 233, 234, 259, 310; III, 198, 246, 264, 276, 355
Харківська губ. II, 198, 213
Харківська єпархія I, 166
Харківський полк II, 198; III, 88, 92, 321
Харсютине, зимівник I, 128
Хащове, ур. I, 228
Хвалинське (Каспійське) море II, 295
Херсон, м. I, 34, 42, 96, 125
Херсонес Таврійський II, 125
Херсонська губ. I, 21, 22, 25, 44, 45, 110, 128, 238, 285, 314
Херсонський пов. I, 25, 42, 68, 102, 128, 234, 238, 239, 316; III, 381
Херсонщина I, 6, 224
Хмільник, м. II, 202
Холодів яр I, 129
Холодна балка I, 129
Хорол, м. I, 262, 296; II, 174
Хорошів, м. II, 281, 282
Хорошеве, с. III, 298
Хороший яр I, 130
Хортицька балка I, 31
Хортицька Січ I, 59—61, 63, 65—67, 71, 76
Хортиця, Григорія св., Кортицький, Хортич, Городецький, Ортинський, Інтрський, Хорчик, Хортиц, Хитрицький, Хордецький, о. I, 6, 27, 31, 48, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 71, 72, 88, 112, 139, 234, 253, 266; II, 6, 16—18, 20, 27, 45, 69, 79, 345, 347; III, 19, 281
Хортиця Велика, о. I, 60, 63, 65, 66, 67
Хортиця Мала, Вирва, Канцерський, о. I, 61, 63, 65, 66, 67; II, 79
Хортиця, р. II, 79
Хотин II, 21, 33, 125, 133—135, 147; III, 345, 367, 380
Хрещате, ур. III, 165
Христіанштадт III, 344
Хрулова, р. I, 28
Хруловий лиман I, 28
Хупків II, 93
Хутинський монастир II, 122

Царгород, Царград *див.* Стамбул
Цареборисів, м. II, 119, 371
Царева, р. I, 28
Царевська, р. I, 28
Царекамишин, ур. III, 355
Царицин, м., III, 160
Царичанка, Царичанська, м. I, 85, 129; III, 104, 105, 176, 194, 201, 247, 266, 267, 270, 276, 321, 328, 355
Царська Пристань, ур. I, 65, 66, 113
Церковний міст I, 315
Цецора, фортеця, ур. II, 85, 87, 113, 312; III, 11
Цибулів, с. I, 32, 36
Цибульник, р. II, 140, 265, 267
Цибульник, ур. II, 214, 268, 269

Чабур, р. I, 25
Чабурчó, с. II, 280
Чайка, р. I, 15, 101
Чангар, Чангари, ур. III, 137, 155, 179
Чандар, м. III, 54
Чаплинка, р. I, 28
Чаплинський брід I, 37
Чаплі, с. I, 129
Чартайський брід I, 37
Чартала (Чортала), р. I, 37, 272, 273
Чачиклія, р. I, 272, 273; III, 127
Червона гора I, 28; II, 78
Червона Русь II, 7, 8, 66
Червоний лиман I, 28
Черкаси, м. I, 45, 61, 62, 156, 200, 252; II, 8—11, 16—18, 20, 23, 26, 41, 42, 45, 54, 59, 64, 111, 122, 127, 139, 146, 158, 182, 227, 228, 262, 291, 309; III, 66, 227
Черкаське, м-ко III, 9, 17, 239, 351
Черкаське староство II, 10
Черкаський пов. II, 16
Черкаський полк I, 255; II, 41, 203
Черкесія I, 52
Черкеськ, м. III, 143
Чернече, с. I, 129, 227, 228, 313
Чернече Пекло I, 201
Чернечий *див.* Хруловий лиман I, 28
Чернеччина, с. I, 29; III, 149
Чернишівка (Красногригорівка), с. I, 41, 42, 73, 74, 160
Чернишівський лиман I, 73, 74
Чернігів, м. I, 49, 59, 262; II, 118, 122, 238; III, 376
Чернігівська губ. I, 60, 172, 202, 229, 231, 232, 262; II, 11
Чернігівське воєводство II, 195
Чернігівський полк II, 192; III, 257
Четверта, р. I, 28
Чехія I, 257
Чечаклія, р. I, 31
Чечельник, м. II, 280, 282, 293, 312, 317; III, 272
Чигирин м., ур. I, 13, 84, 116, 200; II, 39—41, 157, 160, 163, 169, 170, 172, 182, 185, 186, 188—190, 193—195, 197, 198, 201, 202, 205, 208—210, 214, 220, 226, 227, 230, 244, 245, 250, 253, 254, 256, 259—262, 264—269, 272—278, 279, 281, 282, 284, 286, 287, 289, 291, 292, 305, 309, 311, 312, 314, 316, 335—339, 341, 343—345, 347, 352, 354—365, 382, 385; III, 67, 198, 200, 225, 233, 251, 261, 264, 273, 338
Чигирин-Діброва, м. I, 262; III, 66
Чигиринська земля II, 345
Чигиринський повіт I, 32, 76
Чигиринський полк I, 255; II, 41; III, 292
Човни III, 179
Чонград (Андрусівка) I, 22
Чорна, долина II, 328; III, 27, 53, 93
Чорна, р. III, 222
Чорна Ісlах *див.* Чорний шлях
Чорнава, с. II, 95
Чорне море, Велике море, Евксинський Понт I, 14, 15, 17, 53, 56, 68, 69, 95, 96, 111, 172, 193, 196, 197, 223, 250, 256, 273, 275, 277, 278, 287, 291—293, 310; II, 26, 28, 53, 54, 68, 72, 110, 116, 125—130, 132, 135—137, 139—146, 150, 152, 153, 174, 196, 199, 219, 220, 225, 235, 287, 296, 332, 365, 367; III, 54, 57, 82, 141, 147, 151, 152, 154, 155, 157, 158, 163, 165, 170, 186, 191, 196, 227, 230
Чорний ліс I, 14, 31, 32, 36, 44, 290; II, 27, 159, 174, 266; III, 65, 67
Чорний Камінь, оз. II, 99
Чорний Острів II, 320
Чорний Ташлик, р. I, 23
Чорний Польський, Шпаків шлях I, 35, 36, 291, 296; II, 98; III, 335
Чорний Український шлях I, 296
Чорногорія III, 250
Чорноморська Миколаївська пустинь I, 196
Чорномор'я I, 60, 65
Чорноухівка, с. I, 129
Чорнухи, м. II, 196; III, 358
Чорнухин яр, ур. I, 129, 216
Чорнухине, станція, с. I, 204, 216
Чортала *див.* Чартала
Чортомлик (Чортомлицький Ріг), о. I, 79, 91, 92, 93, 106; II, 48; III, 338, 347
Чортомлицьке Дніприще *див.* Чортомлик
Чортомлик, Чортомлицьке Дніприще р. I, 48, 59, 67, 68, 70, 79, 80, 81, 91, 92, 93, 110, 315, 316; II, 70, 78, 163, 200, 219, 265, 270, 285, 291, 294, 297, 299, 304, 318, 345, 370; III, 78, 189, 300, 352, 357, 359—381
Чортомлик, станція I, 316
Чортомлицька, Стара Січ I, 58, 59, 68, 76, 79—93, 94, 96, 98, 101, 102, 105, 106, 108, 110, 114, 164, 199, 205; II, 70, 249, 270; III, 48, 94, 161, 167, 169, 238, 274, 286, 292, 300, 319, 320, 332, 336, 352, 357, 365, 376, 380, 381, 393, 394
Чувилин яр I. 209
Чувилине, с. I, 204
Чугуїв II, 259
Чуднів, м. II, 198, 203, 204
Чука, мис II, 150
Чумацький шлях *див.* Кримський шлях
Чунгур III, 17
Чута, ліс I, 31, 32; II, 159

Шавулиха, р. I, 28
Шагінгірей, Мубареккермен, Шангірей, м. III, 82, 146, 147, 166, 167, 190—192
Шангірейський ретраншемент I, 204, 217
Шаргород II, 87
Шарівський шинок I, 314
Шахкермен, Шагінкермен, Сагінкермен, м. III, 50, 192, 194
Шацьк II, 96
Шацький II, 130
Швединівка, с. III, 298
Шведське, с. III, 298

Швеція II, 113—115, 138, 202; III, 195, 197, 198, 268, 294, 330, 332, 344, 346, 347
Шекермен, м-ко II, 248
Шестірня, с. I, 128
Ширимбеївські улуси II, 254
Широка балка I, 31, 296
Широке, зимівник I, 129
Широкий яр I, 129
Шість Криниць, ур. III, 337
Шлезвіг-Голштинія III, 197, 198
Шліссельбург III, 222
Шлотбург, Нієншанц III, 216
Шовковий яр I, 129
Шолмош I, 22
Шолохове, с. I, 204, 209
Шпаків шлях *див.* Чорний Польський
Шрама, зимівник I, 315
Шрамів брід I, 315
Штральзунд III, 330, 333
Шугліївка, Шульгівка, с. I, 129, 202, 204, 211
Шульги, зимівник I, 316, 317
Шульгівка *див.* Шугліївка
Шурове, ур. I, 129
Шупенська вол. II, 114

Юр'ївка, м-ко I, 216

Яблунів II, 149
Яворів III, 392
Ягорлик, фортеця II, 38; III, 195, 299
Ядерне III, 69
Яковина, долина III, 335
Яла, р. III, 143
Яланські, ур. III, 143
Ялпух, оз. I, 96
Ямпіль III, 242
Янушева, р. I, 28
Янчокрак, р. II, 79; III, 20, 22
Янчул, р. I, 28, 33; III, 20
Яремівка III, 170
Яреськи, м. II, 256
Ярославль, м. II, 192, 193
Ярославці, с. I, 202
Ясенувате, с. I, 129
Ясси, м. I, 49, 201; II, 32, 33, 85, 293; III, 11, 16, 301

ЗМІСТ

Передмова
5
Розділ перший
6
Розділ другий
24
Розділ третій
36
Розділ четвертий
53
Розділ п'ятий
75
Розділ шостий
96
Розділ сьомий
115
Розділ восьмий
141
Розділ дев'ятий
151
Розділ десятий
161
Розділ одинадцятий
175
Розділ дванадцятий
195
Розділ тринадцятий
216
Розділ чотирнадцятий
247
Розділ п'ятнадцятий
274
Розділ шістнадцятий
293
Розділ сімнадцятий
321
Розділ вісімнадцятий
332

Розділ дев'ятнадцятий
347
Розділ двадцятий
359
Розділ двадцять перший
373
Поправки й доповнення до другого тому
«Історії запорізьких козаків»
390
Перекази
про кошового отамана Івана Сірка,
записані під час поїздки
по Запоріжжю влітку 1896 року
393
Іменний покажчик
396
Географічний покажчик
427

НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

Яворницкий
Дмитрий Иванович

В трех томах

Том третий

Львов
Издательство «Свит»

(На украинском языке)

Фотографи М. М. Була,
О. Л. Денисов
Художній редактор Е. А. Каменщик
Технічний редактор І. Г. Федас
Коректори О. А. Тростянчин,
Р. І. Іванова, Р. Р. Гамада

ИБ № 13981

Здано до набору 13.05.91.
Підп. до друку 06.11.91.
Формат $60\times100^{1}/_{16}$. Папір друк. № 1. Гарн. таймс.
Офс. друк. Умовн. друк. арк. 31,64.
Умовн. фарб.-відб. 33,45. Обл.-вид. арк. 45,05.
Тираж 56 000 прим. Вид. № 63. Зам. 748-1.

Видавництво «Світ»
290000 Львів,
вул. Університетська, 1

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005 Львів, вул. Зелена, 20.

Яворницький Д. І.

Я22 Історія запорізьких козаків / Пер. з рос., покажчики І. І. Сварника; Упоряд. іл. О. М. Апанович; Худож. Е. Є. Дацюк, В. М. Дозорець.— Львів: Світ, 1992.— 456 с.: іл.— Бібліогр. в підряд. приміт.
ISBN 5-11-000870-1 (т. 3). ISBN 5-11-000907-4

Третій том містить хронологічний виклад історії запорізького козацтва від 1686 до 1734 р. Охоплює кримські й азовські походи, історію Петрика, діяльність гетьмана Мазепи, і його політику щодо запорожців, Північну війну. Висвітлює політику російського царизму щодо України, перехід козаків на чолі з Мазепою і Гордієнком на бік шведів і їхнє життя під владою Криму аж до повернення на Україну. Містить іменний і географічний покажчики до трьох томів.

Для викладачів, студентів, істориків, краєзнавців, лекторів.

Я $\frac{0503020902—080}{M225(04)—92}$ БЗ-23-2-91 ББК 63.3(2Ук)44

У республіканському видавництві «Світ» у 1992 році будуть випущені такі книги:

Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Мова укр. 60 арк. 5000 прим.

«Рукописна книга. Кому хоча б раз пощастило доторкнутися до пожовклих од часу, помережаних рядками добірного письма аркушів давніх кодексів, той може впевнено сказати, що мав побачення з самою історією, поринув у її витоки, осягнув підвалини народної духовності». Так розпочинається нова праця доктора мистецтвознавства, професора Я. П. Запаска — каталог «Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга».

У цьому багатоплановому дослідженні читач знайде обгрунтування багатьох своєрідних явищ з історії української культури, а також дізнається, наприклад, що в давньоруську епоху, до татаро-монгольського нашестя, на Русі у вжитку було 130—140 книг, що в Києві уже в першій половині XI ст. знаходився один з найбільших в Європі осередків книгописання, що при Софійському соборі діяв добре обладнаний, забезпечений кваліфікованими переписувачами і необхідним корпусом книг (понад 950 томів) великокняжий скрипторій, з якого вийшли найвизначніші пам'ятки давньоруського рукописного мистецтва.

Чільне місце у каталозі відведене ілюстраціям. Публікуються кольорові репродукції близько 250 шедеврів вітчизняного та світового книжкового мистецтва — мініатюри Остромирового євангелія, унікальний груповий портрет сім'ї київського князя Святослава. Українська мініатюра представлена чудовими філігранно витонченими ілюстраціями Київського псалтиря 1397 р., ренесансними прикрасами знаменитого Пересопницького рукопису. Не менш цікавими є живописні і графічні малюнки світських рукописів XVI—XVIII ст., зокрема замальовки лікувальних трав, вміщені у лікувальному порадникові 1534 р. біля опису їхніх лікарських властивостей. На особливу увагу заслуговують ілюстрації із так званих козацьких літописів XVII—XVIII ст.— зображення битви військ Дмитрія Донського з монголо-татарами на Куликовому полі, героїчної оборони Чигирина від турецько-татарських військ 1677 р. та ін.

Для вчених-славістів, мистецтвознавців, бібліофілів, широкого кола читачів, які цікавляться історією вітчизняної культури.

Крип'якевич І. П. Історія українського війська: У 2 кн. 4-те. вид. Мова укр. Кн. 1 (від княжих часів до 20-х років XX ст.). 60 арк. Кн. 2 (30—90-ті роки XX ст.). 40 арк.

Книга є репринтним відтворенням широко відомої праці І. П. Крип'якевича «Історія українського війська», яка вперше побачила світ у Львові 1935—1936 рр. і з того часу в Україні не перевидавалася. Використовуючи надзвичайно багату й різноманітну джерельну базу (архівні, картографічні, іконографічні та інші матеріали), автор докладно розповідає про організацію українських військових формувань від давніх княжих часів, бойові дії підрозділів українських січових стрільців, Української галицької армії, військ Української Народної Республіки, Гетьманщини, а також Української повстанської армії, аналізує розвиток української військової стратегії і тактики, участь українських військ у конкретних бойових операціях.

Для наукових працівників, викладачів, студентів, широкого кола читачів, які цікавляться історією України.

Возняк М. С. Історія української літератури: У 2 т. 2-ге вид. Мова укр. Т. 1. 40 арк. Т. 2. 30 арк.

Фундаментальна праця відомого українського філолога, академіка АН УРСР М. С. Возняка, вперше надрукована у Львові 1920—1924 рр., до нашого часу залишається найдокладнішим оглядом українського письменства від його зародження і до XVIII ст. Вона охоплює періоди розвитку української народності, української літературної мови, оригінального та прикладного письменства, літописну літературу. Докладно проаналізовано всі аспекти утвердження національної самобутності українського народу у XVI—XVII ст., активну роль у цих процесах І. Вишенського видатних представників полемічного письменства, київських схоластів, всебічно досліджено національну самобутність української шкільної драми, комедії, духовної та світської лірики, історичних пісень та козацького епосу.

Для наукових працівників, викладачів, студентів, учителів.

Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Мова укр. 15 арк.

У лекціях приват-доцента Київського університету, прочитаних у 1918 р., в яскравій, захоплюючій формі висвітлюються основні етапи розвитку української культури від прадавніх часів до початку XX ст. Виняткова увага звертається на культурне життя українського народу у XIX—на початку XX ст. Досліджується вплив української культури на російську. Книга ілюстрована численними малюнками і портретами українських культурних діячів.

Для викладачів, науковців, студентів, усіх, кого цікавить доля української культури.

Замовлення надсилати на адресу:
290000 м. Львів, вул. Університетська, 1. Видавництво «Світ».